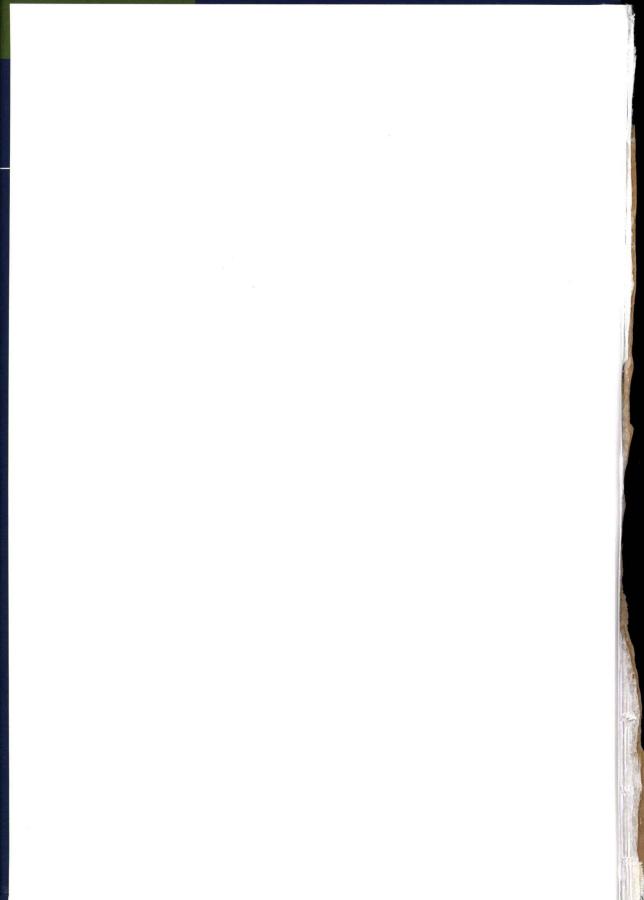
LEÍRÓ MAGYAR SZÖVEGTAN

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA LEÍRÓ MAGYAR SZÖVEGTAN

OSIRIS TANKÖNYVEK

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

LEÍRÓ MAGYAR SZÖVEGTAN

Lektorálta KOCSÁNY PIROSKA MÁTÉ JAKAB

- © Szikszainé Nagy Irma, 2004 © Osiris Kiadó, 2004
- © 031113 1Kiddo, 2004

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás illetve adatfeldolgozó-rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Osiris Kiadó, Budapest (Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.) www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János Szöveggondozó Németh Zsófia Műszaki szerkesztő Kurucz Dóra A nyomdai előkészítés az Osiris Kft. munkája Tördelő Lipót Éva Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán Ügyvezető igazgató Megyik András

ISBN 963 389 681 9 ISSN 1218-9855

TARTALOM

ELŐSZÓ	15
1. SZÖVEGTAN = SZÖVEGNYELVÉSZET	17
1. A szövegtan fogalma	17
2. A szövegtanulmányozás általános elméletének elnevezései	17
3. A szövegtan anyaga és tárgya	18
4. A szövegtani kutatás célja	18
5. A szövegtan feladata	18
6. A szövegtan gyökerei	19
7. A szövegtan kialakulása és fejlődése	20
8. A szövegtan elméleti keretei	22
9. A szövegtan ágai	23
10. A szövegtan a tudományok rendszerében	23
10.1. A szövegtan helye a nyelvleírás rendszerében	23
10.2. A szövegtan kapcsolata más nyelvészeti tudományágakkal	24
10.2.1. A mondattan és a szövegtan kapcsolata	24
10.2.2. A szövegtan kapcsolata a stilisztikával	24
10.3. A szövegtan kapcsolata egyéb tudományágakkal	25
11. A magyar nyelvű szövegtan	25
11.1. A magyar nyelvű szövegtan elméletének kidolgozása	25
11.2. A magyar nyelvű szövegtan vázlatos tudománytörténete	26
Összefoglalás	32
Vitakérdés	32
Szakirodalom	32
2. A SZÖVEG	38
1. A szöveg szó jelentése és eredete	38
2. Mi szöveg?	39
3. Mi egy szöveg?	44
4. Mi a szöveg?	46
4.1. A szöveg elhatárolása a mondathalmaztól	46

-	PP1 . 1
6	Tartalom
n	Tartaroni

4.2. A szöveg szembeállítása a szövegmondattal	49
4.3. A szöveg az egyes elméleti keretek szemszögéből	50
4.4. A szöveg kapcsolódása a langage szintjeihez	52
4.5. A szöveg és a nyelv viszonya	53
Összefoglalás	53
Alapfogalmak és fontos kifejezések	54
Vitakérdés	54
Szakirodalom	54
a movement a verific	
3. TEXTUALITÁS	56
1. Textualitás	56
2. A szövegértékűség	57
2.1. A szövegértékűség fogalma	57
2.2. A szövegértékűséget mutató nyelvi és nem nyelvi jellemzők	58
3. A szövegösszefüggés	58
3.1. A szövegösszefüggés fogalma	58
3.2. A szöveg szintjei szerinti szövegösszefüggést eredményező szövegszervező erő fajtái	59
3.3. A szövegösszefüggés megvalósulásának foka, erőssége	60
3.4. A szövegösszefüggés az utalás iránya szerint	63
3.5. A szövegösszefüggés hatósugara	65
3.5.1. A lineáris típusú szövegösszefüggés eszközei, jelei	65
3.5.2. A globális jellegű szövegösszefüggés eszközei, megnyilvánulásai	66
3.6. A szövegösszefüggés az utalás kiterjedése szerint	67
3.6.1. Pontszerű utalás	67
3.6.2. Foltszerű utalás	67
3.7. A szövegösszefüggés az utalás jellege szerint	69
3.8. A szövegösszefüggés az utalás mértéke szerint	70
3.9. A szövegösszefüggés szövegszintek szerinti eszközei	71
3.10. A szövegösszefüggés szövegtípus-függősége	71
Összefoglalás	73
Alapfogalmak és fontos kifejezések	74
Vitakérdés	74
Szakirodalom	74
4. A SZÖVEG AKUSZTIKUMA	76
1. Az élőbeszéd	76
	76
2. A szövegfonetika tárgya	77
3. Az elhangzó szöveg fonetikai eszközei	77
4. A szöveg kötöttségének hatása akusztikumára	78
4.1. A beszélt nyelv kötetlen szövegeinek akusztikus jellemzői	78
4.2. Az előadott kötött szövegek akusztikuma	80
4.3. A felolvasás akusztikus sajátságai	83
5. Az írott szöveg akusztikus tagolódását éreztető nyelvi elemek	85
5.1. A retorikus jellegű elemek tagoló szerepe	85

	Tartalom 7
5.2. A szövegtagolás poétikai eszközei	87
5.3. A szövegszók akusztikuma	88
5.4. A szöveg ritmikai kohéziója	91
5.5. A szöveg artikulációs és intonációs kohéziója	92
6. A magyar akusztikus stílusideál	93
6.1. A tájnyelvi hangzás	93
6.2. Az archaikus ejtés	94
7. A magyaros intonálás megtörése	94
7.1. Idegenszerű beszéd	94
7.2. Idegen nyelvi hangzás magyar szövegben	94
7.3. Hangzáskeverés	96
8. Belső hallás	96
Összefoglalás	96
Alapfogalmak és fontos kifejezések	99
Vitakérdések	99
Szakirodalom	99
5. A SZÖVEG ÍROTT FORMÁJA	101
1. Az íráskép	101
2. Írásforma	102
3. A nyomdatechnikai eljárások	103
4. Az írástípusok	112
5. A betűfajták	113
6. Az írásjelhasználat	115
Összefoglalás	126
Alapfogalmak és fontos kifejezések	127
Vitakérdések	128
Szakirodalom	128
6. MULTIMEDIÁLIS SZÖVEGEK	129
1. A multimediális szöveg	129
2. A szöveg és a különböző médiumok összefonódásának sajátosságai	131
3. A látható nyelv a költészetben	132
3.1. Betű- és sortipografizálás	132
3.2. Vizuális költészet	132
3.2.1. Képversek	133
3.2.2. Konkrét költészet	136
4. Multimediális szövegek a reklámban, a publicisztikában	138
5. A multimediális szövegek értelmezése	138
Összefoglalás	139
Alapfogalmak és fontos kifejezések	139
Vitakérdés	139
Szakirodalom	139

7. SZÖVEGGRAMMATIKA	141
1. A szöveggrammatika fogalma	141
2. A mondat- és a szöveggrammatika szétválasztása	142
3. A szövegkonnexitás	143
4. A konnexitás szöveggrammatikai kifejezőeszközei	144
4.1. Egyes szófajok	144
4.1.1. A névelő	145
4.1.2. A névmás	150
4.1.2.1. A főnévi névmások	150
4.1.2.2. A melléknévi névmások	154
4.1.2.3. A névmási határozószók	154
4.1.3. A sorszámnév	156
4.1.4. Az ige	156
4.2. Promondat	156
4.3. Anaforikus elemekkel bővített korreferens szavak	157
4.4. Utalás ragozással	157
4.5. Utalás jelezéssel 4.6. Az egyenes idézés	158
Összefoglalás	160 160
Alapfogalmak és fontos kifejezések	164
Vitakérdés	164
Szakirodalom	164
	101
8. SZÖVEGSZEMANTIKA	166
1. A szövegszemantika	166
2. A szöveg jelentése	166
3. A szövegkohézió	168
3.1. Szövegkohéziót teremtő lehetőségek	169
3.2. A kohézió fajtái szemantikai hatókörük szerint	169
4. A szöveg globális kohéziója	170
4.1. A szöveg tematikus szöveghálója	171
4.2. A cím	173
4.3. A fókuszmondat	177
4.4. A tételmondat	178
4.5. A szöveg indító és záró mondata	178
4.6. A kulcsszó	179
4.7. A szemantikai kapcsolódás (progresszió)	180
4.8. Helyet jelölő szemantikai kötőelemek	184
4.9. Az időt jelölő szemantikai kötőelemek	184
5. A szöveg lineáris kohéziója	186
5.1. Korreferencia	186
5.1.1. Ismétlés	186
5.1.2. Azonosítás	188
5.1.3. Rokon értelmű szó	189

	Tartalom Q
5.1.4. Értelmezés	190
5.1.5. Körülírás	190
5.1.6. Azonos alakú szó	190
5.2. Mezőösszefüggés	190
5.3. Asszociációs mező	193
5.4. Mellérendelő kötőszók	195
5.5. Szemantikai hiány (ellipszis)	197
Összefoglalás	201
Alapfogalmak és fontos kifejezések	204
Vitakérdés	204
Szakirodalom	204
9. SZÖVEGPRAGMATIKA	206
1. A szövegpragmatika fogalma	206
2. A szövegpragmatika fő elméleti forrásai	207
2.1. Kommunikációelmélet	207
2.2. Beszédaktus-elmélet	210
2.3. Grice interakcióelmélete	212
3. A sikeres kommunikáció leglényegesebb pragmatikai tényezői	213
3.1. A szövegértéshez szükséges nyelvi (nyelvhez kötődő) tényezők	213
3.1.1. Közös nyelvűség	213
3.1.2. A kontextus	215
3.1.3. Nyelvi-pragmatikai kötőelemek	216
3.1.3.1. Az aktuális tagolás	216
3.1.3.1.1. Fogódzók a téma-réma elkülönítésére	220
3.1.3.1.2. A téma-réma sorrendje	223
3.1.3.1.3. Tematikus progresszió	223
3.1.3.2. Deixis	227
3.1.3.3. Pragmatikai jellegű kötőszók	228
3.1.3.4. A módosítószók	229
3.1.4. Pragmatikai előfeltevés (preszuppozíció)	230
3.1.5. Pragmatikai implikáció	231
3.1.6. Pragmatikai következtetés	232
3.1.7. A szövegalkotó nézőpontja	233
3.2. A szövegértelmezéshez szükséges egyéb (alapvetően) nem nyelvi tényezők	
3.2.1. Közös előismeretek	234
3.2.2. Közös előzmény	237
3.2.3. A szituáció	237
3.2.4. A szöveget kísérő nonverbális eszközök	241
Összefoglalás	242
Alapfogalmak és fontos kifejezések	245
Vitakérdés	246
Szakirodalom	246

	-	ev				
1(1	- 1	ar	tal	n	m
11			ш	Lau	υ	11

10. A SZÖVEG SZERKEZETE	248
1. A szöveg szerkesztettségi típusai	248
1.1. A szövegszerkezet egységei	248
1.2. A szövegstruktúra fajtái	249
2. A szöveg szerkesztettségének általános jellemzői	250
3. A szöveg mikroszerkezeti egységei	252
3.1. A szövegszerkezet alapegysége: a szövegmondat	252
3.2. A szövegmondatok kapcsolódásának típusai	254
3.2.1. Folytatásos szövegmondatok	254
3.2.2. Nem folytatásos szövegmondatok	255
3.3. A mondattömb	256
3.4. A konstrukciótípus	257
3.5. A bekezdés	258
4. A szöveg makroszerkezeti egységei	262
4.1. A makroszerkezeti egységek funkciója	262
4.2. A makroszerkezeti egységek hírértéke	264
4.3. A makroszerkezeti egységek terjedelme, aránya	265
4.4. A makroszerkezeti egységek megléte vagy hiánya	266
5. A nyelvi szintektől függő szerkezeti struktúra	267
6. A szövegtípustól függő szövegszerkezeti egységek	268
7. A szónoki beszédek szokásos szerkezeti felépítése	271
Összefoglalás	275
Alapfogalmak és fontos kifejezések	279
Vitakérdések	279
Szakirodalom	279
11. SZÖVEGTIPOLÓGIA	281
1. Intuitív szövegtípus-kompetencia	281
2. Szövegtipológia	283
3. Szövegtípus	283
4. A szövegtipológia elméleti keretei	283
5. A szövegtipológia-alkotás alapfeltételei	284
6. Szövegtipológia-fajták	284
6.1. Szövegtipizálás a szöveg belső jellemzői szerint	285
6.2. Szövegtipizálás a szövegen kívüli tényezők figyelembevételével	286
6.3. Szövegosztályozás a szöveg belső és külső tényezői alapján	286
7. A magyar szövegtipológia	286
8. Szövegtípus-szembenállások	289
8.1. A nyelvhasználat szabályozottsága	289
8.2. A közlemény közege	290
8.3. Az információ iránya	293
8.4. A közlemény jellege	296
8.5. A közlemény funkciója	297
8.6. A közlemény tárgya	297

	Tartalom 11
8.7. A szövegtípus hatóköre	298
9. Szövegtípusok átalakulása	299
10. Szövegtipizálási gondok	299
Összefoglalás	300
Alapfogalmak és fontos kifejezések	300
Vitakérdés	300
Szakirodalom	300
12. A SZÖVEG STÍLUSA	303
1. A szöveg és a stílus viszonya	303
2. A szövegtan és a stilisztika kapcsolata	303
3. Stíluskohézió	304
4. A stíluskohézió legfőbb stiláris eszközei	305
4.1. A hangzáspárhuzamok és -ellentétek	305
4.2. A szöveg stílusára kiható szó- és kifejezéskészlet	306
4.3. A mondatépítés mint szövegstílus-jellemző	307
4.4. A mondatkapcsolással összefüggő mondatalkotás	309
4.5. A mondatsorozatot vagy szövegegészt átfogó stilisztikai alakzatok	312
4.6. A képek	316
4.7. A stílus ökonómiája	318
4.8. Stílusutánzás	326
4.9. A stílusárnyalat	328
4.10. A műfajiság	329
4.11. Egyetlen nyelvi-stiláris eszköz dominánssá válása	331
Összefoglalás	333
Alapfogalmak és fontos kifejezések	336
Vitakérdés	336
Szakirodalom	336
13. SZÖVEGEK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS	338
1. A szövegek közötti kapcsolat típusai	338
1.1. A radiális kohézió	338
1.2. Intertextuális kohézió	339
1.2.1. A párbeszéd	340
1.2.2. Szöveg a szövegben	340
1.2.3. A fordítás	341
2. A szövegköziség	342
2.1. A szövegköziség jellemzői	344
2.2. A szövegköziség keletkezésének okai	344
3. A szövegköziség (transztextualitás) típusai	348
3.1. Az "intertextualitás"	348
3.1.1. Korlátozott "intertextualitás", azaz intratextualitás	348
3.1.2. Általános "intertextualitás"	352
3.1.2.1. A szó szerinti idézés	352

4	-	T . 1
ı	2	Tartalom
1	1.	Total controller

3.1.2.2. Az idézett szöveg montázsszerű beépítése	353
3.1.2.3. Jelöletlen idézetek	353
3.1.2.4. A vendégszöveg átlényegülése	354
3.2. Paratextualitás	356
3.3. Metatextualitás	357
3.4. Hypertextualitás	358
3.5. Architextualitás	363
Összefoglalás	363
Alapfogalmak és fontos kifejezések	365
Vitakérdés	365
Szakirodalom	365
14. SZÖVEGALKOTÁS	367
1. A szövegalkotás mibenléte	367
2. A szövegalkotás feltételei	368
3. A szövegalkotás körülményei	368
4. A szónoki beszéd kidolgozásának fázisai	369
5. A szövegalkotás szabályai	369
5.1. A szövegképző szabályok	369
5.1.1. Egység	370
5.1.2. Haladás	372
5.1.3. Folytonosság	375
5.1.4. Tagoltság	378
5.1.5. Arányosság	378
5.1.6. Teljesség – befejezettség	379
5.1.7. Törlés	380
5.2. A művészi szövegképzés	380
5.2.1. A szövegalkotás terve és a kész mű viszonya	381
5.2.2. A művészi szövegformáló eljárások	382
6. Szövegjavítás	383
6.1. Szövegkorrekció-típusok	383
6.1.1. Helyesírás-változtatás	383
6.1.2. Lexikai változtatás	385
6.1.3. Grammatikai természetű átalakítás	385
6.1.4. Pragmatikai jellegű változtatás	386
6.1.5. Stiláris indítékú változtatás	386
6.1.6. Tartalmi módosítás	387
6.1.7. Prozódiai indítékú korrekció	387
Összefoglalás	387
Alapfogalmak és fontos kifejezések	388
Vitakérdés	388
Szakirodalom	388
52aKii Gailolli	500

	Tartalom	13
15. SZÖVEGBEFOGADÁS		390
1. A szövegbefogadás		390
1.1. A szövegbefogadás elméleti keretei		390
1.2. A szövegbefogadás (hallás-olvasás) fázisai		391
1.3. Befogadói magatartás a szóbeli és az írott szöveg értelmezésekor		391
2. A szövegértés		392
2.1. A szövegértés foka		392
2.2. A szövegek informativitása a befogadó számára		392
2.3. A szemantikai szövegértést meghatározó tényezők		393
2.4. A szöveg megértésének pragmatikai kerete		393
2.5. A szövegértés hatékonyságát segítő szövegalkotási tényezők		394
3. Szöveginterpretáció: szövegértelmezés – szövegmagyarázat		395
3.1. A szövegértelmezés folyamata		396
3.2. A szövegértelmezés módja		396
3.3. Szöveginterpretációs típusok az eljárás, a módszer alapján		397
3.4. A szövegtípusok szerinti szövegértelmezés		397
3.4.1. A köznapi szövegek értelmezése	,	398
3.4.2. Szakmai szöveg értelmezése	7	399
3.4.3. Vallásos tartalmú szövegek magyarázata	1	399
3.4.4. Irodalmi szövegek interpretációja		400
4. A szöveg hatása		403
Összefoglalás		405
Alapfogalmak és fontos kifejezések		406
Vitakérdés		406
Szakirodalom		406
16. SZÖVEGTANI SZEMPONTÚ SZÖVEGELEMZÉS	-	408
1. A nyelvészeti indíttatású szövegtani elemzés mibenléte		408
1.1. Tárgya		408
1.2. Célja		408
1.3. Érvényességi köre		408
1.4. Területei		409
1.5. A szövegtani elemzés módszerei		409
1.6. A szövegtani elemzés típusai hatókörük szerint		410
1.6.1. A szövegtani elemzés típusai a szöveg megközelítésének módja alapján		410
1.6.2. A szövegtani elemzés típusai az elemzés jellege alapján		410
1.7. A szövegtani elemzésnek a szöveg szintjei szerinti főbb szempontjai		411
1.8. A szövegtani elemzés módszeres lépései		413
2. Irodalmi szövegek szövegtani elemzésének sajátossága		414
Szakirodalom		414

	Tanana and the same	
14	Tarta	lom

17. SZÖVEGTANI SZEMPONTÚ SZÖVEGELEMZÉSI MINTÁK	416
I. Szövegtani elemzések egyetlen kiemelt szempont szerint	
I/I. Határozottság – határozatlanság	416
I/II. A párhuzam és az ellentét együttes szövegszervező szerepe	425
II. Szövegtani elemzés két szempont együttes érvényesítésével	
II/I. A szövegpragmatikai adekvátságot biztosító eszközök összefonódása	
egy reklámszövegben	427
II/II. A stiláris adekvátságot érvényre juttató korreferencia	437
III. Komplex szövegtani elemzés	
III/I. Egymondatos vers szövegtani vizsgálata	449
III/II. Részszöveg szövegtani megközelítése	
III/III. Leíró jellegű vers szövegtani elemzése	462
Vitakérdés	471
Szakirodalom	472
SZÖVEGTANI FOGALOMTÁR	473
A SZÖVEGTANI SZAKIRODALOMBÓL	
JELMAGYARÁZAT	
RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA	
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	

ELŐSZÓ

A könyv címe magyarázatra szorul, ugyanis szövegről többféle megközelítésből lehet beszélni. Ez a munka a nyelvész, a stiliszta szemszögéből vállalkozik erre. Ha úgy tetszik, egyfajta szövegtan ez, azaz a szöveget anyagnak és tárgynak is tekintő diszciplína, amely a szövegalkotással és -befogadással is foglalkozik. Azon belül is csupán leíró magyar szövegtan, vagyis a magyar nyelvű szövegekre érvényes sajátosságokat igyekszik szinkron metszetben megvilágítani – hiszen a szövegképzés nem egy eszköze nyelvspecifikus jellemző –, de természetszerűleg nem mellőzheti az univerzális szövegjellemzőkre figyelést sem. – A történeti megközelítésű szövegtani feldolgozásokat jól példázzák *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1991-ben és 1995-ben megjelent köteteinek idevonatkozó fejezetei. – Ebben a könyvben nem feladat a külföldi szövegkutatás történetéről áttekintést adni, mert az egy külön mű tárgyát képezhetné. A magyarról is csak egy rövid összefoglaló fejezet szól, hiszen erről a témáról több helyen is részletes tájékoztatás olvasható Máté Jakab értékelésében (1991a; 1991b; 1991c; 1993; 1995a).

Ez a könyv rendszerességre, de nem teljességre törekvő munka egyrészt terjedelmi okok, másrészt a szövegnyelvészet jelenlegi kidolgozatlansága miatt, így csak a leglényegesebb tudnivalókra szorítkozik. Bár a szövegnyelvészet ma még sok pontján homályos, kiforratlan, képlékeny, mégis szükség van valamiféle iránytűre kidolgozásáig is, amely ismerteti a szövegtan alapfogalmait, terminológiáját, és azt is láttatja, hogy a szövegtani fogalmak terén jól tükröződik a szövegnyelvészet mint tudomány kezdeti foka. Mivel a szöveggel kapcsolatban nincsenek régről hagyományozott fogalmaink, a sok tisztázatlan kategória, az egyéni elnevezések, a még ki nem kristályosodott terminus technicusok között az eligazodáshoz Ariadné fonala is kevés volna. A szövegtani szakirodalom sokszínűségének következménye a terminológiai zűrzavar (magának a tudományágnak a megnevezésében is, illetve ugyanarra a fogalomra több elnevezés használatában: antecedens, prenotatum stb.). A legtipikusabb példa az, hogy a kutatók egyik része szinonimaként használja a szövegösszefüggésre a kohézió és a konnexitás vagy a kohézió és a koherencia szavakat, másik részük viszont a különböző szövegszintek szerint különíti el ezeket a fogalmakat, más és más jelentést tulajdonítva nekik.

Nem volt cél ezzel a kötettel a már meglevő szövegtani felfogások mellé még egy újabbat konstruálni. Ennek a feladata csupán tájékoztató célú vázlatos áttekintés, számbavétel és egyfajta összegzés, ezért a legkülönbözőbb magyar szövegtani iskolákat, az eltérő elméletekre épülő szövegtanokat mutatja be, nem kötelezve el magát egyetlen elméleti koncepció mellett

sem. Mivel a szövegnyelvészetben nincs konszenzus, a befogadhatóság kedvéért a konszenzus körül kikristályosodni látszót fogja egybe.

A szövegnyelvészet már a XX. század hatvanas-hetvenes éveitől létezik a tudomány világában, sőt ezt követően behatolt az oktatásba is, ezért célszerű legalább körvonalaiban megismerni. Ez a kötet olyan segédeszköz, amely megismerteti a fogalomrendszerét, fő kutatási területeit, a különböző szövegvizsgálatokat, de csak felvillantja az eltérő felfogásokat, nem akarva az olvasót a különféle elméletek és definíciók dzsungelébe bevezetni, hiszen ez a könyv nem kutatóknak készült, hanem a jelenlegi és a jövendő magyartanároknak, éppen ezért sok példával illusztrálva foglalja össze az eddig feltárt ismeretek lényegét a szövegtan mint új tudományág területéről. A részletesebb érvelést is elolvasóknak a könyv azzal akar segítségül szolgálni, hogy többnyire a magyar nyelven olvasható olyan szövegtani munkákra hivatkozik, amelyek nem kizárólag a kutatók számára hozzáférhetők.

Gondot okozott a könyv fejezetekre tagolása, mert a szövegpragmatika, -szemantika, -grammatika stb. között végtelenül nehéz meghúzni a határt, hiszen a szövegpragmatika mint az egyik legfontosabb szövegszint "felszívni" látszik a többit. Nem kis fejtörést jelentett a fejezetekbe tartozó fogalmak besorolása sem, mert a kutatók az egyes szövegszintekhez más és más fogalmakat társítanak.

A könyv anyaga csak a szöveggel kapcsolatos lényeges fogalmakra való koncentrálás kedvéért különül el mesterségesen elválasztott, szétdarabolt egységekre, pedig nyilvánvaló ezek egybejátszása, néhol egyenesen természetes átfedése is. Bizonyos pontokon az átfedések elkerülhetetlennek bizonyultak. Például a szöveg indító és záró, tétel- és fókuszmondatai mind szemantikai, mind konstrukcionális szempontból szövegszervező erejűek, így lehetetlenség eltekinteni mindkét fejezetben való említésüktől. Ilyen és ehhez hasonló szövegsajátságok ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy egy-egy szövegelem többféle funkciót is ellát.

Több fejezet végén ugyanannak a versnek: Juhász Gyula *Anna örök* című művének elemzése olvasható. Így egyetlen szöveghez kapcsolva mutatható be a fejezetek változó témájához igazodó szövegtani elemzés.

A könyv példáinak többsége a szépirodalom nyelvéből való. Ennek kettős oka van. Egyrészt ezek tisztább formában jelzik a bemutatni kívánt jelenséget – bár kétségtelen, hogy minden szövegjellemző felfedezhető a mindennapok nyelvének köznapi szövegeiben is –, másrészt nem kell nyelvhelyességi szempontból javítani őket. Az irodalmi alkotásokkal kapcsolatban viszont kétségtelenül elkerülhetetlen az esztétikumhoz tapadó "előítéletünk".

A magyar nyelvtudomány jó grammatikai meghatározottságú, fő áramában leíró: felsoroló, osztályozó jellegű. Ehhez a tradícióhoz igazodik ez a könyv is, amikor nem a problémákra kérdez rá, hanem a feltárt szövegsajátságok rendszerét ismerteti, és a tanulhatóság kedvéért ezt sok esetben tipográfiai kiemeléssel (pontokba és külön sorba szedéssel) is segíti.

1. SZÖVEGTAN = SZÖVEGNYELVÉSZET

A SZÖVEGTAN

- · fogalma, elnevezései
- · kialakulása és fejlődése
- gvökerei
- · elméleti keretei
- · anyaga, tárgya, célja, feladata
- ágai
- · helye a tudományok rendszerében

1. A szövegtan fogalma

"A szövegtan tudományosan rendszerezett (illetőleg sok tekintetben még ezután rendszerezendő) ismeretanyag a szövegről: funkciójáról, alaptermészetéről, makro- és mikroszerkezeti jellemzőiről; s természetesen válfajairól és e válfajoknak mind a közös, mind az elkülönítő sajátosságairól" (Deme 1980a, 332).

2. A szövegtanulmányozás általános elméletének elnevezései

Sokféleképpen nevezik meg a szöveggel foglalkozó diszciplínákat: szövegnyelvészetnek (text linguistics), szövegelméletnek (text theory), szövegtudománynak (science of texts), szövegszemiotikának (semiotics of texts), szöveggrammatikának (text grammar), szövegelemzésnek (text analysis), szövegfeldolgozásnak (text processing), diszkurzuselemzésnek (discourse analysis), diszkurzusefeldolgozásnak (discourse processing), diszkurzuselméletnek (theory of discourse), diszkurzusgrammatikának (discourse grammar), [a szöveg több kutatónál diszkurzus megnevezésű], konverzációelemzésnek (analysis of conversation), textológiának és szövegtannak (Petőfi S. János 1982a, 10).

Nézzük, mi szól az egyes megnevezések használata mellett! A (Petőfi S. Jánostól származó) szemiotikai szövegtan elnevezés azt jelzi, hogy a szöveg a jeltan része, a szövegnyelvészet pedig azt, hogy a szövegvizsgálat mereven elkülönül az irodalmi szövegelemzéstől. Szövegelméletről jelenleg még nem lehet szólni, amíg a szöveggel kapcsolatos ismereteink nincsenek teljesen feltárva, rendszerezve (Kiefer 1976a, 221; 1979, 225).

Jónak tűnik szövegtanról beszélni, úgy nevezni el ezt az oktatásra szánt tantárgyat is, mint a többi nyelvtudományi ágat, a -tan utótaggal: hangtan, szótan stb. Ez viszont latensen azt tartalmazza, hogy a szövegtan a nyelvtudomány része, egyik ágaként lehet számon tartani mint a legfelsőbb nyelvi szint tanát. Ez igaz abból a szempontból, hogy a szöveg az interakció termékeként magába olvasztja az alsóbb nyelvi szinteket. Ha viszont a szövegtan nyelvészeti diszciplínaként kívánna funkcionálni, akkor keretein belül maradva kellene magyaráznia tárgyát, elemeznie anyagát, márpedig ez megvalósíthatatlan, hiszen például a szövegtéma vagy szövegjelentés már nem nyelvészeti kategória. Eredetileg a **textológia** műszó csak a szöveggon-

dozást jelentette, napjainkra viszont a szövegtan megnevezésére is használják, de éppen többértelműsége miatt célszerűbbnek látszik más terminussal megnevezni ezt a tudományágat. Jelölhetné a **szövegtudomány** szó, amely alkalmas lehet szöveggel foglalkozó általánosabb tudományág megjelölésére. De még megfelelőbb a **szövegnyelvészet** elnevezés, amellyel jelezhető a szöveg megközelítésének speciálisan nyelvtudományi jellege.

3. A szövegtan anyaga és tárgya

A szöveg szerepe a szövegtanban kettős:

- ha a kutatás anyaga, akkor szövegelemzésről (interpretáció) beszélünk,
 - · egyetlen konkrét szöveg esetén egyedi a szövegelemzés,
 - szövegcsoport esetén szövegtípus vizsgálata történik;
- ha a szöveg a kutatás tárgya, akkor jön létre a szövegtani elmélet.
 A szövegtan önállóságát saját kutatási tárgya: a szöveg biztosítja.

4. A szövegtani kutatás célja

A szövegtan tárgyának megfelelően alakultak kutatási céljai:

- a szövegleírási elmélet és szövegelemzési módszer kimunkálása;
- azoknak a feltételeknek, lehetőségeknek, általános szabályszerűségeknek, eszközöknek a feltárása, amelyek a szövegképzéshez kellenek, illetve magának a szövegalkotás folyamatának kiderítése;
- a szövegbefogadás szabályszerűségeinek magyarázata;
- gyakorlati teendők szolgálata (a kommunikációs zavarok csökkentése vagy kiszűrése, a fordítás könnyítése stb.).

5. A szövegtan feladata

A szövegtan sokrétű feladata közül íme néhány:

- a szövegtani alapfogalmak tisztázása: például a szöveg definiálása;
- · a szövegértékűség kritériumainak feltárása;
- a nyelvészeti és nem nyelvészeti szövegmegközelítés természetének a tisztázása (Petőfi S. János 1994a, 29);
- a szövegszerkezet különböző nagyságrendű egységei összefüggésének vizsgálata (Deme 1974, 114);
- · a szöveget összetartó szemantikai és grammatikai elemek leírása;
- · a szöveg jelentésének felderítése;

- a szövegértés és -hatás feltételeinek felfedése;
- egyedi szöveg szövegtani interpretálása;
- · az elkülöníthető szövegtípusok jellemző sajátosságainak feltérképezése.

6. A szövegtan gyökerei

A szövegtan mindazokból a tudományágakból táplálkozik, amelyek a szövegek alkotásával vagy tanulmányozásával foglalkoztak vagy foglalkoznak. Nézzük, mivel járultak hozzá ezek a tudományok a szövegtan kimunkálásához:

- az antik retorikák azzal, hogy kidolgozták a szónoki beszéd létrehozásának fázisait, megszerkesztésének és előadásának szabályszerűségeit, hatáskeltő alakzatainak rendszerét, ezek pedig általában vonatkoztathatók a szövegek keletkezésére;
- az antik szövegkritikák, szövegfilológiák (általában a filológia) azzal, hogy kialakították a görög és latin szövegek gondozásával a szövegvizsgálat alapvető módszereit, kutatták a szerzőségvizsgálattal a szövegek hitelességét, illetve megteremtették a szövegmagyarázatokat;
- · a középkori ars dictandik (fogalmazástanok) azzal, hogy másolva az ókori elődöket, noha nem hoztak sok újat, de biztosították a retorikai műveltség folytonosságát;
- a hermeneutika azzal, hogy a szövegek megértésének és magyarázatának lehetőségeit taglalja;
- a homiletikák (az egyházi szónoklattanok) azzal, hogy alkalmazzák a retorikai eszközöket a gyülekezethez intézett vallásos tárgyú beszédekre, miközben a papi igehirdetés alapjává a bibliai szövegek magyarázatát teszik;
- a stilisztika azzal, hogy az írott szöveg elméleteként a különböző stílusfajtáknak, -árnyalatoknak a leírását adja, a stíluselemeket rendszerbe foglalja, minősíti és elemzi;
- a poétika azzal, hogy az irodalmi művek sajátságaival és összetevőivel, az irodalmi műfajokkal és formákkal foglalkozik;
- a modern nyelvelméletek (strukturalizmus, transzformációs generatív grammatika, Montague-grammatika) azzal, hogy érdeklődésük középpontjába a mondat szerveződése, átalakítása, illetve a közlési körülmények jellemzése került, előkészítve ezzel a szövegre figyelést;
- a kommunikációelmélet azzal, hogy bebizonyította: a nyelvi közlés nem választható el a nyelvi és nem nyelvi környezetétől;
- · az új nyelvtudományi ágak (antropológiai nyelvészet, szociolingvisztika, beszédaktus-elmélet) azzal, hogy kiszélesítették a szövegvizsgálat szempontjait;
- a modern retorikák azzal, hogy strukturális nyelvészeti alapon irodalomszemiotikai keretben írják le a műfajelmélet korszerűsítési szándékával a szépirodalmi nyelv kifejezőeszköz-rendszerét.

A modern nyelvészet szülötteként keletkező, ókori gyökerekből táplálkozó és sok tudományágtól megtermékenyített szövegtan egységbe foglalja a szövegek tanulmányozását. Forrásainak sokasága is egyik oka interdiszciplináris tudományággá fejlődésének.

7. A szövegtan kialakulása és fejlődése

A szöveg mint téma, azaz a szöveggel való foglalkozás, a **szövegvizsgálat** nagyon ősi, 2000 éves tudomány, hiszen az ókori görög–római retorikákban, a későbbi stilisztikákban és az irodalomtörténetben is szövegvizsgálat folyt. Jelenleg is több tudomány **anyaga** – de nem kutatási tárgya – a szöveg: az irodalom- és történelemtudományé, a néprajzé és pszichológiáé stb.

A **nyelvészeti diszciplína**ként induló **szövegtan** viszont új tudomány, hiszen míg Saussure a mondatot sem számítja a nyelvi rendszer elemének, Chomsky már ezt veszi a legnagyobb nyelvi egységnek, a Chomsky-iskola követői pedig a mondatláncot. Csak ezután tekintik majd a szöveget rendszerezetten vizsgálható nyelvhasználati egységnek.

A szövegtan létrejöttét annak köszönheti, hogy a mondatokból szöveggé szerveződött nyelvi formának nem minden kérdése válaszolható meg a mondatgrammatika körén belül. Ezért a XX. század hetvenes éveiben megszületett az alapvetően nyelvészeti inspirációjú szövegtan, amely a mondatközpontú felfogás túlhaladásával lassan érvényre juttatta a hatvanas évek végén a szövegközpontú szemléletet. Ezzel az ún. szövegnyelvészeti fordulattal, amelyet a kommunikáció-, a beszédtettelmélet, a szemiotika és a pragmatika is ösztönzött, az egész nyelvtudományban mélyreható változások álltak be.

Ennek hatására a szövegtan megszűnt kizárólag nyelvészeti diszciplína lenni. Petőfi S. János ezért el is határolja a szövegtant a nyelvészettől, és besorolja a szöveggel foglalkozó tudományágak közé: "Ez a diszciplína nem egy, a hangtan, szótan, mondattan sorba illeszkedő (a nyelvészet körébe sorolandó) »tan«, hanem egy olyan szemléletet meghonosítani kívánó (részben irodalmi-filológiai, részben nyelvészeti indíttatásból létrejött, de nem vagy csak irodalmi-filológiai, vagy csak nyelvészeti ismeretekkel operáló) **interdiszciplináris** tudományág, amelynek keretében valamennyi irodalmi-filológiai és nyelvészeti résztudomány módszerei és eredményei újraértelmezendők" (Petőfi S. János 1994a, 30).

Nemcsak a szövegtanra vannak hatással más diszciplínák, hanem a szövegtan is hatott alakulási folyamatában a vele érintkező tudományágakra: a stilisztikára, az irodalomtudományra, a fordításelméletre stb. Sőt alkalmazási köre egyre jobban kiszélesedik: felhasználják segédtudományként a kognitív lélektanban, a gépi kivonatkészítésben, az ideggyógyászat nyelvi vonatkozású kutatásában, az afáziás betegek gyógyításában, a tanuláspszichológiában, illetve ösztönzője a narrativika kialakulásának is stb.

Továbbfejlődésének irányát Kertész álláspontja világosan körvonalazza: "egy moduláris textológia csak különböző diszciplínák, illetve különböző elméletek... integrációjaként képzelhető el, ...a textológia olyan integratív diszciplína lesz, amely egyes, a szövegek szerkezetében, működésében, létrehozásában, befogadásában stb. is szerepet játszó... diszciplínák bizonyos eredményeit és módszereit hasznosítja" (Kertész 1992, 139). (A modul jelentése: 1. 'relatív autonómiájú tudományos elméletek vagy részelméletek', 2. 'az emberi magatartást meghatározó részrendszerek'.)

A szövegtan interdiszciplinárissá válása több okra vezethető vissza: közvetlenül sok forrásból táplálkozik, a szöveggel foglalkozó más diszciplínákkal szoros szálak fűzik egybe, sőt szemiotikai alapon a nem "nyelvi szövegekkel" foglalkozó tudományágakkal is kapcsolatot épített ki (Szabó 1994, 55).

Így következik be az, hogy a szövegtan, noha szűk körű nyelvtudományi diszciplínaként születik, mégis más tudományágakat is megtermékenyítve interdiszciplináris tudományággá

lesz, sőt integráló erejénél fogva az interdiszciplinaritás fokozatán át eljut a multidiszciplináris tudományággá válásig (Szabó 1988, 4-5), bár a szövegtannak ezt a beolvasztási tendenciáját nem kívánt velejárónak érzik egyes kutatók (Szabó 1994, 55). – Petőfi S. János egy még tágabb diszciplínakörben egyenesen tudományok felettinek szeretné látni a szövegtant: egy "studium generale" elemeként általános textológiai stúdiumnak tudná elképzelni (1997e, 15).

A szövegtan jelenleg nem egységes, hiszen egyes kutatóközpontok köré szerveződött kutatócsoportok más-más cél érdekében, eltérő módszerrel és terminológiával dolgoznak (például az angol szövegnyelvészetnek napjainkban öt fő irányzata van), illetve különböző előzményekből fejlődtek ki: az amerikai a Harris-féle diszkurzuselemzésből, az angol a nyelvszociológiából, a francia a szemiotikából, az orosz a proppi morfológiából. A magyar főként német hatásra: a konstanzi és a bielefeldi iskola hatására keletkezett.

Külföldön sokféle kutatási terület alakult ki, többek között: a narratív grammatika Franciaországban, a beszélgetésetnográfia az USA-ban, a funkcionalizmus néven számon tartott szövegvizsgálat Angliában. Sokszínű, sok irányban tapogatózó ma még a szövegtan. Az egységesülés ellenében hatnak a tisztázatlan terminológiai kérdések, magának a szövegnek a végtelenül bonyolult, több nyelvi szintet egymásra rétegző struktúrája, amely külön-külön vizsgálatra tarthat számot, a legkülönfélébb szövegtípusok legeltérőbb szempontú elemzései és a szövegtan interdiszciplinaritásának még jelenlegi megvalósulatlansága: a nyelvészeti, retorikai stb. vizsgálatok ötvözésének hiánya (vö. Enkvist 1990).

A közelmúlt kutatásainak irányai azt mutatják, hogy a szövegtípusok elméletével való foglalkozás megelőzi az egységes szövegtan létrejöttét, és éppen ezáltal válik az általános szövegtan megteremtésének előkészítőjévé és segítőjévé (Kocsány 1989, 26-43).

A szövegtan nem lezárt, hanem most is jelentősen fejlődő tudomány, és mint ilyennek sok fehér folt jelzi feltáratlan területeit, sok terminológiai tisztázatlanság, műszóhasználati ingadozás a kialakulatlanságát.

Ezért napjainkban a szövegtan az alapfogalmait igyekszik tisztázni, a szövegközpontú elemzés módszereit törekszik kidolgozni. Pillanatnyilag elméletének kidolgozatlansága miatt még sok homályos pontja van: például milyen szövegtipológiai kritériumrendszert kellene a sok szövegtipológia helyébe léptetni, amely sokszempontúsága ellenére is átlátható és érvényes minden szövegfajtára; lehet-e egzakt törvényszerűségeket megállapítani a mondatok egységeinek lineáris elrendezésében stb. De a jövőben a nyelvtudomány kereteit kiszélesítve, kommunikációs szemlélettől áthatva, a még nem tisztázott kérdéseket más, szöveggel foglalkozó tudományágak segítségével meg lehet majd válaszolni.

A Text című folyóirat egyik 1990-es számában 25 kutató vallott a szövegtani kutatás aktuális kérdéseiről és jövőbeli feladatairól. Ennek az összesítésében van Dijk kívánatosnak nevezte a szövegtan interdiszciplináris kiterjesztését, hasznosnak találná egyrészt a szöveggel foglalkozó diszciplínák közötti nagyobb kooperációt és integrációt, illetve ugyanakkor a differenciálódást (például egyes szövegtípusokra). Kiemelt kutatandó témának jelölte a diszkurzus- és szövegstruktúrára vonatkozó ismeretek elmélyítését úgy, hogy a különböző tudományágak által használt kategóriák helyébe a struktúratípusoknak egy integratív elméletét kell kidolgozni, illetve egy átfogó elméleti keretet szükséges megteremteni. Ez és az ehhez hasonló teendők hosszú távú programok, eredmények nyilván az ezredforduló körüli időkre várhatók.

8. A szövegtan elméleti keretei

Nincs egyetlen világosan körvonalazott szövegtan, hanem többféle elméleti alapon keletkezett szövegtani iskola és szövegtan létezik (Kálmán C. 1991, 141). A különböző textológusoknál más és más az elméleti háttér:

- nyelvészeti (Harris 1952; Békési 1982a; Balázs János 1985),
- kommunikációelméleti (Deme 1971; Beaugrande–Dressler 1981),
- irodalomelméleti (Schmidt 1973),
- szemiotikai (Petőfi S. János 1982a, 1982b),
- pragmatikai (Breuer 1974),
- cselekvéselméleti (Stierle 1975),
- referenciaelméleti (van Dijk 1977),
- pszichológiai (Rieser 1979),
- narrációelméleti (Hendricks 1972) stb.

Van olyan kutató, aki több elmélet integrálásával próbálkozik:

- Sandig a beszédaktus-elmélet és a pragmatika (1978),
- Stierle a pragmatika és a strukturalista antropológia (1975),
- van Dijk a szemiotika, pragmatika és a referenciaelmélet összekapcsolásával (1973).

Az mindenképp elfogadható álláspont, hogy a szöveg kutatásához "olyan elméleti keretre van szükség, amely több szempontból is tágabb, mint a nyelvészet kerete" (Petőfi S. János 1990b, 19).

9. A szövegtan ágai

Jelenleg a következőkben lehet megjelölni a szövegtan ágait:

- leíró szövegtan,
- · történeti szövegtan,
- alkalmazott szövegtan:
 - titkosírás,
 - fogalmazástanítás,
 - pszichiátriai szövegnyelvészet,
 - kriminalisztikai szövegnyelvészet,
 - jogi szövegnyelvészet,
 - szöveggondozás stb.

A történeti szövegtan a szövegre jellemző vonások időben változó rendszerét vizsgálja, magyarázza, hozzájárulva egyes történeti nyelvállapotok szövegnyelvészeti szempontú leírásához és a nyelvi változások elméletének kidolgozásához; a leíró pedig egy adott korszak szövegalkotási törvényszerűségeinek szabályait igyekszik számba venni.

A leíró szövegtan ágai a kutatás előrehaladtával szaporodtak. Kezdetben csak háromról beszéltek: grammatika, szemantika és pragmatika (Szabó 1983, 208). Később már ötöt neveznek meg: szövegfonetika, -grammatika, -szemantika, -pragmatika és a szövegtartalom vizsgálata (Szabó 1988, 11).

A szöveg szintjeihez kapcsolódva a **leíró szövegtan** következő **vizsgálati területeit** lehet elkülöníteni:

a szövegnek

- a kontextus- és szituációbeli függőségét a szövegpragmatika,
- · a jelentésbeli összefüggéshálózatát a szövegszemantika,
- · a nyelvtani kapcsoltságát a szöveggrammatika,
- · a felépítettségét a szövegszerkezettan,
- · a stiláris kohézióját a szövegstilisztika,
- a szövegfajtára jellemző sajátságait a szövegtipológia,
- · az akusztikus megformáltságát a szövegfonetika,
- · az írott formai megjelenítését a szövegformatan vizsgálja,
- · alkotásának szabályszerűségeit és
- befogadásának sajátságait is kutatja.

Mivel a szöveg az emberi interakcióban keletkezik, ezért a közlési tényezők és szerepek kijelölik azokat a részterületeket, amelyeken még vizsgálható a szöveg:

- az egyik szempont szövegpszichológiai: ilyenkor az ember szövegrögzítő és -felidéző képessége, illetve a szövegalkotásban megnyilvánuló kifejező (önkifejező) funkciója tanulmányozható;
- a másik szempont szociológiai: ekkor például az elemezhető, hogy a vevőt befolyásoló szerep mennyiben függ össze a szövegértéssel.

10. A szövegtan a tudományok rendszerében

10.1. A szövegtan helye a nyelvleírás rendszerében

Az alaki és jelentéstani jellemzők alapján létrejövő nyelvi szintek vizsgálatával foglalkozó részdiszciplínák a következők: fonémaszint – fonématan, morfémaszint – morfématan, lexémaszint – lexématan, szintagmaszint – szintagmatan, mondatszint – mondattan, szövegszint – szövegtan.

Gaál (1983, 107–111) felveszi még a tömbszintet tárgyaló tömbtant, a textémaszintnek megfelelő textématant. Szerinte a tömb mellérendeléshez hasonló logikai viszonyokat mutató mondategészek sora, a textéma pedig mikrotéma által összefogott, általában bekezdésnyi terjedelmű szövegegység. Azonban mivel a tömb és a textéma fogalmakat a szöveg szerkezeti egységeiként lehet elfogadni, és ezért szerveződésükre külön törvényszerűségek nem állnak fenn, szükségtelen tanulmányozásukra külön tudományágakat felvenni. Deme különben is Gaáltól eltérően értelmezi a textéma fogalmát: a szöveg minimális alapegységeként, vagyis mondatként (Deme 1971, 387).

Azt joggal meg lehet kérdőjelezni, hogy a szövegtan csak nyelvészeti tudományág-e, és szerves folytatása-e a hangtan-szótan-mondattan nyelvészeti diszciplínáknak. Az viszont nem lehet kétséges, hogy a szövegnek minden nyelvi szinttel kapcsolata van, hiszen a felsőbb szinten jelen kell lennie minden alsóbb szintnek. Például a hang- és morfémagyakoriság csakis

szövegszinten ragadható meg, vagy a szintagmatannak is vannak szövegtani vonatkozásai: például a határozórendszer elemeinek dominanciája kizárólag szövegben állapítható meg.

A szövegtan ebben az értelemben azt vizsgálja, hogy az alsóbb szintű nyelvi jelek hogyan működnek a kommunikáció legnagyobb egységében: a szövegben. Nyilvánvaló, hogy az alsóbb nyelvi szintek jelei: a morfémák vagy a mondatelemek, azaz glosszémák csak kivételes esetben töltenek be kommunikációs funkciót, teljes érvényűen és kizárólag a szöveg képes erre. Nem kétséges, hogy a hierarchikus rendszer csúcsán álló szövegtan szerves része, sőt az alsóbb nyelvi szinteket egységbe foglaló ága a nyelvtudománynak abból a nézőpontból, ahonnan a viszonyítási pont továbbra is a mondat (Kocsány 1992a, 146).

Régebben a nyelvtudományon belül jelölték ki a szövegtan helyét a textológusok, napjainkban viszont a szöveget kommunikatív történésként definiálva a kommunikáció részeként vizsgálják.

10.2. A szövegtan kapcsolata más nyelvészeti tudományágakkal

10.2.1. A mondattan és a szövegtan kapcsolata

A mondattan és a szövegtan természetes módon érintkezik egymással, hiszen a gondolatkapcsolásban sok esetben nincs lényeges különbség aszerint, hogy a gondolatok formálisan külön mondatokban fogalmazódnak-e meg vagy összetett, illetve többszörösen összetett mondatba ágyazottan. Ráadásul a formálisan mondatvégi írásjellel jelzett mondattagolás sokszor önkényes. Az interpunkció nélküli szövegekben különben a mondategységek elkülönítése többnyire nem ütközne akadályba, legföljebb a mondatvégi írásjel jelölése okozna gondot.

Az egymondatos szövegek egyenesen a mondat és szöveg határsávján keletkeznek, hiszen ezek mondat formájú, de szöveg értékű képződmények (például az aforizmák, maximák stb.). Mindezen gyakorlati gondok ellenére elkülöníthető a mondattan és a szövegtan érvényességi köre. Ezt Deme el is végzi néhány típuspéldán, csak egy-kettőt nézzünk ebből: "A mondattan szemszögéből az »El« szerkezetileg hiányos mondat, az »Igen« meg tagolatlan. A textológiában kommunikatíve teljes értékű funkcionális egység mind a kettő. – A mondattanban az összetett mondat szerkesztett egység; a textológia szempontjából egyetlen textéma. – A mondatnak szentenciológiai képlete: alany-állítmány-egyéb részek. A textológiában ez így alakul: (bevezető rész-) téma-réma (-egyéb részek). A kettő olykor véletlenszerűen fedi egymást, de természete szerint nem" (Deme 1971, 387).

10.2.2. A szövegtan kapcsolata a stilisztikával

A szövegtannak a stilisztika rokon, sőt ikertudománya (Károly 1979, 29–30; Szabó 1988, 52). Fontos annak hangsúlyozása, hogy megtermékenyítően (Károly 1979, 29) hatnak egymásra: "...a szövegnyelvészet biztosítja az általános elméletet és módszert. ... A stilisztika... ki is próbálja az egyes szövegelméletek alkalmazhatóságát. ...erre a szövegnyelvészet fejlődésének mai szakaszában igen nagy szükség van" (Szabó 1988, 52–53). A szövegnyelvészet segíti a stilisztikát ,,(1) a stilisztika elméleti alapjainak tisztázásában, javításában és (2) a tényleges kutatásokban, a stílusjelenségek leírásában" (Szabó 1988, 53).

10.3. A szövegtan kapcsolata egyéb tudományágakkal

A nyelvészeti indíttatású szövegtannak interdiszciplináris érintkezése van azokkal a tudományágakkal, amelyekből mint gyökerekből táplálkozott, illetve amelyeknek anyaga a szöveg:

- · jelentéstan,
- · irodalomtudomány,
- · folklór,
- · dialóguskutatás,
- · nyelvfilozófia,
- · fordításelmélet,

- · recepcióesztétika,
- · szociológia,
- · narratológia,
- pszicholingvisztika,
- számítógépes adatfeldolgozás,
 - · lélektan stb.

11. A magyar nyelvű szövegtan

11.1. A magyar nyelvű szövegtan elméletének kidolgozása

A kutatók szövegtani felfogását alapvetően az határozza meg, hogy a szöveg szervező elveit mely tulajdonságokban vélik felfedezni. Eszerint két világosan elkülönülő iránya rajzolódik ki a szövegtannak:

- Az egyik a szöveget mondatok egymásutánjának tartva és a legkisebb szöveget a legalább kétmondatos formációban látva, a mondattól halad a szöveg felé. Ez a kiterjesztett mondatgrammatika (hiperszintaxis) a szövegalkotásra elegendőnek gondolja a mondatkapcsolási szabályokat, és nem tud magyarázatot adni az egymondatos szövegek létére.
- A másik nézet a szöveget tekintve alapegységnek, egyrészt a szövegből vezeti le az alacsonyabb szintű nyelvi egységeket, másrészt pragmatikai beállítottságának köszönhetően nem kizárólag nyelvi produktumot lát a szövegben, hanem nyelven kívüli tényezőktől (például szövegtípustól, kommunikációs tényezőktől és funkcióktól, világismerettől) is meghatározott kommunikációs egységet. Ennek az irányultságnak nyilvánvaló következménye lesz a nyelvészetben megszülető szövegtan nyitása a határtudományok

A szövegtani elmélet megteremtésében a magyar kutatók különböző részterületek kimunkálásával próbálkoztak:

- az általános szövegelmélet kidolgozásával, a szövegtan szemiotikai keretbe illesztésével (Petőfi S. János 1982a).
- a szövegalakulatok elemzésével (Deme 1971; Békési 1982a),
- a szöveg akusztikus oldalával (Fónagy–Magdics 1967; Wacha 1974; Bolla 1976),
- a szövegformával (Kiss 1976; Fehér 1993),
- a szövegtípusok elkülönítésével (Eőry 1995),
- a szöveg stiláris elemzésével (Szabó 1960; Kemény 1974; Szathmári 1970),
- a szövegnek a mellérendelésektől való elhatárolásával (Kiefer 1976a),
- a történeti szövegtannal (Károly 1995; Papp 1991).

11.2. A magyar nyelvű szövegtan vázlatos tudománytörténete

A szövegtan megjelenése előtt századunkban a szöveggel való foglalkozás jeles irodalmár képviselői: Négyesy László, Horváth János már remek példákat mutatnak a szövegértelmezésekre. A magyar nyelvtörténetben Laziczius Gyulát tartják a szövegtan közvetlen előfutárának.

A nyelvész Deme László a kötőszós és kötőszó nélküli önálló mondatok összekapcsolódását tanulmányozva jutott el a mondat fölötti szint vizsgálatához, hogy azt feszegesse: "vajon mondataink egymástól független gondolatdaraboknak nyelvi burokba öntött kifejezői-e, vagy maguk is részei egy még nagyobb egységnek?" (Deme 1965, 294). Kommunikációs szemléletű felfogása érződik azon, hogy az 1971-ben megjelenő *Mondatszerkezeti sajátságok gyakori*sági vizsgálata című könyvében a gyakorlati elemzésekből azt a következtetést vonja le, hogy bizonyos "konstrukcionális sajátságok nem is csak a mondatokat és a mondattípusokat jellemzik, hanem a szövegeket és a szövegtípusokat is" (1971, 25). Szövegtani szempontból fontos megállapítása az is, hogy a beszédmű a kommunikáció alapegysége, amely szövegegységekre: mondategésztömbökre, sőt még tovább mondategészekre tagolódik tovább. – A Deme szerkesztésében megjelenő Szónokok, előadók kézikönyve (1975) című kötet a szövegalkotás szerkesztési kérdéseiről (Deme László), nyelvi-stilisztikai eszközeiről (Fábián Pál), hangos megjelenítéséről (Wacha Imre), illetve a szónoki beszéd jellemzőiről (Lengyel Dénes) szól. Demének a Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség (1978) című könyve egy napjainkban is aktuális témát feszeget: a közéleti megszólalás helyzetei milyenféle ismereteket tételeznek fel műfaj, illetve szövegalkotás terén. A szerző a közéleti megnyilatkozásaink hatékonyabbá tétele érdekében számos szövegszerkesztési jó tanáccsal látja el a szövegalkotót, hiszen külön is elemzi a bekezdés szerkezeti felépítését és szövegbe való beépítettségét.

E kutatási irány mellett az egyetemes nyelvtudományban bekövetkezett változás: az ún. szövegnyelvészeti fordulat is hatott a magyar nyelvészeti gondolkodásra és kutatásra, és századunk hetvenes éveinek közepén a szövegközpontú szemlélet következtében rendszeres és módszeres szövegvizsgálatok indultak el.

Ezt dokumentálják a szövegtani tárgyú gyűjteményes kiadványok. Ezek közül is az első az Általános Nyelvészeti Tanulmányok sorozatban A szöveg megközelítései című XI. kötet (1976), amelynek 18 dolgozata mind elméleti, mind módszertani szempontból summázata az addigi kutatásoknak, és egyben annak is jele, hogy a "szövegelmélet nincs egészen tisztában saját kutatása tárgyával" (Kiefer 1976a, 187), hiszen a legkülönbözőbb diszciplínák és elméleti keretek szemszögéből közelítenek a kötet szerzői a szöveghez, és ez érthetően heterogenitást teremt fogalmi és terminológiai téren egyaránt.

A magyar szövegtani kutatás fontos állomása az az 1978-ban Kaposváron rendezett konferencia, amelynek anyaga *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban* (1979, Szathmári István – Várkonyi Imre [szerk.]) címmel jelent meg. Az elhangzott előadásokból csak néhány fontos, érdekes gondolat idézésére van lehetőség: "Az általános szövegtan művelése mellett meg kell tehát alapoznunk a legfontosabb szövegtípusokat külön is elemző magyar leíró és történeti szövegtant" (Balázs János 1979, 20); "Feltétlenül foglalkoznunk kell a szövegnyelvészet és a stilisztika kapcsolatával" (Károly Sándor 1979, 29); "...a szöveget nem »milyenségével«, hanem »mirevalóságával« jellemezhetjük elsősorban" (Deme László 1979, 59); ,...tekintsük a mondatot a jelentés legnagyobb és a tartalom legkisebb egységének" (Antal László 1979, 70); "A szórend és a mondategész tartalmi-logikai kapcsolása ugyanannak a helyzetnek mondaton belüli és mondatok közti kifejeződése" (Békési Imre 1979, 76); "A szöveg témája tehát olyan szempont, viszonyítási pont, amelyre a szöveg egyes mondatai valamiképp vonatkoztathatók" (Bánréti Zoltán 1979c, 77).

1982-ben Bukarestben látott napvilágot az öt tanulmányból szerkesztett *A szövegvizsgálat útjai* című kötet. Ebben Schveiger Paul a szövegnyelvészet több fogalmának elméleti körüljárását végzi el, Murvai Olga a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatával foglalkozik, Szabó Zoltán a nemzetközi szakirodalom alapos ismerőjeként körültekintően tárja fel a szöveggel kapcsolatos koncepcióját, illetve a szövegnyelvészet és a stilisztika sokrétű viszonyát fejti ki, Cs. Gyímesi Éva a műelemzés módszertanába vezeti be az olvasót, Józsa Mária pedig konkrét szövegvizsgálatát elméleti fejtegetéseire építi.

1982-ben adta ki a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidéken a *Tanulmányok* 15. füzetét *Szövegelmélet* címmel, amelynek az értekezéseire (a nem magyar kutatóktól fordított írásokra is) a későbbiekben sokszor hivatkoztak a szövegtan kutatói. Petőfi S. János *Szöveg, diszkurzus* című tanulmánya azt tárgyalja, hogy egy "szövegnek tekintett tárgy elemezhető jelek ko-textuális láncaként, jelek kon-textuális láncaként és szövegként" (1982a, 10), amelyben a kotextuális elemzés az egyszerű mondat nagyságrendű láncokra vonatkozik, a kontextuális elemzés az egyszerű mondat nagyságrendű megnyilatkozások kontextusban betöltött funkcióit tárja fel, a textuális elemzés pedig elsősorban a szövegek interpretálhatóságának kérdéseire irányul. A kötetben szereplő másik Petőfi S. János-tanulmány (*Szöveg, modell, interpretáció*) bemutatja az ún. szövegszerkezet-világszerkezet elméletet, amely a szövegek sok szempontú leírásához nyújt segítséget.

Az egyetemi segédkönyvként megjelenő Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből (1983, Rácz Endre – Szathmári István [szerk.]) című kötet elmélyült szövegtani kutatások eredményeként született meg. Most csak néhány lényeges kérdéskörének kiemelésére van mód. Bakos József a felolvasásra és előadásra szánt szövegek alkotásának, értelmezésének és hangosításának kérdéskörét feszegeti; Békési Imre a sorrend szerepét kutatja a komponensek beszerkesztésében; Deme László leszögezi, hogy a szöveg "szövegsége" nem megszerkesztettségének fokától függ, nem kifejtettségétől, hanem egy egymás fölé rétegződő függési rendszertől: a közös nyelvűségtől, közös előismerettől, közös előzményektől, beszédhelyzettől; Fehér Erzsébet a regénybeli történetkibontás és szövegalkotásmód ellentmondásainak feloldását fejtegeti; Gaál Edit a szövegtan helyét kijelölve a nyelvtani rendszerben, érthetetlen módon kizárja a szövegtan érvényességi köréből a névmásítást, a névelőhasználatot, az értelmi egyeztetést, a kötőszók szerepét, a téma-réma viszonyokat, a hiányos mondat kérdését; Gáspári László egy mű stílusötvözetében fedi fel a szövegszervező erőt; Huszár Ágnes drámai művekben elemzi az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepét; Juhász József a megszólításfajták jelentésviszonyait szövegkörnyezetükben igyekszik tisztázni; Keszler Borbála kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata kapcsán azt láttatja, hogy nincsenek egzakt ismérvek az elhangzó szöveg mondathatárainak a megállapítására; Kiefer Ferenc a kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról értekezve állapítja meg, hogy a kérdés és a rá adott válasz együttese zárt szöveg lehet (ez ellentétes Deme felfogásával, aki a párbeszédet intertextusnak tekinti - 1983, 33); Nagy Ferenc a kohézió típusait (a globálissal szemben a közelit, illetve lineárist) és eszközeit taglalja; Rácz Endre számos példájával meggyőzően bizonyítja az értelmi egyeztetés szövegben érvényesülő lehetőségeit; Róka Jolán a napi sajtó szövegeit vizsgálva kimondja, hogy még az egyes szerzőktől származó cikkek is "kollektív alkotások"; Szathmári István kijelöli a szövegstilisztika helyét a szövegtan stilisztikai részeként, és számba veszi a szöveg stiláris kohéziójának eszközeit.

Több kiadványsorozat is vagy teljességgel a szövegtannak szentelt profilú, vagy a szö-

vegtan körébe vágó írásokat is publikál.

Elsőként a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán 1990 óta megjelenő Szemiotikai szövegtan érdemel említést. Ennek a sorozatnak azóta 15 kötete látott napvilágot Petőfi S. János, Békési Imre és Vass László szerkesztésében, de már szerkesztés alatt van többkötetnyi folytatás is. Ez a kiadványsorozat azzal a céllal jött létre, hogy előmozdítsa a multi- és interdiszciplináris szövegkutatást, ezért helyet biztosít szövegtani tanulmányoknak, az ebből a tárgykörből való diszkusszióknak, recenzióknak és bibliográfiáknak, segítve ezzel a téma iránt érdeklődők eszmecseréjét, álláspontkifejtését és a szövegtani irodalomban való tájékozódást. (Az itt megjelent sok publikáció ismertetése túlfeszítené ennek a fejezetnek a kereteit.)

Az ELTE Fonetikai Tanszéke által 1988-ban indított Egyetemi Fonetikai Füzetekben sokszor kapnak helyet szövegelemzések és kisebb terjedelmű szövegtani elméleti írások is. Például a Szövegforma, szövegértelmezés, szövegmondás címet viselő 4. kötet több publikációja is szervesen kapcsolódik a szövegtanhoz. Ebben Deme a szöveg megszólaltatásának kérdéskörében azt vizsgálva, hogyan hat a hangzó szöveg a hallgatóra, illetve hogyan kell a beszélőnek segítenie a hangoztatással a szövegértést, megállapítja: maga a szöveg a hangzás kulcsa. Wacha Imre a szöveg értő-értető megszólaltatásához, Molnár Ildikó pedig a szöveg- és interpretáció elemzéséhez ad konkrét tanácsokat.

A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetének Nyelvpedagógiai Írások című sorozatában számos cikk kapcsolódik a szövegtanhoz, különösen az 5. számban (1983). Ebben kapott helyet Máté Jakab A szövegnyelvészet helye és szerepe a korszerű nyelvészeti kutatásokban (1983, 202-225) című dolgozata, amely széles körű tudománytörténeti körképbe ágyazva mutatja be a szövegnyelvészet kialakulását, helyét és szerepét a legutóbbi évtizedek nyelvészeti gondolkodásának történetében. Itt olvasható Gorilovics Tivadarnak a dialógusról mint sajátos szövegváltozatról (1983, 226–233) és Kiss Sándornak a szövegbeli koherenciateremtő nyelvi eszközökről (1983, 244–251) szóló cikke is. A 9. szám publikációinak középpontjában a szöveg, a szakszöveg és a terminológia kérdése áll. Ebből említésre méltó Máté Jakabnak a szakszövegről mint sajátos szövegtípusról írott fejtegetése.

A Debrecenben 1997-ben induló Officina Textologica című sorozat azzal a céllal jött létre, hogy fórumot teremtsen a textológusok eszmecseréjére, éppen ezért szerkesztői poliglott és integratív jellegűnek szánják. Eddig 9 kötete jelent meg. Az első Petőfi S. János tollából szár-

mazó írás, a szemiotikai textológiáról mint szövegtani elméleti keretről szól.

A Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr című folyóiratokban is felfedezhetők szórványosan szövegtani tárgyú cikkek, a Világirodalmi lexikon 14. kötetében pedig 43 szócikk szerepel a szöveggel kapcsolatban, nagyban támogatva a fogalmak tisztázását és a szakirodalmi tájékozódást.

Egyes szerzők szövegtani témájú könyvei (és hasonló témájú publikációi) jelzik a szövegtan divatos tudományággá válását.

Nagy Ferencnek az alkalmazott szövegtan iránti érdeklődését mutatja 1980-ban megjelent kötete, a Kriminalisztikai szövegnyelvészet (1980), amelyben a szerző hazánk első igazságügyi nyelvész szakértőjeként mutatkozik be.

Murvai Olga Szöveg és jelentés (1980) című könyvében, miközben szövegnyelvészeti és kommunikációelméleti keretben a szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálatára vállalkozik, példákkal szemléltetve annak mibenlétét és stilisztikumát, egyben ezzel az impresszionista próza alapvető jellemzőjét is feltárja.

Elekfi László az aktuális mondattagolás kérdéskörét sok szempontból: kommunikációelméleti, stilisztikai és grammatikai összevetéssel vizsgálja dolgozataiban (1964; 1967; 1973) és kötetében is (1986).

A magyar szövegtani szakirodalomban alapvető műnek számít Balázs János *A szöveg* (1985) című monográfiája. A szerző a szöveg mibenlétét nagy alapossággal próbálja tisztázni, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szintjeinek lényeges elemeit igyekszik feltárni, illetve részletesen tárgyal bizonyos szövegtípusokat.

A Deme László nyomdokain haladó Békési Imre, akinek kutatásaiban a mondattani és szövegtani vizsgálatok szerves egységben jelentkeznek, három monográfiában foglalja össze gyakorlati elemzéseit és elméleti nézeteit: a *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok* (1982a), *A gondolkodás grammatikája* (1986) és a *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése* (1993) című kötetekben. Az első művében az újsághír műfaján szemlélteti a "konstrukció megjelenési formáit a benne kapcsolt tagok belső felépítése" (1982a, 191) alapján. – A másodikban a kötőszóhasználat, a központozás és a sorrend által meghatározott ún. konstrukciótípust mutatja be, amely tipikus gondolati konstelláció, két tartalmi-logikai viszonyfajta hierarchikus egysége által jellemzett formai szövegszerkezeti alapegység (1986, 31). – A szerző a harmadik könyvében főként az argumentatív szövegekben gyakori de... mert, de... tehát-féle konstrukciótípusok komplex szemiotikai elemzését végzi el.

Petőfi S. János Szöveg, szövegtan, műelemzés című könyvével (1990a) a hazai szövegtani szakirodalomban új elméleti és módszertani irányt mutatott szemiotikai textológiai modelljének megalkotásával, megkülönböztetve a szöveg jelkomplexumának a fizikai manifesztációját, az ún. vehikulumot és ennek mentális képét, a vehikulumimágót, elkülönítve a vehikulum értelemszemantikai architektonikájának, az ún. sensusnak a típusait és felvázolva a szöveginterpretáció fajtáit. Az ebben a művében kifejtett koncepcióját hazánkban megjelenő több tanulmányában és kötetében is továbbfejleszti. A Petőfi S. János-féle szemiotikai textológia terminusainak értelmezését segíti egy Vass László által készített terminológiai szótár a Szemiotikai szövegtan című sorozat első kiadványában (1990b, 85-112). - Petőfi S. János A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé (1991) című könyvének első írása a költői alkotások strukturális elemzéséből kiindulva érkezik el a nyelvi műalkotásokra általában vonatkozó globális elemzés vázolásához. A kötet második dolgozatában a szerző a szöveg deszkriptívexplikatív strukturális interpretációjának tényezőiről, bázisairól és aspektusairól értekezik. – Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa Elkallódni megkerülni (1992) című kötete szövegtani keretben vállalkozik versek kreatív interpretációjára. - Petőfi S. János - Bácsi János - Benkes Zsuzsa – Vass László Szövegtan és verselemzés (1993c) kötetének címe is elárulja: ez elmélet és gyakorlat is. Az elméleti alapvetést Petőfi S. János vehikulumstruktúra-relátumstruktúra felfogása biztosítja, a gyakorlatot egyrészt a kreatív-produktív, másrészt az analitikus-kreatív versmegközelítések adják. – Petőfi S. János – Bácsi János – Benkes Zsuzsa – Vass László Szövegtan és prózaelemzés című könyve (1994e) a rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez kíván elméleti alapot és gyakorlati segítséget nyújtani. - Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa társszerzők a közelmúltban két összegző szövegtani tárgyú kötetben (A szöveg megközelítései. 1998; A multimediális szöveg megközelítései. 2002) sűrítetten foglalták össze elképzeléseiket, azzal a bevallott céllal, hogy az oktatás gyakorlatában segítsék a szövegszemlélet kialakítását.

Fehér Erzsébet a hazai szövegnyelvészeti szakirodalom kiváló ismerőjeként készített A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben (2000) címmel tudománytörténeti vázlatot a magyar nyelvészeti kutatás irányairól, tárgyköreiről és elméleti vitáiról. – Tolcsvai Nagy Gábor A magyar nyelv szövegtana (2001) című kötetének nagy érdeme és alapvető újítása az, hogy a szerző a kognitív nyelvészetre és a kognitív tudományra, illetve a funkcionális nyelvtanokra mint elméleti keretekre építi szövegtanát. – Kocsány Piroska Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus (2002) című kötetében elemzéseken alapuló kitűnő elméleti összegzést ad a mondásról mint szövegről és mint szövegtípusról.

Az oktatás céljaira Nagy Ferenc 1981-ben – az akkori kutatási eredmények figyelembevételével – adta ki Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába című egyetemi jegyzetét, amelynek tartalomjegyzékét azért érdemes felsorolni, hogy lássuk a kötet témáit: A szöveg tudománya, A szöveg és fajtái, A szöveg szerkezete, A szöveg grammatikája, A szöveg jelentéstana, Szöveg a közlésben, A szöveg stílusa, A szöveg mennyiségi viszonyai. Ez a 100 oldalon megírt jegyzet a lényeget nyilván csak tömörítve adta elő. – Tolcsvai Nagy Gábor A szövegek világa (1994a) című könyvének jelentősége abban áll, hogy rövid összefoglalást, tematikus tájékoztatást nyújt nem hagyományos, hanem kiegészítő funkciójú középiskolai tankönyvként.

Néha egy-egy **rövid kiadvány** is jelentős a szövegszemlélet alakulása szempontjából, mivel gazdagítja a szövegkutatás elméletét és gyakorlatát. Ilyen Fónagy Iván *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkozási formák* (1990) és Dániel Ágnes – *Sző – szöveg – szer – szervez* (1990) című kiadványa. Az előbbi a szöveg megszerkesztettségét a tartalom és forma kapcsolatából tanulmányozza, és arra próbál választ adni: vonz-e tartalom meghatározott formát, illetve a tartalom engedelmeskedik-e formai kényszernek. A három dolgozatot egybefűző utóbbi kötet mintát mutat a szövegszerveződés vizsgálatára átgondolt szempontsorával, illetve fontos tanulságot von le a szövegszerveződést illetően: a szövegvázat alkotó nagyobb kohéziójú mondatok szövegbeli helye nem kizárólag a szövegező gondolkodásmódjára és közlési magatartására vet fényt, hanem jellemző bizonyos szövegfajtákra és stílusokra is.

Nem egy esetben csak **cikkek** játszanak szerepet a szövegtani kérdések tisztázásában. Csupán néhány példa: Bánréti Zoltán okfejtései a szöveg témájával kapcsolatos anaforikus viszonyokról, illetve szövegépítkezésről és interpretációról (1979a; 1979b; 1979c); Dezső László – Szépe György, Kiefer Ferenc és Huszár Ágnes értekezése az aktuális mondattagolásról (Dezső–Szépe 1967; Dezső 1972; Kiefer 1976b; 1979; Huszár 1983a; 1983b); szövegvizsgálati modellek és alkalmazásuk bemutatása Bencze Lóránt (1991; 1996) és Balázs Géza (1993b; 1994a) tollából; Eőry Vilma ismertetései a szövegtípusok kérdésköréről (1995; 1996a; 1996b), Fehér Erzsébet (1993; 1996) és Keszler Borbála (1995; 1996) eszmefuttatásai a vizualitás szövegtani aspektusairól; Horányi Özsébnek a vizuális szövegelméletről (1976; 1977); I. Gallasy Magdolnának névelőhasználati kérdésekről és a főtéma jelzéséről (1980; 1992); Kocsány Piroskának a szövegnyelvészet elméleti kérdéseiről (1989; 1992a; 1993; 1994; 1996a); Raisz Rózsának a szövegelemzéséről és -alkotásról (1982; 1995); Restyéni Tamásnak a szemantikai szövegelemzésről (1971a; 1971b; 1978; 1982) írott dolgozatai különösen figyelemreméltók.

A szövegtannak más diszciplínával való érintkezése is megtermékenyítő hatású.

Szathmári István stilisztikusként elméletben nemcsak tisztázza a szövegtan és a stilisztika kapcsolódását, de elemzési gyakorlatában meg is valósítja (1983a; 1995). – Szabó Zoltán Szövegnyelvészet és stilisztika (1988) című monográfiája a stilisztika szempontjából és érdekében tekinti át a szövegnyelvészeti kutatásokat azzal a céllal, hogy rámutasson azokra az elméleti és módszertani eredményekre, amelyekkel a korszerű szövegtan gazdagít(hat)ja az irodalmi szövegek stílusáról való elképzeléseinket, és segít(het)i a stilisztikai elemzést, így ez a mű

valójában a szövegnyelvészet stilisztikai jelentőségének felmérése. – Kemény Gábor szépirodalmi alkotásokban igazolja az ellentétnek mint szövegszervező elvnek a szerepét (1996; 1997). – Nagy L. János cikkeinek sokasága az ismétlések szövegstruktúra-alkotó funkcióját illusztrálja (1993a; 1993b; 1993c; 19934; 1994b; 1994c; 1996b).

Rácz Endrének a szöveggrammatika és az egyeztetés (1983), illetve a mondat- és szöveggrammatika (1992) összefüggésének tárgykörében írott dolgozatai több szöveggrammatikai kérdés tisztázásához is hozzájárultak. Külön érdemes hangsúlyozni azt a felismerését, hogy a kataforikus névmás mondatgrammatikai, az anaforikus viszont szövegszervező szerepű.

A magyar nyelv történeti nyelvtanának terjedelmes fejezeteként tárgyalja a szöveggrammatikát Károly Sándor (1995), illetve Papp Zsuzsanna (1991), szolgálva ezzel a diakrón szövegtan megteremtését.

Wacha Imre A korszerű retorika alapjai (1995a) című műve a szövegtan tudománytörténetében azért érdemel említést, mert második kötetében a szerző az élőszóbeli és az írott szövegek főbb típusait jellemzi.

Pléh Csaba (1980; 1982) a textológiának a kommunikáció- és a beszédaktus-elmélettel való összekapcsolódását elemzi.

Néhány nem szövegtani tárgyú írás is hozzájárul szövegtani fogalmak kialakításához, tisztázásához. Hadrovics László A funkcionális magyar mondattan alapjai (1969) című munkájából ered a tartalomadó és tartalomváró elnevezés, amelyet a szövegtanosok átvettek. Kiefer Ferenc 1983-ban jelentette meg Az előfeltevések elmélete című művét, amely (noha csak az egyszerű mondathoz kapcsolódó előfeltevés kifejtése, mégis) elősegíti a szövegjelentés jobb megértését. – Dienes Dóra A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése című művében az elliptikus mondatokat tanulmányozva jut el ahhoz a fontos felismeréshez, hogy a nyelvi hiányosság szerkezeti hiányosság lévén "a szövegnek egyik grammatikailag is nyomon követhető összetartó erejévé válik" (1978, 87).

A magyar szövegtan tudománytörténetéből ezek a rövid ismertetések is rávilágítanak jellegzetes sajátságokra:

- · A szövegtanhoz a kutatók két irányból indulnak el: egyesek a klasszikus grammatikától, mások a modern elméletek felől.
- · A hazai szövegtani kutatás két célnak rendelődik alá. Az egyik irány a szövegtan mint tudományág kiművelésén fáradozik, a másik konkrét szöveg meghatározott szempontú szövegtani megközelítését vállalja.
- Bár a magyar tudományosság a nemzetközi része, így a külföldi áramlatok megjelennek benne, hatásuk mégsem érvényesül eléggé.

Mivel sem teljes tematikai, sem szoros időrendi ismertetésre ebben a könyvben nincs mód, így a hazai szövegtannak csupán néhány lényeges, a kutatás és az oktatás szempontjából említésre méltó állomását, dokumentumát lehetett kiemelni, különben is erről a témáról Máté Jakab alapos értékelő áttekintéseket adott közleményeiben (1983; 1991a; 1991b; 1991c; 1993; 1995a; 1995b).

ÖSSZEFOGLALÁS

A szövegtan a nyelvnek a mondat fölötti használati szintjét: a szöveget kutatja, de ugyanakkor az alsóbb nyelvi szinteket is egységbe foglalja. A szövegtan a szöveg mibenlétét, formáját, felépítettségét, kommunikációs funkcióját, grammatikai-szemantikai-pragmatikai összetartó erejét, fonetikai eszközeit, stílusát, típusait vizsgáló interdiszciplináris tudományág. A szövegtan számára anyag és tárgy is a szöveg, ezért sajátos módon közelít hozzá.

Mivel a szöveg nem írható le kizárólag nyelvészeti keretben, hiába indult a szövegtan a nyelvtudomány egyik ágaként: a nyelvhasználat legkomplexebb szintjének tanaként, mégis sok vizsgálat esetében túl kell lépnie a grammatika határait. Például amikor az alkotónak és a befogadónak a szöveg jelentésével való kapcsolatát boncolgatja, hiszen a szövegalkotás és -befogadás kognitív képességünkön kívül a beszédszituáció függvénye is. Ezek leírásához pedig segítségül kell hívnia más diszciplínákat is társ-, illetve segédtudományként. Ennek következményeként a szövegtan interdiszciplináris, illetve több résztudományból ötvöződve integratív jellegű tudományág. Noha sok területén figyelemre méltó kutatás történt, ma még nem beszélhetünk kidolgozott rendszeréről.

VITAKÉRDÉS

Miért szokták azt hangoztatni, hogy a szövegtan még az alapok lerakásánál tart?

Szakirodalom

Antal László 1979. Szöveg, nyelv, tartalom. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 67–72.

Balázs Géza 1993b. Komplex szövegtani elemzés Ady szövege alapján. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 8. 103–108.

Balázs Géza 1994a. A tetoválás és a tetovált szövegek magyar néprajzi kutatása. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. Szeged, JGYTF Kiadó, 7. 69–83.

Balázs János 1979. A szöveg alapjai. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 9–21.

Balázs János 1985. A szöveg. Budapest, Gondolat.

Bánréti Zoltán 1979a. A szöveg interpretációja és témája. Nyelvtudományi Közlemények, 81. 323–338.

Bánréti Zoltán 1979b. Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. Magyar Nyelv, 406-415.

Bánréti Zoltán 1979c. A szempont a szövegépítkezésben, In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 77–82.

Beaugrande, Robert da – Dressler, Wolfgang 1981. Introduction to Text Linguistics. London-New York, Longman.

Békési Imre 1979. A kapcsolás problematikája. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 73–76.

Békési Imre 1982a. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Békési Imre 1983b. A sorrend szerepe a komponensek beszerkesztésében. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 15–30.

Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

Békési Imre 1993. Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Szeged, JGYTF Kiadó.

Bencze Lóránt 1991. Élő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan, Szeged, JGYTF Kiadó, 3. 13–40.

Bencze Lóránt 1996. Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. [h. n.], Corvinus.

Bókay Antal 1991. Bahtyin és Freud. Literatura, 2. 107-126.

Bolla Kálmán 1976. A nyelvészeti fonetika szakágazatai. Nyelvtudományi Közlemények, 78. 292-299.

Dániel Ágnes 1990. Sző – szöveg – szer – szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. Nyelvtudományi Értekezések, 132. sz.

Deme László 1965. A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben. Magyar Nyelvőr, 292-302.

Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Deme László 1974. Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 114–118.

Deme László 1975. Bevezető. A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In Deme László (összeállította): Szónokok, előadók kézikönyve. Budapest, Kossuth, 9–24, 116–151.

Deme László 1978. Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Budapest, Kossuth.

Deme László 1979a. A szöveg alaptermészetéről. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 57–65.

Deme László 1980a. A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. Magyar Nyelvőr, 332–340.

Deme László 1983. A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó, 31–60.

Deme László 1991. A hangzásforma hírértéke – a hírérték hangzásformája. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 4. 75–86.

Dezső László – Szépe György 1967. Adalékok a topic-comment problémához. Nyelvtudományi Közlemények, 69, 365–399.

Dezső László 1972. A mondat aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre. In Telegdi Zsigmond (szerk.): Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Budapest, Tankönyvkiadó, 85–104.

Dienes Dóra 1978. A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Nyelvtudományi Értekezések. 98. sz.

Dijk, Teun A. van 1973. Text grammar and text logic. In Petőfi S. J. – Rieser, Hannes (eds.): *Studies in Text Grammar*. Dordrecht, Reidel.

Dijk, Teun A. van 1977. Text and Context: Explorations in the semantics and pragmatics of Discourse. London-New York, Longman.

Dijk, Teun A. van 1990. Introduction: Text in the next decade. Text, 10. 1-4.

Elekfi László 1964. Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények, 66. 331–370.

Elekfi László 1967. A racionális mondattagolás stilisztikai szerepe Petőfi verseiben. Nyelvtudományi Értekezések, 58. 434–439.

Elekfi László 1973. Közléselmélet, grammatika, aktuális mondattagolás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 9. 65–85.

Elekfi László 1986. Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (Különös tekintettel az aktuális mondattagolásra). Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enkvist, Nils Erik 1990. Seven problems in the study of coherence and interpretability. In Connor, U. – Johns, A. M. (eds.): Coherence in Writing: Research and pedagogical perspectives. Washington. DC, TESOL, 9–28.

Eőry Vilma 1995. Stílusrétegek – szövegtípusok. In Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 125–133.

P. Eőry Vilma 1996a. A szövegszerkezeti alapegységek és a szövegtipológia. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 91–96.

Eőry Vilma 1996b. Szövegtipológia – stílustipológia. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 130–151.

Fehér Erzsébet 1983. Történetkibontás és szövegalkotásmód ellentmondásainak feloldása az aktivista regényben, In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 61-106.

Fehér Erzsébet 1993. Az írott nyelv vizuális aspektusa. In Kozocsa Sándor Géza (szerk.): Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 86–95.

Fehér Erzsébet 1996. A vizuális költészet néhány szövegtani aspektusa, In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTE Kiadó, 107-115.

Fehér Erzsébet 2000. A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fónagy Iván - Magdics Klára 1967. A magyar beszéd dallama. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fónagy Iván 1990. Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series C Relationes, 3. sz.

Gaál Edit 1983, A szövegtan helye a nyelvtani rendszerben. In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 107-111.

I. Gallasy Magdolna 1980. Névelőhasználati kérdések. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 339–344.

I. Gallasy Magdolna 1992. A főtéma jelzése. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 91–96.

Gorilovics Tivadar 1983. A dialógus valósága. Nyelvpedagógiai Írások, 5. 226–233.

Cs. Gyímesi Éva 1982. A műelemzés módszertanához. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 148-198.

Hadrovics László 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Horányi Özséb 1976. Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 143-165.

Horányi Özséb (szerk.) 1977. Kommunikáció. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Huszár Ágnes 1983a. A mondat aktuális tagolása és annak tanítása. Magyar Nyelvőr, 87-100.

Huszár Ágnes 1983b. Az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepe drámai művekben. In Rácz Endre -Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvki-

Kálmán C. György 1991. A beszédaktus-elmélet szövegfelfogása. Literatura, 2. 140-147.

Károly Sándor 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In Szathmári István - Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. 23-32.

Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, II/2. 761-834.

Kemény Gábor 1974. Krúdy képalkotása. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kemény Gábor 1996. Álom - való (Az ellentét mint szövegszervező elv egy Krúdy-novellában). Magyar Nyelvőr, 403-414.

Kemény Gábor 1997. Az ellentét mint szövegszervező elv egy Krúdy-novellában. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 234–240.

Kertész András 1992. Textológia és tudományelmélet. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 5. 135-144.

Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 164–202.

Keszler Borbála 1995. Intonációs írásjelek a magyarban a XVII. század közepéig. In Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 215-233.

Keszler Borbála 1996. A bekezdések jelölése a magyar kéziratos emlékekben a XVI. század végéig. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTE Kiadó, 179–182.

Kiefer Ferenc 1976a. A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 197-222.

Kiefer Ferenc 1976b. Néhány megjegyzés az aktuális mondattagolás és az előfeltevések közötti összefüggésről. Nyelvtudományi Közlemények, 371-378.

Kiefer Ferenc 1979. Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. Magyar Nyelvőr, 216–225.

Kiefer Ferenc 1983a. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 203-230.

Kiefer Ferenc 1983b. Az előfeltevések elmélete. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kiss Sándor 1976. Demarkációs jegyek az irodalmi műben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 223–238. Kiss Sándor 1983. A szöveg koherenciája és a kommunikáció. Nyelvpedagógiai Írások, 5. 244–251.

Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete. Filológiai Közlöny, 35. 26–43.

Kocsány Piroska 1992a. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 5. 145-152.

Kocsány Piroska 1993. Nyelvtudomány és szövegelemzés. Magyar Nyelvjárások, 31. 107-116.

Kocsány Piroska 1994. Szöveg és szövegtan: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából. Magyar Nyelvőr, 340-349.

Kocsány Piroska 1996a. Szövegnyelvészet és szövegtan. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 152-163.

Kocsány Piroska 2002. Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus. Budapest, Akadémiai Kiadó. Kulcsár Szabó Ernő 1991. A szöveg mint recepcióesztétikai probléma. Literatura, 2. 127-139.

Máté Jakab 1983. A szövegnyelvészet helye és szerepe a korszerű nyelvészeti kutatásokban. Nyelvpedagógiai Írások, 5. 202-225.

Máté Jakab 1987. Szakszöveg és terminológia. Nyelvpedagógiai Írások, 9. 54–68.

Máté Jakab 1991a. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete I. In Petőfi S. János - Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 2. 73–116.

Máté Jakab 1991b. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete II. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 3. 105–143.

Máté Jakab 1991c. A magyar szövegnyelvészeti kutatások kibontakozása. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének kérdéseiről. Budapest, MTA, 462–468.

Máté Jakab 1993. A szövegnyelvészeti kutatás történetéhez. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 6, 177-204.

Máté Jakab 1995a. A szemiotikai textológia néhány kérdése a viták tükrében. In Petőfi S. János - Békési Imre Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 8. 190–196.

Máté Jakab 1995b. Nyelvészet (szövegtan) az oktatás folyamatában. (Egy kiadványsorozat margójára.) In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 8.

R. Molnár Emma 1995. A közmondások a szövegben. In Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 299–305.

Molnár Ildikó 1991. A szegedi országos döntő kötelező szövegének hibaelemzése. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 4. 125-130.

Murvai Olga 1980. Szöveg és jelentés. Bukarest, Kriterion.

Murvai Olga 1982. Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 53-83.

Nagy Ferenc 1980. Kriminalisztikai szövegnyelvészet. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Nagy Ferenc 1981. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, Tankönyvkiadó.

Nagy Ferenc 1983. A szövegkohézióról. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 231-238.

Nagy L. János 1993a. Rendszer – hangzás – hangzásrendszer. Magyar Nyelv, 48–56.

Nagy L. János 1993b. Számok és színek – színek és számok. Magyar Nyelv, 440-459.

Nagy L. János 1993c. A szerkezet jelentése felé. Magyar Nyelvőr, 296–300.

Nagy L. János 1993d. A szerkezettől a versegész felé avagy a versegésztől a szerkezet felé? Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 227-232.

Nagy L. János 1994b. Ismétlésszerkezetek a Halotti Beszédben. In Bárczi Géza-centenárium. Szeged, SZAB,

Nagy L. János 1994c. A szabály művésze avagy a művész szabályai. Magyar Nyelv, 275–287.

Nagy L. János 1996b. Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 143. sz.

Odorics Ferenc 1991. TEXT: a konstruktivista szöveg. Literatura, 2. 148-152.

Papp Zsuzsanna 1991. Legkorábbi szövegemlékeink szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, I. 755–781.

Petőfi S. János 1982a. Szöveg, diszkurzus. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 9–17.

Petőfi S. János 1982b. Szöveg, modell, interpretáció. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 137–190.

Petőfi S. János 1990a. Szöveg, szövegtan, műelemzés. Budapest, OPI.

Petőfi S. János 1990b. Szemiotikai textológia – Didaktika. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 1. 7–21.

Petőfi S. János 1991. A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé. Szeged, Gold Press.

Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa 1992. Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben. Veszprém, Országos Továbbképző, Taneszközfejlesztő és Értékesítő Vállalat.

Petőfi S. János – Bácsi János – Benkes Zsuzsa – Vass László 1993b. Szövegtan és verselemzés. Budapest, Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda.

Petőfi S. János 1994a. A szöveg-összefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához. Magyar Nyelv, 19-30.

Petőfi S. János – Bácsi János – Békési Imre – Benkes Zsuzsa – Vass László 1994e. Szövegtan és prózaelemzés. Budapest, Trezor.

Petőfi S. János 1997e. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. Debrecen, KLTE Kiadó. Officina Textologica, 1.

Petőfi S. János 1997f. Kultúrák metszőpontján. Magyar Nyelvjárások, 34. 3-20.

Petősi S. János - Benkes Zsuzsa 1998. A szöveg megközelítései. Budapest, Iskolakultúra.

Petőfi S. János - Benkes Zsuzsa 2002. A multimediális szövegek megközelítései. Budapest, Iskolakultúra.

Pléh Csaba 1980. A szöveg mint aktualizált nyelv. In Radics Katalin – László János (szerk.): Dialógus és interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 134–165.

Pléh Csaba – Radics Katalin 1982. Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 14. 83–108.

Rácz Endre – Szathmári István (szerk.) 1983. Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó.

Rácz Endre 1983. Egyeztetés és szöveggrammatika. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 249–295.

Rácz Endre 1992. Mondatgrammatika és szöveggrammatika. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series C Relationes, 6. sz.

V. Raisz Rózsa 1993a. Szépirodalmi szövegek elemzésének szerepe a szövegalkotó képesség fejlesztésében. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 201–205.

V. Raisz Rózsa 1993b. Egy "szabadon választott" versenyszövegről és megszólaltatásának kérdéseiről. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 8. 118–121.

Rozgonyiné Molnár Emma 1982. A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. Magyar Nyelvőr, 352–356.

Sandig, Barbara 1978. Stilistik: Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Berlin-New York, Walter de Gruyter.

Schmidt, Siegfried J. 1973. Texttheorie: Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. München, W. Fink.

Schveiger, Paul 1982. A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 12–52.

Szabó Zoltán 1960. Bartalis János költői stílusáról. Magyar Nyelvőr, 165–169.

Szabó Zoltán 1982a. A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat útjai. Bukarest, Kriterion.

Szabó Zoltán 1983. A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége. Magyar Nyelvőr, 207–219.

Szabó Zoltán 1988. Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, Tankönyvkiadó.

Szabó Zoltán 1991a. Az irodalmi mű stílusa mint szövegiség. Literatura, 2. 175-183.

Szabó Zoltán 1994. A dialektológia a szövegtan interdiszciplináris keretében. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1. 55–59.

Szathmári István 1970. A hangszimbolikáról. Néprajz és Nyelvtudomány, 14. 67–83.

Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.) 1979. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. sz.

Szathmári István 1983a. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó, 320–355.

Szathmári István 1995. Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. Nyelvtudományi Értekezések, 140. sz.

Terestyéni Tamás 1971a. Irodalmi alkotások szemantikai szövegelemzésének egy lehetséges módszere. In Hankiss Elemér (szerk.): *A novellaelemzés új módszerei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 237–248.

Terestyéni Tamás 1971b. A szemantikai szövegelemzés útjairól. Nyelvtudományi Értekezések, 75. 55-66.

Terestyéni Tamás 1978. Szemantikai szövegelemező módszerek kommunikációs tartalmak vizsgálatában. Helikon, 24. 276–284.

Terestyéni Tamás 1982. Szemantikai interpretáció mélyszerkezet nélkül. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 14. 109–125.

Tolcsvai Nagy Gábor 1994a. A szövegek világa. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. A magyar nyelv szövegtana. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Vass László 1990b. Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához). In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 1. 85–115.

Wacha Imre 1974. Az elhangzó beszéd főbb akusztikai stíluskategóriái. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 10. 203–216.

Wacha Imre 1975. A szöveg hangos megjelenítése. In Deme László (összeállította): Szónokok, előadók kézikönyve. Budapest, Kossuth, 152–197.

Wacha Imre 1991. Tartalom, szöveg, szándék és hangzásforma harmóniája. Egyetemi Fontetikai Füzetek, 4. 87–119.

Wacha Imre 1995a. A korszerű retorika. I-II. Budapest, Szemimpex.

2. A SZÖVEG

- · Mi szöveg?
- · Mi egy szöveg?
- · Mi a szöveg?

A SZÖVEG

- · elhatárolása a mondathalmaztól
- · szembeállítása a szövegmondattal
- · az egyes tudományágak szemszögéből
- · kapcsolódása a langage szintjeihez
- · a szöveg és a nyelv viszonya

1. A szöveg szó jelentése és eredete

Egyértelmű fogalomnak tetszik a szöveg a mindennapos szóhasználatban, hiszen mindenkinek van elképzelése arról, hogy mit tarthatunk szövegnek, elméleti definiálása mégis nagyon sok buktatóval jár.

A szövegfogalom körüljárásához hozzásegít, ha tudjuk a **szöveg** szó köznyelvi jelentését és származását.

Az ÉrtSz. így adja meg főbb jelentéseit:

"1. Írásban v. nyomtatásban rögzített mondanivaló, ill. az ezt alkotó, kifejező mondatok összefüggő egésze, rendsz. hosszabb sora. 2. Olyan vers, amelyet rendsz. könnyű műfajokban megzenésítésre szántak, ill. megzenésítettek, v. az ilyen műfajú dallamhoz írt vers (a dallammal ellentétben)... 3. (*ritk*) Beszéd folyamán elhangzó, összetartozó mondatok együttvéve; elmondott beszéd mondatai. a. (*argó*, *biz*) Sok a ~! sokat fecseg(sz), ne fecsegj annyit, unom már, annyit beszél(sz)."

Napjainkban tehát a szöveg fogalma a köznyelvben többjelentésű.

A TESz. a következőképpen magyarázza meg a szöveg szó keletkezését:

"Nyelvújítási származékszó: a sző ige v-s tőváltozatából alkották -g képzővel... Jelentéstani alapja a sző igének 3., 'kigondol, tervez' jelentése volt. Mintájául a lat. texere 'sző': textus 'szövet; szöveg' összefüggés szolgálhatott."

'Kigondol' jelentésben ma is használjuk ezt az igét: a jók álmokat, ábrándokat, terveket, a gonoszak összeesküvést, cselt, ármányt szőnek. Az eredeti jelentés: a szöveg 'összeszövődés', megvan a szöveg idegen szós megfelelőjében is: textus (ez főként bibliai szöveg értelemben).

A **szöveg** szó először 1835-ben fordult elő a Magyar Tudós Társaság által kiadott zsebszótárban a német **Text** szó megfelelőjeként.

Sokan verbális szöveget (Petőfi S. János 1990a, 7) emlegetnek, mondván: a szöveg tágabb értelemben nem csupán nyelvi jelenség, hanem például képzőművészetek, emberi magatartások stb. szövegéről is szoktak beszélni; illetve az írott szöveg gyakran együtt szerepel nem

verbális vizuális jelekkel, és az utóbbiak néha fontosabbak a nyelvinél. Mivel ebben a könyvben csak egyetlen fejezet foglalkozik nem dominánsan verbális szövegekkel (lásd Multimediális szövegek), ezért szükségtelen használni ezt a megnevezést. Ráadásul – ahogy Deme kifejtette (1992a, 48) - a "verbális szöveg" kifejezés pleonazmusnak hat.

Ahhoz, hogy a szöveg szót egy tudományág szakszavaként használhassuk, el kell vonatkoztatnunk hagyományos, közkeletű értelmezésétől. Ennek kedvéért vizsgáljuk meg a következő alapvető kérdéseket: Mi szöveg? Mi egy szöveg? Mi a szöveg? Ez nem csupán szavakkal való játék, mert ezek a kérdések mást jelentenek, és megválaszolásuk közelebb visz bennünket a szöveg lényegének feltárásához és fogalmának körvonalazásához.

2. Mi szöveg?

Ezt a kérdést tesszük fel akkor, ha a szöveg fogalmába sorolható nyelvi formákat keresve elválasztjuk a szövegnek nem minősíthető formációktól: a nem szövegektől. Hogy mi szöveg, és mi nem szöveg, ezt tapasztalataink alapján intuitíve elég nagy biztonsággal el tudjuk dönteni.

Az esetek többségében az elemzőnek nem lehetnek aggályai amiatt, hogy szöveg-e az, amit lát vagy hall, pontosan azért, mert az alkotó azok szerint a szokásos szövegalkotási szabályok szerint építkezett, amelyek egybeesnek a befogadó elméleti vagy ösztönös szövegalkotási tudásával. Tehát mihelyt a szövegalkotó automatikusan vagy tudatosan létrehozta szövegét, a szöveg jellemzőjévé vált a szövegjelleg, ezért ritkán kérdőjelezhető meg annak szöveg volta. Csak néhány határeset kelthet kétségeket a befogadóban.

• Elképzelhető-e szövegnek tekinteni egy tartalomjegyzéket? Az Illyés Gyula feldolgozásából készült mesegyűjtemény tartalomjegyzékének egyik része a következő mesecímeket sorolja fel:

A kis gömböc Kacor király A kakas és a pipe A kiskondás Együgyű Misó Az állatok nyelvén tudó juhász

Nyilván nem szöveg a fenti címsor, hiszen az általuk jelölt szövegek műfajának egyezése ellenére sincs ezek között a címek között szemantikai-grammatikai kapocs.

Fogas kérdés: szöveg-e a következő értelmetlen gyermekmondóka?

An-tan-té-nusz, szó-ra-ka-té-nusz, szó-ra-ka ti-ki-ta-ka bi-lin-ba-lan-busz.

Ez antiszöveg. Annak ellenére, hogy rögzített formája van, és bár azt valószínűsítik, hogy kiszámolókból ferdült így el, mégis ma már csak a szöveg látszatát kelti.

 Érdemes azon elgondolkodni, szövegnek minősíthető-e a Weöres-kötet Áradó, sugárzó hangok című írása:

Khúnái áfháiszthái mengoh álkén ovái lái! mánéshgoli ken unnuloj mopi aljoj ken oszándeszthái!

Szövegnek minősítése megkérdőjelezhető, mivel ehhez a hangsorhoz jelentés nem társítható. Ez érzelmeket kifejező effektusszöveg, gondolatközlő artikulációt imitáló szöveg. Szövegnek mondható-e József Attilának a pszichoanalitikusa javaslatára írott következő feljegyzése (Szabad ötletek jegyzéke két ülésben)?

Nem fáj, fáj, kár, rák, rokka, rokkant, rokkantak illetménye, a te anyád nem hadiözvegy, özv. József Áronné, özv. József Attila, sose lesz tele a füzet, dobd a sutba égesd el Borzasztó, hogy az ember egyedül van, borzaszó, hogy van tudata csak azért van egyedül vagy azt hiszi, hogy egyedül van

kihirdettetett a hír jó hír kis hal jó hal jó ha meghal mindegy hogy ki hal meg, én vagy más Bertalan és Tamás

Ez csak látszólag szöveg, valójában nem felel meg a szövegről alkotott képzeteinknek, úgy is mondhatnánk: álszöveg, ugyanis nincs logikus összefüggés az egymás után felvetődő gondolattöredékek között a költő skizofréniája miatt. Különben ép tudatúak is szoktak ún. szabad írást gyakorolni, amikor kb. 10 percig a toll felemelése nélkül írnak valamit. (Az amerikai diákok esetében az ún. "írásfrász" leküzdésében ez jó eredményeket hozott.) Az ilyenkor keletkező írások sokszor az álszöveg kategóriába tartozhatnak. Hasonló - mint ahogy a címe is jelzi: Automatikus írás - Weöres próbálkozása:

Zenét tanul a tavirózsa A liget deszkáin át homályosan emelkedő kocka és szerencsétlenség Babbao tengerén a rénszarvas utazik gyűlölködő kerekeken Eleven faház köhög a látóhatár acélsinein Almagyökér foltja szakad a cethal kapitányra

A verset imitáló sorokra tördelés és a nagybetűs sorkezdet ellenére ez is álszöveg. Még a hangzásnak sincs semmiféle tartalmat sugalló hatása, szemben Weöres egy másik művével:

SZAJKÓ tanárikari karika papiripari paripa

karika tanárikara paripa papiripara

taná rika rika rika papi ripa ripa ripa A megértés nélkül ismételgetett szöveg zagyvaságait ötletesen adja vissza a költő a jelentéses és fogalmi jelentés nélküli szavak összekeverésével.

Alighanem a világban, a mindennapokban és a tudatunkban uralkodó káosz megjelenítője a tudatosan összekuszált mondatsor Weöres Összekevert újságcikkek című írásában:

Tegnap éjjel Keceszálláson a kiskorú F. Mihály, 16 éves és 75 méter mély, naponta tízszer annyi áramot szolgáltat Japánnak, mint akácvirágzáskor a méhek, ezért a bíróság az enyhítő körülményeket figyelembe véve, bajszát pödörve győnyörködött a fiatal szövőlányokban, akik lelkesen felajánlották, hogy Dániától vásároljunk vásznat és műanyagot. Ezután hálaadó szertartás következett, maga az érsek végezte és a gyerekek kolompot kötöttek a farkára, ettől megvadult, összevissza rohangált, a kofák sátrait feldöntötte, alig bírták szarvánál fogya megfékezni és az istállóba visszavezetni.

Kérdés lehet, hogy szöveg-e a töredék?

Mióta egyéb nagy írók bús másolását vállalom (József Attila: Mióta egyéb nagy írók)

Ez nyilván nem teljes, hanem töredékes szöveg.

Szövegként értelmezhető-e következő vers?

A FÁK ALATT

Ahogy most itt a fák alatt megyek oly sokszor ment a fák alatt veled elmenni itt a fák alatt szeret a fák alatt magányát ismered ha sírna most a fák alatt veled mint akkor itt a fák alatt szemed elment a nap a fák alatt meleg a korhadás a fák alatt leled

a lépteik a fák alatt pereg a fák alatt emlékeit keresd akkor ha nincs a fák alatt szeret ott járni el a fák alatt veled a fák alatt kezéből a meleg ha egyedül a fák alatt megyek.

(Borbély Szilárd)

Ennek az írásműnek a befogadását az is nehezíti – a központozás hiánya mellett –, hogy a szerző által "köztes soroknak" nevezett szövegében játszik az olvasóval (toldalékvagy szóelmaradásokkal): a formabontásban elmegy addig a határig - vagy még azon is túl –, amíg a befogadó szövegként tudja értelmezni az írást. Valójában ez a vers szöveg:

mégpedig **agrammatikus szöveg**, amely tudatosan megsérti a szövegalkotás grammatikai megformáltságának szabálvait.

Szöveg-e A kutyafáját neki! típusú indulatos felkiáltás?
 Ez hiányos mondatnak látszik, csakhogy nem egészíthető ki állítmánnyal a tárgyragosnak tetsző szó. Így ez a felkiáltás indulatos magatartást, dühöt eláruló, szöveg szerepű megnyilatkozás.

Szövegnek fogható-e fel a felirat?
 A Dohányozni tilos! kiírás szöveg, hiszen ez a nyelvi jelekből felépülő teljes szerkezetű mondat szövegként funkcionál: tájékoztat és befolyásol, a befogadó hiánytalan közlésnek érzi tartalmi és szerkesztettségi szempontból is.

Szöveg-e a mondatformájú szólás?

Egy lantot pengetnek ('összejátszanak, ugyanazt fújják').

A szólás, ha többnyire szójelentésértékben is, de szövegként idézhető. Úgy szöveg, mint az összejátszanak, vagyis szerkesztettsége alsóbb (frazeológiai) szintű, állandósága is tulajdonképpen lexikai, de szemantikai-grammatikai zártságával eleget tesz a szövegnek minősíthetőségnek.

· Szövegnek tekinthetők-e a mondat formájú közmondásaink?

A kutya is akkor vész meg, mikor legjobb dolga van.

A közmondások csak formálisan mondat formájúak, szövegértéküket bizonyítja az, hogy grammatikálisan nem illeszkednek be a szövegkörnyezetbe, de a szöveg szükséges kritériumaként zárt jelentéstartalmat hordoznak. Idézésüket a mellettük mindig változó szövegkörnyezet involválja.

· Szövegnek tarthatjuk-e az ún. mondásokat, aforizmákat, maximákat?

Embert csak ember tud a földhöz kötni, nem a nehézkedés. (Ancsel Éva)

Ezek "felszíni kontextus nélküli, »magányos« szövegek" (Kocsány 1992b, 108).

• Szövegként értékelhetők-e a választási jelszavak?

Szívvel, ésszel, tisztességgel.

Az SZDSZ-nek ez az 1994-es választási jelszava elliptikussága ellenére is szövegnek tekinthető, hiszen még ha többféleképpen is (A szívvel, ésszel, tisztességgel végzett munka megtermi a gyümölcsét, ugyanis ezek együttesen juttathatják el az embert a remélt végeredményhez. Vagy: Szívvel, ésszel, tisztességgel dolgozz, és nem marad el a várt eredmény. Azt mutatja ugyanis a tapasztalat, hogy ezekkel az emberi tulajdonságokkal célt lehet érni. Vagy: Ez az a párt, amelynek tagjai szívvel, ésszel, tisztességgel végzik a dolgukat.) egészül ki a befogadó tudatában, akkor is megfelel a szöveg legszükségesebb feltételének: olyan lezárt jelentést közvetít, amelyhez nem kell előzetes és utólagos magyarázat.

Nyilván az egyetlen mondatból álló szövegek határesetek, speciális szövegfajták. Vagyis a legkisebb teljes szöveg, azaz a szövegegész egymondatnyi (Deme 1971, 390). "A mondat és a szöveg funkcionális különbsége leginkább abban nyilvánul meg, hogy a szöveg (még ha mondat formájú is) a lezártság, befejezettség érzetét kelti: Betegség miatt zárva. Tilos az átjárás! Kérjük, ha leszállni kíván, idejében jelezzen. Ezeket a megnyilatkozásokat a szituáció minősíti szöveggé; másokat a gesztus, a mimika, beszéddinamikai vagy éppen tipográfiai eszközök" (Békési 1986, 42).

Szövegnek minősíthető-e Weöres Egysoros versek egyik egyszavas darabja?

Tojáséj.

Ez a szintaktikailag pontosan nem elemezhető egyedi szóösszetétel önmagában önálló szövegvilágot teremt. Igaz erre a szövegre a szóversek jellemzője:a szó teljes vagy viszonylagos izolációja ugyanis képtelen kioltani a metaforikusság elemi hatásimpulzusait. Itt többnyire a képiségnek az a formája marad meg, amelyet a retorika a szillepszis fogalmával jelöl: a hiányzó grammatikai kontextus következtében egyidejűleg lép fel az eredeti köznyelvi és a másodlagos (irodalmi) jelentés" (Kulcsár Szabó 1987, 365).

A mindennapokban betöltheti egyetlen szó is a szöveg szerepét, például meccsen, ha a játékostársak a következő jelzéseket adják egymásnak: Nekem! vagy: Lődd! Ugyanis ezek a szómondatok, azaz egyszavas mondat formájú-funkciójú szövegek is teljes értékű szövegek.

Mivel egy mondat minimálisan egymorfémányi is lehet, az egymorfémás szóból álló mondat is szövegként funkcionálhat. Például az előző beszédszituációt elképzelve: Kéz! Mondatnak vagy szövegnek tartható-e a tagolatlan, szerkesztetlen parancs, vezényszó?

Lóra!

Attól függően, hogy szövegösszefüggésben vagy kontextus nélkül hangzik-e el, tartható mondatnak vagy szövegnek. Az előbbi esetben előzetes ismeretek miatt hozzágondolt vagy a szokásos szituációból odaértett tartalmak miatt ez a mondat formájú parancs szövegértékű: hiányos szerkesztettségű felszólításként hat a befogadóra. Mondatkörnyezetben (Indulj! Lóra! Fegyvert vállra!) csak a konkrét mondatjelentés aktualizálódik.

Legvégső határesetként még az is elképzelhető, hogy szövegnek tekinthető egyetlen beszédhangot tartalmazó szómondat is: Ó! Ő!, hiszen ilyenkor az egyhangnyi szó a szövegként funkcionálás alapfeltételét tartalmazza: érzelmet fejez ki (Ó!), és ezáltal hatással van a befogadóra, illetve tájékoztat (Ő!).

A felsorolt határesetek azt a felfogást erősítik meg, hogy egy nyelvi jelsorozat szövegként értelmezése egyrészt függ a befogadótól, másrészt a szövegbe belekódolt szövegjellemzőktől (a tartalmi-szerkezeti lezártságtól, elhatároltságtól), illetve a kommunikatív helyzettől és kapcsolattól (szituáció, közös előzmények, közös előismeretek stb. Deme 1980b, 16-17).

3. Mi egy szöveg?

Ezzel a kérdéssel arra keressük a választ, hogy milyen kritériumok alapján különíthető el egy szöveg mint kommunikációs egység a vele egyenrangú más szövegektől.

- · Hány szöveg a következő interjú párbeszéde?
 - Térjünk vissza a politikához. Gyakran tapasztalni: a mostani vállalkozásokat az emberek jelentős része nem csupán távolságtartással éli meg, hanem gyanakszik is a politikára.
 - Persze, és oka is van rá. De ez nem apátia. Inkább türelmetlenség. Az, hogyha nem csinálják helyettem, tessék, megcsinálom én magam.
 - Lehet, hogy az emberek nem akarnak részt venni a kisstílű pártharcokban?
 - Lehet, hogy a társadalom nagyvonalúbb, mint a vezetése?!
 - Köszönöm, hogy helyettem kérdez.

(Bossányi Katalin újságíró interjúja Göncz Árpád köztársasági elnökkel)

A párbeszéd nem egyetlen szöveg, hanem a megszólalók külön szövegeinek egybekapcsolódása az interakcióban. Ezeknek a szövegeknek a függetlenségét – a nem folytatásos szövegmondatokat eredményező – kérdő és felszólító modalitás is jelzi. Megszerkesztettségüket viszont erősen meghatározza beszerkesztettségük a kommunikációs láncba.

- · Hány szöveg a következő vicc dialógusa?
 - Figyelmes férj a moziban
 - Jól ülsz, drágám?
 - Remekül, drágám.
 - Jól látsz, drágám?
 - Tökéletesen, drágám.
 - Nem érzel huzatot az ajtó felől?
 - Nem, drágám.
 - Akkor cseréljünk helyet.

Bár ez párbeszéd, mégsem igazi, csak dialógusimitáció, mert a viccet műfajánál fogva egyetlen ember meséli el, így ez egyetlen szöveg.

- Egy vagy több szöveg-e Illyés Gyula Tiszta sorok című írása:
 - 1. Hajtott jóra a túlságos rossz.
 - 2. Tett bátorrá, hogy ne féljek.
 - 3. Tisztítom folyvást – amíg mocskos – magamban az emberiséget.

Egyetlen szövegnek tekinthető a költő által számokkal jelölt három mondat, hiszen szemantikai összefüggés fedezhető fel a jó – rossz, tiszta – mocskos ellentétpárok, illetve a szövegmondatok között kikövetkeztethető kapcsolatos (1. és 2.) és következtető (2. és 3.) tartalmi-logikai viszonyok miatt. A 2. mondatot elmaradt alanyának (a jó vagy a rossz) nyilvánvaló odagondolása teszi poliszemantikussága ellenére is jelentésessé, vagyis éppen az elliptikussága köti az elsőhöz.

A kérdés Weöres Sándor Egysoros versek című darabjaival kapcsolatban is az: egy vagy

több szövegről van-e szó:

III. A dal madárrá avat.

V. Szárnysötét.

Mint ahogy a költő is jelzi, ezek versek, azaz egymástól relatíve független szövegek, mert ebben az esetben nincs tartalmi kapcsolat a számozott egysoros költemények között. Sajátságuk a formájuk: egysorosak. Az Egysoros versek tehát szövegkomplexum. Ezeket a költeményeket csak a cím fogja egybe.

• Szövegnek tulajdonítható-e a Magyar értelmező kéziszótár szócikksora?

komótizál ts ige *kiv biz* | Henyél, tétlenkedik. | ritk Lustán dolgozik. [$\leftarrow komót(os)$] komótos mn nép biz 1. Kényelmet adó. ~ ágy. 2. Lassú, kényelmes (mozgás) ~an farag. $[\leftarrow kom \acute{o}t 'ua.' < n\acute{e}m < fr < lat]$

komp fn Járműveknek, embereknek egyik partról a másikra szállítását végző vízi jármű. [?ném]

Szövegkomplexumoknak tarthatjuk a szótárakat, lexikonokat, törvénytárakat, szabálygyűjteményeket – és a hasonlóképpen részekből felépülő műveket – is, mert ezekben a mondatok egymáshoz kapcsolódása helyett a részek egymásutánisága a jellemző.

Szövegkomplexum a törvénykönyv is, amelyet pretextus (előszöveg) vezet be, és a törvénycikkek szövegeiből formálódik a szövegkomplexum (Dezső 1976, 81). Nézzük ezt meg például "A felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény egységes szerkezetben az 1996. évi LXI. törvény rendelkezéseivel" című kiadvány egyik részletében!

PREAMBULUM

A magyar felsőoktatás első önálló törvényi szabályozásának alapját az alkotmányos emberi jogok, az európai egyetemek Magna Chartája, valamint a társadalmi és a nemzeti lét jobb feltételeinek megteremtése iránti igény alkotja. [...]

Első rész ÁLTALÁNOS RENDELKEZÉSEK

1. fejezet A TÖRVÉNY HATÁLYA

1. §

(1) E törvény hatálya kiterjed

a) a Magyar Köztársaság területén működő felsőoktatási intézményekre;

b) a felsőoktatási intézmények oktatóira, tudományos kutatóira és hallgatóira, valamint az oktatásban, a tudományos kutatásban, továbbá a felsőoktatási intézmények feladatainak megvalósításában közvetlenül részt vevő foglalkoztatottakra. [...]

Sajátos az, hogy egyetlen szövegen belül is világosan el lehet választani a szöveg lényegi részét: a **textus**t a szövegelőzménytől, a **pretextus**tól és az utólagos, a járulékos résztől, a **poszttextus**tól (utószöveg). Pretextusnak minősül levélben a címzés, a címzett megnevezése, jegyzőkönyvben a helyszín megjelölése, a megjelentek felsorolása, poszttextusnak a levelek záró üdvözlete, oklevélben, jegyzőkönyvben a hitelességet jelző aláírások, keltezés (Dezső 1976, 81). A pretextus egybe is olvadhat a textussal (magánlevelekben), illetve utalhat rá. A mesében előforduló pretextus mint a mese alaptétele a történetet tartalmazó textussal és a tanulságot megfogalmazó poszttextussal egyetlen szövegegésszé válik (például a La Fontaine-mesékben). [Az irodalom fogalomhasználata más: előszöveg a teremtéstől elszakadt mű, az utószöveg a befogadás.]

A szöveg felső határát nehéz meghúzni. Ha egy előadóestet tartó színész a pódiumon csak részletet mond el egy regényből az a szövegegészhez képest csupán részszöveg, azaz genetikusan rész, mert szövegből kiemelt egység, funkcionálisan viszont mégis szöveg, hiszen a szöveg íve ("bevezetés – tárgyalás – befejezés") a kimetszés ellenére is érzékelhető (Deme 1990, 30), azaz az autonóm teljes szöveghez viszonyítva autonóm részszöveg (Petőfi S. János 1990a, 7), szemben a szövegrésszel, amely érezhetően csonkított szöveg (Deme 1990, 30).

4. Mi a szöveg?

Ezt a kérdést akkor tesszük fel, ha lényegi ismérvek alapján a szöveg meghatározását keressük. A gondot az jelenti, hogy a szöveg fogalma nem egyértelmű jelentéssel használatos, és bár vannak szövegmeghatározások, még sincs olyan, amelyiket minden textológus elfogadna.

4.1. A szöveg elhatárolása a mondathalmaztól

Szöveg-e a következő mondatsor?

Magyarországon az epigramma első nagy mestere Kazinczy Ferenc (Tövisek és virágok). Két részből áll az epigramma: az első az érdeklődést felkeltő, valamely tényt vagy megállapítást közlő expozíció, a második az azzal többnyire ellentétes,

szellemes és meglepő konklúzió. A 19. sz. első felének egyik kedvelt műfaja volt az epigramma; Kisfaludy Károly, Vörösmarty Czuczor stb. epigrammái a reformkor politikai és irodalmi harcaihoz kapcsolódnak. Jellegzetes (bár nem kizárólagos) versformája az epigrammának a disztichon. Eredetileg az epigramma (az ógörögöknél) sírkövekre és emléktárgyakra vésett verses felirat, mely később – az i. e. 6. sz. táján – önálló lírai műfajjá alakult, legfőbb sajátságaként továbbra megtartva a szűkre szabott voltából következő tömör, lakonikus jelleget. Kedvelte az epigrammát a reneszánsz (C. Marot) és a felvilágosodás (Lessing, Goethe, Schiller) irodalma is. Az epigramma rövid, csattanós formában fejez ki egy gondolatot. Az ógörög epigramma (melynek legkiválóbb művelője Szimonidész volt) általában komoly, nemegyszer érzelmes hangulatú; későbbi, túlnyomóan szatirikus jellegét a műfaj csak a római irodalomban (mindenekelőtt Martialis epigrammáiban) nyerte el.

Bár ezek a mondatok külön-külön, önmagukban nyelvileg, grammatikailag tökéletesen vannak megformálva, sőt ugyanarra a témára is vonatkoznak, mégis sorrendjük felcserélése és az epigramma szó sokszori ismétlése miatt ez a mondathalmaz szövegszerűtlen, mert a szövegértékűséget eredményező szövegösszefüggés, kapcsoltság hiányzik belőle, vagyis roszszul megszerkesztett szövegnek tekinthető.

Ha jól szerkesztett szöveggé tesszük az előbbi mondathalmazt a feltételezett szövegtípusnak megfelelően, szükséges változtatnunk a mondatok sorrendjén és megformáltságán is. Így juthatunk el a *Magyar irodalmi lexikon* szócikkéhez. Zárójelben a mondatok átfogalmazásának indoklása olvasható:

> epigramma (gör.): eredetileg (az ógörögöknél) sírkövekre és emléktárgyakra vésett verses felirat, mely később – az i. e. 6. sz. táján – önálló lírai műfajjá alakult, legfőbb sajátságaként továbbra megtartva a (kezdetben a hely szűkre szabott voltából következő) tömör, lakonikus jelleget. [Lexikonba illő szócikknek tűnik, ezért a címszóval indítunk.] Az ~ rövid, csattanós formában fejez ki egy gondolatot. [Talán el is lehetett volna hagyni az alanyt, bár a Magyar irodalmi lexikonban így található meg.] Két részből áll [Elmaradt a változatlan alany: az epigramma.]: az első az érdeklődést felkeltő, valamely tényt vagy megállapítást közlő expozíció, a második az azzal többnyire ellentétes, szellemes és meglepő konklúzió. Jellegzetes (bár nem kizárólagos) versformája a disztichon. [A hiányzó birtokos jelzőre a birtokszón meglévő birtokos személyrag utal: az epigrammának a versformája.] - Az ógörög ~ (melynek legkiválóbb művelője Szimonidész volt) általában komoly, nemegyszer érzelmes hangulatú; későbbi, túlnyomóan szatirikus jellegét a műfaj csak a római irodalomban (mindenekelőtt Martialis epigrammáiban) nyerte el. [Az epigramma szót a világosság követelménye miatt meg kell ismételni, mert ebben a mondatban újból alanyként szerepel, és nehogy a gondolat tévesen a versformára, a disztichonra vonatkozzék.] Kedvelte az epigrammát a reneszánsz (C. Marot) és a felvilágosodás (Lessing, Goethe, Schiller) irodalma is. [Hogy ne csupán az ókori epigrammára, hanem általában magára a műfajra legyen érvényes a kijelentés, az epigramma szót tárgyragos alakjában ismét ki kell tenni.] Mo.-on az ~ első nagy mestere Kazinczy Ferenc (Tövisek és virágok). [Az epigramma szó megismétlése itt nem szükség

szerű, legfeljebb az indokolhatja, hogy birtokos jelzői szerepű és nem tárgyesetű, mint az előző mondatban.] A 19. sz. első felének egyik kedvelt műfaja volt; Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Czuczor stb. epigrammái a reformkor politikai és irodalmi harcaihoz kapcsolódnak. [Az időrend miatt ez a mondat zárja a szócikket.]

Látható, hogy a szöveg nem puszta halmaza a mondatoknak, mivel azokat a kapcsolatokat is magában rejti, amelyek a szöveg mondatai között létesülnek. Nyilvánvaló, hogy a mondatés a szövegalkotás között minőségi különbség van. A mondat alkotója a lehetőleg hiánytalan közlés érdekében igyekszik nyelvileg mindent megformálni. A **mondatlánccá tagolódó szöveg**ben ez nemcsak felesleges, hanem egyenesen hibás is, ezért a változatlanul megismétlődő és ezért szükségtelen (redundáns) elemek, a felesleges alanyismétlés kihagyására, a gondolatok átfogalmazására van szükség a logikusan egymásra épülő mondatokból formálódó szöveghez. Ráadásul az epigrammadefiníciónak megvan a maga logikus felépítettsége is: először a műfaj jellegzetességeit ismerteti, és csak utána tekinti át történetiségében.

 Költői alkotásban természetesen a gondolatok sorrendjét nehezebb megállapítani. Például el lehet gondolkodni azon, hogy a következő vers szövege eredeti formájában szerepel-e, vagyis így szöveg-e?

Ha homlokban drágakő lakik drágakő lánggá emelkedik

Ha drágakőben láng lakik láng homlokká emelkedik

Ha lángban homlok lakik homlok drágakővé emelkedik

Ha drágakőben homlok lakik homlok lánggá emelkedik

Ha homlokban láng lakik láng drágakővé emelkedik

Ha lángban drágakő lakik drágakő homlokká emelkedik

Az akkor utalószó kitétele nélkül is egyértelmű, hogy ez a vers a ha ... akkor párhuzamára épül föl. A grammatikai keret ellenére a feltételes összetett mondatban a szavak tematikus összetartozása logikailag nem egyértelmű, hanem inkább illogikus egymáshoz kapcsolódást mutat, talán megsejtetni akarva ezzel az élet kikutathatatlan titkát. A ha ... akkor logikai művelet a tudományban igazságértéken alapszik, a művészetben azonban igazságértékről nem beszélünk, mivel bármilyen asszociáció alapján létrehozható ilyen jellegű összefüggés. Mégis ha a befogadó végigköveti Weöresnek ezt a versét (Négy korál II.), rájön, hogy a szórendi variációkból éppen a költő által felépített sorrend adódik, és az utolsóként feltüntetett strófa való-

ban lezárja a költeményt azzal, hogy visszakapcsol az elsőhöz: csak pontosan fordítva elhelyezett szavakkal. Vagyis ez az írás szöveg, csak másként, mint az epigramma definíciója, mert az irodalmi szöveggel szemben más a befogadói beállítódás (elváráshorizont), mint a köznyelvi, illetve szaknyelvi szöveggel szemben.

4.2. A szöveg szembeállítása a szövegmondattal

A szöveg meghatározásához legelőször a mondattól való elhatárolására van szükség. A mondategész (Deme 1971, 39) vagy másként a szövegmondat (Károly 1980–1981, 51) az írott-beszélt szöveg egy közlési alapegysége, a mondatkezdő nagybetűtől a mondatzáró írásjelig tart, beszélt formában szünettől szünetig. [A szakirodalom a szövegmondat fogalmát néha azonosítja a nyilatkozatéval (ang. utterance, ném. Äusserung, fr. énoncé – Péter 1986, 1), esetleg a megnyilatkozáséval, noha ezek nem minden esetben fedik egymást.] Ha szövegből kiragadva a konkrét mondatot nyelvtani példának (ang. sentence, ném. Satz, fr. phrase) idézik, az így használt ún. rendszermondat (Lyons 1977; Károly 1980–81, 51) nem része a szövegnek; ha tehát a későbbiekben röviden mondatról lesz szó, minden esetben szövegmondat értendő rajta.

Mivel a mondattal szokás összevetni a szöveget, ezért érdemes szembeállítani főbb sajátosságaikat:

Szövegmondat

- Írott formában mondatzáró írásjellel formailag lezárt, nyelvi elemekből álló szövegegység.
- A szóbeli közlésben paralingvisztikai elemekkel (gesztus, mimika stb.) egészül ki.
- A szóbeli közlésben egy végén záruló dallamegységet alkot.
- A grammatikai megszerkesztettség és jelentésbeli összetartozás miatt zárt mikroszerkezeti egység.
- · A mondaton belüli grammatikai, szemantikai eszközök szervezik.
- A pragmatikai vonatkozások teszik közlésegységgé.

Szöveg

- Írott formában szövegmondatokból álló vagy azokra bomló, formailag elkülöníthető egysége a kommunikációnak. Szélsőséges esetben egyetlen szövegmondat is funkcionálhat szövegként.
- Nélkülözhetetlen velejárói beszédben a paralingvisztikai eszközök.
- Szövegmondatok dallamából formálódó, fonetikailag lezárt egysége a kommunikációnak.
- Mikro- és makroszerkezeti egységekre bomló vagy azokból felépülő strukturált egész.
- A mondathatáron túl érvényesülő grammatikai, szemantikai eszközök által szerveződik.
- Pragmatikai meghatározottságával közvetít üzenetet.

Egyetérthetünk Deme gondolatsorával: "nagyságában és jellemzőiben a szöveg a beszéd és a mondat között áll. Az elsőnek – a beszédnek – adott helyzetben megjelenő egységnyi formája; az utóbbinak – a mondatnak – egy teljes közleményt kitevő kerek többszöröse (a szorzószám persze lehet 1 is)" (1979a, 58).

4.3. A szöveg az egyes elméleti keretek szemszögéből

A szöveg definiálása a megközelítés szempontjától függ. Nézzünk a szövegmeghatározások sokaságából néhányat eszerint csoportosítva!

A **kommunikáció**-központú felfogás a szöveget a kommunikáció olyan manifesztációjaként értelmezi, amely a kommunikáció két jól észlelhető, elkülöníthető megszakítása, szünete között létrejövő nyelvi jelsorozat.

Csúri nagyon világosan leszögezi: "a nyelvi kommunikáció alapegysége a szöveg" (1977, 140).

Deme meghatározása tagadhatatlanul kommunikációelméleti gyökerű:

- "A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének,
- · olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy
- adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva,
- a teljesség és lezártság érzetét is felkeltse" (1979a, 59). [Széttagolás és kiemelés Sz. N. I.]

Weinrich a szövegnek a kommunikációban való elhatároltságát törekszik meghatározni: "...egy szöveg a kommunikáció két szembetűnő megszakítása között levő beszédjelek (monémák) rendezett sora. A szövegben egymást követő monémák számának alsó határa kettő, a felső határ nyitott" (1982, 33).

A **beszédaktus-elmélet** a beszédaktusokban megjelenő nyelvet tekinti szövegnek, szerinte tehát a szöveg a befogadót befolyásoló cselekvés.

Kallmeyer nyilvánvalóan a beszédaktus-elmélethez kapcsolódva ad szövegmeghatározást: "a beszédaktusokban megjelenő nyelvet nevezzük szövegnek... A szöveg az alapegység: minden más nyelvi egységet a szöveghez viszonyítva, abból kiindulva lehet/kell leírni" (1974–1977, 24).

Szemiotikai megközelítés alapján a szöveg egy adott kommunikációs szituációba ágyazott, dominánsan verbális nyelvi jel, viszonyfogalom: a jelölő és a jelölt viszonya.

A szemiotikai alapú szövegmeghatározásához Szabó rögtön a szöveg megkülönböztető jegyeit is hozzáfűzi:

- "a szöveg olyan egységes egészet (globális struktúrát) alkotó, szerves összetettségű,
- · lezárt, elhatárolható, autonóm,
- nyelvi vagy nem nyelvi jel (jelsorozat, jelrendszer, szuperjel, komplex jel) és kommunikációs egység (közlemény),
- · amelynek (1) összefüggő, koherens jelentésfolytonossága van,
- amelyet (2) különböző koherens, strukturális viszonyokban álló mondatsorozatok alkotnak,
- és (3) pragmatikai kontextusok (helyzetek, körülmények) határoznak meg" (Szabó 1992b, 202). [Széttagolás és kiemelés – Sz. N. I.]

Szemantikai alapú Bánréti megállapítása: "A kijelentések valamely szekvenciáját akkor tudjuk szövegnek tekinteni, ha a szekvencia egészéhez legalább egy lehetséges témát tudunk konstruálni. Ez szükséges, bár nem elégséges feltétel. (Vagyis enélkül nem beszélhetünk szövegről, de további feltételeknek is teljesülniük kell.)" (1979a, 324.)

A konstruktivista nyelvelmélet leválasztja a jelentést a szövegről (Odorics 1991, 151). Eszerint a szöveg nem jelentést, csak annak a lehetőségét hordozza bizonyos (grafematikai, fonematikai, lexikai, szintaktikai) szövegfeltételek teljesülése esetén. A jelentésképzés folyamatát szociális aktusnak tekinti, a létrejött jelentést pedig mentális produkciónak. - Bár kétségtelen, hogy az irodalmi és nem irodalmi szöveg között nincs alapvető formai jegy, amely elválasztaná, mégis (amint tapasztalható) lényegesen különbözik az irodalom- és a nyelvtudomány szövegfogalma.

Egyes meghatározások több szempontot is alapul vesznek.

Schmidt az irodalom- és a kommunikációelméletre építve jelenti ki: "A szöveget ... nem szigetelhetjük el mesterségesen..., hanem kontextusban előforduló szövegként, vagyis kommunikációs folyamatként fogjuk fel" (1975, 461).

Halliday-Hasan szemantikai és pragmatikai elméleti keretet összekapcsoló nézete szerint: "A szöveg szó a nyelvészetben tetszőleges hosszúságú írott vagy elhangzó megnyilatkozásra utal, amely egységet képező egésznek tekinthető" (1976, 1), és a szöveg jelentésegésze a külső kontextussal egységet alkot (1976, 293).

Nyelvi és pszichikai oldalról közelít Nagy Ferenc: "A nyelvi szöveg (beszédmű és írásmű) nyelvi jelek társadalmi érvényű összekapcsolódásán alapul. ... A szöveg a nyelvi egységek hierarchiájának a csúcsa" (1981, 15-16), "A szöveg nem egyszerűen a grammatikailag szoros kapcsolatban álló mondatok tömege, hanem lényegében az embert körülvevő világ sajátos tükörképe, a gondolkodás nyelvi formába öntött megtestesülése" (1981, 22).

Kommunikációelméleti és nyelvészeti alapú Balázs János meghatározása:a szöveg az a legnagyobb funkcionális egység, amely a nyelvi kommunikáció szerkezeti kerete. Ebbe szerveződhetnek a mondatok mint legkisebb kommunikációs egységek, a mondatokba a szavak, a szavakba a morfémák, az utóbbiakba pedig a fonémák" (1985, 9).

A meghatározásokból a textológiának mint tudományágnak a története is kirajzolódik, sőt egyetlen kutató pályáján is nyomon követhető a szövegdefiníció változása kapcsán nézeteinek módosulása. Így hangzik Petőfi S. János egy korai meghatározása: "A 'szöveg' terminussal egy írott vagy nyomtatott fizikai manifesztációval rendelkező dominánsan verbális relacionális szemiotikai objektumra – jelölő-jelölt relációra – utalok" (1990a, 7). – A későbbiekben a szerző a szöveg fogalmát így adja meg: "A szemiotikai textológia keretében használt – különösebb megszorításokat nem implikáló kommunikátum értelménél szűkebb értelmű – szöveg szakszó olyan multimediális, de dominánsan verbális kommunikátumra utal, amely egy tényleges vagy feltételezett kommunikációszituációban egy tényleges vagy feltételezett funkció betöltésére alkalmasnak minősíthető, s mint ilyen, összefüggőnek és teljesnek (valamiképpen lezárt egésznek) tartható" (Petőfi S. János 1997e, 62).

A szövegdefiníciók megalkotásakor azt az alapvető igazságot kell szem előtt tartani, amelyet Kiefer fogalmazott meg: "a szöveg mint nyelvi egység nem határozható meg tisztán grammatikai eszközökkel" (1976a, 197), illetve a "szöveg fogalma nem nyelvészeti fogalom, de vannak nyelvészeti aspektusai" (Kiefer 1979, 225). Valóban, a szöveg nem kizárólag nyelvészeti fogalom, mivel kétségtelen tény, hogy a szöveg függvénye az egyén szövegalkotó képességének, a nyelvi környezetnek (kontextus) és nyelven kívüli tényezőknek (szituáció) is, illetve a szövegbefogadó nyelvi kompetenciájának. Tehát a szöveg létrejöttében a nyelvi feltételek mellett pszichológiai, történeti-társadalmi, kognitív tényezők stb. is közrejátszanak, így a szöveg feltárásához társadalomtudományok sora szükséges.

A legtöbb szövegdefinícióban közös az, hogy a szöveg nyelvi jelekből épül fel, kommunikációs funkciót tölt be, kommunikatív cselekvés, a kommunikáció egysége, összefüggő és lezárt.

Ellentmondásosnak tűnik, hogy a szövegtan tudományáról beszélünk, miközben alapkategóriáját: a szöveget csak körülírni tudjuk és nem definiálni. De nem is csoda, hogy egy néhány évtizedes múltú nyelvészeti tudományág nem tudott kikezdhetetlenül szabatos, minden lényeges ismertetőjegyet magában foglaló szövegmeghatározást alkotni akkor sem, ha nagy biztonsággal előzetes tudásunk alapján el tudjuk különíteni a szöveget a nem szövegtől. – Hasonló a helyzet, mint a mondat definiálásával. Már a XX. század húszas éveiben 220 mondatdefiníciót tartottak számon, de azóta sincs minden szempontból elfogadható mondatmeghatározás.

Mentségül szolgálhat a következő: "A szöveg – hasonlóan a szó, a mondat vagy a jel fogalmához – a nyelvtudomány nyitott, heterogén megközelítéseket lehetővé tevő, nem definiálható alapfogalma, amelynek heurisztikus funkciója van" (Kocsány 1992a, 145). A szöveg végtelenül komplex nyelvi jel volta vet gátat a tudományos értékű definíciójának. De a szövegnek, ha nem definiálható is, a fogalma körülírható, meg lehet adni ha nem is a definitív, de a domináns ismertetőjegyeit (Kocsány 1992a, 145).

4.4. A szöveg kapcsolódása a langage szintjeihez

A szöveggel foglalkozók között nincs nézetazonosság abból a szempontból sem, hogy érvényes-e a langue és parole viszony a szövegre, és ha kiterjeszthető, akkor a langage melyik szintjére tartozik a szöveg, hiszen ennek megítélése is az elméleti keret függvénye.

"A szöveg nem a beszéd mindig egyedi, individuális és dinamikus egysége, hanem a konkrét megnyilatkozásokban megvalósuló általános érvényű funkcionális és szerkezeti törvények eredményeként a kommunikáció eszközének, a nyelvnek egysége" (Temesi 1980, 166).

Ezzel ellentétes felfogás: "A szöveg a nyelvhasználat egysége. Nem grammatikai egység, mint a szintagma vagy a mondat, és nem terjedelme határozza meg" (Halliday–Hasan 1976, 1). – Hasonlót mond Deme: "…a szöveg nem a nyelv, hanem a beszéd szintjére tartozik… A beszéd szintjén ugyanis a szöveg a természetes megjelenési egység. Mindig adott beszédhelyzetben születik és tölti be a feladatát" (1979a, 58). Ehhez a nézethez csatlakozik Békési (1986, 20), Szabó (1988, 33) és Petőfi S. János is (1990a, 7).

Köztes felfogást hangoztat Beaugrande, mert szerinte a szöveg virtuális rendszerként a langue része, de felhasználáskor aktualizálódik a parole részeként (1984, 34–35). Szabó pedig a mondattal párhuzamot vonva jelenti ki: "Szerintünk... a szöveg – ugyanúgy, mint például a (mondattanbeli) mondat – langue jelenség is, a nyelvi rendszer egyik (a legfelső) szintjét alkotja, ami azt is jelenti, hogy ennek elismerésével a nyelv (a nyelvi rendszer, a langue) közismert, hagyományos hármas tagolása (hang – szó – mondat) négyessé bővül: hang – szó – mondat – szöveg" (1992b, 202).

Eltér ezektől Wunderlich álláspontja, ő ugyanis három szövegfogalmat különböztet meg:

- az első szövegfogalomba a konkrét verbális megnyilatkozás tartozik;
- másodikként a kompetenciális szövegfogalmat nevezi meg, amely alapján lehetséges és elfogadhatatlan szöveg különíthető el;

 harmadiknak pedig nyelvészeti fogalomként való megnevezését tartja szükségesnek (1974, 386).

Tehát a nyelvészek közül többen a szöveget virtuális rendszerként a langue, felhasználásában a parole részének tekintik.

4.5. A szöveg és a nyelv viszonya

A szöveg meghatározása közben felvetődik a nyelvhez való viszonya.

Hjelmslev megállapítása alapján szöveg minden, amit kimondtak, kimondanak és ki fognak mondani az adott nyelven. Ennek következménye, hogy a nyelv minden idejű ("pankronikus") és zárt, a szöveg viszont időben folytonosan bővülő rendszer (Hjelmslev 1974, 95).

Lotman a szöveg és a nyelv sorrendiségére vonatkozóan jelenti ki: "a nyelv megelőzi a szöveget, a szöveget a nyelv generálja ... a kód megléte mintegy előzményként tételeződik" (1994b, 58), viszont a művészi szövegben: "Először a szöveg jelenik meg a közönség számára, a nyelvet pedig a szövegből lehet megfejteni, »levezetni«" (Lotman 1994b, 60).

ÖSSZEFOGLALÁS

A szöveg nyelvi elemekből álló, túlnyomórészt szerves kapcsolódásukból felépülő olyan írásos vagy szóbeli közlés, amely a nyelvi kommunikáció alapegységeként meghatározott beszédhelyzetben vagy szövegkörnyezetben valamely kommunikációs szerepnek tesz eleget. A szöveg alapvetően nyelvi jelek összekapcsolt sora, sőt lánca, a nyelvhasználat legmagasabb szintjén szerveződött legkomplexebb nyelvi jelcsoport, ennek következményeként egyrészt jelentéskomplexum, egységes egészet alkot, másrészt szerkesztett, globális struktúrájú, tehát részekre tagolható. A szövegnek a nyelviség és a kommunikatív funkcionálás definitív jegye, a szerkesztettség csak domináns jellemzője.

A szöveg az emberi nyelvi alkotótevékenység eredménye, a nyelvi rendszer használatának az eleme.

A kommunikációnak összetett funkciójú, jelentésére nézve teljes értékű, funkcióját és általában megszerkesztettségét tekintve is lezártnak ható egysége. Interperszonális kapcsolatban sajátos szervező elv alapján létrejövő olyan verbális megnyilatkozás, amely autonóm egységként pragmatikus meghatározottságú, vagyis beszédtett.

Bár a szövegnek a terjedelme nincs összefüggésben egy hangsor szöveg voltával, mégis többnyire a mondatnál nagyobb egységet tekintjük szövegnek. A szöveg egységnyi metszete a beszédnek.

A szöveg olyan nyelvi univerzálé, amely a kommunikációnak formailag (akusztikusan, vizuálisan) is elkülöníthető önálló jelentésű komplex nyelvi jelsora. Olyan szerves összetettség, amelyben a kommunikációs célnak megfelelően hol egyik, hol másik szintje válik dominánssá.

Annak ellenére, hogy hiányzik a minden igényt kielégítő szövegmeghatározás, mégis foglalkozni kell a nyelvhasználatnak a mondat fölötti egységével: a szöveggel.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

agrammatikus szöveg mondatszöveg szövegértékűség álszöveg nem szöveg szövegmondat antiszöveg pretextus szövegrész autonóm részszöveg poszttextus szövegszerűtlen autonóm teljes szöveg részszöveg textus kontextus nélküli szöveg szövegegész töredékes szöveg

VITAKÉRDÉS

 Milyen akadályai vannak a szöveg minden textológus által elfogadható definíciójának?

Szakirodalom

Balázs János 1985. A szöveg. Budapest, Gondolat.

Bánréti Zoltán 1979a. A szöveg interpretációja és témája. Nyelvtudományi Közlemények, 81. 323-338.

Beaugrande, Robert de 1984. Text Production: Toward a Science of Composition. Norwood, Ablex Publishing Corporation.

Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

Csúri Károly 1977. Hozzászólás. Jeltudományi dokumentumok. *Jel és jelentés a társadalmi kommunikációban*. Budapest, MTA Szemiotikai Munkabizottság Népművelési Intézet Kutatási Osztály, 1. 138–143.

Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Deme László 1979a. A szöveg alaptermészetéről. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 57–65.

Deme László 1980b. Az ember és a nyelv. In Fülöp Lajos (szerk.): Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában Budapest, OPI, 9–36.

Deme László 1990. Szövegalkat, szövegalkotás, szövegalakítás. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 3. 29–34.

Deme László 1992a. Válaszok helyett. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 5. 47–50.

Dezső László 1976. Az ószerbhorvát oklevélszövegek szerkezete. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 79–92.

Halliday, M. A. K. - Hasan, R. 1976. Cohesion in English. London, Longman.

Hjelmslev, L. 1974 [1943]. Prolegomena zu einer Sprachtheorie. München, Hueber.

Kallmeyer, W. – Klein, W. – Meyer-Hermann, R. – Netzer, K. – Siebert, H. J. 1974. Lektürekolleg zur Textlinguistik. 1. Frankfurt am Main, Athenäum.

Károly Sándor 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. Néprajz és Nyelvtudomány, 24–25. 49–63.

Kiefer Ferenc 1976a. A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 197–222.

Kiefer Ferenc 1979. Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. Magyar Nyelvőr, 216–225.

Kocsány Piroska 1992a. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 5. 145–152.

Kocsány Piroska 1992b. Horváth Imre: Virágok mestersége. A nagyváradi költő aforizmakötetének nyelvi elemzése. Magyar Nyelvjárások, 30. 105–121.

Kulcsár Szabó Ernő 1987. Műalkotás - szöveg - hatás. Budapest, Magvető.

Lotman, Jurij M. 1994b. Szöveg a szövegben. In Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): Kultúra, szöveg, narráció. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 57–81.

Lyons, John 1977. Semantics. Cambridge, C. U. P.

Nagy Ferenc 1981. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, Tankönyvkiadó.

Odorics Ferenc 1991. TEXT: a konstruktivista szöveg. Literatura, 2. 149–152.

Péter Mihály 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. Magyar Nyelv, 1-10.

Petőfi S. János 1990a. Szöveg, szövegtan, műelemzés. Budapest, OPI.

Petőfi S. János 1997e. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. Officina Textologica, 1. Debrecen, KLTE Kiadó.

Schmidt, S. J. 1975 [1970]. Bevezetés egy szövegszemantikai irodalomtudományba. In Horányi Özséb – Szépe György (vál. és a bevezető tanulmányt írta): A jel tudománya. Budapest, Gondolat, 459-489.

Szabó Zoltán 1988. Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, Tankönyvkiadó.

Szabó Zoltán 1992b. A szövegszemiotika időszerű kérdései és megoldásra váró kérdései. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 5. 199–210.

Temesi Mihály 1980. A magyar nyelvtudomány. Budapest, Gondolat, 164-170.

Weinrich, Harald 1982. A francia névelő szövegmondattana. In Penavin Olga - Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék. Tanulmányok, 15.

Wunderlich, Dieter 1974. Textlinguistik. In Arnold-Sinemus (eds.): Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft. 2. München, 386-397.

3. TEXTUALITÁS

- szövegértékűség
- · a szövegértékűséget mutató nyelvi jellemzők
- a szövegösszefüggés szöveg szintjei szerinti szövegszervező erő fajtái megvalósulásának foka, erőssége, szövegtípus-függősége

az utalás (iránya kiterjedése eszközei hatósugara jellege mértéke) szerint

1. Textualitás

A textualitás mint a textus jellemzője alapjában véve két jelentésben értendő: egyrészt szövegértékűség (szövegjelleg), másrészt szövegösszefüggés.

A textualitás létrejöttének szemantikai, grammatikai, kognitív, pragmatikai, pszichológiai, szociokulturális okai egyaránt vannak. Jele a folytonosság, amelyet több tényező együtthatása eredményez.

A szövegértékűség fogalom helyett a szakirodalomban inkább a szövegszerűség, szövegség, szövegiség, textualitás megnevezéseket használják. A szövegszerűség fogalommegjelőlésként nem pontos, megtévesztő, hiszen a képzője miatt azt érezteti, hogy 'hasonló a szöveghez', 'emlékeztet a szövegre', de ez latensen azt fejezi ki: 'nem szöveg'. A szövegség (Deme 1983, 33) szó bár szabályos képzés, hiszen elvont fogalmat szokás így létrehozni, mégis úgy tűnik, hogy szokatlansága miatt nem igazán honosodott meg a szövegtani szakirodalomban. A szövegiség fogalmát Szabó a szövegszerűség szinonimájaként használva így határozza meg: "a szövegiség, a textualitás a szövegalkotó sajátságoknak, a befogadónak ezeket feltételező, igénylő elvárásainak a foglalata, illetőleg csak a szépirodalomra való vonatkozásában az irodalmi mű funkcionálását biztosító struktúra" (1991, 176). Ebben a megfogalmazásban egyrészt a fogalom (szövegiség) elnevezése nem szerencsés az i képző beiktatása miatt, másrészt a "textualitásnak" – esetleg a strukturáltság helyett – a "struktúrával" való azonosítása meglepő. A szövegösszefüggés helyett a szöveg-összefüggőség (Petőfi S. János 1994a, 19) megnevezés használata félrevezető, mert ennek az összetett szónak az utótagja a 'valamitől függés' jelentést implikálja. Petőfi S. János különben a szövegszerűség és a szövegség fogalmakat nem azonosítja, és szerinte "egyik sem inherens (belső) tulajdonsága egy verbális objektumnak" (1995, 213). Máté viszont a textualitást, a szöveglényegiséget a szöveg belső tulajdonságának tartja (1995a, 191).

2. A szövegértékűség

2.1. A szövegértékűség fogalma

Egy nyelvi produktum szövegként való elfogadása, azaz szövegértékűsége egyrészt az alkotótól, másrészt a befogadótól függ. Nyilvánvaló, hogy egy versét a költő, egy cikkét egy kutató szövegnek tartja, függetlenül a befogadótól. De az is kétségtelen, hogy egy szövegnek a befogadóban is fel kell keltenie a befejezettség, a lezártság érzetével a szöveg érzetét (Deme 1979a, 59). Egy textus szövegértékűsége a szövegtípus jellegének, esetleg meghatározott műfaiként való értelmezésének is függvénye.

A szövegértékűség a szöveget alapvetően meghatározó, azzal vele járó tulajdonság. Szöveggé: szövegmondatok láncává a mondatok sorát elsősorban a szövegalkotó teszi a szövegösszefüggés megvalósításával, azaz objektíve létező szövegtényezők miatt "értékelődik" egy nyelvi jelsor szövegnek: a változatlan téma, a korreferencialitás (az azonos jeltárgyra vonatkozó szavak kapcsolata), az expliciten jelölt vagy impliciten jelzett tartalmi-logikai összefüggés stb. miatt. Viszont a befogadótól is függ egy mondatsor szövegként értelmezése, az ő sokféle előismeretén múlik, hogy egy szöveghez tud-e jelentést rendelni. Pusztán azért, mert a befogadónak nincs az értelemképzéshez kellő ismeretanyaga, például egy szilárdtest-fizikai témájú értekezéstől vagy egy ügyészi vádirattól nehéz lenne megtagadni a szövegértékűséget. Sőt határesetként az olyan nyelvi produktum is szövegjelleget mutat, amelynek a jelentésképzéséhez grammatikai-szemantikai kötőelemek híján a kontextus vagy szituáció járul hozzá. Címek (Népjóléti Minisztérium), utasítások (Leülni!), feliratok (Büfé) stb. is szövegértékűek, noha a textualitás egyes jellemzői (például: mondatok egymásra épülése stb.) hiányoznak belőlük.

A szövegértékűséget a szövegterjedelem nem szabja meg, vagyis a szövegnek nem mennyiségi kritériumai vannak, hanem minőségéből fakadó ismérvei.

Isenberg (1972) felfogása alapján négy ismertetőjegy adja a szövegjelleget:

- szövegösszefüggés,
- · megszerkesztettség, · helves megformáltság,
- · lezártság,

Lotman szerint (1973, 56–59) a következő domináns sajátságok jelzik a szövegértékűséget;

- kifejezettség, azaz meghatározott jelekkel való rögzítettség, de ez nem zárja ki azt, hogy a rendszeren kívüli elemek is ne lennének velejárói;
- elhatároltság, vagyis a szövegnek van kezdete és vége, illetve részekre bomlik;
- strukturáltság, azaz a szövegre belső szervezettség jellemző, ezáltal a szöveg strukturális egész, bár különböző szintjei vannak: szemantikai, grammatikai, stiláris stb.

A Beaugrande-Dressler-féle felfogás (1981, 3-11) a textualitásnak hét jellemzőjét sorolja fel:

- kohézió a nyelvi elemek grammatikai kapcsolódása,
- koherencia a nyelvi elemek szemantikai összefüggése,
- a szövegalkotó közlési szándéka,
- · a befogadó elfogadhatósági ítélete,
- a szöveg információs értéke,
- a szövegalkotás és -befogadás körülményei,
- az intertextualitás, vagyis egy szövegnek egy másik szöveghez való kapcsolódása.

Schveiger a szövegjelleg tényét a grammatikalitásban, azaz a helyes nyelvtani megformálásban és elfogadhatóságban határozza meg, illetve a beszélő közlési szándékából fakadónak tartja (1982, 25–26).

2.2. A szövegértékűséget mutató nyelvi és nem nyelvi jellemzők

A szövegértékűséget, vagyis a szövegként elfogadást az alkotó és a befogadó dönti el sajátos szövegismérvek alapján.

Szövegnek fogadja el,

- ha annak belső sajátságaiból eredően:
 - · tartalmi folyamatosságot éreztet, és egységes témájú,
 - a kommunikációs célhoz igazodva a témát a teljesség és a lezártság érzetét keltve fejti ki,
 - · mondatai tartalmi-logikai, grammatikai kapcsoltságúak,
 - · szerkezeti egységei egymásra épülők,
 - · stilárisan egynemű,
 - (címadással stb.) formai és (szünettartással, intonációval stb.) akusztikus elkülönültséget mutat;
- ha külső, pragmatikai jellemzőiből következően:
 - a köntextus és a szituáció alapján a világra vonatkozó tudásból, közös előismeretekből, a szociokulturális háttérből adódóan a nyelvi kommunikáció egységének tekinthető.

3. A szövegösszefüggés

3.1. A szövegösszefüggés fogalma

A szövegszerveződés alapvető feltétele: a **szövegösszefüggés.** Ennek alapján tekintünk egy nyelvi jelsorozatot, egy mondatsort szövegnek.

A szövegösszefüggés – a szövegnyelvészet egyik alapkategóriája – a szöveg legsajátosabb jellemzője: a szöveg makro- (a bevezetés és egységei, a tárgyalás és egységei, a befejezés és egységei) és mikroszerkezeti (mondat, mondattömb, bekezdés) részeinek összekapcsolódását, vagyis a szövegmondatok sorát megszerkesztetté tevő nyelvi és nem nyelvi (beszédhelyzet, a világra vonatkozó tudás) sajátosságokból fakadó összefüggés-hálózatot jelenti, amelynek következtében egységesnek, folyamatosnak érzünk egy szöveget.

Ez végtelenül összetett jelenség, mert tisztán nyelvi okokkal nem magyarázható. A nyelvi összefüggés egy adott nyelvi rendszer, esetünkben a magyar nyelv eszközkészletére épül. Szembeszökően az elemek szövegen belüli (intratextuális) ismétlődésében érhető tetten, vagyis a szövegszerveződés általános és minimális követelménye az egymást követő mondatokban legalább egy változatlan elem megismétlődése, illetve a szöveg mondatai közötti korreferenciális (ugyanazon valóságdarabra vonatkozó) azonossági, bennfoglalási vagy következtetési viszonyokban jelentkezik (van Dijk 1973, 51).

A nem nyelvi jellegű összefüggés a fogalmak kapcsolódásából és referenciális (azonos jeltárgyra) vonatkozásából adódik, de a nem nyelvi természetű szituáció és az előismeret is magyarázatként szolgál.

Ezek mind szövegösszetartó erőként (szövegszervező erőként, fókuszként, affinitásként), azaz a szöveg alkotóelemeit összetartó erőként (Szabó 1982a, 118) működnek, és ennek következtében alakul ki a szövegösszefüggés, a szöveg belső szervezettsége.

A szövegösszefüggés lényegesen különbözik a szavakat mondattá fűző kapcsolattól. A mondatszerkesztés általában grammatikai tényezőktől függ, míg a szövegalkotás sokszor nyelven kívüliektől is,

Leginkább a szövegösszefüggés kelti a textualitás érzetét, vagyis a szövegként értékelést, de mivel szövegnek fogadunk el szövegösszefüggést nem vagy csak alig érvényesítő mondatsorokat is, ezért nem egyedüli feltétel. Hiszen a mindennapi dialógusaink és a posztmodern irodalom szövegrendezettséget kevéssé mutató szövegei ismeretében kétségeink lehetnek a szövegösszefüggés kritériumának abszolút érvényesíthetőségét illetően, mégis nyilvánvaló, hogy a határesetnek számító nyelvi produktumoktól sem vonhatjuk meg a szöveg minősítést, legfeljebb fogalmát jelzővel szorítjuk meg, például: "kevéssé koherens szöveg".

A szövegösszefüggés nyilvánvaló jele az, ha a szövegben már előzőleg említett, vagyis helyettesítendő (szubsztituendum) nyelvi elemek helyett referenciális azonosság miatt ún. helyettesítők (szubsztituens – Harweg 1968) vagy proformák (Dressler 1972a, 174), esetleg újraemlítések (Steinitz 1968) állnak.

3.2. A szöveg szintjei szerinti szövegösszefüggést eredményező szövegszervező erő fajtái

A kémiából, fizikából átvett kohézió ('az anyag atomjainak vagy molekuláinak egymásra irányuló vonzása') fogalma a szövegnyelvészet fejlődésével differenciálódott, de még ma sem következetes a szöveg különböző szintjein mutatkozó összetartó erők fajtáinak megnevezése a szakirodalomban. Három típusának szétválasztását előzetes próbálkozások után Beaugrande és Dressler 1981-ben végezte el, elkülönítve egymástól a koherenciát, kohéziót, konnexitást. Petőfi S. János viszont már 4 típust tart célszerűnek megkülönböztetni: a konnexitást, a kohéziót, a konstringenciát és a koherenciát (1994a, 21).

A szövegszervező erő fajtáit még jobban külön lehet választani a szöveg szintjei szerint. Ennek alapján létezik:

- a pragmatikai szintű összefüggés, azaz a koherencia, amely a nyelvi jelek és jelentésük, illetve a szituáció és a kontextus kapcsolatával teszi koherenssé a szöveget,
- · a szemantikai szintű viszony, azaz a kohézió, amelynek révén a nyelvi jelek és jelentésük kapcsolata a textust kohezívvé szervezi,
- a szintaktikai szintű kapcsolat, azaz a konnexitás, amely a nyelvi jelek grammatikai összefűzésével teszi konnexszé a szöveget,
- a szerkezeti szintű kapcsolódás kompozicionális konnexitás formájában jelenik meg,
- a stilisztikai szintű összefüggés, azaz a stíluskohézió a nyelvi jelek stiláris harmóniáját, a stíluseszközök összefonódását eredményezi,
- a hangzó szöveg fonetikai-prozódiai jellegű egybetartozása akusztikus kohéziót szül,

- (sok esetben) az írott szövegbeli formai-tipográfiai kötöttség vizuális egybetartozást jelöl,
- a szövegek közötti nyílt vagy rejtett utalások az **intertextuális kohézió**t teremtik meg. Egyetlen szöveg textualitása is többféle szövegösszetartó erő működésének következménye.

3.3. A szövegösszefüggés megvalósulásának foka, erőssége

A szövegösszefüggés megvalósulásának foka, erőssége szerint megkülönböztethetők (Weinreich 1969, 53):

- koherens (összefüggő),
- · majdnem koherens,
- · kevésbé koherens,
- · majdnem nem koherens,
- · nem koherens (inkoherens) szövegek.

Bár Schveigernek (1982, 38) az a véleménye, hogy jelenlegi ismereteink alapján nehéz a kohéziós fokozatok felismerését és minősítését lehetővé tevő formális kritériumok megállapítása, mégis a gyakorlatban – formális ismérvek híján is – megvalósíthatónak látszik a kohéziós fokozatok felismerése.

Koherensnek, azaz összefüggőnek tart a befogadó egy szöveget akkor,

- · ha jelentést, megfelelő szövegvilágot tud hozzá kapcsolni;
- ha egyezés van az egymást követő szövegmondatok között, azaz meghatározott szövegelemek ismétlődnek;
- ha az alapvető szövegalkotási szabály szerint a mondatok állításai között ellentmondás-mentesség és egymással összeférhetőség mutatható ki.

Inkoherensnek, összefüggéstelennek ítélünk egy "szöveget" akkor,

- · ha egyetlen témát sem lehet tulajdonítani neki;
- ha a mondatsor tagjai összeférhetetlenek, ellentmondásosak.
- Figyeljük meg a következő szövegrészleten, hogy milyen a szövegösszefüggés megvalósulása József Attilának analitikusa, Gyömrői Edit javaslatára írt szabad asszociációiban:

Az a szerencsétlen, aki ezeket írta, mérhetetlenül áhítozik a szeretetre, hogy a szeretet visszatartsa őt oly dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. Őt olyasmiért verték, amit soha nem tett volna, ha szerették volna. Ő az a gyermek, akit nem szerettek, s akit ezenkívül azért vertek, mert nem tudták elviselni, hogy nem szeretik...

bál, bála, hála, hala, hal, meghal, meghallgat, hallga csak hallga..... megszólal a halott anya, megütötted magad, fiam?

Ennyiből is kitetszik, hogy egyetlen szövegen belül is eltérő lehet olykor a szövegösszefüggés megvalósulásának foka, hiszen világosan megszerkesztett mondatokat a tudatalattiból felötlő szavak követnek. József Attila itt – miközben a múltból felmerülő fájó gyermekkori emlékeit veti papírra – szinte klinikai látleletet ad betegségéről, skizofréniájáról. Ez az írásmód **nem koherens** szöveget eredményez. (Természetesen egy pszichoanalitikus számára értelmezhető ez a nem koherens szöveg is.)

A patológiás okok miatt rendhagyó szövegekben lecsökken a kohézió. Neurotikus eredetű betegség következtében csak a felszíni szerkezet válik majdnem nem koherenssé, pszichiátriai zavar viszont már a mélyszerkezet szemantikai kapcsoltságának hiányát is eredményezi, ezért az ilyen típusú szövegek is szövegszerűtlenek.

 Nyilvánvaló, hogy a kohézió foka elsősorban a szövegalkotón múlik, de a befogadótól is függhet a kohézió érzékelése, ugyanis egy szöveg az egyik hallgatónak vagy olvasónak

koherensnek tűnhet, míg a másiknak nem az.

A Biogal Gyógyszergyár kozmetikai cikkeivel jelentős bevételre tesz szert. A Helia termékcsalád közkedvelt a nők körében.

Ha valakinek nincs ismerete arról, hogy a Helia a Biogal Gyógyszergyár kozmetikai terméke, akkor az előbbi két mondat között nem lát kapcsolatot, hanem két egymástól független megállapításként kezeli. Tehát az ilyen típusú majdnem nem koherens szöveg esetében szubjektív a szövegértékűség megítélése, és ekkor a "szöveg »szövegsége« tehát nem megszerkesztettsége fokától függ" (Deme 1983, 32), hanem a befogadó világ-

 A szövegösszefüggés nem feltétlen velejárója a szövegnek, mutatja ezt a következő részlet is:

Nincs olyan hely a városban, ahol Duke Ellington szólna, a pincérnő jósagyú, a bár nonstop, nagy, öblös fotelekkel, a sarokban anyányi legyezőpálma hófehér cserépben, a falon témába vágó művészeti fotográfia: miniszoknyás bombázó terpeszben a versenyasztalon, szurokhajú dzsigoló a tűsarkú cipők között küldi át a pirosat, nincs hely, nem is lesz, és ne is legyen.

A műfikuszt rozsdás vödörbe szúrták.

A golyó repedt, a dákó görbe és töppedt, a posztóra ráhánytak.

Ha ronda az arcod, tanulj meg énekelni.

Egy többnapos túra végállomásaként bágyadt sörökkel öblögetnek a fiatalok.

Az egyik arról beszél, hogy az elmebaj az ellazulás fázisában tör rá az emberre, az elmebaj egyensúlyzavar, mint mikor valaki agyaggal teli vödröt cipel, aztán ha leteszi, és megkönnyebbülten elindulna, orra bukik. A szervezet lefújja a riadót, és alapjáraton összeroppan.

(Garaczi László: Mintha élnél)

Ebben a szövegrészletben az író egy bárt mutat be, s noha egymással nem vagy alig koherensek a szöveg mondatai az állandó témaváltás következtében, végül mégis mind beleillik egy szórakozóhely összképébe. Szemantikai összefüggés csak a két utolsó bekezdést köti össze. (Ez talán egyetlen bekezdésbe foglaltan is szerepelhetett volna.) A Ha ronda az arcod, tanulj meg énekelni sem az előzményekhez: a leíráshoz, sem a folytatáshoz: az elbeszéléshez nem illik, szervessé legföljebb jó fantáziával tehető: egyik elképzelés alapján ezt mondja valaki az iszogatók közül, másik föltevés szerint ez a kültelki okoskodás – mint szellemesség – olvasható a falon. Ez a szövegegység a posztmodern szövegképzési technikának megfelelően kevésbé koherens.

 Nem könnyű ítéletet mondani arról, hogy egy mondatsor koherens-e vagy sem például Weöres Önéletrajz című versében:

Mi történt volna: ez volt életem. Csukott szem. Nyílt száj. Állandó csoda. Láthatatlan hegyek. Hab. Lótetem. Rét. Völgy. Posvány. Virágzó laboda.

Élet, mi holt. Halál, mi eleven. Nappal homály, éjjel láng. Kaloda. Félálom. Köd-sáv szikla-peremen. Aggály. Közöny. Sejtés. Ide-oda.

Nap az alvást, és az árkust teríté. Szőr. Füst. Seb. Alma. Árok széle. Égés. Kebel. Gyanú. Dermedt kaland. A mint B.

Álló öröklét. Pillanatnak élés. Nincs gyermek. Férfi. Nincs nő. Aphrodité. Dülöngő évek. Sok mellébeszélés.

Nem tűnik olyan koherensnek ez a költemény, mint amilyenhez a klasszikus líra olvasásakor hozzászoktunk, hiszen csupán egymásra dobált szavak halmazának látszik. De ez a versszöveg a szövegösszefüggés hagyományos eszközei nélkül is betölti a feladatát: szonettformában egy egész emberi életet mutat be egy nagyon hatásos eszközzel, a style coupéval (azaz a montázstechnikát megvalósító módszerrel): a lényegre visszametszett, alanyként valószínűsíthető köznevekkel idézi fel a költő életének meghatározó élményeit az emlékezés mechanizmusának megfelelően asszociatív módon felötlő, párhuzamként ható, látszólag minden logika nélkül felsorolt szerkezetekben. A logikátlanságot (és szerkesztetlenséget) cáfolni látszik viszont a költemény sok, nyilván tudatosan felállított ellentéte (Csukott szem. Nyílt száj; Élet, mi holt. Halál, mi eleven; Nappal homály, éjjel láng; Álló öröklét. Pillanatnak élés.).

Ezenkívül ez az önéletrajz nemcsak azért nem szokványos, mivel versben íródott, hanem mert nem kíván eseményeket elbeszélni kerek, jól formált, egymásba logikailag és grammatikailag szervesen kapcsolódó mondatokkal, csak szerkesztetlen és tagolatlan, illetve szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szómondatokkal, illetve hozzárendelő szintagma nélküli szószerkezetekkel akar lényeges életmozzanatokat felvillantani. -Mégis a szöveg részeinek egymáshoz és a szövegegészhez fűződő kapcsolatai révén születő önéletrajzból ún. majdnem koherens szöveg keletkezett.

 Tudományos igényű, de ugyanakkor népszerűsítő szándékú szövegrészlet a Lőrincze Lajos Emberközpontú nyelvművelés című kötetéből vett rész:

Két kislány írt még régebben egy közös levelet, amelyben arról panaszkodtak, hogy magyartanáruk helyteleníti, ha így beszélnek: én most ezzel a fiúval járok. Kati most Lacival jár. Ezt régebben úgy mondták volna – írják a lányok –, hogy nekünk ez és ez a fiú udvarol, de hát ez a szó nem fedi a valóságot. Szakértői véleményt kérnek tehát, már ami a dolog nyelvhelyességi részét illeti.

Nem írták meg, miért is nem felel meg ma már nekik az udvarol szó. Talán azért, mert ehhez a szóhoz – nyelvérzékük szerint – valamilyen idejétmúlt, szertartásos formaságok fűződnek. Vagy esetleg arra gondoltak, mi köze van az udvar szónak ehhez a fogalomhoz.

Persze már a mi generációnk is kifogásolhatta volna az udvarol, udvarlás szót, mert hiszen már mi is megváltozott értelemben, jelentésben vettük át a régi koroktól. Az az udvar, amelyből az udvarol, udvarias, udvariaskodik szavak származnak, köztudomás szerint az egykori királyi, fejedelmi udvar s az előkelők háza, udvara volt. Aki udvarolt, az ezeknek az előkelőségeknek az udvarában jelentkezett szolgálatát ajánlva, hódolatának szóval vagy tettel, ajándékokkal való bizonyítására.

Ez a szövegegység mind a mondatok, mind a bekezdések kapcsolásával összefüggést mutat: grammatikai viszonyai miatt konnex, hiszen az 1. bekezdés 3. mondatának, illetve a 2. bekezdés 1. és 3. mondatának egyeztetett állítmánya az előző mondatok alanyához (lányok) fűzve teremt szerves viszonyt; mivel tartalmilag kapcsolt a magyarázat, kohezív is a szövegegység: az 1. bekezdés arról szól, mit írtak a lányok, a 2. arról, mit nem írtak, a 3. pedig arról, hogy a nyelvész kortársai mit "írhattak volna" válaszként, illetve a 2. bekezdés mondatainak összefűzésére az a jellemző, hogy a 2. éppen a hiánnyal (nem felel meg ma már nekik) épül rá az 1. alárendelt mellékmondatára, a 3. mondat pedig egy másik lehetőséget fogalmazva meg kötődik a 2.-hoz; és ugyanakkor ez a három bekezdés pragmatikailag is összefüggő, azaz koherens, hiszen a nyelvművelő Lőrincze Lajos szövegformálását az a kommunikációs szituáció határozza meg, hogy nyelvészeti témáról nála nyelvileg képzetlenebbeknek kell közérthető nyelven magyaráznia egyirányú közléssel, információátadással.

3.4. A szövegösszefüggés az utalás iránya szerint

Mivel a szövegösszefüggést létrehozó utalásnak a névmással való helyettesítés az egyik leggyakoribb megjelenési formája, ezért az utalás fajtáinak bemutatására a példák a névmásítás területéről valók.

Az utalás iránya szerint a forikus (utaló) elemeknek két nagy csoportja különíthető el: endofora (szövegen belüli utalás) és exofora (szövegen kívüli utalás) (Bencze 1993, 246). Ezeknek a proformáknak (helyettesítő, utaló elemeknek) további három fajtájuk van: anafora, katafora, deixis.

Az anafora a szövegben visszafelé utal teljesen vagy részlegesen egy már előbb megfogalmazott és vele referenciálisan (valóságra vonatkozását tekintve) azonos nyelvi elemre mint előinformációra. Azt a nyelvi elemet, amelyre a névmás visszautal, és amellyel korreferenciában (vagyis kölcsönös megfelelésben, összefüggésben) van: azaz a névmással korreferens (azonos referenciájú) előzetes szövegelőzményt az anafora antecedensének nevezzük. Anaforikus elem leggyakrabban a névmás, a névmási határozószó, az egyeztető és a tárgyra utaló igei személyrag. Az anaforikus elemek többnyire a mondat élén állnak, bár ez nem kötelező érvényű szövegalkotási szabály:

Sajnos, vannak az irodalomnak szemforgató szövegmagyarázói. Ezek csak mellesleg említik meg, hogy a vers dallama és rímei szépek, mintha a dallam és a rím csak afféle külső dísz volna és nem a vers legbensőbb belseje, s mintha nem a gondolat volna a külsőség, a dísz. Ezek a magot héjnak tüntetik fel s a héjat magnak.

(Kosztolányi: Az olvasó nevelése)

Egyértelmű, hogy a témát fenntartó, anaforikus szerepű Ezek névmás jelentéstanilag korreferens antecedensével (szövegmagyarázói), és annak tartalmával "töltődik fel".

A katafora szemantikai ekvivalencia vagy pragmatikai kapcsolat alapján előre utal a szövegben majd csak ezután megjelenő elemre, azaz a posztcedensre mint utóinformációra:

> Egy töpörödött úrinő, kinél még nem láttam szomorúbbat, fekete gyászkalapban, fekete gyászkesztyűben, fekete mamuszban odacsoszog, és síri hangon, de valami komor elszántsággal ezt mondja: - Vicclapot!

> > (Kosztolányi: Furcsa dolgok)

Ugyanaz a nyelvi elem lehet posztcedens és antecedens funkciójú is, mint Kosztolányi *Öszi* reggeli című versében: egy sorokon áthúzódó több mondatos szövegrész sajátos módon egyszerre terrénuma előre- és visszautalásnak:

> Ezt hozta az ősz. Hűs gyümölcsöket üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd szőlőt, hatalmas jáspisfényű körtét, megannyi dús, tündöklő ékszerét. Vízcsöpp iramlik egy kövér bogyóról, és elgurul, akár a brilliáns. A pompa ez, részvéttelen, derült, magába-forduló tökéletesség. (Kosztolányi: Őszi reggeli)

Az őszi gyümölcsökre előre utal az ezt – tehát **kataforikus pronomen** –, és visszafelé az ez - vagyis anaforikus pronomen.

Sőt egyetlen névmás is lehet egyszerre előre- és hátrautaló, illetve rámutató is:

Látjátok feleim, egyszerre meghalt és itt hagyott minket magunkra. Megcsalt. Ismertük őt. Nem volt nagy és kiváló, csak szív, a mi szívünkhöz közel álló. De nincs már. Akár a föld. Jaj, összedőlt a kincstár. Okuljatok mindannyian e példán. Ilyen az ember. Egyedüli példány. (Kosztolányi: Halotti beszéd)

Az ilyen névmás hátrafelé utalva jelzi, hogy ilyen, azaz 'halandó' az ember, de ugyanakkor előre is utal, az ember egyedüli jellegét kiemelve, sőt rámutatva a halottra deiktikus szerepű.

Az utalás iránya szerinti harmadik fajta: a deixis. A deiktikus elem rámutató funkciójú. Egyrészt a nyelvi jelek egymás közötti kapcsolatát, másrészt a kommunikáció többi résztvevőjéhez való viszonyt jelzi. Deiktikus szerepűek a névmások (személyes, mutató, birtokos), határozószók (különösen a helyre utalók) és az igék időformái. A szövegen belüli elemre rámutatás a textuális deixis:

E célkitűzés ma is érvényes.

Itt, bevezetésül, e reformfolyamatnak csak néhány főbb mozzanatát szeretném felidézni.

(Kosáry Domokos: Az MTA 1992. évi közgyűlésének elnöki megnyitója)

A szövegen kívülre, a szituáció egy elemére: személyre, dologra, körülményre (helyre, időre stb.) esetleg gesztustól kísért rámutatás a referenciális deixis:

> Halála után előkerült Karinthy néhány notesze. Ide jegyezte fel legelőször ötleteit; az első villanást.

> > (Illés Endre: Karinthy)

3.5. A szövegösszefüggés hatósugara

A szövegösszefüggés fajtáit hatósugaruk alapján is elkülönítjük:

a szövegmondaton túlmutató, a szöveg kisebb egységei közötti szövegösszefüggés a lineáris kohézió, ennek működése következtében az egymás után álló szövegegységek közvetlen, láncolatos, lokális grammatikai-szemantikai összefüggést mutatnak az egymásra utaló elemek referenciális azonossága miatt;

a szöveg egészére vagy nagyobb egységére kiható szövegösszefüggés a globális kohézió, amelynek hatására jobbára strukturális-szemantikai-pragmatikai-stiláris eszközök-

kel válik kapcsolttá a szöveg.

3.5.1. A lineáris típusú szövegösszefüggés eszközei, jelei

[1.] A fiúnak sztárhíre volt ifikörökben. [2.] Még időben ő is túllépett a gimnáziumon, abbahagyta, és egy vegykiszerelő vállalathoz járt be a szabad idejében. [3.] Igazában csak a BKTE-ben érezte otthon magát. [4.] Megbabonázta a hengerelt vörös salak, a fehér csíkok választékossága, s a vadszőlővel befuttatott drótháló gettókalitkájában még a jácintnak is más illata volt.

(Mészöly Miklós: Wimbledoni jácint)

Ebben a textusrészletben szövegmondatról szövegmondatra haladva láncszerű kapcsolatot fedezhetünk fel. A [2.] szövegmondatban az ő grammatikai eszköz a fiú szó fogalmának a helyettesítésére. Ennek a névmásnak a kitétele pragmatikai szempontból a párhuzamos sorsok hangsúlyozását szolgálja az is-sel összekapcsolódva. Ugyanennek a szövegmondatnak a 2. mondategységében az igei állítmány (abbahagyta) egyes szám harmadik személyű ragja jelzi a változatlan alanyt – tehát a hiányzó alany Ø anafora –, és utal a gimnáziumot nyelvtani tárgy értelmére; a 3. mondategység változatlan számú és személyű igéje (járt) pedig mutatja, hogy az alany még mindig azonos. Az [3.] szövegmondat igei állítmánya (érezte) a módosulatlan alanyon kívül olyan grammatikai tárgyra (magát) is utal, amely az igével együtt visszaható szerkezetet alkot. A [4.] szövegmondat 1. mondategységében bár új alanyok (salak, választékossága) lépnek be, ennek a szövegmondatnak a kapcsolata mégis úgy marad fenn az előzményekkel, hogy igei állítmánya az előző accusativus [őt magát] jelentésére vonatkozik. Ugyanennek a szövegmondatnak a 2. mondategysége a kapcsolatos mellérendelés gyenge jelentéstani kohéziójával fűzi az előzményekhez a megbabonázás okát.

Mint ahogy ez a szövegrészlet is mutatja, a lineáris típusú szövegösszefüggés jelölésének eszközei jobbára grammatikaiak.

3.5.2. A globális jellegű szövegösszefüggés eszközei, megnyilvánulásai

A szöveg globális összefüggésének számos jele van, mint Pilinszky Újra József Attila című költeményében is:

> Te: bakája a mindenségnek. Én: kadettja valami másnak. Odaadnám tiszti kesztyűmet cserébe a bakaruhának.

Ebben a műben a szemantikai egyenértékűséget adó jelentésmező: a 'katonák' fogalomköre. Nyilvánvalóan belefér ebbe a baka és a kadett, a tiszti kesztyű és a bakaruha közötti jelentésoppozíció is, kohezívvé téve a vers szavainak tartalmi kapcsolatát. Ez egyben pragmatikai-szemantikai párhuzamra és ugyanakkor ellentétre épül ($te \leftrightarrow en$, $baka \leftrightarrow kadett$, tiszti $kesztyű \leftrightarrow bakaruha$, bakája a mindenségnek \leftrightarrow kadettja valami másnak). A baka – bakaruha; kadett - tiszti kesztyű szavak azonos fogalmi kör felidézéséből fakadó korreferencialitásával az író kerekre zárja a versszerkezetet: baka – kadettja – tiszti kesztyűmet – bakaruhának. Az egyes szövegszintek "átjárhatósága", egymást támogatása sejlik fel abban, ahogy az oxymoron beleszövődik a paralelizmusba (bakája a mindenségnek ↔ kadettja valami másnak, Odaadnám tiszti kesztyűmet ↔ cserébe a bakaruhának) pozitív és negatív értékkategóriával egy-egy soron belül és kétsoronkénti egymásra villanással. József Attilának a metaforikus azonosításával (bakája a mindenségnek) viszont elindul egy olyan jelentéssík a felszínen, amely – miközben involválja az azonos fogalmi kört (bakája \rightarrow kadettja \rightarrow tiszti kesztyű \rightarrow bakaruha), ugyanakkor – a magyar irodalmat ismerőben azt a mély szerkezeti szintű jelentést is implikálja, amely az említett rangfokozattal ellentétes értéktulajdonítást jelez. Hiszen a bakája a mindenségnek a kiszolgáltatott embert jelenti, akin azonban mégis a harcok kimenetele múlik, aki cselekszik, mert muszáj neki, szemben a kadettja valami másnak bizonytalanságával, mert bár a kadett rangfokozatban felette áll a bakának, de nem tesz, esetleg nem tudhat tenni semmit. Így tehát a képiség által egységbe fogott szemantikai-strukturális felépítettség a kiszolgáltatott József Attila költői felértékelődését van hivatva szimbolizálni. S mindezeket a szemantikai elemeket egységbe fonja a stíluskohézió, hiszen a metaforikus azonosítások/helyettesítések lánca szimbólummá fejlik. A szimbolizált két emberi sors és két költői értékkategória oppozícióját még a prozódia is megtámogatja az akusztikus összefűzést és ugyanakkor ellentétet megvalósító keresztrímes technikával.

A szöveg globális összefüggésének megteremtésében tehát főként szemantikai, strukturális, stilisztikai és akusztikus eszközök játszanak közre.

3.6. A szövegösszefüggés az utalás kiterjedése szerint

A forikus elemek az utalás kiterjedése szerint is megkülönböztethetők.

3.6.1. Pontszerű utalás

Egyetlen szóra – mint antecedensre – utal vissza a közelre mutató névmás, ilyenkor pontszerű (M. Korchmáros 1975–1976, 348) az utalás:

> A könyvet nem lehet megszerettetni, mint valami tárgyat, valami portékát. Csak tok ez, melybe valami be van zárva.

> > (Kosztolányi: Levél a könyvről)

3.6.2. Foltszerű utalás

Ha nem egyetlen szót helyettesít a forikus elem, akkor foltszerű az utalás (M. Korchmáros 1975–1976, 345, 347), és kivétel nélkül mindig magas hangrendű a névmás, mint a következő példákban is.

Egy tagmondat egészére is vonatkozhat:

Ritkítsd a szöveget, s ámulva eszmélsz arra, hogy ez mindegyiknek csak használ: ami jó volt, kitűnő lesz, ami rossz volt, legalább is tűrhető.

(Kosztolányi: Egy és más az írásról)

Az ez anaforikus proforma (helyettesítő elem) "főnevesíti" a Ritkítsd a szöveget tagmondat tartalmát: a 'szövegritkítást'.

Az anaforikus szerepű névmás két mondategységre céloz a következő példában:

Vannak népek, amelyek idegenkednek a tolltól; vannak viszont, amelyek valósággal mániákusai a fogalmazásnak. Ezeket becsüljük.

(Illyés: Magyar beszéd)

Az ezeket korreferens a két tagmondatban részletezett (vannak viszont [olyan népek], amelyek valósággal mániákusai a fogalmazásnak) 'a mániákusan fogalmazó népek' jelentéssel.

· Egy teljes mondategészre is hivatkozhat a forikus elem:

BÉKÉSI IMRE rendszeressége és módszeressége csakúgy mint igényessége saját maga és mások iránt, szintén közismert. **Erről** tanúskodik három évtizedes oktatói munkája mellett gazdag tudományos tevékenysége is, melynek jegyzékében megközelítőleg másfélszáz tudományos közlemény címe szerepel, köztük néhány terjedelmesebb monográfia is.

(Máté Jakab: Három évtized a tudomány és az oktatás szolgálatában)

• Egy bekezdésnyi szövegegységre is kiterjedhet az utalás:

Mi a színpad? Egy nyitott szoba, melynek három fala van. A negyediket ledöntötte a kíváncsiság. Ebbe a szobába nem kulcslyukon kukucskálunk be. A kíváncsiság oly hatalmas volt, hogy a kulcslyukat kézzel-körömmel kivájta, leszakította a zárat, bezúzta az ajtót, végül eltüntette a szoba negyedik falát. Ami itt történik, az közügy. (Kosztolányi: Színház és üzlet)

A színpad fogalmát kibontó bekezdés egészére vonatkozik a referenciális deixis itt-tel.
Nagy szövegrészre előre is utalhat a forikus elem, mint Kosztolányi Anyanyelv című írásának kezdetén:

Ma egy érdekes, sokat hányódott és tapasztalt úrral jöttem össze. Az mesélte ezt a históriát.

Fiatal koromban tizenkét évet töltöttem Argentínában...

Ezzel az indítással az író egy teljes kerek történetet mesél, illetve meséltet el.

Teljes szövegegészre is célozhat a proformával alkotott szerkezet. Például Kölcsey
 Hymnusára így utal vissza Juhász Gyula:

E dalt dúdoltam ott fáradt ajakkal, Az éghez oly közel járt e magyar dal, Kárpátok ormán ültem egyedül,

És gondolkoztam Kölcsey felül, Ki félszemével a jövőbe látott, Szent táltosunk, teljék be látomásod!

A foltszerű és pontszerű utalás határán álló átmeneti típust nem lehet egyértelműen egyik fajtába sem besorolni: *A szabványokat időnként megújítják, utána ezek szerint folyik a munka* (M. Korchmáros 1975–1976, 353).

3.7. A szövegösszefüggés az utalás jellege szerint

Az utalás jellege szerint szövegszinten egyirányú vagy kölcsönös lehet. Egyirányú akkor, ha vagy csak előre-, vagy csak visszautalás, vagy kizárólag rámutatás történik. A kölcsönös utalásban összefonódik az előre- és a visszautalás.

 Egyirányú utalásokat valósítanak meg a következő idézetekben a vastagítással kiemelt névmások és névmási határozószók:

Az emberek folyton beszélnek. Mióta megszülettek, szavak zümmögnek köröttük. Még álmukban is azokkal bíbelődnek.

(Kosztolányi: Ábécé a nyelvről és lélekről)

Az azokkal csak visszafelé utal a szavak antecedensre.

Múltkor egy előadásom után egyik írótársam kifogásokkal állott elő. Ezt mondotta: – Nem vagyok egy véleményen az előadóval a nyelvtanítást illetőleg.

(Kosztolányi: Egy aggódó írótárs)

Az ezt csak előre utal az egyenes idézetre mint posztcedensre.

A szövegsajátságok változásának tényét mutatja az, hogy az ez és az szerepe nyelvünk élete során változott, hiszen a régebbi korokban éppen ellentétes volt az utalási irányuk.

A birtokos személyragozása birtokszón jelöli a birtokos számát és személyét, ez a fajta utalás is egyirányú kapcsolatot teremt a mondatok között:

A hercegnő pontosan ült a helyén, mint egy arckép. Ruhája, arca, figurája mit sem változott tegnap óta. Remek formájú hosszúkás kezei, amelyek olyanok voltak, mint az olasz mesterek által templomi boltívekre festett szent nők kezei, nyugodtan feküdtek az ablakpárkányon.

(Krúdy: Tótágas)

Előfordul olyan szöveg is, amelyben a forikus elem iránymutatását nem lehet egyértelműen megállapítani, mert nincs a szövegben kifejezett antecedens vagy posztcedens:

Mert elhagyatnak akkor mindenek.

(Pilinszky: Apokrif)

Ha az *akkor* a múltra, a mitikus időkre, Jézus keresztre feszítésének idejére céloz, akkor anaforikus szerepű, ha viszont a jövőre, a Bibliában megjövendölt utolsó ítéletre értendő, akkor kataforikus funkciójú. De a mindenkori jelenre is vonatkozhat deiktikusan (Szathmári 1994b, 69–70).

 Kölcsönös utalás az alany és állítmány egyeztetése. A szövegben első előforduláskor az alannyal egyeztetjük az állítmányt, a későbbiekben pedig elegendő az állítmány személyragjával visszautalni az alany számára és személyére: A fiúk, lányok közötti szabadabb levegő és a nyavalyás úri udvariaskodás nélküli érintkezés, például amelyet vívmányként említenek, nekem személy szerint igen tetszik, Annyira, hogy mi, balmazújvárosi – és máshol való – napszámoslegények már annak idején, 40-50 évvel ezelőtt is ezt gyakoroltuk. Igenis: tegeztük a lányokat, különösen az ismerősöket, s azok minket.

(Veres Péter: Mai ifjúság - holnapi társadalom)

Éppen az igei állítmány személyragjának az utaló jellege miatt szükségtelen az első és második személyű alanyt kitenni. Ennek ellenére a régi bibliafordításokban nem csak a hangsúlyos helyeken szerepel személyes névmás:

Héber vagyok én, és az Urat, az egek Istenét félem én, a ki a tengert és a szárazt teremtette.

(Jónás könyve Károli Gáspár fordításában)

Kölcsönös utalás valósul meg a következő példában a határozatlan névmás sajátos jelentése folytán is:

Egyik oldalt házak háta, fal a másik oldalon. (Nemes Nagy Ágnes: A titkos út)

3.8. A szövegösszefüggés az utalás mértéke szerint

Az utalás mértéke szerint megkülönböztetünk teljes és részleges utalást. Akkor teljes az utalás, ha a helyettesítő teljesen lefedi a helyettesített szövegelem fogalmát, vagyis a nominális elemet valamilyen névmási forikus elem helyettesíti:

> Ha viszont a két részmondat között ellentétet fedezünk fel, akkor kézenfekvőbb a "de – is", és bár ugyanúgy használható az "és" is, de érdekes módon általában bizonyos megszakítással. Ezt [ti. a megszakítást] szóbeli nyilatkozatokban a hangsúlyviszonyok és a szünet, írásbeli szövegben gyakran egy gondolatjel vagy az "és" előtti mondathatár érzékelteti.

> > (Kocsány Piroska: Megszorító és kiegészítő értelmű mellérendelések)

Részleges abban az esetben, ha csak részben fedi le a helyettesített fogalmát a helyettesítő, és ilyenkor rész-egész (hiperonim-hiponim) viszony áll fenn a két szövegelem között:

> Volt két piktor barátom, Paczka Ferenc és Feszty Árpád; ha eljöttek hozzám, jól szoktam tartani őket maradék főzelékkel, amit nagy örömmel ettek meg este. Azt mondtam hát a két művésznek (szabónak hiába mondtam volna): "Fiúk, kosztümskiccekre van szükségem!"

> > (Szabó Lőrinc: Jászai Mariról)

3.9. A szövegösszefüggés szövegszintek szerinti eszközei

A szövegszervező erő működésének eredményeként megszülető szövegösszefüggés mutatói és egyben eszközei az egyes szövegszintek szerint különböznek:

strukturális szinten: párhuzam, ellentét stb.,

· szemantikai szinten: ismétlés, rokonértelműség, mezőösszefüggés stb.,

· grammatikai szinten: névmásítás, igeragozás stb.,

- · pragmatikai szinten: a kontextustól függő aktuális mondattagolás stb.,
- stiláris szinten: a képi szint szövegszervező ereje stb.,
- · akusztikus szinten: a szupraszegmentális eszközök stb.,
- · vizuális szinten: a bekezdésekre tagolás stb.

3.10. A szövegösszefüggés szövegtípus-függősége

Szövegtípusonként is változik az összekapcsoltság követelménye, hiszen sok esetben magának a szövegtípusnak a függvénye a szövegösszetartó erő erőssége. Tudományos szövegben szoros ez az erő:

> [1] A hangjelenségek csak úgy válhatnak hangjelekké, ha egymástól különböznek, különféle sajátságokkal rendelkeznek, és így az ellentét, a kontraszt viszonyában állanak egymással. [2] Megkülönböztető funkciója csak annyiban lehet egy hangsajátosságnak, amennyiben szembeállítható egy másik hangsajátossággal, vagyis amennyiben egy hangellentét tagjaként áll. [3] A hangkvalitásoknak és a hangkvantitásoknak a hangnyomatékoknak és hangmagasságoknak olyan ellentéteit, amelyek egy adott nyelvben szavak megkülönböztetésére szolgálnak, disztinktív oppozícióknak, azaz megkülönböztető ellentéteknek, kontrasztoknak nevezik.

> > (Papp István: Leíró magyar hangtan)

Erősen összefűzi ebben a részletben a szövegmondatokat az ismétlés: a hang- összetételi elem kilencszer fordul elő, más fogalmak pedig szinonimáikkal ismétlődnek:

- [1] különböznek, különféle, megkülönböztető, megkülönböztetésére, disztinktív, szembeállítható
- [2] sajátságokkal, hangsajátosságnak, hangsajátságok, hangsajátossággal
- [3] ellentét, kontraszt, hangellentét, ellentéteit, oppozícióknak, ellentéteknek, kontrasztoknak.

A szövegösszefüggés természetesen nem egyformán kötelező velejárója mindenféle szövegnek. Egy sorozat filmismertetésének nem kell koherens szövegűnek lennie, mert a beavatottak, vagyis a filmsorozatot ismerők számára így is jelentéses:

PARADICSOM SZÁLLÓ

Az előző rész tartalmából: Karin Stephani-val érkezik a szigetre, mégis magányos, mert a barátnője minden idejét a fiúkkal tölti. Max megkéri a feleségét, gondoskodjon a lányról, hogy az esti bálra szép ruhája legyen. Isolde nem tud festeni, olyan szerelmes Michaelbe. El kell döntenie, hogy elfogadja-e a gazdag üzletember ajánlatát.

A poétikai szövegképzés sem mindig követi az általános szövegalkotási szabályokat:

Ablakomba, ablakomba besütött a holdvilág. Aki kettőt, hármat szeret, sosincs arra jó világ.

A népdalaink sajátos szimbolikájáról mit sem tudó számára ennek a szövegnek az indító mondatai tartalmilag függetlenek, mert nyilvánvaló szemantikai kapcsolat nincs közöttük, sorai csak rímelésükkel, vagyis a poétikai kód hatására kapcsolódnak egybe.

A modern költészet, sőt a próza is tudatosan lazít a szövegkompozíciós kötöttségeken azzal, hogy alig felfedezhető szemantikai kapocs létezik az egymást követő szövegmondatok között. Az akart dekomponáltság nyilvánvaló, ezért a posztmodernnek nevezett irodalom szövegképzése jellegzetesen laza szövegösszetartó erejű:

Nyitottak egy új üzletet meg egy presszót.

Itt nagyon rossz.

Végig az Izabellán a Rózsák teréig.

Nekikezdtem, ugye?

Aztán visszafelé a Rózsa utcán. Nincs kedv. Nem húzódok félre. Nem söprögetnek. Itt szoktam sétálni, o, Schröcke mit anderem nur das Herz mir. Senki ismerősbe nem akadok.

Kijött egy beteg a kórházból, ül a padon, ősz, napsütéses, nézegeti a templomból kifelé tartó öregasszonyokat. Recseg az orrával. Van mit csinálnom.

Kukorelly Endrének ez a prózaverse (H.Ö.L.D.E.R.L.I.N.) a befogadó asszociáló képességére épít, mert az ún. üres mondatokat, vagyis a latens tartalmat (Nagy Ferenc 1983, 237) neki kell megfejtenie.

A monológokkal szemben a dialogikus szövegekre sem áll a hiánytalan közlés szövegszervezési törvényszerűsége:

- Ejnye! Mi van a kocsival, kérem?
- Azonnal, nagyságos uram! [ti. rendelem a taxit]
- A Széchenyi-szobortól a számozatlant. [ti. a számozatlan taxit rendelje]
- Igenis! Azonnal! [ti. máris intézkedem]

(Kaffka Margit: Csonka regény)

Kitűnik ebből a párbeszédből, hogy a beszélők szövegei hiányosságuk ellenére sem hullanak szét, sőt éppen emiatt kapcsolódnak egybe, mert ebben az esetben a hiány a szövegszervező erő. Valójában a hiány csak formális, mert a beszélő és a befogadó is ki tudja tölteni a hiányt szavakkal, mondatokkal. A dialógusra egyenesen jellemző a "negált ismétlődés":

- Mit keres itt? mondta idegenül.
- Tégedet.
- Engem?
- Nem is az uradat.

(Móricz: Égi madár)

Látható, hogy a keres ige mondatokba illő számot és személyt jelölő ragos változatai hiányoznak.

Harpagon monológja hangzik így Molière A fösvény című drámájában:

- Tolvaj! Tolvaj! Gyilkos! Haramia! Törvényt! Igazságot, igazságos ég! Végem van, meggyilkoltak! Elmetszették a torkomat, ellopták a pénzemet! Ki lehetett? Hová lett? Hol van? Hova bújt? Hogy fogjam meg, mit csináljak? Merre fussak? Merre ne fussak? Igazán nincs ott? Nincs itt? Ki vagy? Megállj! (Saját karját kapja el.) Vissza a pénzem, gazember! Hű, hisz ez én vagyok! Hol a fejem? Azt sem tudom, hol vagyok, ki vagyok, mit teszek. Jajjaj, szegény pénzem, édes pénzem, egyetlen jó barátom, elszakítottak tőlem! Elragadtak. Oda veled a támogatóm, a vigaszom, a boldogságom. Végem van, végem, nincs mit keresnem többé ezen a világon! Nem tudok én nálad nélkül élni. Befejeztetett, nem bírom tovább, meghalok, meghaltam, eltemettek. Senki sincs hát, aki föltámasztana azzal, hogy visszaadja szeretett pénzemet, vagy megmondaná, ki vette el? He, mit gondolsz? Senki. Akárki mérte rám ezt a csapást, jól kikereste a percet. Épp azt az időt használta ki, amikor azzal az alávaló fiammal beszéltem. Gyerünk innen. Megyek a rendőrségre; kínpadra feszíttetem az egész házat; a cselédeket, az inasokat, a fiamat, a lányomat, még önmagamat is.

Ebben az esetben a drámai történés függvénye a monológ szövegképzése. Bár a felindultságában őrjöngő Harpagon monológja őrült beszéd, de mégis van benne rendszer. Dühödt kérdései, tébolyult felkiáltásai, féleszű felszólításai valójában nem egy harmadik személynek szólnak, hanem a pénze elvesztése miatt félbolond ember felborult lelki egyensúlyának jelei, amelyből világossá válik az előzmény és a beszélő jelenlegi lelkiállapota is.

Valószínűleg a textualitás jövőben körülhatárolandó "kritériumai szövegtípusonként, szövegenként, a magatartás egyes területeiként, az adott médium vagy média függvényében különbözők lesznek" (Kertész 1992, 136–137). Viszont ez nem zárja ki a textualitás univerzális ismérveinek a megragadását, amely egyben szövegek és szövegtípusok sajátságainak megmagyarázását teszi lehetővé.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szövegegészen belül a szövegösszetartó erő szervezi szöveggé a kisebb-nagyobb szövegegységeket: kisebb hatóköre szerint lineárisan, nagyobb hatósugara alapján globálisan. A szövegösszetartó erő jellegzetes szövegsajátosság. Különböző fajtáinak (pragmatikai, szemantikai, grammatikai, kompozicionális, stilisztikai, akusztikus, vizuális "kohéziónak") a működése eredményezi a **textualitást.** A szövegösszetartó erő erőssége jobbára **szövegtípus- tól függ.**

A szövegösszefüggést jelző utalás fajtáit kiterjedésük, irányuk, jellegük, hatósugaruk, mértékük és eszközeik szerint szokás elkülöníteni.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

akusztikus kohézió anafora antecedens deixis endofora exofora forikus globális v. makrokohézió helyettesítendő – helyettesítő inkoherens
intratextualitás
katafora
koherencia – koherens
kohézió – kohezív
kompozicionális konnexitás
konnexitás – konnex
lineáris v. mikrokohézió
posztcedens

proforma
referenciális
stíluskohézió
szövegértékűség
szövegösszetartó erő
szövegszerűtlenség
textualitás
újraemlítés
vizuális kohézió

VITAKÉRDÉS

Hol az a határ, amelytől egy hang- vagy betűsor szövegként fogadható el?

Szakirodalom

Beaugrande, Robert de – Dressler, Wolfgang 1981. Introduction to Text Linguistics. London-New York, Longman.

Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia. In Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 41–49.

Deme László 1979a. A szöveg alaptermészetéről. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 57–65.

Deme László 1983. A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó, 31–60

Dijk, Teun A. van 1973. Text Grammar and Text Logic. In Petőfi, S. J. – Rieser, Hannes (eds.): Studíes in Text Grammar. Dordrecht, Reidel.

Dressler, Wolfgang 1972a. Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.

Harweg, Roland 1968. Pronomina und Textkonstitution. München, W. Fink.

Isenberg, Horst 1972. (Hivatkozik rá Kanyó Zoltán 1976. Szövegelmélet és irodalomelmélet. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 173.)

Kertész András 1992. Textológia és tudományelmélet. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 5. 135–144.

M. Korchmáros Valéria 1975–1976. A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. Néprajz és Nyelvtudomány, 19–20. 331–360.

Lotman, Jurij M. 1973. Szöveg, modell, típus. Budapest, Gondolat.

Máté Jakab 1995a. A szemiotikai textológia néhány kérdése a viták tükrében. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 8. 190–196.

Nagy Ferenc 1983. A szövegkohézióról. In Szathmári István – Rácz Endre (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó, 231–238.

Petőfi S. János 1994a. A szöveg-összefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához. Magyar Nyelv, 19-30.

Petőfi S. János 1995. Válaszok és megjegyzések a szemiotikai textológia felépítését érintő kérdésekre, megállapításokra. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTE Kiadó, 8. 212–226.

Schveiger, Paul 1982. A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 12–52.

Steinitz, Renate 1968. Nominale Pro-Formen. (Hivatkozik rá Kocsány 1996. 153.)

Szabó Zoltán 1982a. A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 84–147.

Szabó Zoltán 1991. Az irodalmi mű stílusa mint szövegiség. Literatura, 2. 175-183.

Szathmári István 1994b. Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Weinreich, Uriel 1969. Problems is the Analysis of Idioms. In Puhvel, J. (ed.): Substance and Structure of Language. Los Angeles, Berkeley.

4. A SZÖVEG AKUSZTIKUMA

szupraszegmentális

aszegmentális nonverbális eszközök

a beszélt nyelv

félig kötött kötött szöveg akusztikuma

szöveg felolvasása és előadása – hangosítás vagy interpretáció? artikulációs és intonációs kohézió a beszéd prozódiai elemei ritmikai kohézió a szövegmondat intonációjának szövegszervező funkciója

köznyelvi tájnyelvi idegenszerű idegen régies

evokatív emfatikus ejtés

1. Az élőbeszéd

Az élőbeszéd **hangélmény.** Akusztikuma az első benyomásunk, mielőtt a szöveg tartalmát felfognánk. Különben a nyelvnek is elsődleges és legtermészetesebb megjelenési formájaként jött létre. Szövegeink nagyobb része ma is élőszóban hangzik el, auditív közlési csatornán jut el a befogadóhoz, és ritkán rögzítik.

Az ókorban az élőszóban elhangzó, szerkesztett szövegeknek nagy tradíciója volt. A fórumokon, a szenátusban a közéleti szónoki beszédekkel a szónokok meg akarták nyerni a hallgatót, ezért bőségesen éltek az élőszóbeli ráhatás eszközeivel. A törvényszéki beszédek jól átgondolt, felépített szónoklatok voltak, mégis inkább memorizált, szabad előadású formájuknak köszönhették hatásukat. Még az irodalom is jobbára élőszóban élt: az ősi (lírai, epikai) irodalmi műfajok is szóbeliek voltak, illetve a drámát a dialógus megjelenítőjének szánták. A közelmúltban megfordult a helyzet: képviselőink az országgyűlésben, jogászaink a bíróságokon többnyire papírról olvasták fel az előre megírt és gyakran nem a fülnek – csak a szemnek – fogalmazott gondolataikat.

Sajátos keveredés is bekövetkezett korunkra a tévé megjelenésével, amelyben sokszor a spontán beszéd látszatát keltő, de súgógépről olvasott szöveg hangzik el.

Az élőbeszéd többnyire multimediális jelrendszer, hiszen a verbális és a szupraszegmentális (vagy paralingvisztikai, a nyelvi jelekhez kötődő) sajátosságokon (hangerő, hangsúly stb.) kívül az aszegmentális (a nyelvi jelek közötti: szünet, tempó) és a nonverbális jeleket (metakommunikációs, nem nyelvi: gesztus, mimika, testmozgás, tapintás, szemmozgás, távolságtartás) is felhasználja. De mivel mégis dominánsan verbális az élőbeszéd, és nem annyira helyettesítik, mint inkább kísérik a nonverbális eszközök, nem szokás multimediálisnak minősíteni.

A nonverbális jelek különben többnyire a rámutató értelmű (deiktikus) szavak (itt, ott stb.) mondásával járnak együtt. Néha szöveget helyettesítő szerepet is betölthetnek. Bizonyítja ezt Kosztolányi egyik novellája, amelyben Esti Kornél a bolgár kalauzzal "beszélget" (9. fejezet):

> Ekkor értem el első döntő sikeremet. Ahogy a szavak patakzottak a szájából, ahogy fecsegett-locsogott, abból nyilvánvalóvá vált, hogy engem már álmában se tartana idegennek. Ezt a hitet azonban, bár szilárdnak látszott, fönn kellett tartanom...

> Mivel értem el ezt? Nem szavakkal. Játszottam, mint a színész – egy kitűnő színész –, minden ízemmel. Arcom, kezem, fülem, még a lábam ujja is úgy mozgott, amint kellett. De óvakodtam a túlzásoktól. A fegyelmet mímeltem, ellenben nem azt az erőlködő figyelmet, mely már eleve gyanús, hanem azt a figyelmet, mely hol ellankad és szétszóródik, hol újra lobot vet és föllángol. Másra is ügyeltem. Olykor egy taglejtéssel tudattam, hogy nem értettem azt, amit mondott. Ti természetesen azt hiszitek, hogy ez volt a legkönnyebb. Hát tévedtek. Ez volt, barátaim, a legnehezebb. Minthogy abból, amit karattyolt, én tényleg egy árva betűt sem értettem, vigyáznom kellett, hogy vallomásom ne legyen túlságosan őszinte és meggyőző. Nem is tévesztettem célt. A kalauz egyszerűen ismételte utolsó mondatát, én pedig bólintottam, mintha így szólnék. - Ja úgy, az már egészen más.

2. A szövegfonetika tárgya

A szóbeli közlés akusztikuma a tárgya a szövegfonetikának, amely az elhangzó szöveg egészére kiterjedő, kohéziós erőt biztosító szövegfonetikai eszközhasználattal foglalkozik.

3. Az elhangzó szöveg fonetikai eszközei

Az elhangzó szöveg mindenekelőtt a beszélő orgánumát árulja el, illetve szupra- és aszegmentális eszközhasználatát. Ezenkívül tükrözi a beszélő személyiségének uralkodó jegyét, lelkiállapotát, érzelmeit is. Esetleg tájékoztat a beszélő foglalkozásáról, neméről, koráról. Sőt útbaigazítja a hallgatót a szöveg műfajával és a beszédszituációval kapcsolat-

A szupraszegmentális eszközök:

- hangerő,
- · hangsúly,

- · hangmagasság,
- · hanglejtés,
- · hangszín.

Az aszegmentális eszközök:

- · tempó: beszédsebesség, ritmus,
- · szünet.

A szövegfonetikai eszközöknek (szupraszegmentális, aszegmentális) nagyon fontos szerepük van (Wacha 1992b, 245):

- a szöveg információs súlyviszonyainak (új és ismert, fontos és lényegtelen) a megkülönböztetése: tagolás, kiemelés;
- a szövegmondatok közötti tartalmi-logikai-szerkezeti összefüggés érzékeltetése;
- · bizonyos kommunikációt, illetve szöveget szervező funkció ellátása.

4. A szöveg kötöttségének hatása akusztikumára

A szöveg kötöttsége akusztikumából is felismerhető: hiszen a spontán beszéd szövegei, a kötött és a felolvasott szövegek akusztikusan különböznek. Ez abból adódik, hogy ezeknek más a kommunikációs célja, módja, műfaja, jellege.

4.1. A beszélt nyelv kötetlen szövegeinek akusztikus jellemzői

A beszélt nyelv **kötetlen szövege** a gondolat megszületésével együtt keletkezve és a gondolati ugrásokat követve változatos és sokszor szabálytalan akusztikus formákban jelentkezik. Meglepő szünettartás, nem szabályos ritmus, szokatlan hangsúlyozás, nem szokványos hangerőhasználat, hirtelen magassági váltás, pontatlan artikuláció jellemzi. Mindezek következtében zeneibb az élőszó, mint a felolvasott szöveg.

Az élőnyelvi szövegben **kevesebb a tagolás,** a megszakítás, mint az írottban, a mondathatárok elmosódnak, és mivel szinte egybefolynak a mondatok, kijelölésük bizonytalanná válik. Az élő szövegben a mondathatárok megállapítását nehezíti:

- az intonáció gyakori lezáratlansága a mondatok végén,
- a sokszor tökéletlen mondatszerkesztés.

A hangszín az élőszóbeli közlés legsajátosabban a beszélőre vonatkozó jellemzője, éppen ezért ez a legkevésbé modulálható (kivétel: a parodisták).

A hangerő azáltal, hogy kiemeli a kevésbé lényegesek közül a fontosabbat, egyben tagolja is a szöveget. De függ a hangerő az átélt vagy szándékolt hangulattól is, valamint a beszélő és a hallgató közötti távolságtól, a terem nagyságától stb.

A magyar hangsúly – a langue részeként –, azaz a hangerőtöbblet rendszerint annak a szónak első szótagjára (főhangsúlyos helyére) esik, amelyik a kommunikációs szituációban a már ismerttel szemben az újat, a nyomatékosítandót hordozza. Tehát a nyomatékosság és nyomatéktalanság értelemtükröző. Az ún. mesélő hangsúly a magyarban "minden ingatag hangsúlyhelyzetű szó" főhangsúlyossá válását eredményezi (Kálmán–Nádasdy 1994, 462), és a meséken kívül a deklamatív megnyilatkozásokat is jellemzi:

'Fehérszárnyú 'angyalok 'vitték föl a 'mennybe. Az a 'megtisztelő 'feladat jutott 'nekem,...

Az egyénre jellemző hangterjedelme, ezen belül a magassági váltása és hanglejtése. A középfekvéstől való eltérésnek, magassági váltásnak hírértéke van: magasabb hangfekvésben szólal meg a tartalmilag kiemelendő, míg a magától értetődő, elhanyagolható megjegyzés mélyebben. A magyar hanglejtést – mint nyelvi tényt – alapvetően a modalitás determinálja: a kezdőpont, a dallamcsúcs és a végpont közötti frekvenciaváltozás intenzitása különbözteti meg a modalitás szerinti mondattípusainkat (Kassai 1994, 653). "A beszélgetésekben szekund és szeptim között váltakozik a hangterjedelem, leggyakoribb a terc, a kvart és a kvint. A spontán előadásban gyakori a sext is" (Fónagy–Magdics 1967, 12).

A nemeknek sajátos a hanglejtése. A nők beszédére a "nőies" dallamív a jellemző: a hangsúlyos szökőzáras, a férfiakéra a "férfias": azaz az ereszkedő (Fónagy–Magdics 1967, 29). Nyelvünk zeneiségének háttérbe szorulása összefügg az életkorral, hiszen az idősebb generációhoz tartozók beszédében ritkábban fordulnak elő a szökőzáras kérdő mondatok (Fónagy–Magdics 1967, 30). – A riporterek panaszolják, de magunk is észlelhetjük, hogy a riportalanyok hangmagassága – nyilván a szokatlan szituáció hatására – természetellenesen megemelkedik.

A foglalkozással összefüggő hanglejtésformák gyakoriságával kapcsolatban néhány jellegzetes példa is meggyőző. A spontán beszédhez képest "feljebb tolódik a mondatok dallama az »emelt hangú« prédikációkban" (Fónagy–Magdics 1967, 12) az átlagos hangmagassághoz viszonyítva egy "bővített kvarttal". A katolikus **prédikációkban** leggyakoribb a magas szinten kitartott monoton dallam, a zsidó prédikációra inkább a középső szinten tartott változat a jellemző, a reformátusban pedig a középmély szinten hullámzó, de mindegyikben közös: "Nemcsak a mondatok »kompozíciója« zenei, a prédikátor hangja is az énekhez közeledik" (Fónagy–Magdics 1967, 38).

A kötött és kötetlen szöveg között álló (**félig kötött**, mivel esetleg előre leírt vagy elgondolt, sőt jórészt memorizált) **halotti búcsúztató** hangvétele miatt természetszerűleg kisebb magassági váltásokkal szólal meg.

A szöveg akusztikumának jellemzője a **tempó:** ezen belül a **beszédsebesség** és a **ritmus** is. Ez függvénye a konkrét nyelv hangtulajdonságainak, de a stílusrétegtől és az egyén beszédének gyorsaságától, hangsúlyaitól és a szövege közbeni szünettartásai nagyságától és váltakozásától is függ. **A beszédsebesség** azzal **tagolja a szöveget**, hogy a tempónövelés a lényegtelen, a már ismert közlésekor használatos, a sebesség mérséklése pedig a lényeges, illetve az új hangoztatásakor. Tehát a **tempóváltással ki lehet emelni a fontos szövegmondatokat**, tömböket, bekezdéseket. – A beszélő a **ritmusérzék**étől vezéreltetve él a **tempóváltással** az értelmezés érdekében. A **ritmustalan beszéd** a befogadót untató, a szabálytalan ritmusú viszont a beszélő lelki- vagy idegállapotának a tükre.

A szöveg közben gyakran beálló csend: szünet nemcsak levegővételre szükséges, hanem az értelmi tagolást is szolgálja, sőt még expresszív szerepű is lehet (hatásszünet), illetve a meditáció következményeként és jeleként is funkcionálhat. A három szünetfokozat (rövid, közepes, hosszú) elkülönítése sok esetben szubjektív. A hezitatív töltelékelemet is tartalmazó ún. hangos szünet a hosszú szünet érzetét kelti (Kassai 1994, 662). A szünet a hangzás demarkációs jegyeit (határjegyeit) is kijelöli például azzal, hogy a klasszikus versekben többnyire a sorvég mondattani-tartalmi határpont (Kiss Sándor 1976, 236).

A szövegfonetikai eszközök együtt járnak: a fontosabbat nagyobb hangerővel, emelt hangmagasságban és lassabb tempóban mondjuk, viszont ezzel ellentétesen éreztetjük a lényegtelent.

4.2. Az előadott kötött szövegek akusztikuma

A színpadon és pódiumon előadott kötött szövegek akusztikumán érződik a reprodukáló-interpretáló és az élőszó közvetlenségét visszaadni kívánó szándék. Ezenkívül a szövegforma és a mondandó is hatással van a "szövegtolmácsolásra". Sokat hangoztatott alaptézis: a szövegben rejlő "latens hangzást... kell megtalálnia a megszólaltatónak, aki a szövegben rejlő üzenetet akusztikus formába átkódolva akarja eljuttatni hallgatóihoz. – A megszólaltatás annyira lesz adekvát, azaz a mondanivalóhoz, a szöveghez, a szerzőhöz, a megszólaltatóhoz, az elhangzás körülményeihez (alkalom, hely, idő) és a partnerekhez illő, amilyen mértékben a beszélő elvégzi a szöveggel kapcsolatos szöveg- és szituációelemző munkát" (Wacha 1995b, 102). Ennek az elemző munkának a lépéseit így adja meg Wacha (1995b, 102):

- a szöveg futó átolvasásával a tartalmi lényeg felfogása,
- · a szöveg szerkezetének vizsgálata,
- · a szöveg gerincét képező mondatdarabok összeolvasása,
- a szövegmondatok kapcsolódásának és szerkezetének elemzése,
- a mondatok mikrostruktúrájának boncolgatása az információs súlyviszonyoktól függő hangsúlyozás, hanglejtés alapján.

Nyilvánvalóan a "szövegboncolás" befejező mozzanata a befogadó jelentésképzése a variációs értelmezési lehetőségek számbavételével.

A szöveg megjelenési formája nagymértékben utasítja a felolvasót, hiszen a szövegben kódolva van az előadásmód: a sorhosszak, a strófákra bontás, az írásjelek irányítják a hangoztatást. Ezért a bravúros, magával ragadó ritmust nem töri meg a soráthajlás, mert "az enjambement-ok nagymértékű halmozása sem leplezi soha csapongó, variációs helyzetüket. Ezek mindig kiemelik a szintaktikai szünet és a szünetintonáció metrikai határral való szokásos egybeesését. Bármilyen a szavaló olvasásmódja, a költemény intonációs kényszere érvényben marad" (Jakobson 1972, 254), mint Áprily Lajos *Március* című művének előadásakor is:

Régi, kiszáradt tó vize árad, néma kutakban a víz kibuzog. Zeng a picinyke szénfejű cinke víg dithyrambusa: daktilusok.

A rövid sorok sugallta és a szélfújást megjelenítő tartalmat kell a pergő ritmusú előadással sejtetni:

Tekereg a szél csavarog a szél, didereg az eperág: mit üzen a tél? (Weöres: Magyar etüdök)

A hosszú soroknak és az elmúlás hangulatának hatására vontatott ritmust éreztetve illik a következő költeményt előadni:

> S hol a kín és hol az áldás, amelyet most hiába keresek eszelős utaimon, görbe bottal a kezemben? Loholni bolondúl? Kergetni az őzet, az őzlábút s utána ledőlni, susogni, nem is neki, de a holdnak... Holmi rejtelemről, amelyeket senki sem érthet egészen s amelyeknek zaklatott boldogság mindenkor a neve...

(Füst Milán: Öregség)

A vidámabb tartalmú verseket magasabb hangfekvésben szokták mondani:

Ragyogj szemem, csordulj ki nyálam az örömtől; az ízletes húslevest tálalják, íme, eléd. Nézd csak mily aranysárgán csillog, mily orrcsiklandó szaga van! S az íze! A mennyei íz! Abban van aztán a lélek! Ez kell neked igazán! (Berda József: [A] Húsleves dicsérete)

Néha a modalitás is "megemelteti" a hangfekvést: a megszólításhoz fűzött, felszólításként funkcionáló kérdés és felszólítás. Ugyanakkor a gyors hangmagassági váltások sajátos módon kapcsolódnak a palatális és veláris hangrendhez:

> Laci te. Hallod-e? Jer ide. Jer. ha mondom. Rontom-bontom, Ülj meg itten az ölemben [...] Ninini: Ott az ürge, Hű, mi fürge, Mint szalad! (Petőfi: Arany Lacinak)

Nemegyszer a megjelenített szituáció kíván magasabb hangfekvést. Gondoljunk például a

Kis trombitát vegyenek, pirosat, fehéret, lilát, sárgát, kéket! Mézesbábot vegyenek, tükrös-szívet, szépet! (Weöres: Vásár)

vásári kikiáltóra:

Az írott szöveg tipográfiája sokszor hangszín-, hangmagasság- és hangerőváltást sugall. Szabó Lőrinc *Dsuang Dszi halála* című versének részletében a párbeszédet szimbolizáló gondolatjeleken túl a kijelentések és felkiáltások kontrasztjában a haldokló suttogását, elhaló hangját sejtjük, szemben a földi javakat ígérgető emberek felkiáltásszerű megszólalásaival:

Dsuang Dszi haldokolt. Barátai díszes temetést ígértek neki.

- Az egész város lesz ravatalod!
- Az erdő mindig jobb szállást adott.
- Márványt s ezüstöt zárunk majd köréd!
- Az én koporsóm a föld és az ég.

Szabó Lőrinc *Titkos párbeszéd* című költeményében a kérdő-kijelentő mondatfajtaváltáshoz a férfi-női hangszín, mély-magas magassági váltás (hangfekvés-moduláció) is asszociálódik:

S ha ígérném, hogy ma odamegyek?

– Számolni kezdeném a perceket.

Örülnél? Hogy örülnél? Mennyire?

– Ha szeretsz, szíved megszakad bele.

Szövegelőadáskor tartalmi-érzelmi-akusztikus jelzésként értelmezzük az **írásjelek**et. Meghangosításkor éppen ezért a három pontot a töredezett beszéd megjelenítésére használjuk fel:

– Meg akartam mutatni, hogy... nemcsak a gazdagságért... hogy gyűjj eszedre... magamért is vóna, aki szeret... De a má rigen vót... Talán igaz se vót...

Móricz Komor Ló című művében az Eszti tettének emocionális motiváló okát feltáró beszéd akkor lesz hű nyelvi tükre az asszony lelki gyötrődésének, vallomása hitelességének, ha a hogy-ok után és előtt három pontokkal széttördelt, sőt közbeékeléses mondatalkotással adjuk vissza úgy, ahogy Móricz az írásjelhasználatával jelzi az érzelmek felszínre törését a 34 évig őrzött titok feltárása után.

A gondolatjelet a szaggatottság szimbolizálásán kívül ritmikus tagolásra figyelmeztető utasításként is (és zárójelként is) értelmezhetjük:

Mi az ott? – óra üt – mennyit üt? – éj van. (Babits: A halál automobilon)

Mivel az idézőjel arra figyelmeztet, hogy a szerző más szavait szó szerint idézi, célszerű az alapszövegtől eltérő hangszínnel és hangmagassággal, esetleg ritmusváltással jelezni:

"A nyomorúlt!..." – suttogtad, s nem tudom, ki volt s mit mondott-tett a nyomorúlt. De emlékszem, mily hideg árny borúlt, mily undor borzadt végig arcodon.

(Szabó Lőrinc: "A nyomorúlt!")

Bizonyára a megvetéssel párosuló düh hitelesítése magyarázza az *u* időtartamának szabálytalan jelölését. Az emfázis hatására megnyúló *ú* visszaadásával kell tehát szituációt és érzelmet sejtetni az idézett versrészlet mondásakor.

A belső beszédnek is lehet jelölője az idézőjel:

Futás közben örökké ez járt bennem föl-le, föl-le: "Örökké lefelé – örökké fel az égbe" – ez járt bennem.

(Tandori Dezső: Vissza az égbe)

A "hangosított" szöveg esetében – szemben az írottal – sokszor nem követjük szolgaian az írásjelhasználatot, hanem "átértékeljük" az interpunkciót: különösen az alárendelő összetett mondatokban nem érzékeltetjük a vessző helyét, illetve gyakori, hogy a dallam lejtésével nem sejtetjük a mondatvéget, mert az írásjelek vonzataként a szünettartás széttördelné a szöveget.

Hogy a strófákra bomló vers esetében a versszakok közötti térköz mennyire csak formai elem, és csupán a szemnek jelez megállást, számtalan példával lehetne bizonyítani. Ugyanis a versszakvég nem feltétlenül jelent értelmi szünetet. Az alábbi versrészletben a 2. versszak az elsőhöz szervesen fűződő részletező, magyarázó jellegű kapcsolattal kötődik, így előtte legfeljebb villanásnyi – s nem egy strófaközi, hosszabb – szünet képzelhető el. A 2. és 3. strófa között viszont, mivel az utóbbi alárendelés, elképzelhetetlen a szünettel való tagolás, hiszen az ilyen típusú összetett mondatokat egyetlen dallamív fogja át:

De a vasárnap délutáni csendben nagyon dalolt a név zenéje bennem.

S amíg dalolt, a századokba néztem s a holt professzor szellemét idéztem,

akinek egyszer meleg lett a vére Aletta van der Maet meleg nevére. (Áprily Lajos: Tavasz a házsongárdi temetőben)

4.3. A felolvasás akusztikus sajátságai

A felolvasás szabályozott akusztikumú, hiszen a szövegolvasásra való előzetes felkészüléskor a felolvasó kontrollálja és leszűkíti az akusztikus eszközhasználatot: így hangerőben, hangszínben, hangmagasságban, tempóban is ritkábbak és kisebbek a váltások. A felolvasók

kisebb hangterjedelemmel gazdálkodnak, és magasabban szólalnak meg, mint a beszélők. Jogos tehát a figyelmeztetés: "a hangzás kulcsa ... maga a szöveg" (Deme 1988a, 47), ez pedig azt jelenti, hogy a felolvasónak a saját gondolatait adekvátan kell tolmácsolnia, más írását pedig értően-értetően interpretálnia. Ehhez a szöveg felolvasását vagy előadását meg kell előznie a szöveg értelmezésének: a szövegműfaj, illetve a szöveg pragmatikai, szemantikai, szintaktikai, szerkezeti és fonológiai szintjét is átfogó elemzésnek. - A szövegben létező latens hangzásforma megtalálása hallatlanul nehéz, illetve annak megítélése is, hogy magában a szövegben rejlő nyelvi és világos tipográfiai, központozási jelek mennyire determinálják az írott szöveg hangzóvá tételét. A produkált hangzás adekvátnak minősítése is sok szubjektív tényezőt tartalmazhat.

A kutatók hangfelvételei sok mindenre rávilágítottak. Nézzünk néhány szemelvényt megfigyeléseikből:

"Az írott szöveg hatására emelkedik a magassági váltás [kiemelés – Sz. N. L]. A beszélgetéshez képest mintegy terccel magasabban fekszik a felolvasott hírek dallamának felső határa" (Fónagy-Magdics 1967, 11).

A hangterjedelem függvénye a szövegműfajnak: "A hírfelolvasó mondatainak hangterjedelme szekund, terc, ritkábban kvart" (Fónagy-Magdics 1967, 12).

A hanglejtés nagyon sok tényezőtől függ: nem kizárólag a mondat modalitásától és érzelmi-hangulati jellegétől – mint gondolnánk –, hanem sok múlik a szövegműfajon, a beszélők nemén, korán, foglalkozásán is.

Az elbeszélések felolvasásakor azt észlelték, hogy "Lágy hangvétel, »legato-kötés«, enyhébb nyomatékkal összefogott enyhén ereszkedő dallamívek jellemzik az elbeszélő hangját" (Fónagy-Magdics 1967, 21).

A meseolvasáskor a "kiegyenlítődés törvénye" jobban érvényesül, mint a beszédben: "a rövid szólamokban lassul, a hosszabb szólamokban gyorsul a beszéd tempója" (Fónagy-Magdics 1967, 23), mégis jellemző a mesélőre, hogy stilizálja a beszédet: növeli a nagyobb hanglépések számát, illetve polarizál: két szintre bont. "A mese jellegzetes dallamformái a hétköznapi beszédből emelkednek ki, egyes köznapi hanglejtésformák zenei megfogalmazásai. Azt is mondhatjuk azonban - a hangsúly és a szórend módosításával -, hogy kiemelkednek a köznapi beszédből és bizonyos önállóságra tesznek szert. Ott csengnek a mesélő fülében, mikor még hozzá sem fogott a meséhez. De várja és elvárja ezeket a motívumokat a hallgató is, s talán nem is tekintené mesének az olyan mesét, melyet nem a hagyományos mese-hanglejtés zenéje kísér" (Fónagy–Magdics 1967, 27).

A műfajfüggőségre lehet következtetni a hírszövegek rövid szólamai miatti szabályosan eloszló hangsúlyból, hanglejtésből és a tudományos felolvasások hosszabb szólamokat átfogó, lassan ereszkedő, ritkább nyomatékú szövegfelolvasásából.

A tudományos szöveg felolvasásában és spontán előadásában alig észlelhetők különbségek: legfeljebb abban, hogy az előadás szólamainak változatos terjedelemre miatt az egyenlőtlenebb hangsúlyeloszlás és a kevésbé kiszámítható hanglejtési forma következtében élénkebbnek hat.

Jó tudnunk azt, hogy "a papír vonzza a szemet, az artikulációs mechanizmust, és ellustítja az agyat" (Fischer 1966, 259), sőt még "a legjobb felolvasás is fárasztóbb egy idő után a hallgatóságnak, mint egy közepesen jó szabad előadás" (Kálmán Béla 1984, 10). Ezért ha felolvasunk, próbáljuk az alkotó beszéd érzését kelteni – noha a szöveget csak újraalkottuk –, vagyis "a leírt szöveget úgy kell elmondanunk, mintha a felolvasóban éppen abban a pillanatban fogalmazódna meg a gondolat, és szinte még keresné a kifejezéseket, az egyes szavakat, jelzőket" (Fischer 1966, 258), így értelmező beszédritmus alakul ki, amely megszünteti a sematikus hanglejtést és hangsúlyozást.

5. Az írott szöveg akusztikus tagolódását éreztető nyelvi elemek

5.1. A retorikus jellegű elemek tagoló szerepe

Az akusztikumként felfogott szöveg nem tagolatlan kontinuum. Nemcsak szupra- és aszegmentális eszközök segítik a szövegtagolást, hanem verbális elemek is, különösen az ismétlés, meghatározva a hangoztatás módját.

Értelmi egységeket éreztet Karinthy Frigyes *Pitypang* című versében, miközben az allegorikus képben a szél felerősödését és ezzel párhuzamosan a szerelmi szenvedély növekedését a változatlanul megismételt szó mellett a terebélyesedő kifejezésekkel és az ezáltal sodró lendületűvé váló ritmussal sugallja a költő:

Kezed felé, Kezed, hajad felé, Kezed, hajad, szemed felé, Kezed, hajad, szemed, szoknyád felé Mi kapkod így – hát mégse jut eszedbe? Mi kapkod így – még mindig nem tudod? Pedig ily bosszus arccal Próbálod elhárítani akkor is. Hajad, szemed, szoknyád lefogva. Porzód felé, Porzód, bibéd felé, Porzód, bibéd, szárad felé, Porzód, bibéd, szárad, szirmod felé, Mi kapkod így pitypang? - A szél! A szél, a szél, a szemtelen bolond szél! Vigan visítva bosszuságodon.

Párhuzamosságot is szuggerálhat az ismétlés:

Mikor elhagytak, Mikor a lelkem roskadozva vittem, Csöndesen és váratlanul Átölelt az Isten.

(Ady: Az Úr érkezése)

Sortagolást sejtet az *álom* szó ismétlése, a - különben jellegtelen - *és* kötőszó viszont keretezi a *Tutajon* című szonett egymondatnyi egységét:

És le se kellett hunyni a szemem, álom gyúlt át minden érzékemen. álom, amilyet az ópium ad, álom, melyben néma kéj simogat, álom, mely élő falakon visz át, álom, mely csupa tükrös bujaság, álom, amelyben ég s föld tündököl és egész testünk hangtalan gyönyör. (Szabó Lőrinc: Tücsökzene)

Móricznak a Nemzeti Múzeumban Ady ravatalánál mondott gyászbeszéde az ismétléssel – miközben szembeállítja a költő személyét az átlagemberével – egyben a halottbúcsúztató patetikusságát is fokozza:

> Embertestvérünk fekszik itt, akinek egész élete abban telt el, hogy ő sírta el a mi bánatunkat, ő átkozta el a mi átkainkat, ő szerette helyettünk az emberiséget, s ő szenvedett értünk az emberektől, ő szítja fel a mi borunk mérgét, s ő fizette le értünk a nyomorúság adóját.

Érzékelhető, hogy az anafora mint retorikai eszköz: a nagyjából azonos terjedelmű egységek, tagmondatok elején ismétlődő szó különösen hatásos tagolást nyújt. Ezáltal a poétikai funkció erőteljesen érvényesül, mert az üzenet önmagára irányítja a figyelmet nyelvi megformáltsága, zeneisége, stiláris jellemzői révén. A választékos szóhasználat, a metaforikus képiség mellett épp a gondolatritmusból fakadó zeneiség teszi expresszív hatásúvá ezt a szöveget,

A refrénnek mint az ismétlés sajátos formájának tagoló és hangsúlyozó szerepe egyaránt van:

És gunnyasztva és meghajolva, Mintha tavasz sohse lett volna, de élni, de élni.

De tiltakozni és akarni. de, jaj, még most, most meg nem halni, de élni, de élni.

(Ady: Tiltakozni és akarni)

Az ismétlés a művet keretbe foglalva lezártságot jelez:

Üzenem:

Vedd magadra a türelemnek Rozsdás bilincsét S ha talán rossz a zár, Vári, míg megigazíthatom.

De várd. De akard a végső rabságot, Minden élet s öröm tetejét: A türelmet, Akarom, Üzenem.

(Ady: A türelem bilincse)

5.2. A szövegtagolás poétikai eszközei

A **végrím** (belső és sorvégi rím) nem kizárólag akusztikai elem, hanem a sorvégek (sorrészek) határának a jelölője is, és ezáltal a sorozatosságnak ritmikai jelzése (Szuromi 1980, 71):

Ember hajléki már rég nem é**pűlnek**, Szívek, tűzhelyek, agyak de sé**rűlnek**, Kik olvasandják ezt, majd elké**pűlnek** Ha ő szivükben hív érzések **fűlnek**.

(Krónikás ének 1918-ból)

Ady, miközben az egész versen végighúzódó rímhalmazzal stilizálja a régi valá-s rímeket, és így több más elem mellett archaikus hangzást kelt, szabályos tagolást is ad.

Mivel a hívó rím előre mutat a felelő rímre, összetartozásuk egyértelmű a fül számára, vagyis fonetikai kapocs láncolja össze a rímes szavakat-sorokat:

Te szivárvány-szemöldö**kű**, Napvilág lánya, lángö**lű**, Dárdának gyémánt-köszö**rű**, Gyönyörűm, te segíts engem!

Te fülemülék pász**tora**, Sugarak déli lan**tosa**, Legelső márvány pa**lota**, Gyönyörűm, te segíts engem! (Nagy László: Himnusz minden időben)

A redundanciát eredményező rím a zeneiség erősítőjeként a gyermekversek természetes velejárója:

Rózsa, rózsa, rengeteg, lányok, lepkék, fellegek, lányok, lepkék, fellegek, illanó könny, permeteg. (Weöres: Rongyszőnyeg)

Az alkotó **ritmustudatá**t tükröző versritmust a szöveget hallgató ember ösztönös **ritmusérzékkel,** sőt esetleg tudatos **ritmusélménnyel** fogadja be. Weöres gyermekverseinek bravúros ritmusa a vers prozódiai szerkezetét észlelő belső hallás miatt arra csábíthatja a szavalót, hogy túlritmizálva adja elő. Ezekben a költeményekben dominánsabb a ritmus, mint a tartalom kifejező vagy ábrázoló szerepe:

> Paripám csodaszép pejkó ide lép, oda lép, hejhó! Hegyen át, vizen át vágtat, nem adom, ha igérsz százat. (Magyar etüdök)

5.3. A szövegszók akusztikuma

Az akusztikai hatásra való törekvést árulják el a szövegek hangutánzó szavai is. Weöresnél az egyéni alkotású, magas hangrendű ikerszónak hatásos ellenpontja a mély hangrendű, kemény zárhangokkal tudatosan operáló hangcsoport:

> Éj mélyből fölzengő csing-ling-ling száncsengő, Száncsengő csing-ling-ling Tél öblén halkan ring.

Földobban két nagy ló kop-kop-kop nyolc patkó nyolc patkó kop-kop-kop csöndzsákból hangot lop. (Szán megy el az ablakod alatt)

A madárdalfajtákat: a búgó és a csicsergő hangokat érzékletesen állítja szembe egymással a költő a hangutánzó szókkal:

> Rigó fuvoláz: rája tíz Zúgból is felcsivog a csíz. (Tóth Árpád: Áprilisi capriccio)

A záporeső változó zajának visszaadását szolgálják a hangutánzók Weöres versében:

zuhogó őszi zápor ablakra kopog pereg kopog az elfüggönyözött szívre beledobol a szoba ütemébe a bútorok dallamába átlátszó gilisztasereg ereszkedik ablaküvegen zörög mocorog zúg sziszeg

lépdel az éberálom sivatagában utazik idegen világ sivatag síkján élő végtelen szívben vándorol

susog

dünnyög

duruzsol

regél

dalol

(Őszi zápor)

A nem szó eleji, de gyakori hangismétlés (rejtett alliteráció) a tartalommal konvergálva megüti a fület a versmondáskor és -hallgatáskor:

> Veri a szél, a forgó-szél veri, tölcsérben forog, avagy a rohanó szélvihar Lökéseiben csapdos, szárazon kopog és megver...

> > (Füst Milán: Tél)

Az alliteráció mint feltűnő hangakusztikai elem összetartja a betűrímes szavakat:

Felhőn vet ágyat már az alkonyat s a fáradt fákra fátylas fény esőz. (Radnóti: Naptár)

A hangokkal való játékkal a homo ludens költő a szavak egymásra utalását szolgálja:

Itt élek én Debrecenben, ebben a porrengetegben. ez a város régen meghalt, maradt utána egy aszfalt, maradt egy-két disznótora, egy-két kövér professzora, van itt lelkész. van itt testész. van itt kertész, van itt festész. (Gulyás Pál: Rímkovács)

A szavakkal, morfémákkal való játék hatása rímhelyzetben különösen megkétszereződik:

Már vénülő kezemmel Fogom meg a kezedet, Már vénülő szememmel Őrizem a szemedet. (Adv: Őrizem a szemed)

"Rímes, furcsa játékot" eredményez a toldalékvariánsok, illetve az azonos tövek és az eltérő toldalékolás egymásmellettisége:

szenvedve élni szenvtelen álomtalan élni az életet élettelen feszülő aggyal gondolattalan szavakkal élni ajaktalan színekkel színtelen nyomokkal nyomtalan reménytelen (Vészi Endre: Fosztóképzős ballada)

A reklámokban a hangalaki hasonlóságra való rájátszás sokszor forrása a játékos figyelemkeltésnek. KODAK mindenképp! hangzik a tévében, és mivel a Kodak-gyártmányhoz a kép fogalma társul, az utolsó hang kiejtéséig általánosító megállapításként hat: Kodak minden kép. Holott az utolsó hang megkettőzése miatt a feltételezett, várt és a szükségességet jelentő alak hasonló hangzása paronímiát eredményez, miközben rejtvényszerűen a szóhatárok szellemes áthelyezése is megtörténik. Hasonlóképpen a Schöller jégkrémeit hirdető A jeges legjobb szlogenje a túlzófok jelét hasonló hangzású szóval váltja fel, így egyszerre szuggerálja: 'ez a legjobb' és 'ez jeges krém'. Ez az immutációs hangalakzat miatt hatásos reklámszöveg tehát nem képzelhető el a következő szórenddel: A legjobb jeges, illetve teljessé tett formában: A legjobb jégkrém.

A szintaktikai szerkezetekkel való akusztikus játék a gunyoros hangulat keltéséért keletkezett Petőfi Orbán című versében:

> Komor, mogorva férfiú Volt Orbán, Bár oly vidám hajnal pirult Az orrán. De hisz mogorva ép azért Volt Orbán. Mert oly vidám hajnal pirult Az orrán. Oka egyébiránt maga Volt Orbán, Hogy oly vidám hajnal pirult Az orrán. Temérdek borfélét ivott Meg Orbán, Vidám hajnal azért pirult Az orrán.

A kánon "összevisszaságát" idézik föl a játékos szórendi variációk Jankovich Ferenc Kánon című versében:

Tegnap éjjel álmomban rózsák nyíltak ágyamban, a zöldbékák kánonban énekeltek a lombban

Tegnap éjjel álmomban a zöldbékák kánonban énekeltek a lombban, rózsák nyíltak ágyamban. Tegnap éjjel álmomban a zöldbékák ágyamban énekeltek kánonban. rózsák nyíltak a lombban.

Tegnap éjjel álmomban rózsák nyíltak kánonban, énekeltek ágyamban, tegnap éjjel álmomban...

5.4. A szöveg ritmikai kohéziója

Nagyon sajátos Weöres inverzióra építő verseiben a ritmikai kohéziót teremtő formai felépítés:

SZÉL ÉS LOMB

Erre-arra á gak lengnek, mikor szellő támad, ernyed.	ABCD	PVVP
Arra-erre lengnek ágak, mintájára díszruhának.	BADC	VPPV
Ágak lengnek erre-arra, bokor csúcsa, fűzfa gallya.	CDAB	VPPV
Lengnek ágak arra-erre, mindöröktől mindörökre.	DC B A	PVVP

Mértani szabályos rendbe illeszkednek a transzformációval variálódó (ABCD) magas és mély hangrendű (P = palatális, V = veláris) szavak (Nagy L. 1993a, 52-55), amelyeknek hangrendből szórendből fakadó artisztikus szerkezetét megbontja az értelmi hangsúly (vastagítással jelölve) aktuális mondattagolástól függő helye.

A közhit azt tartja, hogy ritmus csak verset jellemezhet, holott lehet a prózaritmus a széppróza velejárója is:

> Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú. Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.

Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős. De mégse koszorú. Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Az a madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami.

Hát akkor mi?

Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára. (Örkény István: Az élet értelme) Az írónak ebben az egypercesében az anaforikus ismétlések gondolatritmusba rendezettsége és párhuzamos mondatszerkesztése (Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú. Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú.), az azonos szótagszámú mondatok (Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi.), a variált ismétléses szintagmák (éppoly piros, éppoly erős) prózaritmust sejtetnek.

Sőt a mindennapi szövegeink: reklám vagy pártpolitikai célokat szolgáló szlogenek is fül-

bemászó ritmusúak. Így hangzik például a Postabank egyik reklámja:

Egyre megy honnan nézed, A négy egy + egy + egy és még egy. A négy számottevő, a négy az sok, A négyesre irigyek a hármasok. Ez ám a szám! Sőt mi több, A négy az majdnem öt!

Ez volt az 1994-es választáskor az egyik választási jelszó:

Tiszta vizet a pohárba, tisztességet a politikába! Szavazzon a Kereszténydemokrata Pártra!

Az első mondat párhuzamát ritmikai kettéosztottság támogatja, illetve a ritmikai kohéziót erősíti a két mondatvég rímelése is.

A választási politika hatni akarása a választási jelszók zeneiségre törekvésében is tetten érthető:

Higgadtan, határozottan, hozzáértéssel. Kereszténydemokrata Párt, a kiszámítható jövő.

Jól érzékelhető, hogy a zenei és a **szövegritmus** kölcsönhatása arányos, tagolt szerkezeteket eredményez. A könnyen megjegyezhetőség, a jól skandálhatóság záloga a választási időszakban az alliteráló szlogen.

5.5. A szöveg artikulációs és intonációs kohéziója

A szövegmondatnak az artikulációs folyamatból – a normatív vagy attól eltérő hangzásból és az intonációs eszközök megválasztásából – szövegszervező funkciója adódik. A szövegmondatok közötti összefüggést érezteti intonációjuk, "utasítást adva" a távolabb elhelyezkedő egységek összekapcsolására, jelezve az információs súlyviszonyokat (Wacha 1992b, 245).

6. A magyar akusztikus stílusideál

A magyar fejekben él (esetleg "fülekben visszhangzik") a szép magyar kiejtés eszménye, amely szűkebb értelemben a tiszta hangképzéssel egyenlő, de a bővebb, igazabb értelmezés szerint az előbbin kívül hozzátartozik "a szövegnek, a szövegben rejlő gondolatnak és mondanivalónak értő-értető megszólaltatása: tolmácsolása" is (Wacha 1992b, 238).

6.1. A tájnyelvi hangzás

A magyar beszédnek sajátos ízt ad a **tájnyelvi hangzás.** Szépirodalmi szövegben az ezt jelölő

forma szerepének megállapítása eléggé bizonytalan.

Móricz szereplőinek társadalmi helyzetét jelzi, és beszédüket nemegyszer híven adja vissza a tájnyelvi ejtést jelző írásmóddal. De például a hortobágyi pásztorok *í*-ző kiejtése a *Komor Ló* című novellájában meglepő módon nem következetesen jelenik meg a szokásos hanghelyzetekben: hiszen a szóalak hangsúlyos és hangsúlytalan helyén is a köznyelvi *é* helyett még a szereplők beszédében (*szíjjel, megnízheted, rígen*) sem mindig szerepel *í*, hiszen *édesapám*-at, *édesanyám*-at mond két szereplő is. Az író "beszéde" is "következetlen", hiszen *szétverik* olvasható néhány sorral a *szítverés* után. Erre a jelenségre Herczeg így ad magyarázatot: "Móricz a tájnyelvet művészi okoknál fogva általában hullámszerűen használja, néhány tájnyelvi mondata után megjelenik az irodalmi köznyelv, és az átmenetet szinte észre sem vesszük" (1961, 301). Bárczi így értékeli ezt a móriczi eljárást: "A nyelvjárási kiejtés naturalista lemásolása nemcsak lehetetlen, de művészietlen is volna: ilyen külsőségek mesterkélt halmozása lélektelen népieskedés. Az író érzékétől és ízlésétől, mértéktartásától függ, mit tud mint jellegzeteset kiemelni, és mennyit használ föl ezekből" (1961, 86).

Illyés Új nép a parton című versében félreérthetetlenül a megszólaló származását hitelesíti

a tájnyelvi ejtés rögzítésével:

Fürdőruhában széplépésű nő – Jó alakja az eleganciája. Hogy ideillik! Mily "előkelő"! S mi mindent mond el, ahogy kisfiára pillantva elkiáltja: "Hun mész te, Fercsi! Vigyázz, beeső!"

Korunk költeményeiben elvétve fordul elő népnyelvi alak. Inkább csak érdekesség, hogy Kovács András Ferenc *Amadeus, legvégül, utolszor* című versében a *lelkük* helyett ö-ző alak szerepel. Talán a muzikalitáshiánnyal konvergáló provincializmusra utal ez a forma:

Bibircsók nőhet botfülükre, Ha satnya **lelkök** földsüket.

6.2. Az archaikus ejtés

Az archaikus ejtést sejtető írásmód elmúlt korokat, ősi ritmusokat, régi költőket idéz a tudatunkba. Csiki László a régies formával Balassi korára utal Szakadozott ének című versében:

Rabságot ha álltam, örökké hazámban, csakis magyar békóban, a saját ellenség jobb mint idegenség, ahol szabad voltam.

7. A magyaros intonálás megtörése

7.1. Idegenszerű beszéd

Cigányos ejtést örökít meg Csokonai a Gerson du Malheureux című vígjátékában:

Merre van azs a francsia? A csuk hale dade. A hun van la!... Ides tiszteletes tekintetes nagyságos míltóságos uram! míltóztassék a míltuságos úrhoz sítálni.

7.2. Idegen nyelvi hangzás magyar szövegben

Az idegen nyelvi hangzás magyar szövegben **furcsa kontrasztot szül.** Idegen nyelvű szöveg beiktatása többnyire csak a szaktudományban szokásos:

A morfológiai síkot el kell választani a szemantikaitól is. Pl. a francia excessivement nem egyenlő ezzel: avec excès, hanem annyi a jelentése, hogy 'très'; sans doute nem annyit jelent, mint 'ohne Zweifel, sans aucun doute' hanem ezt: 'valószínűleg, bizonyára'.

(Károly Sándor: Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése)

De esszében is elképzelhető:

Igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy kezdetben volt az Ige. Persze, az Ige rejtelmes tartalma itt többféleképp bontható és burkolható körül, a német azt mondja, hogy: "Im Anfang war das Wort": Kezdetben volt a Szó.

(Szabó Lőrinc: Szavak kémiája és a kimondott világ)

Az irodalomban sajátos stílusértéket tulajdonítanak az **idegen nyelvi idézet**nek. Gulyás Pál Dante *Isteni színjátékának* első mondatát olaszul iktatja versébe:

Harminchét éve égek én már, "Az emberélet útjának felén", ("Nel mezzo del cammin di nostra vita") sőt azon is túl, közelebb a halálhoz, óh van-e még számomra új remény? (Itáliához)

Illyés Gyula költeménye a latin mondat miatt egyértelműen Horatius gondolataira alludál:

Non omnis moriar!... Akad majd ifju kéz, mely megütögeti, letolván havát, szavaim mély-álomra gyült hadát s füleli: felelnek-e, bár zümmögéssel?...

(Hosszú tél)

A latin formula Ady-versbe kerülve a katolikusok gyónásának allúzióját kelti:

Föntről nézem a törtetőket. Kik fölzendültek váram alján S vitáznak váram viadalmán. Mea culpa, mea culpa.

(Zendülés váram alján)

Szabó Lőrinc az egyetemi francia szemináriumot jeleníti meg a hangzással:

Jancsi. "Oh triste, triste était mon âme...", s rögtön: "À cause, à cause d'une femme", vágta rá a fél-szeminárium.

(Verlaine a szemináriumban)

A kemény német szóra dőlt szedésével is felhívja a figyelmet az alkotó:

Aus alten Märchen tündér hókeze intett felém, a Der, Die, Das erdeje lassan hullatta tüskéit, s a halk nyár zsongásában mind messzebbre csalt kis szótárammal s nagy szivemmel a Buch der Lieder meg a romantika.

(Szabó Lőrinc: Romantika)

Karinthy Frigyes fonetikusan írta le versének címében és szövegében azt az arameus nyelvű szöveget, amely a monda szerint a babiloni király lakomáján megjelenő titokzatos felirat volt: MÉNÉ TEKEL – ha érted, vagy nem érted, jegyezd meg jól: tenéked szól s teérted.

Bravúros az arameus nyelvű idézet szövegbe iktatása: hiszen ugyanazok a magánhangzók és azonos vagy hasonló mássalhangzók térnek vissza a magyar szavakban is.

7.3. Hangzáskeverés

Sajátos hatást kelt a stíluskeverés kísérőjeként a hangzáskeverés. Marsall László Három csoportelméleti költemény című versében talán az ironizálás latens eszköze lehet a népit imitáló (ö-zőre emlékeztető) forma a zeng helyében és a nagyhangúságot sejtető idegen hangzású, illetve patetikus hangulatiságú név: sztentori, esetleg már a gúnyé az ördög archaikus hangalakját rögzítő, a félműveltséget sejtetőé a kétszeresen is torzított latin szó: aleatorikussan:

Vedd most zöngő csoportokba fogva a húrt, s mindükben egy-egy sztentori hang szenátusi úr árammal telítve mind, a kisujjuk is ráz, elektromágneses tér Té dunaparti Ház, ürdüng farka honatya-zsivajba belehussan, támada beszéd-zavar aleatorikussan.

8. Belső hallás

A szövegek hangzását **olvasáskor** is halljuk **belső hallás**sal, szavalat hallgatásakor pedig együtt is mondjuk magunkban a szöveget az előadóval, mert igazán akkor a miénk, ha hangzásával él bennünk.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az élőbeszéd a legtermészetesebb nyelvi megnyilvánulás. Tagolása füllel nem érzékelhető mindig egyértelműen, ezért sokszor megtámogatják tartalmi vagy külsődleges elemek.

Az olvasás, amely a szövegtartalom befogadását szolgálja, együtt jár a belső hallással. A felolvasás vagy előadás – a szöveg "hangosítása" – viszont már szövegfonetikai: szupra- és aszegmentális, illetve nonverbális eszközeivel kívánja elérni a szövegtartalom tolmácsolását és a könnyebb értelmezést.

Szövegeink magyaros hangzását színezi a tájnyelvi és a régies kiejtés, megtöri viszont néha a nem magyar ajkúak idegenszerű ejtése, illetve az idegen nyelvű beékelt idézet.

Elemzéskor ki kell egészíteni szövegfeltárásunkat a prozódia vizsgálatával: mind az írott (Petőfi S. János 1994a, 29), mind az élőszóbeli, mind a felolvasott, mind az előadott szöveg prozódiai struktúráinak felfedezésével.

Összegzésként nézzük Juhász Gyula Anna örök című versének sajátos akusztikai jellemzőit, hiszen a költeményt olvasva is belső hallásunkkal mindig megteremtjük a szöveg hangzását, így szinte érzékeljük – hangoztatás nélkül is – hanghatását. Felolvasásakor, szavalásakor pedig tudatosan figyelni kell a versszöveg akusztikai sajátságainak érzékeltetésére.

[1] Az évek jöttek, mentek, elmaradtál Emlékeimből lassan, elfakult Arcképed a szívemben, elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod és én nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb erdejében. | | [2] Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, Ma már nem reszketek tekintetedre. Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság, | | ó | de mégis | Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt És hogy egészen elmúlt, | ó | ne hidd! [3] Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben És egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön, Amen.

A versszöveg (1963, Budapest, Akadémiai Kiadó) vizuális tömbszerűségét az előadásnak is éreztetnie kell. Ennek nem mond ellent, hogy az első és a második versmondat között lehetséges hosszabb szünetet tartani a múlt és a jelen időszakot bemutató rész határán. A harmadik versmondat – mivel alárendelő okhatározóinak is tekinthető – hozzákapcsolandó a másodikhoz: mintegy jelezve, hogy a jövő a jelen következménye.

Az első és a harmadik tömbön belül a sorvégeken széttördelt szintagmák az Ady-féle széttörtségérzést, a lelki szétesés miatti fájdalmas sóhajt vizuálisan jelzik: "Minden szerelem darabokban." Ügyelni kell viszont hangoztatáskor arra, hogy a gyakori **enjambement-**ok ne törjék szét a tartalmilag-grammatikailag egybetartozó elemeket. Az első rész a végérvényesen lezárt kapcsolatnak, a visszahozhatatlan szerelmi érzésnek a kifejezését adja a múlt idejű igékkel; de hogy a múltidézés felzaklató erejű, világosan mutatják a mindig lezáratlan sorok: állandóan továbblendít a végig enjambement-nal nyitottan hagyott sorvégek sorozata. A harmadik versmondatban pedig a soráthajlások megállíthatatlan sorjázása a csattanószerű csúcsot készíti elő. Így a metrikus tagolást és a szabályos szótagszámú sorokra bomlást metszi a tartalmi-szintagmatikus-szintaktikai tagolás.

A második versmondat két kivételtől eltekintve sor végén le van zárva vesszővel, mégis széttöredezettség hatását kelti. Bizonyára hozzájárul ehhez az, hogy az ó de mégis fordulópontot jelent, a jelentés ellentétbe fordulását, így itt hosszabb szünetet kell tartani úgy, hogy jelezzük az indulatszó mondatértékűségét.

A költeményt átható lemondó, rezignált hangnem nem enged meg gyors tempót, éles magassági váltásokat (hangfekvésváltásokat), meredek ívű hanglejtési formákat. Csak finom,

emelt erejű hangsúlyok éreztethetik az azonos igekötők (elmaradtál, elfakult stb.) változatlan tartalmi egybecsengését is.

A vers nyitányának párhuzamosságaihoz lebegtetett dallam illik, erre figyelmeztet a mindig igével és változatlan igekötővel induló és arányos felépítettségű mellérendelő tagmondatok láncolata gondolat- és egyben mondatparalelizmusban:

> elmaradtál Emlékeimből lassan. elfakult Arcképed a szívemben, elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod.

A lehiggadt érzelemvilágot sejtető kijelentésekkel egyenletesen lassú **tempó** konvergál. Belső hallásunk szerint és a felolvasó-szavaló tartalmi adekvátságra törekvése miatt is a tempó kezdetben kiegyensúlyozott: mert az első rész teljes szerkezetű mondatok sorozata, a második pedig ráérős – ismétlésekkel terhelt – elbeszélői magatartást mutat, miközben a gondolatpárhuzamok ritmuskeltő hatásúak (Ma már ... Ma már ... Ma már).

Ezt azonban megtöri:

• az ó indulatszó hangulatilag,

 a de mégis-sel nyomósított ellentétes gondolat (Hasonló a magyar lírából: Hajh, de bűneink miatt Gyúlt harag kebledben.; Jaj, de friss rózsáim Elhervadtanak.) tartalmilag,

• a közbeékelés miatt a közbezáró ismétlés szerkezetileg:

ó | de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt, És hogy egészen elmúlt, | ó | ne hidd!

a hogy négyszeri apoetikus ismétlése stilárisan.

Ennek hatására a versközépi tagadó felszólításhoz viszonylagosan gyorsabb ritmusú előadás párosul.

A harmadik versmondatban az elhibázás fogalmát kifejező (szinte) egybevágó mellérendelő szintagmák sorjázása lebegtetett hanglejtéssel oldható meg. Ezt támogatja a halmozott mondatrészek állítmány nélküli "lezáratlansága". A gondolatritmust adó minden, a képes helyhatározók jelzőjének erőteljes hangsúlyozása pedig a ritmus lelassulásához járul hozzá:

> minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben És egész elhibázott életemben.

A paralelizmus szimbolikusan jelzi az elhibázás minden élethelyzetben érvényesülő hatását. Ezt azután betetőzi a vers zárlatában az utolsó sor minden egyes szavának szóhangsúlya. Ez széttagoló volta miatt lassú tempójú lejtéshez, fokozatos ereszkedéshez vezet (Élsz és uralkodol örökkön, Amen.).

A rímelő sorvégek csak az utolsó négyben kapcsolódnak egybe: három tiszta és egy asszonánc rímmel. A költemény 10 és 11 szótagú sorai rímtelen jambusok, de az enjambement-ok igével induló szintagmáinak hangsúlya miatt ritmusváltással trochaikus lejtésűnek hatnak. Alighanem ez válthatta ki Németh László rácsodálkozását: "Hogy tudja Juhász Gyula a szónoki jambus ordító hangsúlyát méla szívdobbanásszerű nyomatékokba szétosztani?" (1983, 56).

Végeredményben a gondolatritmusok szekvenciái, a soráthajlások sora és a jambikus lejtés

teremtik meg ennek a költeménynek a ritmikai kohézióját.

Az íráskép és a hangzásszerkezet viszonya a művészi előadásmódokból kihallható különbségek érzékelésekor jól összehasonlítható (B. Fejes 1997, 7-13).

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

akusztikus stílusideál hangsúly orgánum aszegmentális jellemzők hangszín ritmusélmény beszédritmus hangos szünet ritmusérzék hangterjedelem beszédsebesség ritmustudat beszédtempó az interpunkció átértékelése a szöveg artikulációs dallamesúes kötetlen szöveg hangzása kohéziója élőbeszéd kötött szöveg hangzásszerkezete a szöveg intonációs hangerő magassági váltás kohéziója hangleités mesélő hangsúly szupraszegmentális multimediális jelrendszer hangmagasság sajátosságok nonverbális jelek hangmoduláció szünet

VITAKÉRDÉSEK

A felolvasó "megadja" vagy "visszaadja" a szöveg hangzó formáját?

 Miféle információkat nyújthat a szöveg befogadója számára az elhangzó szövegben a szünettartás?

Szakirodalom

Bárczi Géza 1961. Nyelvjárás és irodalmi stílus. In Balázs János - Bóka László (lekt.): Stilisztikai tanulmányok. Budapest, Gondolat, 62-115.

Deme László 1988a. A szövegmondásról - és a szövegről. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 1. 47-54.

Elekfi László – Wacha Imre [é. n.] Az értelmes beszéd hangzása. Budapest, Szemimpex Kiadó.

B. Fejes Katalin 1997. Hangzáskép, íráskép (Juhász Gyula: Anna örök). Néprajz és Nyelvtudomány, 38. 7–13. Fischer Sándor 1966. A beszéd művészete. Budapest, Gondolat.

Fónagy Iván – Magdics Klára 1967. A magyar beszéd dallama. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Herczeg Gyula 1961. Móricz Zsigmond stílusa. In Balázs János - Bóka László (lekt.): Stilisztikai tanulmányok. Budapest, Gondolat, 240-329.

Jakobson 1972. Hang - jel - vers. 2. kiad. Budapest, Gondolat.

Kálmán Béla 1984. Szövegtan és tipológia. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994. A hangsúly. In Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 393–467.

Kassai Ilona 1994. A fonetikai háttér. In Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 581–665.

Kiss Sándor 1976. Demarkációs jegyek az irodalmi műben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 223–238. Nagy L. János 1993a. Rendszer-hangzás – hangzás-rendszer. Magyar Nyelv, 48–56.

Németh László 1983. Magyar ritmus. In Az én katedrám. Magyető-Szépirodalmi Kiadó. Budapest.

Petőfi S. János 1994a. A szöveg-összefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához. Magyar Nyelv, 19–30.

Szuromi Lajos 1980. A versritmus elemzése az iskolában. Debrecen, Megyei Könyvtár.

Wacha Imre 1992b. Szöveg és (adekvát) interpretáció. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 237–256.

Wacha Imre 1995b. Szövegelemzés és hangzásvilág. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 198. 101–108.

5. A SZÖVEG ÍROTT FORMÁJA

- íráskép szövegforma "látható nyelv" írásformák 1 kézi nvomtatott szövegformátumok mindennapi publicisztikai hivatalos tudományos művészi · írástípusok
- betűfajták
- írásjelhasználat írásjel-nélküliség

1. Az íráskép

A szövegnek az elhangzón kívül a másik alapvető megjelenési módja: a vizuális közlési csatornán érkező **írott szöveg formája** vagy **írásképe.** Az írás – mint a beszéd szimbolizációja a képi ábrázolásból absztrahálódott, transzformálódott jelrendszerként másodlagos kifejezési lehetősége a nyelvi közlésnek. A beszédnek a fontosabb részét: a tartalmát rögzíti, de igény van az érzelmek tükrözésére is. Ezért javasolt például 1953-ban Franciaországban a Chronique Graphique című folyóirat speciális írásjeleket az irónia, gúny, szimpátia stb. éreztetésére.

A szemiotikai textológia a szöveg fizikai megjelenési formáját vehikulumnak nevezi (Petőfi S. János 1996d, 11-14), és ettől elkülöníti az ehhez rendelhető tudati képet, illetve ezen belül a fizikai (figura) és nyelvi (notáció) arculatot; illetve a figurának és a notációnak a közvetítésével a vehikulumhoz társítható formai felépítést kontextuális formációként különbözteti meg.

A szöveg vizuális képe, a "látható nyelv" (Zolnai 1957) adja a szövegformát, amely azért érdemel figyelmet, mert az írott szövegről ez az első benyomásunk, "élményünk". Különösen a vizuális típusú emberek azok, akik szinte "lefényképezik" szemükkel a szövegformát.

A szövegforma a szöveg egységét, lezártságát és tagolódását szembeszökően jelzi. Az írott szöveg formai izoláltságának egyértelmű eszköze a címadás és a Vége szó kiírása, tagolását sokféle demarkatív szignál biztosíthatja: sorköz, bekezdés, írásjel stb.

A szöveg hatását nyilvánvalóan fokozza vizuális megjelenési módja, mert a szövegforma, miközben a szemnek szól, az akusztikumot is sejtetni képes. Természetesen az írásképpel lehetetlenség visszaadni a beszédsajátságokat, a beszélő hangszínét, hangsúlyait, beszéddallamát. Ez egy hivatalos iratot olvasóban nem is kelt hiányérzetet; a szakszövegírók már sokkal inkább kihasználják a forma által felkínált lehetőségeket az értelmi hangsúlyok érzékeltetésére. A formai megjelenítés igazi színtere az irodalom. Mind az alkotó, mind az olvasó szűkösnek érzi a szokványos formai lehetőségeket, ezért a művész igyekszik feszegetni a szabványos kereteket sajátos betű- és írásjelhasználatával. A valódi képversekkel szemben a kevésbé merészek a tradicionális írásgyakorlaton belül maradva, a hagyományos eszközök megújításával élnek. A szokásostól elütő íráskép így is erőteljesen megragadja a figyelmet.

2. Írásforma

Nem mindegy, hogy a szöveg **kézzel van írva**, vagy **gépi techniká**val készült. A **kézzel írott** szöveg kézírásos formájából nem csak a grafológus von le következtetéseket, bizonyos megállapításokra írásszakértői képesítés nélkül is képes az ember: a **szöveg írójának** iskolázottságára, lelkiállapotára, nemére, korára, szépérzékére, esetleg még jellemére vonatkozó észrevételeink is lehetnek.

Íme Weöres, az "örök gyermek":

Határtalanság

A béka kuruttyol a tóban:
" Yenyelem az egész világot."

Ez Illyés "szikár" betűvetése:

(A Puntil Nope marrising)

Ast, holy a nep fix vag iza robod, soith ma new areal Kellone: howa meis?!

Illyer aque

Ezek Móricz kézzel írott levelének gömbölyűbb betűi:

"Redres Felaw!

mutor a oritte de le cloevas Fam mags, mags, ereji hangulas forgist et. Dythirambol isam meted. New türttem et, mare mem tuttam met vildgotban thend a rair. Sartan gondol som, ha majs salabronent, oneloo alrabommet...

A nyomtatott írásformák, bár vannak értelmi és érzelmi velejáróik, mégsem az alkotó szubjektumát tükrözik közvetlenül. A hatáskeltés mérhetetlen lehetőségeit nyújtják a tipográfiai megoldások: a nyomdatechnikai eljárások, az írástípusok, a betűfajták és az interpunkció.

3. A nyomdatechnikai eljárások

A nyomdatechnikai eljárások a szövegforma kiemelésének eszközei a legkülönbözőbb szövegtípusokban, a szépirodalomban ezenkívül az érzelmek sugallói is.

Tipográfiai megoldásokat a **tudomány**, de a **mindennapok nyomtatott szövegei** is gyakran használnak. A **hivatalos szövegek** szigorú szabályokhoz igazodó **kötött formátum**úak. Az **irodalmi szövegek** pedig azon kívül, hogy formális (versszakok) vagy informális (bekezdések) egységekre, illetve még tovább mondatokra tagolódnak, a műnemnek, sőt esetleg a műfajnak megfelelően is élnek a nyomdatechnika nyújtotta lehetőségekkel.

Ez jellegzetesen hirdetési szövegformátum: jelzi a keretbe foglalás, a lényeges elemek tipografikus kiemelése:

BÉFA hőszigetelt üvegezésű ablakok és erkélyajtók Gyári ár alatt!

BÍRÓ ÉS TÁRSA KFT. Debrecen, Diószegi út 12. Telefon: (52) 441-936 A következő nyilvánvalóan **hivatalos** szöveg, méghozzá törvény, látszik ez a paragrafusokra, alpontokra tagolásból:

41. §

(1) Ha a fegyelmi eljárás alá vont személy ellen ugyanabban az ügyben büntetőeljárás folyik, annak jogerős befejezéséig a fegyelmi eljárást fel kell függeszteni, kivéve, ha a tényállás egyébként is tisztázható.

 $(2)\,A\,fegyelmi\,\,eljárást-az\,(1)\,bekezdésben\,foglaltak\,kivételével-egy\,hónapon$

belül be kell fejezni.

(A felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény egységes szerkezetben az 1996. évi LXI. törvény rendelkezéseivel)

A **tudományos** szöveg a vizuálisan is feltűnő formai elkülönítést többnyire (decimális) számozással oldja meg:

3. Az első kísérlet

Az első kísérletben a francia anyanyelvű hallgatók azt a feladatot kapták, hogy a magyarul elhangzó beszédanyag adaptált szövegátiratában jelöljék, hol hallanak szünetet. A pontos instrukciót az 1. sz. melléklet tartalmazza francia nyelven és magyar fordításban.

3.1. Eredmények

A kísérleti anyagban Kassai idézett tanulmánya 28 ún. alapszünetet tart számon annak alapján, hogy ennyit jelölt a modellként szolgáló átiratban a fonológus lejegyző (i. m. 24, 35). A 28 alapszünetből 24 jelkimaradásban, 3 hangzónyújtásban ([7], [18], [20]), 1 pedig [10] az alkalmazkodás elmaradásában realizálódik.

(Kassai-Fagyal: Hogyan észlelik a magyar beszéd szüneteit magyar és francia anyanyelvű hallgatók?)

Az **irodalmi műnemek, műfajok** formára is elütnek egymástól. A **drámai** szereplők megszólalásának jelölése így szokásos:

SZILASI. Az is szép dolog, ha valaki a tudomány légkörében élhet. Fölütheti a legfrissebb folyóiratokat. Szemináriumot tarthat. Követheti az eredményeket.

KATA. Lassan ez is csak kötelességgé válik. Mint a zárthelyik kijavítása vagy az élelembeszerzés, a harangszoknyák kivasalása...

SZILASI. Igen; maguk nők nem a legjobb vásárt csinálták az emancipációval. (Németh László: Nagy család)

A **prózai** irodalmi alkotásokban nemegyszer **fejezetcímek** hívják fel a figyelmet a formai és egyben tartalmi elkülönülésre. Lehetséges azonban a puszta **számozás**t is felhasználni erre a célra. Ezzel él Móricz, amikor *Barbárok* című novellájának három részét arab számmal jelöli:

1

A kis kutya, a puli, fülelt, szimatolt s következő percben vicsorítva kezdett ugatni. [...]

105

2

Tíz nap múlva egy magas, fekete asszony bodászott a nagy pusztán. [...]

3

A vizsgálóbiztos vallatott. [...]

Előfordul az is, hogy a nagyobb szövegegységeket kizárólag **sorkihagyás**sal választják el a folytatástól:

Ódon majolika petróleumlámpák várják a vendégeket, mindig megtöltve, mindig lenyírt, tiszta béllel. Itt a villany nincs bevezetve.

Különben minden úgy van, amint Széchenyi István hagyta. Köpcös, fehér kandalló. Régi térképek. Egy angol lóversenylap. Az első dunai gőzhajó kicsinyített mása. Lehangolt Bösendorfer-zongora. Egy játszma kártya. Üveg alatt a végrendelete, ezzel a fölírással: Mein Testament. Azután majdnem minden szobában dámajátékok, sakkok fölállított bábukkal. A sakk volt utolsó szórakozása.

(Kosztolányi: Széchenyi István)

A korai kéziratos emlékekben: levelekben, periratokban nem érzékeltették bentebb kezdéssel, vagyis bekezdésekkel a tartalmi tagolást, akkor ezt a szerepet írásjel és nagybetű látta el (Keszler 1996, 179–182).

Ma a prózai alkotások formailag-vizuálisan **bentebb kezdés**sel tagolódnak, ennek hatására **a bekezdések központozási jelként értelmezhetők:**

És Don Kisott Don Kisottá végtelenült, és tanítani kezdte kiszabott mondatát. Beszélt a kutyáról. Titkos rokonság szimbóluma. Nagy, gyászolatlan éjszakán haldoklik az Ember, s a kutya hosszú, síró hangszálakat akaszt a levegőbe. S amint beléjük ütközöl, szíved megszorong egy nem ismert ember halálától.

A kutya minden rokonság szimbóluma. Rád néző kérő szemein át a szavatlan természet sír szavak után, hogy testvérnek mondhassa magát.

A kutya közvetítője az univerzális barátságnak.

(Szabó Dezső: Don Kisott penitencián)

Érezhető, hogy a bekezdések egyben tartalmi egységeket is jelölnek.

Míg a rövid bekezdések dinamizmust sugallnak, addig a nagyobbak jobbára az események lassú folyását vagy a leírást jelzik:

Az alispán összevonta a szemöldökét, ám a másik percben duzzadt, piroskás – csak az intelligens szemei révén jelentékeny – arca széles és édes macskamosolyra húzódott. A leány jött – kezet nyújtott, leült közéjük.

Valóban jól volt öltözve, egészen jól. Sárgás nyersselyemben a szinte túl magas, mégis különösen, finoman teltnek érződő lányalakja; nagyon fekete haja még Portia csigáiba sodortan, kicsit megzilálva, hanyagul a szabályos, kissé keskeny arca körül. Gondozottság és úri magatörődés látszott mindenen, ami a testét takar-

ta és emelte; és hanyag fensőbbséggel viselte őket, mintha belőle nőttek volna ki. Fiúsan szögletes, pajtáskodó mozdulattal nyújtotta formás csuklóját a férfiak terítéke felé, összeszedte magának a virágaikat, mosolygott és beszélt; kicsit kimerülten a játéktól, lazán, szórakozottan, kedvesen.

(Kaffka Margit: Csonka regény)

A váltakozó bekezdéshosszúságok "optikai ritmust" keltenek:

Halk zene, finom fény.

Mária, aranyvirág, megindul az óriás hajóban. Ki tudja, honnan jött, s hová megy? Ki meri kérdeni? Amint közelebb, közelebb jön, a középre árad a fény. Nem éles fény, csak gyönge és édes, s az Ő isteni alakjából árad. A sarkok, a szögletek homályban maradnak. Halk, távoli zene hallatszik, gyermekhangok, s a homályból apró angyalfejek ütik ki magukat, alig észrevehetően, szárnyas gyermekfejek.

Artúr szíve dobog, s a nagy csillár hintáz.

Az angyalok királynéja jön, jön. Nem a lábával lép, csak leng, tova, leng a holdsarlón. Ez egy fényes fénysarló, fényből a lába alatt. Halkan, halkan leng az isteni alak. Magas és karcsú, és szép, olyan, mint egy elefántcsont torony. Halkan, halkan suhan. A ruhája sötét, és mégis fénylő, és hosszú és lengő, eloszló. Sötét haja lágyan elomlik. Enyhe dicsfény köríti fehér homlokát.

(Babits: Karácsonyi Madonna)

A prózavers sajátos, mert önkényes tördelésű sorokból álló, prózaformában írott, személyes hangvételű, költői kifejezésmódú lírai alkotás:

> Hogy ki szült engem s a külvárosi süvölvények között majdnem gyermeki ártatlansággal kinek a szeretője lettem – erről nem beszélek.

> Becéző szavak egy szív mélyéről s ó első csókjaim elfelejtettelek benneteket más sodrások ragadtak el más csillagzatok fényében.

Nincs akit gyűlölök.

Nincs akit imádok. A mérleg kiegyensúlyozottan játszik kezemben s mindenkit testvéremnek nevezek.

(Kassák: Gazdag vagyok)

Kitűnik ebből a szövegrészletből is, hogy a vers és a próza disztinkciója ellenére, a prózavers és a verspróza (prózai formájú, de a prózaversnél versszerűbb elemeket rejtő) léte éppen közeliségükről árulkodik.

A versekhez mindig hozzátartozik a forma: a sorok optikai különállása különbözteti meg a prózától, ez ad versképet:

> Mint halk csapatban szürke nyest, A hegyre kúszik már az est. S a bokrok alján meglapul:

Itt-ott egy-egy halk fény kigyúl, S a vak bozóton átremeg: Lámpák vagy bús állatszemek? (Tóth Árpád: Gesztenyefa-pagoda)

A vers tipografizálásával: a strófikus tagolással a "látható nyelv" tűnik a szemünkbe, vagyis a költeményeket sorközzel jelölt versszakokra bomlásuk miatt is fel lehet ismerni. Alighanem a négysoros strófák a leggyakoribbak:

> parlagon Uram parlagon ne végy munkába pihentess még mint régen a szántóvetők a búzaföldet pihentették

> ugarnak hagyták parlagon idő kell a szelíd csodákhoz nem mindegy Uram tudhatod hogy utódom áld-e vagy átkoz (Kányádi Sándor: Rövid fohász)

A teljesség igénye nélkül nézzünk néhány versformaváltozatot. A kétsoros versszakok jobbára rövid "lélegzetű" gondolatokat apró ecsetvonásokkal jelenítenek meg:

> Hálót fon az est, a nagy barna pók, nem mozdulnak a tiszai hajók.

Egyiken távol harmonika szól, Tücsök felel rá csöndben valahol.

Az égi rónán ballag már a hold: Ezüstösek a tiszai hajók. (Juhász Gyula: Őszi csönd)

A nyolcsoros strófák inkább alkalmasak részletező leírásra, terjedelmes gondolatkifejtésre:

Olyan a föld, mint egy vén koldus, valóban, Vállain fejér, de foltos takaró van, Jéggel van foltozva, itt-ott rongyos is még, Sok helyen kilátszik mezítelen teste, Úgy áll a hidegben, s didereg... az inség Vastagon van bágyadt alakjára festve. Mit csinálna kinn az ember ilyen tájban? Mostan ott benn szép az élet a szobában. (Petőfi: A téli esték) A következő vizuális kép az általánosan műveltek számára szonettet jelez strófái sorszáma és rímképlete miatt:

Faludy György: CCXCVIII (A közeli jövő)

Csak egy rövid pillantást a tragikus bolygóra. Ily sok pénzt, autót, ételt sosem adott a múlt. Közben tizenkettőhöz közeledik az óra. A technika először emel, aztán lesújt.

Az urak konjunktúrát ígérnek nékünk folyton. Sejtik-e, hogy jövőnket megette a fene? Jól sejtik. Hanem mi mást cselekedjen vagy mondjon, mikor senki sem tudja, mit tegyünk ellene.

Húsz év s elfogy az ózon. Rákot kap, aki kinn jár. Tízmilliárdan lesznek, de nem lesz enni mit már. Gaz sem nő búza helyett. Az erdő megrohad.

Az állatok kihalnak, és a mi sorsunk sem más: elpusztulunk, de úgy hogy elébb felfaljuk egymást. Borzalmas alkonyat jön. Irgalmas sírokat!

Ha prózává írnánk át ezt a verset, elsikkadna rímelése, strófaképlete, műfaja:

Csak egy rövid pillantást a tragikus bolygóra. Ily sok pénzt, autót, ételt sosem adott a múlt. Közben tizenkettőhöz közeledik az óra. A technika először emel, aztán lesújt. Az urak konjunktúrát ígérnek nékünk folyton. Sejtik-e, hogy jövőnket megette a fene? Jól sejtik. Hanem mi mást cselekedjen vagy mondjon, mikor senki sem tudja, mit tegyünk ellene. Húsz év s elfogy az ózon. Rákot kap, aki kinn jár. Tízmilliárdan lesznek, de nem lesz enni mit már. Gaz sem nő búza helyett. Az erdő megrohad. Az állatok kihalnak, és a mi sorsunk sem más: elpusztulunk, de úgy, hogy elébb felfaljuk egymást. Borzalmas alkonyat jön. Irgalmas sírokat!

A Szabó Lőrinc-i szonett lazítva a "gúzsba kötésen", vagyis megszüntetve a strófatagolást és a megszokott rímképletet, a *Tücsökzene* és *A huszonhatodik év* ciklusaiban felismerhetetlenné teszi a műfajt.

A klasszikus strófaszerkezetek – mint Zolnai megállapítja – "a szemnek **tipografizálnak**" (1957, 76), a fülnek semmi köze a komplikált sorelhelyezésekhez. Ez a megállapítás nem a strófaképletek keletkezési idejére, hanem napjainkra érvényes. Csak az irodalmárok füle érzékeli Berzsenyi aszklepiadészi strófaszerkezetének zeneiségét:

Itt hágy, s vissza se tér majd gyönyörű korom. Nem hozhatja fel azt több kikelet soha! Sem béhúnyt szememet fel nem igézheti Lollim barna szemöldöke!

(A közelítő tél)

A sorok következetlenül szabálytalan hosszából és szembeszökő rímtelenségéből egyértelműen kitetszik, hogy a következő versrészlet **szabad vers**ből való:

Először is
apró darabokra tépdesem,
amiket délután összeírtam,
nehogy megrontsak, félrevezessek,
netán megbotránkoztassak valakit,
aki a bizonyosság vagy a hit
vitorlarúdjához kötözte oda magát,
mert van, aki még a mai zavaros
időkben is el tudja választani
a jót a rossztól, nem olyan téveteg,
gyanakvó és ingatag elme, mint én
(Parancs János: Konkrét költői feladatok)

A "látható ritmus" (Fónagy 1989, 194) a sorhosszat megváltoztatva egyetlen szót tesz nyomatékossá a külön sorba szedéssel (amely strófazárlatként a szabályos szórend felborításával is konvergál), jelezve azt, hogy nem független a szövegforma és akusztikum, hiszen a vizuális kép hat az akusztikai élményre:

Hódolni kergetem elébed A vágyak éhes csapatát, Nomád, vad, büszke csapatát A vérnek.

(Ady: Csak jönne más)

Adynál ez jellegzetesen visszatérő eszköz.

Az **izolált szó** a társadalomban, a társadalomtól való elszigeteltséget grafikusan is szimbolizálja Tóth Árpád *Meddő órán* című versében:

Magam vagyok.
Nagyon.
Kicsordul a könnyem.
Hagyom.
Viaszos vászon az asztalomon,
Faricskálok lomhán egy dalon,
Vézna, szánalmas figura, én.
Én, én.
S magam vagyok a föld kerekén.

A szemnek is "szól" Weöres Sándor *Kínai templom* című verse, hiszen a lineáris írással szemben ebben a műben a szavakat vertikálisan: fentről lefelé haladva kell összeolvasni:

Szent	fönn	Négy	majd
kert	lenn	fém	mély
bő	tág	cseng:	csönd
lomb:	éj	Szép,	leng,
tárt	jő,	Jó,	mint
zöld	kék	Hír,	hült
szárny,	árny.	Rang,	hang.

Templomtornyokat idéz fel figurálisan ez a versforma amellett, hogy evokálja a távol-keleti szóképes írásmódot és az európai fül számára az elszigetelő típusú nyelvek jellegzetesen rövid szavait.

A ki-be ugratott sorokkal a vers tartalmi-zenei játékossága még tovább fokozható:

Fut, robog a kicsi kocsi, rajta ül a Haragosi, din don diridongó. Ha kiborul az a kocsi, leröpül a Haragosi, din don diridongó. (Weöres Sándor: Magyar etüdök)

Jól érzékelhető a hosszú és a rövid sorok formai és tartalmi elkülönítése: a *din don diridongó* refrénszerű közbeékelése miatt kétszólamúvá válik a vers: a jelentéses sorokra következő értelmetlen hangsorok csupán vidámságot sugalló ráütések.

"A jelek grafikai elrendezése úgy történik, hogy az íráskép mintegy a tartalom hasonmása lehessen" (J. Nagy 1975, 46). Ezért **a szemnek szóló nyomdatechnikai eljárás**, a sorközépi "kacskaringós üres hely" funkcióssá: az erőltetett menet hosszú útjává, esetleg a meg-megbicsakló, vánszorgó menés szimbólumává válik, és ezáltal támogatja Radnóti költeményében a címben jelzett tartalmat:

fölkél és újra lépked, Bolond, ki földre rogyván s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet. mint akit szárny emel, de mégis útnak indul, s hiába hívja árok, maradni úgyse mer, s ha kérded, miért nem? még visszaszól talán, hogy várja őt az asszony s egy bölcsebb, szép halál. Pedig bolond a jámbor, mert ott az otthonok fölött régóta már csak a perzselt szél forog, hanyattfeküdt a házfal, eltört a szilvafa, és félelemtől bolyhos a honni éjszaka.

(Erőltetett menet)

Talán az elmúlást szimbolizálja a sorhossz lerövidítésével a költő:

Látjátok feleim, egyszerre meghalt s itthagyott minket magunkra. Megcsalt. Ismertük őt. Nem volt nagy és kiváló, csak szív, a mi szívünkhöz közel álló. De nincs már. Akár a föld, Jaj, összedőlt a kincstár.

(Kosztolányi: Halotti beszéd)

A rövidre tördelt soroknak hangulatébresztő szerepe van Szabó Lőrinc *Nyitnikék* című költeményében: derűt, élettel teliséget sugallnak éppen formájukkal, ugyanis a rövid sorok feketesége a papír nagy fehér foltjaival váltakozva a vizuális ritmust élénkíti:

Nyitni kék, fütyüli, nyitni kék, szívnek és tavasznak nyílni kék!

Nyitni, de – nyitni, de – nyitni kék! Fütyülöm én is Énekét.

A szokottnál terjedelmesebb és "jobbra záródó" szöveg szintén többletjelentést sugall. A következő versrészletben a terjedelmes sorok vizuális szimbolikája "beszédes": a forró légtömeg mozdulatlanságát, mindent elborító, elárasztó voltát sejteti:

Tikkadt, tikkasztó napverésben trónol fölöttem a diadalmas és könyörtelen nyár, s a lankás búzaföldek, erdők és folyamok ringató mozdulatlansága konok megadással tűri az egek villanyzuhanyát. (Szabó Lőrinc: Augusztus)

Marinetti 1912-ben elindított "betűforradalma" érdekes eredményekkel járt: ennek következtében született meg például a futurizmusban Majakovszkij lépcsőzetes versfelépítése, sőt az expresszionizmus formabontásának részeként a soroknak nem kizárólag vízszintes elhelyezése is. (Erről részletesebben a Multimediális szövegek című részben.) Kassáknak a Számozott költemények 37. darabja még csak odáig megy el, hogy teljesen "szabálytalannak" látszanak a sorkezdetei:

37 Asszonyok puha kontyában égnek napjaink ők gazdagon élnek puha vattával bélelt falaik között simaságot tüzet és jó szagot rejtegetnek ruhájuk alatt kiszámíthatatlan az út a mi utunk minden a kék bura alatt van letakarva fogjátok meg a kezeinket homlokunkról töröljétek le a gyöngeség verítékét aranyspirálok úsznak a légvonalban terveink zászlóit lelegelték a fénymadarak kicsiny szibériai falu ahol a gyerekeket keresztbe fektette az éhség sokszor eszembe jutnak az erdők ahol karcsú tiszta állatok kövér füvet legelésznek könnyű csontjainkat ki segíti át a fekete zónákon

4. Az írástípusok

A magyar írás fonematikus, még pontosabban morfofonematikus természetével jól körülhatárolhatóan jelöli a hangsorozat-artikulálást. Ehhez a **latin betűs írás**t használjuk, így annak külön szerepe van, ha ezt cirill, görög vagy gót betű szakítja meg. A nyelvészeti szaktudományos munkákban nemegyszer látunk példát ilyenre:

Megszakított szerkezeteket többféle formában találunk a különböző nyelvekben. Általános képletük.

 $X_a Y_b Z_a$

tényleges nyelvi formájuk példa lehet:

а) из описанных им методов.

(Hell György: Különféle grammatikák a gépi fordításban. ÁNyT. 3, 74)

vagy: í

Amint azt DELEHAYE (1905/1955. 62) összefoglalja, "néhány ritka kivételt nem számítva, például a közönség nem élvezett Polübioszt", aki a πραγματικη ιστορια művelője volt, "az ókor alig tett különbséget a történelem és a retorika között".

(Bencze Lóránt: Emlékezés, szövegalkotás, szövegtípus. Szemiotikai szövegtan. 8. 11)

Manapság az arab számokat használjuk, mert ezeket egyszerűbbnek találjuk a rómaiaknál. Vers szövegében viszont ezek is feltűnők:

...ha kell, szívós leszek, mint fán a kéreg, s a folytonos veszélyben, bajban élő vad férfiak fegyvert s hatalmat érő nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám: a 2 x 2 józansága hull rám.

(Radnóti Miklós: Levél a hitveshez)

Faludy György viszont – kissé archaikus hatást keltve – a közelmúltban írott szonettjeit római számokkal jelölte meg, mint például a következőt:

CCXCVIII (A közeli jövő)

5. A betűfajták

A szokásostól eltérő betűfajták többletinformációt közvetítenek.

A **dőlt betűs** szedés ráirányítja a figyelmet a szó poliszemantikus voltára, sőt ellentétes értelmére, hangsúlyozására:

BALATON – A volt pártüdülő, kacsint a (megmaradt) kapus. Tudták ezek, mi a jó. Most valami káefté, vonta még meg a vállát. – Istenem, mennyi kárt okoztak ezek, ahogy kevélyen, fennhéjázva *használták* az országot. Mindezt csupán azért jegyzem meg, hogy abból, hogy most a szocialisták nyertek, semmi jó nem következik visszamenőleg a Kádár-korszakra vonatkozóan. Semmi.

(Esterházy Péter: Egy kék haris)

Szabó Lőrinc versében a horatiusi allúzió evokatív szerepét kiemelendő kurzív betűk állnak:

Itt az érc; s te, aere perennius, versem, aki csillagfénykoszorús gyászodban már-már mosolyogni tudsz, túléled őt! s joggal túl te, plakett. (A huszonhatodik év. "Ércnél maradandóbb")

Szakszövegben a fontos fogalmakat betűritkítással is ki lehet emelni:

- 2. K i f o g á s a i m. Nem a szabályzat rendjét követem, nem is Fábián javaslatáét, hanem súlyossági sorrendben adom elő őket.
 - 2.1. Az összerántási ügyek.
- 2.1.1. E g y b e r á n t e a ra g ? Ilyen elméletről még nem olvastam. Ezzel szemben mi a helyzet a jelenlegi szabályzatban?

(Török Gábor: Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez. Nyr. 106. 156)

A betűvastagítás fogalom, cím vagy alcím kiugratására alkalmas:

Denominális igeképzők előtt

A denominális ősi -d képzőhöz már a korai ómagyar korban hozzákapcsolódott a tővéghangzó (TNyt. I, 67), és amint azt már korábban kimutattuk, kódexünkben a képző kétalakú: -odik/-ödik, vagyis a palatális hangrendű szavakban ö-zés van a toldalék előtt (vö. MNyj. 32: 25).

(Jakab László: Az abszolút és relatív tövek véghangzójának ö-zése a Guary-kódexben. MNyj. 33. 12)

Az irodalom ezenkívül rendhagyó módon is szokott élni a betűtípusokkal. A fogalom elutasítását jelzi például az **áthúzott betű**jű verscím Weöresnél:

NAGYSÁG

A nagybetűs szókezdés szimbolikus értelmet kölcsönöz a köznévnek:

Útra kelünk. Megyünk az Őszbe, Vijjogva, sírva, kergetőzve, Két lankadt szárnyú héja-madár.

Új rablói vannak a Nyárnak, Csattognak az új héja-szárnyak, Dúlnak a csókos ütközetek. (Ady: Héja-nász az avaron)

A szó végig nagybetűs írásmódja az emfázis: az érzelmi effektus és a nyomatékos ejtés szembeszökő jele:

házak megroskadt Pilléreitek alól harangozzátok most ki a terekre a népeket jaj üvöltések erdők mélyéből vándoroljatok most föl a hegyek zuhatagaiba jaj napok csillagok világok és véres üvegtócsáitokkal ti nyomorultak a gyárkémények alól jaj ti sparhertcsövekbe falazott koravén leányzók JÉG JÉG VÉGTELEN JÉGMEZŐKÖN emberek felették házaikról a tetőket felitták a madarak füttyét

(Barta Sándor: JAJ)

Móricz *Rokonok*jában Kardics bácsi helyeslésének sajátos hangzása szinte a fülünkben cseng a gy **emfatikus írásváltozata** következtében: *Naggyon jó!*

Tandori *Vissza az égbe* című versében alighanem az önmeggyőzést kívánja szimbolizálni szó széttagolásával és **betűsokszorozás**sal:

Nem is mondtam, mert csend volt, csend, mint most is köröskörül, csend, csend, cse-e-end!

A helyesírási szabályoknak nem megfelelő **betűkettőzés** a beszédbeli hangzónyújtás vizuális jele. Ezzel az **evokatív formá**val hitelesíti Jókai a parasztgyerek beszédét:

– Hallja maga, izé! azt izeni keednek a botsinkai plébánus, hogy hát má azt a két kanalat mikor adja vissza?

(A cigánybáró)

A "grafikus metafora" a kiejtést idézi fel:

- Hát te vagy?!
- Nem is más.
- S nem hótál meg?
- Csak az ige tartá.
- S eddigelé hol vótál?
- Piros Mózsi bá kúrált a korondi hegyben.
- S oda hogy kerültél?
- Kérdezze kied a Fenn-valótól.
- Legén.

Tamási Áron János nemzései című novellájából a székely nyelvjárás ismerhető fel.

6. Az írásjelhasználat

Az interpunkció elhatárol és/vagy összeköt, illetve modalitást jelez, segítve ezzel az értelmezést vagy érzelmi többletre következtetést. Vannak dominánsan szünetjelző írásjelek (, .;), amelyek a mondat szerkezetének jelölői, ezenkívül intonációs írásjelek (?!:,,"() – –) és ún. félig befejező írásjelek (:; ... – () Szerb Antal kifejezése), amelyek a mondatok meghangosítását segítve, a mondatmodalitás kifejezőeszközei, illetve tartalomváró funkciójúak (Keszler 1995, 222–232). Külön típust képeznek az "elhallgatásra" utaló írásjelek (...). Nyelvspecifikus jelenség is az írásjelezés, hiszen ismert tény az, hogy spanyolban a kérdő mondatot kérdőjellel keretezik be.

Az írásjel használatában hajdan az a szándék érvényesült, hogy a szupraszegmentálisan, illetve aszegmentálisan kifejezett közléstartalmat, az akarati, érzelmi jelentéseket és a modalitást az írás is jelezze (Bolla 1996, 95). A könyvnyomtatás óta viszont a szöveg szintaktikai szerkezetének jelölése vált uralkodóvá, a logikai-grammatikai központozással (Keszler 1995, 215) az írás eltávolodott a beszédtől.

Nemcsak a helyesírás szabályaihoz ragaszkodó nyelvészek, a modern költészetet kutató irodalomtörténészek, de maguk az alkotók sincsenek azonos véleményen az **írásjelezés és az írásjel-nélküliség kérdésé**ben. Íme két költő egymásnak ellentmondó véleménye:

Barátaim, én nem is értem, hogy tudtok írni s beszélni pontok és vesszők, hidak, jegenyék és csillagok nélkül? (Csepeli Szabó Béla: Írásjelek) Elhagyom az írásjeleket Nem szeretném ha félreértenék hangsúlyaimat (Sárándi József: Töredékek: Indoklás)

Kétségtelen tény, hogy az írásjelekkel tagolt a régebbi, az interpunkció nélküli szövegforma a modern irodalom sajátja. Ezért a formabontás, a modernkedés számlájára szokás írni ezt a szövegjellemzőt. Az írásjelezés kényszere, nyűge, fékező hatása alól felszabaduló gondolat és érzelem szabad áramlásának terét látják sokszor költők és befogadók is az írásjelek hiányában. Az igazság az, hogy az interpunkció használata vagy mellőzése jellemző a szövegre, hiszen ha az írásjelhiány funkciós, akkor létformája a költeménynek, mint a következőben is:

Álmomban itt jártak valóban
itt toporogtak a havas kerti úton
de szinte könnyű nyári öltözetben
kabátot sálat sapkát feledve
mint akik csak beugrottak hozzám
téli kertnézőnek
rigóetetőnek
fagyaratónak
lelkes hószüretelőnek
víg éneket mondó újévköszöntőnek.
(Nagy Gáspár: Álom, téli kertnézőkkel)

Itt az írásjeltelenség az álomképek egymásba mosódását, az álombeli képtelenségek szürrealizmusba (fagyarató, hószüretelő) illő sorjázását sugallja.

Ezzel szemben Kozma Andor versrészletében hallatlanul pontos az értelmi egységeket elkülönítő, érzelmeket tükröző, sőt elhallgatásokat szimbolizáló írásjelhasználat:

Mily prelekció ez? Úgy zeng, mint az égbolt...
Eszmél a professzor, elhallgat, – elég volt.
Hogy is volt? – Kárthágó, harangok és ágyú...?
Mily anakronizmus, tudatlan és bárgyú!
S mégis: a teremben nem mosolyog senki,
Csönd van... tüzes arcok... s könnyezik mindenki.
Nem szól a professzor; ha még szólna: torkán
Kitörne, mely fojtja, a zokogás-orkán.
Ül sokáig némán, sóhajt keserveset:
"S Kárthágó – elesett."

(A kárthágói harangok)

A prózai szövegek általában nem mellőzik az írásjeleket, ezért kivételnek számít Joyce *Ulysses*e, amelynek 18. fejezetében 60 oldalon keresztül egyetlen írásjel sincs. Legföljebb az esszé bánik eléggé szabadon a központozással (Békési 1986, 59). Ezek szerint a "száműzött írásjel" csak a versben lesz "versépítő eszköz és lehetőség. S mint ahogy van az írásjeleknek

is »önértékű« funkciója, ugyanúgy van az írásjelek elhagyásának is" (Bakos 1979, 185). Nemcsak szükségtelen, hanem lehetetlen is volna az írásjelek kitétele Pilinszky Út, eszme című töredékében:

> egy út egy ember egy eszme tévút félember rögeszme

Nem tűri az interpunkciót ez a szöveg, mert a linearitásából fakadó történés-, folyamatjelleget szakítaná meg, holott itt szervesen egymásra következő logikai láncolatról, következményekről van szó: egy embernek egyetlen eszmétől egyetlen úton vezéreltsége a lehetőségek, az utak közötti választás nélkül csak tévút lehet, és az önállótlan gondolkodású (félember) egyértelmű beszűküléséhez vezet (rögeszme).

A modern irodalomban az interpunkció mellőzését Apollinaire-nek tulajdonítják, mi-

vel Alcools című kötete 1913-ban írásjelek nélkül jelent meg.

Határ Győző szürrealista jellegű központozás-elhagyásának konkrét oka a Sírósarok című versében kikutathatatlan:

> ide barlangoz a kámzsa setétség ide vonszolódik velem a lábam sírósarok jó lesz ez itt a kápolnakoszorú legsarkában

ide nem követ senki kíváncsi nincs aki firtassa honnan ez nékem ez az együltőhelyben-egyfolytában életelsirató sírhatnékom

Magyarázatként azt szokták mondani, hogy az értelmezési lehetőségeknek ezáltal sem szab határt a költő, sőt poliszemantikussá teszi művét. Valóban, a második strófában a kíváncsi felfogható úgy, mint az első feltételezett versmondat alanya: ide nem követ senki kíváncsi; esetleg az alany értelmezője: ide nem követ senki, kíváncsi; de a valószínűsíthető második versmondat alanyának is tekinthető: kíváncsi nincs. Ez a fajta tudatosan akart többértelműség kisebb-nagyobb jelentéseltéréseket eredményezhet. Az írásjel elhagyása ilyenkor az "írásjel-metafora határesete" (Fónagy 1977, 119).

Van olyan eset is, hogy nem következetes az írásjelek mellőzése, de a hiányosan kitett írásjelek is elegendők a költemény jelentésének sejtetéséhez:

> csak neki a holnapnak! előre amerre az ördögszekér szalad: hova a szél hordja hull a mag pendül a fű hogy benője födje nyomomat csontomat (Határ Győző: Előre)

Az is előfordul, hogy megvan a mondatkezdő nagybetű, de sok írásjel elmarad:

Majd! Földnek milliom keresztjén csüggök én de most – e kínkereszt a nagy a földi kín

melynek éle-súlya rogyó vállamba vág s centúrió korbácsa szól: tovább tovább (Határ Győző: Másodszor esik el)

Látható, hogy éppen a "nem szükséges" helyeken (az időhatározók után) rakja ki a költő az írásjeleket, éreztetve ezzel az egyéni értelmezést.

A modern költők nemcsak az írásjel-nélküliséggel, hanem **a szavak sorvégi kötőjelének elhagyásával** is meghökkentenek, lelassítva az értelmező olvasást:

aztán hirtelen az az elmondhatatlan mocskos kád benne bomló sár és sár ga arc ikre ikrái (Garaczi László: Park)

Az interpunkció sokszor egyértelműsít: áthelyezése vagy módosítása természetesen együtt jár legalább árnyalatnyi különbségekkel, esetleg jelentős jelentésváltozással. Erre szokták példaként emlegetni a következő latin nyelvű jóslatot:

Reginam occidere nolite timere bonum est si omnes considerint ego non contradico.

Eltérő mondattagolással éppen ellentétes értelem tulajdonítható ennek a jóslatnak:

A királynőt meggyilkolni nem kell félnetek, jó lesz; ha mind beleegyeznek, én nem ellenzem.

A királynőt meggyilkolni nem kell, félnetek jó lesz; ha mind beleegyeznek, én nem, ellenzem.

A jelentésmódosítás, -pontosítás miatt József Attila sok esetben korrigálta (más jellegű javítások mellett) versei gépírásos kéziratának központozását. Például az *Elmaradt ölelés miatt* című versének ilyen szövegváltozat-formája volt:

Hogy a holt csillagvilággal, esengve, csak szálltam tehetlen mint a kövek? és nem úszhattam a sodorral szembe kedves öledben? Hol volt az öled?

A Nagyon fáj kötetben már a kérdőjelet felkiáltó-, illetve gondolatjelre cserélte, és három pontokat iktatott be. Ezáltal hosszabb szünettartásra ösztökél, alaposabb utánagondolásra késztet:

> Hogy a holt csillagvilággal, esengve, csak szálltam tehetlen mint a kövek s nem is uszhattam a sodorral szembe kedves öledben!... Hol volt az öled?...

A szövegmondatok: próza- és versmondatok elkülönítésén kívül néhány írásjelnek kitüntetett szerep jut a vizuális megjelenítésben.

· Világos, értelemkövető Arany János tagolása, különösen a pontosvessző miatt, hiszen a tagmondattömböket különíti el velük:

> Kertészkedem mélán, nyugodtan, Gyümölcsfáim közt bíbelek; Hozzám a tiszta kék magasból Egyes daruszó tévelyeg; Felém a kert gyepűin által Egy gerlice búgása hat: magános gerle a szomszédban -S ifjú nő, szemfödél alatt.

(Kertben)

A következő babitsi verssorokban a feltűnően sok pontosvessző a racionális tagolásnak megfelelő, villanásnyinál nagyobb (hatás) szünet jele, de egy XX. századi versben a középkori eredetű rímes hexameter-pentameter archaikusságát is fokozza:

Sápad a kék hegytábor, fátyola távoli zápor; szél jön; csattan az ég; porban a puszta vidék. Szép est a szerelemre; jövel kegyesem kebelemre; sír és fél a világ; jer velem árva virág. (Babits: Új Leoninusok)

 A kettőspontnak gyakori rendeltetése költői szövegekben a megállásra késztetéssel a figyelemirányító kiemelés:

> Az útszél: csupa pitypang. A bokrok: csupa füttyhang. (Tóth Árpád: Áprilisi capriccio)

Az alá- vagy mellérendelő kötőszó és vessző helyett állva a kettőspont tömörítő és hatásos felhívó szerepű, a tartalmi-logikai viszonyokat elfedő és felfedő, idézetet jelző feladatot is elláthat:

Kaszáscsillag, az öreg, A nyugati szélen Éppen nyugszik: [mert, hiszen] eleget Ragyogott a télen. [...] Biztatgatott, csüggedőt, Hű, szigorú fénye: [hogy] Ne félj öcsém, istennek Kisebb teremtménye!

(Tóth Árpád: Kaszáscsillag)

A konkluzív (konklúziót előkészítő) kettőspont a befogadót együttgondolkodásra késztető írásjel:

Fázom. Miért tagadjam, emberek? A szívem is gyökeréig didereg. A tél sötét árnyéka ráterül s egy hang borzongat néha: Egyedül... (Áprily: Fázom)

 A gondolatjelet intellektuális írásjelnek tartják, hiszen alkalmas arra, hogy elválassza a bekezdéseken belüli értelmi tömböket (a mondatok tömbösödését) jelezve:

Elég tág megfogalmazások, melyek – érezhetően – elfeledkeznek a rádióról, tévéről, filmről, versmondásról, színjátszásról, általában az előadó-művészetről. Egyébként a meghatározásba sok minden belefér. Röviden úgy foghatnánk össze: a stílus: nyelvi kifejezésmód. De a nyelv és nyelvi kifejezésmód fogalmába egyaránt belefér az írás, az írott stílus (azaz a szavak, mondatok összessége és ennek stílusa), tehát a szöveg. – A nyelvészek, irodalmárok és általában a kutatók főleg ennek a stílusát szokták vizsgálni. Ez fogható meg leginkább, mert ez rögzíthető és írható le. – Belefér azonban a nyelv és a nyelvi kifejezésmód fogalmába a beszéd, az élőszó és ennek stílusa is. Ez utóbbit is (mely történetileg tulajdonképpen elsődleges és csak korunkban az írásbeliség előretörésével vált másodlagossá, szorult a háttérbe), tehát ez utóbbit is – még a retorikában és a rádióban is – főleg szövegcentrikusan szokták elemezni.

(Wacha Imre: A bemondói beszéd akusztikumának stílusgondjairól)

Nem lehet véletlen az sem, hogy József Attila költészetében elég gyakori a gondolatjel. A költő például valódi látványból és a *föd* ige átvitt értelmű használatából úgy formál képet, hogy párhuzamosítja az elvontat a konkréttal egy csonka igei metaforában. Azáltal, hogy a párhuzamosított és a párhuzamosító közé gondolatjelet tesz, vizuálisan is összeköti őket *Arany* című versében:

Édes burgonyát föd darabos talaj – Téged is födött így a gond meg a baj s gondoltad, mit gondolt csendjében a táj – a hős el van vetve, teremni muszáj.

Tehát a gondolatjel gazdaságos eszköz az általa összefűzött-szétválasztott egységek értelmi viszonyainak vizuális kiemelésére.

Míg prózában a párbeszédet jelző gondolatjel csupán tipográfiai jel, addig versben – ráadásul gyakori használatban - nem kizárólag külső és belső hangot felidéző szerepű (és így a dramatizálás jele), hanem erős vizuális hatású is:

Nem vagy! – Csak ez van, a hiány, a seb! Nem! - Nem?! Nem? Nem. Tudom. De nem hiszem. (Szabó Lőrinc: A huszonhatodik év)

A gondolatjel – egyes és csoportos változatban is – a költői vívódás jeleként széttagoló, a szemnek megálljt parancsoló feladatot is elláthat:

Nem - volt - itt - semmi! --- Nem, nem fülelek, nem hallgatózom: vajon hallani-e a hirtelen beállt csendben a növekedés zaját ---Sík volt a felszín [...]

(Tandori: Vissza az égbe)

Elvétve még a kiskötőjel is funkcióssá válhat, fontossá téve a fogalmat "szétdarabolásával", és sugalmazva a magyarázat túlhangsúlyozó jellegét:

Mikor a felszín – megtapintottam az előbb, ahogy elcsúsztam – gyémántkemény. Gyé-mánt-ke-mény.

(Tandori: Vissza az égbe)

Csáth Géza Nyári utazás című novellájában a kiskötőjel a vonatkerekek monoton zajának meg-megszakadását van hivatva vizuálisan érzékeltetni:

Nemsokára vonatkattogást lehetett hallani. Mintha olyan vonaton utaznék, amelynek emeletei vannak. Földszintes vonaton utazni paraszt-mulatság. Első emeleten már jobb. De negyedik emeletről az ember igazán szívesen elhallgatja még a kerekek egyhangú zökkenését is.

- Min-den-e-set-re-e! Min-den-e-set-re-e! Nevetséges, hogy ilyet beszél a vonatkerék.

 Belső beszédben a felötlő, kifejtetlen gondolatok csak mondattöredékek kusza szövevényeként fogalmazódnak meg. Ezt a szépirodalmi szöveg három ponttal történő széttagolással jelzi. Móricz a Komor Ló című novellájának egyik pontján hőse, Erszény András gondolatait vetíti elénk ilyen módon a szabad függő beszéd sajátosságaként egyes szám harmadik személyben:

Erszény András, csikós számadó meggondolja. Csakugyan nem hallott... Nem is kérdezte, az igaz... De rossz hír szárnyon jár... s nem jött a pusztára az asszonyról semmi szó...

Ha ez lehetséges volna... Hogy hiába vót ez a harmincnégy esztendei keménység... Hej, ez a kutya élet... ez a kutya becsület...

Ebben a szövegrészletben a nem szabályos mondatszerkesztés: a hiányos konstrukció, a mellékmondat elszakítása a főmondatától az élő nyelv szabálytalan formáira, a köztük levő három ponttal jelzett szünet pedig a hezitálásra, töredezett beszédstílusra, a csikós belső vívódására, gondolatmenete csapongására, a hallottakon való meditálására, esetleg öreges, lassú gondolkodására enged következtetni.

Tóth Árpád Elkoptam... című versében a halálos kártól elfulladás, esetleg a halálra gondolás fájdalma miatti elcsöndesülés jele a sok ponttal gondolatforgácsokká tördelt szövegképzés:

A bordák közé aggatott Tüdőt, mit bús kór lyuggatott S melyből, ha néha... vér feltör, és ajkamig ér bíbor iszap kicsap.

 A zárójel – a prózára jellemző írásjel – az író mellékes közbevetéseit jelöli. Ezek vagy a közösség véleményét fogalmazzák meg, vagy általuk az író szól ki az olvasóhoz, és így vizuálisan is két csatornán futtatja az alkotó az információt:

> A legtöbben arra vezetik vissza e dolgot, hogy Luppán lovag egy fiatal, szép leányba volt szerelmes valaha, akit szülei nem akartak hozzá adni. A leány emiatt annyira elbúsult, hogy mérget vett be s szörnyű kínok között meghalt. Luppán úr túlérzékeny kedélyére (valóban túlérzékenynek mondják emiatt a selmeciek) nagyon hatott ezen esemény s maga is forrólázba esett, melyből alig bírt kigyógyulni. (Mikszáth: Az aranykisasszony)

Súgtak, búgtak, hogy (ugyan ki szopja az ilyeneket az ujjából?) ennyi meg annyi tömérdek ezüsttallér volt a ládában.

(Mikszáth: A néhai bárány)

A publicisztika inkább a hatáskeltő szerepét aknázza ki, ezért szerepel ez a nem "közönséges zárójeles" cím a Nemzeti Sportban: Vég(h)et ért Harmati egyeduralma, amikor arról ad hírt az újságíró, hogy a gyorsasági motorosok közül Végh János vagy Harmati Árpád lesz-e a befutó.

Szabó Lőrinc versében a zárójel felötlő beszédfoszlányokat jelez:

Veled még... (Jó, hát jőjjön!) ... szeretek... (Tízkor?)... együtt hallgatni... (De ki, Tessék!)... Egyetlen drótban... (Kérem, kötelesség!)... egy idegben most ezer hang zizeg...

(A huszonhatodik év)

Sajátos szerepe van a zárójelnek Csukás István versében, amelynek a címe is ezt az írásjelet nevezi meg, illetve maga a szöveg egésze is ezzel az írásjellel van keretbe foglalva, valami olyasmit sugallva, hogy az itt leírtak nem publikusak, mert valami titkot rejtenek a többszörös ellentmondás miatt:

ZÁRÓ.IEL.

(A költő egyszemélyes közvélemény. és röpirat a költemény, s mivel a mikrofonba más beszél, elrikoltja majd a szél.)

Az idézőjel az idézés szokványos jele. Versekben ritkán szerepel. Tóth Árpád következő soraiban a hideg, racionális számbavételt jelképezi:

> Akartam lenni csillag én is, A Végtelenség gyermeke, Valaki, aki szárny is, fény is, Örök szépségek hírnöke -De lehet-e repülni annak. Ki teste rabszolgája lett. Kinek már mindenekfelett Csak "hő"-i és "kiló"-i vannak, S ki csak csomó rút vegyi bomlás? (A Palace-ban...)

A meghalt kedves miatti fájó érzésből táplálkozó A huszonhatodik év versciklusban Szabó Lőrinc ezzel a kiemelő jellel az oxymoronban meghúzódó ellentétre utal:

Itt vagy: majdnem te; s mégsem te. Ami hiányzik, mily óriás a "kicsi"! Sírodat zárják rám a zárai.

A belső beszédnek is lehet szemhez szóló jelzése az idézőjel:

A változás pedig ez volt: egyszercsak rajtakaptam magam, hogy "fel az égbe" helyett azt mondom: "Örökké magasabbra", csupán "Örökké magasabbra". Nem is mondtam, mert csend volt, csend, mint most is köröskörül, csend, csend, cse-e-end!

(Tandori: Vissza az égbe)

 A felkiáltójelnek a szokásostól eltérő gyakori használata különösen a patetikus hangvételű művekre jellemző:

> Mind hasztalan! Mit ér a dal! A légbe zeng s magába hal. [...]

Ah, vége, vége! nincs remény! A föld hideg, a föld kemény. (Komjáthy Jenő: Mind hasztalan!)

A szeretett lény halála után hat évvel Szabó Lőrinc *A huszonhatodik év* című szonett-ciklusában a költői szomorúság enyhülésével a megörökítés miatti öröm hangulatát jelzi a sok felkiáltójellel:

Ragyogjon körűl fájó glória! Az! Dicsfény! Az! Emberi s köznapi. Láthatatlan és mégis ünnepi. Hat éve nem vagy. De légy! Akarom!

Érdekes irodalomtörténeti tény, hogy mihelyt Ady rálelt sajátosan egyedi hangjára, eltűntek műveiből a felkiáltójelek, a szavak súlya nyilván feleslegessé tette az emfatikum ilyenfajta jelzését.

• A kérdőjel jellegzetesen értelmi funkciót lát el: az információ hiányát vagy bizonytalanságát jelzi. Művészi szövegben azonban más szerephez is juthat. Érdekesen világít rá a kérdőjelek használatának tudati-érzelmi indítékaira Csoóri Sándor: "Mert kérdezni, rákérdezni, sőt kételkedni a legritkább esetben jelent tudatlanságot, inkább azt, hogy a kérdező számtalan helyről várja a válaszokat. A lenézett, a meggyanúsított kérdőjelet én a legdemokratikusabb írásjelnek tartom. Aki kérdez, számít mások részvételére, bízik bennük, olyannyira, hogy még a segítségüket is igényli. Aki kérdez, összefogásra buzdít, tanácskozásra; össze akarja kötni a múltat a jövővel, a titkot az értelemmel – épp a kiegyenesített kérdőjeleket fektetve le hídpadlónak. [...]

A kérdőjeleket leginkább a bonyolult csillagvizsgáló távcsövekhez tudnám hasonlítani. Szemünket meghagyják szemnek – csupán látásunkat tágítják ki a természetes határtokon túlra. Hiányuk éppen ezért azt a tudóst juttatja eszembe, aki szabad szemmel kutatja az ég titkait" (Kérdőjelek).

Petőcz András verszárlatában a kérdőjelek a gyötrő belső kétségek formai kivetítődései:

Mi az? Mi az, ami megközelít? Mi ez? Mi ez. ami közeledik? S hol van már az az erő? S hol vannak már azok a messzeségek? (Egy metafora megközelítése)

Ugyanannak az érzésnek, hangulatnak – mint például Babitsnál magárahagyatottság kifejezésének – többféle írásjel (! – ... :) is eszköze lehet:

> Ó! Desolatio! Nekem e föld halni jó, ezek a felhők -(nekem ilyen... szemfedők... kellenek) ezek a havasok -(nekem ilyen... sírkövek... kellenek) melyeket az ördög tolt föl bábeli tornvokul: az ördög ostromtornyai melyek a... mennyeket... ostro...molják. (Babits: Levél Tomiból)

Az írásjelek retorikus halmozásából születő **írásjel-kombinációk** az együttesen érvényesülő komplex érzelmek szignáljai:

> Nem vagy! - Nem vagy?! Nem hiszem el sosem: fájsz, kedves, fájsz rettenetesen! (Szabó Lőrinc: A huszonhatodik év)

Mindent a hazáért!... S ki-ki egyetértett: Sem isten, sem ember, - első a közérdek! Bástyakőért tornyot, templomot döntöttek És a harangokból ágyukat öntöttek!... (Kozma Andor: A karthágói harangok)

Az utóbbi versben a !... jelkombináció az érzelmi hullámzás jele: a lelkesülés utáni hirtelen elhallgatásé.

Az írásjelek szokványos használatával való elégedetlenség szülte azt a formát, amelyben a költő kivastagítja és felnagyítja a felkiáltójelet és kérdőjelet:

és aztán úgyis mindegy volna minden de most már este van vörös sárkányokat ugatnak a bordélyviskók a szél kipréselt macska-

fejeket gurgulyázik a sikátorokban a szívem helyéből pedig zöld tehenek bőgnek a tornyok fölé (Barta Sándor: A ZÖLDFEJÜ EMBER)

Bár az írásjelek szokatlan méretűek és nem szokványos helyen állnak, mégis alapvetően ebben a műben a verbalitás dominál.

A kevés – és éppen ezért többértelmű – mondatvégi írásjelünk miatti költői óhajt így fogalmazza meg Tamkó Sirató Károly Új írásjeleket című versében:

Legyen hohó-jel ámulat-jel dühöngés-jel könyörgöm-jel vádollak-jel szeretlek-jel igényt-tartanék-rád-jel búcsúztam-jel szégyelld-magad-jel tartom-jel adom-jel veszem-iel fütyülök-rád-jel.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az extralingvisztikai eszközök sok esetben nem csupán velejárói a nyelvi közlésnek, hanem olykor meghatározói is, noha nyelvivé transzformálásuk csak részben lehetséges. Az irodalmi szövegforma, azaz az **íráskép** vizuális információt nyújtva "a nyelvi közlés vizuális aspektusa, a nyomtatott vagy írott forma költői felhasználása" (Fónagy 1977, 123).

Az interpunkció bizonyos esetekben és meghatározott szándékkal nélkülözhető. Több régi kultúrában még nem is létezett, és a szöveg alapján is többnyire lehetséges a percepció. A központozás különben is kétarcú jelenség: egyrészt a szöveg egyértelmű felfogását segíti, másrészt éppen ellenkezőleg: többértelműséget sugallva a "sorok közötti" olvasásra késztet. Az értelmi egybekapcsolást vagy éppen elkülönítést, az érzelmek hullámzását vizuálisan is kiemelik az írásjelek, amelyeknek a szokásostól eltérő vagy kombinált használata még inkább a szöveg értelmi-érzelmi mélyebb rétegei felé irányítja az olvasó figyelmét. S mindezt takarékosan, vagyis verbalizálás nélkül éri el.

Nézzük ezek után csupán formai szempontból Juhász Gyula Anna örök című versét!

Az évek jöttek, mentek, elmaradtál Emlékeimből lassan, elfakult Arcképed a szívemben, elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod és én nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb erdejében. Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, Ma már nem reszketek tekintetedre. Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság, ó de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd! Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben És egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön, Amen.

Ez az optikailag különálló sorai miatt verses szöveg bár tartalmilag-szerkezetileg részekre bomlik, de formailag egy "tömb", sugallva a költeményben kifejezett érzelem- és gondolatvilág egyöntetűségét. A költemény külső formája szervesen összefügg a mondandóval: a strófákra nem bomló verstömb bizonyára az Anna-emlék megbonthatatlanságát, az emlékezés

egységes folyamatát szimbolizálja.

A mű vizuális képe konvencionális: a régi költői hagyományhoz igazodva nemcsak a versmondatkezdő betű nagy, hanem a sor eleji szavak és a szokásos imazárlat is nagybetűs kezdésű. Az értelmi tagolódást a központozás a tradícióhoz híven jelzi. Vessző kitétele az indulatszó előtt – a helyesírási hagyomány tiszteletén kívül – az érzelmi felismerés őszinteségének is jele: a megdöbbenés miatti szünettartásé. A versmondatvégi írásjelek konvergálnak a jelentéssel és hangulatisággal: nyugodt hangvételű megállapítás jele az első mondat végén a pont; a beismerés fájdalmát is sejteti a megszólításon és felszólításon kívül a második zárásában a felkiáltójel; a verszáró gondolat rezignált tudomásulvételét – visszakanyarodva a verskezdethez – ismét pont jelzi.

Ebből a szabályos központozású szövegből az enjambement eklatánsan kiugrik. Ez is összhangban van a költőből feltörő vallomásos jelleggel.

Érdekes, hogy egyes kiadásokban az Amen helyett Anna szerepel.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

demarkatív jel elhallgatásra utaló írásjelek emfatikus forma evokatív forma "grafikus metafora" interpunkció intonációs írásjelek írásjel-kombinációk írásjel-nélküliség íráskép "látható nyelv" "látható ritmus" optikai ritmus szövegforma szünetjelző írásjelek

VITAKÉRDÉSEK

- Van-e az írásjeleknek "jelentése"?
- Miben és miért más nyelvileg a beszélt és írott szöveg?

Szakirodalom

Bakos József 1979. A száműzött írásjelek. Magyar Nyelvőr, 185-189.

Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

Bolla Kálmán 1996. A beszéd hangzáshű lejegyzésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 18. 93–106.

Fónagy Iván 1977. írásjel, íráskép. Világirodalmi lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 5. 111-143.

Fónagy Iván 1989. A költői nyelv hangtanából. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Keszler Borbála 1995. Intonációs írásjelek a magyarban a XVII. század közepéig. In Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 215–233.

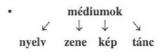
Keszler Borbála 1996. A bekezdések jelölése a magyar kéziratos emlékekben a XVI. század végéig. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 179–182.

J. Nagy Mária 1975. A szó művészete. Bukarest, Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó.

Petőfi S. János 1996d. Az explicitség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. *Linguistica Series C Relationes*, 8. sz.

Zolnai Béla 1957 [1926]. A látható nyelv. In Nyelv és stílus. Budapest, Gondolat, 53-107.

6. MULTIMEDIÁLIS SZÖVEGEK

• közlési csatornák

∠ ↓ ↓

verbális akusztikus vizuális

vizualitásra törekvések ∠ ↓ ↓ ↓
betű- és sortipografizálás képvers konkrét költészet

információk szimultanizmusa

1. A multimediális szöveg

Az **írott**, a **beszélt szöveg** többnyire csak **verbális** jelrendszer segítségével keletkezik, bár az írott egyben vizuális élmény is, a beszélt ugyanakkor hangélmény is, mégis **dominánsan nyelviek** az ilyen típusú szövegek.

Viszont nemegyszer multimediális szöveg (Petőfi S. János 1996a), azaz több jelrendszer együttese jön létre: a nyelvi mellett vagy a nyelvivel együtt szereplő zenei, képi jelrendszer jelenik meg, amely vizuális és/vagy akusztikus közlési csatornán érkezik, és az extralingvisztikai eszközök egyenrangúak vagy meghatározók ebben a heterogén jelegyüttesben. Ilyenek: a képversek, a kották, a tudományos szövegben az ábrák, grafikonok, táblázatok, fotók, rajzos illusztrációk stb.

Vegyes jelszerveződésű szöveg a következő:

Az újság a nyelvi közlést az oszlopdiagramos ábrázolás képiségének szemléletességével támogatja meg.

A médiumok egymásra hatása természetes dolog: hiszen ha szöveget olvasunk, belső hallásunk révén akusztikum társul hozzá, de fordítva is áll: a szöveghangzás például a strófikus formát is képes felidézni. Ez arra vezethető vissza, hogy a szó egyszerre nyelvi, auditív és vizuális anyagiságú (Bense 1964, 176). A nyelvi és nem nyelvi jeleknek egymást erősítő szerepe magától értetődik, mint a következő fogkrémreklámban is, hiszen a verbális kérdésre a kép adja meg a választ:

A következő Kossuth-nóta szövegét kotta és kép együttese egészíti ki:

Kossuth Lajos azt izente

Kossuth Lajos azt izente: Elfogyott a regimentje. Ha elfogyott kettő-három, Lesz helyébe harminchárom, Eljen a magyar szabadság, Eljen a haza! Esik eső karikára, Kossuth Lajos kalapjára, Valahány csepp esik rája, Annyi áldás szálljon rája, Eljen a magyar szabadság, Eljen a hazal

A dal nyelve, verstani és zenei prozódiája egységet alkot: szabadságharcunk plebejus jellegéhez jól illik a népies, *i*-ző nyelv, a magyar szöveghez a nemzeti verselés, és a hangsúlyos versritmushoz tökéletesen illeszkedik a zene ütemének és hangsúlyainak tagolódása. A kardot, a huszároknak a derékszíjról lelógó, díszes táskáját, a tarsolyt ábrázoló kép bár nem feltétlenül szükséges kísérője a szövegnek és kottának, de erősíti a katonai táborozás fogalomkörét. Ezek a jelek egyidejűleg értelmezhetők, mivel ez **multimediális kommunikátum** (Petőfi S. János – La Matina 1994d, 110).

2. A szöveg és a különböző médiumok összefonódásának sajátosságai

A multimediális szövegeknek azt a csoportját, amelyikre az együttkeletkezés és az összetartozás jellemző, **valódi multimediális** szövegnek tarthatjuk. Ilyenek a képregények, képversek, az ún. konkrét költészet alkotásai, amelyekben a **kép és a szöveg elválaszthatatlanok.**

A reklámok jó része a szöveg és kép együttesére épül:

Az élet napos oldala metaforikus-közhelyes kifejezésre játszik rá a szöveg az ötletes elferdítéssel: habos oldala, és közben a sörrel korreszpondáló habot ábrázolja a kép.

Vannak olyan szövegek is, amelyekben **együtt születhetnek vagy együtt is járhatnak a médiumok a szöveggel,** de kapcsolatuk nem feltétlen összetartozás. Például a népballadákban a dallam és a szöveg bár **egyszerre jött létre,** napjainkra már dallam nélkül, **szövegként is önállóak** ezek a folklóralkotások.

Előfordul az is, hogy a **később keletkezett médium** annyira **dominánssá válik,** hogy **az első el is tűnik** mellőle, mint a Balassi-versek esetében, amelyek noha dallamra íródtak, mégis a későbbiekben az önálló életre kelt szöveg mellől a dallam elfelejtődött, a "szóvers" önállósodott.

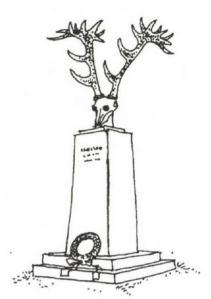
A multimediális szövegekben többnyire az egyik médium autonóm, az időben később képződő másik ezt csupán kísérheti, mint például Madách *Az ember tragédiája* című művét Zichy Mihály illusztrációi, de a szöveg ezek nélkül is autonóm.

Egy karvastag

Sajátos csoportba tartoznak az Ady–Reinitz-dalok, Kölcsey–Erkel: *Himnusz*, Vörösmarty–Egressy: *Szózat*. Ezek szavalhatók a dallamtól függetlenítve is, illetve énekelhetők szöveg nélkül is.

Kétségtelen tény az, hogy az irodalmi alkotás **illusztráció**ja megnövelheti a szöveg többértelműségét, mint például a következőben a *szarvashibá*t a megcsaltakat szimbolizáló *szarv* ábrázolásával:

agancsú szarvasnak megtetszett egy feltűnő szépségű ünő. De mert széplélek volt, önemésztő alkat, úgy gondolta, egyelőre hallgat, s majd egyszer szép hosszan elbőgi szerelmét egy hősi époszban. Így nem a nyers erő, hanem a költészet lesz az, amiért az ünő rá fölnézhet. Itt követett el hibát. Írt szonettet, elégiát, s a lánykérést elódázta. Kínban égye, könnyben ázva nagy költővé érett. De csak fejdíszéért kapott aranyérmet. (Romhányi József: Szarvashiba) (Nepp József illusztrációjával)

3. A látható nyelv a költészetben

3.1. Betű- és sortipografizálás

A költők az ún. **látható nyelv**vel (Zolnai 1957): a dőlt betűs vagy szimbólumot kiemelő nagybetűs írásmóddal, a szokásostól eltérő írásjelhasználattal, sortipografizálással **az olvasó figyelmét jelentéstöbbletre hívják fel.** Ezek bár a szemnek szóló jelzések, de meghangosításkor hangmodulációkkal érzékeltethetők. (Erről részletesebben A szöveg írott formája című részben volt szó.)

3.2. Vizuális költészet

A költészetnek régebbi korokban ritkábban, napjainkban viszont egyre gyakrabban jelentkező erőteljes vizualitása sokszor már nem feleltethető meg akusztikus jeleknek. Ezek az alkotások mind egyediek, ennek a fajta versalkotásnak nincsenek meg a tradicionális szabályai, így befogadásuk specifikus.

Szabó így summázza a vizuális költészet két vonulatát: "Mind a konkrét költészet, mind pedig a képvers vizuális költészet, az első korai előzménye az antikvitásból ismert 'carmina figurata', a másodiké pedig a középkori 'szóalgebra'. Mindkettőre kettős multimedialitás jellemző, amelynek forrása egy jól ismert tendencia: a művészetek integrációja" (1995a, 198).

3.2.1. Képversek

A líra vizuális kísérletei nem új keletűek. Az európai kultúrában Theokritosz (Kr. e. III. század), a hellenizmus görög költői és a késői ókor művészei is alkottak kalligrammát, képverset.

Századunkban az innováció a forma előtérbe kerülésével gazdagította a lírát. Az avantgárd újításaiban a képvers is megjelenik Apollinaire kalligrammáival. Ezek a francia költő szerint "vizuális líraiságot szülnek", és ez valóban igaz is híres képverseire (A megsebzett galamb és a szökőkút), amelyekre a XX. századi képverseket visszavezetni szokás.

Kétségtelen tény, hogy az Apollinaire-től felújított kalligramma (1913-1916, 1918) az avantgárdban a verses látvánnyal új lehetőséget nyitott meg a vizuális kísérleteknek a költői játékosság és ötlet számára a nyomtatási lehetőségek kiaknázásával. A világirodalmi törekvésekkel szinkronban a magyar avantgárd is a formalizmus jegyében alkotott vizuális versekkel jelentkezik. A "Hirdetőoszloppal kötet Kassákja már az expresszionista líra életérzéséhez, formabontó költői megoldásaihoz közelít. Noha a vizuális elem még igen szerény ezekben a versekben, a sorok hosszúságának lüktetése, az önkényes kis- és nagybetű használata, a tipográfiailag kiugratott szövegrészek közvetve a látványnak is szólnak" (Aczél 1984, 25).

(Kassák: Számozott versek: 8)

Jól látható, hogy ebben a költeményben a vizuális aspektus a költői ábrázolás eszközévé válva a grafikai elrendezéssel a zeneiség ellenében hat.

A magyar vizuális költészet a kassáki konstruktivista hatásra vezethető vissza, amely a zeneiség helyett (Zsilka 1970, 59) a képzőművészet megtermékenyítő ihletésére az élménykeltést a formára bízza. Emiatt a befogadó képzőművészeti felkészültségétől és kreatív fantáziájától függ aktív olvasása (Ingarden fogalma).

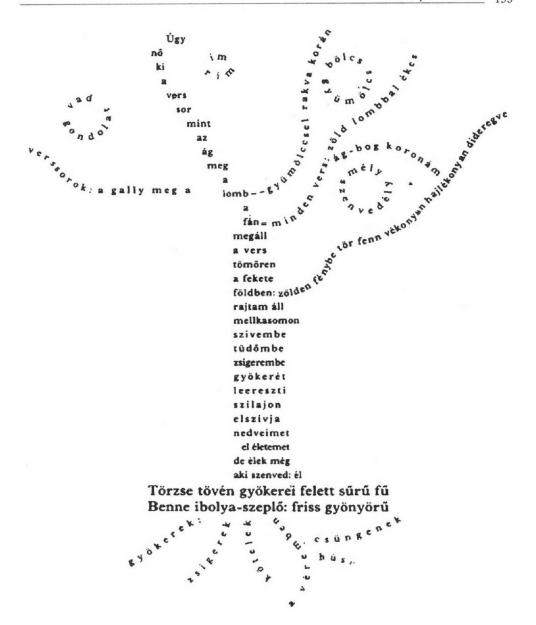
Wolf Root hord.

(Weöres: Hold)

Ebben a versben a sarló alakú hold kerek kontúrját adja vissza a költő a szavak soronkénti növelésével és csökkentésével. Szabályos mindkét irányú változás: mindig eggyel nő, illetve csökken az egytagú szavak száma, eszünkbe juttatva ezzel a holdtöltét és a holdfogyatkozást. A hold formája, jelentése uralja a verset, és közben egyetlen magánhangzója dominálja az egész művet is, sőt a költő még egy-egy stilizált holdat is rajzolt a vers fölé és alá.

Régebben a rövidebb-hosszabb verssorok elrendezése sajátos írásképet eredményezett, újabban pedig **a verssorokból kirajzolódó képforma** a divatos. Ezáltal a képvers szakított az íráshagyománnyal, amely linearizálja a szavakat, mondatokat, sorokat, az ún. **képvers** képi formára igazítva, egy tárgy körvonalaiba helyezi el a szöveget. A kassáki szövegképzési elveket még tovább modernizálják napjainkban az alkotók a figurális elrendezéssel, hiszen a vizuális költészet a jelentést redukálva a szövegek írásképének kifejezővé tételére törekszik. "A képvers a versképet önállósítja; tehát mindenfajta vers egyik meglevő elemét nagyítja ki" (Somlyó 1980, 244). A képvers szöveg és rajz ötvözete: "nyelvi és képi kódoltságú esztétikai üzenet" (Nagy Pál 1996, 202), amelyben a tartalom a képegésszel áll kapcsolatban. A költői élmény- és érzésvilág a sorok elrendezésében, betűnagyságában és a grafikai elrendezésben ölt testet.

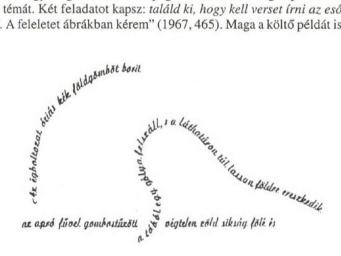
A képvers vizuális többletével: a verbalitás és ikonitás egybefonódásából fakadó jelentésösszegződésével többletjelentést visz a versbe, ennek következtében **a kép közvetlen vagy** szimbolikus kapcsolatban áll a szöveg jelentésével.

(Képes Géza: Gyümölcstől gyökérig)

Ez a versrajz vagy rajzos vers, miközben a címnek megfelelő ábrát nyújtva a látványra épít, ugyanakkor több szabályosan formált mondatból épül fel, vagyis az információk szimultanizmusa jellemzi, tehát ha lineáris rendezettségben írnánk le, már nem ugyanaz a mű lenne. A képvers - mint formai esztétikai játék - megbonthatatlan egysége képnek és szövegnek. A befogadó "rendteremtését", olvasását a cím: Gyümölcstől gyökérig és a nagybetűs mondatkezdések is irányítják. Miközben a stilizált fa lombjának legerősebb "ágán" kezdődik a versolvasás, a gallyak szabályos rendje szervesen illeszkedik a gondolatsorba, elágazást; kjegészítést fűzve hozzá, addig a "levél"- és a "gyümölcs"-imitációk közbeékelt gondolatokként, értelmező jelzőkként kapcsolódnak a mondatfűzésbe. Vizuális leleménnyel a kiszélesedő törzs a lényeget summázó megnövekedett szótagszámú soraival, a gyökér pedig indázó formájával egy pillanatig sem engedi, hogy elfelejtkezzünk a tipográfiai effektusról, mert – mondatvégi írásjelek híján is – szemantikailag-szintaktikailag rendezett struktúrát alkot a szerző a szavak kanyargó sorából. A "szabálytalan" indáztatással szemben az értelmi tagolást érvényesítik a metaforikus azonosítást segítő kettőspontok (verssorok: a gally meg a lomb, szenved: él, gyökerek: zsigerek kötelékek). A lineáris olvasatú vers helyett ennek a műnek a tipográfiai képe grafikus értelmezést is nyújt.

Szabó Lőrinc tréfásan-ironikusan így bátorít képvers írására: "Csak bátorság! Újat kell csinálni mindenáron. Nagyon helyes, hogy elhagytad az írásjeleket. Felolvasásban úgysem lehet őket hallani. Csakhogy még bravúrosabb tipográfia kell! A szöveg képe már külsőleg teljesen érzékeltesse a témát. Két feladatot kapsz: találd ki, hogy kell verset írni az esőről, aztán írj a Hortobágyról. A feleletet ábrákban kérem" (1967, 465). Maga a költő példát is mutat a másodikra:

3.2.2. Konkrét költészet

Az ösztönösség helyébe lépő szándékos **ikonitásra törekvés**sel keletkezik a **konkrét költészet**, amelyből a neoavantgárd irányzatában **kiiktatódik a grammatikalitás elve**, helyébe tudatosan az akusztikumot és a vizualitást léptetik az alkotók, a szöveg formája, hangzása, a képiség, a látvány együttesen és egy időben vonatkozik a tartalomra, egymás jelentését erősítve és módosítva növekszik meg a többértelműség. A művész igyekszik mondandóját közvetlenül, "konkrétan" az íráskép segítségével kifejezni, a jelentés helyett a szerkezetre, az **opti**-

kai megjelenítésre helvezve át a hangsúlyt, minimumra redukálya a redundanciát és maximálisra növelve a hírértéket (Fónagy 1979, 512). "A vizualitás funkciója itt minőségileg más, mint az írott/nyomtatott vagy illusztrált nyelvi szövegekben, illetőleg a kalligrammákban, mivel ez a jelkapcsolás domináns módja" (Fehér 1996, 108). A konkrét vers "nyelvi kódoltságú betűkép" (Nagy Pál 1996, 202).

Nagy László következő tipográfiai kompozíciója is a konkrét költészet egyik alkotása. A tipográfia miatt – a téma explikálása híján – többféle olvasatot valószínűsíthet az olvasó annak ellenére, hogy a szavak értelmén kívül elrendezésük, betűméretük sugallja a jelentést vagy jelentésváltozatot:

> ÉVAÉVAÉVAÉVAÉVAÉVA ÉVAÉVAÉVAÉVAÉVA ÉVAÉVA ÉVAÉVA ádám ÉVAÉVA ÉVAÉVAÉVAAAAAAAA ÉVAÉVAÉVAÉVAÉVA ÉVAÉVAÉVAÉVAÉVA

Ebből a sokváltozós "rejtvényből" látható: Nagy László a konkrét költészet elve-célja szerint a szavakat nem szerkeszti bele mondatokba, a szó határát megszünteti egy név többszöri egybeírásával, és az így kialakított betűcsoportokból mértani idomot szerkeszt kombinatorikus játékkal; "értelmetlen" A-kat sorjáz egymás mellé, így az már csak apró "hibának" számít, hogy egy tulajdonnevet kisbetűvel ír. Miért van mindez a "skandalum"?

A megértéshez a befogadás lépései a következők: a kompozíciót először szemmel fogja föl az olvasó, a tipografizálást érzékeli, a csupa nagybetűs ÉVÁ-ból és a kizárólag kisbetűs ádám-ból formált képet, amely bár explicit módon nem fejez ki ún. gondolatokat, mégis gondolatasszociációk sorát indítja el.

Tehát a vizuális játék: a grafikai elrendezettség, a betűtipográfia hat először. Majd ezt követi a "nyelvi struktúra" megfejtése: a grafikai kép az ÉVA szó sokszori monoton ismétlődéséből formálódik. Legszembetűnőbb a formai kontraszt; az ÉVÁ-k sokasága az egy ádám-mal szemben. Ez vezeti tovább a befogadót. A vers két feltételezett szavának jelentése túlmutat önmagán: nem konkrét személyeket jelöl, hanem az örök Évát és az örök Ádámot, azaz a női és a férfinemet szimbolizálja.

A csak két "szóból" álló mű többszörös kontraszt: képileg kisbetűké és nagybetűké, jelentésben férfi és nő örök ellentéte, illetve az örök ellentét változtathatatlansága sejlik fel az explicit kifejtés híján is. Az ÉVA név monoton ismétlése válik entropikussá, és nyitja meg sokféle értelmezés előtt a lehetőséget.

Talán ennek – az olvasónak, de nem olvasásra szánt – "szövegnek" a címére is ráérez a befogadó: Emberpár, annak ellenére, hogy nincs hagyományos értelemben vett lineáris olvasata. Ez verbovizuális struktúra, vagy még inkább Nagy László rejtvénye. Enigmatikus műnek hat: a költői játék rejtett utalásokat kínál föl. Ikonikusan is többféle jelentést sugallhat a férfibüszkeségtől dagadó keblű hímeknek, a nőuralomtól szenvedő férfiaknak, a női nem iránt kevéssé érdeklődő férfiaknak, nőuralomtól rettegő férfiembernek, a kisebbségi komplexussal küzdő nőknek, a feminizmus hívének. Az értelemképzésnek sok árnyalata lehetséges a rejtjelezettségből fakadóan. De két alapjelentés mégis közös: 'a két nem egymásmellettisége, egymásra utaltsága' sugalmazódik, illetve az, hogy 'kibékíthetetlen ellentét feszül az emberi nemek között'. Tehát "a művész a tartalmat olykor éppen a formába, vagyis a szöveg formai struktúrájába rejti el s kódolja bele" (Zsilka 1974, 30). Éppen a látványra építő rejtjelezettség gondolkodtatja el a befogadót – nyilván csak azt, aki elfogadja ezt a vizuális játékot –, és rendet látva bele ebbe a versbe, jelentés(eke)t társít hozzá.

Talán az ÉVA szó A-kal való megnyújtásának is jelentést lehet tulajdonítani? Talán. De megint többértelműt: a nőhöz kiáltást, a nő iránti áhítozást, de esetleg a nő miatti szomorúsá-

got vagy egyenesen a miatta való lelki fájdalmat.

Bármily érdekesek is az ehhez hasonló művek, jogos az aggodalom, mert "a képi értelemben vett metaforikusság kiiktatásáról van szó a konkrét költészetben. [...] Minél mélyebben sérti meg ugyanis egy mű a jelentésátvitel elvét, annál nagyobb az esély arra, hogy metaverssé, metaszöveggé váljék. Önmagában tehát nem a metafora megszüntetése, hanem a jelentésátviteli struktúrák megmerevítése fenyegeti funkcióvesztéssel a konkrét költészet némely szélsőséges változatát" (Kulcsár Szabó 1987, 371). A lettrizmus alkotásaira pedig már egyenesen a formalizmus túlhajtása jellemző.

4. Multimediális szövegek a reklámban, a publicisztikában

A konkrét költészet eszközeivel gyakran élnek a reklámok, az újságok és a mindennapi szövegek is, éppen azért, mert a szövegészlelés és -befogadás egyidejűségét akarják ezáltal megvalósítani:

5. A multimediális szövegek értelmezése

A multimediális szövegek **multikódoltság**úak (Horányi 1976, 147), befogadásukhoz egyszerre többféle kód dekódolása szükséges, illetve annak az ismerete, hogy miben áll a különböző jelrendszerek jelei között meglévő hasonlóság, funkcionális rokonság vagy a médiumok interferenciája.

A betűk képi figurában való elhelyezése gátja a gyors olvasásnak. Korunk képverseinek és konkrét költészetének értelmezéséhez, a jelentésadáshoz a nyelvi sajátságok ismeretén túl a vizuális aspektus számbavétele, bizonyos képzőművészeti szemléletmód is szükséges. Percepciójuk és megértésük nem a tradicionális írott szöveg befogadásának mechanizmusa szerint történik. A vizuális típusú alkotás a hagyományos helyett más befogadási módot implikál, hiszen nem a szövegmondatok időbeli egymásutánja a meghatározó a jelentéstulajdonításban, hanem a formai elrendezés, a szövegkép konnotálja a látvány mellett a poétikait.

ÖSSZEFOGLALÁS

A multimediális szövegek vegyes jelszerveződésűek: a nyelvin kívül, illetve azzal együtt vizuális és/vagy akusztikus közlési csatornán érkező képi, zenei jelekkel együtt jelennek meg, ezért alkotásukhoz többféle kódolás, befogadásukhoz többféle dekódolás szükséges. A multimedialitás sok területen jelentkezik: szaktudományi szövegekben a szövegeket kísérő illusztrációként, a publicisztikában, a reklámokban a felhívó szerep támogatására, a művészetekben (például táncművészt: mozgás, zene, kép, szöveg) a komplexebb hatás kedvéért.

A hagyományos forma széttörésén és megújításán munkálkodó mai irodalomban több alkotó próbálkozik a vizuális költészettel: a képverssel, amelyben a figurativitás a szöveggel egyenértékűvé válva lesz a jelentéstulajdonítás alapja és a konkrét költészettel, amelyben felborul mindenféle tradicionális szövegképző elv, megszűnik a szokásos versmondat, az extralingvisztikai eszközök, a képiség fölé nő a nyelvinek. A szöveg hagyományosan, lineárisan haladó értelmezése helyett a befogadói fantáziára építő kreativitásra van szükség a vizuális költészet képi rébuszának megfejtéséhez.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

ikonitás információk szimultanizmusa kalligrammák képversek

konkrét költészet lettrizmus médiumok multikódoltság

multimediális szöveg tipográfiai effektus verbovizuális struktúra vizuális költészet

VITAKÉRDÉS

Milyen hatású a multikódoltság a jelentéstulajdonításban?

Szakirodalom

Aczél Géza (szerk. és a bevezető tanulmány) 1984. Képversek. Budapest, Kozmosz.

Bense, Max 1964. Konkrét költészet. In Hajnal Gábor (szerk.): A líra ma. Vallomások, esszék. Budapest, Gon-

Fehér Erzsébet 1996. A vizuális költészet néhány szövegtani aspektusa. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 107-115.

Fónagy Iván 1979. konkrét költészet. Világirodalmi lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 6. 511-513.

Horányi Özséb 1976. Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 143–165.

Kulcsár Szabó Ernő 1987. Műalkotás – szöveg – hatás. Budapest, Magvető.

Nagy Pál 1996. A vizuális költészet. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 9. 202–222.

Petőfi S. János – La Matina, Marcello 1994d. Egy általános szemiotikai textológia centrális aspektusai. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 7. 97–128.

Petőfi S. János 1996a. Több mediális összetevővel rendelkező irodalmi szövegek elemzése. Budapest, OKSZI.

Somlyó György 1980. Philoktétész sebe. Budapest, Gondolat.

Szabó Lőrinc 1967. Divatok az irodalom körül. In A költészet dicsérete. Válogatott cikkek, tanulmányok. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 428–482.

Szabó Zoltán 1995a. Szemiotikai textológia és stilisztika. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 196–201.

Zolnai Béla 1957 [1926]. Nyelv és stílus. Budapest, Gondolat.

Zsilka Tibor 1970. A képvers és az olvasó. Magyar Nyelvőr, 58-64.

Zsilka Tibor 1974. Stilisztika és statisztika. Budapest, Akadémiai Kiadó.

7. SZÖVEGGRAMMATIKA

- · a mondat- és a szöveggrammatika szétválasztása
- · a szöveg konnexitása
- · a szövegkonnexitás grammatikai utaló eszközei:
 - egyes szófajok (névmások, névelők, sorszámnevek, határozószók)
 - · bizonyos jelek (idő-, mód-, fokjelek)
 - némely ragok (egyeztető és tárgyra utaló igei személyragok, birtokos személyragozás)
 - · az egyenes idézés

1. A szöveggrammatika fogalma

"A mondatnál magasabb rendű egységek szintaktikailag nem kevésbé strukturáltak, mint a nála alacsonyabb rendű egységek" – figyelmeztet Weinrich (1982, 32), ezért a szövegvizsgálatnak a szöveg grammatikai megformáltságára feltétlenül ki kell terjednie.

A szöveggrammatika fogalma kétféle jelentésben használatos.

- Jelenti egyrészt a mondatok szöveggé összekapcsolásával foglalkozó tudományágat, amely a mondategységen és a szövegmondaton túlmutató grammatikai, elsősorban mondatgrammatikai eszközöket vizsgálja (Deme 1965; Kiefer 1976a, 200–203; 1979, 225; Károly 1979, 23–24; Petőfi S. János 1982a, 10–11; Rácz 1992);
- másrészt a szövegegésznek mint jelkomplexumnak a szintaktikai kötöttségét elemző részdiszciplínát (van Dijk 1980, 18–67; Petőfi S. János 1988, 226) értik rajta, amely a szövegmondatok és a nagyobb szövegegységek között működő szöveggrammatikai összetartó erőt is kutatja.

Az utóbbi végtelenül nehezen ragadható meg, hiszen a szövegszervező grammatikai eszközök hatóköre jobbára kicsi: többnyire csupán az egymást követő szövegmondatok kapcsolására terjed ki. Ezért a **szöveggrammatiká**nak – mint a szövegtan részterületének – a feladata így jelölhető ki: feltárja a mondatok szöveggé összefűzésének grammatikai alapfeltételeit, azaz vizsgálja a szöveg **lineáris**, grammatikai kapcsoltságát, vagyis **konnexitását**. Kimutatja, hogy az ezt biztosító eszközök mennyiben szükséges és/vagy elégséges feltételei a szövegösszefüggésnek, illetve milyen mértékig járulnak hozzá a grammatikai elemekkel biztosított szövegfolytonosság megteremtéséhez, a **konnex** szövegképzéshez.

A szöveggrammatika elnevezés helyett – mivel a grammatikába újabban a jelentéstant is beleértik – a szövegszintaxist is használják. Jelenleg azonban szövegszintaxisról mint elkülönült ágról nem beszélhetünk, ez viszont nem áll ellentmondásban azzal, hogy a szövegben létezik szövegszintaktikai rendszerező elv (Szabó 1988, 12–14). Ez a könyv megmarad a hagyományosabb elnevezés mellett, mivel így a szintaxison kívül a morfológia szövegtani vetülete is beletartozik, tehát a szövegalkotás teljes grammatikai eszközhasználatával foglalkozik.

2. A mondat- és a szöveggrammatika szétválasztása

A szöveggrammatika vizsgálati területének kijelöléséhez alapvető a mondat- és a szöveggrammatika szétválasztása. Ez pedig nem könnyű, mert a szövegmondatok közötti kapcsolat – a különbségek ellenére – emlékeztet a mellé-, sőt az alárendelt tagmondatok közötti viszonyra, hiszen gyakran hasonló vagy azonos eszközök teremtik meg a mondaton belüli és a mondaton túlmutató összefüggést (Károly 1979, 23–24; Kiefer 1976a, 200–203; 1979, 217; Petőfi S. János 1982a, 10–11).

Nézzük tehát a mondat- és a szöveggrammatika érintkezési pontjait!

Az egyeztetés szokásosan másképp alakul egy mondategységben, mint mondategységek, illetve mondategészek között:

Két ügyes segéd belül a padon morzsolta kezét, és mosolygott reánk, a legnagyobb barátságossággal, lassabban, de éppen úgy felhozva minden létezhető jó dolgot.

Hamar kitudódott, hogy mi járatban vagyunk.

Megmutatták hátul, egy kis léces ketrecben, a főnökprincipális urat.

(Tolnai Lajos: A Szentistváni Kéry-család története)

A két hasas nőstény éhezett meg legelőbb, de csak morzsányi törmeléket találtak. A cseréppel ugyanúgy jártak, mint előző nap.

(Mészöly Miklós: Jelentés öt egérről)

Mennyiségjelző után egy mondategységen belül az egyeztetés a mai köz- és irodalmi nyelvi norma szerint alakilag történik (*Két segéd morzsolta; a két nőstény éhezett*). De míg az új mondategységben az állítmány lehet egyes és többes számú is (*mosolygott; találtak*), addig az új mondategészben értelmi egyeztetéssel törvényszerűen többesbe (*Megmutatták; jártak*) kerül. – Tehát a szövegszintű egyeztetés szabályai eltérnek a mondatgrammatikaiaktól (Rácz 1991, 172–177; 1992, 2–3).

A névmásítás, vagyis a névmásokkal helyettesítés is másként valósul meg a mondategységek, mint a mondategészek között. A tagmondatok kötését – ha névmási kötőszó teremti meg az összefüggést – alakilag egyeztetett vonatkozó névmással biztosítjuk:

Pedig azok a névtani kérdések, **amelyek** a latin helymegjelölések magyar megfelelőihez kapcsolódnak, nem mondvacsináltak, nagyon is megvan az elvi jelentőségük abban, hogy korai írásbeliségünk latin szövegekbe ágyazott névformái mögött a korai magyar helynévadás milyen tényleges, akkor élő nyelvi alakjai, névhasználati típusai állottak.

(Benkő Loránd: P. Mester két szatmári helynevéről)

A vonatkozó névmások csak elvétve léphetnek ki az összetett mondat keretei közül (Rácz 1991, 179–189):

Jobbára kétkezi emberek nyelve volt a magyar.

Olyanoké, akik valóságot és igazságot akartak közölni egymással. Akik világos, tiszta gondolatot fejeztek ki általa. Akiknek nem volt rejtegetnivalójuk egymás előtt. Akik nem szorultak se hazugságra, se hízelgésre.

(Illyés: Magyar beszéd)

Ebben a szövegrészletben a vonatkozó mellékmondatok formálisan önállósodtak, mert nem volt szükség a változatlan főmondat megismétlésére, sőt így a mellékmondat jelentése hangsúlyosabbá vált.

Szövegalkotási szokásunkat jól mutatja az alábbi idézet: szövegmondaton belül vonatkozó névmással utalunk vissza, abból kilépve pedig mutatóval:

> Mindenesetre van alap, melyre a vita során hivatkozhatunk. Az eredeti szöveg ez, az ihlet forrása, mely itt nem foszlik semmivé, mint egyéb alkotásoknál.

> > (Kosztolányi: A Téli rege új szövegéről)

Az ez, az mutató névmások használata elkülönülni látszik: az az anaforikus szerepe az összetett mondat határain belül főmondati utalószóként valósul meg, az ez viszont többnyire a mondat élén áll (Sebestyén 1959, 466):

> Azt állítja, hogy "írni nem nyelvészeti kérdés". Ez igaz. De ki állította azt, hogy bárkit is meg akarunk tanítani írni? Csacsiság lenne ezt megkísérelnünk.

> > (Kosztolányi: Nyelvművelés)

Szokás szerint függő idézéskor (oratio obliqua), vagyis összetett mondatban azt az utalószó, egyenes idézéskor (oratio recta), azaz egy újabb szöveg kezdetén ezt használatos:

> Schöpflin Aladár azt írja, hogy voltaképp "vitára akart ingerelni". (Kosztolányi: Nyelvművelés)

Múltkor egy előadásom után egyik írótársam kifogásokkal állott elő. Ezt mondta: Nem vagyok egy véleményen az előadóval a nyelvtanítást illetőleg.

(Kosztolányi: A lélek beszéde)

3. A szövegkonnexitás

A szöveg konnexitása, vagyis a grammatikai összefüggés szöveggrammatikai eszközökkel teremtődik meg. Ezek alkalmasak arra, hogy a befogadó tudatában a determinálás, illetve a helyettesítés/utalás révén korreferencia jöjjön létre az elő- vagy utóinformáció és a determináns, illetve a forikus elemek között.

A jelentésbeli egyenértékűség miatt történhet meg fogalmi jelentésű szó helyettesítése, azaz proforma használata: a főnévnek (főnévi csoportnak) névmással (pronomen), melléknévnek melléknévi mutató névmással (**proadjektivum**), a határozónak névmási határozószóval (**proadverbium**), az igének "igemás"-sal (**proverbum**) és a mondatnak **promondat**tal való felcserélése.

4. A konnexitás szöveggrammatikai kifejezőeszközei

A nyelveknek általános és nyelvspecifikus utaló-kapcsoló szöveggrammatikai elemei egyaránt vannak. Ezek a szövegnek a lineáris szerveződést segítő nyelvi eszközei. A révükön létrejövő grammatikai természetű szövegösszetartó erőt a nyelvészeti szakirodalom hagyományosan a következő szöveggrammatikai elemeknek tulajdonítja: névelő, kötőszó, igemód és -idő használata, névmásítás, egyeztetés, ellipszis, előfeltevések, szórend, téma-réma tagolás (Kiefer 1979, 218–221; Rácz 1992, 2). – Rácz (1992, 1) még idetartozónak gondolja az idézést is. - Megfontolandó, hogy az ellipszis ide vonódjék-e, mert a hiány szerkezeti és szemantikai jellegű. – Az előfeltevések kétségtelenül nyelvi elemhez kötődnek, de nem grammatikai, hanem szemantikai és pragmatikai jellegűek. A téma-réma tagolás, a szórend kontextusés szituációfüggősége miatt inkább a pragmatika része. Ezeknek a tárgyalása ebben a könyvben ezért nem a szöveggrammatika-részben történik meg. – Deme joggal állapítja meg: "a névelő is kifelé utal a mondatból, a kontextusra; hiszen az határozott, ami az előzményekben szerepelt, vagy amit a szituáció tesz azzá: determinálttá, egyedítetté. Gyakran egy-egy (főleg közelre mutató) névmás utal mondaton kívülre, a tágabb összefüggésben szereplő mozzanatok felé. A kontextus teszi érthetővé, mert az egészíti ki, a nyelvileg nem teljes mondatot" (1971, 388). Demének kétségtelenül igaza van, hogy a névmáshasználatunkat mindig, a névelőét pedig többnyire a kontextus vagy a szituáció érteti meg. Hasonló a helyzet az implicit alanyú mondatok igei személyragos alakjaival is.

Az egyes kutatók tehát más-más grammatikai eszközt csoportosítanak a szöveggrammatikába. E tisztázatlan kérdések miatt részben egyet lehet érteni Gaállal (1983, 107–111): sok nyelvi elemet nem a megfelelő helyen tárgyalnak a kutatók. Azzal viszont már nem lehet azonosulni, hogy ezek ne lennének a tágabban értelmezett szövegtan tárgyába tartozók.

A szituációtól függő névelőhasználat valóban a pragmatika területére tartozna, viszont a nyelvi kódnak megfelelő a grammatikába. Így két helyen kellene szólnia a névelőzésről. Ezt elkerülendő ez a könyv **pragmatikai**, illetve szemantikai meghatározottságú grammatikai eszközként tárgyalja a névelőzést, a proformákat, az egyeztetést, az utaló szerepű ragozást, jelezést és az egyenes idézést.

4.1. Egyes szófajok

Egyes szófajoknak kitüntetett grammatikai szövegszervező funkciójuk van:

- a névelőknek determináló-utaló,
- a névmásoknak, határozószóknak helyettesítő-utaló,
- a fokozott mellékneveknek és sorszámneveknek utaló szerepük miatt.

A többi szófajnak – eltérő arányban – inkább a szöveg szemantikai összefüggése szempontjából van rendeltetése.

4.1.1. A névelő

A névelőzés nyelvspecifikus kötöttségű. Nyelvünkben a "névelőt ... másképpen nem is tudjuk szemlélni, mint hogy a főnévhez kötjük. A határozott névelő az illető dolog egészét, ill. a számunkra az adott helyzetben egyedülálló létezőt jelenti, a határozatlan pedig a több közül kiválasztott egyedet s végül a névelőtlenség a meghatározatlan részfogalmat" (Hadrovics 1969, 15).

Csakis szövegben értelmezhető az egymással bináris oppozícióban álló határozott és határozatlan névelő szerepeltetése, illetve a névelőtlenség értelmi és stilisztikai funkciója (Gallasy 1980, 340; Fábián 1956, 489–491).

A határozott névelő szerepéről közismert, hogy egyrészt logikai megkülönböztetést szolgál a fogalom körének leszűkítésével vagy éppen az egész típusra, esetleg a főbb kategóriákra utalással, másrészt logikai funkció nélkül, szabályokhoz igazodva sok esetben előz meg tulajdon- vagy köznevet. Nyilvánvaló, hogy a megnevezett fogalom határozottságára akkor utalhat, ha az ismertnek tekinthető.

Névelőhasználatunk nem véletlenszerű, hanem a jelentés függvényeként szabályokhoz kötődik.

A szövegelőzmény következtében szabályszerű, hogy első említéskor határozatlan névelővel vagy névelő nélkül szerepeltetjük a még meg nem határozott fogalmat, a másodszori előforduláskor – mint ismertté váltat – azonban az azonosság éreztetésére már határozott névelősen említjük. Éppen emiatt lesz konnex a szöveg, hiszen ha a második előforduláskor is határozatlan névelős maradna a névszói csoport, a mondatok nem függnének össze, összefüggéstelenné (inkonnexszé) válnának:

Volt egyszer **egy** király és annak három fia. Volt **a** királynak egy almafája, amelyen aranyalmák termettek.

(Tündérszép Ilona és Árgyélus – magyar népmese)

Látható, hogy a határozatlan névelő referenciális utasításként (Kocsány 1996a, 158) az utólagos, a szövegben még csak ezután megjelenő információra, a határozott névelő viszont az előzetes közlésre utal, annak az érvényességét tartja fenn (Weinrich 1982, 38). Ebből logikusan következik, hogy a határozatlan névelő mindig a beszélő és a hallgató között végbemenő információátadás új elemét jelzi, és emiatt a befogadó figyelmét erőteljesen irányítja, a határozott névelő pedig, mivel csak fenntartja a névszóval jelölt fogalom változatlanságát, nem igényel feszült figyelmet.

A beszédhelyzetből fakadóan addig nem említett szó is kaphat határozott névelőt:

Már Sándor is a dolgozó fiatalembert nézte s mintegy felelve Balázs kutató szemének, mondta:

- Rajzol. Látod?
- Az ám! Most szögezte fel a rajzpapirost.

(Nagy Lajos: Nyitott ablakok)

A szituációból természetesen adódik a 'rajzolás' említése miatt a vele egy jelentésmezőbe vonható *rajzpapiros* határozott névelős volta. Ábrányi Emil hetvenedik életéve mezsgyéjén meghalt.

Vajúdó, forrongó korban élünk. Ennek tulajdonítom, meg a nálunk dívó irodalmi felületességnek, hogy az agg poéta koporsója fölött egymásnak ellentmondó vélemények kereszteződnek.

(Kosztolányi: Látjátok, feleim)

Nyilvánvaló ebből a szövegrészletből, hogy ha köznévvel utal vissza a beszélő a névelő nélkül, **tulajdonnévvel megnevezett** személyre, akkor – az azonosság éreztetése kedvéért – a köznevet határozott névelősen használja. A hallgató számára – aki nem feltétlenül ismeri Ábrányi Emil nevét, de feltételezi, hogy nem akarják félrevezetni (Kiefer 1979, 218) – annak ez jelzi, hogy ugyanarról a személyről van szó.

• A kommunikáló felek **előismeret**ének hatására is állhat főnév előtt határozott névelő:

Két ifiu térdel, kezökben a lant, A kopja tövén, mintha volna feszület.

Arany a *Szondi két apródja* című balladájában nem tartja szükségesnek megnevezni, hogy a két ifjú zenész apród, mivel a magyarság **tudati tartalék**ához (Hadrovics 1969, 30–31), azaz előismeretéhez tartozónak tekinti a drégelyi vár elestének a történetét, s azt a hagyományt, amely szerint a vár hős védőjét, Szondi Györgyöt a két lantosa siratja el.

A mesékben szereplő állatok említésekor sajátos a névelőhasználat. Jól mutatja ezt a kö-

vetkező két meseküszöb:

Egyszer lakodalom volt egy faluban. A róka megérezte a szagot, s gondolta, jó volna belopózni oda. Rábeszélte **a** farkast, hogy menjenek el ők is a lakodalomba.

Azt mondja a farkas:

- Menjünk! Bár attól félek, hogy megbánjuk.

Feleli a róka:

- Ne félj semmit, csak gyere velem!

Bár ez a néhány mondat *A róka és a farkas a lakodalomban* című mesének a kezdete, mégis már az első említéskor is határozott névelős az állatok megnevezése, mivel a befogadónak a meseolvasásból fakadóan **előismeretei** vannak arról, milyen tulajdonságúak szokásosan ezek az állatok a mesékben: a róka ravasz, a farkas mindig zsákmány után kutat. Ez az a róka, aki a farkassal viteti magát, s közben mondogatja: *Vert visz veretlent*. Vagyis a róka furfanggal nem akárkit, hanem egy másik vadállatot: a farkast is képes rászedni. Az állat mesehősök említése tehát hagyományosan akkor szokott határozott névelős lenni, ha a rájuk tipikusan jellemző sajátságokat tulajdonítjuk nekik (Weinrich 1982, 37–38). Például *A tücsök és a hangya* a bohém, felelőtlen, művészhajlamú, illetve az előrelátó, szorgalmas lény szimbóluma.

A következő mesében viszont első említéskor határozatlan névelős az erőt jelképező medve és a gátlástalan zsákmányszerzést szimbolizáló farkas:

Élt egyszer az erdőben egy medve meg egy farkas. Aszályos, rossz esztendő volt. nem sok ételhez jutottak. Mindkettőnek külön-külön már jó ideje az forgott az eszében, jó volna ellátogatni az emberek éléskamrái, istállói felé.

Összetalálkozik egyszer a medve a farkassal.

(A legerősebb állat – magyar népmese)

Ebben a meseindításban nem ok nélkül szerepel a két állat neve határozatlan névelővel, hiszen nem az előismereteinknek megfelelő szokványos figurákként szerepelnek, hanem olyan egyedekként, akik meglepő felismeréshez jutnak el a mese befejezésében: "...az ember a legerősebb állat".

A mesék határozott névelős címe (A kiskondás) – mint a szövegcímek általában – olyan előinformációra utal, amelynek a befogadó nincs birtokában, de épp az információhiány megszüntetése készteti olvasásra. Ady határozott névelős címei is azt szuggerálják, mintha az olvasónak lenne előismerete, vagy legalábbis kellene lennie; A Halál lovai, A Halál-tó fölött, A lelkek temetője, A muszáj-Herkules, A nagy hinta-játék, A Patyolat üzenete.

Sajátos helyzet alakul ki akkor, ha a kommunikálók más értelmet tulajdonítanak a határozott névelős főnévnek, mint az V. László című Arany-balladában is, és így az utalószój értékű határozott névelő kitétele ellenére sem egyértelmű a hozzá kapcsolt fogalom:

Itt a kehely, igyál, Uram László király Enyhít... miképp a sír.

A balladai homályt teremtő névelőhasználat következtében a nyelvileg ki nem fejtett tudati tartalom miatt csak történelmi előismereteinkből tudjuk, hogy a király a hűsítő, a cseh viszont a mérgezett italt tartalmazó kehelyre gondol.

Természetes, hogy a kommunikációban nemcsak a beszélő, hanem a hallgató tudatában is be kell következnie a határozott névelő teremtette korreferenciának. Ha előismeret híján ez nem történik meg, akkor hibás a határozott névelő használata. Ezért nem meglepő, hogy a következő novellarészlet tanúsága szerint a hallgató értetlenül áll a határozott névelős logikátlan állítás előtt, amely előinformációt feltételez, márpedig annak nincs birtokában, ezért a homályt eloszlatandó, rákérdez:

- Mi van?
- Jön az asszony.
- Milyen asszony?
- Erszény Andrásné... A Komor Ló felesége.

(Móricz: Komor Ló)

Eddig ugyanis szó sem volt semmilyen asszonyról. Tehát olyan hírt mond az egyik csikós, amelyet csak ő tud, és az eddig hallgató kiegészítést várva a hiányos információra kérdez rá. A nyelvi kód ismerete miatt is használhatjuk a határozott névelőt:

Az ember végül homokos, szomorú, vizes síkra ér. (József Attila: Reménytelenül) Ebben az esetben a határozott névelő elszigetelten áll, nem magyarázza a névszó határozottságát sem a beszédhelyzet, sem a szövegelőzmény, csak a nyelvi kód. Ilyenkor azt van hivatva kifejezni, hogy **a főnév generikus értelemben veendő**, tehát nemre utal.

A határozott névelőnek főként metanyelvi szövegben gyakori ilyen jellegű használata, mint például a következő szakkönyvet indító bekezdésben:

A hangtan tárgya és feladata. A nyelv-lényege szerint-kétarcú. Egyfelől anyagi jelenség: beszélőszerveink megfelelő mozgássora létesíti, és hallószervünk segítségével közvetlenül érzékelhető. Másfelől azonban a nyelv tudattartalmat, jelentést hordoz: azaz a nyelv hanganyagának kifejező ereje van.

(Papp István: Leíró magyar hangtan)

Ezenkívül a határozott névelő bizonyos műfajban arra is alkalmas, hogy "az általunk még nem ismert fogalmakat a maguk konkrét, egyedi valóságában mintegy elénk vetítse, s szinte ránk »kényszerítse« az ismeretüket. Ezáltal – a nyelvi ökonómia jegyében – lehetőség nyílik rá, hogy a leírásból … az első fokozatot: a még ismeretlen fogalmak bemutatását … mintegy átugorjuk, s in medias res rögtön a mondanivaló lényegesebb részével kezdjük… Így a határozott névelő nemcsak hogy ártalmára nincs a balladai tömörségnek, hanem … fokozhatja a ballada tömörségét" (Ruzsiczky 1974, 499), mint Arany Ágnes asszony című művében is:

Ágnes asszony **a** patakban Fehér lepedőjét mossa... Odagyűl **az** utcagyermek... Összefutnak **a** szomszédnők...

Ugyanezekben a mondatokban a névelő elhagyása miatt átrendeződnének a hangsúlyviszonyok: kiemeltté válna, hogy a patakban (és nem a folyóban) mos Ágnes asszony, a cselekvés helyett az összetett szavak előtagjának jelentése dominálna.

A tapasztalat azt mutatja, hogy **határozatlan névelő** a szövegek fordulópontján van, "azokon a döntő helyeken jelenik meg, ahol az információátadás új és váratlan irányt vesz" (Weinrich 1982, 38), mint *A kiskondás* című mesében is:

A bemutatáskor:

... volt egyszer **egy** szegény asszony. Volt annak **egy** fia.

Az útnak induláskor:

...kért egy tarisznya hamubasült pogácsát...

A vándorlás egymást követő fázisaiban:

Ahogy megy, nagy sokára talál egy kutat.

...Amint épp **egy** nagy pusztaságban vándorolt, talál megint valakit: **egy** sánta rókát. Útjában akkor messziről meglátott **egy** nagy tavat. ...hát ott látja, hogy a víz szélében vergődik **egy** kis hal... Hát megint talál **egy** kutat vályúval. Húzott nekik **egy** vödör vizet... ...vessenek neki **egy** kis maradékot.

Ez a mese is igazolja azt a megállapítást, hogy "a határozott névelő gyakorisága egy tetszőleges szövegben sokszorosan nagyobb, mint a határozatlan névelőé", illetve "A szöveg bizonyos helyein a határozott névelők tömörülése, míg más helyeken a határozatlan névelők tömörülése észlelhető" (Weinrich 1982, 36), hiszen a névelők szövegbeli előfordulása a szövegstruktúra függvénye. A határozott és határozatlan névelők nem cserélhetők fel egymással, mivel disztribúciójuk nem a véletlen műve, hanem az elő- és utóinformációé, vagyis a beszélő információhiányából adódik a határozatlan névelő, biztos értesüléséből a határozott.

Nemegyszer azonban **névelőtlen** a főnév. Ilyenkor "az elő- és utóinformáció pólusai között az artikulátum [...] függőben marad" (Weinrich 1982, 43). Nyelvszokásunk szerint fajtát, minőséget stb. megnevező szó elől a névelőt elhagyjuk:

– Az egész őszt Szirákinál töltöttem, és igen jól beletanultam a bűbájos mesterségbe. Nem féltem kimenni a temetőbe, hogy sarat hozzak a szembetegeknek. Vigyáztam, hogy ne nézzek a vállamon át a holdvilágba, és kifordítva vettem fel a szoknyámat, ha éjszaka akadt dolgom a házon kívül, hogy a kísértet megijedjen tőlem.

(Krúdy: Kleofásné kakasa)

A sarat szó a szokásnak megfelelőn névelőtlen, mivel anyagot jelöl. Az éjszaka névelő nélkül 'bármelyik éjszaká'-t jelenti, szemben a határozott névelős az éjszaka 'ma éjszaka' értelmével, illetve az egy éjszaka forma 'egy valamely éjszaka' jelentésével.

Ezenkívül gyakori a névelőtlenség nulla kontextusban: szövegtől és szituációtól izolált szólásokban, közmondásokban, aforizmákban, az egymondatos szövegekben: *Madarat tolláról, embert barátjáról.*

A beszélt nyelvben nemegyszer előfordul agrammatikus névelőhiány, megnehezítve a megértést. A *Fűre lépni tilos!* tiltást névelőtlen formában úgy kell értelmeznünk: 'mindenféle fűre lépni tilos', holott nyilván csak arról van szó, hogy a 'konkrét park füvére tilos lépni'. A névelőelhagyás sokszor hivatalos ízűvé teszi a szövegformálást, és ugyanakkor pontatlanná is, mert a determinálás elmarad: *Fent említetteken kívül fel kell még sorolnunk...*

"A névelő mondattana az írónak egy bizonyos stilisztikai játékteret kínál fel" (Weinrich 1982, 42). A névelőhiány például archaizálásunk jellegzetes stíluseszköze (Tompa 1972, 251). Ezért nem meglepő, hogy a Balassi-évforduló alkalmából írt versben a főnevek és főnévi szerkezetek elől hiányzik a névelő:

De [Ø] álom, [Ø] képzelem [Ø] kerített részeken nagyobb erő [Ø] hadaknál, válva [Ø] gondolatra egymást vágyva tartja Szabadka és Kolozsvár. (Csiki László: Szakadozott ének)

Összegezve: "A határozott névelő használata szükséges, de nem elegendő feltétele" a konnexitásnak (Kiefer 1979, 219). Szükséges, mert a **determinálás** egyik eszközeként határozottá teszi az ismert fogalmat kifejező főnevet, és ezáltal köt a szövegelőzményhez, de önmagában – más szövegösszefüggést teremtő elem nélkül – nem elégséges kapcsolóelem.

4.1.2. A névmás

Az egyik legjellegzetesebb konnexiós utalás a névmással való helyettesítés, azaz a pronominalizáció, amely elkerülhetővé teszi a szóismétlést, és egyben utaló jellegénél fogva a korreferencia egyik fajtájával hozzá is járul a szöveg konnexszé válásához. Tehát nemcsak fogalomszók egymáshoz társításakor keletkezik izotopikus folytonosság, hanem fogalomszók és proformák egybekapcsolódásakor is.

A névmásnak önmagában nincs jelölő szerepe, csakis a szituáció, a kontextus: az előzmény vagy folytatás állításainak függvényében **töltődik fel jelentéssel** (M. Korchmáros 1976–1977, 331–360):

Végre amikor írsz, az a vágyad, hogy közölj valamit. Ez mozgatja a tollad, serkenti alkotókedved.

(Kosztolányi: Tanács)

Látható, hogy a **névmási utalás kontextuális, illetve szituacionális meghatározottságú.** Az *ez* helyettesítve az *amikor írsz, az a vágyad, hogy közölj valamit* formát, magába "szívja" annak jelentését is. Ugyanis a névmási proformák mint "üres szók" **a szövegmondatokban jelentéssel telítődnek:** az ante- vagy a posztcedens fogalmi jelentését tartják fenn, szemantikai kapcsolatot teremtenek velük. **Névmásaink tartalmi feltöltődése** (M. Korchmáros 1975–1976, 331–360) **a szituációból vagy kontextusból fakad.**

Szövegszinten az anaforikus névmások többször fordulnak elő, mint a kataforikusok (Rácz 1992, 5).

4.1.2.1. A főnévi névmások

A névmások közül is a főnéviek a leggyakoribb helyettesítő funkciójúak.

 A személyes névmás anaforikus konnexiós utasításként az antecedensre utal vissza (Kocsány 1996a, 158), ezért az alanyi szerepű harmadik személyű névmás hiánya nem nehezíti a megértést, sőt jelzi – mint a következő szövegrészletben is –, hogy az első és második szövegmondatnak közös alanya van:

Megjelent a három kifestett nő. Messziről komikusak voltak, közelről félelmesek. Ők is ittak, és viselkedésükről gyorsan kiderült, hogy semmiféle szempontból nem tartják még magukat öregnek.

(Hunyady Sándor: A hajó királynője)

A magyar a változatlan alanyt a harmadik személyű anaforikus személyes névmás szabályszerű hiányával: az implicit alannyal (Ø anafora = a kötelezően törölt név-

más) jelöli, éreztetve a szövegfolytonosságot, ezért a köznyelvi és szépirodalmi szövegekben csak hangsúlyos esetben fordul elő személyes névmás. Az előző szövegrészlet harmadik szövegmondatában a kontextus miatt: a másokkal való összevetés kedvéért szerepel az anaforikus névmás explicit formában.

A régi bibliafordításokban viszont gyakori a személyes névmás redundáns kitétele

alanyi, illetve birtokos jelzői szerepben:

Legyetek azért ti tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes...

Te pedig a mikor alamizsnát osztogatsz, ne tudja a te bal kezed, mit cselekszik a te jobb kezed...

Ímé kiméne a magvető vetni. És a mikor ő vet vala, némely mag az útfélre esék; és eljővén a madarak, elkapkodák azt.

(Károli Gáspár fordítása)

De a mai nyelvhasználatban is **több olyan eset van, amikor grammatikai okból nem törölhető az ő névmás.** Kocsány (1995, 286) példáival mutatom be:

- ha az ő fókusz, azaz a mondat leghangsúlyosabb eleme: Ő jött ki elém az állomásra;
- ha mondatot kezdő ismert elem: Ő türelmesen várt;
- ha kvantor hatókörében található: Ő is kiment az állomásra;
- ha több alannyal együtt felsorolva áll: A húga, ő meg a barátja egy egész tortát evett meg;
- ha jelzői szerkezet élén fordul elő: Ő, aki mindenhez ért, megcsinálhatta volna;
- ha ismert elemként szembesítésben szerepel: Ő pedig türelmesen várt.

Ezenkívül az ő megmaradhat "természetes értelmezést megteremtő redundáns" (Kocsány 1995, 291) elemként is.

- A mutató névmás is nagyon gyakori konnexitást megteremtő utaló elem. Tendenciaszerűen érvényesül az a szabály, hogy a palatális változatok az előzményre, a velárisak pedig a még csak ezután következőre utalnak. Az ettől való eltérés is szabályokba foglalható (Sebestyén 1959, 469–470):
 - felcserélhető a palatális és veláris változat, ha az előzmény főnévi igenevére vonatkozik:

Megfutamodni? Azt nem.

- palatális használatos, ha kijelölő jelzőként használják:

Ezzel az állással megkínálták Pál Jánost is, de nem vállalta. (Tömörkény: Földragasztás irányában)

- határozott névelős fogalomra a veláris utal vissza:

De a többiek többen vannak. **Azokra** még nagyobb szükség van. (Ady: Répakapálás)

- egyenes idézés előtt a palatális változat szokásos:

A határszéli diófán, mikor áthaladtak alatta, szólt a bagoly s mintha örökké csak ezt ismételte volna:

- Meghalsz ember...

(Tamási Áron: Zarándok földműves)

A mutató névmás távolba hatása sokféle lehet: utalhat pontszerűen egy szóra, de foltszerűen nagyobb szövegegységre is. Kosztolányi Ismeretlen című novellája indító mondatában kataforikusan az elmesélt történet egészére mint posztcedensre utal:

Abban az időben történt ez, amikor súlyos betegségemből föllábadva csavarogtam ide-oda, egy téli éjszakán, régen, húsz éves koromban.

Kosztolányi egy másik novellája utolsó bekezdésében, A léggömb elrepül címűben viszont anaforikusan a már elmondott történet egészére mint antecedensre vonatkozik:

Te, – mondta egyszerre józanul – ez nem érdektelen novella-téma.

Az élőbeszéd nyelvi sajátossága a mutató névmás felesleges kitétele, amely ún. témaismétlő szerkezetet szül:

Az Állatkert, az akkor nyílt meg, amikor kis gimnazista volt. (Németh László: Irgalom)

Kialakulásának több oka is lehet: ritmikai, a megértés vezérlése vagy a pongyola nyelvhasználat, esetleg a kommunikáció biztonságát szolgája az előkészítő rész kiemelésével (Károly 1958, 32), illetve a beszéd fonalának jelzésével.

A személyes és mutató névmáson kívül más névmástípusok már kevésbé gyakran teremtenek szövegösszefüggést:

Birtokos névmás:

[...] az súgja ma, hosszú búcsúd mit érzett: amit azóta én: a vereséget. A tiedet!... S mondd velem: az enyémet! (Szabó Lőrinc: Kettős vereség)

Határozatlan névmás:

Szeszélyes, bús ajándék E rímes, furcsa játék, Ó, zokog, bár negédes -Fogadd szivedbe, édes!... De lásd, egyebem nincsen. (Tóth Árpád: Rímes, furcsa játék)

Volt két mostohatestvér. Az egyiket hívták nagy Kolozsnak, a másikat hívták kis Kolozsnak.

(Kis Kolozs meg nagy Kolozs - magyar népmese)

Általános névmás:

Hipnotikus hatása van a szónak. A gyermeknek mindegyik szimbólum. (Kosztolányi: A! Aszó)

Érdemes áttekinteni mini szövegekben: mondatpárokban (1. és 2. mondattal jelezve a táblázatban) a mondatrészi funkciók figyelembevételével a referenciális azonosság alapján működő szövegalkotási szabályrendszerünket. A következő táblázat az ún. neutrális, azaz mondathangsúlyos elemet nem tartalmazó mondatokra érvényes proformák használatát mutatja. Ha a proforma elmarad, redukciót eredményező törlés történik (Ø formák).

		A főnév vagy a fő	névi csoport szerepe		
mr	j	az 1. mondatban antecedens	a 2. mondatban proforma	mr	k
A		A főszereplő várta a rendezőt.	Meg akarta vele beszélni a jelenetét.	A	Ø
	E -	A színész kezében volt a szöveg.	Hirtelen lecsapta az asztalra.	Т	Ø
	+	Belépett a rendező.	A főszereplő rögtön észrevette (őt).		Ø v. sz
	TB +	A színészek ott ácsorogtak már.	A rendező üdvözölte őket.		SZ.
	-	A díszletek már álltak.	Nem kellett mozgatni (őket).		Ø v. sz
	E	Ott termett a dramaturg is.	Vele kezdődött el a próba.	M	sz.
Т		Majd a rendező kérette a súgót.	Az rögtön megjelent.		tnm
	E -	A súgó elővette a szövegkönyvet.	Kinyitotta a megjelölt résznél.	Т	Ø
	+	A dramaturg a főszereplőt hívatta.	Majd beállította (őt) a jelenethez.		Ø v. sz
	ТВ	A mellékszereplőket is szólította.	Őket is színpadra állította.		sz
	-	Elkezdték a jelenetet.	Egész délután azon dolgoztak.	M	tmn
	+	A rendező dicsérte a főszereplőt.	Mégis vitatkozott vele.		sz

mr i		az 1. mondatban	a 2. mondatban	mr	l _r	
	J	antecedens	proforma		K	
M	E +	Odalépett a művésznőhöz.	Az meglepődött.	A	tmn	
	E -	A kellékkel babrált.	Utána hátrább csúsztatta.	T	Ø	
	+	Rátekintett a rendezőre.	Kérdőn nézte (őt).		Ø v. sz	
	TB+	A rendező a kellékeshez is szólt.	Irányította őket.		SZ	
	-	A kellékeken is igazított.	Felcserélte őket.		sz	
	E +	Utána a jelmeztervezővel beszélt.	Sokáig egyeztetett vele.	M	SZ	

(mr = mondatrész, j = jellemzője, k = kifejezőeszköz, E = egyes szám, TB = többes szám, sz = személyes névmás, tmn = távolra mutató névmás, - = élettelen, + = élő, M = más mondatrész)

A példák tanúsága szerint alapvetően irreleváns a főnévi vagy főnévi csoporti antecedens élő vagy élettelen jegye (Pléh–Radics 1976, 264). – Ismétlődő alany esetén törvényszerű nyelvünkben a korreferens névmás törlése (Pléh-Radics 1976, 263). – Nyelvünk jellemző szövegalkotási szabálya érvényesül akkor, amikor a 2. mondat alanya nem ő, hanem az 1. mondat nem alanyi mondatrészével korreferens távolra mutató névmás az ún. neutrális mondatban (Pléh-Radics 1976, 263).

4.1.2.2. A melléknévi névmások

A proadjektivum, a melléknevet helyettesítő melléknévi névmás is kapcsolhat szövegmondatokat:

> A magyar nyelv természeténél fogva az egyszerűséget és a világosságot kívánja. Nem mindegyik nyelv ilyen.

> > (Illyés: Magyar beszéd)

Ott szép cseresznyét árulnak. Olyan kell nekem is.

4.1.2.3. A névmási határozószók

A határozószó (proadverbium) is utaló szerepű. A proadverbiális utalás a szövegelőzmény egy határozói természetű részletének névmási határozószóval való helyettesítése:

> Minden jó mondat egy csiszolás azon, amivé az emberiség válhat. (A hatásos rossz mondat: karcolás.) A jó mondat természetesen nem más, mint egy jó gondolat megcáfolhatatlannak tetsző, telitalálatszerű előadása. A jó mondat így örök nevelő.

> > (Illyés: Magyar beszéd)

Az így anaforikus proadverbium az 'egy jó gondolat megcáfolhatatlannak tetsző, telitalálatszerű előadása folytán' jelentéssel korreferens.

Április, április, bolondok hónapja! Szeretlek én téged, – a föld **akkor** kapja A langyos, csillogó, locsogó esőket. (Tóth Árpád: Április)

Az *akkor* visszautaló névmási határozószó az 'áprilisban' jelentéssel egyenértékű. A *róla* **személyragos határozószó** a szövegmondati ige (*prédikálni fogok*) kötelező bővítményének (*könyvről*) helyettesítése:

Nem tanítani akarlak, csak vallani, hogy milyen viszonyban vagyok a könyvvel. Nem dicsérem. Prédikálni sem fogok **róla** oktató modorban.

(Kosztolányi: Levél a könyvről)

A névutóból keletkezett névmási határozószók is helyettesítő-utaló elemek:

De költeményt a törvényszéki hites tolmács hűségével oly kevéssé lehet lefordítani, mint egy szójátékot. Újat kell alkotni **helyette**, másikat, amely vele lélekben, zenében, formában mégis azonos, hamisat, amely mégis igaz.

(Kosztolányi: A Holló)

A köznyelvben, előadásban, értekezésben is nemegyszer utalunk a szöveg egy pontjára vonatkoztatva így: *Itt* [ti. a szövegnek ezen a pontján] *kell még megjegyeznem, hogy...*, ilyenkor **textuális deixis**sel élünk:

Ugyanebben a korban halt ki a nyelvterület nagy részén a magunkkal hozott másik illabiális veláris rövid magánhangzónk, az á is, mely vagy labializálódott, vagy megnyúlt.

Érdemes itt [a cikknek ezen a pontján] kitérni arra, hogy míg rövid magánhangzó-rendszerünk a veláris oldalon megszüntette az illabiális : labiális oppozíciót, addig a palatális oldalon megerősítette azt, sőt új oppozíciót is létrehozott.

(Abaffy Erzsébet: A hangváltozások hatása fonémarendszerünkre)

Különben egyes valóságos határozószók is lineáris szövegszervező erejűek:

Annál is inkább, mert – mint **föntebb** már jeleztem – az idetartozó szembenállások között feltűnően sok olyan van, amelyikben ilyen szituatív hasonulással kell számolnunk.

(B. Lőrinczy Éva: Grammatikai szempontok a fonológiai kutatások hátterében)

A névmásokról is elmondható – a névelők szövegkonstruáló hatásához hasonlóan –, hogy a szövegösszefüggésnek "szükséges, de nem elegendő feltételei" (Kiefer 1979, 219).

4.1.3. A sorszámnév

A sorszámnév utaló szerepét is kihasználják szövegképzéskor:

A szegény embernek a felesége meghalt, és ő egy másik asszonyt vett feleségül. Annak az asszonynak meg volt öt lánya. A legkisebb lánynak három szeme volt, a második lánynak négy szeme volt, a harmadiknak öt, a negyediknek hat, az ötödiknek pedig hét: egy leghátul, a nyakcsigolyáján volt.

(A táltos ökör - magyar népmese)

4.1.4. Az ige

A konkrét igei jelentést egy általános értelmű igével (**proverbum**) lehet helyettesíteni, és ezáltal összefűzni a mondatokat:

Látod, kiöntötted a kávét az abroszra. Ilyet csak a rossz gyerek csinál.

4.2. Promondat

A promondat mondatot helyettesít. Ennek sokféle módja adódik Tolnai Lajos *A Szentistváni Kéry-család története* című elbeszélésében:

 Miért nem zongoráztok? – szólalt meg egyszer-egyszer apám, ha egy régi jó barátja betévedt hozzánk, s ottmaradt vacsorára. Akkor tette ezt, mikor a bor egy kissé megvidámította.

Nénéim csak húzogatták a vállaikat. A zongorázást egyik a másikra tolta.

Nos? – követelte apám villogó szemekkel, ökleivel fenyegetőzve.

A Nos? 'Ki az, aki akar zongorázni? Jöjjön valamelyikőtök!' jelentésben cselekvésre biztató és egyben tudakoló sürgetés.

- Fogadod-e, hogy mindenben engedelmes lész.
- Fogadom, kérem alássan.
- $-\acute{U}gy$.

Az $\acute{U}gy$ a 'Rendben van, illetve rendben lesz a dolog, ha engedelmeskedsz' értelmű mondat helyett áll.

- De nekem mindent megígérj, fiú, megígérsz?
- Ha megtehetem.
- Meg fogod, ez az igaz barátság. Igen?
- Igen mondtam, nem tudva mire.

Az eltérő modalitású *Igen* a kommunikációs szituációhoz igazodva áll a következő mondatok értelmében: 'Megígérsz, fiú, nekem mindent?' – 'Megígérek mindent Önnek.'

4.3. Anaforikus elemekkel bővített korreferens szavak

Az anaforikus elemekkel (**névmási jelzővel és határozott névelővel**) bővített korreferens szavak visszautaló szerepűek (Károly 1995, 798):

S végül szintén a lakáshitelekhez kötődik a személyijövedelemadó-rendszerben igénybe vehető **támogatás:** az 1993. december 31-e után új lakás szerzéséhez megkötött hitelszerződések alanyai adóalapjukból – legfeljebb évi 60 ezer forintig – levonhatják a kölcsön törlesztésére fordított összeget. Ezeket a támogatásokat elvben többféle banki lakáshitel-konstrukcióhoz igénybe lehetne venni.

(HVG, 1994. 13. 69)

Mivel az első idézett mondat hosszú és sok információt közöl, a pontosság kedvéért az anaforikus utalás mellett ott található a fogalom változatlan megismétlése is.

A csehek és a lengyelek azzal próbálkoztak, hogy a gyárakat részvénytársaságokká alakítják, és a részvényeket ingyen szétosztják a lakosságnak. Aztán, hogy mi történik, azt döntse el maga a piac. **Ez a megoldás** nyilván nagyon igazságos.

(Rigóczki Csaba: Társadalomföldrajz)

Ebben az esetben nem szerepel a szövegelőzményben a névmási jelzős szerkezet névszója antecedensként, hanem azt a jelentést hordozza: 'mindaz, amiről szó volt', tehát **összefoglaló jelentésű** (Sebestyén 1959, 466), és szóváltoztatással (szinonimával: *próbálkoztak* \rightarrow *próbálkozás* = *megoldás*, hiperonimával stb.) tartja fenn az azonos fogalmat.

Költői szövegben az ilyen típusú szerkezet explicit antecedens nélkül is "utal" az előzményre:

> Azon az éjjel az órák össze-vissza vertek. Azon az éjjel holdfényben úsztak mind a kertek. (Kosztolányi: Azon az éjjel)

Pontosan a homályos célzás a baljóslatú jele a tragikus eseménynek: a nagyapa halálának.

4.4. Utalás ragozással

Az utalás gyakran ragozással valósul meg, amikor például nyelvünk jellegzetessége szerint az 1. és 2. személyű – deiktikus szerepű – névmás törlődik.

Az alany és állítmány egyeztetése kölcsönös utalást teremt:

A hosszúháti hegyeken innen, a buzogányi hegyeken túl, volt egy öregasszony, annak volt egy kakasa meg egy tyúkja. Kimentek a szemétdombra kapargatni.

(A farkas mulatni megy, azután szállni tanul - magyar népmese)

Nyelvszokásunknak megfelelően több egyes számú élőlényhez mint alanyhoz külön mondategészben értelmileg egyeztetett állítmány illik.

A határozott (tárgyas) igeragozás köztudottan utaló szerepű, mivel ilyenkor az igei személyrag a tárgyesetben álló névszóra is visszautal:

Hogy gyermekünk milyen képességeket kapott, nem szégyen s nem dicsőség. Az ősök tarka tulajdonságaiból húz**ta** ki az öröklés lottója.

(Németh László: Ha én most lennék fiatal)

A birtokos személyragozás a szövegmondatokat átívelve is segítheti a szövegben létrejövő kapcsolódást:

A rím az európai költészet főékessége – nem Európában született meg, hanem Afrikában. Eredetében jelképes utalás van a mivoltára nézve.

(Kosztolányi: A rím varázsa)

A Biblia régi szövegfordításaiban gyakori volt a redundanciának az a megjelenési formája, amelyben személyes névmás szerepelt birtokos jelzőként a birtokos személyragos főnév mellett. Funkcióssá a kiemelő szerep változtathatja az ilyen szövegalkotást:

Mi a **te** foglalkozásod és honnan jössz? Melyik a **te** hazád és miféle népből való vagy te?

(Jónás könyve Károli Gáspár fordításában)

4.5. Utalás jelezéssel

A szövegbeli utalás jelezéssel is történhet.

 Az igeidő fontos szövegszervező elem, mert az időszerkezet az igeidőkben realizálódik. Köztudott tény, hogy az igeidő-használat nyelvspecifikus jelenség. Az egymás utáni mondatok sorában az azonos grammatikai igeidő a valós vagy fiktív idő változatlanságát jelzi:

Egypár esztendő telt el hamarosan.

Éreztem, hogy nem illem már a falusi iskolába. Az sem adott örömet, hogy Kasza Jóska után én lettem az első. Valami vágy el-elgyújtott. Iskolára szerettem volna menni, mint a Forster-gyerekek s Hader-fiúk. Hanem hogy egyszerre csak leszegényedtünk: hát szüleim még csak nem is céloztak olyan valamire.

Nagy ordítást, bőgést hallok a kert felől egy alkalommal.

Mi az [Ø]?

Ott valakit vernek, mert a pufogás jól hallatszik.

Egy nagy husánggal apám verte bátyámat, Ivánt.

Míg jómódban voltunk, ilyesmi soha nem történt házunknál: de a szegénység és sűrű egzekúció elvadította jó apám szívét.

(Tolnai Lajos: A Szentistváni Kéry-család története)

A Tolnai-szövegrészletben a visszaemlékezés igeideje múlt, és éppen a hirtelen jelenre váltással érzékelteti a temporalitás az emlékek megelevenedését. Igazolódik tehát, hogy "a történetmondásban használt időknek csak egymáshoz képest van értéke" (Szegedy-Maszák 1990, 60).

• A módjel a realitáshoz való viszonyítással tölt be utaló szerepet:

Óh, Baál, állj mellénk lelked kegyelmével. Minden-Pénzeknek trónján valahol Fordítsd felénk fényes, kegyetlen arcod. Én harcolnék. Megharcolnám a harcot, Tudok alázva élni, lélek-áron, De nézz reá: királynő az én párom, Selyemvánkost áztathat csak a könnye, Selyemzászlót lengethet csak a gályánk, Óh, öntsd reánk aranykönnyed folyását, Óh, öntsd reánk, véres aranyak atyja, Óh, nézz reánk, a két legkoldusabbra. Ha ide néznél, vad aranyszived Összeborulna. Könnyed eredne, S úszó, sötét gályánk szőnyegére Óh, hullna az arany, hullna egyre.

(Ady: Ima Baál istenhez)

A többszöri módváltás a Baál istenhez intézett könyörgés módozatainak a változását jelzi: a kérés szokványos kifejezési eszköze a felszólító mód (állj, fordítsd), ezt követi a feltételes módú felajánlkozás (harcolnék, megharcolnám) és kijelentő módban tett ígéret (tudok), amelynek a feltételhez kötöttsége újabb módváltással feltételes mód [ti. 'ha rá néznél']. A királynői pár cselekvéseinek kizárólagosságát sajátos módon a hatóigeképzős kijelentő módú igealakok (áztathat, lengethet) jelzik félreérthetetlenül. Majd újabb kérések özöne következik a költői rimánkodást jelző felszólító móddal (öntsd, öntsd, nézz). A könyörgés zárlatának mind a főmondata a feltételtől függést (néznél), mind az alárendelt tagmondatai az óhajtott történést (eredne, hullna) feltételes móddal fejezik ki.

 A melléknév fokozása is – mivel összehasonlításon alapul – utaló szerepű. A fokjel akkor feltűnő, ha az alapfokú forma is szerepel a kontextusban:

> Ha te még hinnél, ha te még szólnál, Piros neveknél pirosabb volnál, Pirosabb lennél a piros bornál S véresebb lennél véres bibornál.

> > (Ady: Fajtáddal együtt átkozlak)

A kiemelő jel azáltal teremt kapcsolatot a szövegben, hogy több dologhoz képest egyedit:

Volt egyszer egy szegény ember, annak a szegény embernek volt két gyermeke. A nagyobbik lányka volt, a kisebbik pedig fiúcska.

(A szegény lányról, aki aranyvirágot lépik – magyar népmese)

Volt egyszer egy szegény ember, annak három fia. A legnagyobbikat Nyakiglábnak, a másodikat Csupahájnak, a legkisebbiket Málészájnak hívták.

(Nyakigláb, Csupaháj, Málészáj - magyar népmese)

4.6. Az egyenes idézés

Az egyenes idézés (Rácz 1992, 1) sajátos eszköze a szöveggrammatikai utalásnak, mert ilyenkor a posztcedens nem csupán egyetlen szó, egyetlen mondat lehet, hanem például egy teljes levél is:

Levelet kaptam egy anyától. A levél így hangzik:

"Figyelemmel kísérem mozgalmukat. Azon igyekszenek, hogy kiseprűzzenek nyelvünkből minden idegen szót, melyet a miénkkel is pótolhatunk. Bevallom, engem gyakran kétségek fognak el, hogy helyes-e ez. Növendék gyermekeim vannak. Ezek naponta több órát tanulnak latinul, franciául, németül. Ha látom, hogy mennyit küszködnek különféle nyelvtanokkal, mennyit magolják a különféle szószedeteket, nemcsak tisztító munkájukat tudom méltányolni, hanem azt kívánom, vajha Kazinczyék se működtek volna, s maradt volna a színház theátrum, az anyag matéria, a páholy loge stb. Akkor az én szegény gyermekeimnek most nem kellene annyi időt elfecsérelniök. Közelebb volnának az európai közösséghez, legalább azzal a pár ezer német, latin, görög szóval, melynek gyökereit azóta kitépték. Nem gondolja, tisztelt uram, hogy önöknek éppen azon kellene lenniök, hogy ezt az egységet megteremtsék, s végre-valahára létrejöjjön a világnyelv, mely megkönnyíti az emberek közötti érintkezést és a leendő nemzedékek érvényesülését."

(Kosztolányi: Egy aggódó anya)

ÖSSZEFOGLALÁS

A mondatban érvényesülő és a mondaton túlnyúló, a szövegen belüli grammatikai utalóeszközök egyes esetekben egybemosódnak, máskor egyértelműen szétválnak. A mondathatáron is túlmutató szöveggrammatikai eszközök (egyes szófajok: névmások, névelők, bizonyos sorszámnevek, határozószók és igék; bizonyos jelek: idő-, mód-, fokjelek; némely ragok: egyeztető és tárgyra utaló igei személyragok, birtokos személyragozás; az egyenes idézés) a szöveg konnexitását biztosítják determináló, helyettesítő-utaló szerepükkel.

Érdemes nyomon követni a szöveggrammatika gyakorlati összegzéseként Juhász Gyula *Anna* örök című művében a szöveggrammatikai elemek szövegstrukturáló hatását!

[0.] Anna örök

[1.] Az évek jöttek, mentek, [2.] elmaradtál

Emlékeimből lassan, [3.] elfakult

Arcképed a szívemben, [4.] elmosódott

A vállaidnak íve. [5.] elsuhant

A hangod [6.] és én nem mentem utánad

Az élet egyre mélyebb erdejében.

[7.] Ma már nyugodtan ejtem a neved ki,

[8.] Ma már nem reszketek tekintetedre.

[9.] Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból,

Hogy ifjúság bolondság, [10.] ó de mégis

Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt

[11.] És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!

[12.] Mert benne élsz te minden félrecsúszott

Nyakkendőmben és elvétett szavamban

És minden eltévesztett köszönésben

És minden összetépett levelemben

[13.] És egész elhibázott életemben

Élsz és uralkodol örökkön. Amen.

Sokféle grammatikai elem használata miatt konnex ez a vers.

A költemény első egységében a sor elején álló, ezért kjemelt helyen lévő névelők a főnevek konkrétságát, a jelzett fogalmak éles körvonalainak, határozottságának képzetét keltik (a vállaidnak íve, a hangod, az élet), és éppen ezért ellentétesek a hozzájuk kapcsolódó igei tartalmakkal (elfakult, elmosódott).

A harmadik egységben a jelen idejű igék és a befejezett melléknévi igenevek együtt jelképezik a múltnak a jelenre, sőt jövőre is kiható voltát: az élet apró eseményeiben, történéseiben jelentkező hatását három magyarázó mellérendelt tagmondatban (vagy okhatározói mellékmondatban), amelyben a benne élsz kötött kötelező bővítményeként megjelenő határozók (nyakkendőmben, köszönésben, levelemben, életemben) hétköznapi kis mozaikképei Anna mindenkor jelenvalóságát mutatják. Ezt explicit módon jelzi is a minden általános névmási minőségjelző háromszori, az egész és az örökkön, illetve a mindegyik határozóhoz kapcsolódó és a megmásíthatatlanságot érzékeltető befejezett melléknévi igenévi jelző (félrecsúszott, eltévesztett, összetépett, elhibázott).

A mű időszerkezete (Kiefer 1992) az idő teljességét átfogja: a múltat, jelent, (a jelennel kifejezett) jövőt.

Bár az I. egység csak múlt idejű igéket tartalmaz, mégis – mivel ennek érvényessége a jelenre is kihat - ez múlttal átitatott jelen:

jöttek

mentek

elmaradtál

elfakult

elsuhant

mentem

A II.-ban a – folyamatszerűséget szuggeráló – jelen dominanciája mellett múlt is van: ejtem

reszketek

tudom voltál hidd volt

hidd elmúlt

A III.-ban csak jövő értékű jelen szerepel:

élsz

élsz

uralkodol

A költemény első szövegmondatában a múlt idő és az *el*- igekötő jelentéstartalma párhuzamosan, együtt, egymást erősítve jelzi "egy kapcsolat" lezárulását, egy szerelem elmúlását, emlékké válását. A második versmondat *már*-ral nyomatékosított *ma* időhatározó szava összhangban a jelen idő dominanciájával – amelyben csak fel-felvillan a múlt idő – a pillanatnyi állapot érvényességét szuggerálja, de az igeidő-keverés elárulja: a jelenbe belejátszik a megtagadott múlt. A befejezés komplex és adekvát módon szimbolizálja a jelen idejű formáival, a befejezett melléknévi igeneveivel jelölt állapot állandósulását, sőt örök voltát érzékeltető jelzőivel a jövőre is igaz, arra is kiható erejét. A vers időszerkezete három idősíkba vetíti ki Anna képét: múltból kapcsol át a költő a jelenbe, hogy végül az egész jövendő életre vonatkoztatással zárjon. A 7 múlt idejű igét követően a jelen idő válik dominánssá, de a jelenben fel-felvillanó emlékképek többszöri időváltást (3 jelen, 1 múlt, 2 jelen, 2 múlt, 4 jelen) eredményeznek. Az *örökkön* jelentésének besugárzása hatására a költeményt záró három igealak a magyar nyelvi szabályoknak megfelelően sajátosan jövőbeliséget sugall.

A vers igeidőinek tartalmat kifejező szerep jut: a költemény elején a múlt idejű igék az Annától való érzelmi függetlenséget jelzik, és ebben az egységben a régen szeretett nőnek az emléke csak a birtokos személyragos főnevekben van jelen. Ezzel ellentétben a befejezésben Anna örökké tartó hatását a jelen idejű igék kizárólagos volta mutatja. Ezzel párhuzamos a névmáshasználat: az első egységben a költői én központi szerepét az én személyes névmás kitétele hangsúlyozza, a befejező részben a második személyű igealakok mellett a te névmás jelzi Anna uralkodóvá válását.

Az 'idő' két fogalmi körének ('ma', 'évek') **eloszlása** – vagyis az ezt a fogalmat jelző korreferens elemek szövegbeli léte – nem szabályos a költeményben, hanem három ponton jelenik meg: az elején, közepén és végén; az 'eltűnés' fogalmi jelentését hordozók a vers elején, míg az 'elhibázás' jelentéskörébe tartozók a költemény végén tömbösödnek. Ennek következtében a **távolba hatás** az időt jelző lexémák esetében nagyobb, a többi fogalomkör esetében ez a funkció az egyenletes eloszlás következtében csekély. A korreferencia egy mondaton belüli előfordulásának a száma, azaz a **tömörülés** viszont hasonló mind a két fogalmat hordozó szócsoportban: a vers végén több az egy egységre jutó korreferáló elemek száma. Jól látható ez a táblázatból.

Jelentés	ssík									Szöv	egszinten	álló mondategység	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
I.	évek						ma	ma	ma				örökkön
						élet							életemben
П.		elmaradtál	elfakult	elmosódott	elsuhant							félrecsúszott elvétett eltévesztett összetépett elhibázott	
III.		emlékei m ből	szívemben			én mentem	ejtem	reszketek	tudom	szívem		nyakkendőmben szavamban köszönésben levelemben életemben	
IV.			arcképed	vállaidnak	hangod	utánad	neved	tekintetedre	voltál	hidd	hidd	élsz te	élsz uralkodol

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

determinálás elő- és utóinformáció grammatikai összetartó erő konnexiós utasítás korreferens elemek eloszlása korreferens elemek távolba hatása korreferens elemek tömörülése névmások tartalmi feltöltődése proadjektivum proadverbium proforma promondat pronomen pronominalizáció proverbum referenciális utasítás Ø anafora

VITAKÉRDÉS

 Miért nem tartozik a szöveggrammatikába a tartalmi idézést visszaadó függő beszéd és a szabad függő beszéd?

Szakirodalom

Deme László 1965. A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben. Magyar Nyelvőr, 292–302.

Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Dijk, Theun A. van 1980. Textwissenschaft. Tübingen, Niemeyer.

Fábián Pál 1956. A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt. Magyar Nyelv, 489-491.

Gaál Edit 1983. A szövegtan helye a nyelvtani rendszerben. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 107–111.

I. Gallasy Magdolna 1980. Névelőhasználati kérdések. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 339–344.

Hadrovics László 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések, 16. sz. Károly Sándor 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtu-

dományi Társaság Kiadványai, 154. 23-32.

Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, II/2. 761–834.

Kiefer Ferenc 1976a. A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 197–222.

Kiefer Ferenc 1979. Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. Magyar Nyelvőr, 216–225.

Kiefer Ferenc 1992. A szöveg időszerkezetéről. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 40–55.

Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az "ő" névmásról. Magyar Nyelvőr, 285–291.

Kocsány Piroska 1996a. Szövegnyelvészet és szövegtan. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyviadó, 152–163.

M. Korchmáros Valéria 1975–1976. A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. Néprajz és Nyelvtudomány, 19–20. 331–360.

Nagy J. Béla 1965. Nem igaz, hogy az az, csak gaz. Magyar Nyelv, 352-354.

Petőfi S. János 1982a. Szöveg, diszkurzus. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 9–17.

Petőfi S. János 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. Magyar Nyelvőr, 219–229.

Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. "Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 261–277. Rácz Endre 1991. Az egyeztetés a magyar nyelvben. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Rácz Endre 1992. Mondatgrammatika és szöveggrammatika. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series C Relationes, 6. sz.

Ruzsiczky Éva 1974. "Kezökben a lant". In Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.): *Jelentéstan és stilisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 498–502.

Sebestyén Árpád 1959. A mutató névmások anaphorikus használatához. Magyar Nyelvőr, 464–470.

Szabó Zoltán 1988. Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, Tankönyviadó.

Szalamin Edit 1988a. Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In Kontra Miklós (szerk.): Beszélt nyelvi tanulmányok. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. *Linguistica Series A Studia et Dissertationes*, 1. 90–101.

Szegedy-Maszák Mihály 1990. Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről. Literatura, 1. 30–76.

Tompa József 1964. Az az az néha fölösleges. Magyar Nyelv, 359-363.

Tompa József 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Weinrich, Harald 1982. A francia névelő szövegmondattana. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 31–44.

8. SZÖVEGSZEMANTIKA

1. A szövegszemantika

A szövegszemantika – a szövegtan egyik területe – **a szöveg jelentéstana**, a nyelvi jelek és jelentések szövegszintű viszonyát, a szöveg jelentésszerkezetét tárgyalja.

2. A szöveg jelentése

A szövegszemantikát azért tartják a szövegtan egyik legfontosabb ágának, mert tárgya: a szövegjelentés a legfőbb szövegszervező elem (Kelemen 1976, 194).

A szöveg jelentését nyelvi elemeinek aktuális (azaz pragmatikai tényezőktől determinált) jelentése és szintaktikai szerkezete együttesen határozza meg, de rendkívül szoros kapcsolatban áll a szövegkörnyezettel is. (Utóbbiról részletesebben a Szövegpragmatika részben lesz szó.)

A hivatalos, szakmai szövegek értelme a szavak szótári jelentéséből fakadó litterális jelentésből adódik. Az irodalmi szövegeknek viszont annyi jelentése van, ahány értelmezést maga a szöveg tartalmaz, illetve megenged.

A szöveg jelentése explicit és implicit egyaránt lehet. A kifejtetlen, vagyis rejtett, de kikövetkeztethető jelentés (inferencia) az explicit nyelvi elemek jelentésének hatásaként kapcsolódik össze az értelmező tudatában. Kövessük ezt nyomon József Attila *Magad emésztő...* című versének indításában!

Magad emésztő, szikár alak! Én megbántottalak.

Botot faragtál, ábrákkal tele, beszélt a nyele, aztán megúntad. Így volt? S eldobtad, ahogy az égbolt az únt csillagot ejti el. Én fölvettem és rádhúztam vele.

Így volt? Sajnálom, kár volt. Világomon, mint üvegen át hallgattam új álmod madara dalát. Azt hittem, annyi az ének, amennyi a magány üvegének vastag tábláin átszüremlik.

S hallottam, említ az a szó isteneket, kik nem hajolnak ezután neked. te nem szolgálsz többé nekik.

Noha közvetlen megnevezés nem jelzi, ez a költemény Babitshoz szól, s József Attila kettejük viszonyát hallatlanul őszintén tárja fel a mű explicit és implicit jelentéseivel. A perifrázisos megszólítás: Magad emésztő, szikár alak! - a Babits testi valóját és lelki beállítódását ismerő számára találó kifejezés – azt explikálja, amit a Babitsot közelről ismerők részletezően írtak le. Keresztury Dezső irodalomtörténész Babits pszichikumát így örökítette meg; "Aki csak egyszer is látta, amikor a »Nyugat« munkatársainak törzsasztalánál elnökölt, folyton remegő figyelemmel, hírek és ellenhírek izgalmában, gyötrődő éberséggel figyelve az ide-oda röppenő szavakra, amelyeknek a maga mindig mindent komolyan vevő természetével túlzott fontosságot tulajdonított, az megértette, miért állt fel ez a testileg-lelkileg szívós ember a kávéházi asztaltól – amely mellé a megjelentek többsége szórakozásból, értesülésszerzés végett, »pofafürdős« s játékos, tréfás beszélgetés céljából ült csak le – holtfáradtan, túlhevülten, tekintetében életbevágó tárgyalások kimerültségével s riadtságával..." (Idézi Pók Lajos: Babits Mihály. 1970, 143-144.) Pátzay Pál szobrász a képzőművész szemével így festi le Babits külsejét: "Szikár, csontos... középtermet. Barna ember volt, a barnaság felhangjaival gazdagon. Bőre, haja, szemöldöke és vastag nyírott bajusza egyetértőleg volt barna tekintetével és kissé nazális bariton hangjával... Arcformáinak régies egyszerűsége valami figyelmen kívül nem hagyható pátoszt sugárzott, a megismeréshez való hűség erkölcsi pátoszát..." (Idézi Pók Lajos: Babits Mihály. 1970, 147.) - Ezekkel a jellemzésekkel cseng egybe a József Attila-i kételemű: a lélekre és a testre vonatkozó megállapítás.

Az Én megbántottalak kijelentés impliciten hagyja az ige kötött fakultatív bővítményét: 'valamivel'. Csak a beavatottak tudják: József Attila arra céloz, hogy Babitsot esztétikai és személyes okok miatt indulatosan támadta meg 1930. január 10-én a *Toll*ban megjelent kritikájával. Ez az **implikátum** (bennfoglalt jelentés) éppen grammatikai-szemantikai hiányosságával sejteti: rejtegetni való tény áll mögötte. Az tudniillik, hogy a József Attila-i támadás hevét sértettség táplálta, mivel Babits mint a Baumgarten Irodalmi Alapítvány gondnoka nem részesítette őt nagydíjban.

József Attila a Babits ellen irányuló elhíresült kritikájában "Bántóan rossz versek kötegének" nevezte a költő Az istenek halnak, az ember él című kötetét. Erre a babitsi címre és magának a kötetnek a szellemiségére vonatkozó allúziók is bennfoglaltatnak ebben a bocsánatkérő versben (S hallottam, említ/az a szó isteneket, /kik nem hajolnak ezután neked. / Pedig / te nem szolgálsz többé nekik.). – Ezenkívül József Attila, bár enigmatikusan, a kiüresedett kánon babitsi elvetésére és a hangoztatott esztétikai elveket visszafordító saját magatartására is reflektál.

Ezeknek a **pragmatikai implikáció**knak a szöveghez való hozzárendelése nélkül csak egy ismeretlen személyhez intézett, megkésett bocsánatkérésként értelmezhető ez a vers litterális jelentésében. (Természetesen a befogadónak nem szükséges ismernie ezeket a tényeket, mert az irodalmi mű autonóm.)

3. A szövegkohézió

Az azonos téma alapvetően meghatározza a szöveg jelentésbeli összetartó erejét: a szövegkohéziót. Az explicit kohézió sejteti meg az implicitet, és ez a kettő együtt teszi kohezívvé a szöveget.

Bár igazi szöveg elképzelhetetlen kohézió nélkül, mégis csak bizonyos mértékig tekinthető a szöveg elengedhetetlen velejárójának. A *Ma diák, holnap katona* közmondásunkban például a kohéziót csak a *ma* és a *holnap* **korrelatív viszony**a adja, amely azonban nem eléggé specifikus szembenállás a 'diákévek hamar elmúlnak' jelentés értelmezéséhez. Ennek ellenére ezt a szemantikailag nem igazán kohezív közmondást helyesen tudjuk értelmezni tapasztalataink, előismereteink alapján.

A monologikus szöveg **jelentésbeli egységét** alapvetően témájának változatlansága adja meg, a dialogikusét a **tematikai összhang** (Müllerová terminusa), vagyis a beszédpartnereknek az a szándéka, hogy akarjanak ugyanarról a dologról beszélni. Az ezzel ellentétes **témaváltás**t jelzi az elhangzó monologikus szövegben a szünettartás, az írottban pedig a címmel, alcímmel, tipográfiával stb. való elkülönítés. A párbeszédben az alaptémán belüli váltásnak három típusa is lehetséges: a beszélgetők egyike visszatér egy korábbi témára, az egyik beszédpartnert az alaptéma másik résztémája érdekli, illetve az egyik beszélő állandóan visszatér az őt izgató résztémához (Müllerová 1976).

A szövegtípusok közül különösen a beszélt nyelvi szövegek jelentése szervesen összefügg a szöveg valóságra vonatkozásával, azaz referenciájával. Ez explicit és implicit referencia is lehet. Például a lakodalom explicit referenciájához kimondatlanul is hozzátartozik a házasságkötés implicit referenciája, megteremtve a referenciális jelentést (azaz a szövegvilágot magyarázót). Emellett létezik még a szöveg alkotóját jellemző ún. szimptomatikus jelentés is, amely metaüzenetként (nem nyelvi viselkedésként, megjelenésként stb.) egyenértékű, esetleg fontosabb is lehet a referenciálisnál.

Vlad (1994) a szövegjelentés négy jellegzetességét állapítja meg: hálószerűség, inferenciális (deduktív) jelleg, többkódúság és összetevőinek egysége, együttműködése.

3.1. Szövegkohéziót teremtő lehetőségek

A szemantikai előfeltevés (**preszuppozíció**) nyelvi eszközzel való utalás nyelven kívüli valóságra. Fogalmát a nyelvészet a logikából, a nyelvfilozófiából vette át. A nyelvészeti értelmezés szerint nem azonos a logikai implikációval, nem tisztán pragmatikai fogalom, illetve nem minden implicit jelentésfajta tekinthető szemantikai előfeltevésnek (Kiefer 1983b, 10–12).

"Az előfeltevés olyan implicit kijelentés, amelyet a beszélő adottnak, igaznak tekint. Az előfeltevések nem tagadhatók, azaz a mondat tagadása nem érinti az előfeltevést. Az előfeltevések mindig nyelvi elemhez kapcsolódnak, azok »indukálják« őket" (Kiefer 1979, 221). Ha ez a nyelvi elem lexéma, akkor szemantikai tulajdonság, ha szintaktikai szerkezet, akkor szintaktikai jellemző idézi elő az előfeltevést. Az egyszerű mondat előfeltevése tagadássá, eldöntendő kérdéssé, felszólítóvá, óhajtóvá átalakítással nem változik meg, szövegbe építetten viszont meghatározza a jelentésértelmezést.

A faktív igéink például mindig attitűdöt fejeznek ki, és szintaktikailag megkívánják a *hogy* kötőszós mellékmondatot. Az ezáltal közölt tényállás igazságát adottnak tekintjük, vagyis a mellékmondati jelentést **preszupponáljuk:** a *Tudom, hogy megérkezett Éva* bizonyosságot, az *Úgy tudom, hogy megérkezett Éva* kétséget, bizonytalanságot előfeltételez, mert az utóbbi kifejezéshez az a preszuppozíció tapad, hogy valaki nem biztos abban, amit más tudásként tár elé.

A határozott főnévi szerkezetek egzisztenciális előfeltevéssel járnak:

Besietett Éva. – Nyilvánvaló az előfeltevés: Van valaki, akinek Éva a neve.

A pannonhalmi főapát szentelte fel az oltárt. – Előfeltevésünk: van valaki, aki ezt a tisztséget ellátja. Nyilván ez lexikai előfeltevés, vagyis olyan ismeret, amelyet a szó jelentése megkíván (Bánréti 1979a, 328).

A kezdő igék állapotváltozás jelölése miatt előfeltevéshez köthetők: *Lebarnult a tavaszi napsütésben* (előfeltevésünk: eddig nem volt barna); *Otthonából elindult a hegyi túrára* (előfeltevésünk: eddig otthon volt).

Az előfeltevéseknek "mint nyelvi formában előhívható, de szöveg formájában el nem hangzó tényezőknek nincs percepciójuk [észlelésük], csak recepciójuk [felfogásuk]" (Szende 1987, 64–65).

Csak kohéziót teremtő lehetőségnek számítanak az előfeltevések, mert "előfordulásuk nem fogalmazható meg szükséges vagy elégséges feltételként" (Kiefer 1979, 221).

3.2. A kohézió fajtái szemantikai hatókörük szerint

A kohézió sokféle nyelvi elemmel megvalósuló **fajtái** a szöveg konstrukcionális és formai jellemzőihez (versszak, felvonás, fejezet, a szövegmotívumok sorrendje stb.) is szorosan kötődnek, hiszen **a jelentésnek a kisebb egységei a mikroszerkezetekben, a nagyobb egységei a makroszerkezetekben jönnek létre.**

A nagyobb szövegegységek vagy a szövegegész szemantikai kapcsoltságát, vagyis **globális kohézió**ját a makroszerkezeti egységek jelentéskapcsolatai testesítik meg. Ennek alapvető eszköze:

- a tematikai egység (azonosság) és az ezt megteremtő sajátos eszközök:
 - az izotópia (tematikus szövegháló),
 - · a cím, alcím, fejezetcím és alfejezetcím,

- · a fókuszmondat,
- · a tételmondat,
- · az integráló erejű indító és záró mondat,
- · a kulcsszó,
- · szemantikai progresszió,
- · a helyet jelölő szemantikai kötőelemek,
- · az időre utaló szemantikai kötőelemek.

A kisebb szövegegységek: a szövegmondatok, illetve mondattömbök összefüggése, azaz **lineáris kohézió**ja a mikroszerkezetben érvényesül. Az ezt létrehozó elemek:

- · a helyettesítendő és helyettesítő között létesülő szemantikai korreferencia,
- · a mezőösszefüggés,
- · az asszociációs mező,
- · a szemantikai hiány,
- a mellérendelő kötőszók.

4. A szöveg globális kohéziója

A szöveg globális kohéziója kimutatható a szövegegységek expliciten jelölt vagy csak implicite jelzett összefüggésének felfedésével.

A szövegbeli összefüggés szemantikai alapfeltétele a szöveg tematikai egysége, vagyis hogy a téma a szövegegészben vagy -részben foglalt állítások sorának egészéből szükségképpen következzék (Bánréti 1979a).

A **témaazonosság** kapcsolatot teremt a szöveg egységei között, mint a következő szövegben is, amely a sok szerteágazó résztémát összefogja az átfogó témát kijelölő címmel:

SPANYOLORSZÁG

Spanyol királyság Területe: 504 782 km²

Népesség: 39,1 millió fő (1993)

Lakosság összetétele: spanyol (73%), katalán (16%), galíciai, baszk

Vallások: katolikus (98%)

Nyelvek: spanyol (hivatalos), katalán, galíciai, baszk

Főváros: Madrid (5 millió fő, 1992) Államforma: alkotmányos monarchia Államfő: I. János Károly (1975)

Törvényhozás: 350 tagú képviselőház (255 tagú szenátus)

Megbízatás (legutóbbi választás): 4 év (1993)

Mandátumok megoszlása: PSOE 159, PP 41, egyéb 50

Kormányfő: Felipe González, PSOE (1982)

Kormányerő: PSOE

GDP/fő: 13 650 USD (1993) GDP: 534 milliárd USD (1993) Gazdasági növekedés: 1,7% (1994) Infláció: 4.3% (1994)

Munkanélküliség: 24,2% (1994)

Pénznem: peseta, ESP (1 USD = 131,63 ESP) (Zsebvilág, 1995. HVG)

4.1. A szöveg tematikus szöveghálója

Minden szöveg nominatív láncok sorának fogható fel (Viehweger 1982, 55). A megnevezés (nomináció) mint referenciálisan utaló forma maga az a tematikus névszó (témajelölő névszó – Balázs János 1985, 139), amely a témát fenntartja, illetve ezekből a témaszókból formálódik a "szövegháló" azáltal, hogy a főnév vagy főnévi szerkezet tematikusan továbbviszi az előző mondat lényeges tartalmát.

A fizika 'azonos magtöltésű, de tömegükben eltérő atomok' jelentésű izotópok szavából alkotta meg Greimas (1966, 53) az **izotópia** fogalmát, és jelentéstanában **homogén jelentéssík** értelemben használta. Eszerint az izotópia a szöveg egyneműségét biztosító jelentéselemek ismétlődése.

A liège-i μ-csoport erre a Greimas-féle fogalomra építette fel izotópiaelméletét (1977), csak kibővítette a szémák szintaktikai viszonyára vonatkozó megszorítással. A stilisztikában és szövegtanban is ez a fogalomértelmezés honosodott meg, eszerint az izotópia a közös tartalmi jegyek alapján megteremtődő olyan szemantikai viszony, amely a jelentésbeli egységet, egyértelműséget eredményező nyelvi elemismétlődéssel keletkezik. A szöveg szemantikai egyneműségéhez elengedhetetlen feltétel az, hogy a jelentésegységek ne zárják ki egymást, ne kerüljenek egymással mondattanilag függő helyzetbe (alany – állítmány, jelző – jelzett szó stb.), hanem azonos lexikai mezőbe tartozva, egymáshoz közel álljanak, vagy legalábbis egymással kompatibilisek legyenek (Vígh 1981, 500), és a szó szerinti és tartalmi elemismétlődéssel rendszert, "szöveghálót" képezzenek.

Létrejöhet izotópia a szöveg fogalmi jelentésű szavai révén, de az őket helyettesítő névmásokkal keletkező szemantikai kapcsolat segítségével is. Ahhoz, hogy a nyelvi jelek halmaza szövegként értelmezhető legyen, legalább egy izotóp síkjának lennie kell. A szöveg főtémáját hordozó szófaj többnyire főnév, és a témát megnevező főnévi szerkezetek láncából alakul ki az izotopikus folytonosság mint a kohézió egyik szükséges, de önmagában nem elégséges feltétele.

Bizonyos izotopikus folytonosság minden szöveget jellemez (Greimas 1966, 69; Vígh 1977b, 148). Egyes szövegtípusok (például a tudományos előadások és értekezések) szándékosan törekszenek az egyizotópiásságra, a témától el nem térésre a mondandó egyértelmű kifejezése érdekében:

> Nincs két ember, aki egy nyelven belül is tökéletesen ugyanazt a nyelvváltozatot beszélné, akinek hangképzése, hanglejtése, szókincse azonos lenne. Mégis, a tömérdek egyéni **nyelvváltozat**ból kikristályosodnak azok a lényeges vonások, amelyek egymással megegyeznek, és többé-kevésbé szilárd rendszereket alkotnak egy nyelven belül is. Ezek a **nyelvváltozat**ok azonban történeti kategóriák, nem mindig volt meg minden fajtájuk, és társadalmi hatóerejük is változott idők folyamán. Minden olyan nyelvben azonban, amely eljutott az írásbeliség fokára, és a gazdasági

társadalmi-politikai fejlődés során az illető nyelvet beszélő társadalom nemzetté kovácsolódott össze, kialakult egy – a különféle **nyelvváltozat**ok fölé emelkedő egységes irodalmi nyelv.

(Kálmán Béla: Nyelvjárásaink)

Ennek a bekezdésnek minden mondatában a visszatérő *nyelvváltozat* szó teremti meg a szöveg egyetlen izotópiáját. A lexikai ismétlődés "köteléket" hoz létre, ez pedig hálózattá formálódik a szövegben.

A szövegeknek, különösen a művészieknek azonban több izotópiája is lehet, hiszen a művészi szöveg sokszor tudatosan a többértelműséget akarja elérni, mert hatásos az alapizotópia és más izotópiák közötti feszültség. A szöveg többizotópiásságán alapszik például a vígjátékokban a gyakori félreértés és a szimbolikus költészet tudatos homálykeltése. A következő orvosvicc is erre épít:

Adatfelvétel az orvosi rendelőben:

- Dohányzik?
- Nem, doktor úr, köszönöm, inkább innék valamit.

Egy szövegben **több izotópia több izotopikus láncot indít el.** Az izotópiák közötti kapcsolatot a többjelentésű szavak, a metaforikus, metonimikus kapcsolatok teszik lehetővé, mint Szabó Lőrinc *Szavak kémiája és a kimondott világ* című írásának részletében is:

Lelkes tény minden szó, hangulatai vannak: és minden pillanatban más erő lehet ugyanaz a szó. Szavaink, amiket adunk vagy kapunk, mint rétjáró méhek, megrakodnak mézzel és hímporral, hogy rájuk ismerjünk. Olyan fényburok veszi őket körül, mintha meteorok volnának, vagy a nyargaló lámpák a képzelet sötét zűrzavarában. Hogy tud világítani egy-egy szó, amely máskor beteg volt és hamu; hogy fürdenek lelkünk emanációiban!

Ebben a szövegegységben a szó fogalma metaforikusan azonosítódik többféleképpen is olyan konkrétumokkal (méhekkel, meteorokkal, lámpákkal), amelyek szemantikailag összeférhetetlenek a szó alapizotópiájával, és ezek is egy-egy további izotópláncot (fogalmi hálót) indítanak el. A méhek fogalmához szervesen kapcsolódik a méz és a hímpor képzete; a meteorokéhoz a fényburok (a nagy sebességet is implikálva); a lámpához a világítás tartozik hozzá egyértelműen. De ezalatt az író fenntartja a szóhoz kapcsolódó fogalmi láncot is a képzelet, lélek fogalmak révén, és ráadásul úgy teszi ezt, hogy közben a szó jelentéstartalma kiteljesedik a fizikai és a szellemi kisugárzást egybekapcsoló emanáció poliszém voltával. Tapasztalható, hogy az izotopikus folytonosságot a szemantikailag összeférhetetlen, inhomogén jelek megtörik, és az izotópiatörés, síkváltásra késztetve a befogadót, meglepetésként hat. A két vagy több izotópia közötti vibrálás, oszcillálás (Hankiss 1985, 497) eltávolítja, majd újból helyreállítja a szemantikai kapcsolatot.

Így lehetne formalizálni a fenti szöveg izotópláncait:

méhek \leftrightarrow szó \leftrightarrow meteorok \rightarrow lámpák mézzel képzelet fényburok világítani hímporral lelkünk

A lírára még inkább jellemző az izotópiatörés, hiszen nem érvényes rá az izotópiakényszer.

A következő szövegben az izotópiát alapvetően nem nominális referencia teremti meg névszók "láncával", hanem két igéhez kapcsolódó fogalmi kör, ún. történésreferencia (Vater 1992):

Kosztolányi: Miért írunk?

Minden írás, mely mögött nincs az egész élet titka, értelmetlen. Mit fecseg az, aki érti az életet? Az igazi költő nem érti az életet, s azért ír, hogy az írással, mint tettel megértse. (Nem azért, hogy másokkal, mint valami tanítómester, megértesse.)

(Pesti Hírlap, 1934. november 18.)

A szöveg gondolati íve a cím *írunk* szavától vezet a *megértse* igén át *az életet* fogalomig. Ezekhez a fogalomkörökhöz a következő szavak kapcsolhatók jelölten vagy implikátumként:

írunk	megértse	az életet
írás	értelmetlen	az élet titka
fecseg	érti	az életet
költő	nem érti	az életet
irással = tettel	megértse	[az életet]
tanítómester	megértesse	[az életet]

Egyetlen fogalomkör szavain belül is ellentétek feszülhetnek:

4.2. A cím

A címadással a legnyilvánvalóbb cél: az azonosítás, a leltározás elősegítése, illetve a figyelemkeltés. A cím tulajdonnévként "egyedi jelölő" (J. Soltész 1965, 174), az egész szöveget – magát a szövegértékűséget – jelezve deiktikus funkciójú. A szöveg globális kohézióját biztosítja a szöveg egészét átfogó témával, annak denotatív és konnotatív jelentésével, hangulatasszociáló jellegével. Így a jó cím a szövegnek tartalmi és hangulati jelképévé válik.

Ugyanakkor az írásművek címe előinformáció is, hiszen a cím előre is utal magára a szövegre, vagyis kataforikus szerepű, és az olvasó azért veszi kézbe magát a szöveget, hogy információhiányát megszüntesse.

Nincs minden műfajú szövegnek címe, például a beszélt nyelvi szövegek jó részének, az újságokban megjelenő hirdetéseknek stb. nem szokás címet adni. De az írott szövegek címadása sem tekint vissza nagy múltra, alapvetően a könyvnyomtatáshoz köthető az állandó címek megjelenése. Sőt a verscím még ennél is későbbi fejlemény (J. Soltész 1965, 174).

Különben a műfaj sok esetben meghatározza a címadást. Például hagyományosan az első sorral jelölik a népdalokat.

A címeket funkciójuk szerint típusokba sorolhatjuk.

 A témamegjelölő szerepű a szövegről a leglényegesebb információt közli: a szöveg tárgyát, ezért egyértelműen lehet belőle következtetni a tartalmára. A címnek ez a leggyakoribb és a legfontosabb funkciója, ennek révén hat a befogadóra. Ilyen többnyire a szakkönyvek címe: Babits: Az európai irodalom története, Hadrovics László: Magyar történeti jelentéstan. A tájékoztató szerepű újságcímnek világosan kell közölnie a témát, és összefoglaló jellege ellenére sem szabad semmitmondóan általánosnak lennie: A Szigetköz érdekében azonnal lépni kell (Magyar Nemzet, 1994).

- A címkeszerepű címre a rövidség, az egyszavasság jellemző. A Németh László-i gyakori egyelemű címek a témát egy szóba sűrítetten, vagyis címkeszerűen jelzik: Iszony, Irgalom. Ezek már önmagukban is erőteljes hangulatkeltő erejűek. Szabó Magda múltidézés szándékával megírt Ókút regényének címe egyszerre jelöl valóságos helyet, ugyanakkor szimbólum is: az emlékezés forrása és egyben olyan kulcsmotívum is, amely a műben többször feltűnik (Kovalovszky 1974). - Napjaink címadási divatja szerint sokszor szokás cím helyett címkét ragasztani a műre. A barokk korra ezzel szemben éppen a terjedelmes, cikornyás címek voltak a jellemzők: Pázmány Péter: Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrul; Tótfalusi Kis Miklós röpiratcíme: Maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége, melyet az irégyek ellen, kik a közönséges jónak ezaránt meggátlói, írni kénszeríttetett.
- A reklámszerepű cím meghökkentő, újszerű voltával vált ki érdeklődést. A publicisztika figyelemfelkeltő volta miatt kedveli az ilyenfajta címet: Senki sem mehet biztosra (a Népsportból az USA labdarúgó csapatának VB-esélyeit mérlegelő cikk címeként), Add el magad! (állásszerzést tanító tanfolyamról beszámoló cikk címe a Vasárnapi Hírekből). Ezért nem csoda, ha az újságok néha külön címszerkesztőket is alkalmaznak. Például így foglalkoztatta az Est Lapok Tóth Árpádot és Szabó Lőrincet is.
- A cím műfajjelölő szerepet is betölthet: Tóth Árpád: Elégia egy rekettyebokorhoz, József Attila: Óda, Berzsenyi: Levéltöredék barátnémhoz, Márai Sándor: Halotti beszéd, Czuczor Gergely: Fonóházi dal, Vitkovics Mihály: Bácskai regedal, Kölcsey: Bordal.

A címadás jelentőségét a közvéleményre hivatkozással Kovalovszky így summázza: "... a jó cím már fél siker, sőt aforisztikus túlzással: a cím fontosabb, mint maga a mű" (1974, 326).

A címadás indítékát érdekes két alkotó magyarázatából megismerni:

Babits így indokolja meg társadalmi regényének címadását: "Halál fiai. Úgy tűnik föl, hogy ez a legalkalmasabb cím. Halál-fiai: ez vonatkozik a háború előtti kor gyermekeire, az egész háború előtti Magyarországra, de vonatkozhatik általában az emberekre is: mert nem vagyunk-e mindnyájan a halál fiai? Minden regénynek ez lehetne a címe" (Mikes Lajos levelesládájából).

Jobbágy Károly a következőképpen fedi fel a Papírszárnyak verseskötetcímének rejtett többértelműségét: "Az, hogy »papír«, csak papír s nem valódi szárny, a gyengeség jele". Címlapötletét pedig így okolja meg: "Kék alapon két fehér szárny. De a szárnyakat olyan folyóiratoldalból vágtam ki, amelyen éppen az én versem volt. Mert hiszen a verset papírra nyomják, ezeken a fehér szárnyakon száll el az emberekig, s a könyv lapjai is ilyen papírszárnyak... Bevallom, van egy kis öngúny is a »Papírszárnyak« címben ... de hiszem, hogy akad az olvasók közt olyan, aki ... meghallja a lélek szárnyainak suhogását, s ha mást nem, gyerekkora papírsárkányát maga elé idézve repülni kezd velem" (Könyvvilág, 1971. jan.).

Fontos kérdés a cím és a szöveg kapcsolata (Kemény 1985, 191-205), az, hogy a cím a szöveg részének tekintendő-e vagy sem. "A szöveg ott kezdődik, ahol az első mondat, és az utolsóval fejeződik be" (Károly 1979, 28), a szöveg globális kohéziójához viszont hozzátartozik a cím is. Egyetlen példán is bizonyítható, hogy a cím szerves tartozékként szövegelem is:

Rómában egy éjjel, rettenetes erővel láttalak téged: ívlámpák, babérfák közt, egy diadalív árnyán remegtél föl. deresedő, tékoz, mámoros, nábobi, ábrándozó, részeg, zokogó cimbalmos, borba és könnybe fúlt régi lakodalmon, mindig folytatódó ősi lakodalmon, apám lakodalmán, fiam lakodalmán, nagyapám lakodalmán, unokám lakodalmán muzsikálod nekünk ősrégi bánatod duhajul és halkan, nekikeseredve, bortól csorgó arccal, könnytől csorgó arccal, szivarhamus arccal nézed a dáridót. magyar-bucsúztató, testvéri magyar te, süllyedő világban utolsó, legelső cigány.

(Kosztolányi Dezső: Krúdy Gyula)

Ez a vers csakis a címével együtt fedi a költői szándékot: Krúdy Gyula megfestését. Nemcsak azért tartozik bele ebbe a szövegbe a cím, mivel ez jelzi közvetlen nominációval (Krúdy Gyula), kiről szól a mű, és a vers szemantikai elemei tartalmi összefüggésben vannak vele, a grammatikaiak pedig visszautalnak rá, hanem azért is, mert e cím nélkül ez a költemény egy fiktív személyre lenne vonatkoztatható, és akkor nem a költő intenciójának megfelelő értelmezést tulajdoníthatnánk neki. Viszont épp ez a cím az, amely meghatározza a szövegjelentést, hiszen a versbeli személy leírása annyira az egyediséget, az egyéniséget hangsúlyozza, hogy bárkire nem általánosítható.

Sajátos összhang van a költemény és az ábrázolt személy világa között. Közismert, hogy Krúdy írói világa az álom és a valóság egybemosódása. Mintha a krúdys álomszerűségre játszana rá a költő: hiszen egy látomásba helyezi el a jelzőhalmozással szinte valóságosan megelevenedő író képét: külső megjelenését (deresedő, szivarhamus arccal), állítólagos délolasz és ugyanakkor magyar nemesi származását (Rómában, babérfák közt, diadalívek árnyán, nábobi), emberi gyengeségeit: a pénzzel bánni nem tudását, könnyelműségét (tékoz) és italos-mulatozó bohém voltát (mámoros, részeg), a dzsentri hanyatlásának korát vagy még inkább a dzsentri tempókat: Krúdynak a dáridózást utolsó percéig őrző szokását (süllyedő világban utolsó, dáridót), a múlt emlékeit és a jövő ábrándjait varázslatos látomásokba olvasztó írói alkotó módszerét (régi lakodalmon, / mindig folytatódó ősi lakodalmon, / apám lakodalmán, fiam lakodalmán, / nagyapám lakodalmán, unokám lakodalmán), emberi és írói gyötrődéseit (duhajul és halkan, nekikeseredve, / bortól csorgó arccal, könnytől csorgó arccal), az ábrázolt témának megfelelő szuverén-szubjektív írói megközelítési módját (borba és könnybe fúlt).

Nyilván nem lehet véletlen egy Krúdyról szóló versben, hogy a nagyra becsült alkotóművészt: az írót megjelenítő metaforasorból (cimbalmos ... lakodalmon ... muzsikálod ... bánatod ... legelső cigány) kibomló allegória éppen a cimbalmos cigány és nem a lantpengető. Az író allegorikus képe miatt egyértelmű, hogy a cimbalmos cigány fogalomkörébe tartozó vagy vele érintkező fogalmak is képiesednek: a lakodalom, miközben az életet, a bort, a nőket, a ci-

gányzenét szerető Krúdy világát sejteti, ugyanakkor latens módon a pusztuló dzsentriréteg életvitelét is eszünkbe juttatja, de olyan szimbólum képzetkörét is felidézi (Ady: Egyszer volt itt lakodalom, / Nagy igazi lakodalom, / Mikor ez ország vőlegénye / Dózsa György volt / S egy-egy hős tavasz-hajnalon / Ezer helyütt lángolt öröm-tűz.), amely már sokkal tágabb értelmezésre nyújt lehetőséget. A szimbolikus jelentést támogatja a mindig folytatódó ősi lakodalmon ... muzsikálod nekünk ősrégi bánatod gondolatsor is. - Mintha Krúdy csapongó tér- és időkezelési módszere is feltűnne a versben (Rómában ... magyar... éjjel ... lakodalmon... apám lakodalmán, fiam lakodalmán, / nagyapám lakodalmán, unokám lakodalmán). - Sőt esetleg Kosztolányi a vers egymondatos megfogalmazásával is Krúdy apró, ellentétes, sőt ellentmondásos mozzanatokból bonyolultan ötvöződött, de ugyanakkor egy tömbből kifaragott figuráját is krúdys hosszúságú mondatok tisztán tagolt és dallamos szerkesztésével idézné fülünkbe.

Bár ez a költemény a cím ismeretében nagyon is fedi az íróról szerzett tudásunk alapján a bennünk kialakult Krúdy-képet, mégiscsak az írói portrékat jól ismerő irodalomtörténészek tudatában állna össze Kosztolányi ecsetvonásaiból Krúdy-képpé a vers címe nélkül, vagyis csak ők hibáznának rá: ez Krúdyról szól. Talán az irodalomhoz kevésbé értők a szöveg alapján – ha nem volna tudomásuk a Kosztolányi és Ady közötti ellentétről - Adyra is asszociálhatnának ihletőként, hiszen a nagyon adys szóösszetétel (magyar-bucsúztató), szóhasználat (testvéri magyar te) és szóismétlés (ősi lakodalmon, / apám lakodalmán, fiam lakodalmán, / nagyapám lakodalmán, unokám lakodalmán) gyakorisága illene szimbolista költőnk felidézéséhez is.

Nyilvánvalóan nem minden műfajú és típusú szövegnek ilyen szerves része a cím, de különösen a művészi alkotások esetében meghatározó jelentőségű.

Különben a cím kialakulása is azt mutatja, hogy a cím a szöveg része, hiszen annak bevezető vagy záró részéből – amely a lényeget summázta – nagy valószínűséggel a könyvtárak katalogizáló célját szolgálva emelték ki a szöveget megjelölő címet.

A címek és a szöveg összefüggésének megközelítése szerint beszélhetünk a címek szövegbe való beszerkesztettségéről és szövegből való kiemeléséről.

A versek címe sokszor a mű valamelyik szó szerinti részlete. Szabó Lőrinc Kicsi vagyok én verscíme egyben a mű hat strófájának változatlan indítása is.

De a cím lehet a szöveg variánsa is. Ne magamat? című költeményét így kezdi Szabó Lőrinc: Ne magadat!

Látható a felsorolt példákból, hogy maga a cím egyben híradás is a költő címadási módjáról: hozzáidomulhat a mű ellentétre és párhuzamra való építkezéséhez, illetve tükrözheti azt az egyedi sajátosságot is, hogy Ady például háromszavas címeket adott műveinek: A magyar Ugaron, Héja-nász az avaron, A grófi szérün, Elbocsátó szép üzenet stb. Az ezekben gyakori határozott névelő kataforikus jellegével azt szuggerálja, hogy vannak előismereteink a témáról.

Újságolvasói tapasztalatunkból tudjuk, hogy ugyanarról a témáról a különböző profilú újságok másként adnak hírt. 1997. július 5-én azt kürtölte szét a sajtó, hogy a Magyar Sportcsillagok falán a 30-40 évvel ezelőtt a vízilabdában bámulatos bravúrokat produkáló pólósok tenyereinek lenyomatát örökítették meg. Az erről szóló tudósítások mindegyikének címe vagy alcíme figyelemkeltő. A Nemzeti Sport-beli cím: Vízilabdázók a Csillagok falán a realitások világából (vízilabdázók) a mítoszok világába röpít a nagybetűs írásmód miatti szimbolikus értelemmel. A Kurír Pólósok gipszben címe a szóösszetételből az előtag elmaradása (vízipólósok) miatt többértelmű szó, illetve a hátravetett határozós és egyben elliptikus kifejezés következtében hatásos. A Mai Nap című újság A bravúrok örökké élnek közhelyes és patetikus gondolatot megfogalmazó címét ellentétes hangulatiságú *Sokasodó tenyérnyomatok* alcímmel egészíti ki, amelyben a bűnözőkről vett ujjlenyomatok szót felvillantó újszerű összetétel (*tenyérnyomatok*) sokat sejtetően a nyomozás légkörét is felidézi.

Napjainkban a HVG hetilap címei nagyon ötletesek. A Tőkepiaci légy címet a tőkepiac és a piaci légy kontaminációjából alkotta meg a cikkíró, ebben a sűrített formában jelezve elítélő véleményét. Nagyon gyakori, hogy a hasonló hangzásra játszanak rá a címadók: Spanyol hát-

ha [nátha], Minta mérték [érték] nélkül, Őrölt [őrült] ötletek.

Néhányszor szakkönyvnek is meglepő címet választanak. Balogh László *Mag hó alatt* kötetcímét is csak a *Bevezetés Ady költészetének jelképrendszerébe* alcím segít értelmezni: egyértelművé tenni, hogy nem mezőgazdasági szakkönyvről van szó. Csak az Ady líráját ismerőnek vagy a kötetbe beletekintőnek világos, hogy a főcím egyben egy Ady-verscím is.

A műcím és **fejezet-,** illetve **alfejezetcím**ei között is nyilvánvaló szemantikai kapcsolat van. Figyeljük meg ebből a szempontból Fónagy és Magdics *A magyar beszéd dallama* című kötetének fejezet- és alfejezetcímeit:

I. A sokhangú köznyelv

II. A mondatfajták dallama

1. A kérdő mondatok dallamáról

2. A felszólító mondatok hanglejtése

3. Az óhajtó mondatok hanglejtése

4. További kísérletek

III.A hanglejtés grammatikájáról

IV. Érzelmek, attitűdök hanglejtésformái

V. A dallam beszéde

VI. A hanglejtés helye a nyelvi rendszerben

Utószó

Bibliográfia

Egyszeri áttekintésre is egyértelmű a fejezetek és alfejezetek kapcsolódása tartalmában a főcímhez, hiszen a *dallam* vagy annak *hanglejtés* megfelelője szinte mindegyik fejezet-vagy alfejezetcímben visszatér. Az első fejezetcím kétszeresen is kivétel: nem tartalmazza a *dallam* szót, illetve egyszerre tágító (mivel nem szűkíti le a tartalmat címében a köznyelv dallamára) és szűkítő értelmű (hiszen a magyar beszédből csak a köznyelvről szól). A *További kísérletek* sem szokványosan illeszkedik be az alfejezetcímek sorába: átvezet a tényleírás világából a kutatáséba, azt éreztetve, hogy itt nem lezárt tudományról van szó. Az *Utószó* és a *Bibliográfia* szokásosan egyszavas fejezetcímek, és ilyenkor a további konkretizálás szükségtelen.

4.3. A fókuszmondat

A fókuszmondat (Mayenova 1988, 102), vagyis a szöveg lényegét magában foglaló, integráló erejű mondat jelentést adó, tartalmat szervező, azaz fókuszkohéziót teremtő szerepű. Ilyen fókusz értékű mondat Babits ismert versében, a *Messze ... messzé*ben az országok jellegzetességeit a szemtanú hitelességével láttató strófák után az egész bemutatást összefogó fájdalmas ellenpontként a költő sóhajszerű, keserű felkiáltása:

Rabsorsom milyen mostoha, hogy mind nem láthatom soha!

Az irodalmi alkotások fókuszmondatába bele van sűrítve mindaz, ami stilárisan és a szöveg szervezése szempontjából lényeges (Szabó 1991a, 180).

4.4. A tételmondat

A tételmondat szemantikai szempontból a bekezdés legfontosabb gondolata. (Erről bővebben A szöveg szerkezete című részben lesz szó.) A gyakorlatban ez többnyire a bekezdés első mondata:

A vonalkódnak csak egyetlen hátránya van: drága a bevezetése. Míg például egy átlagos pénztárgép ára 50 ezer forint körül mozog, addig egy ilyen speciális "dekóder" ennek a négy-ötszörösét is kiteheti. Egyebek mellett épp ez magyarázza a módszer viszonylag lassú hazai elterjedését. Ráadásul – véli az OKSZ-főtitkár – csak a bolthálózattal, áruházzal rendelkező cégeknek éri meg befektetni ilyetén "műszerezettségbe"; a sarki fűszeres ugyanis okkal-joggal úgy vélekedik, hogy mivel ő egy pillanat alatt átlátja boltja készleteit, nincs is szüksége számítógépes nyilvántartásra.

(Vonalban vannak. HVG)

Nem mindig ilyen könnyű a tételmondat megtalálása. A következő Weöres-szövegegységben mindegyik mondategész tételmondat értékű:

Bontsd szét egyéniségedet és minden tartalma idegenként fog mutatkozni előtted. Bontsd szét egyéniségedet és ne félj, hogy elszegényedsz: mert helyébe-tódul a határtalan összefüggés gazdagsága.

Bontsd szét egyéniségedet és ne félj, hogy bármit is elveszítesz: mert ha a mosdatlant kiutasítod, mosdottan a helyén találod.

(A teljesség felé)

4.5. A szöveg indító és záró mondata

A szöveg indító és záró mondatának is fontos szerep jut a kohézió megteremtésében, különösen egymásra utalásukkor. (Erről bővebben A szöveg szerkezete című részben lesz szó.) Csokonai *A Magánossághoz* című keretes szerkezetű műve nyilvánvalóan ilyen, hiszen a zárlatban változatlanul visszhangozza a költő az indító kérést: *Áldott Magánosság, jövel!*

A szövegek záró mondata sokszor azért lényeges, mivel a globális kohézió eszközeként a megoldást tartalmazza, mint a következő mesezárlatokban is:

Így élt aztán kis Kolozs boldogan a maga szerzeményében, a maga jó esze szerint. (Kis Kolozs meg nagy Kolozs) A lány a királyfinak a felesége lett. Boldogan éltek nagyon sokáig, tán még most is élnek, ha meg nem haltak.

(A libapásztorból lett királyné)

4.6. A kulcsszó

A kulcsszó (Guiraud fogalma) jellegzetes eszköze a globális kohézió megteremtésének. Kulcsszónak nevezzük a szövegnek azt a tartalmi középpontban álló, témát megjelölő szavát, amely teljesen, részben vagy rokon értelmű párjával ismétlődik meg, sőt ennek a szöveggyakorisága lényegesen magasabb a köznyelvi átlagos előfordulásnál (Nagy Ferenc 1981, 141). A kulcsszók többnyire főnevek, mert a jelentéstani egyneműség, a tematikai azonosság fenntartásához ezek járulnak hozzá leginkább. Babits *Az európai irodalom története* művének *Világirodalom* című bevezető fejezetében a *világirodalom* szó – a szövegrész legfontosabb tartalmi elemeként – a kulcsszó funkcióját betöltve bekezdésenként legalább egyszer szerepel. Ez a gyakori ismétlődés azért nem meglepő, mert a tematikus névszó sűrű ismétlődése egyik fő jellegzetessége a tudományos értekező stílusnak (Balázs János 1992, 421):

VILÁGIRODALOM

Világirodalom: ez a szó valami egységet jelez. Nem egyszerűen az egyes nemzetek irodalmainak összességét. Azoknak a története elolvasható külön-külön.

Nem szándékom lajstromba írni őket.

A világirodalom egységes, összefüggő folyamat, egyetlen hatalmas vérkeringés. Mikor Goethe először észrevette és nevet adott neki, már réges-régen létezett: mert sokkal régibb, mint a nemzeti irodalmak.

Csakhogy akkor még nem hívták "világirodalomnak", hanem, jelző nélkül, pusztán csak "irodalomnak". Jelző inkább az egyes nemzetek külön literaturáit illette. A világirodalom nem ezekből állt össze nagyobb egységgé. Ellenkezőleg: az egyes nemzeti irodalmak különültek el a világirodalmon belül, mint állam az államban, külön nyelveik védbástyái mögött, mindjobban önálló életet kezdve. Kivált amint az ébredő nemzeti eszme is erősítette önállósodásuk tudatát és büszkeségét.

A kulcsszó változása a szöveg strukturális tagolódásának is jele. Babits A kutya című novellájának első egységében a szereplőt irritáló elem: a szag tízszer fordul elő. A második részben illat lesz a szagból, mivel a szeretett nőhöz kapcsolódik metonimikusan. A harmadik részben az illat újból szaggá változik, jelezve, hogy nem az ész vezeti a hőst, hanem a szag, mint a vadállatot.

A kulcsszó jellemző lehet egy író szövegeire általában is. Az alkotói oeuvre-ben a köznyelvinél gyakrabban használt szót az író jellegzetes, egyéni kulcsszavának tartjuk. Érdemes elgondolkodni azon, hogy a következő költőknek miért éppen ezek a kulcsszavai:

Juhász Gyula: magyar (mn), világ, ég (fn), élet, nagy, vár (i), őrjöng, éj, régi, örvény, csillag, víg, megy, fény száll, sír (fn), virág, vers, jövő, végtelen, bús, halk.

Szabó Lőrinc: tud, lát, Isten, pénz, akar, szeret, mond, erő, gyerek, gyermek, kell, szeretet, szám, fáj, két, tűz (fn), nap (égitest), év, hazudik, meghal, hús.

József Attila: hiány, menedék, rend, semmi, lét, törvény, idő, csend, leng, hűvös, ordas, televény.

Mivel szóhasználata jellemez egy alkotót, ezért nem véletlen az, hogy Karinthy Frigyes irodalmi karikatúrái éppen erre épülnek. Így indul a Tóth Árpád-paródia:

TÓTH ÁRPÁD, A FINOM ADY ENDRÉNEK

Mester, egy ifju agg, setétlő, béna, sánta Szól félszegen feléd, motyogva és szeliden: Kinek halk nyála folyt, borongó, furcsa ivben Olvasva énekid a vénhedt utcasárba...

Amellett, hogy a halk szavú költő jellegzetes kulcsszói közül többet felismerünk (bús, lélek, jó, halk, szelíd, vén, setét, sötét, kéz, édes, csend, csönd, fáradt, drága, dal, furcsa, fa, lágy, bú, ül, ajak, lomha) ebben a torzképben, Karinthynak konkrét motiválója lehetett Tóth Árpád Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz című verse is:

Ó, mester! ím a késő famulus Megért...

4.7. A szemantikai kapcsolódás (progresszió)

"A szöveg szemantikai szerkezete jelentéselemek kölcsönviszonyának hierarchikus rendszere, struktúra … nem lineáris szerveződésű" (Fehér 1993, 93), amelyben a szövegmondatok közötti tartalmi-logikai viszonyok (ok-okozat, következmény stb.) teremtik meg az összefüggést.

Módjai különfélék lehetnek:

• A rész tárgyalását követheti az egész bemutatása vagy fordítva:

Gémes kút, malom alja, fokos, Sivatag, lárma, durva kezek, Vad csókok, bambák, álom-bakók, A **Tisza-parton** mit keresek? (Ady: A Tisza-parton)

Ez itt a **Bence**, látod-e? Szelíd, széles domb s méla lanka, Tán klastrom állt itt egykoron, Bence-nap éjén köd-torony Fehérlik s kong sülyedt harangja. (Ady: Séta bölcső-helyem körül)

• Az egyes bemutatása után következik az általános vagy fordítva:

Anyám volt, apró, korán meghalt, Mert a mosónők korán halnak. (József Attila: Anyám) A kínba még csak most fogunk, **mi** restek, de **te** már aláírtad művedet.

(József Attila: Kosztolányi)

 Esetleg az előző kettő összekapcsolása történhet meg: az általánosból indulva az egyes emberek bemutatásán át újból visszajutva az általánosításhoz lezárásként:

Most ott álltak mind egy csomóban. A vörös batyus rendőr, a szegény budai házmester, akinek hat gyereke volt – így becslés után – meg a másik rendőr, akinek lerítt az arcáról, hogy szeretne lefeküdni, és negyvennyolc órát aludni egy huzamban. Aztán Eislitzer úr meg a segédje, a szegény ember-állat, aki híg kávéval felduzzasztott kenyéren élt meg liszttel kevert meleg vízen. Aztán a kikötős, aki pontonokon lakott egy kis kerek ablakos kalyibában, és télen azzal fűtött, ami deszkahulladékot nyáron kihalászott a Dunából. Mind, mind szegények és nyomorultak voltak, betegek a rossz lakásuktól és a rettenetes, az emésztő, a sírba kergető pénzhiánytól.

(Molnár Ferenc: Széntolvajok)

• Az ok indoklása után következhet a következmény megfogalmazása:

Pukkadozunk a röhögéstől, amikor egyszerre, kívülről, csönd szakadt ránk. [ugyanis] Megüti érdes ujjával szívünket az Isten. [tehát] Megtorpanunk.

(Esterházy Péter: A szív segédigéi)

· A cél meghatározása adódhat a tényfeltárásból:

Mostanában sokszor halljuk és olvassuk, hogy a megrendült tanári tekintély helyreállítása csak gyökeres fizetésrendezéssel érhető el. Ez is igaz. De nem hiszem, hogy pusztán ezzel elérhető.

A tanárnak folytonosan dolgoznia kellene egyéni kultúráján, úgyhogy semmiféle fizetésrendezés ne érje utol, a közösség mindig adósának érezze magát.

(Kodály Zoltán: A Szép kiejtési verseny megnyitója. 1941)

A múltban történtek után szólhat a szöveg a jelenről:

Kedves barátom, három éve beszéltem neked először a Tábory Elemér írásairól. Akkor történt az a rejtelmes tragédia, amelyről az újságok is írtak: halva találták őt szobájában, a homlokán lőtt sebbel és semmiféle fegyver sem volt körülötte. Mi történhetett? Semmiféle nyomozás sem vezetett eredményre.

Az írásokat sokáig rejtegettem, bár az elhunyt szabad rendelkezésemre testálta és így azonnal kiadhattam volna. Azt vártam, hogy a katasztrófát elfeledjék és a hősre ne ismerjenek rá. A neveket mind megváltoztattam. De te tudni fogod, kiről van szó. Engedd meg, hogy neked küldjem meg először e szomorú lapokat, akiről biztos vagyok, hogy érdeklődéssel és részvéttel fogod őket olvasni.

(Babits: A gólyakalifa)

 A fokozás a fogalomkört kitágítja. Móricz Komor Ló című novellájában az egyszerű megállapítást a hasonlatba foglalttal fokozza, majd a következő szövegmondatban egy túlzással tetézi meg:

> Nevetnek. Úgy nevetnek az ég alatt, mintha a feneketlen mélységben lennének. A felhők verik vissza a kacagást.

> > (Móricz: Komor Ló)

A fokozás nagyobb szövegegységek között is kialakulhat. Ezzel él Arany, amikor a *Toldi*ban Miklós tetteinek bemutatásában fokozatosságot érvényesít: először a vendégoldal-emelőt láttatja; utána a malomkőhajítót, aki dühében ártani is tud hatalmas erejével; majd a farkasölőt, aki végtelenül éber is; azután a nagy fizikai erőt sejtető bikafékezőt, aki cselekedetével a közösséget szolgálja; végül a cseh vitézt legyőzőt, aki az erőkifejtés csúcsán állva, nemzeti jelentőségű tettet hajt végre.

 A párhuzamba állítást az ellentét sok esetben kíséri, és ez a kettő kombinálódva alkotja a szöveget:

NAPLÓ

Ha más nyelven beszélek, mindig kissé elfogódott leszek, de bátrabb, egyenesebb. Meg vagyok fosztva attól, hogy a szók közötti csönddel, az ezredik árnyalattal hassak. Mégis bizonyos szabadságot ad ez. Általában azt tapasztaltam, hogy a kellemes dolgokat anyanyelvemen tudom inkább közölni, de a kellemetlen dolgok – fölmondani egy régi hű alkalmazottnak, vitatkozni egy szerződés kétes pontjairól, gorombáskodni a pincérrel, szemébe vágni valakinek a nyers és kínos igazságot – könnyebben mennek más nyelven. Szerelmet vallani az anyanyelvemen óhajtok, de szakítani idegen nyelven. Verset írni magyarul, de kritikát lehetőleg portugálul.

(Kosztolányi: Pesti Hírlap, 1927. márc. 20.)

Ennek a szövegnek a tartalmi fókusza: a *nyelv* Ezt a generikus értelemben használt fogalmat két specifikus, de egymással mellérendelő és ugyanakkor ellentétesen szemben álló fogalomra bontja az író: az anyanyelvre és az idegen nyelvekre, de az utóbbin belül – azt generikusnak véve – egy specifikust: a portugált is megemlíti. A nyelv fogalma köré a nyelvvel kapcsolatos cselekvéseket sorakoztatja fel: *beszélek*, *hassak*, *közölni*, *fölmondani*, *vitatkozni*, *gorombáskodni*, *szemébe vágni*, *szerelmet vallani*, *szakítani*, de ezek a beszédtettek is az anyanyelv és az idegen nyelv mezőösszefüggésében ellentétesek egymással. Így épít ki Kosztolányi – a nyelvek párhuzamba állításából – két hangulatában is ellentétes jelentésmezőt, hiszen az idegen (a más) nyelvekhez kapcsolódó tettek laza asszociatív kapcsolatuk ellenére is besorolhatók a 'kellemetlen dolgok' halmazába: *fölmondani egy alkalmazottnak*, *vitatkozni*, *gorombáskodni a pincérrel*, *szemébe vágni a kínos igazságot*, az 'anyanyelv' fogalmához viszont kellemes dolgok tapadnak: *szerelmet vallani*, *verset írni*.

• A tartalmi felbontás részletezéshez vezet:

Én egyik félnek sem tudok föltétlenül igazat adni. Nincs igaza a túlbuzgónak, aki irtóhadjáratot hirdet minden idegen szó ellen, de nincs igaza a közönyösnek sem, aki az idegen szók türelmi bárcáját mindjárt törvénybe iktatná, mert ő nem veszi

számba, hogy ezáltal sok-sok eredeti szavunk tétlenségre és feledésre kárhoztatja, s így cifra, toldott-foldott nyelvünk előbb-utóbb elsorvad. Csak annak van igaza, aki a belső nyelvújítást óhajtja.

(Kosztolányi: Pár szó a nyelvújításhoz)

 A hasonlítás nemcsak egyetlen mondatban jelentkezhet, hanem egy szövegegységben hasonlatsorozattá terebélyesedhet, miközben metaforával is bővülve kifejtett képpé válik:

> Úgy áradjon szereteted, mint a tűz fénye-melege: mindenre egyformán. Akik közel jönnek hozzád, azokra több essék fényedből és melegedből, mint akiknek nincs szüksége terád. Családtagjaid, mindennapi társaid s a hozzád fordulók olyanok legyenek számodra, mint a kályhának a szoba, melynek melegítésére rendeltetik.

> > (Weöres: A teljesség felé)

 A gondolatjel, zárójel vagy két vessző közé tett közbevetés tartalmi célokat: pontosítást, helyesbítést szolgál:

> Ebben a területi osztódásban minden nyelvhasználati formát két alaptendencia vagy pontosabban mondva: kettős alaptendencia – jellemez: az egységesedés (integráció) és az elkülönülés (differenciáció).

> > (Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról)

Részletezésre, kifejtésre is mód nyílhat közbevetéssel:

Minden nyelvet nagyobb területen élő emberek csoportjai használnak. E csoportoknak egymással való érintkezése - időben és térben változóan - hol lazább, hol pedig szorosabb.

(Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról)

De esetleg a zárójeles megjegyzés csak kevésbé lényeges megjegyzést rejt magában:

Hogy bolygónkon a földrengések többsége mennyire csak e meghatározott területeken pattan ki (míg hatalmas területek mentesek a katasztrófáktól), arra egyetlen esztendő is számos példát szolgáltat. (Évente egyébként 300-400 nagy erejű földrengést észlelnek.)

(Dr. Juhász Árpád: A kék bolygó)

 A szemantikai kapcsolódás tartalomváró (jelentéssel telítődést kívánó) és tartalomadó (jelentéssel telítődést megadó) szavak (igék, főnevek, melléknevek, mutató névmások, határozószók) és mondatok révén is létrejöhet. Az esetek többségében ezek a tartalmi viszonyok alárendelő összetett mondatban fogalmazódnak meg. Ha azonban a tartalomadás nem korlátozódik a szövegmondat keretén belülre, valóban szövegszintű jelenségként lehet kezelni.

Hadrovics ezzel a témával alaposan foglalkozva megállapítja: "minél tágabb körű, azaz tartalmilag minél »üresebb« a bevezető mondat, a tartalomadást annál kevésbé irányítja és korlátozza, s ezért ez annál gazdagabb lehet, annál inkább variálható" (1969, 228). Jól láttatja ezt a Jókaitól vett példája:

Végre feltűnt ... a ... jármű; de nemcsak az, hogy lassan döcögött, mintha ökrök vontatták volna; hanem még azon felül minden száz lépésnyire megállt: pedig még itt jó volt az út. Vajon mi történhetett vele? Hát azzal a kocsival az történt, hogy az útban elvesztette az egyik hátulsó kerekének elősrófját: minélfogya a kerék kiesett. Akkor aztán elébb el kezdték keresni a srófot az út hosszában. Keresték egy óráig, akkor felhagytak vele. Bizonyosan beleesett valamelyik kátyuba, s az elnyelte. Akkor aztán megpróbáltak sróf nélkül utazni tovább, az pedig nehéz. Parasztszekérnél, ha elvész a kerékszeg, azt még csak lehet valahogy helyettesíteni, más szeggel, facövekkel; de az úri hintó csavarját nehéz kipótolni. Minden szíjat, madzagot felkötöztek már a tengely végére, de azt a kerék puskája két perc alatt mind pozdorjává rágta; úgyhogy utoljára a két úrfi közül az egyiknek folyvást a kocsi mellett kellett bandukolni egymást fölváltva, hogy amint a kerék kezd a tengelyről leválni, azt helyretaszítsa.

"Ez mind megtörtént a hintóval, ez mind alanya lenne a történt igének!" – magyarázza Hadrovics (1969, 229).

4.8. Helyet jelölő szemantikai kötőelemek

A helyet jelölő szemantikai elemek egy földrajzi leírás magától értetődő velejárói és egyben helystruktúrájának megteremtői (Petőfi S. János 1994a, 28):

> A Vinalesi-völgy néhány barlangja turisták számára is nyitva áll, így például az Indián-barlang, amelyben a folyó felduzzasztott vizén akkumulátorral hajtott, zajtalan csónakok közeledtek. Egy **szomszédos barlangban** éjszakai mulatót rendeztek be, a mennyezet fantasztikus formájú cseppköveit színes reflektorok világítják meg.

> A távolabbi környéken 20-25 kilométer hosszúságú barlangóriások is akadnak, ezek teljes bejárása természetesen több napot is igénybe vesz. Híres közülük a több mint 25 kilométer hosszúságú Szent Tamás-barlang. Öt emelete van, amelyek az egykori föld alatti folyószakaszok emlékei. A hegység kiemelkedése miatt a vízfolyások egyre mélyebben kerestek maguknak utat a hegy belsejébe. A legalsó barlangban három folyó: a Santo Tomas, a Penato és a Bolo torkoll egymásba. A környező agyagos dombvidéken erednek, a mészkőhegyek belsejében egyesülnek, s a túloldalon egyetlen folyóként lépnek ki.

> > (Dr. Juhász Árpád: A kék bolygó)

4.9. Az időt jelölő szemantikai kötőelemek

Az időt jelölő szemantikai kötőelemek egy regény eseményközlésében természetes kísérő és kapcsoló mozzanatként hozzák létre a szöveg időszerkezetét (Kiefer 1992):

> Haldoklónak nyilvánította magát, amikor kérte, hívjam Margitot. Megérezte, hogy nem hazudhatok tovább jó lelkiismerettel, és ez így is volt. Amikor azonban arra került a sor, hogy sürgető kívánságának eleget tegyek, mégis a lelkiismeretem

mel találtam szemben magam. Ennek ellenére meghívtam a londoni számot, bár kíméletből a konyhában vártam a kapcsolásra. Miközben tisztára vakartam a beszáradt, szennyes edényeket, abban reménykedtem, legalább ne találjam otthon. De fölvette a telefont, végighallgatott, egy szót se szólt. Halkan beszéltem, ne hallatsszék be egyetlen szavam se. Füleltem, miként hallgat a vonal másik oldalán, s amikor végeztem a beszámolóval, ő is meghallgatta a némaságomat. Végül kis köhécselésekkel kísérve annyit mondott, nem éri készületlenül, de végig kell gondolnia; kérte, maradjak a telefon mellett, visszahív. Letettem a kagylót, ültem a konyhaszéken. Mondhattam-e magamnak, hogy jót tettem? Legfeljebb azt mondhattam, hogy az akaratát teljesítettem, bár így vettem el az életreményét. Ha megmakacsoltam volna magam és nem hívom Margitot, akkor ez lett volna az utolsó összecsapásunk; ettől azonban nem én kíméltem meg őt, hanem ő tartotta kíméletre méltónak a jövőmet. Tíz perc múltán ismét csöngött a telefon; hármunk között elintézetté vált egyikünk halála.

(Nádas Péter: Évkönyv)

A szöveg **hely- és időstruktúrájá**nak összefonódása eredményezi **kronotopológiá**ját (Bahtyin 1986, 463; Petőfi S. János 1994a, 28) például József Attila *Mama* című versének is:

Már egy hete csak a mamára gondolok mindig, meg-megállva. Nyikorgó kosárral ölében, ment a padlásra, ment serényen.

Én még őszinte ember voltam, ordítottam, toporzékoltam. Hagyja a dagadt ruhát másra. Engem vigyen föl a padlásra.

Csak ment és teregetett némán, nem szidott, nem is nézett énrám s a ruhák fényesen, suhogva, keringtek, szálltak a magosba.

Nem nyafognék, de most már késő, most látom, milyen óriás ő – szürke haja lebben az égen, kékítőt old az ég vizében.

A költeményben a tér és az idő egyszerre változik: a múlt, a gyermekkor képével az otthon helyszíne idéződik fel, szemben a felnőttkor térbeli meghatározatlanságával. A szembeállítás ellenére sem különül el mereven a két idősík: hiszen a múltból megelevenedő jelen érzékeltetésére jelen időbe vált át a költő (Hagyja a dagadt ruhát másra. / Engem vigyen föl a padlásra.), illetve a halott mama jelenben cselekvővé válik (szürke haja lebben az égen, / kékítőt old az ég vizében). Ezzel jelzi a költő az emlékezésnek a jelenben érvényes, a jelenre-jövőre kiha-

tó voltát. Bizonyára ezt támogatja az a tény is, hogy csak a jelen **referenciaidejé**t (*most*) és az **eseményidő**t (*egy hete*) jelöli ki művében a költő, az utóbbit tovább pontosítva is (*már késő*), és ezáltal lesz domináns a jelen, a múltra csak az igeidő-használat utal. Ezzel ellentétesen a jelen terét (indifferenssége miatt) nem nevezi meg, viszont a múlt jellemző helyszíneit ismétléssel is nyomatékosítja (*padlásra ... padlásra, az égen, az ég vizében*).

5. A szöveg lineáris kohéziója

A szöveg lineáris kohéziója kimutatható a fogalmi kategóriák egymásba épülésének nyomon követésével, a lexikai egységek jelentésbeli viszonyainak a feltárásával.

5.1. Korreferencia

A téma azonossága a kohéziónak nemcsak a szövegegészre, hanem a szervesen kapcsolódó résztémák egymáshoz fűzésére is értendő alapfeltétele. Ha a szöveg bizonyos elemei azonos valóságra utalnak, azaz teljesen vagy részlegesen megegyezik a referensük, ezért referenciálisan azonosak, akkor ezek a nyelvi elemek szemantikailag ekvivalensek, vagyis korreferensek. A szemantikai kapcsoltság jele a korreferens lexémák megléte, amelyek többféle módon alkothatnak összefüggést, izotópláncot.

A korreferens nyelvi elemek kapcsolata korreferenciaviszony, amely szemantikai (részegész, ellipszis stb.) és szintaktikai (forikus elemek) szövegsajátosságokban testesülhet meg.

A korreferencia igen tágan értelmezett fogalom, amelybe belefér:

- · az egyszerű ismétlésen kívül
- a szinonimákkal,
- · hiperonimákkal,
- · hiponimákkal,
- antonimákkal való újraemlítés is, illetve
- · a proformákkal való helyettesítés is.

5.1.1. Ismétlés

A szemantikai azonosság legnyilvánvalóbb és leggyakoribb jele az azonos valóságdarabra utaló nyelvi jelek változatlan lexikai azonossága (teljes rekurrencia) vagy variált ismétlése. Ennek különböző fajtái vannak: szótő-, szó-, szerkezet- és mondatismétlés.

• Szótőismétlés ugyanazt a fogalomkört jelzi az ismételt visszatéréssel:

Minden emberi lény között talán őt szerettem legjobban. Édesapámnak az idősebb nővére volt; nem ment soha férjhez és ott lakott nálunk. Nekem úgy tűnt fel mindig, mintha ezüstből volna. Kis fején a haja csalódásig ezüst; az arca oly finom, gyengéden fehér arcszínével, diszkréten fénylő mosolyával, mint ezüst filigránmunka; és mosolya fénye az ezüst fénye volt és hangjánál tisztább ezüstcsengést so-

hasem hallottam. De a legezüstösebb a lelke volt és a hangja a lelke csengése, mosolya lelke fénye. Nekem úgy tetszik, mintha még neve, ahogyan otthon híttuk, a nenne szó, ellenállhatatlan halk ezüst fények és csengések képzetét idézné fel, csak rágondolva is. Alig véltem, hogy a kortól volna fehér a haja; fiatal volt és finom és bájos: ezüstősen született talán, mint valami tündér: nem is képzeltem máshogy a tündéreket, mint amilyen ő volt, ott, a tiszta abrosz, a friss tejszínhab és a reggeli naptól csillogó ezüstkanalak mögött.

(Babits: A gólyakalifa)

A szótőismétlés átfonja ezt az egész szövegrészletet: a nenne [néni] bemutatását. Bár többnyire kiemelő szerepű az ezüst szó ismétlése, a nenne minden jellemzőjét ezzel festi az író, ugyanakkor összefoglaló funkciójú is: a mintha ezüstből volna a nagynéni egész egyéniségére, megjelenésére áll, de egyben emberre – és nem tárgyra – vonatkoztatva a kontextuális implikáció révén a nenne értékességét, szépségét, tisztaságát, mesei tündérségét is konnotálja.

A felelgető mondókáknak ismerős sajátossága a szóismétlés, amely a láncszerű kapcsolódást úgy biztosítja, hogy az új elemre mindig rákérdez a következő mondat:

> Egy szem babot ültettem, Elvitte a madár. Hol van az a madár? Felrepült a fára. Hol van az a nagy fa? Kivágta az öreg fejsze. Hol van az az öreg fejsze? Belesett a Dunába. Hol van az a Duna?

Látható, hogy a referenciális szemantikai újraemlítés (Steinitz 1974) nem jelent újabb hírértéket, funkciója a változatlan téma fenntartása. A mondatok szöveggé fűzésének ez szükséges, bár nem elégséges feltétele.

- A szó szerinti újraemlítés az azonos szemantikai mezőbe tartozás határesete, hiszen ilyenkor a szemantikai jegyek teljesen azonosak: egy kép – a kép.
- A párbeszédekben a mondatismétlések eltérő modális értékkel a megszólalások egybekapcsolódását és a kommunikációs lánc továbbvitelét szolgálják. Móricz Barbárok című novellájában a Veres juhász kérdései szóbeli reagálást kívánnak. Ez meg is történik, de ezt követően Veres juhász vagy megkérdőjelezi Bodri juhász kijelentéseit, vagy az okot tudakolja:
 - Aztat kéne eladni.
 - Eladni?
 - -El.
 - Nem eladó.
 - Nem?
 - -Nem.
 - Mir nem?

- Hát csak nem. Magamnak csináltam.
- Magadnak?
- Magamnak. Meg a fiamnak.
- Meg a fiadnak?

Fogalom ismétlése szófajváltás ellenére is megtörténhet:

Gondolkodni és beszélni: voltaképp egy. Gondolkodás nem képzelhető el beszéd nélkül és megfordítva. Az állat sem beszél, sem gondolkodik.

(Babits: Irodalmi nevelés)

Deme szerint az ismétlésből fakadó "redundancia a két pólus kommunikációs kapcsolatának az entrópiával azonos rangúan fontos eleme, legalábbis a fejtegető prózában" (1974, 117).

5.1.2. Azonosítás

A szemantikai azonosság eszköze az ismétlésen kívül az azonosítás. Ez nem teljes szemantikai rekurrencia, hanem logikai szűkítésből vagy tágításból fakad.

A besorolás a kisebb fogalmi körből a nagyobba helyezést jelenti:

Tizenkét éves korában lett II. Rákóczi Ferenc nemesapródja és késő öregségében, hetvenéves korában halt meg Rodostóban, mint az utolsó bujdosó, miután a levert kurucok lassanként mind elhullottak mellőle. A fejedelmet követte száműzetésében, Lengyelországba és Franciaországba...

(Kosztolányi: Látjátok, feleim)

A tulajdonnév – amely bármilyen kontextusban referáló szerepű – a hiponim, a köznév a hiperonim, vagyis az előbbit, a szűkebb fogalmi körűt a szélesebb körűvel helyettesíti a szövegalkotó, élve a hiperonimikus rekurrenciával.

Ha egy tulajdonnév újraemlítése helyett jelzővel leszűkített köznévi hiperonimet használunk, abban az esetben sem beszélhetünk azonos jelentésről, csak referenciaazonosságról:

A Dunántúl közepén terül el a Balaton. Ez Magyarország legnagyobb tava.

Ritkábban a fordítottja is elképzelhető, hogy a hiperonimával való említést követi a közvetlen megnevezés, majd ezt felváltja a pronomen:

Debrecennek van egy vize, Kinek Hortobágy a neve. Arra van egy kőhíd rakva, Kilenc lyukra van állítva. (Magyar népdal) A köznévvel állítmányi viszonyba kerülő melléknevek a minősítés mellett az azonosítást is szolgálják:

> Azok a könyvek, melyek könyvtárad polcain szunnyadnak, még nem készek, vázlatosak, magukban semmi értelmük.

> > (Kosztolányi: Ábécé a prózáról és regényről)

Köznév helyett – az inklúzió határeseteként – az őt helyettesítő névmás is szerepelhet, hiszen ez "felszívja" magába a fogalomszó tartalmi jegyeit (erről bővebben a Szöveggrammatika részben):

Szakadatlanul értékelnek bennünket, **szavakkal. Ezek** jelzik napi árfolyamunkat. Érzékeny füllel halljuk meg **őket.** Tüstént felelünk **rájuk**, akár közvetlenül, akár közvetve. (Kosztolányi: Udvariasság)

5.1.3. Rokon értelmű szó

Rokon értelmű szó is, amely megközelítően ekvivalens jelentésű, kifejezheti az azonosítást:

szinonim szavak:

Szavaló, sohase feledd, hogy **keret**ben vagy, mint a kép, s tilos abból kilépned. **Rámád** a vers, mely lelket ad neked, a vers, melynek te lelket adsz.

(Kosztolányi: Ábécé a hangról és a szavalásról)

A grófi szérün ott **zokog** Egy egész koldus-sereg. **Siratják** a semmit, a másét. (Ady: A grófi szérün)

· szinonimikus kifejezések:

Már alkonyodott az idő; a nap a magas hegyek között korán aláhanyatlik. (Jókai: Eppur si muove) – Alkonyult. Az árnyak nőttek. (Vajda: Újabb költemények) – Szép úrfiak! a nap nyugovóra hajolt, Immár födi vállát bíborszínű kaftán. (Arany: Szondi két apródja) – Leáldozott a nap piros verőfénye; Halovány hold lépett a napnak helyébe.

(Petőfi: János vitéz)

a kontextuális szinonimák, azaz csak a konkrét szövegben rokon értelmű szóként funkcionálók is megteremtik a szemantikai összekapcsolódást, mint Arany Hídavatás című balladájában a halálugrást visszaadó kifejezések:

Ketten **repülnek** a Dunába. **Eltűnnek** mind, a járt úton.

5.1.4. Értelmezés

A szemantikai azonosság eszköze lehet a parafrázis. Ilyen az egynyelvű értelmező szótárak és a lexikonok minden értelmezést adó szócikke:

értet ts ige Úgy tart, emel stb. vmit, hogy ez vmihez ér(jen). A kályhához értette a kezét. (ÉKsz.)

ANGOLKERT, tájkert: kötetlen alaprajzú, a szimmetrikus rendet és az egyenes vonalakat kerülő, a növényeket természetes formájukban meghagyó romantikus kerttípus. A 18. sz.-ban Angliában alakult ki.

(Akadémiai kislexikon. 1.)

Az utóbbi szócikkben nyomon követhető a fogalommeghatározás módja: a genus proximum (az általánosabb körű fogalom, amely alá az osztályozandó dolog közvetlenül tartozik) és a differentia specifica (megkülönböztető jegy) megadása: az előbbi a *kerttípus*, az utóbbi pedig az ehhez kapcsolódó terjedelmes jelzős kapcsolat, amely megszorítja, leszűkíti ennek a jelentését.

5.1.5. Körülírás

Gyakori, hogy a megnevezett fogalom mellett a **perifrázis** rokon értelmű nyelvi elemmel történik:

Igaz, mögmondta, hogy őtet azért hozza magával, hogy **figyeljen**. Többször is megmondta, hogy osztán **nyitva lögyön a szömöd**.

(Móricz: Rózsa Sándor a lovát ugratja)

5.1.6. Azonos alakú szó

Az azonosság látszatát kelti a homonima, mint az ismert találós kérdésben is:

Két hét hány hét? (77)

Ez az álmatematikai talányok közé is beillő találós kérdés a *hét* szó tőszámnévi és főnévi alaki egybeesésén alapul.

5.2. Mezőösszefüggés

Tematikai "mezőt", mezőösszefüggést teremtve a szavakat jelentésbeli kapocs fűzi valóságvonatkozás szempontjából olyan szavakhoz, amelyek azonos jelentésosztályba tartoznak. A következő Babits-prózarészletben a nyelv kutatásával kapcsolatos fogalomkör teremti meg a mezőösszefüggést a szemantikai kongruenciával: a kutató (*nyelvész*), a kutatás tárgya (*nyelv*), a kutatási diszciplína (*nyelvészet*) és a kutatói tevékenység (*nyelvészkedünk*) megnevezésével:

Magyarországon a nyelvészet nemcsupán szaktudomány. A magyar nyelvész nemcsak kutató. Ő kezdettől fogya kicsit őre és gondozója is a nyelvnek, mely annál drágább és őrzenivalóbb, mennél kevesebben beszélik a földkerekségén.

A nyelvészethez minden magyar embernek köze van. Mindannyian nyelvészkedünk, ahogy mindannyian politizálunk.

(Babits: A nyelvész és az irodalom)

A mezőösszefüggés rendszere többféleképpen létrejöhet:

 A köznévvel egyetlen jelentésmezőbe tartozó mellérendelt fogalmak (kohiponima) fogalmi felbontásában, a felosztásban:

> A nyelv természeti jelenség. Gyökerei mélyen belenyúlnak a múlt őstelevényébe, egészen a történelem előtti korig, s van törzse, ága, lombja, eleven virága is.

> > (Kosztolányi: A tudomány nyelve)

Mivel a fölérendelt fogalom: a fa nincs megnevezve, ezért "hiányos szerkezetű" a felosztás. Az alá- és fölérendelt fogalmak (nem- és fajfogalom) együttesen a teljes szerkezetű mezőösszefüggést teremtik meg:

> A rím rendeltetése az, ami a zsongító szereké, a feketekávéé, a szeszé, a dohányé, a mérgeké, amellyel a költők alkotás közben gyakran élnek, hogy fokozzák munkaképességüket.

> > (Kosztolányi: A rím bölcselete)

Ebben a szövegegységben a fölérendelt fogalom (hiperonima vagy generikus főnév) a zsongító szer, az ennek alárendelt fogalmak (hiponima vagy specifikus főnév) a feketekávé, a szesz, a dohány, a méreg, és így ez a felosztás "teljes szerkezetű".

Grammatikai szerkezetismétléssel párosul a generikus főnév fogalmi felbontása például a vityilló részeinek megnevezésekor a következő szövegegységben:

Ütött-kopott vityilló előtt haladok el, s lábam gyökeret ver, úgy bámulom düledező, vízrózsás falait, süppeteg lépcsőit, málladozó kapufáját, hólyagoszöld ablaküvegeit, melyek szinte kancsalítanak a verőfényben.

(Kosztolányi: Ákombákom)

A halmozott tárgyak mindig melléknévvel, illetve melléknévi igenévvel bővülnek, így négy jelzős szerkezet követi egymást.

A szövegalkotó egyetlen jelentésmezőn belül különít el és ugyanakkor kapcsol egymáshoz mellérendelő viszonyú részelemeket a köznév jelzős formáiból formálódó felosztással is:

Vannak **rímek**, amelyekben egy egész kedélyvilág, egy egész világszemlélet megnyilatkozik. Vannak hősi rímek, édes rímek, keserű rímek, vidám rímek s halálosan-szomorú rímek is.

(Kosztolányi: A rím elemzése)

Egy szóval helyi, időbeli, oki, rész-egész stb. kapcsolatba kerülő fogalom (interszekció) is
egy jelentésmezőn belül található, mint a következő szövegmondatban is, ahol a színház ki
nem mondott fogalma tartja össze a jelentésmezőt:

A hang az anyagod, a többi a színpadon talán színészet, de itt [ti. a szavaláskor – Sz. N. L] csak ripacskodás.

(Kosztolányi: Ábécé a hangról és a szavalásról)

József Attila verscímében a megjelölt fogalom jelentésmezejébe tartozik a *rakodópart*, (*a víz)felszín* és *a (víz) mélye*, ezért is lehet ezeket determináltnak tekinteni:

A DUNÁNÁL

A rakodópart alsó kövén ültem, néztem, hogy úszik el a dinnyehéj. Alig hallottam, sorsomba merülten, hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.

 Az inklúzió azért kifejezési módja a jelentésmezőn belül a rész-egész viszonynak, mert az egyik (tag)mondat értelme bennfoglaltatik a másik jelentésében:

> Veszek egy igazán jó cipőt, veszek egy Salamandert. Láttam egy csodálatos porcelánt. Láttam egy meissenit.

 Az antonímia – a mellérendelő fogalmi viszony sajátos esete – a motivikus "ismétlés legügyesebben leplezett" formájaként (Fónagy 1990, 8) a kohézió megteremtésének egyik gyakori módja:

A rím sohase pipere, mely elhagyható a versből és hozzátehető a vershez. Ha rímtelen valamilyen vers, akkor szükségszerűen rímtelen. Ha rímes, akkor szükségszerűen rímes.

(Kosztolányi: A magyar rím)

Az **ellentétes jelentésű fogalmak** használata azért hatásos, mert "az antitézis egyesíti az ismétlést és a feszítést/oldást" (Fónagy 1990, 9).

Ez a föladata a rímnek. Csodálatos bódítószer, melyet a költészet anyaga, a nyelv izzad ki magából. Előbb bénít, aztán izgat. Előbb leköti az indulatot, aztán feloldja. Előbb gátol, aztán serkent. Eltereli a figyelmet a lényegtől, hogy végül igazán a lényegre terelje.

(Kosztolányi: A rím bölcselete)

 Az alap- és a később kialakuló új jelentés közötti szemantikai kapcsolat miatt a többjelentésű szavaknak a szövegben aktualizálódó értelme mellett latens módon más jelentései is hatnak. Ez a poliszémiára épülő találós kérdésekben: a rejtvényt és a megfejtést együtt adó felépítésben különösen jól érzékelhető. A fej szó poliszemantikus voltából származik több találós kérdésünk csattanója. Az 'emberi fej' alapjelentésből – a kéz és a láb megfelelő részének jelölésére metaforikus képpel – kialakult mellékjelentéseire épít a következő:

Hány feje van az embernek? Öt: egy feje, két kéz- és két lábfeje.

Van olyan találós kérdésünk, amelyik a fej 'szög kiszélesedő, felső része' mellékjelentésen alapul. A Mibe veri a kovács a szöget? kérdésre a megszögezendő anyag megnevezését várjuk, de helyette a Fejbe megfejtésben az élőlényre használt fejbe ver jelentés található, ahol a fejbe ver állandó szókapcsolat konkrét értelmébe az átvitt is belejátszik.

A poliszémia akkor válik hatásos szövegszervező erővé, ha együtt szerepelnek a kontextusban a szó előfordulásai többféle tartalommal is:

Lehunyja kék szemét az ég, lehunyja sok szemét a ház. dunna alatt alszik a rét aludj el szépen, kis Balázs.

A távolságot, mint üveggolyót, megkapod, óriás leszel, csak hunyd le kis szemed aludj el szépen, kis Balázs.

(József Attila: Altató)

Az alszik ige a versben megszólított gyerekre vonatkoztatva 'az alvás állapotában levés'-t jelenti, átvitt értelemben a rétre vonatkoztatva a természet 'pihenés'-ét, 'nyugalomban levés'-ét. A költő ezt a kettőt – bár ezt kötőszó explicit módon nem jelöli – párhuzamba állítva, következtetésként fogalmazza meg. Hasonlóképpen a lehuny ige a gyermeki 'szemek becsukás'-át fejezi ki, átvitten az égre értve a 'az égi fények eltűnését', a házra vonatkoztatva pedig 'az épület világításának kialvását'.

5.3. Asszociációs mező

Az asszociációs mező nagyon lényeges tényezője a szemantikai kapcsolat kialakításának. Ilyenkor nem a logika diktálja a szavak összefüggését, csupán az, hogy "a szavaknak is megvan a maguk asszociációs erőtere" (Hankiss 1970b, 50), amely - mint pragmatikai természetű tudáskeret - tágabb körű a szemantikai jelentésmezőnél, mint az alábbi szövegben is:

> Az igazi hatás ritkán hangos. Ritkán kívánja az érzelem azonnali megnyilvánulását. A nyíltszíni taps még semmiféle drámai eredményt nem jelez.

> A függöny lehull, a néző ülve marad, s még a tapsolásról is megfeledkezik, legalább néhány másodpercre; aztán gyalog megy haza, hogy fejében a kapott kincset elrendezze - ilyet volna jó írni.

> > (Illyés: Magyar beszéd)

Ezt a gondolatsort az írója *A jó népnevelő* fejezetcím alatt foglalta össze, ezzel is jelezve annak szemantikai egységét. Pedig a befogadó az első bekezdésből tudományos előadásra, politikai szónoklatra is gondolhatna, nem feltétlenül színpadi előadásra, mint ahogy az a második bekezdésből kitűnik. Ráadásul csupán a gondolatjeles hozzátoldásból értjük meg: az alkotói filozofálgatást az *ilyet volna jó írni* kívánság ihlette, bár ez is messze esik a fejezetcím jelentésétől. Csak asszociatív úton fűzhetők egymáshoz a szöveg lényeges szavai: *népnevelő*, *hatás*, *írni*, de ezekből mégis kikerekedik előttünk Illyés vágya: egy népet nevelő, hatásos mű írására.

 Az asszociáció révén születő felsorolás – szemben a felosztással – nem tartalmaz fogalmi felbontást:

> Áldjon meg az Isten Minden jóságodért, Sok hallgatásodért És gonoszságodért. (Ady: Áldásadás a vonaton)

Nem szokványosan (hallgatásodért És gonoszságodért), sőt ellentétesen (jóságodért... gonoszságodért) társított fogalmak rendelődnek itt egymás mellé.

A legkülönbözőbb dolgok mellérendelése a felsorolásban "egyenrangúsodik", hiszen minden azt sugallja a következő szövegegységben: A létezés mindenben azonos.

Nézz meg egy kődarabot, egy kalapácsot, egy bokrot, egy paripát, egy embert: mindegyik keletkezett, pusztuló, határolt, egyéni, különlévő. De közös lényegük, a létezés, nem keletkezett, nem pusztuló, nem határolt, nem egyéni, nem különlévő. A létezés mindenben azonos.

(Weöres: A teljesség felé)

- Hasonlósági alapon is megszülethet asszociációból fakadó kohézió:
 - · hasonlattal:

Mint észrevétlenül álomba hull az ember, úgy hull az ifjukorból a férfikorba át. (Radnóti: Mint észrevétlenül)

a köznévvel metaforikus viszonyba kerülő másik köznévvel:

Minden rossz mondat törött ablak, melyen át egy rossz gondolatra látni... A stílushibák gyűjteménye: nyomorék gondolatok kórháza.

(Babits: Irodalmi nevelés)

Pragmatikai természetű motivikus ismétlődés adódik a változatlan kontextusban csupán pragmatikai szempontból asszociatív módon összekapcsolódó elemek között:

Csak az én telem nem ilv mulandó. Csak az én halálom nem halandó. (Babits: Ősz és tavasz között)

Nyilvánvaló ezekből a példákból, hogy a szemantikai inkongruencia sem gátja a kohéziónak.

5.4. Mellérendelő kötőszók

A "mellérendelés tanulmányozása a szövegnyelvészet egyik meghatározóan fontos állomása" (Kocsány 1996a, 161), mert a szövegmondatok egymáshoz fűzése, kevés kivételtől eltekintve mellérendelő jellegű – vagyis szemantikai-logikai természetű és nem grammatikai –, ezért a mellérendelt tagmondatok kötőszavai alkalmasak összekötésükre (Károly 1995, 765), azaz "mondatkapcsoló értékűek" (Deme 1965, 297). Mivel a mellérendelés szemantikai művelet (Kiefer 1976a, 219), ezért a szövegszemantikába tartozik a mellérendelt szövegmondatok tárgyalása, noha a textológusok a szöveggrammatikában foglalkoznak vele (Nagy Ferenc 1981, 37-39).

Lényeges vizsgálati terület a mellérendelő jellegű kapcsolás összetett mondatbeli vagy független szövegmondatos megfogalmazása. Ezt kutatva Lang arra a következtetésre jut: "A létrejövő egység szemantikailag mást, »többet« közöl, mint a két mondat külön-külön" (1978). Nagy Ferenc szerint viszont "nem szerkesztéstani, hanem stilisztikai különbség" (1981, 37) adódik a kétféle megfogalmazásból. Mindkét kutatónak csak részigazsága van, hiszen van olyan eset, amelyben jelentéstöbblettel jár a gondolatok összefűzése vagy széttagolása, viszont lehetséges olyan is, amely csak stiláris hatást eredményez.

Az összekapcsolódó, ún. folytatásos szövegmondatok között a tartalmi-logikai viszonyok kifejeződhetnek kötőszóval, de Ø kötőszós formával is (Papp 1991, 756; Károly 1995, 769). Ahogy az összetett mondaton belül szokásos, ezt a kapcsolódást kitett mellérendelő kötőszóval (konnektor) tehetjük explicitté, de kötőszó híján is – azt odaértve – nagy biztonsággal felfeithetők a szövegmondatok közötti tartalmi-logikai viszonyok. A kapcsolatos, következtető és a magyarázó mellérendelés "elkötőszótlanodó" (Deme 1965, 299), az ellentétes és a választó viszont szigorúan "kötőszós természetű" (Deme 1965, 299).

Jellemző a szövegalkotóra, hogy jelöli-e a szövegmondat-kapcsolódásokat explicit módon, vagy csak a kontextus implikálja a nyelvileg nem jelölt, csak valószínűsített jelentést.

A kitett kötőszókkal mérhető a szöveg tartalmi kapcsoltsága, mivel ezek erőteljesebb és nyilvánvalóbb tartalmi vonatkozást jelentenek például a következő idézetben is:

> Kiabált torkaszakadtából, de a csukott kocsiból nem hallatszott ki az utcalármába a hangja. Tehát futott, futott, benn a szép, lakkírozott kocsiban, előtte a livrés kocsis és a kocsis előtt a két tüzes, igazi orosz ló.

> > (Molnár Ferenc: Három történet)

 Legszokványosabb a gondolatkötés egyszerű, illetve fokozó kapcsolatos mellérendeléssel, amely sokszor Ø kötőszós:

Vannak a szavakban, ezen kívül, rejtett, lappangó energiák is, például félig-meddig feledésbe merült hajdani jelentéseik vagy a hozzájuk kapcsolódó, rejtett s "robbanékony" asszociációk, s nem utolsósorban fonetikai-akusztikai értékük, erejük, amely általában berozsdásodott ugyan, de az írók-költők érintésére könnyen felfénylik, s újra sugározni kezd. Sőt ha hihetünk a szemantikusoknak, akkor a szavakba, mihelyt mondatba illesztik őket, eredeti fogalmi jelentésük mellé még a beszélő érzelmeinek és szándékának energiái is belesűrűsödnek, sőt a beszélő és a hallgató viszonyának feszültsége, feszültségenergiái is. S az írónak ezek után már "csak" az a dolga, hogy a nyelvi elemeket, formákat úgy artikulálja, hogy eleve adott energiájuk közben magasabb feszültségre transzformálódjék föl. [És] E "feltranszformálásnak" több módja van.

(Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell)

Az aforizmák gyakran ellentétbe állításra épülnek:

Egy kiváló emberpéldányt a gyarlóságai is fölékesítenek, ami persze nem igazság, mégis rendben van így. Az erények viszont nem díszítenek fel senkit, csak gyanússá tesznek.

(Ancsel Éva: Százkilencvennégy bekezdés az emberről)

A több mondatra kiterjedő mellérendelő kapcsolások struktúraképző szerepét kutatva Békési megállapítja, hogy azoknak a tömbök közti fő viszonya és a tömbön belüli alviszonya között tartalmi-logikai összefüggés van. "Így például az elvárástörlő ellentét fő viszonyként kauzális alviszonyokkal jár együtt" (1993, 8). Ez a de kötőszó szerepéből adódik, hiszen ez beszélői instrukció (Bánréti 1983, 10), amely a befogadót további jelentések hozzárendelésére készteti. Jól látható ez Esterházy Péter Egy kék haris kötete egyik jegyzetében is:

> RABOK LEGYÜNK VAGY SZABADOK? – Utóbbi időben több politikus is elmélkedett arról, hogy egy (azaz egy) hajóban evezünk, és így tovább, nyitottan, toleránsan, vélhetően liberálisan. [De] Angyalkáim! Nó hajó: csolnak. [Mert vagy Ugyanis] Aki hajóban evez, annak gályarab a neve.

Ez az indirekt módon érvelő szöveg az argumentatív szövegtípus jellegzetes szövegképzését mutatia.

A kötőszó nemcsak mondatrészeket, tagmondatokat, hanem a szövegmondatnál nagyobb szövegegységek, a bekezdések kapcsolását is létrehozza (H. Molnár 1956, 233):

> Az ember folyton becsapja magát. Legsűrűbben azzal, hogy tud valamit, hogy áttekint valamit. Én például sokszor hittem, hogy ismerem a világ-lírát. És minduntalan megszégyenülök. Emberfölötti erő, tudás, emlékezőképesség, óriási élettartam és rengeteg szabad idő kellene ahhoz, hogy igazán megismerjük a világból akárcsak azt is, amit a költők alkottak. Sokszorosan hálás vagyok tehát mindenkinek, aki hozzásegít valami megbízható tájékozódáshoz olyan területeken, ahová saját magam nem érhetek el.

Ezért szeretem a jó műfordítókat, az emberiség lelkének tolmácsait. Nélkülük vak és süket maradna az érdeklődés majdnem mindarra, ami a költészetből kívül esik a nyelv határain. Nyelvtudás nélkül mindenre az maradna.

(Szabó Lőrinc: A műfordítás öröme)

A bekezdés élén álló kötőszó annak a jele, hogy az utána következő mondatokkal szoro-

sabb a kapcsolata, mint a megelőzőkkel.

Az idézett példák alapján egyetérthetünk a következő megállapítással: "A kötőszó – akár létrehoz, akár csak jelöl – nem eszköz, hanem az alakulat keletkezési-létezési módja, ... a komponensek sorrendje nem létrehozója, okozója a beépítettségnek, hanem vetülete, okozata annak" (Békési 1986, 94).

5.5. Szemantikai hiány (ellipszis)

A szemantikai hiány (Dienes 1978) is szövegkapcsoló természetű tulajdonság, sőt az egyik legerősebb. Sokszor tud gyorsan pergő eseményeket felvillantani, indulatokat, zaklatottságot, lelki feszültséget éreztetni, vagy csupán a nyelvi gazdaságosság eszköze. Többféle módon keletkezhet szemantikai hiány:

 Az "üres mondat"-nak, azaz a meg nem fogalmazott, de odagondolt vagy odagondolható mondatnak a latens jelentése bár egyértelmű, de a formája különböző lehet:

> Nagy darab húsok voltak a töltött káposzták közé téve ráadásnak. És Kis János, amint a három hatalmas töltelék után egy ilyen darab szívós, fövetlen, rágatlan húsdarabot le akart gyűrni - rémülten állott fel. [A torkára szorult egy darab. vagy: Egy falat hús megakadt a torkán, vagy: Egy nagy darab pörkölt megakadt a nyelőcsövében.] A szeme kidagadt, szinte kiugrottak szemöldökei alól, nyakán az erek kötélvastagságra dagadtak.

(Móricz: Tragédia)

A következő novellarészletben is az olvasói tudat "tölti ki" a mondatok közötti tartalmi "hézagokat":

Az asszony meg se szállt, elindult s ment Szögedébe.

Harmadnap odaért. Ment a csendbiztoshoz s mindent előmondott. [Ezért a csendbiztos parancsot adott a pandúroknak.]

Pandúrok mentek ki s őt is vitték, szekéren, lovon. [Odaértek a gyilkosság színhelvéhez.]

Felásták a sírt, leírták, amit láttak. [A meggyilkoltak tetemét ott hagyták.] Levették a szíjat a hótt juhászról s vissza Szögedébe.

(Móricz: Barbárok)

A szövegszerkezeti egység hiánya jellemez bizonyos szövegműfajokat:

Várjon Dénes (zongora) és Szabó Péter (cselló) hangversenye ma este hatkor lesz a Bartók Béla emlékházban (Budapest II., Csalán út 29.). Műsorukon Beethoven A-dúr szonátája, Sztravinszkij Olasz szvitje és Chopin F-moll szonátája. [Hol váltható jegy? stb.]

Ez a Magyar Nemzetben megjelenő hír csak "tárgyalásként" hat, mert a hírnek természeténél fogva sem bevezetője, sem befejezése nincs.

 Az események tömörítése nyilvánvalóan a lényegtelen tartalmi elemek elhagyásával jár, mint a következő tudósításban is:

A RENDŐRAUTÓ VOLT A GYORSABB

Két brit rendőrnek sikerült egy 35 év körüli ittas férfit kiszűrni a forgalomból. A szonda elszíneződött, a rendőrök saját autójukba tessékelték a férfit, aki villámgyorsan bezárta a kocsit, és az első ülésre tornázta magát. Még mielőtt a rendőrök felocsúdtak volna döbbenetükből, a férfi már kereket oldott a rendőrautóval – írja az MTI-Panoráma.

A rend két őre a szökevény kisteherautójába ugrott, és üldözőbe vette a rendőrségi kocsit, amely azonban gyorsabbnak bizonyult, pedig az ittas "autókötő" a szirénát be sem kapcsolta.

(Magyar Nemzet, 1995. jan. 20.)

A ballada esetében a műfaj velejárója a hiány, mert a tömörítés nyelvileg az **esemény hézagos elmondásá**val valósul meg. A balladai homály szemantikai, szerkezeti hiányból fakad:

A katona a menyecskét Erdőszélbe csalogatta.

Addig-addig csalogatta, Erdőszélbe csalogatta.

Leültette a menyecskét, Ölébe hajtotta fejét.

Gondolkodik a menyecske: Hogyan váljon meg most tőle. (Az elcsalt menyecske – magyar népballada)

Ebben a szövegben a balladamondó elhallgatja az eseményeket, hiányzik a folyamatos elbeszélés az *Ölébe hajtotta fejét* és a *Gondolkodik a menyecske* sorok között.

A sejtetés leggyakrabban a balladai homály eszköze. Arany Ágnes asszony című balladájában nem mondja ki egyértelműen, hogy az asszonynak mennyiben volt része a gyilkosságban, annak kitervelésében, csak a bírák ítéletének mértékéből következtetünk arra, hogy a gyilkosság végrehajtásában nem vehetett részt, de tudva a tettről bűnrészes volt:

"Fiam, Ágnes, mi miveltél? Szörnyű a bűn, terhes a vád; Ki a tettet végrehajtá Szeretőd ím maga vall rád." Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.

"Ő bitón fog veszni holnap, Ő, ki férjedet megölte; Holtig vízen és kenyéren Raboskodva bünhödöl te." Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.

- A prózai alkotások párbeszédeiben a szerkezetileg hiányos mondatok az intertextus erejét és a mindennapi társalgás természetességét tükrözik:
 - Mi lesz az üzlettel? kérdezte a kis Opra. [Mi lesz] A mosodával?
 - Csak van valakije az öreg Steinernek. Az tovább vezeti [az üzletet].
 - De egy darabig várni kell az ingekre [a mosoda bezárása miatt].
 - Egy darabig [valóban várni kell az ingekre a mosoda bezárása miatt].
 - Azért jó, hogy most benéztünk [az üzletbe].
 - Ritkán van egyedül az öreg.
 - Mi a fenét csinál odabent [az öreg]?
 - Az üveget keresi [odabent az öreg].
 - Eloltotta a villanyt [odabent az öreg].

(Mándy: Egyérintő)

Mesterkélt lenne a dialógusban a teljes mondatos szerkesztés. Hiszen a párbeszéd kontextus- és szituációfüggő, ehhez igazodik a megszólalók szövegének szerkesztettsége. Ennek pedig szükséges és elégséges feltétele az interakcióban az entropikus elem megléte. A szövegelőzményből egyértelműen betölthető a **kontextuális ellipszis** (Péter 1991, 200) a kötött kötelező (az üzletet stb.) és fakultatív bővítménnyel (az üzletbe), illetve a szituációból, a beszédhelyzetből a **szituatív ellipszis** (Péter 1991, 200) pedig a szabad bővítmény (a mosoda bezárása miatt) hozzágondolásával.

Az ellipszis speciális fajtái: a félbehagyott mondatok eredményezte elhallgatások.
 Móricz a Szegény emberek című novellájában ezt három ponttal jelöli:

- Akkor hogy adtak neked pénzt?

Az ember nem szólott: úgy maradt, ahogy volt, a fekete szemeit ráfüggesztette az urára. Csak nézte, nézte s nem szólott.

– Mikor tegnap ott voltam a napszámér... előttem vették ki a pénzt a sifonbul... mán akkor gondoltam... az éccaka is azt gondoltam...

Az asszony szeme fölvilágított: megértette, mi baja volt az urának az éccaka, hogy nem tudott aludni, pedig máskor úgy alszik, hogy szinte szégyen... ha a gyerek fölébred, észre se veszi...

- De azért nem gondoltam, hogy meg kell csinálni... csak hogy lehetne... Reggel osztán, hogy az öreg Sóvágó olyan sokat beszélt, hogy az adósság így-úgy... akkor mán tudtam, hogy meglesz...

Az asszony sóhajtott, nehezet, kínosat.

- Hanem otthon hagyták a gyerekeket... Meg a Szabó András lyányát velük, hogy játsszon velük...

Az asszony csak nézett, nézett, s a szája lassan kinyílt.

Hogy min gondolkodott az ember éjszaka, hogy mit kellene megcsinálnia, az olvasó számára még nem egyértelmű, csak az asszony metakommunikációjából következtetünk tragikus eseményre, amelyet a férj későbbi vallomása majd igazol: Azokat muszáj vót... megölni.

 Az ellipszisnek az aszindeton gyakori módja. Ahogy a mondategészen belül sem található mindig mellérendelő viszonyt kifejező explicit kötőszó, ugyanúgy a szövegmondatok tartalmi-logikai kapcsolása is sokszor implicit. A kötőszó nélküli szövegképzés nagyobb értelmi aktivitásra készteti a befogadót.

A szövegmondatok közötti kötőszóhiány mögött kétféle szövegszerkesztési mód rejlik:

 Az egyikben szoros, a másikban laza a gondolatkapcsolás. Az egyikben Ø kötőszóként értelmezhető, mert ilyenkor a kötőszó hiánya megfeleltethető explicit kötőszónak, és a szövegmondatok között szoros tartalmi összefüggés létezik. A ki nem tett, de odaértett kötőszó ún. folytatásos szövegmondatokat (Papp 1991, 756; Károly 1995, 769) fűz egymáshoz többnyire kapcsolatos viszonnyal.

Szemantikai hiányt eredményeznek a Ø kötőszós szövegmondatok a következő szövegrészletben, amelyben a jelöletlen tartalmi-logikai viszonyok mégis egyértelműen felfejthetők:

Az igazság délkörök, népek, véralkatok szerint más és más. [hiszen vagy azonban] Nincs föltétlen igazság. [ugyanis vagy mert] Az igazság viszonylagos. [ezért] Csak az őrültek követelnek mindenáron igazságot.

(Kosztolányi: Igazság és szépség)

Ez a szöveg bár nyilvánvalóan összefüggő, még sincsen benne szövegmondatait összefűző kötőszó. Gyakori, hogy a gondolatilag összekapcsolódó, ún. folytatásos szövegmondatok közötti viszonyt kötőszó híján más szövegelemek teremtik meg. A fenti szövegegységben az igazság szó mindegyik mondategészben való ismétlődése biztosítia a kohéziót.

 A másik esetben valódi kötőszótlan szövegszerkesztésről van szó, mert semmilyen mellérendelő tartalmi-logikai viszonyt jelölő kötőszó nem illeszthető be a szövegmondatok közé, így ún. nem folytatásos szövegmondatok (Papp 1991, 756; Károly 1995, 769) keletkeznek, mint a következő szövegrészletben is:

Apám szavajárása volt: – Most aztán süthetjük a makkot! Mikor sütött ő makkot? A kifejezést nyilván apjától hallotta. (Illyés: Hazai szavak)

A kérdések, felkiáltások jellegzetesen nem folytatásos szövegmondatok. Éppen ezért nem csoda, hogy Deme szerint nincsenek kérdő, felszólító, felkiáltó és óhajtó mondatok, mert ezek a megnyilatkozások szövegértékűek (1979a, 62).

ÖSSZEFOGLALÁS

A szövegszemantika a szövegtan egyik legfontosabb területe. Mint a szöveg jelentéstana, a nyelvi jelek és jelentések szövegszintű viszonyát, a szöveg jelentésszerkezetét vizsgálja. A szövegbeli jelentésmozzanatok kifejtettek és kifejtetlenek egyaránt lehetnek.

A szöveg jelentésbeli egységét a változatlan téma és a szerkezeti egységek jelentésének egymásutánisága adja. A szöveg jelentésbeli összetartó ereje a szövegkohézió. Az explicit kohézió megsejteti az implicitet, és ez a kettő együtt teszi kohezívvé a szöveget. A kohézió – amelynek mértéke a szövegfajtától is függ – lineáris és globális jellegű, ezért a szövegkohéziót megteremteni képes nyelvi eszközöket eszerint szokás csoportosítani. A kohézió mutatói a szemantikai utalás és progresszió különböző fajtái.

Gyakorlati összegzésként szövegszemantikai vizsgálódással tárjuk fel egyetlen alkotásban a szövegkohézió jeleit!

Juhász Gyula: [0.] Anna örök

[1.] Az évek jöttek, mentek, [2.] elmaradtál Emlékeimből lassan, [3.] elfakult Arcképed a szívemben, [4.] elmosódott A vállaidnak íve, [5.] elsuhant A hangod [6.] és én nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb erdejében. [7.] Ma már nyugodtan eitem a neved ki, [8.] Ma már nem reszketek tekintetedre, [9.] Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság, [10.] ó de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt [11.] És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd! [12.] Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben [13.] És egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön, Amen.

Ez a mű is bizonyítja a cím szövegelem voltát, hiszen egyedül csak itt fordul elő Anna neve. Bár cím nélkül is egyértelműen szerelemre emlékező, a vallomáslírába tartozó költemény ez, mégis az egyes szám második személyű megszólított versbeli megnevezése híján még a Juhász Gyula-oeuvre-ben is találgatásokra adhat módot. Csak a cím ismeretében nyilvánvaló a második személy azonosítása egy Anna nevű nővel, a szegedi költő életútját ismerve, a nagyváradi színésznővel, Sárvári Annával.

A vers egészére kiható globális kohéziót biztosító szövegszemantikai eszköz a cím. A témamegjelölő cím teljes predikatív szerkezet, amely azért meghökkentő, mert dolgok, jelenségek jelzője szokott lenni *az örök* melléknév, ebben a címben viszont megfellebbezhetetlen, megmásíthatatlan "isteni igazságot" szögez le: az Anna iránti érzelem soha el nem múló. Anna helye a költő életében megváltoztathatatlan. A címbeli női névhez az a szemantikai előfeltevés társul, hogy létezik egy Anna nevű nő, akinek a jellemzői a költő emlékezetében már elmosódtak, de ugyanakkor örökre élnek.

A vers első egységében a költő nyilvánvalóan azt akarja a maga és az olvasó számára is bizonygatni, hogy az Anna-szerelem hatása végképp megszűnt (elmúlt), ezért az el- igekötő négyszeri ismétlésével a nő emlékképének elhalványodását (elmosódott, elfakult) érezteti, a cselekvés bevégzését, a történés befejezettségét, visszavonhatatlanságát, a szerelmes "állapot" megszűnését (elmaradtál, elsuhant) viszont igékkel adja vissza. A vers végén pedig ugyanez az igekötő a melléknévi igenevekben az Anna-szerelem kétségtelen továbbélését és a költő minden apró mozdulatát, sőt egész életét befolyásoló voltát az elhibázás, az elrontottság konkrét (elvétett szavamban, eltévesztett köszönésben) és átvitt értelmű (elhibázott életemben) megjelenítésével érzékelteti. Még az eltérő hangsorú igekötők is ugyanebbe a jelentésmezőbe tartoznak bele (félrecsúszott nyakkendőmben, összetépett levelemben), úgy, hogy a zárlat melléknévi igeneveiben az értékvesztést kifejező alapigékhez az ezt a tartalmat nyomatékosító igekötők társulnak.

A költő az ismétlésnek több válfajával élve (toldalék-, szó- és szerkezetismétléssel) erősíti a kifejezendő tartalmat, és tartja fenn a témát, ezáltal is kohezívvé téve a szöveget.

Az el- morfémaismétlésen kívül szembeszökő a hozzá kapcsolódó szerkezetek ismétlődése is: az indításban a predikatív szintagmák állítmány-alany sorrendjéé (elfakult Arcképed..., elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod), a befejezésben a jelző + jelzett szós szintagmáké (minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben, És egész elhibázott életemben). Ezekben a szerkezetismétlésekben ugyanazoknak a ragoknak (szavamban, köszönésben, levelemben, életemben), képzőknek (félrecsúszott, elvétett, eltévesztett, összetépett), jeleknek (elfakult, elmosódott, elsuhant) a visszatérése is sugallja az egybetartozást. Az alkotói intenció sejthető. Az indító mondatban az igei állítmányhoz kapcsolva hajtogatja Juhász Gyula a konkrét Anna-emlék eltűnését, megszűnését, amelyet a predikatív szerkezet alanyai részleteznek. A zárlatban pedig a jelzői szerepű befejezett melléknévi igenevek az elhibázás fajtáját, a jelzett szók pedig az elhibázás helyét nevezik meg. A lezártság hangsúlyozásának eszköze a múlt idő jelének (elfakult, elmosódott, elsuhant) és a befejezett melléknévi igenév képzőjének (félrecsúszott, elvétett, eltévesztett, összetépett, elhibázott) a sokszori visszatérése.

A vers szövegszinten álló egységeinek (meg vannak számozva) és versmondatainak (a következőkben külön sorban írva) tartalmi-logikai kapcsolódása így jelezhető:

1.
$$\rightarrow$$
 v. $-(2. - 3. - 4. - 5.) - és$ v. \rightarrow 6.
- v. \rightarrow (7. - 8. - 9.) \leftrightarrow de mégis (10. - 11.)
mert \leftarrow (12. és - 13.)

Szövegszinten álló egységeinek sorszáma	Explicit kötőszó	A Ø kötőszó feltételezett jelentése
1.		
2.		és/ezért
3.		és/ezért
4.		és/ezért
5.		és/ezért
6.	és	ezért
7.		tehát
8.		és
9.		és
10.	de mégis	
11.	és	
12.	mert	

Látszik ebből, hogy kevés a kitett kötőszó a mondategységek határán, illetve az egyik kötőszó (és) elfedi a valóságos (inkább következtető: ezért) jelentést, a másik (mert) pedig alá- és mellérendelésre egyaránt enged következtetni. Az okot megadó utolsó versmondat a jelentésképzés fordulatával: az őszinte feltárulkozással és az és-ek gyakoriságából fakadó biblikus nyelvezettel, illetve hangvétellel a vallásos szövegek emelkedettségével harmonizálva fókuszmondattá emelkedik.

Békési ezt a verset a ...de mégis ... mert...-féle konstrukciótípusra felépített (sőt kibővített) formaként említi az ellentétes főkapcsolás és a magyarázó alkapcsolás sorrendileg kötött együttlétére, amelyben "az előtag és az utótag kibővülése egy pillanatig sem veszélyezteti a mű szerkezeti egységét, zártságát" (1993, 104). Ezzel a megállapítással egyet lehet érteni, mert valóban ez a két kapcsolási mód emelkedik ki meghatározó módon, a többi – akár kapcsolatosnak, akár következtetőnek fogjuk fel – elvész ezek dominanciájában.

A beszélő szándékát tükröző mondatmodalitás sajátos zártságot ad a műnek; az érzelmi megállapodottságot szuggeráló kijelentések tartalmára – felkiáltással összekapcsolódó – felszólítások cáfolnak rá, hogy végül a jelenbe való beletörődést, a jövő érzelmi elfogadását kellően éreztessék a kijelentések.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

explicit referencia fókuszkohézió fókuszmondat folytatásos szövegmondatok generikus hiperonimikus rekurrencia időszerkezet implicit referencia implikált jelentés implikátum inklúzió
izotópia
izotopikus folytonosság
kontextuális ellipszis
korreferencia
korreferens
kulcsszó
nem folytatásos
szövegmondat
rekurrencia

szemantikai előfeltevés szemantikai progresszió szituatív ellipszis tartalomadó tartalomváró témaváltás tételmondat történésreferencia újraemlítés "üres mondat"

VITAKÉRDÉS

Milyen viszonyfajták lehetségesek a cím és a szöveg között?

Szakirodalom

Bahtyin, Mihail M. 1986. A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében. In A beszéd és a valóság. Budapest, Gondolat, 419–478.

Balázs János 1985. A szöveg. Budapest, Gondolat.

Balázs János 1992. A szöveg szemantikai szerkezete. Magyar Nyelv, 421-425.

Bánréti Zoltán 1979a. A szöveg interpretációja és témája. Nyelvtudományi Közlemények, 81. 323-338.

Bánréti Zoltán 1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nyelvtudományi Értekezések, 117. sz.

Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

Békési Imre 1993, Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Szeged, JGYTF Kiadó.

Deme László 1965. A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben. Magyar Nyelvőr, 292-302.

Deme László 1974. Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 114–118.

Deme László 1979a. A szöveg alaptermészetéről. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154, 57–65.

Dienes Dóra 1978. Szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Nyelvtudományi Értekezések, 98. sz.

Fehér Erzsébet 1993. Az írott nyelv vizuális aspektusa. In Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 86–95.

Fónagy Iván 1990. Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. *Linguistica Series C Relationes*, 3. sz.

Greimas, Algirdas Julien 1966. Sémantique structurale. Recherche de méthode. Paris, Larousse.

Groupe µ 1977. Rhétorique de la poésie. Bruxelles, Complex.

Hadrovics László 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hankiss Elemér 1970b. Az irodalmi kifejezésformák lélektana. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hankiss Elemér 1985. Az irodalmi mű mint komplex modell. Budapest, Magvető.

Károly Sándor 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. 23–32. Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, II/2. 759–834.

Kelemen János 1976. Szöveg és jelentés. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 183-196.

Kemény Gábor 1985. Kép és kommunikáció. In Grétsy László (szerk.): *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 2. 119–205.

Kiefer Ferenc 1976a. A szövegnyelvészet grammatikai indokoltságáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 197–222.

Kiefer Ferenc 1979. Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. Magyar Nyelvőr, 216–225.

Kiefer Ferenc 1983b. Az előfeltevések elmélete. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kiefer Ferenc 1992. A szöveg időszerkezetéről. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 40–55.

Kocsány Piroska 1996a. Szövegnyelvészet és szövegtan. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 152–163.

Kovalovszky Miklós 1974. A cím stilisztikája. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 326–333.

Lang, E. 1978. Semantik der koordinativen Verknüpfung. Berlin. (Hivatkozik rá Kocsány 1996a, 161.)

Mayenova, Maria Renata 1988. Szövegkohézió és a címzett beállítása [lengyelül]. (Ismerteti és kommentálja Szabó Zoltán 1988, 102.)

H. Molnár Ilona 1956. Kötőszóval kezdett önálló mondatok. In Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest, Akadémiai Kiadó, 230–234.

Müllerová, Olga 1976. (Hivatkozik rá Huszár 1983b, 135.)

Nagy Ferenc 1981. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, Tankönyvkiadó.

Papp Zsuzsanna 1991. Legkorábbi szövegemlékeink szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, I. 755–781.

Péter Mihály 1991. A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Budapest, Tankönyvkiadó.

Petőfi S. János 1994a. A szöveg-összefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálata. Magyar Nyelv, 19-30.

J. Soltész Katalin 1965. A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban. Magyar Nyelvőr, 174-187.

Steinitz, Renate 1974. [Hivatkozik rá Kocsány 1996a, 154.]

Szabó Zoltán 1991a. Az irodalmi mű stílusa mint szövegiség. Literatura, 2. 175–183.

Szende Tamás 1987. Megérthetjük-e egymást? Budapest, Gondolat.

Vater, Heinz 1992. Einführung in die Textlingvistik. München, W. Fink.

Viehweger, Dieter 1982. Szemantikai jegyek és szövegstruktúra. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 51–60.

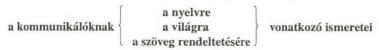
Vígh Árpád 1977b. A liège-i retorika. Helikon, 1. 140-149.

Vígh Árpád 1981. Retorika és történelem. Budapest, Gondolat.

Vlad, Carmen 1994. (Hivatkozik rá Máté 1998, 100.)

9. SZÖVEGPRAGMATIKA

- kommunikációs környezet
 ∠
 kontextus (szövegkörnyezet)
 szituáció (beszédhelyzet)
- a szövegpragmatika fő elméleti forrásai
 ∠ ↓ ↓
 kommunikációelmélet beszédaktus-elmélet Grice interakcióelmélete
- · a sikeres kommunikációhoz szükséges pragmatikai tényezők:

• a szövegkoherencia kötőelemei

téma-réma
deixis pragmatikai következtetés
bennfoglalás
módosítószók

1. A szövegpragmatika fogalma

A szöveg pragmatikai meghatározottságát vizsgáló szövegpragmatika jelentős területe a szövegtannak. Van olyan felfogás, amely szerint a pragmatikai megközelítés a legfőbb szempont, és minden más (grammatikai, szemantikai stb.) ebbe ékelődik bele (Kocsány 1989, 36).

A szövegpragmatika értelmezése nem egységes: tekintik a szövegalkotó, a befogadó és a közlési körülmények vizsgálatának (Beaugrande–Dressler 1981, 31); a külső kontextus szöveghez rendelésének, a nyelvi viselkedési minták helyzetekhez való hozzákapcsolásának, a jelek és jelhasználók közötti viszonynak. Valójában ezek nem mondanak ellent egymásnak, hiszen a szövegpragmatikába a szövegen kívüli tényezők széles köre beletartozik: a szövegalkotó céljától a befogadó szövegelfogadásáig. (Ezen a ponton érintkezik a lélektannal és szociológiával, illetve a nyelvlélektannal és szociolingvisztikával.)

Mivel a szöveg kapcsolatot teremt a közlő és a befogadó között ("a pragmatikai szempont a szöveg **működési aspektusa**" Lotman 1994b, 65), a szövegpragmatika a szövegjelentésnek, illetve a szövegalkotónak és -befogadónak a viszonyát, ennek közléshelyzetben való megvalósulását kutatja, vagyis azt, hogyan van hatással a kommunikációban részt vevők műveltségi szintje, társadalmi hovatartozása stb. a szöveg rendeltetésére, a szövegalkotásra és -értésre, mi a szöveg kommunikatív szerepe, hogyan működik az eltérő szövegkörnyezetekben, illetve beszédhelyzetekben, azaz a kommunikációs helyzet nyelvi: **kontextuális** és nem nyelvi: **szitua**-

cionális körülményei között. Szűkebb értelemben a kontextus, a nyelvi tényező (szövegkörnyezet), tágabban pedig a szituáció (beszédhelyzet), a nem nyelvi tényező befolyásolja, illetve határozza meg a szövegjelentést (Schmidt 1975, 473–474): a kontextuális és a szituacionális jelentést (Balázs János 1985, 56). Ezek biztosítják a szöveg koherenciáját. Ennek a pragmatikai természetű összefüggésnek a meglétekor lesz a szöveg a szövegalkotó szándéka és a befogadó aktív közreműködése folytán koherens (pragmatikailag összefüggő), hiányakor pedig inkoherens, biztosítva, illetve akadályozva az interakció sikerességét.

Az irodalmi szövegek esetében a mű és az olvasó közötti kapcsolat kerül a pragmatikai vizsgálat középpontjába, más típusú szövegek kapcsán a közlés körülményei, a kommuniká-

lók viszonya, a kulturális és pszicholingvisztikai tényezők.

2. A szövegpragmatika fő elméleti forrásai

A szövegpragmatika több elmélettel kapcsolódik össze. Ezek jelentik az elméleti keretét. A szemiotikán és a szemantikán kívül a pragmatikai elméletek közül különösen a kommunikáció-, a beszédaktus-elmélet hatása jelentős, illetve Grice-nak a társalgás logikájáról és az implikatúrákról vallott elképzelése, hiszen a kommunikálóknak a szöveg funkciójával kapcsolatos tudása ezeknek a keretében írható le. Ezek a tudománytani gyökerek vagy segédtudományok semmiképp sem jelent(het)ik a szöveg és a kommunikáció vagy a szöveg és a beszédaktus fogalmának összemosását (Kocsány 1996a, 159–160), és a szövegtan inkább csak megtermékenyítő hatásukat használja fel.

2.1. Kommunikációelmélet

A kommunikációelmélet gyökerei messzire nyúlnak vissza. Platón a nyelv funkcionálását a valóság ábrázolásában (referenciális funkció) látta. Bühler (1934) két évezreddel később háromtényezősre (a beszélő, a hallgató, a beszéd tárgya) bővített beszédmodelljének megfelelően három beszédfunkciót állapított meg, a tájékoztató mellett elkülönítve még a kifejező és a befolyásoló szerepet is.

Jakobson hattényezősre növelte a kommunikációs modellt (1972, 234–244):

Kontextus Üzenet Feladó ———— Címzett Kontaktus Kód

Ez a séma így értelmezhető: a beszélő vagy író feladóként meghatározott körülmények között a beszédhelyzetre (kontextus) vonatkozó üzenetet küld beszédként vagy írásként a fizikai közvetítő közeg (a csatorna) és a pszichikai kapcsolat által létesített kontaktussal a hallgatónak vagy olvasónak címzettként a közös kód, azaz a nyelvi jelrendszer segítségével.

Ezekhez a kommunikációs alaptényezőkhöz Jakobson egy-egy alapfunkciót rendelt:

Referenciális Poétikai Emotív ----- Konatív Fatikus Metanyelvi

A jakobsoni kommunikációelmélet éppen azáltal kapcsolódik a szövegek tanulmányozásához, mert kimondja: a szöveg kommunikációs egység, és a következő kommunikatív funkciókat töltheti be:

 Referenciális funkció dominánsan akkor érvényesül, ha az üzenet a világra vonatkozik, és a tájékoztatást szolgálja:

Utoljára a szanatóriumban láttam: egész délután a díványon ült és sírt. Cigarettázott, egyszer telefonált, megevett egy fél mandarint, köznapi ügyekről beszélt, olykor el is mosolyodott, de bármit tett, szeméből szüntelen folytak a könnyek.

(Déry Tibor emlékezése József Attilára)

Az író apró részletek leírásával hiteles képet szándékozik festeni a József Attilára referáló szövegelemekkel.

A szöveg emotív szerepű olyankor, ha benne a kommunikáló érzelme, hangulata uralkodik:

Tisztelem én a közvélemény hatalmát, s tudom, hogy az oly hatalom, mely vagy elsodor, vagy eltipor. De tudom azt is, hogy izgatott időben gyakran felette nehéz elhatározni, mi a valóságos közvélemény, mert minden ember hajlandó közvéleménynek tekinteni azt, amit maga óhajt, s több ízben tapasztaltam, hogy nem a leghangosabb szó volt a valóságos közvélemény. De van egy hű barátom, kinek szava még a közvélemény szavánál is fontosabb előttem, kivel én soha nem alkuszom, mert parancsát szentnek tartom, s kinek neheztelését magamra nézve a legsúlyosabb csapásnak tekinteném, és ezen hű barátom: önlelkiismeretem. Ennek a parancsát követtem most is, midőn nyíltan, határozottan s tartózkodás nélkül jelentettem ki meggyőződésemet; a tisztelt ház határozni fog belátása szerint, én teljesítettem kötelességemet.

(Deák Ferenc: Fölirati javaslat 1961. május 13.)

Egy lélek feltárulkozása ez, valószínűleg sok meditációt követően. Annál is meglepőbb a szöveg emotivitása, mert ez a beszédrészlet egy országgyűlési szónoklat zárlata.

 A konatív szerepű üzenetben a címzett tudatára, cselekvésére tudatosan hatni kívánás dominál:

Azért ismét a haza szent nevében felszólítom az illetőket, mutassa meg a kevesebbség, hogy loyális tud lenni, és össze tud forrni a többséggel, miszerint egy szívvel, egy hanggal mondjuk: éljen a király éljen a haza és minden becsületes hazafi!

Széchenyinek ezekre a serkentő szavaira feltörő éljenzés jelezte, hogy nem volt hatástalan a szónok felszólítása.

- A fatikus funkciójú üzenet dominanciája abból tűnik ki, hogy a feladó és a címzett kommunikációjának létrejöttét vagy fenntartását segíti elő, illetve az üzenet vevéséhez, értéséhez szükséges kapcsolattartást, figyelmet ellenőrzi:
 - Ha két perc múlva itt van, az egész társaság előtt megpofozom. Rendben?
 - Rendben. Úgysem teszi meg.
 - Nos, két perc múlva majd rájön, hogy rosszul ismer. Nem haragszom magára, de most kétszer egymás után pimaszkodott velem, ezt büntetlenül nem viszi el. S ha most szépen elmegy, akkor máskor visszajöhet, mit bánom én, de ha kivárja a pofonokat, akkor nyilván soha nem teszi be többé hozzánk a lábát. Érti?

(Sarkadi Imre: A gyáva)

A szövegben főleg olyankor uralkodó a fatikus szerep, amikor a mondandónak nincs informatív értéke, mindkét fél csak azért beszél, hogy ne legyen kínos a csönd, a hallgatás (például liftben, orvosi rendelőben stb.).

- A szöveg metanyelvi szerepe akkor válik dominánssá, ha a nyelvi kódra irányul, vagyis az üzenet a nyelvi kódról a nyelv segítségével vall:
 - Anyu, gyere, segíts, nem értem, mit jelent ez a szó?
- A poétikai funkció amely "a verbális művészetnek nem egyetlen, hanem csupán uralkodó, meghatározó funkciója, míg minden más nyelvi tevékenységben másodlagos, járulékos alkotóelemként vesz részt" (Jakobson 1972, 239) – akkor tűnik ki, ha az üzenet önmagára irányítja a figyelmet nyelvi megformáltsága, zeneisége, stiláris jellemzői révén. Ez különösen egy vers kapcsán természetes:

Nadrágos kutyák, azok voltunk, a pipere, a maszk alatt verítékező állatok, szoknyás medvék, rabmadarak.

Azok voltunk. De most, egy percre, a halott kéz s az öntudatlan ziháló törzs úgy tündököl, és úgy kopár, ahogy egy angyal. (Pilinszky: Szabadulás)

Csonka metaforán alapuló képből bomlik ki a költemény, hogy zárlatában egy hangulati ellentétre építő patetikus hasonlattal a címhez kapcsoljon vissza.

Annak alapján, hogy az üzenetben melyik kommunikációs funkció uralkodik, szövegtípusokat szokás elkülöníteni. Azonban a fent ismertetett szerepek többnyire nem válaszhatók szét mereven a szövegekben. Jól mutatja ezt Kossuthnak a haderő-megajánlás ügyében mondott beszédindítása:

Uraim! (Felkiáltások: Üljön le!) Engedelmet kérek, majd ha ki fogok fáradni. Midőn a szószékre lépek, hogy önöket felhívjam, "mentsék meg a hazát!": e percznek irtózatos nagyszerűsége szorítva hat le keblemre.

A fatikus (Uraim!), a referenciális (Midőn a szószékre lépek), a konatív (önöket felhívjam), a poétikai (e percznek irtózatos nagyszerűsége) és az emotív (szorítva hat le keblemre) funkciók egymásba fonódva hatnak.

Az egyes kommunikatív szerepeknek változatai léteznek a szöveg tartalmától, műfajától, a közlő személyétől, felkészültségétől, a retorikai szituációtól függően, ezért a közlésmódok is egybemosódnak, illetve végtelenül nagy hajlékonysággal alkalmazkodnak a többféle szövegalkotási akarathoz. Nyilvánvaló a következtetés tehát, hogy a szöveg konkrét kommunikatív funkciójához kell megválasztani a kellő közlési formát azért, hogy a közlés hatásos legyen.

A szövegműfajtól függően is alakul a textus funkciója, hiszen vannak alapvetően az értelemre ható (tudományos előadás), az érzelmeket is megmozgató (halotti búcsúztató) vagy az akaratot cselekvésre irányító (politikai szónoklat) műfajok. Mindezek következtében a kommunikatív aktusokban különbséget kell tenni a retorikus és a nem retorikus kommunikáció között, mert a költői, szónoki, filozófusi stb. beszédpozíció (a beszélő társadalmi stb. helyzete) meghatározza ezeket.

Ismert tény, hogy a jakobsoni elképzeléseket Hymes (1975, 110, 118-119) még megtoldotta egy alkotóelemmel (elrendezés: színhely, jelenet) és egy funkcióval (kontextuális), de az így létrehozott hétfunkciós modelljét sem szokás tökéletesnek tekinteni. Sőt ellenkező irányban is történt változtatás: Brown-Yule (1983, 1-4) a jakobsoni modellt két funkcióra csökkentette: a tranzakcióra és az interakcióra, mivel a megnyilatkozással alapvetően az a szándékunk, hogy valamit valakivel közöljünk.

2.2. Beszédaktus-elmélet

A szövegpragmatikának szoros kapcsolata alakult ki a beszédaktus-elmélettel. Sőt van olyan felfogás is, amely a szövegpragmatika alapját éppen ebben a teóriában látja, mert "a pragmatikát természetesen a szöveg mint cselekvés érdekli" (Kocsány 1992a, 146). Az is feltételezhető, hogy egy összetettebb szövegelmélet integrálhatja a beszédaktus-elméletet (Kálmán C. 1991, 141).

A kommunikációelmélethez képest Austin beszédaktus-elmélete nagy fordulatot hozott. Austin, a beszédaktus-kutatás alapjainak lerakója azt vallja, hogy "a mondat kimondása önmagában egy cselekvés elvégzése vagy annak része" (1990, 32). A beszédaktus-elmélet szerint tehát bizonyos közlések mint verbális cselekvések is cselekvések.

Austin szerint az egyes szám első személyű igét, azaz performatívumot tartalmazó mondat: Megfogadom itt előttetek, hogy hűen fogom szolgálni hazánk ügyét nem kizárólag kijelentés, hanem fogadalomtétel cselekvése is, a Megígérem, hogy többé nem késem el az óráról az ígéret cselekvése is. Azt köti ki Austin, hogy a performatívumok érvényességéhez az szükséges, hogy a beszélő valós szándéka egybeessen a kijelentésével, a cselekvést valóban végre is hajtsa, és a körülmények is megfelelők legyenek. – Ez nehéz kérdés, mert az, hogy a szándék egybeesik-e a tettel, szinte ellenőrizhetetlen.

Az ezt a felfogást továbbfejlesztő Searle (1969) kiterjeszti Austin elméletét minden megnyilatkozásra. Jelentéselmélete szellemében minden közlés cselekedetnek minősül. Ezek az ún. **beszédaktus**ok, amelyek a beszéd alapegységei.

A beszédaktusnak több fajtáját különíti el:

lokúciós aktus a megnyilatkozás maga: azaz a szavak, mondatok kiejtése, leírása; a külvilágra vonatkozó utalás vagy ítélet kimondása,

illokúciós aktus a megnyilatkozás tartalmában kifejeződő szándék: állítás, kérdezés, tagadás, ígéret, parancsolás, bocsánatkérés, esküvés, kérés, felszólítás, fenyegetés, előremondás, kiátkozás stb.;

perlokúciós aktus a megnyilatkozás hatása a befogadóra: meggyőzés, cselekvésre rábírás, megszégyenítés, untatás, lelkesítés, zavarás, felbosszantás stb.

A lokúciós jelentés a megnyilatkozásnak a grammatikai megformáltságával kifejeződő szó szerinti jelentése. Az illokúciós jelentés azt a többletet hordozza, amellyel a közlő szándékának a kimondását vagy leírását kifejezi, például biztatással párosuló ígéretet: Figyelj órákon a tanító nénire, mert ha jól tanulsz, a Balatonon nyaralhatsz! A perlokúciós jelentés a közlésnek a befogadóra tett hatását is tartalmazza. Ha például az előbbi mondatszöveg sztereotípia lesz, elveszti hatását, esetleg zavaróvá, sőt bosszantóvá válik.

Searle felfogása szerint **a kommunikáció alapegysége az illokúciós aktus**, amelynek öt típusa különböztethető meg:

- reprezentatívák, vagyis a világról alkotott kijelentések, megállapítások, tájékoztatások: Ma este színházba megyünk;
- direktívák, azaz befolyásoló kérések, javaslatok, parancsok: Gyere, segíts megteríteni!;
- komisszívák, vagyis a "feladó" tevékenységére vonatkozó ígéret, fenyegetés megfogalmazásai: Ha nem csinálod meg a feladatod, nem nézheted meg a filmet;
- expresszívák, azaz a beszélő érzelmeit kifejező megnyilatkozások: káromkodás, dicséret: Szépen elintézted!;
- deklaratívák, vagyis a világ dolgait megváltoztató megnyilatkozások (kinevezés, megnyitás, keresztelés stb.): Ezennel felavatom az iskola uszodáját.

Searle direkt és indirekt beszédaktusokat is megkülönböztet. A direkt összhangban áll a mondatfajtával: Szállj le az asztalról! Az indirekt viszont nem, hiszen a következő mondatok bár kérdő, kijelentő, óhajtó mondatfajták, mégis valójában indirekt felszólítások: Leszállnál az asztalról? Le fogsz szállni az asztalról. Bárcsak leszállnál az asztalról! Mind a négy mondattal felszólítás a közlő célja, ez az illokúciós jelentés, de csak az első lokúciós jelentése harmonizál ezzel formailag, a többié nem.

Mivel a beszédaktus-elmélet a felfogását a megnyilatkozásokra (Kocsány 1996a, 161) és nem a szövegekre vonatkoztatja, kérdés, hogy a szövegtan mit hasznosíthat belőle. A tapasztalat azt mutatja: azáltal kapcsolódik a beszédaktus-elmélethez **a szövegtan**, hogy **a szöveget illokucionális tettek sorozataként fogja fel.** Ha pedig egy szöveget úgy értelmezünk mint tettet, akkor aszerint lehet elemezni, hogy miféle tettet hajtunk végre megalkotásával. Így a szövegpragmatika és a beszédaktus-elmélet összekapcsolódása eredményeképpen a szövegtannak ez a részterülete a szöveg illokúciós erejét és perlokúciós hatását vizsgálja.

Az nyilvánvaló, hogy **a szövegrész illokúciója nem azonosítható a szövegegészével,** hiszen a beszédaktusok sorozatokban jelennek meg, amelyek ráadásul több beszélőhöz is kapcsolódhatnak (van Dijk 1982a, 83), az így keletkező beszédaktus-sorozatok nem tetszőlege-

sek, hanem alá vannak vetve bizonyos kényszereknek, különösen a konvencionális, rituális jellegű beszédaktus-szekvenciák, például a prédikációk (van Dijk 1982a, 66).

A szövegpragmatika és a beszédaktus-elmélet egybekapcsolódását az is magyarázza, hogy a "beszédaktusok összekapcsolhatók a tudáskeretekkel" (van Dijk 1982a, 66), mert interpretálásuk általános világtudásunkon nyugszik. Tehát ha valaki azt mondja nekünk: Néhány perce érkezett meg az űrhajóm a Holdról, nyilván viccnek vesszük, vagy átvitt értelemben gondoljuk, vagy álom elbeszéléseként fogjuk fel.

2.3. Grice interakcióelmélete

A közelmúlt egyik nagy érdeklődést kiváltó elmélete Grice-é (1988), amely Kant nyomán kimondja, hogy a konverzációban a résztvevőknek kölcsönösen alkalmazkodniuk szükséges, vagyis ún. együttműködési alapelvnek megfelelően meghatározott követelményeket kell teljesíteniük: kívánatos megtartaniuk a kommunikáció sikere érdekében a mennyiség, a minőség, a relevancia és a modor szabályait. Ezek maximákban fogalmazhatók meg.

 A mennyiség kategóriája a megnyilatkozással nyújtandó információmennyiségre vonatkozó maximát tartalmazza: A megnyilatkozás a kívánt mértékben legyen informatív! A következő vicc poénját a köznyelvi és az argó szó homonímiáján nyugvó, kel-

lően informatív válaszok adják:

Két ágyszomszéd beszélget a kórteremben.

- Maga miért került be?

- Infarktus. És maga?

- Én is infarktus.

- Hm. És mit mondanak a dokik, mitől kapta?

– Én attól, hogy ígéretem ellenére nem hagytam abba a dohányzást... És maga?

Én attól, hogy nem kaptam meg a beígért dohányt.

 A minőség kategóriájának maximája azt mondja ki: Ne mondj olyat, amiról úgy hiszed, hogy hamis! Ezt a maximát nem teljesíti a következő vicc szereplője:

Halálát érzi közeledni az egyszeri ember. Papot hívat, diktálni kezd:

- Tessék írni, tisztelendő atyám. A templom restaurálására hagyok egymilliót, a temetőnek új kerítésre ötszázezret, az öregek napközi otthonára... mennyit is...?
- Na de kedves fiam mondja a pap -, hol van az a pénz? Mindnyájan tudjuk, hogy egy filléred sincs!

A haldokló felemelkedik a párnáról:

– És a nagylelkűség, az nem számít?

A relevancia (kapcsolódás) látszólagos megsértésén alapszik a következő vicc csattanója:

- Kérnék egy pisztolyt.

- Hatlövetűt vagy nyolclövetűt parancsol?

A vevő int, hogy egy perc türelmet kér, odalép a telefonhoz, tárcsáz, majd meg-

- Halló, takarékpénztár? Igen?... Kérem, szíveskedjenek megmondani, mekkora önöknél a napi létszám, és most épp hányan vannak bent?

Bár a vevő látszatra nem tartja meg a "Légy releváns!" maximát, hiszen nem adja meg rögtön a választ a kérdezőnek, de éppen a kitérőnek számító megszólalásával ad feleletet a kérdésre.

- A következő vicc információadója a modor maximáját, vagyis a kifejezésmódra vonatkozó követelményt: a világosság, rövidség és pontosság igényét sérti meg:
 - Jó napot kívánok! tessék mondani, jól megyek itt az állomás felé? Szeretném elcsípni a hatórás gyorsot.
 - Menjen csak nyugodtan. Ha a falu bikáját most vezetik hazafelé, akár az ötórás személyt is elérheti.

Ezek az ún. társalgási maximák társalgási implikatúrákkal kapcsolatosak. – A Grice nevéhez fűződő implikációfogalom szerint megnyilatkozásaink sokszor a szó szerinti értelmen túli állításokat (implikatúrákat) foglalnak magukba, Ezeket a befogadó azért kapcsolhatja a megnyilatkozásokhoz, mert a közlő nemcsak mond valamit, hanem implikál (sugall) is jelentést (implikátum). A jórészt előfeltevésen nyugvó implikatúrák konvencionálisak és nem konvencionálisak egyaránt lehetnek.

Az utolsó vicc válaszához hozzárendelhető implikatúra egyszerre jelenti 'a bika hazavezetése szokásos időpontot jelöl', illetve 'a bika futásra kényszeríti az utcán haladót'. Az első értelemben nem beszélhetnénk viccről, épp a nyilvánvaló homálykeltésen alapul a poén.

3. A sikeres kommunikáció leglényegesebb pragmatikai tényezői

A sikeres kommunikációhoz nélkülözhetetlen pragmatikai tényezők: a kommunikálók lehetőleg azonos színvonalú

- · nyelvi képzettsége,
- · a világra vonatkozó ismeretanyaga,
- a szöveg rendeltetésével (a szöveg funkcióival, a szövegalkotó szándékával) kapcsolatos tudása.

3.1. A szövegértéshez szükséges nyelvi (nyelvhez kötődő) tényezők

3.1.1. Közös nyelvűség

A szövegalkotó és a -befogadó közös nyelvűsége (Deme 1975, 119–120; 1983, 32), a nyelvre vonatkozó ismeretanyaga alapfeltétel a kommunikáció sikeres létrejöttéhez. Hogy a közös nyelv ismeretének hiánya a megértés gátja, tapasztaljuk a mindennapokban, a következő vicc pedig szellemesen érzékelteti:

Nyár, Balaton. Külföldi autós nem ismeri ki magát. Szerencsére megáll mellette egy rendőrautó.

- Bitte, sprechen Sie Deutsch? - próbálkozik az idegen.

A rendőrök nem értik.

- Do you speak English?

Fejcsóválás a válasz.

- Parlez-vous français?

Vállvonogatás. A külföldi autós továbbhajt.

Azt mondja az egyik rendőr a másiknak:

- Azért nagy dolog, komám, a nyelvtudás.

Azt feleli a másik:

- Ugyan, hagyd el. Ez is hányféle nyelven karattyol, oszt mire megy vele.
- A nyelvi kód beható ismerete nélkül, ha csupán árnyalataiban használunk az úzusnak nem megfelelően egy nyelvet, azzal is eláruljuk magunkat, szociokulturális hátterünket, erre ébreszt rá bennünket Kosztolányi gondolatsora:

Különböző nyelvek fűszeres keveréke pezseg. Vagy egy fél óráig merengünk ezen. Akkor nyilall belénk az első tétova, de annál halálosabb kétség. A francia családapa ezt kérdezi feleségétől:

- Plaît-il?

Ez gyanús. Így többnyire azok szoktak érdeklődni, akik régi nyelvtanokból tanultak franciául. Bizonyára nem is franciák ezek. Lehet, hogy oroszok vagy osztrákok, akik az úton jóérzésük növelésére gyakorolják a franciát. Mindezt tudomásul kell vennünk s azonnal el is könyveljük tizenöt százalék veszteségül. De aztán egymás után érnek a fájdalmasabbnál fájdalmasabb csalódások. Az a telivér angol, akit annyira megbámultunk, a rádió bemondóját speaker-nek nevezi, akár a pestiek, amit az angolok nemigen tesznek, mert ők csak a képviselőházi szónokot hívják így s a bemondót egyszerűen announcer-nek tisztelik. Ő sem angol. Németül is tud. De ez csak a második bőre. Zsebéből egy pesti divatlap kandikál ki. Ez már harminc százalék veszteség. A hallgatag, gyapjas hajú, ősz északi nő odasúg az urának:

- Te, Karcsi, ezek mind magyarok, meneküljünk.

A reggeli végén kiderül, hogy a mexikói vagy perui idegen egy alföldi városka iskolaigazgatója, aki tanítványait hozta el ide, azokat, akiket mi németeknek néztünk, a rejtélyes asszony a fekete selyemben pedig egy budai kalaposnő, sőt a steward is nagykanizsai fiú.

Szegény magyarok ijedten rebbennek szét, s magukban csöndesen leszámítolják veszteségüket, mely immár majdnem száz százalék. A világot akarták megbámulni. Most egymásban kénytelenek bámulni a világot.

(Kosztolányi: Tengeren)

Az Adrián hajózókat külsejük, ruházkodásuk alapján a szemlélődő angolnak, franciának, németnek, sőt mexikóinak is vélhetné, ám ezek az emberek éppen a nyelvi finomságok, árnyalatok nem ismerésével lepleződnek le: mindnyájan csak megjátsszák, hogy nem magyarok.

A nyelvi közösség kognitív közösség. Hogy ez sajátos látás- és gondolkodásmódot is jelent, kitűnik a következő példákból. Míg mi magyarok és a franciák egyetlen többjelentésű hangsorral nevezzük meg a testrészt és a kommunikáció eszközét: nyelv, illetve langue, addig mind az angol (tongue, language), mind a német (Die Zunge, die Sprache) külön szót használ erre a két fogalomra. Fordított a helyzet a következő esetben: mi más-más szóval fejezzük ki az üveg és a pohár fogalmát, a német (das Glass), a francia (le verre) és az angol (glass) viszont ugyanazzal a szóval él mindegyik értelemben. Mi magyarok azt mondjuk: az anya szüli a gyereket, az angol 'szállítja': deliver a baby, a német 'kapja': Kinder krigen.

3.1.2. A kontextus

A (tágabb és szűkebb) **kontextus** mint nyelvi szövegkörnyezet és a **szituáció** mint nem nyelvi beszédhelyzet természetes módon hozzájárul a szövegek alkotásához/értelmezéséhez. Nyilvánvaló, hogy a beszédaktustípusok szoros összefüggésben vannak a kontextussal és a szituációval, és megállapításuk csakis ezek együttes figyelembevételével lehetséges (Péter 1986, 2).

Szűkebb értelemben egy konkrét szövegszegmentum nyelvi környezete a kontextus, amelynek többféle szempontból is típusait lehet elkülöníteni:

- a szövegszegmentum kontextusa lehet a szöveg egy másik szegmentuma vagy maga a szöveg,
- a kontextus aktuális vagy virtuális megléte alapján:
 - · szintagmatikus kontextus az aktuális,
 - paradigmatikus kontextus a virtuális jelenlétéből (feliratok esetében) adódik;
- a szövegalkotás vagy -befogadás kontextusa alapján is kontextustípusok különíthetők
 el. Nem rögzített élőnyelvi szövegek esetében ez egybeesik, viszont sokszor ez a kettő
 eltér a szövegalkotás vagy a -befogadás idejének más társadalmi, történelmi, politikai
 viszonyai miatt.

Ennek a tipizálásnak abból a szempontból van jelentősége, hogy a szövegjelentésre a kontextus típusától függően hatással van.

Létezik olyan felfogás, amely szerint van szövegen kívüli kontextus is, például a szöveghez képest maga az életmű, vagy **parole értékű kontextusok** is lehetnek, vagyis azok a szövegek, szövegtípusok, amelyekbe a konkrét szöveg besorolható (Schmidt 1975, 474), illetve **langue értékű kontextusok**, tehát azok a nyelvészeti paradigmák, amelyekbe beletartozik.

Tágabban értelmezve a kontextus nemcsak a nyelvi tényezőket, hanem **a nyelvvel össze-**függő sajátságokat is magában foglalja: a közlő és a befogadó nyelvi műveltségével, előismereteivel összefüggő előfeltevések, hiedelmek, bennfoglalások és következtetések rendszerét, a közlő nyelvi viselkedését (Bánréti 1979a, 328).

Olykor még ennél is tágabban szokás értelmezni a kontextust, vagyis nyelven kívüli tényezőként. Ilyenkor társadalmi kontextusnak, külső kontextusnak nevezik (Petőfi S. János 1982a, 11; van Dijk 1982a, 69; Szabó 1988, 18).

Szűkebben is értelmezhető a kontextus: eszerint nem bármiféle információrészletet magába beépítő szövegkörnyezetként fogható fel, hanem olyannak, amelynek "részeként például a megengedő komponens eleve megengedőként jött létre" (Békési 1986, 58). Kontextusa természetesen nemcsak a szövegnek lehet, hanem a mondat számára a kontextus a szövegen belüli környezet (Deme 1983, 33).

A kontextualitásnak, a szövegbe ágyazottságnak különböző fokozatai vannak. Például szorosabb a kapcsolat függő, mint egyenes idézéskor, noha mindkettő kontextusfüggősége nyilvánvaló.

A kontextusba beillesztés alól látszólag kivételek az egymondatos aforizmák, feliratok, hiszen ezek szövegkörnyezet nélküli, független szövegek, bár a tudatban ezek is olyan virtuális szövegszerű kontextusba vannak belefoglalva, amely segíti megértésüket. Egy konkrét közmondás idézése viszont nyilvánvalóan szituációba ágyazottságából adódik.

Sajátos eset az, ha a **kontextus teremt irodalmi alkotást egy szövegből,** mint amikor Hazai Attila egy fogamzásgátló tabletta használati utasításának szövegéből sorokra tördeléssel csinál verset;

MINULET DRAZSÉ Hormonális fogamzásgátló készítmény, hatását a peteérés megakadályozásával fejti ki,

naponta egy drazsé, lehetőleg mindig azonos időpontban [...]

3.1.3. Nyelvi-pragmatikai kötőelemek

A pragmatikai tényezőktől nagyban függ a kommunikáció sikere: a szövegalkotás, a szövegértés és a szöveg hatása, a kötőelemektől a szöveg koherenciája.

3.1.3.1. Az aktuális tagolás

Egy mondat szintagmatikul tagolása állandó, tehát nem múlik a szövegkörnyezeten, a beszédhelyzeten. Viszont mivel a mondat szövegbe van ágyazva: szórendje, hangsúlyozása függ a megelőző mondattól, vagyis pragmatikai okok függvényeként a kontextus vagy a beszédszituáció hatására szöveghez van kötve, aktualizált. Azaz a mondat aktuális tagolása a világról való háttértudásunk alapján megy végbe. Ez a tagolás gyakran eltér a standardtól: nem mindig az alany a téma, és az állítmány a réma.

A mondatok aktuális tagolása tehát csakis szövegben lehetséges, hiszen nem a rendszermondatnak, hanem a szövegmondatnak lehet aktuális tagolása, azaz a szövegben válik el, hogy a tagolási variációkból mi aktualizálódik. "Ahol az újnak és a hozzá képest réginek, tudottnak az összekapcsolódásában világosan kimutatható a mondatot alkotó kétféle nyelvi elemek között a határ, ott beszélhetünk aktuális mondattagolásról" (Elekfi 1986, 17). Mivel az aktuális mondattagolás "nem kommunikatív funkciója, hanem kontextuális függősége alapján bontja tagokra a mondatot" (Deme 1971, 26), a pragmatikában célszerű tárgyalni, mert a szövegben dől el a szövegelőzmény függvényeként, hogy a szövegmondatnak mi lesz az ismert, a tematikus része, és mi az ismeretlen, a rematikus része. (Ezzel egybehangzó Kocsány 1989, 30, bár a kutatók általában a szöveggrammatikában tárgyalják: Nagy Ferenc 1981, 35; Szabó 1988, 13; Rácz 1992, 1).

Az aktuális tagolás különben nyelvenként eltérő szokásokhoz igazodik. A kutatások feltárták, hogy egyes nyelvekben a topic-comment, másokban az alany-állítmány viszony játszik szerepet. Előbbiek a topikprominensek, utóbbiak az alanyprominensek (É. Kiss 1983, 15).

A nyelvtudományban ez a gondolat alighanem először a mi Brassai Sámuelünknél (1860–1864) vetődött fel. Ő ugyanis a mondatot mint közlésegységet ismertre és ismeretlenre bontva, inchoatívumnak nevezte a mondat kezdő szakaszát, az ismert dolgot, és mondatzömnek a lényegesebb, az ismeretlen elemet tartalmazó részét. Visszhangtalan maradt akkor ez a felfogása, noha árnyaltabb megfogalmazását adta gondolatának, mint Gabelentz (1891) német nyelvész, aki hasonló megállapításra jutott: pszichológiai alanynak tartva a mondatnak azt az egységét, amely azt jelzi, amire gondol az ember, és pszichológiai állítmánynak azt, amit gondol róla.

Hermann Paul (1909) is pszichológiai alanyra és állítmányra tagolta a mondatot. Viszont Gabelentz felfogását azzal a gondolatával haladta meg, hogy ezek elkülönítését a hangsúllyal

és a szórenddel hozta kapcsolatba.

Századunk prágai nyelvészei újból figyelmük egyik középpontjába állították ezt az elképzelést, és megalkották az aktuális tagolás fogalmát. "Az aktuális tagolás egy sajátos szabálysor, amely a közlés előzményének, a közlési szituációnak és a beszélő szándékának megfelelően rendezi a közlési egységek releváns elemeit: megállapítja sorrendjüket, hangsúlyozásukat és bevezet sajátos alaktani elemeket" (Dezső 1974, 85).

Az aktuális mondattagolásnak két fő fogalma van: a téma és a réma (= T-R). Nevezik még témának és propozitumnak (Elekfi 1986, 24), illetve az angol, amerikai nyelvészetben topicnak és commentnek is. A szakirodalomban kétféleképpen értelmezik: az egyik felfogás alapján a kontextus és/vagy a szituáció függvényében a téma az ismert, a réma a témához képest újságoló, a másik szerint a téma az, amiről beszélünk, a réma az, amit mondunk róla. Ez a két nézet egyes textológusok szerint összeegyeztethető: az ismert elem az, amiről szólunk, és az új az, amit közlünk róla. A gyakorlatban az tapasztalható, hogy az ismertség mint kritérium nem elegendő a téma és a réma elkülönítésére, mert nem kizárólag az ismert elem lehet téma, hanem "olyan mondatrész is, mely a szűkebb vagy tágabb konkrét környezet valamely ismert, egyértelműen azonosítható jelenségére vonatkozik" (É. Kiss 1983, 12), illetve a réma is lehet ismert.

"A topic a mondat hangsúlytalan nominális és/vagy adverbiális kezdő szakasza; a comment pedig a mondatnak a topicot követő második szerkezeti egysége" (É. Kiss 1983, 16). A tapasztalat azt mutatja, hogy a mondatban a topic helye a legkötöttebb, többnyire a mondat elején áll.

Mindenesetre nagyon hasonlók ezek a felosztások, éppen ezért a topicot témának, a commentet rémának szokták nevezni. A különbség az közöttük, hogy a topic-comment elkülönítés a mondatszerkezetre van tekintettel, a téma-réma felosztás az intonációt stb. is figyelembe vevő információstruktúrára.

A réma (R) a mondatnak mind szemantikai, mind fonológiai szempontból nyomatékos része.

Az egyik legfontosabb és leggyakoribb rémajelölő elem a magyarban: az emfázis. Emiatt a szórend átrendeződik: az ige utáni téma (T) többnyire esetragos főnévként az ige elé kerül.

A Kati Krétán dolgozik írott mondat megenged többféle értelmezési lehetőséget is, mert az előfeltevéstől függ, hogy mit ismerünk:

Kati Krétán dolgozik.

Ez közömbös tartalmú kijelentést takar, ilyenkor a feltételezett azonos hangerőnyomaték miatt kiegyenlített a hangsúlyeloszlás. De elképzelhető a nyomatékeloszlás másféleképpen is:

Kati Krétán dolgozik.

Ekkor a helyhatározóra esik a nagyobb nyomatéktöbblet. Ezáltal latens jelentése: 'nem másutt'.

Az **emfázis**ból adódó nyomatéktöbblet mindig kimondatlan tagadást feltételez, mint a következő variációban is:

Kati Krétán dolgozik.

Ilyenkor az igei állítmány jelentésének kiemelése a cél, rejtetten pedig a tagadása: 'Kati dolgozik, és nem pihen'.

A mondat **szórend**je egyértelműsítheti az írott forma jelentését is, mivel aktuális tagolása szoros összefüggésben áll vele. A magyarban szórendi alaptranszformációval ún. **fó-kuszképzés** hajtható végre:

Dolgozik Kati Krétán.

Ebben a változatban az ige került fókuszhelyzetbe egy nyelvileg ki nem fejtett jelentéssel szembeállítva: 'nem nyaral'.

A következő variánsok is a fókuszképzést mutatják: vagyis ha nem az ige a fókusz, akkor az elé tett szó válik azzá:

Kati dolgozik Krétán.

Ennek a mondatnak az a rejtett tartalma: 'nem más'.

Krétán dolgozik Kati.

A formálisan ki nem mondott, de ott bujkáló értelem: 'nem másutt'.

Ezek az utóbbi egymondatos szövegek bővebb szövegkörnyezet nélkül is egyértelműen tagolhatók aktuálisan.

Az adnektív emfázis miatt a mondathasadáskor a lényegeset hozzáfűző szerkesztéssel "minden egyes nyomósító hozzátoldás egyben új rémát is jelent a közlés folyamatában" (Péter 1992, 194):

A könyvnek nem volt sikere. A Kosztolányi nyaktörő formai bravúrjaihoz szokott irodalmi közönség és a kritika idegenkedve fogadta és átmenetnek tekintette. Az is volt. Mindamellett nem egy formai csömör dokumentuma és előre is mutat: Kosztolányi ezután már kitartóan puritán tudott maradnia formán és a rímen belül is. Ha akart.

(Szabó Lőrinc: Kosztolányi Dezső)

Ebben a rövid szövegrészletben két esetben választ külön egybetartozó gondolatokat a szerző, de különösen a második jellegzetes példa a mondathasadásra: a feltételes mellékmondat nemcsak hogy nem előzi meg a szokásnak megfelelően a főmondatát, hanem külön szövegmondat formájában hangsúlyozódik rémaként.

 Rémajelölő szerepűek sokszor az is, még, már és a csak előfeltevést indukáló szók is: Klári is hiányzik. – Ez a megjegyzés a megelőző kimondott vagy csak hozzágondolt állításra vonatkozik, és ez a kontextusban úgy értelmezhető: 'X nem hiányzik, de Klárin kívül még más is hiányzik.'

Még Julcsi hiányzik. Vagyis rajta kívül mindenki megérkezett.

Csak Feri hiányzik. Azaz mindenki más megjelent,

Edit már elment. De a kijelentés megfogalmazása előtt még itt volt.

"A fókusz az ige elé helyezett, rematikus (eső) főnyomatékú – rendszerint névszói mondatrész, amely az igével egy szólamba esik, és ha nem a mondat elején áll, akkor szünet vagy cezúra választja el az előtte levő összetevőktől" (Bátori 1980, 219). A következő mondat fókusz nélküli:

A szoboravatáskor egy diák elmondta a Nemzeti dalt.

A fókusznak mint a réma legfontosabb, kiemelt, emfatikus elemének a helye meg van kötve. Az igekötőnek az ige utáni helyzete a fókusz lokalizációját eredményezi, és az így formált szórendi variációk még az írott formában is egyértelműsítik a hangsúlyozást és a fókuszáltságot:

A Nemzeti dalt egy diák mondta el a szoboravatáskor. Egy diák a szoboravatáskor mondta el a Nemzeti dalt. Egy diák a Nemzeti dalt mondta el a szoboravatáskor.

A fókusz helyzetben álló szó hangsúlyával kiemelkedik a többi közül. Ennek az lesz a következménye, hogy az igével egy hangsúly- és hanglejtésszakaszba esik, elkülönülve az előzményektől, hiszen azok hanglejtése emelkedő.

A fókuszt három formai eszköz jelöli: a hangsúly, a szórend és az igekötő leválása (Bátori 1980, 218).

Fókuszpozícióban levő nyelvi elemeket találunk a következő szerkezetekben:

- kiegészítendő kérdésben,
- · az erre adott feleletben.
- · új tagadott mondatrész esetén.
- · az ellentétes mondatok egy csoportjában,
- egyes határozószók és jelzők társaságában (Bátori 1980, 219). Az első kettő, az ún. információs fókusz kötelező, a következő három, vagyis a kontrasztív fókuszt megteremtő el is hagyható.

3.1.3.1.1. Fogódzók a téma-réma elkülönítésére

A téma-réma elkülönítésére megbízható fogódzók adódnak.

Szövegelemzésünk egyik lényeges része a szöveg aktuális tagolásának a megállapítása, azzal a megszorítással, hogy az írott szöveg mondatainak aktuális tagolása – szemben az élőnyelvi szövegével – esetlegesen (különböző hangsúlyozásokat feltételezve) többféle is lehet. Hivatalos iratok, törvények, a tömegtájékoztató közlemények szövegében a szövegalkotók szándéka szerint nincsenek poliszém mondatok, vagyis az egyértelműség nem teszi lehetővé a különféle tematikus-rematikus tagolási módokat, de irodalmi művek esetében a tudatos többértelműségre törekvés miatt lehetséges ugyanahhoz a szövegmondathoz több téma-réma variánst rendelni.

· Az ún. kérdésteszt (Hatcher módszere)

A rémát megfelelő kiegészítendő kérdéssel lehet biztonsággal megállapítani. Minden kijelentésre rá lehet kérdezni kiegészítendő kérdéssel (többel is), de a szövegelőzménytől (A férj a feleséget kíséri. A férj kíséri a feleséget. A feleséget kíséri a férj. A feleséget a férj kíséri.) függ, hogy a Ki kíséri a feleséget? Kit kísér a férj? vagy Mit csinál a férj? kérdést tesszük-e fel, és ennek megfelelően változik a réma.

· A hangsúly

A réma hangsúlyosabb, mint a téma:

Babits megteremtette az új költői nyelvet – állítja Szabó Lőrinc, hangsúlyozva a költő tettének eredményességét, befejezettségét. A mondatkezdő témán is van hangsúly, bár közel sem akkora, mint a rémán, de a rémát követő elemekre – mert elsúlytalanodnak – még kisebb nyomaték esik. A téma és a réma különben akkor válik el világosan, "ha a téma megelőzi az újságoló részt" (Elekfi 1980, 300).

Babits teremtette meg az új költői nyelvet. – Ez a szórendi forma a költő személyének kiemelését jelzi, tehát ez a réma.

Az új költői nyelvet teremtette meg Babits. – Ez a szórendi megoldás akkor érvényes, ha a cselekvés eredményét kell nyomatékosítani.

Az új költői nyelvet **Babits** teremtette meg. – Ez a szórend is tökéletes. Akkor használatos, ha a "régi költői nyelv" tárgyalásáról térünk át, vagy ("Ki teremtette meg az új költői nyelvet?") kérdésre adott válasz.

Megteremtette Babits az új költői nyelvet. – Ez a szórendi változat kevésbé ajánlható, mert a hangsúllyal való kiemelés nem jelentős amiatt, hogy az ige után zsúfolódik minden információ.

Tapasztalható, hogy a hangsúlyviszonyok alakulása szoros összefüggésben van a kontextussal, a szórend átrendeződésével.

A szórend

Magától értetődő az előbbi példákból, hogy a szórend hozzájárul a szöveg koherenssé tételéhez, de még nem kellően tisztázott dolog: lehetséges-e vele kapcsolatban szükséges vagy elégséges feltételt emlegetni (Kiefer 1979, 221). Mivel a magyar szórend szabad – szemben a kötött szórendű nyelvekkel –, nem grammatikai eszköz, hanem pragmatikai okok függvénye: jelzi a beszélő szándékát a kommunikatív-logikai sajátságok tükrözésével.

A reklám is él a szórendből és hangsúlyból adódó aktuális mondattagolás figyelemfelkeltő szerepével: Ha valaki gondol a jövőre, álmodozhat. Ha valaki gondol a jövőre, a legrosszabb is eszébe juthat. Ha valaki a jövőre gondol, köthet egy NN-biztosítást.

Ebben a hárommondatos reklámban az első kettő a párhuzamosságot a mondat ellentétes tartalmú folytatása ellenére is magában rejti a mellékmondatok azonos szórendje miatt. A harmadik mondat viszont éppen szórendcseréjével a cselekvés helyett a kötelező bővítménnyel kifejezett időbeliségre helyezi a nyomatékot, azt rémaként emeli ki, hiszen ezzel lesz kapcsolatos a feltételességtől függő főmondat bekövetkezte.

Az irodalmi alkotások jelentésképzésének fontos eszköze a szórend. Különösen figyelemfelkeltő szerepű a szabályostól való eltérés. A rémát kiemelő inverzió rejtett tagadást sejtet a következő idézetben:

Jön a hajdu: Ágnes asszony A tömlöcbe gyere mostan. (Arany: Ágnes asszony)

A mondat hangsúlyos eleméhez kapcsolt tagadás

Ma megyünk a fogorvoshoz. - 'nem holnap' megyünk a fogorvoshoz.

A fogorvoshoz megyünk ma. - 'nem a szemészhez' megyünk ma.

Megyünk ma a fogorvoshoz. - 'nem alszunk'.

A "nyomaték vagy emfázis mindig tagadást tételez fel" (Kiefer 1979, 220), elárulva ezzel a rémát.

Kiemelés (Halliday módszere)

A réma külön tagmondatos kiemeléssel hangsúlyozódik:

Ami a fizetést illeti, az tényleg kevés a tanári pályán.

A grammatikai jellemzők

Téma = topic

Réma = comment

szófaji szempontból

határozott névelős főnév, névmás, birtokos személyragos főnév

ige, kérdőszó, tagadószó, határozatlan névelős vagy névelőtlen főnév

mondatrészi szempontból

alany, hely- vagy időhatározó, de tagadott mondatrész nem lehet állítmány, az ige tárgyi vagy határozós bővítménye

Nyelvspecifikus sajátság, hogy milyen mondatrészek tölthetik be a téma vagy a réma szerepét. Az a jellemző, hogy a "nyelvtanilag szabadabb sorrendű nyelvek érzékenyebbek az aktuális tagolás árnyalataira, mint a kötött szórendűek. Többtagú magyar mondat különféle szórendi változataival olyan különbséget is ki tudunk fejezni, amelyekre kötött szórendű nyelvek képtelenek. Elődeink különleges érzékenységet fejlesztettek ki arra; hogy egy bonyolultabb mondat belső viszonyai milyen súlyarányúak legyenek, és hogyan viszonyuljanak a tudott vagy tudottnak vélt előzményekhez" (Elekfi 1973, 82). Egyetlen univerzális kikötés van: verbum finitum nem lehet topic.

A szituáció

Mivel egyetlen kijelentésre (*A gyerekek ott várakoznak a kapu előtt.*) is többféleképpen lehet rákérdezni, a szituációtól függően alakul a tematikus-rematikus tagolás. Mindegyik kérdés a rémára kérdez rá, de más-más szempontból:

Kik várakoznak ott a kapu előtt? Hol várakoznak a gyerekek? Mit csinálnak ott a gyerekek?

A **szituáció** dönt, hogy melyik kérdés aktualizálódik. Ha a konkrét beszédhelyzetben a személyek nem ismertek, akkor az első, ha a hely kérdéses, a második, ha a cselekvés, akkor a harmadik.

· A kontextus

A kertész kapál mondat kétféle aktuális tagolást valószínűsít, hiszen mind az alany, mind az állítmány lehet újságoló rész, jelzik ezt a rákérdezések: Ki kapál? Mit csinál a kertész? De kontextusban a mondat téma-réma tagolása egyértelmű:

- Már nagyon szürkül. Nem látom jól, ki kapál.
- A kertész kapál.

Ebben az esetben az állítmány a téma, az alany a réma.

- Már nagyon szürkül, de a kertész még mindig dolgozik. Nem látom jól, mit csinál.
- A kertész kapál.

Ebben a változatban az alany a téma, és az állítmány a réma.

Az előfeltevés és az aktuális mondattagolás összefüggése

Az előfeltevéstől függ, hogy mit tekintünk ismertnek (Kiefer 1976a, 203–204), így az előfeltevés többnyire csak a mondat tematikus részéhez kapcsolódik, azaz kontextuálisan meg van kötve.

Az előfeltevés meghatározza a szórenddel kapcsolatban álló téma-réma viszonyt. Például mivel egy gyerek szokás szerint az óvodában történteket meséli vagy a kedvenc meséjét, ezért ha a mesélés tárgya változik, akkor az kiemelt helyre kerül, azaz az ige elé: A kislány az álmát mesélte el. Hasonlóképpen tapasztalataink szerint a gyerekek általában a szoba egyik védett zugában lévő fekhelyen pihennek, de ha a valóság ennek ellentmond, mondatalkotásunkban ezt az ige elé helyezéssel érzékeltetjük: A fiúcska a kertben alszik.

A fogódzók ellenére sem könnyű minden esetben egyértelműen a téma-réma megállapítása. Ezt a kételyt fogalmazza meg Deme: "magam nem tartok minden mondatot téma és réma maradék nélküli kettősségére oszthatónak. E két elem mellett ... vannak sem ide, sem oda nem sorolható részek is" (Deme 1974, 117).

3.1.3.1.2. A téma-réma sorrendje

Mathesius (akitől az aktuális mondattagolás terminus technicus származik), a prágai nyelvészkör tagja aktuális tagolás szempontjából a mondatok két fajtáját különíti el:

- az objektív sorrendű forma (T–R) az ismerttől halad az ismeretlen felé (racionális tagolású mondat Elekfi 1986, 31);
- a szubjektív sorrendű (R-T) az ismeretlentől az ismert felé (emocionális tagolású mondat – Elekfi 1986, 31), ilyenkor nem az ésszerű tagolás, hanem a közlési vágy szabja meg a sorrendet.

Huszár (1983a, 93) nem tartja megfelelő elnevezésnek az objektív és szubjektív szórend fogalmát, mondván: nyelvünkben sok a rémával kezdődő vagy csak rémát tartalmazó mondat, hiszen a névmást csak ellentétes szembeállításban tesszük ki.

Hagyományosan a magyar tudományos nyelvben az ismerttől szokás az ismeretlen felé haladni, nem így jár el az orosz, amely sokszor él a fordítottjával: a rémából indul a téma felé (Klaudy 1979, 285). Az utóbbi eljárás nyelvünkben a régi szónoki nyelv sajátja, illetve korunk hatásra törekvő publicisztikájáé, hiszen az aktuális tagolás – mint nyelvspecifikus sajátság – a stílus alakításában is szerepet játszik.

3.1.3.1.3. Tematikus progresszió

Aktuális tagolást a minimális közlési egységeken végzünk:

- · vagyis az egyszerű mondatban,
- a mellérendelő összetétel tagmondataiban külön-külön,
- az alárendelő összetett mondatot egyetlen egységnek számítva.

A szövegkezdő mondat egészében rémának fogható fel.

A téma és a réma egyaránt fontos eleme a szövegnek, csak más szempontból. A jobbára főnévi szófajú és alanyi szerepű téma a szemantikai egyneműséget, a témaazonosságot szolgálja, az igei állítmány rémaként újdonságot kifejező, így a szövegépítést a szövegfolytonosság és összeegyeztethetőség biztosításával érik el. Információ szempontjából a téma **redundancia**, a réma az **entrópia**. De tisztán **entropikus** közlés nagyobb szövegegységben elképzelhetetlen, mert túlfeszítené az olvasó figyelmét.

Mivel a mondatok aktuális tagolásának valójában a szövegben van szerepe, ezért nem a szöveg egyetlen mondatában szükséges, illetve lehetséges a téma és réma elkülönítése, hanem a szövegmondatok egymásra épülésében. Az aktuális tagolás univerzális sajátossága, hogy konkrét szövegelőzmény vagy beszédhelyzet hatására jön létre. Beszélt nyelvi szöveg indító mondatában a szituáció, az írottban a cím ad(hat) támpontot a téma és a réma megállapításához. A téma-réma tagolás szempontjából az egymondatos szövegek: közmondások, szólások más elbírálás alá esnek (Kocsány 1989, 28).

Első pillanatra azt hihetnénk, hogy az újdonságelemnek jut jelentősebb szerep a szövegben. De a szövegfelépítésben épp a változatlan téma biztosítja a szövegösszetartó erőt, "köti a (szöveg)láncot". Kétségtelen, hogy a rémának a közlőérték szempontjából van lényeges szerepe, hiszen ez "növeli a láncot". A koherens szövegben szokásosan "kommunikációs oldalon a rémából téma, s – másrészt – grammatikai oldalon az állítmányból jelző válhat, az arra mutat, hogy a mondat valóban **része** a szövegnek, a textusnak; sőt, hogy a szövegösszefüggés, a **kontextus** függvényében áll" (Deme 1971, 381).

A témák-rémák láncszerű egymáshoz kapcsolódása teremti meg a szöveg tematikus struktúráját, a szöveg vázát, a tematikus progressziót (Daneš 1982, 47).

Daneš cseh nyelvész (1982), aki az aktuális mondattagolás szövegszervező szerepét tárja fel, bár a szöveg folyamatosságát nemcsak a téma-réma láncban: a rémából a témába való átmenetben látja, hanem feltételezi a rémából rémába, sőt a témából témába való átmenetet is, mégis kizárólag a téma tagolódását tipizálja. Eszerint a szövegek téma-réma kapcsolódása szempontjából ötféle típus különböztethető meg:

· Egyszerű lineáris témafejlődés:

Papp István: [0.] Leíró magyar hangtan

[1.] A hangtan – a nyelvtannak egyik ága – közvetlenül és elsősorban a nyelv hanganyagát vizsgálja. [2.] A hanganyag – mint anyagi jelenség – fizikailag tagolható, részekre bontható. [3.] Beszédünk legkisebb akusztikai egysége a hang vagy hangelem. [4.] Hallószervünk segítségével a hangelemek tovább már nem elemezhetők. [5.] A hangelemek a nyelv hanganyagának alapegységei.

Látható, hogy a mondatok láncolatosan kapcsolódnak egymáshoz: a réma a következő mondatban mindig témává válik, ez tehát lineárisan tematizált progresszió. Ilyenkor a mondat indító része redundáns elem: új ismeretet nem nyújt, csak a kommunikációs kapcsolatot biztosítja. A szaktudományos munka logikus gondolatmenete és a teljes világosságra törekvés szándéka kívánja meg és tűri el ilyenkor az ismétlésből fakadó redundanciát, és hírértéke csak az ehhez fűzött információnak van, valójában ez viszi előre újdonsága révén a beszédfolyamatot:

```
\begin{array}{c} \mathbf{R_1} \ Le\'{ir\'o} \ magyar \ hangtan \\ \downarrow \\ \mathbf{T_1} \ \ hangtan \rightarrow \mathbf{R_2} \ a \ nyelv \ hanganyag\'at \ vizsg\'alja \\ \downarrow \\ \mathbf{T_2} \ hanganyag \rightarrow \mathbf{R_3} \ fizikailag \ tagolhat\'o, \ r\'eszekre \ bonthat\'o \\ \downarrow \\ \mathbf{T_3} \ legkisebb \ akusztikai \ egys\'ege \rightarrow \mathbf{R_4} \ hangelem \\ \downarrow \\ \mathbf{T_4} \ hangelemek \rightarrow \mathbf{R_5} \ alapegys\'egei \end{array}
```

A magyar mondatok egy része – mint ebben a szövegegységben is – tehát topickal indul, amelyet azután fókusszal az élén a comment követ. A **topikalizált** (topic helyzetbe tett), tehát a mondat élén álló mondatrész a szöveg indító mondatában bevezető jellegű, a szöveg belsejében pedig átkötő szerepű.

Érdemes azt is megfigyelni, hogy a lexikai egyezésre alapozódó téma-réma láncon kívül szintaktikai kapcsolat is összefűzi a mondatokat. Általánosan érvényesülő szabályszerűség, hogy az egyik mondat bővítménye a következőben alanyra vált át: hanganyagát tárgy \rightarrow hanganyag alany; részekre határozó \rightarrow egysége alany.

· Fejlődés végigfutó témával:

[1.] [Jancsi] Most ijedten néz az apjára, [2.] feláll, [3.] s mint a kotlós, testivel védi csibéit. [4.] Még a rádiót is kirakta a fűre, szép rendben minden alkatrészét. [5.] Ezt is fel akarná már szedni, csak egy kis érkezése lenne...

(Móricz: Komor Ló)

Mint ebből a szövegrészletből kitűnik: a változatlan témához újabb rémák kapcsolódnak. Nyelvünkben a visszatérő téma érzékeltetésére főnévi vagy névmásos helyettesítés sem szükséges, ennek a jelzését átvállalják magukra az igealakok személyragjai, egyes szám harmadik személyben pedig a személyes névmás Ø formája:

$$\mathbf{T}$$
 [Jancsi] → $\mathbf{R_1}$ Most ijedten néz Ø az apjára ↓

 \mathbf{T} [Jancsi] → $\mathbf{R_2}$ feláll Ø ↓

 \mathbf{T} [Jancsi] → $\mathbf{R_3}$ s mint a kotlós, testivel védi Ø csibéit ↓

 \mathbf{T} [Jancsi] → $\mathbf{R_4}$ Még a rádiót is kirakta Ø a fűre ↓

 \mathbf{T} [Jancsi] → $\mathbf{R_5}$ Ezt is fel akarná Ø már szedni, csak Ø egy kis érkezése lenne.

Ha a téma különböző mondatrészi szerepeket tölt be, ismétlés helyett a névmással való helyettesítéssel szokás élni vagy a változatlan elem törlésével:

[1.] Kieresztik a lovakat. [2.] Azok átfutnak a házak között, egyre többen, [3.] ember nincs közöttük, [4.] mind tudja a maga útját. [5.] Mennek a pusztára. (Móricz: Komor Ló)

$$\begin{array}{c} \mathbf{R_1} \ \ \, \text{Kieresztik a lovakat.} \\ \downarrow \\ \mathbf{T} \ \, \text{azok} \rightarrow \mathbf{R_2} \ \ \, \text{átfutnak a házak között, egyre többen,} \\ \downarrow \\ \mathbf{R_3} \ \, \text{ember nincs} \leftarrow \begin{array}{c} \mathbf{T} \ \, \text{közöttük,} \\ \downarrow \\ \mathbf{T} \ \, \text{mind} \rightarrow \mathbf{R_4} \ \, \text{tudja a maga útját.} \\ \downarrow \\ \mathbf{[T]} \ \, \boldsymbol{\varnothing} \rightarrow \mathbf{R_5} \ \, \text{Mennek a pusztára.} \end{array}$$

· Fejlődés levezetett témával:

[1.] A hidi vásár kavarog.

[2.] Ringlispil. [3.] Falovak, rajta csikósbojtárok. [4.] Réztrombiták.

[5.] Vásárosok alkusznak. [6.] Paroláznak.

Verik a bilyeget az eladott birkákra.

Rongyoscsizmás pásztorok alkusznak a jócsizmás vevőkkel.

Sütik a bilyeget a marhák szarvára. Füstöl a szaru.

A forgató gyerekek a körhintán.

Egy juhnyájat hajtanak át a kőhídon.

Rezesbanda.

Parasztszekér, hozzákötött lovakkal.

Egy trombitás szakadásig fújja.

Teheneket hajtanak át a hídon.

A cintányér.

Szekereket, lovakat hajtanak át a hídon. A híd a középpont a Hortobágy megfoghatatlan végtelenségében.

Nagydob, nagydobos.

Rengeteg marhát hajtanak át a kőhídon.

Egy trombitás, két trombitás, rezesbanda. Szekerek, lovak.

(Móricz: Komor Ló)

Ebben a típusban a főtémából vagy hipertémából (hídi vásár) vezethetők le a szövegmondatok témái (Ringlispil. Falovak stb.), hiszen a Móricz által megrajzolt expresszív képben minden elem a hídi vásárhoz tartozik.

Sematikusan így lehetne ábrázolni:

Többfelé ágazó réma:

[1.] Meg kell vallanom: témámmal kapcsolatban kétszeresen is fonák helyzetben vagyok. [2.] Egyszer (és elsősorban) azért, mert olyan valamiről kell beszélnem (ti. a rádiószövegek hangos megjelenítéséről), ami tulajdonképpen csak következmény, vetület; de az okot, az alapbántalmat (a szövegalkotás problematikáját) nem illik túlságosan részleteznem, minthogy az már nem a bemondói munkához tartozik közvetlenül, s nem is a Műsorlebonyolítási osztály hatáskörében áll. – [3.] Másodszor (de nem is annyira másodsorban) e mostani feladatomban az is visszás, hogy írásban kell valahogy elmagyaráznom olyan megfigyeléseket, amelyek a hangos beszédnek legjellegzetesebben a hangzó, tehát szóval-betűvel leírhatatlan sajátságaira (erejére, magasságára, tempójára, szünethasználatára) vonatkoznak.

(Deme László: A bemondói munka mondatfonetikai kérdéseiről)

Az 1. mondat témámmal kapcsolatban kétszeresen is fonák helyzetben vagyok rémája két témára bomlik, és ezt nyelvi elemek is jelzik: egyszer, másodszor:

$$\begin{array}{cccc} R_1 & (=R_1' & + & R_1") \\ \downarrow & & \downarrow \\ & T_1 \rightarrow R_2 & T_2 \rightarrow R_3 \end{array}$$

Ebben az esetben szövegépítkezéskor az első téma levezetése után következik csak a második.

Témafejlődés ugrással:

[1.] [Jancsi] Ezt is fel akarná már szedni, csak egy kis érkezése lenne, [2.] de egy csikósbojtárnak nincsen érkezése, hogy maga dolgával törődjék a pusztán.

(Móricz: Komor Ló)

Tömörítés miatt a már tudott tényeket (*Jancsi csikósbojtár*) az író "átugorja", nem fogalmazza meg újra, viszont a befogadó odagondolja:

Kitűnt az ábrázolásokból, hogy a téma sokszor elmarad a szövegből, mivel kitétele **redundáns**sá tenné, a réma viszont nem hiányozhat, hiszen ez, illetve csonkulata tartalmazza az entrópiát (Deme 1974, 117).

Természetesen ezek a tematikus struktúramodellek sokféle variációban jelenhetnek meg a szövegekben.

3.1.3.2. Deixis

A referenciális deixis a szövegen kívülre utal személyre, térben elhelyezkedő, konkrét dologra vagy rámutatásszerű utalással elvontabb módon észlelhető jelenségre (pl. időre). Az ilyen típusú deiktikus utalást sokszor a rámutatás gesztusával is kísérjük:

Ez itt falu, az én falum, Innen jöttem, és ide térek. (Ady: Séta bölcső-helyem körül)

Az elbeszélés időpontját deixis jelzi a novella indításában:

Most érkeztem a Sárrétről, s tele vagyok benyomásokkal. (Móricz: Kép a Sárrétről) A kontextus rámutatószói a szövegben említett vagy még csak ezt követően említendő eseményekkel kapcsolatos időre vonatkoznak:

Majd később egy kis maradék peremen tovább rágcsálták a levéltörmeléket; de hamar rájöttek, hogy nincs mit kibélelni vele, s akkor újra elfogta őket a kínzó sürgetés, hogy útra keljenek. Előre, és semmiképp se vissza.

Ekkor érkeztek el a kamraablakig.

... A harmadik nőstény ezen az éjszakán érzékelte először, hogy mi az egyedüllét. Eddig csak meg-megfogyatkoztak, ami közömbös.

(Mészöly Miklós: Jelentés öt egérről)

Tipikusan anaforikus-kataforikus szerepű mutató névmások is betölthetik a deixis funkcióját:

Hát látják, hogy az özvegy Bogár Lajiné siheder fia kidagadt szemekkel, habzó szájjal, karjait szétdobálva rohan feléjük.

A kántor, aki hat évig mártogatta a kultúrába a csendes, jó magaviseletű fiút, szelíden csodálkozott:

- Hát ezt mi lelte, hogy úgy kibújt magából?

(Szabó Dezső: Feltámadás Makucskán)

3.1.3.3. Pragmatikai jellegű kötőszók

Joggal figyelmeztet van Dijk, hogy a kötőszóknak nemcsak tartalmi-logikai, hanem pragmatikai szerepe is van. "A szemantikai kötőelemek főként összetett mondatok tagmondatai között jelentkeznek, míg a pragmatikai kötőelemek mondatkezdők, szünet követi őket, s hozzájuk specifikus intonációs vagy hangsúlyozási kontúr társul" (1982b, 85). Ezzel egyetértve Békési is hangoztatja, hogy a kötőszóknak, főként a mellérendelőknek a szemantikai jelentéséhez pragmatikai funkció is csatlakozik (1986, 43). De éppen azért, mert a pragmatikai értelmű kötőszók szemantikai jelentést is hordoznak, nem is mindig könnyű szétválasztásuk. Olyan alapon lehetséges elkülöníteni őket, hogy a szemantikaiak az állítások közötti viszonyokat fejezik ki, a pragmatikaiak viszont "a beszédaktusok közötti viszonyok kifejezésére használatosak", és "pragmatikai kötőelemekhez voltaképpen nem szoros értelemben vett »jelentéseket«, hanem pragmatikai **funkciókat** kell hozzárendelnünk" (van Dijk 1982b, 85).

Az így a legtipikusabb pragmatikai kötőelem:

– Hiába esküdtél meg a lányommal, azért mégsem lesz a lányom a tied. Hanem menj el a felséges Virágkirályhoz, hozz onnan három szál virágot, csak akkor lesz a lányom a tiéd!

Így aztán a fiúnak tarisznyát raktak.

(A koporsóba tett fiú - magyar népmese)

A mesék jellegzetes fordulata összegzés bevezetésére 'tehát' értelmében a tényleges további közös cselekvést vezeti be:

Így hát most már nem volt mit tenni mást, hárman mentek tovább...

Az és nemcsak tények összekapcsolására szolgál, hanem a vers kontextusából egyértelmű, hogy ellentétes hozzáadást: az azonban szerepét tölti be:

[...] a titkolt rém, mely már mint gyermeket, ölt, hogy te bukhatsz csak, a kishitűség iszonya, és a végső kimerültség vitt el: megtört, szétdúlt, kiégetett. És nem láttuk, nem tudtuk!

(Szabó Lőrinc: A titkolt rém)

A de érzelmileg színezett ellenvetést vezet be kérdő mondatban:

Élek, folytatom a munkás napot, s minden utamon együtt kísér a dús emlék s a sóvár hiány... **De** minden könnyem és utam mit ér?

(Szabó Lőrinc: Bolond tükör)

Ha a vagy kérdést vezet be, funkciója retorikus ellenőrzése az előbb mondottak ismeretének, elfogadásának:

Mondok valamit, kedveském: Szeretlek! Vagy ezt tudod már? (Szabó Lőrinc: A legrövidebb vezeték)

3.1.3.4. A módosítószók

A módosítószóknak mindig pragmatikai jellegük van. Ennek igazolására nézzünk egy Göncz Árpáddal készült interjúból egy részletet:

A határozathozatalt követően és most is én csak azt mondom – mondhatom: az Alkotmánybíróság döntését tudomásul veszem. Azt hiszem, hogy erre a testületre túl nagy teher hárul, s ez nehezen kezelhető. Nem csupán azért, mert naponta több tucat szervezet fordul a legkülönbözőbb ügyekben hozzájuk, hanem azért is – s ezt ne hallgassuk el –, mert minden döntésüknél súlyos politikai-pszichikai nyomás nehezedik rájuk. Az elnöki jogkört értelmező döntésben felfedezni véltem a mindkét irányú politikai nyomás hatását. Talán ennek köszönhető, hogy szinte maga az értelmezés is értelmezésre szorul, hiszen annyira bonyolult a fogalmazása.

(Mozgó Világ, 1991, november 3.)

Ebben a szövegrészletben a módosítószóknak köszönhető, hogy a megállapítások élét megszorítások (csak, nem csupán) és bizonytalanságot kifejezők (talán, szinte) tompítják.

3.1.4. Pragmatikai előfeltevés (preszuppozíció)

A szöveg jelentése nemcsak a szavakkal megfogalmazottakból születik, hanem beletartozik a ki nem fejtett olyan előzmény is, amelyet tudottnak veszünk, ez az ún. előfeltevés (háttérfeltevés – Bánréti 1979b, 406). Az "olyan implicit jelentés, amelyet a beszélő adottnak, igaznak tekint" (Kiefer 1979, 221) a már megfogalmazottakból deríthető ki utólag.

A preszuppozíció a közlésben explicite meg nem jelenő állításokból, azaz a szövegen kívüli jelentésekből, jelentésvonatkozásokból adódik, mint a következő viccben is:

Bíró: Felismeri ezt a kést? Vádlott: Felismerem.

Bíró: Na, végre jobb belátásra tér, és beismerő vallomást tesz!

Vádlott: Hogyhogy beismerő vallomást? Jól is néznénk ki, ha nem ismerném fel azt a kést! Három hete mutogatják nekem!

A bíróságon játszódó jelenetből kitűnik: más a bíró és a más a vádlott előfeltevése. A bíró előfeltevése: 'A vádlottnak a *kés* mint bűnjel felismerése beismerő vallomásnak minősül.' A vádlott előfeltevése: 'A kés felismerése csak annak a jele, hogy a három hét alatt állandóan mutogatott kés felismerhető.' Különben ezt az előfeltevést utólag a vádlott meg is fogalmazza "védekezésében".

A pragmatikai előfeltevés eltér a szemantikaitól, hiszen "a szemantikában mondatok előfeltevéséről beszélünk, a pragmatikában pedig a beszélő előfeltevéseiről" (Kiefer 1983, 51). Ez a kettő mégsem ellentétes, mert mindkét típusú előfeltevés ugyanazokra a tényekre vonatkozik. A tapasztalat azt mutatja: az egyszerű mondatok előfeltevései szemantikai magyarázatot kívánnak, viszont az összetett mondatok és szövegek esetében megnő a pragmatikai előfeltevés szerepe a szemantikaihoz viszonyítva.

Gondoljuk végig, miféle pragmatikai előfeltevések kapcsolódnak általános és különös világtudásunkhoz!

Bár Kovács Tamás lázas volt, mégis vállalva a játékot a futball VB-selejtezőn, jó teljesítményt nyújtott.

Általános tudásunk szerint a *lázas* állapot legyengíti az emberi szervezetet. Ebből fakad a pragmatikai előfeltevésünk: 'Ha egy ember lázas, akkor ágyba kell feküdnie.' Viszont világismeretünk szerint lázas ember is képes aktív mozgásra. Így egy újabb pragmatikai előfeltevés is adódhat, amely szerint: 'Ha az ember minden erejét összeszedi, akkor képes egy meghatározott időre lázas állapotban is jó fizikai teljesítményt nyújtani.'

A pragmatikai felfogás szerint a preszuppozíciók közé azok a feltételek tartoznak, amelyeknek a teljesülése elengedhetetlen ahhoz, hogy a megnyilatkozások megfeleljenek a szövegben megfogalmazódó tényállásoknak. Például a *Bontsd ki a csomagot!* megnyilatkozáshoz tudnom kell:

- Van egy csomag.
- Nincs felnyitva.
- Van egy személy, akit utasíthatok.
- Azért merem a cselekvésre felszólítani, mert elvárhatom tőle, hogy teljesítse a kérést.

Nem gond a felszólított számára a csomag felnyitása stb.

Preszuppozíciós szerkezetet hoznak létre a faktív igék, mivel ilyenkor a hogy kötőszós mellékmondat igazságát adottnak veszi a közlő:

> Tudod, hogy nincs bocsánat, hiába hát a bánat. (József Attila: Tudod, hogy nincs bocsánat)

A befogadónak természetesen nem feltétlenül kell ezen az állásponton lennie. Az irreális feltételt kifejező feltételes mondat is preszuppozíciós szerkezet:

Ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna.

Nyilvánvaló az előfeltevés: 'nem hallgatott'.

3.1.5. Pragmatikai implikáció

Az implikáció olyan pragmatikai meghatározottságú logikai bennfoglalás (Balázs János 1985, 167), amely se nem része, se nem következménye egy megnyilatkozásnak. Mivel a valós tényállások ismerete, az elképzeltek feltételezése szükséges a szövegalkotáshoz és -értelmezéshez, emiatt kihagyhatjuk a nyelvi közlésből a gondolatsorunk egyes részleteit, azokat, amelyek az implikáció révén kiegészülnek, ezért explikálásuk mellőzhető:

> Megrakják a tüzet, mégis elaluszik. Nincs az a szerelem. ami el nem múlik.

A népdal - mint az idézett is - gyakran természeti képpel, a természetből vett megfigyeléssel indul. Ha az implikált jelentést nem gondoljuk hozzá, akkor logikátlannak véljük a természeti és az emberi világ egymásutániságát. Holott az előbbi dalban egyértelmű összefüggés, párhuzam teremtődik közöttük, az az implikatúra rejlik benne, hogy idővel – mivel a szerelem is "tűz" – a szerelmi lángolás is megszűnik. Az implikáció hozzágondolásával értjük meg tehát: mi fűzi a mű világát az élethez.

Az implikatúrák változatai: a közvetlen referencia (azonosság, pronominalizáció, jelzők, halmaztagság), közvetett utalás asszociáció révén (szükséges, valószínű, indukálható részek), közvetlen utalás jellemzéssel (szükséges, illetve opcionális szerepek) és az indokok, okok, következmények, egybeesések a megértésben a szövegmondatok közötti áthidalást segítik érvényesülni (Clark 1988a, 392-399).

Békési párhuzamba állítottan szemlélteti az implikáció két fajtáját: a konvencionálist és a konverzációst (1993, 18-24). Hozzá hasonlóan nézzük ezt meg egy vicc rövid dialógusában:

A jövendő jogász vizsgázik:

- Mi a bigámia büntetése?
- Két anyós!

	A vizsgáztató konvencionális implikációja	A vizsgázó konverzációs implikációja		
* Ha p, akkor q	Ha egy jogi vizsgán rákérdezek egy büntetési tételre, akkor elvárom, hogy a joghallgató a Ptk. alapján adjon választ.	* Ha p, akkor q	Ha a vizsgáztatóm kérdez, akkor igaz, egyenes választ kell adnom.	
p	Mi a bigámia büntetése?	p*	Egy házasságban a legnagyobb büntetés az anyós, és mivel egy bigámistának két anyósa van, kétszeres büntetését ez je- lenti.	
q*	Erre a kérdésre a börtönben letöltendő évek számát várom	q	Két anyós!	

A pragmatikai előfeltevések különböznek a pragmatikai implikátumoktól, hiszen egy adott megnyilatkozáshoz tartozó nem nyelvi ismeretek pragmatikaiak ugyan, de nem előfeltevések, hanem pragmatikai implikátumok. Ezzel szemben a pragmatikai előfeltevések olyan nyelvi természetű feltételezett jelentések, amelyek világismeretünkből fakadnak, de közben nyelvi elemhez kötődnek anélkül, hogy kihatnának annak grammatikai felépítettségére. Fontos szerepük van a szövegelemek kapcsolatának létrehozásával a szövegkoherencia megteremtésében és a szövegértelmezésben (Kiefer 1979, 221), de a koherencia elégséges feltételeként nem fogalmazhatók meg. A fiatalok és a maradiak pártja paktumot kötött, de nem jelentették be a médiában mondatban a de kötőszóval pragmatikai értékelést adunk, mert egy nyelvi elemmel, egy ellentétes kötőszóval jelezzük, hogy a várakozással ellentétes megállapítás következik. Előfeltevéseink alapján ugyanis a paktumokat jobbára napvilágra szokták hozni.

3.1.6. Pragmatikai következtetés

Pragmatikai következtetés (**inferencia**) (Kiefer 1979, 223) a szótári jelentésen kívül a szövegből kikövetkeztetett jelentés.

Önök alkalmasint ösmerik Kozsibovszky grófot. Ha máshonnan nem, az én elbeszéléseimből.

Ezzel kezdi Mikszáth az egyik elbeszélését, sugallva az alkalmasint-tal ('feltehetőleg'), hogy mi, olvasók tudjuk, ki az említett személy. Ez logikus következménye annak: ha mi Mikszáthot olvasunk, kellett a hőse nevével is találkoznunk.

A következményből visszakövetkeztetéssel felfedhetjük az okot:

Elfonnyadtak a palánták. – Az ok bizonyára az lehetett, hogy meleg volt, és nem locsolták meg a palántákat.

A pragmatikai következtetés általánosításhoz is vezethet:

Kati jelesen érettségizett, Zsolt bajnok lett. Így mindkét gyerekemnek szerencsés ez az év.

3.1.7. A szövegalkotó nézőpontja

A kontextus és/vagy a szituáció ismerete árulja el a befogadónak a szövegalkotó nézőpontját, perspektíváját (Fehér 1998), azt, hogy a tudatosan nem a valóságra reflektáló beszédben például ironikusan, önironikusan, gúnyosan szól-e a szövegalkotó. Az irónia – bár stilisztikai jelenségként szokták tárgyalni - sokkal inkább pragmatikai jellegű eszköz, mert nyelvi jelei nincsenek, csak a szituáció vagy kontextus teszi nyilvánvalóvá a témára reflektálás sajátos módját, az implicit szerzői szólamot.

Az iróniának több fajtája van, de mindegyikben az ellenkezőjét mondja a közlő, mint ami igaz:

kicsinyítő (dissimulatio) beszélői attitűdben:

Erről a témáról én is írtam a múlt évben egy könyvecskét. (500 oldalas!)

Valójában a lekicsinylés dicséretet rejt magában.

felmagasztalóan (simulatio):

Odvas fenyőfának hajlik három ága, Egyik ága hajlik bé Törökországba, A másik hajlik kis Lengyelországba, A harmadik hajlik híres Toplicára. (A fülemile és a sólyom – népballada)

A népköltészet világában gyakran van ehhez hasonló túlzó mesei elem.

 A modernek ironikus jellegű stílusutánzási céllal használják nemegyszer az ismétlést, vagyis a hagyománynak megfelelően nem az ünnepélyességet emelő, szokásos hatásfokozó szerepében. Garaczi László a következő imaimitációjában magát a műfajt, a litániázó fohászokat saját eszközeikkel teszi nevetségessé azáltal, hogy a gondolatritmust adó, emelkedettséget és áhítatot sugalló retorikai anaforához (Nincs alvás, ó) szemantikailag inkompatibilis fogalmakat társítva (az elemek általános összetegeződése; a penész izmai) lerombolja az előbbiek patetikusságát:

Előmászik az oltár mögül, és a szertartásmester elnyűtt ánuszán keresztül a szívébe költözik. Az föltérdel és fohászkodik.

Nincs alvás, ó, vérgőzös világegyetem.

Nincs alvás, ó, szívpáncél alatt hűlő láva.

Nincs alvás, ó, korianderlevél és forró rizs.

Nincs alvás, ó, az elemek általános összetegeződése.

Nincs alvás, ó, a penész izmai.

Nincs alvás, ó, fikuszok a ballusztrádon.

Nincs alvás, ó, hová cipel ez a láb?

Nincs alvás, ó, húszezer csontharang, ha hallgat.

(Garaczi László: Nincs alvás!)

Látható, hogy a nézőpont a szöveg deiktikus középpontja, amely pragmatikai jelentéseket meghatározó szövegszervező eljárás. Legfőbb nyelvi reprezentációi: az aktuális beszélőt jelölő 1. személyű jelen idejű alakok, a semleges kiindulópontot mutató 2. vagy 3. személyű formák és a tudatosságot, észlelést éreztető fogalmak.

3.2. A szövegértelmezéshez szükséges egyéb (alapvetően) nem nyelvi tényezők

3.2.1. Közös előismeretek

A "közös nyelvűségen belül a **közös előismeretek**"-re (Deme 1979a, 60) is szükség van a szöveg értelmezéséhez. A szakirodalom többféleképpen is megnevezi a közös ismeretet: "konvencionális tudás" (van Dijk 1982a, 63), az "általános világtudás" fogalom köré szervezett tudásegységek, "egy fogalomhoz társított lényegi, tipikus és lehetséges" információk, azaz tudáskeretek (van Dijk 1982a, 65–66). A nyelvi ökonómia miatt azonban a közös előismeretből fakadó, jelentést árnyaló, konnotáló tudást nem szokták nyelvileg explikálni, ezért **tudati tartalék**nak is nevezhető (Hadrovics 1969, 31).

Világismeretünkhöz sokféle tudás hozzátartozik, így most csak néhányat lássunk belőle.

Anyanyelvi szöveghagyományunk része első összefüggő magyar nyelvemlékünk: a *Halotti Beszéd és Könyörgés*. Veress Miklós *Új olvasat* című verse erre utal – megnevezetlenül – több ponton is fordulataival és régies írásmódjával:

Latiatuc feleym zumtuchel hogy még nem vogimuc pur és chomuv

Mivégre teremteve miu isemucut és mivégre minket – mondjátok feleim

Megszakasztja torkunk ama gyümölcs és a halálnak halálával halunk?

Az **irodalmi tradíció** ismerete szükséges ahhoz, hogy tudjuk, az induló József Attila költészetében milyen mesterek nyomdokain halad. Az Ó, zordon Szépség sorait olvasva szinte leltározni lehetne a hatások forrásait, kimutatva a szövegköziséget:

Ó, zordon Szépség, trónusodhoz jöttem, bús koldusod, ki elfáradt szegény. Vér-rózsák nyíltak lábom vak helyén, de trónusodhoz mégis elvetődtem.

Ó, zordon Szépség, mosolyogsz fölöttem s hallgatva ülsz a dús Élet hegyén. Egy ájult lelket hoztam. Az enyém és fölajánlom Néked összetörten. Örökkön verte mákonyos varázsod, s most oly hideg, mint néma mosolygásod. S várna reá száz büszke viadal.

Ó hívd életre ápoló szavakkal, illesd meg homlokát meleg ajakkal! Ó Szépség, nézz rá: oly fiatal.

Adyt juttatja az eszünkbe a háromszavas cím, fogalmak szimbólummá emelése nagybetűs írásmóddal (*Szépség, Élet*), a *bús* jelző használata Tóth Árpádot és Adyt egyaránt invokálja. A baudelaire-i versek hangulatisága is megcsap bennünket ebben a költeményben, és ugyanakkor Juhász Gyula megfáradtságát idézi fel (*elfáradt szegény ájult lelket, összetörten*). A *Nyugat* költőitől tanult zárt forma: a szonett műfaj választása, a forma fegyelme a századelő irodalmi mintakövetését jelzi. A *Nyugat* szépségkultusza sugárzik belőle, illetve Ady felfogása érhető tetten a magányos ember hódolatát kikényszerítő titokzatos szépségeszményben. (Az intertextualitásról részletesebben szól a Szövegek közötti összefüggés című fejezet.)

A stílusparódia majdnem teljességgel érthetetlen és élvezhetetlen volna az eredeti, az utánzott szöveg tartalmi és formai stílusjegyeinek ismerete nélkül. Karinthy Frigyes Antik szerelem című irodalmi karikatúrájának következő sorai csak akkor beszédesek, ha tudjuk Babits karikírozott sorait:

Ki bún borongva, barna, bús bajusszal, beteg bolyongó, béna bink balán...

Babits: Messze... messze...

Bús donna barna balkonon mereng a bíbor alkonyon.

Irodalmi tudásunk révén stílustörténeti korszakokat is fel tudunk a szövegből ismerni:

Virrad. Szürkül a város renyhe piszka, De túl, az enyhe, tiszta messzeségben Új rajzlapját kifeszíti az égen A hajnal, a nagy impresszionista.

Tóth Árpád *Hajnali szerenád* című versének indító soraiban koncentráltan érzékelhetők az impresszionizmus jelei: a látvány illúziójának megfestése, a nap egy konkrét időpontjában a pillanatnyiság éreztetése, a virradat érzéki benyomásának összekapcsolása a hajnali hangulattal, a jelzők gyakorisága a festészeti ihletettségű kép megrajzolásában, a festői látásmódból fakadó színváltozás visszaadása (szürkül), a formai feszességet oldó enjambement-ok, a merész asszociációval születő álszinesztézia (enyhe messzeség).

A szövegműfajok jellemzőinek tudása is szükséges a textus helyes értelmezéséhez. Például ha egy viccet nem viccként értelmez valaki, sértődés lehet a következménye. Poétikai, verstani ismeretek híján egy disztichonban írt versszöveg ritmikája süket fülekre talál.

Történelmi múltunk ismerete háttértudásként sokszor nélkülözhetetlen szövegértelmezésekhez. Mi lábjegyzetek nélkül is értjük Arany Mátyás anyja című balladájának olvasásakor a félig jelzett (Fiának / A levél, / Prága városába, / Örömhírt / Viszen a / Szomorú fogságba.) vagy tudatosan homályban hagyott (Ne mozdulj, / Ne indulj, Én egyetlen árvám! Ki lesz az én / Én fiam, / Ha megejt az ármány?) történelmi vonatkozásokat.

Konvencionális vallásos szövegek, bibliai utalások idéződnek fel nemegyszer irodalmi, sőt köznapi szövegben is. Az *Apostoli hitvallás*ra utalást annak ellenére felfedezzük például a babitsi verscímben, hogy a vers tartalma nem harmonizál az imádsággal:

HISZEKEGY

Nem **hiszek** én **egy istenben**, mert bárhova nézek, istent látok, ezért, s nem szomorú a világ.

Mitológiai tudás, népi hiedelmek háttérismeretének birtokában fejthetjük meg sokszor a szövegek többrétű jelentését. Mivel Szophoklész görögöknek szánta a thébai mondakörből táplálkozó Antigoné című drámáját, ezért nem kellett a tragédia szövegében megmagyaráznia: a hősnő miért kívánja a város ellen lázadó testvérét is elhantolni. Hiszen akkor minden görög tudta, hogy hitük szerint a halott lelke addig nem pihen meg a túlvilágon – hanem repdes az alvilági folyó felett –, míg el nem temetik. A mai olvasónak, színházi nézőnek a görög mitológia ismerete kívánatos ennek a megértéséhez.

A világra vonatkozó számos egyéb ismeretanyag birtokában vagyunk képesek látszatra egymástól független tények között összefüggést meglátni. Ha például hallgatjuk a meteorológiai jelentést, kellő háttéranyag ismeretében értelmezni tudjuk:

Tegnap Ausztriából záport, zivatart, sőt néhány helyről felhőszakadást jelentettek. Ma reggel már a Dunántúl nyugati részén is megeredt az eső.

Mivel Magyarország a nyugati szelek övében fekszik, ezért az időjárás-jelentés két mondatának logikai összefüggése törvényszerű.

- A közös előismeret hiánya megnehezíti vagy lehetetlenné teszi a szöveg értelmezését. Örkény István *In memoriam Dr. K. H. G.* című egypercesének cselekménye is mementó: az előismeret hiánya miatti szégyenérzet milyen végletes tettre ragadtatja a német őrt:
 - Hölderlin ist ihnen unbekannt? kérdezte dr. K H. G., miközben a lódögnek a gödröt ásta.
 - Ki volt az? kérdezte a német őr.
 - Aki a Hyperion-t írta magyarázta dr. K. H. G. Nagyon szeretett magyarázni.
 - A német romantika legnagyobb alakja. És például Heine?
 - Kik ezek? kérdezte az őr.
 - Költők mondta dr. K. H. G. Schiller nevét sem ismeri?
 - De ismerem mondta az őr.
 - És Rilkét?
 - Őt is mondta a német őr, és paprikavörös lett, és lelőtte dr. K H. G.-t.

Vicc csattanója is épülhet a közös előismeret hiányára:

- És mondja, szomszédasszony, mit csinál a kislánya Párizsban? Én, ami engem illet, bevallom, jobban meggondoltam volna, hogy elengedjem-e. Elvégre ott annyi veszély leselkedik egy ilyen ártatlan, fiatal teremtésre...

- Óh, ami engem illet, én teljesen nyugodt vagyok. Éppen tegnap írta a kislá-

nyom, hogy rendőri felügyelet alá helyezték.

3.2.2. Közös előzmény

"Közös előzmény függvényében" (Deme 1979a, 60) érthető sok esetben a szöveg:

- Voltál?
- Persze.
- Láttad?
- Na hallod!
- Hoztál?
- Mivel?

Hallgatóként belecsöppenve ebben a beszélgetésbe, megállapítanánk: mintha kínaiul beszélnének, holott a kommunikáló felek az előzetes beszélgetés miatt "félszavakból" is értik egymást.

3.2.3. A szituáció

A szituáció a nem nyelvi tényezőket: a világ jelenségeinek adott térben és időben való elrendeződését jelenti. A szituácjóba beleértendők az objektív, a fiktív vagy a lehetséges világ beszédhelyzetei: az emberi viselkedést meghatározó társadalmi normák, a kommunikálók viszonya (alá-fölé rendeltsége), személyisége, emberi magatartása, lelki beállítódása (mindezek miatt nyelvlélektani jellegű megközelítést is ad a szövegpragmatika), műveltségi ismeretszintje, szociokulturális meghatározottsága, jellemző sajátosságai (neme, kora stb.), betöltött szerepei, funkciói; a közlő célja, szándéka, a befogadó megértési képességei; a közlés témája, tér- és idődimenziói, formái (magán, nyilvános, intézményes, közvetlen) stb. A beszédhelyzet megszabja a kommunikációt: ki, mit, hol, milyen eszközökkel, miért, hogyan, mikor stb. beszélien.

A szöveg szempontjából a szituációnak nem minden tényezője releváns. "Társadalmilag elsősorban mindazok a tulajdonságok irrelevánsak, amelyek semmiképp sem szabályozzák a társadalom tagjainak interakcióját" (van Dijk 1982a, 69).

A szöveg szituációba ágyazottsága

"A nyelyi kontextus és a nem nyelyi szituáció ekvivalenciája és felcserélhetősége a nyelvészet axiómái közé tartozik" (Weinrich 1982, 40).

Egy-két példa világossá teheti azt, hogy a szöveg igazi jelentését a beszédhelyzetben és/vagy a szövegkörnyezetben kapja meg, hiszen ugyanannak a szövegmondatnak a jelentése ettől függően változik: az Elnézést kérek! helyettesíthet csupán megszólítást, ha felvilágosítás kérésekor indítjuk ezzel a beszélgetést, ettől eltérő szituációban viszont valamiféle kellemetlenség miatt a bocsánatkérésünknek adhatunk így kifejezést.

A szöveg szituativitása, beszédhelyzeti függősége nyilvánvaló. Egy szöveg nincs egyetlen szituációhoz kötve, hiszen ugyanaz a szövegként funkcionáló mondat elhangozhat többféle beszédhelyzetben is. A Majd adok én neked! a szituacionális kerettől függően készséges segítségnyújtástól a veréssel való fenyegetésen át egészen a jövőre vonatkozó ígéretig vagy cselekvéshalogatásig sokféle értelmű lehet. De ilyenkor – funkcionálisan – ez a szöveg már nem "ugyanaz" a szöveg.

Dialógusban a tegezés, magázás vagy önözés a szituáció függvénye: hű tükre annak, milyen a kapcsolat a beszélgetőtársak között: egyenrangúság, alá-fölé rendeltség. Ezenkívül az elhangzó szöveg ideje és helye, a beszéd célja és az elérendő hatás is erőteljesen meghatározza, de azért nem köti meg a beszélő szó- és kifejezésválasztási lehetőségét. Beszédesen mutatja ezt Kosztolányinak a szituációs tényezőket figyelembe vevő morfondírozása az Au revoir ('viszontlátásra') fordításával kapcsolatban:

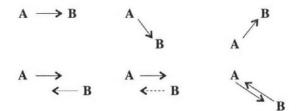
Ahhoz, hogy helyesen fordítsam le, az udvariasság patika-mérlegére kell tennem. Ismernem kell a korszakot, a drámai helyzetet, az alakok társadalmi állását, korát, jellemét, egymáshoz való viszonyát stb. Hamarjában idejegyzem, hogy sok száz más eset közül, melyet itt nem is érinthetek, mi minden lehet ez a csöpp szó.

Jelentheti tehát:

- 1. Isten veled, vagy Isten Önnel.
- 2. Szervusz (barátok között), szerbusz (diákosan-kedélyesen).
- 3. Pá (barátnők között), pá drágaságom (ha a barátnők nagyon utálják egymást).
- 4. Alászolgája, alázatos, legalázatosabb szolgája (amikor az illető nem szolga, hanem előkelő úr).
 - 5. Ajánlom magamat (valaki, aki rossz céget ajánl).
- 6. Volt szerencsém (akár könnyedén, akár élesen, arra célozva, hogy egyáltalán nem volt szerencséje).
 - 7. Isten áldja (egy vidéki gazdálkodó ajkán).
 - 8. Ég Önnel (léhán, fővárosiak ajkán).
 - 9. Kezét csókolom, esetleg: kezeit csókdosom (ócska szellemeskedéssel operettben).
 - 10. Jó éjszakát, jó éjt kívánok, jóccakát.
- 11. Jó napot (de akkor a szereplő becsapja maga után az ajtót, s többé sohase tér vissza).
- 12. Viszlát (nyeglén), viszontlátásra (tudniillik még ez is lehet).

(Kosztolányi: Erős várunk, a nyelv)

A nyelvi illem szerinti viselkedés konvencionális tudáshoz igazodik, illetve a kommunikációs szituációhoz, amelyben az egyirányú információs (írásos vagy rádiós hírek stb.), a kétirányú pedig közvetett (gesztus, mimika stb.) és valódi kommunikációs viszony (a beszélő és a hallgató állandóan változó szerepe). A konverzációs viszonyt még tovább színezi a beszélő és a hallgató egyenrangúsága vagy a "lefelé vagy felfelé irányuló" (műveltségi szintben, rangban stb. eltérő) közlése. Mindez így modellálható (Deme 1975, 122; Wacha 1978, 22, 28):

Az elhangzó szöveg szinte mindig **személyes** – még ha nagy nyilvánosság előtt, például a Parlamentben hangzik is el –, hiszen a megszólaló társadalmi helyzete, politikai beállítódása, felfogása óhatatlanul rányomja a bélyegét megnyilatkozására:

Elnök Úr! Tisztelt Képviselőtársaim! Figyelmesen hallgattam a pénzügyminiszter úr beszámolóját, bár eleinte zavarban voltam, hogy úti beszámolóhoz van szerencsénk vagy egy kormányprogramhoz, de végül is a Nemzetközi Valutaalappal folytatott tárgyalásokról, illetve azok eredményeként az Országgyűlésre háruló feladatokról, valamint a '94-es gazdasági programról hallottunk részleteket.

Ezt a beszámolót köszönjük természetesen, és egyúttal megjegyezzük, hogy majd egy szándéknyilatkozatban kell a kötelességeket vállalnunk a Nemzetközi Valutaalap felé. Szeretnénk, ha ez a szándéknyilatkozat nyilvánosságra kerülne, egyrészt, hogy megismerhessük, tételesen milyen kötelezettségeket vállalunk, másrészt pedig, hogy megtudhassuk, milyen gazdasági feltételrendszerben helyezi el a Pénzügyminisztérium vagy a Kormány ezt a vállalását.

(Kuncze Gábor (SZDSZ) felszólalása 1993. május 17-én az Országgyűlés tavaszi ülésszakán)

A többes szám első személy nem királyi többest jelöl, hanem azt van hivatva érzékeltetni: ez az SZDSZ mint párt véleménye, amelynek a szóvivő ad hangot. De a megfogalmazás, a ironikus hangvétel és stílus viszont már a felszólaló személyére jellemző.

A kontextus és a szituáció hasonló és különböző sajátosságai

A kontextus és a szituáció szoros kapcsolatban áll, de összefüggésük nem megbonthatatlan, mert "ugyanahhoz a szituációhoz más-más szöveg(kontextus) is tartozhat, másfelől ugyanaz a szöveg(kontextus) is alkalmazható különféle, merőben más szituációkra is" (Balázs János 1976, 260).

A szituáció és a kontextus **hasonló abban, hogy mindkettő hatással van a szöveg jelentésére.** Különbözik viszont abban, hogy a valós/fiktív személyek, dolgok nem mindig feleltethetők meg formálisan a grammatikai személyeknek. Az én, a te és az ő jelentése a szituációban a valós egyes szám első stb. személy, a kontextusban ez viszont nem kötelező érvényű nyelvhasználati szabály. Különösen a szépirodalmi művek esetében nem lehet azonosítani a szövegalkotó költőt a versbeli lírai énnel, az egyes szám első személyű grammatikai formával, ugyanígy nem azonos a szöveg befogadója és a versben megszólított, a nyelvtani második személy, aki akár halott, fiktív lény, fogalom, állat, növény, tárgy, jelenség vagy elvont fogalom is lehet.

Az én kétségtelenül lehet a befogadói tudatban konstituált lírai én:

Állok az ablak mellett éjszaka, S a mérhetetlen messzeségen át Szemembe gyűjtöm össze egy szelíd Távol csillag remegő sugarát. (Tóth Árpád: Lélektől lélekig)

De lehet a felnőtt férfi gyermekként a versbeli transzponálás révén:

Mostan színes tintákról álmodom.

Legszebb a sárga. Sok-sok levelet e tintával írnék egy kisleánynak, egy kisleánynak, akit szeretek. (Kosztolányi: A szegény kisgyermek panaszai)

A te sem mindig egyes szám második személy a kontextusban. Bár lehet az is, mint ahogy a következő vers megszólítottja Móricz:

Rád furcsa emberek furcsáan figyelnek: Ma te vagy a tévő és jótékony gyermek, Nyugat csapatjának keleti zászlója, Mi nagy csatázásunk nagy igazolója. (Ady: Levél-féle Móricz Zsigmondhoz)

Viszont az egyes szám második személy az én-nek felel meg az ún. önmegszólító versekben:

Magadat mindig kitakartad, sebedet mindig elvakartad, híres vagy hogyha ezt akartad. S hány hét a világ? **Te** bolond. (József Attila: Karóval jönél)

A harmadik személy másodikra is vonatkozhat a kontextus fényében:

- Bicikli kell neked, te nyavalyás pondró... Még nem is hajnallik, már a biciklijén ül... Megmondtam: mégse hattál békén...

(Móricz: Komor Ló)

Nemegyszer az inkonnex vagy inkohezív, vagyis a nyelvileg-jelentésbelileg hiányos szövegek a pragmatikai tényezők révén válnak koherenssé. Ugyanis a hiány kiegészülése (Dienes 1978) többféle módon megtörténhet:

· Egyrészt a beszédszituációból:

Móricz *Égi madár* című novellájának a végén ha csupán a grammatikai-szemantikai szöveghiányt pótolnánk, így hangzanék a "teljessé" tett szöveg:

Miska hosszú álldogálás után megmozdult.

- Hát gyüssz [velem?]?

Panni ijedten ráemelte a szemét.

- -*Én* [menjek veled]?
- Te, te! [gyere velem!]... No! [gyere!] Gyere, no!... [velem]
- Így [menjek]?...
- -Így... [Igen, így gyere.]

Ez a szövegpótlás a valódi jelentést homályban hagyja, hiszen csak a szituációból pótolható a szöveghiány a következőképpen:

Miska hosszú álldogálás után megmozdult.

- Hát gyüssz [velem, itt hagyva a hites uradat]?

Panni ijedten ráemelte a szemét.

- -*Én* [megtegyem ezt]?
- Te, te! ... No! [tedd meg!] Gyere, no!... [és élj velem!]
- Így?... [menjek el az uramtól válás, sőt köszönés nélkül, csak a magamon viselt ruhában?l
 - Így... [Igen, csak így kövess engem.]

Nincs tehát szavakba öntve, de egy életre szóló párválasztás tanúi vagyunk.

Másrészt a szövegkörnyezetből pótlódik a hiány:

Dosztojevszkij első regénye, a Szegény emberek, abban a korban jelent meg, mikor az európai írók először kezdtek rájönni, hogy a romantika meghalt. Oroszországban talán előbb meghalt, mint akárhol másutt.

(Babits: Dosztojevszkij)

A formális grammatikai hiánypótlás az egyes számú igei állítmányhoz (meghalt) az előző mondat egyes számú alanyait: a regénye és a romantika szót is kapcsolhatná alanyként, márpedig a kontextus szemantikai hátteréből nyilvánvaló, hogy csak a romantika szóval egészíthető ki a második szövegmondat.

3.2.4. A szöveget kísérő nonverbális eszközök

A kommunikációnak az extratextuális tényezők fontos kísérői: a gesztus, a mimika, a térközszabályozás stb., írott szövegben pedig az ezt jelző vagy erre utaló szavak.

A nonverbális (metakommunikációs) jelekre vonatkozó nyelvi elemek – különösen a párbeszédek idéző mondatában - a nyelvhasználó szándékáról tájékoztató (parapragmatikai) szerepűek (R. Molnár 1994, 85-94):

- Ez a gép mondja a borostásmellű buzgón belvizeket fog elszivattyúzni.
- Nagyszerű helyesel az utas.
- Elsőrendű konstrukció dicséri a sofőr.

Nagyon megbízhatónak látszik – bólogat az utas.

De a kékingesből megint kitör a rossz természete. Előretolakszik, és kiabálni kezd.

- Látjátok, micsoda pasas? Azt se tudja, mi ez, csak meg akarja venni.
- Jóska csitítja a borostásmellű.
- Mondtam, hogy nem szabad szóba állni vele háborog a kékinges.

Az utas fölveszi a borjúbőr táskát.

- Ahogy akarják mondja sértődötten. Nem akarom erőltetni magukat.
- Jóska! mordul föl a borostás.
- A viszontlátásra mondja az utas.
- Hová rohan? ordít rá a kékinges.

(Örkény: A Sátán Füreden)

Az írott szövegben az interpunkció a szituációra is enged következtetni, az abból fakadó emberi magatartásokat, lelki rezdüléseket engedi megsejteni, mint a következő Heltai Jenő-szövegben is:

> Egy fővárosi tanító, Mariska egyik kollégája kezdett hozzájuk járni. Beleszeretett Jolánba. Jolán sem idegenkedett az ifjútól, akinek szerelme rohamosan fokozódott, amikor megtudta, hogy húszezer koronával áll szemközt. Mariska biztatta.

- Kérje meg a húgom kezét Putyitól.
- Hogyan?... Tőle kell?...
- Igen. Ő a család feje. Tőle kapja Jolán a húszezer korona hozományt.

A tanító egy kicsit elzöldült:

- Igen?
- Igen. Miért?
- Mert... mert ez egy kicsit kellemetlen. Ne értsen félre, én nagyra becsülöm az ön tisztelt nénjét, Putyi kisasszonyt... de... én roppant érzékeny lélek vagyok...

(A Tündérlaki-lányok)

A tanító meglepetését (Hogyan?... Tőle kell?...), zavarát (Mert... mert ez egy kicsit kellemetlen.), dadogását (de... de... én roppant érzékeny lélek vagyok...) a három pont érzékelteti.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szövegpragmatika a szövegtan egyik ága. A szövegben felhasznált nyelvi jelek és a beszédpartnerek kapcsolatával, a beszédpartnerek egymáshoz való viszonyával, illetve a közlés körülményeivel foglalkozik.

A "beszédaktusok a társadalmi interakció nélkülözhetetlen részei" (van Dijk 1982a, 69). A megnyilatkozás kimondása a lokúciós, a tartalmában kifejeződő szándék az illokúciós és a cselekvésre való késztetésének az eredménye a perlokúciós aktus.

A szövegkörnyezettől függő szövegjelentés a kontextuális (vagy lokúciós), a beszédhelyzettől függő pedig a szituacionális (vagy illokúciós). Az előbbi a szövegmondatok jelentéséből adódó, az utóbbi a beszélő személyének, a hallgatóságának, az elhangzás idejének, helyének függvénye.

A pragmatikai: nyelvi (kontextus) és nem nyelvi (szituáció) tényezőktől nagyban függ a kommunikáció sikere: a szövegalkotás, a szövegértés és a szöveg hatása, mert a koherenciát biztosító pragmatikai kötőelemek (aktuális mondattagolás, deixis, pragmatikai jellegű kötőszók, módosítószók, előfeltevés, inferencia, implikáció, a szövegalkotó nézőpontja, a szöveget kísérő extratextuális eszközök) következtében lesz a szöveg koherens.

Pragmatikai szempontból is tanulságos Juhász Gyula Anna örök című versét vizsgálni! A címet és az egyes szám második személyű megszólítást olvasva nyilvánvaló: a címzett Anna, de nem kizárólag a címzett a befogadó, hiszen egy publikált verset vesz az olvasó a kezébe. A befogadó pedig olvas a sorok között, és azt a jelentést implikálja az elmaradtál Emlékeimből lassan sor hatására: 'évekkel ezelőtt olyan erősen éltél a gondolataimban, hogy meg tudtam volna festeni az arcképedet, képes lettem volna megrajzolni a vállaidnak ívét' stb.

Noha a kedves nevét a költő csak a címben nevezi meg, mégis ez a vallomás bensőséges viszonyra enged következtetni férfi és nő között. A megszólítottal való közvetlen kapcsolatra utal a tegező forma (te), a bizalmas viszonyt sejtető sok egyes szám második személyű igealak (elmaradtál, voltál, hidd, élsz, uralkodol) és birtokos személyrag (arcképed, vállaidnak, hangod, neved, tekintetedre). Ez az előfeltevés csak a mű lehetséges világára igaz, mert az irodalomtörténet tudni véli, hogy ilyen nem alakult ki a költő és a színésznő között, tehát ebben az esetben inkább felvett költői pozícióról van szó.

Ezzel szemben a költői szubjektumot a csak hangsúlyos esetben egyszer kitett én névmás és a képes helyhatározókon megjelenő birtokos személyragok (emlékeimből, szívemben, szavamban, életemben) érzékeltetik.

Az első mondat első felében párhuzamosan fut és egybe is kapcsolódik a TE és ÉN. A vers az én és a te között "oszcillál", az utolsó tagmondatában azonban az első és második személy szembeállítását az én személyének a kiemelésével jelzi a költő.

A következő táblázatos összesítésből egyértelműen kitűnik, mind a 'te', mind az 'én' fogalmát explicit vagy implicit grammatikai eszközök (igei személyragok, személyes névmások és birtokos személyragok) tartják fenn; illetve a te fogalmát jelző elemek végtelenül egyenletesen oszlanak meg, ugyanis az első mondategység kivételével mindegyikben megtalálható, ezzel szemben a 'költői én' fogalmának megjelenése csak foltszerű, hiszen több mondategységből – majdnem a feléből – hiányzik (1., 4., 5., 10., 11., 13.), mintegy az én helyébe (Juhász Gyula életében is) a te lép:

szám	TE = ANNA korreferenciája			ÉN korreferenciája			
	E/2. sz. névmás	Ø E/2. személyű névmás	birtokos személyrag	E/1. sz. névmás	Ø E/1. személyű névmás	birtokos személyrag	
1.		elmaradtál Ø alany					
2.					Ø birtokos jelző	emlékei m ből	
3.		Ø birtokos jelző	arcképe d		Ø birtokos jelző	szívemben	
4.		Ø birtokos jelző	vállai d nak				
5.		Ø birtokos jelző	hangod				
6.		Ø birtokos jelző	utána d	én	mente m		
7.		Ø birtokos jelző	neved		<i>ejtem</i> Ø alany		
8.		Ø birtokos jelző	tekintete d re		reszketek Ø alany		
9.		voltál Ø alany			tudo m Ø alany		
10.		hi dd Ø alany			Ø birtokos jelző	szívem	
11.		hi dd Ø alany					
12.	te	élsz			Ø birtokos jelző	nyakkendő m ben szava m ban levele m ben	
13.		élsz uralkodol Ø alany			Ø birtokos jelző	élete m ben	

Jól érzékelhetően "rendezi át" a feltételezett **emfázis** a szabályos sorhosszakat, **átszegmentálva** a költeményt:

> Az évek jöttek, mentek, elmaradtál Emlékeimből lassan, elfakult Arcképed a szívemben, elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod és én nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb erdejében. Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, Ma már nem reszketek tekintetedre, Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt, És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd! Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben És egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön. Amen.

Az emfázissal együtt járó **hangsúly**eloszlás az első szövegmondatban a szemantikai szempontból nyomatékos igekötőkre és a tagadásra esik. A második versmondatban az időhatározó- és indulatszók, illetve ismételten a tagadás hangsúlyozódik. A befejező mondatban a tartalmi összegzést hangsúlyozó általános névmás (*minden*), melléknév (*egész*) és az imai zárlattal "súlyosbított" igék emelődnek ki. Mindezek a pragmatikai eszközök: az emfázis, a hangsúly és ezek vonzataként a **szórend** együttesen az **aktuális tagolás**t is előre jelzik: a versmondategységek élére helyezett hangsúlyos szók kijelölik a rémát.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

aktuális mondattagolás beszédaktus-elmélet deklaratívák direktívák expresszívák fókusz fókuszképzés grice-i maximák illokúciós aktus és jelentés implikáció implikatúra

inferencia komisszívák kommunikációelmélet kontextuális körülmények kontextusfüggőség lokúciós aktus és jelentés nézőpont objektív/szubjektív sorrend performatív perlokúciós aktus és jelentés preszuppozíció referenciális deixis rematikus reprezentatívák szituacionális körülmények tematikus tematikus progresszió topikalizáció topikalizált

VITAKÉRDÉS

Milyen összefüggést lát az előfeltevés és az illokúciós jelentés között?

Szakirodalom

Austin, John Langshaw 1990 [1962]. Tetten ért szavak. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Balázs János 1976. A szövegelmélet alapkérdései Laziczius Gyula megvilágításában. Nyelvtudományi Közlemények, 78. 256–264.

Balázs János 1985. A szöveg. Budapest, Gondolat, 165-195.

Bánréti Zoltán 1979a. A szöveg interpretációja és témája. Nyelvtudományi Közlemények, 81. 323-338.

Bánréti Zoltán 1979b. Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. Magyar Nyelv, 406-415.

Bátori István 1980. A szórend tényezői: a fókusz. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 217-224.

Beaugrande, Robert de - Dressler, Wolfgang 1981. Introduction to Text Linguistics. London-New York, Longman.

Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

Békési Imre 1993. Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Szeged, JGYTF Kiadó.

Brassai Sámuel 1960, 1863–1865. A magyar mondat. *Magyar Akadémiai Értesítő*, 1. 279–399, 3. 3–128, 173–409.

Brown, Gillan - Yule, George 1983. Discourse Analysis. Cambridge, CUP.

Bühler, Karl 1934. Sprachtheorie. Jena, Gustav Fischer.

Clark, Herbert H. 1988a [1977]. Áthidalás. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, I. 389–400.

Daneš, František 1982. A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 45–50.

Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Deme László 1974. Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 114–118.

Deme László 1975. A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In Deme László (összeáll.): Szónokok, előadók kézikönyve. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 116–151.

Deme László 1979a. A szöveg alaptermészetéről. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154, 57–65.

Deme László 1983. A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó, 31–60.

Dezső László 1974. A mondat aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre. In Telegdi Zsigmond (szerk.): Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Budapest, Tankönyvkiadó, 85–104.

Dienes Dóra 1978. A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Nyelvtudományi Értekezések, 98. sz.

Dijk, Teun A. van 1982a. Kontextus és megismerés. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 63–81.

Dijk, Teun A. van 1982b. Pragmatikai kötőelemek. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 83–90.

Elekfi László 1973. Közléselmélet, grammatika, aktuális mondattagolás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 9. 65–85.

Elekfi László 1980. Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 299–305.

Elekfi László 1986. Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fehér Erzsébet 1999. "Nézőpont" a szövegben. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 212. 165–172. Gabelentz, Georg von 1869, 1875, 1891. (Hivatkozik rá É. Kiss 1983, 7–9.)

Grice, Paul 1988. A társalgás logikája. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.); Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, I. 233-250.

Hadrovics László 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Huszár Ágnes 1983a. A mondat aktuális tagolása és annak tanítása. Magyar Nyelvőr, 87-100.

Hymes, Dell H. 1975 [1962]. A beszélés néprajza. In Pap Mária – Szépe György (vál.): Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Budapest, Gondolat, 91-146.

Jakobson 1972. Hang – jel – vers. 2. kiad. Budapest, Gondolat.

Kálmán C. György 1991. A beszédaktus-elmélet szövegfelfogása. Literatura, 2. 140-147.

Kiefer Ferenc 1976a. A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 197-222.

Kiefer Ferenc 1979. Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. Magyar Nyelvőr, 216–225.

Kiefer Ferenc 1983. Az előfeltevések elmélete. Budapest, Akadémiai Kiadó.

É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondatszerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések, 116. sz.

Klaudy Kinga 1979. Fordítás és aktuális tagolás. Magyar Nyelvőr, 282-287.

Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete. Filológiai Közlöny, 35. 26-43.

Kocsány Piroska 1992a. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 145-152.

Kocsány Piroska 1996a. Szövegnyelvészet és szövegtan. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 152–163.

Lotman, Jurij M. 1994b [1973]. Szöveg a szövegben. In Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): Kultúra, szöveg, narráció. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 57–81.

Mathesius, Vilém 1975 [1928]. (Hivatkozik rá É. Kiss 1983, 10.)

R. Molnár Emma 1994. Nonverbális jelek verbális kódja. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 7. 85-95.

Nagy Ferenc 1981. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, Tankönyvkiadó.

Paul, Hermann 1909. (Hivatkozik rá É. Kiss Katalin 1983, 9.)

Péter Mihály 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. Magyar Nyelv, 1-10.

Péter Mihály 1992. A mondathasadásról. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 188-196.

Petőfi S. János 1982a. Szöveg, diszkurzus. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Tanulmányok, 15. 9-17.

Rácz Endre 1992. Mondatgrammatika és szöveggrammatika. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series C Relationes, 6. sz.

Schmidt, Siegfried J. 1975 [1970]. Bevezetés egy szövegszemantikai irodalomtudományba. In Horányi Özséb - Szépe György (vál. és bev. tan.): A jel tudománya. Budapest, Gondolat, 459-489.

Searle, John 1988 [1975]. Közvetett beszédaktusok. In Pléh Csaba - Síklaki István - Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, I. 53-76.

Szabó Zoltán 1988. Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, Tankönyvkiadó.

Wacha Imre 1978. Beszélgessünk a beszédről! Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Weinrich, Harald 1982. A francia névelő szövegmondattana. In Penavin Olga - Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Tanulmányok, 15.31-44.

10. A SZÖVEG SZERKEZETE

- a szöveg szerkesztettségi típusai
- · a szöveg szerkezeti egységei
- mikroszerkezeti egységek

szövegmondat mondattömb konstrukciótípus bekezdés

makroszerkezeti egységek

bevezetés tárgyalás befejezés

szerkesztettség – szerkesztetlenség megszerkesztettség – beszerkesztettség a szövegszerkezet kötöttsége – kötetlensége konstrukcionális hiány a szövegtípustól és nyelvi szintektől függő szerkezet

1. A szöveg szerkesztettségi típusai

A szöveg alkotóelemeinek egymásra épülése teremti meg a szövegszerkezetet. Ám lényeges különbség van a köznapi és a művészi szöveg szerkesztettsége között, ezért külön névvel is illetik őket. A mindennapi élet beszélt és írott nyelvi szövege szerkesztmény (konstruktum) (Deme 1974, 114), vagyis a nyelvi jelek együtteséből alakult összefüggésrendszer. A művészi alkotás ezzel szemben már strukturált, mert mint kész műnek megszerkesztettsége, azaz struktúrája van, amelyben minden apró elem az egész függvénye, és "kiszámított" helyéből fakad szerepe, értéke.

1.1. A szövegszerkezet egységei

A főként szemantikai-szerkesztési okok miatt teljes, lezárt nyelvi közlést, a kommunikáció legmagasabb fokú hierarchikus egységét szövegegésznek nevezzük. Ez pedig a globális kohézió "lazulását" jelző pontokon a szerkezeti összefüggőség alapelemeire, azaz szövegegységekre: makroszerkezeti egységekre bomlik, amelyekben másfajta, más szintű kohézió jön létre. Ezek is tovább tagolódnak jobbára lineáris kohéziót, azaz grammatikai (esetleg jelentéstani) sajátosságokat éreztető mikroszerkezeti egységekre (Vater 1992, 86–87). A mikro- és a makrostruktúrák közé egyes kutatók harmadikként a mediostruktúrát is felveszik (Engel 1988, 103–108; Tolcsvai 2001, 243–309).

A szöveg szegmentálásakor részszöveget vagy szövegrészt különíthetünk el. A részszöveg genetikusan rész, funkcionálisan viszont szöveg, a szövegrészen viszont érződik a szövegből való kimetszés (Deme 1990).

A generatív grammatika felfogása szerint a szöveg felszíni struktúrája (morfológia és szintaxis) mögött létezik a mélystruktúrája (szemantikai megvalósulás).

A szemiotikai szövegtan a szövegszerkezetnek két megvalósulási módját különíti el: a textúrát és a kompozíciót (Petőfi S. János 1997e, 69). A szöveg lineáris szerveződése a textúra, amelyet a szövegben meglevő visszatérő elemek együttese alkot, ebből rajzolódik ki a szöveg grammatikai szerkezete; a hierarchikus felépítése pedig a kompozíció, amely az alacsonyabb fokú szerkezeti egységeknek az egyre magasabb fokúakká szerveződéséből alakul ki, és ebből formálódik a szöveg vertikális szerkezete.

1.2. A szövegstruktúra fajtái

A szövegstruktúrának több fajtája létezik. Tipizálható formai és szemantikai (Petőfi S. János 1994a, 20) szempontból is. Ez a kettő a legtöbb szövegműfaj esetében többnyire nem válik szét, a versekben viszont jobbára nincs megfelelés a formai (strófikus, prozódiai) és a jelentésbeli között.

Szemantikai megközelítésből további fajták is elkülöníthetők. A globális összefüggést mutató makrostruktúra (van Dijk 1972, 10) a szöveg tartalmi lényegét adó gondolati váz. A mikrostruktúra lokális összefüggésekből formálódva a makrostruktúra kisebb tartalmi és szerkezeti egysége. A makroszerkezeti felépítettség szövegtípusfüggő, a mikroszerkezeti független a szövegfajtától. Mivel ugyanahhoz a szöveghez is hozzákapcsolható más és más mikrostruktúra, adekvát mikrostruktúra azokban a befogadókban alakul ki, akik ismerik a szöveg szuperstruktúráját (Balázs János 1985, 222–224). A szuperstruktúra az egyes szövegtípusok tartalomtól független, invariáns elemekből álló, elvont szerkezete. Például az epigrammának nem a tartalma miatt van szuperstruktúrája, hiszen eredetileg sírfelirat volt, de az ókortól napjainkig kibővült a jelentéstartománya: szerelmi vallomástól (Catullus), ironikus, csipkelődő (Martialis, Kazinczy), életbölcsességeket megfogalmazó (Kölcsey) gondolatsora ellenére mind lehet epigramma, ha egy - többnyire - disztichonban íródott, "terjedelmes" bevezető részt egy azzal élesen szemben álló csattanószerű gondolat zár le. Tehát az epigrammának a műfajból következő sajátos megszerkesztettsége adja a szuperstruktúráját.

Szuperstruktúrája különben csak a nagyon kidolgozott műfajoknak van, például a varázsmesének, szónoki beszédnek, szonettnek. A szuperstruktúra bele van kódolva a műfajok jellemzőit mutató szövegekbe.

A szövegszerkezet tehát szoros összefüggésben áll a szövegtípussal. A legprimitívebb szuperstruktúrája a 2-3 mondatos napi híreknek van. Ezeknek elvben sok típusuk létezik, mégis gyakorlatban csak keveset szokás belőlük használni.

2. A szöveg szerkesztettségének általános jellemzői

A kompozicionális konnexitás, vagyis a szöveg szerkezeti összefüggése teremti meg a szövegszerkezetet.

A jól átgondolt szövegszerkezet sajátossága az, hogy a mondandó lényegét magába sűrítő egyetlen **fókuszmondat**ra építi, és a szöveg nem mondatok halmaza pusztán, hanem lánca, azaz a mondatok tartalmi és grammatikai szempontból is kötődnek egymáshoz, a szövegösszetartó erő következtében **láncszerűen** kapcsolódnak. Ezáltal lesz a szöveg szerkezetileg összekapcsolt, **strukturált.** A szöveg strukturális sajátossága: tagoltsága, összetevőinek egymásutánisága (**linearitása**) és egymásra épülése (**hierarchiája**). Ezek együtt teremtik meg globalitását.

A linearitás adja a szöveg legalapvetőbb jellemzőjét, azt, hogy a szövegszerkezet mindig egyenes vonalúan bomlik ki: a nyelvi jelek meghatározott sorrendiségében: főként térbeli, időbeli és ok-okozati egymásutániságában. A sorrend "a nyelvhasználat szintjein fölfelé haladva mondatrészek sorrendjét (»szórend«-et), tagmondatok sorrendjét, mondategészek sorrendjét és mondat fölötti szövegegységek sorrendjét jelenti" (Deme 1983, 41), amelynek eredményeként a szöveg kontinuum. De mivel "a linearitás alárendelődik a szövegszervező elvnek" (Szabó 1996c, 305), ezért sok változata lehetséges: "folytonos – nem folytonos (megszakításos, szakadékos, tört vagy fragmentált), egyenletes – nem egyenletes (vissza-visszatérő, cikcakkos), elágazó – nem elágazó, ívelő – nem ívelő, bővülő – szűkülő, növekvő – csökkenő, kötött – nem kötött stb." (Szabó 1996c, 304). – A lineárissal szemben többféle szerkesztési mód is állhat: hierarchikus, körkörös, csigavonalszerű, sugaras, láncszerű, spirálszerű stb.

A Deme-féle funkcionális elmélet szerint maga a szöveg a szituáció, a közös tudati tartalék (= előzmények, előismeretek) és a közös nyelvűség (= kognitív közösség) függvényében áll, vagyis ezekbe beszerkesztett; így megszerkesztettsége többszörös beszerkesztettségtől függ (Deme 1971, 383; Békési 1986, 18). A megszerkesztett mikro- és makroszerkezeti egységek lineárisan kapcsolódnak össze, és a nagyobb egységbe való beszerkesztettségük folytán hierarchikusan épülnek egymásra az elemi egységtől fölfelé haladva.

A "szövegegység szerkezete a komponenseik beépülési rendjével azonos" (Békési 1986, 104). A "sorrenddel történő beépítés egy időben három nyelvhasználati szintet fog át:

- a) a mondatrészek (mint komponensek) sorrendje a tagmondatot építi be a mondategészbe,
- b) a tagmondatok (mint komponensek) sorrendje a mondategészt a mondat fölötti szövegegységbe,
- c) a mondategészek (mint komponensek) sorrendje a mondat fölötti szövegegységet a bekezdésbe" stb. (Békési 1986, 94–95). [Pontokra tördelés Sz. N. I.]

A mondat nemcsak láncszemnyi egység, vagyis megszerkesztett, önálló és lezárt egysége a szövegnek, hanem kommunikatív funkciójának eredőjeként és következményeként része is a szövegnek (Deme 1971, 41), vagyis be van építve a szövegbe. A szöveg strukturális elrendeződésének a kisebb egységei (szegmentumai) be vannak szerkesztve a makroszerkezeti egységekbe, azaz szorosan épülnek egymásra, így lesz a szövegszerkezet hierarchikus. A szemantikailag-szintaktikailag sajátosan kapcsolt szövegmondatok (= mondategészek) alkotják a mondattömböt, ennek jellegzetes fajtáját: a konstrukciótípust, illetve a bekezdést. A bekezdések mint a legnagyobb mikroszerkezeti egységek hozzák létre a makroszerkezeti egységeket, és ezek egymásba épüléséből születik meg végül is a teljes szöveg. Mindegyik

szövegegység önmagában is **megszerkesztett**, és ugyanakkor **be is szerkesztett** a felette álló szövegszerkezeti egységbe.

A beszerkesztettség (beépítettség, beágyazottság) jelei, kifejezőeszközei:

- · a komponensek sorrendje,
- a kötőszók,
- · az utalások.

Figyeljük meg a meg- és beszerkesztettséget a következő újságcikkrészletben:

[1] Többen a sportban fellehető anomáliákra, zavaros ügyekre hivatkoznak, mert az állam drámaian csökkentette az anyagi tehervállalást. [2] Ez nem fogadható el, mivel nincs valóságalapja. [3] Nálunk sincs több konfliktus, mint azokban a nyugati országokban, ahol a világcégek jelentősen segítik a sportot.

(Nemzeti Sport)

Az implicit kötőszók ellenére is egyértelmű a mondattömbön belül a komponensek sorrendje: először egy megállapítás fogalmazódik meg, ezt követi – egyértelmű utalással – az ezzel ellentétes kijelentés, majd ennek a megokolása:

$$1/h_1 \leftrightarrow (2/h_1 \rightarrow 3/h_1/j_2)$$

[↔ = ellentétes főkapcsolás, / = alárendelés, h = határozói, j = jelzői; az indexszámok a mellékmondatok alárendeltségi szintjének jelölői.]

A gondolatoknak ez a fajta széttagolása a tudatos újságírói nyomatékolás megkívánta szétaprózás következménye. Ugyanez a tartalom többszörösen összetett mondatban is kifejezhető lett volna, viszont ez jobban megkívánja a logikai viszonyok explikálását: a **kötőszók** kitételét:

Bár többen a sportban fellelhető anomáliákra, zavaros ügyekre hivatkoznak, de ez nem fogadható el, mert nálunk sincs több konfliktus, mint azokban a nyugati országokban, ahol a világcégek jelentősen segítik a sportot.

Sőt egyszerű mondatban is summázható lett volna ennek a gondolatsornak a lényege:

A sportban fellehető anomáliákra, zavaros ügyekre hivatkozás elfogadhatatlan a nyugati országokkal való összevetésben is.

Ez sokkal sűrítettebb a kevésbé fontos mellékmondati tartalom elhagyása, az ige névszóvá alakítása és a névmási utalás elmaradása révén.

Látható: mondatszinten inkább a grammatikai, szövegszinten inkább a szemantikai elemek teremtik meg a kötést. Ez azzal magyarázható, hogy a "szöveg beszerkesztettsége ... nagyban hat megszerkesztettségére ... A szöveg explicitása ... magával hozza belső tagoltságának-szerkesztettségének a növekedését" (Deme 1979a, 61).

A mai irodalmat olvasó sokszor a **szerkesztetlenség**et látja megvalósulni, mert a posztmodernnek nevezett irodalom szövegképzése a dekonstrukció elvét érvényesíti. Garaczi László szövegrészlete beszédesen illusztrálja ezt:

Benyitok, sárga testek egymásra dobálva, kimenekülök, még a háztól is el kell menni vagy öt métert, az iszony bűvös köre.

A bort a zsebébe csempészem, ez a zakó el lesz ásva. Üvegnyelű beretva solingeni pengével, pisztolygolyók, olajos nejlon.

Vismayornak hívják, ostoba vicc. Fogatlan, kedves idegroncs, nem ajánlja, hogy benézzek, kint állunk a klóros vízben, fémtepsik.

Közel hajol, mutatja a hegeket a kezén, mérgezés, majdnem levágták tőből, hétszer kellett műteni, a veszélyességi pótlék, hálás társalgási téma.

Araszolunk a Mártírok útján.

Olvashatatlan fecniken a szöveg, korrektúrázok, ravatalozó. Mintha nem lennének golyók a szemhéj alatt, bőrviasz.

Meghalt.

Bécsi klasszikus, lassú tétel.

Fekete Skoda pöfögi a gőzt.

Viselkedni.

Szegényke, ebbe a vizes földbe került végül.

A csillagok térgeometriai alakzatokba rendeződve forognak az égen.

Nénike virág helyett esernyőjét dobja a verembe.

(Mintha élnél)

Ebben a mondatnyi bekezdésekre széttagolt szövegrészletben a tartalmi és grammatikai hiányok ellenére is nyilvánvaló a szemantikai kapocs: a halál ténye, konkrétabban a hullaház és a temetés fogalmi köre fogja egységbe a grammatikai kapcsolás nélküli, sőt lineáris szemantikai összefüggést sem mutató szövegmondatokat. Az ilyen típusú szövegekben a szerkesztettség a globális kohézió révén valósul meg.

3. A szöveg mikroszerkezeti egységei

A szöveg mikroszerkezeti egységei bár fontos elemei a textusnak, közvetlenül mégiscsak a makroszerkezeti egységek építőkövei, így sem a szövegtípusba tartozás, sem a szöveg szempontjából nem meghatározó jellegűek.

3.1. A szövegszerkezet alapegysége: a szövegmondat

Bár kétségbevonhatatlanul igaza van Demének, aki azt állítja, hogy valójában csak formálisan áll a szöveg mondatokból, valójában a mondandó bomlik mondatokra a szövegben, mégis a fogalmak tisztázása során a legkisebb szövegegység felől célszerű elindulni és haladni az egyre nagyobb egységek felé. Vizsgálódás céljából ő maga is így jár el (Deme 1974, 114-118).

A szöveg mondatokra tagolódása univerzális szövegsajátosság. A szövegszerkezet alapegysége a szövegmondat (Károly 1980–1981, 51), azaz a mondategész (Deme 1971, 39), amely az alsóbb nyelvi szintek felől nézve konstruktum (= szerkesztmény), funkcionálisan kommunéma (= közléselem), elemi szövegegységként textéma. Petőfi S. János – ettől eltérően – a mondatot "első fokú makroegység"-nek nevezi (1997e, 58).

A szövegmondat önmagában is közlésértékű lehet a szöveg mikroszerkezetének legkisebb egységeként mint

· egyszerű mondat,

mellérendelt összetett mondat a maga egészében,

alárendelő összetett mondat a maga egészében.

Megokolásra alighanem csak az utóbbi kettő szorul, mert a szövegtanok nem egységesek abban a tekintetben, mit kell a szöveg mikroszerkezeti egységének tartani. - Elgondolkodtató H. Molnár véleménye, aki Simonyira és Klemmre hivatkozva állapítja meg: "a kötőszók által kifejezett logikai viszony [...] független attól, hogy a kötőszóval kezdődő mondat önálló-e, vagy pedig valamely összetett mondat tagja" (1956, 231). Gyakran átszegmentálással a tartalom sérülése nélkül transzformálhatók az összetett mondatok mellérendelő tagmondatai önálló szövegmondatokká és fordítva. Ezzel cseng egybe Bečka felfogása. Ő az azonos kifejező eszközök miatt egy sávba vonja a mellérendelő összetett mondatot a mondat fölötti szövegegységgel, hiszen a mellérendelés mondat- és tagmondatkapcsoló szerepű is, és ugyanazok a kötőszavai. A különbség csak annyi: "a mondatok közti elválasztó vonal gyöngébb, míg a mondat fölötti koordinációban erősebb. Éppen ezért az ilyen kötőszópárok (vagy ... vagy; nemcsak ... hanem), amelyek szorosabb kapcsolatot fejeznek ki, mondat fölötti koordinálásra nem alkalmasak" (Bečka 1970, 115). - Ha elvileg egyet is lehet érteni ezzel a nézettel, elfogadva az átszegmentálhatóság lehetőségét a mindennapi szövegekben, mégis az irodalmi szövegben az alkotó központozásában megjelenő értelmi tagolást tiszteletben tartva, a mellérendelő összetett mondatot a maga egészében kell a szöveg mikroszerkezeti egységének tekinteni.

Az alárendelő összetett mondat tagmondatai – a szöveg szintjéhez a főmondattal kapcsolódva - önmagukban sem tartalmilag, sem szerkezetileg nem teljesek, ezért sem a fő-, sem a mellékmondatai egymástól függetlenül nem állhatnak meg. Nagy Ferenc ezért egyenesen csonkítottnak tartja az alárendelt mondat tagmondatait, mondván: "Az alárendelt összetett mondat egyetlen szabad mondatot alkot, de két vagy több csonkított mondatból áll" (1981, 36). Valóban ritkán akad olyan mondat, amely az alárendelést új szövegmondatban fogalmazná meg:

> A betűk szavakba formálódása után csodálatosan szép kis versikék, kis történetek s történelmi töredékek voltak benne. [, amelyek] Amelyek lerakódtak a gyermek lelkében hóttig. Vagyis aki él, annak mindmáig.

> Az iskola osztályaiban az olvasmányi élmények évről évre nemesedtek, szaporodtak, hat álló esztendeig. [, ami] Ami egy kicsit tán még sok is volt, hogy soha többé ne szakadjak el se én, se annyi mindenki más az olvasástól, verstől, regénytől, történelemtől.

> > (Szabó Pál: Vallomás)

A Szabó Pál-i – valójában szokatlan – interpunkcióhasználat alighanem a szöveg vallomásos jellegével magyarázható: a meditáló ember beszéd közbeni szünettartásával. Az alkotó ott tett pontot, ahol csak vessző kell, vagy az is elegendő.

Nemegyszer előfordul viszont az, hogy a főmondat ún. modális értelmű, vagyis a lényeget a mellékmondat tartalmazza, de a szövegbe épülés formálisan ilyenkor is a főmondat révén történik meg:

Úgy tűnik, beértek a Boross Péter által – akkor még belügyminiszterként – meghirdetett "erős állam" első "gyümölcsei".

(HVG, 1994. 2. sz. 4.)

A szövegmondat alapsémaszerűen a téma megismétlésével indít (de éppen beépítettsége révén gyakran el is marad), majd egy fontosabb elem vezet az újságoló részhez, és ezután esetleg egy rövid lezáró és egyben átvezető résszel a következő mondathoz kapcsol. Hírértékét tekintve így lehetne rajzzal, egy ún. kommunikációs alapgörbével kifejezni, szimbolizálni az információs-kommunikációs fajsúlykülönbségekből fakadó dinamikai eltéréseket (Deme 1974, 114):

A maffiaellenes vizsgálatok vezetőjeként 13 évet töltött a palermói törvényszéki épületben.

Ez a gondolat nyomatékos formájú, a 13 évet töltött egység jelenti a csúcsot.

A szövegmondatban a szintagmák elrendezése grammatikai jellegű. A kommunikációban viszont vízszintesen és függőlegesen is szerveződik a szövegmondat. A kommunikáció tengelyén a kommunikációs szerepeknek megfelelő elemek, a függőleges tengelyen viszont a közlés fő részeit árnyaló elemek találhatók:

3.2. A szövegmondatok kapcsolódásának típusai

3.2.1. Folytatásos szövegmondatok

A folytatásos szövegmondatokban a tartalmi-logikai kapcsolás (Károly 1995, 766) szoros szövést eredményez (szinszemantikus = összekapcsolt – Szilman szakszava 1967, 23), ezért ez a szöveg szintjén domináns szövegszervező szerepű (Békési 1986, 347) akkor is, ha a szemantikai (tartalmi-logikai) kötések sok esetben jelöletlenek:

[1.] A labdarúgó órákig rohan, izzad, anélkül, hogy elfáradna, mert csak "játszik". [2.] Ha ennek az izommunkának csak egy tizedét kellene elvégeznie más téren, más céllal, pár perc alatt összerogyna. [3.] Aztán milyen gyors, biztos és leleményes a játék ihletében. [4.] Mihelyt gondolkoznék, s a labdát nem játékszernek tekintené, végzetes hibát követne el.

(Kosztolányi: Munka és játék)

Ebben a szövegegységben – amely egyetlen témát feit ki – az első és második mondat jelöletlenül megszorító ellentét révén egy mondattömböt alkot. Ehhez jelölt laza kapcsolatos mellérendeléssel kötődik a másik mondattömb, amely a harmadik és negyedik mondat megszorító ellenétes viszonyú, implicit összefűzéséből adódik:

$$(1. \leftrightarrow 2.) - (3. \leftrightarrow 4.)$$

3.2.2. Nem folytatásos szövegmondatok

A nem folytatásos szövegmondatokból felépülő szöveg izolált mondatai nem folytonos gondolatsort jeleznek, mivel ilyenkor a szomszédos szövegmondatok nem kapcsolódnak egymáshoz (autoszemantikus = önálló mondat - Szilman 1967) sem grammatikai, sem lexikai eszközzel, még lazább szövéssel sem. Természetes, hogy ilyenkor kötőszó nincs, és a kötőszó hiányához nem kapcsolható tartalmi-logikai funkció. Így ezek nem tarthatók Ø kötőszós mondatoknak (Papp 1991, 756; Károly 1995, 766).

Antal szerint "ha ezeket a nyelvileg független mondatokat (vagy sokszor akárcsak egyetlen ilyet) elhagyjuk, a szöveg megszűnik szöveg lenni" (1979, 69). Ez nyilván azzal magyarázható, hogy "a szöveg nemcsak nyelvi... Ha a szöveg csak nyelvi szerkesztés eredménye lenne, akkor minden úgynevezett független mondat szükségszerűen szöveghatárt jelentene. De az a tény, hogy a nyelvi folytonosság alkalmi hiánya (elvégre a független mondatok ilyen folytonossági hiányoknak tekinthetők) nem okozza a szöveg széthullását, nos ez a tény meggyőzően mutatta, hogy a szöveg egyidejűleg több szerkesztés eredménye" (Antal 1979, 69).

A nem folytatásos szövegmondatokból való építkezésnek a jele a mondatonként állandóan változó alany. Az alábbi, posztmodernnek nevezett szövegorganizáció jellegzetesen ilyen:

Amit itt szépségként érzékelünk, egyszer igazságként lép majd elénk.

Én vagyok az utolsó szalmaszál, nekem aztán simon.

Beteg vagy. Gyógyulj meg. És felejts el. Ezt, de csak körmönfontan, nincsen bennem szeretet.

A magányosnak mindent szabad.

Megjön a Szertáros, sápadt, mint a hold, és jól fésült, mint egy bróker, Mars csokit fal, kell az energia, kint huzakodunk a sötét utcán, semmi értelme, egyhatod gramm fejenként, mindenki hülye vagy idegen.

(Garaczi László: Mintha élnél)

A mondatról mondatra változó modalitás is diszkontinuus mondatfüzért eredményez a lelki földúltság nyilvánvaló tüneteként. Ráadásul a szöveg "széttartásáról" árulkodik a szinte versmondatonként (Szathmári 1991) más-más grammatikai (vagy lélektani) alany is. Ezért állapíthatta meg azt Deme, hogy amit hagyományosan felkiáltó, óhajtó, kérdő és felszólító mondatnak neveznek, az felkiáltó, óhajtó, kérdő és felszólító modalitású szöveg (Deme 1979a, 62):

Kint delel a nap; nagy béke zsong. Nem volt igazatok! Nem lesz! Óh Krisztus, de gyönge vagyok, de keresztény, de beteg! Harc? Velem? Ne vétkezzetek tovább ellenem! Szörnyű ez... S óh, kint a nyár zsivaja, millió méh zümmögő moraja! (Szabó Lőrinc: Tücsökzene. Gyöngeség)

3.3. A mondattömb

"A mondatot nemcsak megszerkesztettsége jellemzi, hanem beszerkesztettsége is. Ettől lesz a szöveg szöveg" (Deme 1975, 129). Vagyis a szövegmondatok közvetlenül a **mondattömbbe**, azaz a szövegmondatok tartalmi-logikai egységébe vannak beépítve. Látszik ez például *A maffiaellenes vizsgálatok vezetőjeként 13 évet töltött a palermói törvényszéki épületben* szövegmondat kapcsán is:

[1.] Az 53 éves korában, 1992 májusában robbantásos merényletben meggyilkolt Giovanni Falcone valóságos szimbólum volt: a maffia első számú ellensége. [2.] A maffiaellenes vizsgálatok vezetőjeként 13 évet töltött a palermói törvényszéki épületben. [3.] Kikezdték minden oldalról: a sikereire féltékeny kollégák, a maffiával kacérkodó, annak szolgálatait elfogadó politikusok, s természetesen a Cosa Nostra, a félelmetes szicíliai bűnszövetkezet.

(HVG, 1995. 19. sz. 45.)

A maffiaellenes vizsgálatok vezetőjeként egység szerepe az előzményekhez való kötés, Falconét ugyanis eddig is úgy mutatta be az újságíró mint a maffia első számú ellenségé-t, viszont az az újszerű, hogy 13 év-ig képes volt ezt a munkát végezni. A szövegmondat befejezése: a palermói törvényszéki épületben már kevesebb újdonságot jelez, mivel a Giovanni Falcone névből és a maffia emlegetéséből sejtjük, hogy az említett személy szicíliai olasz, így a palermói csak az eddigiek megerősítése, az első számú ellensége kifejezésből pedig természetesen adódik a munkahely: törvényszéki épületben. Ez a mondatzáró szakasz egyben köt már a következő szövegmondathoz is, amely a munkahelyi viszonyokra utal: Kikezdték minden oldalról: a sikereire féltékeny kollégák, a maffiával kacérkodó, annak szolgálatait elfogadó politikusok, s természetesen a Cosa Nostra. Érzékelhető, hogy a szövegmondat a kontextus függvényében áll. Az 1. szövegmondat jelentését inkább csak kibővíti a 2. egyszerű kapcsolatos mellérendeléssel, és ehhez a tömbösödött együtteshez járul a 3. mondat a következtetés levonásával:

Szemantikai utalással is jelölhető a mondattömb mint szegmentum határa:

Már említettük, hogy a köpeny a földgolyónak a kéreg alatt következő sűrűbb övezete. A kettő határát – ahol a földrengéshullámok sebessége megváltozik – Mohorovicić szerb geofizikusról Moho-felületnek nevezték el.

(Dr. Juhász Árpád: A kék bolygó)

3.4. A konstrukciótípus

Az argumentatív jellegű szövegstruktúra alapegysége a konstrukciótípus.

Békési (1980b, 225) mondatformából kiinduló szövegszerkezeti elemzései alapján jutott el ahhoz a hipotézishez, hogy a mondat és a bekezdés között még lennie kell egy szövegszerkezeti egységnek. Ennek a mondat fölötti szövegegységnek a létét a szövegegységen belül végrehajtott sorrendi cserével kívánta igazolni. Vizsgálatában megállapította, hogy a háromnégy-öt mondatos "szövegmű értékű" bekezdések – stílusnemre való tekintet nélkül – nem mondatokra, hanem annál nagyobb szövegegységekre esnek szét (Békési 1982a, 206), vagyis bizonyos háromtagú mondatsorból felépülő, két tartalmi-logikai viszonyfajta (egyes ellentétfajták és az ok-okozatiság tömbösödése) tipikus együttléte (Békési 1986, 347) sajátos mondattömböt, konstrukciótípust alkot. Ebben a kapcsolódás grammatikailag kötőszóval jelölt vagy jelölhető, jobbára mellérendelő viszony (ritkábban alárendelő).

A konstrukciótípusok több szempontból tipizálhatók (Békési 1993, 83–84):

felépítettség szerint:

elemi. bővített:

beépítettség alapján:

viszonylag önálló, viszonylag önállótlan, teljesen önállótlan;

a főviszonyfajta szerint:

oppozicionális, kauzális,

választó.

A konstrukciótípuson belül sajátszerű a főkapcsolások konstrukcionális elhelyezkedése (a bekezdésben elöl, hátul vagy középütt) és a kapcsolás viszonyfajtája. A de ... mert kötőszóegyüttes konstrukciótípust reprezentál. "A kötőszó – akár létrehoz, akár csak jelöl – eszköz, a sorrend azonban nem eszköz, hanem az alakulat keletkezési-létezési módja ... a komponensek sorrendje nem létrehozója, okozója a beépítettségnek, hanem vetülete, okozata annak" (Békési 1986, 94):

> BOG – Frei Tamás szerintem nagy televíziós lesz, ha megéri. **De** azért jó, hogy ez az új Hét két szám után megszűnik. Mert ugyan a sok hóttkomoly küldetéstudat után jó látni, ha hülyülnek a politikusokkal, és azok, ha kicsit mereven is, önmagukkal, de azután ezen felül sok nem maradt. Legföljebb, hogy túl nagy a Horn-nyakkendő boga. Nézzünk magunkba: ezt a bog-dolgot sejtettük eddig is.

> > (Esterházy Péter: Egy kék haris)

Ebben a szövegben még kibővül a de ... mert főkapcsolást mutató konstrukciótípus hozzátoldó kapcsolatos és kizáró ellentétes folytatással is. Ezért a konstrukciótípust meghatározó logikai kapcsolódásmód nagyobb terjedelmű szövegegységek (bekezdések, fejezetek stb.) között is létrejöhet.

3.5. A bekezdés

A szöveg szemantikai-logikai, szintaktikai-intonációs-tipográfiai **szegmentuma** az írott szövegben a **bekezdés** (**paragrafus**), amely – tartalmi-strukturális önállóságának jeleként – az egyik bentebb kezdéstől a másik bentebb kezdésig tart, rendszerint szövegmondatok együtteseként. De természetesen egyetlen mondat is állhat bekezdésértékben. A bekezdés nem formai jegy csupán, hanem funkciója van: a **téma tagolódásának vizuális jelölése.**

A bekezdés felépítésének és szerveződése szabályainak leírása egy időben (1965–1968) az amerikai retorikusok figyelmének középpontjában állt (a *College Composition and Communication* című folyóirat hasábjain). Nyelvészeti szempontból Becker (1965) felfogása méltó említésre. Eszerint a bekezdéseket, illetve az ezeket alkotó tagmémákat (nyelvtani alapegységeket) azonos fogalomra vonatkozó főnevek és névmások (ekvivalenciaosztályok) hálózzák be és tartják össze, ugyanakkor a bekezdések és a tagmémák összekapcsolódását és elhatárolódását grammatikai elemek (igeidő, -mód, szám, személy változásai) is jelzik.

A szövegmondatok vagy mondattömbök a lényeget sűrítő ún. **tételmondat** köré csoportosulva magasabb szintű tartalmi-szerkezeti mikroegységgé: **bekezdé**ssé szerveződnek. Ez **a legnagyobb mikroszerkezeti egysége a prózának.** A szöveg belső szegmentációjával ezt vizuálisan és akusztikusan is jelöljük: az írásban beljebb kezdéssel, beszédben szünettartással.

[1.] Hidd el, nincs nagyobb művészet a törlésnél. [2.] [ezért] Én, ha tőlem függne, az iskolában ezt előbb tanítanám, mint a fogalmazást. [3.] Végre ['elvégre, utóvégre, hiszen' (megokolás nyomatékos bevezetésére)] az alkotás is ezzel kezdődik. [4.] [vagyis] Elhagyunk valamit, ezer millió dolgot, melyet mellékesnek tartunk, és kiemelünk valamit, egyetlenegy dolgot, melyet fontosnak tartunk. [5.] [ezért] Aki tudja, hogy mit ne mondjon, az már félig-meddig tudja, hogy mit mondjon.

(Kosztolányi: Egy és más az írásról)

Ez a bekezdés a *törlés* fogalmáról szól. Ezt fogalmazza meg a jelentésbeli egységet biztosító tételmondat lapidáris tömörséggel, a tartalmi lényeget a bekezdés indító mondatába sűrítve. Ehhez kapcsolódik szervesen a következtetést megfogalmazó második mondat. Együtt tehát ez a két mondat egy mondattömböt alkot. A másik mondattömböt a kifejtést nyújtó két magyarázó mellérendelő értelmű mondat adja. A bekezdés zárlatát jelentő következtetés az ötödik mondatban fogalmazódik meg, amely egyben a harmadik szegmentum.

Ez a szövegegység mikroszerkezeti ábrája:

$$[\{(1. \rightarrow 2.) \leftarrow (3. \leftarrow 4.)\} \rightarrow 5.]$$

A kitehető szövegszintű kötőszók jelzik a szövegmondatok tartalmi-logikai kapcsolódását. A bekezdés felépítése tehát már nem grammatikai, hanem tartalmi-logikai egymásra épülést mutató és tömbök (x) szerint felépülő szövegegység:

kommunikációs tengely $1 \rightarrow 2 x$ nformációs

Ez a bekezdés nem "nyitott" kezdésű (Deme 1974, 118), hiszen van bevezető része, amely világosan köt az előzményekhez: Hidd el, és nem is "nyitott" befejezésű, mert egyértelmű a zárása: Aki tudja, hogy mit ne mondjon, az már félig-meddig tudja, hogy mit mondjon.

A bekezdés felépítettsége szokványosan általában hármas tagolódású: tételre, kifejtésre és záradékra bomlik. A tételmondat azzal, hogy a bekezdés tartalmi summáját fejezi ki, a szöveg lineáris kohézióját biztosítja. Ez a bekezdés szervező mondata, többnyire nyitómondatként, a gondolkodás kiindulópontjául szolgáló tételt fogalmazva meg, ezt követi a tétel magyarázatát szolgáló kifejtés, majd a relatív zártságot biztosító konklúzió. Hírérték szempontjából a következőképpen lehetne sematikusan ábrázolni a bekezdés felépítését:

Valójában ezt az ábrát csak sémaszerűen kell kezelni, hiszen a kommunikációs görbe annak függvényében is alakul, hogy a bekezdés melyik részében található a tételmondat.

Bár a bekezdés jobbára tételmondattal szokott indulni, de természetesen a helye nincs megkötve, szerepelhet a bekezdés végén is, és ilyenkor a következtetést fogalmazza meg:

> Én nem akarok se lángkorbáccsal, se lángostorral végigverni azokon, akik így pusztítják nyelvünket. De azért önökhöz fordulok, hölgyeim és uraim, magyar színésznők és színészek. Bizonyára tudják, milyen fontos minden mozdulatuk és szavuk. Önök tanítják meg a közönséget nemcsak mozogni és csókolózni, hanem beszélni is. Kérem tehát, tegyék tudatossá magukban ezt a hibát, mely önkéntelenül is ránk ragad, s ezután kétszeresen ügyeljenek, hogy mindig magyarán beszéljenek. Künn az utcán és a családokban járvány dúl, hangsúly járvány. Ki fogunk belőle lábalni. De a színház legyen kórház, ahol meggyógyul a sínylődő nyelv, ne pedig a fertőzet új telepe és betegágya.

> > (Kosztolányi: Nyílt levél a magyar színészekhez)

Sőt a tételmondat állhat a **bekezdés közepére** helyezve is, ilyenkor mintegy **a bekezdés elejét és végét összekötő szerepű:**

Idegen nyelvek. Kívüle vannak más nyelvek is. Ezeket jobbára ismerem. Sokat eléggé jól tudok. Néhányon kitűnően gagyogok. Akad olyan is, melyen folyékonyan írok leveleket, cikkeket. Ezen a nyelven kedvvel csevegek, akár hónapokig is, úgy hogy emlékeim tárából szedegetem elő szavait, s eszembe se jut, hogy csak bohóckodom. Azon a nyelven már állandóan vigyázzállásban kell maradnom, ügyelnem kell a szabályokra, kivételekre. Amazon a nyelven is társalgok, de egy fél óra műltán gyönge féloldali fejfájást kapok. Csak anyanyelvemen lehetek igazán én. Ennek mélységes mélyéből buzognak föl az öntudatlan sikolyok, a versek. Itt megfeledkezem arról, hogy beszélek, írok. Itt a szavakról olyan régi emlékképeim vannak, mint magukról a tárgyakról. Itt a fogalmak s azok jelei végzetesen, elválaszthatalanul összeolvadtak. A kés-ről tudom, hogy culter, couteau, Messer, knife, coltello, navaja. Ha azonban valaki nagyon akarná, elhitethetné velem, hogy tévedek. De a kés-ről senki sem hitetheti el velem, hogy nem kés.

(Kosztolányi: Ábécé a nyelvről és lélekről)

Új bekezdést szokás indítani új tartalmi egység határán. Így tehát a bekezdés a tematikai azonosság és elkülönülés érzékeltetője is, bár esetleg a tartalmi kitérés elkülönítésére is szolgálhat, mint például Veres Péter *Mai ifjúság* című szövegében:

Az ember azonban nem űz már Taigetosz-politikát – legalábbis nem a születés után –, sőt a megszületett emberkéket minden módon védelmezi, és mostanában már kézzelfogható sikerrel is. Ez pedig azt jelenti, hogy a szellemi-értelmi képességek, az erkölcsi derékség és még a testi kondíciók szempontjából is (az "ép testben ép lélek" csalóka féligazság!) a fenti, bonyolultan hierarchikus képlet nemigen küszöbölhető ki.

(Más kérdés, hogy kell-e, szabad-e ezt csak meg is kísérelni? Hiszen ez adja az emberi társadalom belső dinamizmusát!)

Mire jó ez az okoskodás? Mit akarok ebből kihozni?

Hát elsősorban azt, hogy tegyünk meg mindent a nevelésért, de ne legyenek illúzióink...

A gondolatmenettől eltérő bekezdést maga az író is jelezte azzal, hogy zárójelbe tette. Explicit kötőszó híján a bekezdés struktúrája nem mindig vázolható fel könnyen:

[1] Bírálatok érik Norbert Blüm munkaügyi miniszter terveit az Európai Unión kívülről érkező külföldiek munkavállalási lehetőségeinek további korlátozása érdekében. [2] Német részről ugyanakkor hangsúlyozzák [azonban], hogy Magyarországot mint jövőbeni EU-tagállamot kivételes bánásmódban szeretnék részesíteni. [tehát vagy de] [3] A német kormányra nehezedő nyomásnak is köszönhető, hogy az új német–magyar munkavállalási egyezményről jelenleg folyó tárgyalások a legnagyobb titoktartás mellett zajlanak az illetékes minisztériumok között.

(Magyar Hírlap)

Az egyik hiánypótlás konklúziómondatos képletet eredményez:

 $(1. \leftrightarrow 2.) \rightarrow 3.$

A másik kötőszó-beiktatás tételmondatos képlethez vezet:

 $1. \leftrightarrow (2. \leftrightarrow 3.)$

Nem a szokásos bekezdésfelépítés jellemző Nádas Péter *Emlékiratok könyve* című művére, hiszen minden szövegmondat egy bekezdés:

Felálltunk, fölvettük a kabátunkat, becsukta a lakást.

A kapualjban két ujjával csippentette föl a szemetesedény tetejét, hanyag mozdulattal eitette bele a kulcsait.

Játszott a közös félelemmel.

(Nádas Péter: Emlékiratok könyve)

- A bekezdés megszerkesztettségének főbb jelei, kifejezőeszközei:
 - A nyelvi elemismétlődés láncszerű kapcsolatot eredményez (Longacre 1970, 55):

UTÓIRAT – Forintleértékelés, satöbbi. Akkor ehhez most milyen bogot hordjunk? Vagy ez már maga a bog? Hogy ennyi volna az élet? Egy színes bog a Horn Gyula nyakincáján?

(Esterházy Péter: Egy kék haris)

 A kötőszós megfogalmazás tartalmi-logikai viszony jele, bár a következő szövegrészben a kötőszóismétlés csupán a paralelizmus látszatát teremti meg az azonos helyen szereplő elemekkel:

De ez is csak látszólagos ellentmondás. **Mert** mentől nagyobb teljességben, nagyobb egyéniséggel adja az író lelki tartalmát, annál jobban érezzük benne az emberibbet. **Mert** látjuk az egész lelket.

(Babits: Az irodalom elmélete)

A konstrukcionális hiány is fontos strukturáló eszköz (Dienes 1978):

Én nem azt gondolom, hogy Spielberg Hollywoodot csinált Auschwitzból, amit csupán az mentene, hogy a film hasznos, fölvilágosító stb. Ennél mélyebb dologról van szó, kultúrák különbségéről [van szó]. Arról [van szó], hogy Auschwitz nekünk közelebb van. [Auschwitz] Örök. És [Auschwitz] tabu. Nem szabad róla történetet mesélni. Nem szabad [róla] historizálni. Bizonyos értelemben nem szabad megérteni [Auschwitzot, az ott történteket].

(Esterházy Péter: Egy kék haris)

Hiányzott a bekezdésből többször is az alany, az állítmány és a tárgyi vagy határozói vonzat. De éppen az ilyen gondolatformálás érezteti a mondatok bekezdésbe tartozását, abba való beszerkesztettségét.

Harris (1990) a tudományos szövegek bekezdéseinek vizsgálatakor azt állapítja meg: a nyitómondatnak kiemelkedően fontos szerepe van a bekezdés megszerkesztésében, többnyire ez egyedül a rendező szerepű, de 40%-ban két mondat funkcionál szervező mondatként: a nyitó mellett még egy másik.

4. A szöveg makroszerkezeti egységei

A szöveg makroszerkezeti egysége tartalmilag és többnyire formailag is elkülönülő, a mondatnál nagyobb olyan funkcionális szövegrész, amelynek szerepe a szövegtípus szempontjából releváns, megléte pedig a szöveg aspektusából nélkülözhetetlen.

4.1. A makroszerkezeti egységek funkciója

A bekezdések összekapcsolódásából formálódnak a szöveg makroszerkezeti egységei mint a prózaszövegek egyetemes szövegjellemzői. Az antik retorikák elnevezései szerint ezek a bevezetés, tárgyalás, befejezés, és ezekből alakul ki a szövegegész. Vagyis a bekezdések mint mikroszerkezeti egységek nem közvetlen építőelemei a szövegegésznek, hanem csakis a makroszerkezeti egységekbe építetten részei annak. Sőt a "fizikai bekezdések" helyett sok esetben a "konceptuális bekezdések" (a több fizikai bekezdést tartalmazók) az alapegységek (Harris 1990).

A bevezetés a téma fölvetésére vagy hangulati indításra való makroszerkezeti egység. A sztereotip meseküszöbök például nem kizárólag a szöveg elhatárolását szolgálják, hanem nagyon fontos eszközei a légkörteremtésnek, hiszen rögtön a mese világába emelik az olvasót:

Hol volt, hol nem volt, volt az Óperenciás-tengeren túl, az üveghegyeken innen, volt egyszer egy szegény asszony.

(A kiskondás)

Mivel hatásos **bevezetés**sel lehet a szónoknak a hallgatóság figyelmét magára és beszédére irányítania, ezért **meghatározó jelentőségű ez a szövegszegmentum.**

A vallásos tartalmú beszédek indításával kapcsolatban két nézet él: az egyik szerint igen fontos a bevezetés, a másik szerint in medias res célszerű kezdeni a prédikációt. Kétségtelen tény, hogy a mai egyházi szónoklattanírók nem tulajdonítanak olyan nagy szerepet a bevezetésnek, mint az antik retorikák, mivel a hívek jóindulatának megnyerése udvariaskodássá vált, sőt hízelgéssé fajult. Ezzel szemben a bevezetésnek olyan szerepűnek kell lennie, amely a textust összeköti a főtétellel. – Tőkés László temetési beszédében ez így hangzik:

"Érett korban térsz a koporsóba, amint a maga idején takaríttatik be a learatott gabona" (Jób 20,26). Sokan gyűltünk össze elhunyt testvérünk temetésén. Mi hozott össze bennünket, akiket életében így talán soha nem látott együtt, s különösen

késő öregsége idején még egyenként is ritkán? Halálának híre és a temetés alkalma gyűjtött össze – minden bizonnyal – és a gyászoló hozzátartozók iránti részvét. Velük együtt most V. J. halála köti le figyelmünket, a koporsóra irányul tekintetünk, a halottra és a halálra gondolunk. Ha még nem fásultunk el egészen, megérint bennünket a pusztulás értelmetlensége s az utána maradó üresség érzése.

A tárgyalás a legterjedelmesebb és tartalmilag a legfontosabb makroszerkezeti egység, mert ez tartalmazza a téma alapos kifejtését: a dolgok leírását, a történések elbeszélését, az események párhuzamos vagy egymásba kapcsolódó szálait a szöveg hely- és időstruktúrájában, az álláspontok melletti érvelést stb. Maga a tárgyalás is további tartalmi egységekre bontható külső és belső tagolódási ismérvek (személyek, tárgyak, tényállások, idő- és térviszonyok stb.) alapján.

A mesékben a tárgyalás gyakran a meseszámoknak és a próbáknak megfelelően osztható részekre. Ezt a demarkációs jegyet (Kiss 1976) a nyelvi fordulatok változatlan vagy variált is-

métlése érzékelteti:

Elindult a legnagyobbik, Nyakigláb. ... Találkozott egy öregemberrel, az felfogadta szolgának egy esztendőre...

Elindult most már a második gyerek, a Csupaháj. Az is ahhoz az öreghez érkezett, akinél Nyakigláb szolgált. Őt is felfogadták egy esztendőre...

Elindította a legkisebb fiát is, Málészájt.

Ez is elvetődött az öregemberhez. Őt is felfogadták egy esztendőre szolgának. (Nyakigláb, Csupaháj meg Málészáj)

A befejezés a tárgyalásban kifejtettek következményét, összefoglalását, érzelmi lezárását nyújtja.

A mesék egyik jellegzetessége a happy endes sztereotip mesezárlat:

Még most is boldogan élnek, ha meg nem haltak. (A malacon nyert királylány)

Az érzelmek felkeltése is része lehet a befejezésnek: rokonszenv a szónok és ellenszenv, harag az ellenfél iránt. Az indulatok felébresztése a cselekvésre késztetés érdekében történik, ezért leginkább a befejezésben van a helye, mert így követheti természetes módon a szót a tett. Az érzelmi nyomaték a beszédben megfogalmazottakra való emlékezést, az elmondottak jobb bevésését is szolgálja, illetve a szónok még egyszer tettekre sarkallhat, ezért buzdítással, esetleg felhívással zárhatja beszédét. A pozitív tartalmú felhívás jutalmat ígér, a negatív viszont félelemmel töltheti el a hallgatóságot. Szubjektív hangvételű lezárás is gyakori (például elköszönés a hallgatóságtól, illetve figyelmének megköszönése). De a legfontosabb szerepe mégiscsak az, hogy megéreztesse a beszéd lezártságát.

Sajátos, keretes szövegszerkesztési mód miatt "rímel" a nyitás és a zárás Heltai Jenő

A Tündérlaki-lányok című novellájában:

A Tündérlaki-lányok hárman voltak. Kettő közölök tisztességes volt, a harmadik nem.

[...]

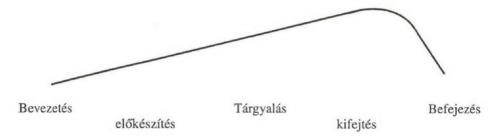
A Tündérlaki-lányok – ahogy mondottam már – hárman voltak. Kettő közülük tisztességes volt, a harmadik nem.

A tárgyalási rész ismeretében viszont a befogadó számára egyértelmű, hogy ne ugyanazokra a személyekre értse a bevezetés és a befejezés *tisztességes* minősítését.

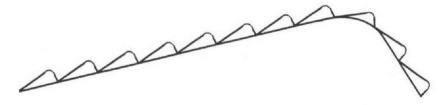
Esterházy Péter A szív segédigéi című művét ugyanazzal a liturgikus idézettel nyitja és zárja: Az Atyának és Fiúnak. Ezáltal a regény vége és kezdete egymásra utalva zártságot eredményez. Érdekességképpen a visszautalást a szerző még egy Pascal-idézettel is összefűzi: Amikor valamely művet írunk, legutoljára tudjuk meg, mivel is kezdjük.

4.2. A makroszerkezeti egységek hírértéke

Hírérték szempontjából ugyanúgy egy ballisztikus görbével lehet érzékeltetni a szöveg általános felépítettségét, mint a szöveg többi egységében:

Ha gondolatban összehasonlítjuk a szöveg mikro- és makroszerkezeti egységeinek és a szövegegésznek a hírértéket szimbolizáló ábráit, egyértelmű, hogy mindegyik hasonló, vagyis a szöveg mindegyik nagyságrendű szintje azonos felépítettségű (Deme 1975, 117). Ez egyetlen ábrába összefoglalva a következőképpen festene:

Természetesen ezt a szövegfelépítettséget nem követik mindig szolgai módon a szövegalkotók, ezért az "alapformaként talált ballisztikus görbe ... minden nagyságrendben csonkulhat, sőt módosulhat is. Egyetlen része, amely nem maradhat el: a kulminációs pont; mondhatnánk így: a réma, vagy legalábbis annak magva, illetőleg reprezentáns csonkulata" (Deme 1974, 117).

4.3. A makroszerkezeti egységek terjedelme, aránya

A makroszerkezeti egységek terjedelme, aránya tartalmi súlyuknak megfelelő, vagyis mivel a mondandó szempontjából a tárgyalásban megfogalmazott kifejtésnek: bizonyításnak és cáfolásnak van a legnagyobb jelentősége, ezért a szövegnek ez a leghosszabb része.

A következő ünnepi beszédben nem a szokásos tartalmi és formai tagolást találhatjuk meg:

Polgártársak, fiatalok!

Az 1848–19-es forradalom és szabadságharc a magyar nemzet számára felállította a nemzeti függetlenség és politikai demokrácia európai mércéjét. Ettől a pillanattól kezdve egyetlen kormány sem kerülhette el, hogy ezzel a mércével megméressék. Ma azt a kérdést kell feltennünk magunknak, vajon a politikai hatalom jelenlegi birtokosai közelebb vittek-e bennünket az 1848-as eseményekhez? De beszélhetünk-e nemzeti függetlenségről, amikor Magyarországot az 1956-os forradalom után újra megszálló orosz csapatok itt állnak városainkban? Beszélhetünk-e politikai demokráciáról, felelős kormányról, ha 40 éve nem tarthattunk szabad választásokat? Vajon kinek felelős a mai magyar kormány? 1848. március 15-én Petőfiék azzal a boldogító és felszabadító érzéssel vághattak neki a pesti utcának, hogy egyetlen forradalmi lendülettel megnyitották az utat a nemzeti függetlenség és polgári átalakulás előtt. A mi generációnk esetében ennél jóval többről van szó. A kommunista politikai vezetés négy évtizednyi uralkodásának eredményeképpen a mi generációnknak egy utolsó garasáig eladósodott, leszegényedett, csőd szélén tántorgó társadalomba kellett belenőnie. Azt a csődtömeget, amit a politikai hatalom birtokosai felhalmoztak nekünk, nemcsak fiatalként, hanem apaként és nagyapaként is vállunkon kell majd hordanunk. A jövőt felfaló politika ma is folytatódik. Azaz, akik rossz gazdaságpolitikájukkal előidézték az ifjúsági munkanélküliséget, most kirekesztenek bennünket a munkanélküli segélyhez való jogból; azok, akik csak éhbért fizetnek a pályakezdőknek, most nem építenek lakásokat, ahol felnevelhetnénk a gyermekeinket. Mi, akik 1956 után születtünk, ízig-vérig ennek a rendszernek a gyermekei vagyunk. Annak a rendszernek, amely nemcsak a jövőbeli jólét lehetőségét vette el tőlünk, hanem kishíján megfosztott bennünket a tiltakozás, védekezés, önszerveződés képességétől, sőt, attól a képességtől is, hogy el tudjunk képzelni egy másik világot, mint amelyikbe beleszülettünk. Az a tény, hogy mi most itt vagyunk, fényesen bizonyítja, hogy mindez nem történhetett meg jóvátehetetlenül.

Barátaim!

Emlékezzünk, alig néhány hónapja, hogy amikor függetlenséget és többpártrendszert követelve az utcákra mentünk, gumibottal intettek csendre bennünket azok, akik ma pontosan ugyanazt mondják, mint amit mi mondtunk. Arra kérnek bennünket, hogy felejtsük el, ami eddig történt, higgyünk nekik. Én félek a görögöktől, ha ajándékot hoznak is. Olyan országban, ahol konzervatívok egyik napról a másikra reformerré válhatnak és viszont, ahol az 1956-os forradalom utáni rendcsinálás bajnokai és a többpártrendszert támogató, népfelkelést emlegető PB-tagok ugyanahhoz a párthoz akarnak tartozni, csak a legnaivabbak hagyatkozhatnak pusztán a pártállam ígéreteire. Mi csak magunkban bízhatunk. Nekünk kell olyan helyzetet teremteni ebben az országban, amikor az uralkodó párt nem tehet mást,

mint amit ígért. Nem tehet mást, mert elvették tőle minden eszközét, amellyel visszahúzhatna bennünket a diktatúra sarába. Ne higgyük, hogy elérkezett az össznépi összeborulás ideje. Én nem hiszek a diktatúrát bevezetni képesek és az esetleges diktatúrát majd elszenvedni kényszerülők kézfogásának őszinteségében. Én abban hiszek, hogy mi így együtt képesek vagyunk megfosztani a pártállamot a diktatúra bevezetésének lehetőségétől. Ezért

- követeljünk egyenlő jogi és gazdasági feltételeket a politikai szervezetek működéséhez:
 - zárjuk ki a pártszerveket a munkahelyekről;
 - bontsuk le a nómenklatúrát;
 - zárjuk ki a pártszerveket a rendőrségből, a hadseregből;
 - oszlassuk fel a Munkásőrséget!

Szolidaritás!

(Orbán Viktor beszéde 1989. márc. 15-én)

Tapasztalható, hogy miért nem szokványos szerkezetű ez a szöveg: mert nem különül el a bevezetéstől a tárgyalás, illetve a tárgyalástól a befejezés, és a befejezésben fedezhető fel a beszéd lényege: a követelések sorjázása, de éppen emiatt meghökkentő ez a politikai célzatú ünnepi megemlékezés.

4.4. A makroszerkezeti egységek megléte vagy hiánya

A makroszerkezeti egységek megléte vagy hiánya alapján szokás teljes és hiányos szövegről beszélni. A szövegek általában teljes szerkezetűek, azaz mindhárom makroegység megtalálható bennük.

Ahhoz, hogy szövegről beszélhessünk, legalább az egyik fő rész megléte szükséges, amely egy mikroszerkezeti egységnyi. A járműveken, illetve az orvosi rendelő vagy hivatali szoba ajtaján olvasható egymondatos kiírás egyetlen mikroegységből álló makroegység: A járművezetővel beszélgetni tilos! vagy: Ha a berregő szól, leszállni tilos!, illetve Ne tessék kopogni!

A következő hír csak bevezetésszerű, hiszen nem részletezi az est zenei programját, nem jelzi a fellépőket és a várható hatást:

> A Magyar Zeneművészeti Társaság rendezésében lengyel-magyar est lesz ma este fél nyolckor a Pesti Vigadóban (Budapest V., Vigadó u. 5.).

A következő horoszkóp csupán a tárgyalási résznek felel meg:

Horoszkóp. Halak.

Kirobbanó jókedvét elrontja néhány aggályoskodó megjegyzés. Pedig vállalkozó kedve nem ismer határokat.

(Hajdú-Bihari Napló, 1995. jan. 20.)

A következő jelentésből hiányzik a tárgyalási rész, amely részletezné például a megállapodások tartalmát, a találkozó hangnemét:

Budapest (MTI) – Számos megállapodás született a magyar–szlovák kormányfői találkozón Budapesten. Erről Horn Gyula és Vladimir Meciar szerdán nemzetközi sajtókonferencián adott tájékoztatást.

(Hajdú-Bihari Napló, 1995. jan. 26.)

Egyértelmű, hogy ezek nem hibásan szerkesztett szövegek, hanem felépítettségükkel a műfaji sajátosságokhoz idomulva, funkcionálisan teljesek. Szituációba "beszerkesztve" és közös tudati tartalékba épülve válnak funkcionálisan teljes értékű szöveggé; kiegészülve azzal, amit a verbalizált rész evokál.

5. A nyelvi szintektől függő szerkezeti struktúra

"A szövegnek négy szintjét szokás megkülönböztetni:

kommunikációs-pragmatikai,

a lexikai-szemantikai,

grammatikai-szintaktikai és

fonológiai (hangzási-vizuális) szintjét ... ezek mindegyike valamilyen arányban részt vesz a szerkezet felépítésében is" (Békési 1988, 40) [Tördelés és kiemelés – Sz. N. I.]. Ez az arány nem könnyen állapítható meg: olykor több szint egybefonódása teremti meg, máskor csak egy válik uralkodóvá (Békési 1988, 40).

- Hagyományosan jónak minősül a szövegszerkezet, ha szemantikailag, logikailag és grammatikailag kapcsolt, és jól van megszerkesztve. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy a párbeszédet éppen a hiány strukturálja. Kommunikációs-pragmatikai tényezők függvényeként konstruálódik a dialógus szerkesztettsége vagy szerkesztetlensége:
 - De hát akkor csak egy hete, hogy itt járt.
 - Csak egy hete vóna? [hogy itt járt]

Az asszony körülnézett a legényeken, de azok nem tudták. [megmondani]

- $\textit{Ezek nem látták} \, [\textbf{hogy itt volt-e a Bodri juhász}], \textit{mert akkor még nem voltak itt}.$
- Hun vótak? [akkor ezek az emberek]
- Ki erre, ki arra. [volt akkor]
- Újak? [kendnél ezek az emberek]
- Újak, [vagy] nem újak [ezek az emberek], [de akkor] nem vótak velem.

(Móricz: Barbárok)

A paraszti szűkszavúságot híven példázza ez a párbeszéd, amely konstrukcionális hiányai ellenére kommunikatíve hiánytalan.

• Elsőrenden lexikai-szemantikai szerkezetre épülő a következő szöveg:

Nem mindenki Ady Endre. Nem szeretné magát mindenki **megmutatni**. De **mutatni** igen. Ezt nem rosszallóan mondom: hiszen nem **mutogatni** akarja magát.

Miért, hogy mégsem kedveljük, ha erős **látó**szerszámokkal vizsgálnak és **fürkésznek** minket; azt pedig végképp nem szenvedhetjük, ha azt mondják nekünk: "**Látjuk**, hogy ki vagy!"

Igazunk van, ha lázadunk ez ellen. Mert ugyan kinek van joga vesénkbe látni?

(Ancsel Éva: Százkilencvennégy bekezdés az emberről)

Ez a szöveg egyértelműen alludál egy Ady-verssorra: *Szeretném magam megmutatni, hogy látva lássanak*. Ennek az idézetnek két igéjére (*megmutat, lát*), ezek képzett vagy rokon értelmű párjára mint két pólusra építi fel a szerző gondolatsorát.

 A mondatkezdő helyzetű alanyi alárendelt tagmondatok ismétlődése szabja a meg a versstruktúrát Pilinszky Zsoltár című művében a szintaktikai váz érvényre juttatásával:

Aki több napos éhezés után kenyérre gondol: valódi kenyérre gondol.

Aki egy kínzókamra mélyén gyengédségre áhítozik: valódi gyengédségre vágyik.

S aki egy vánkosra borulva nem érzi magát egyedül: valóban nincs egyedül.

- A hangzás dominálja Weöresnek az ábécé ν betűjére írt versének szerkesztését:

A világ, a virág világít és virít, valameddig vakít s valamikor veszít. (Az ábécé 25 betűjére)

6. A szövegtípustól függő szövegszerkezeti egységek

Egyes szövegtípusokra, illetve szövegműfajokra jellemző a formális tagolás: a versekben a strófák csak vizuális elkülönülést mutatnak, de a tartalmi-szerkezeti egységek ennél kisebbek és nagyobbak is lehetnek. A drámában külön egységet alkotnak a szereplő fellépésétől lelépéséig tartó jelenetek, színek, a tartalmi egységeket jelző felvonások, a regényekben a fejezetek, részek, könyvek, a hivatalos iratokban a pontok a szerkezeti egységek.

A szövegszerkezet kötöttsége-kötetlensége a szövegtípus függvénye.

A szövegek típusából adódóan különíthetjük el a kötött és kötetlen szerkezetű szövegeket: a hivatalos levél formája a magánlevéllel szemben meg van szabva. Kötött szöveg esetén (pl.: önéletrajz, hivatalos levél, kérvény, pályázat stb.) a szövegelemek meghatározott sorrendben követik egymást, és sajátos indításuk és befejezésük van. A szépirodalmi (különösen a verses), de még a tudományos szövegek felépítettsége sem foglalható szabályokba makroszerkezeti tagoltságuk sokfélesége miatt, ezért ezek tipizálhatatlan szerkezetűek. A szövegek többsége tehát kötetlen szerkezetű, azaz nincsenek megkötések azzal kapcsolatban: hogyan kell indulniuk és záródniuk.

Egyértelműen kötött szöveg Arany Jánosnak mint az Akadémia titkárának a levele az Akadémia tagjaihoz:

Körlevél

Ő cs. királyi Apostoli Felsége holnap, azaz f. hó 16-án, vagyis szombaton délelőtt 10 órakor, az Akadémiát legmagasb látogatásával szerencséltetvén: másodelnök úr őmélt. megbízása folytán ezennel tisztelettel fölkérem az Akadémia minden rendű tagjait, hogy holnap 9 és 1/2 órakor a palota földszinti (Kisfaludy-társasági) termébe, kard nélkül de illő magyar öltözetben, összegyűlni méltóztassanak.

Pest, dec. 15, 1865

Arany János titoknok

Bár levél a műfaja a következő szövegnek is, de a szokásos megszólításon és elköszönésen, illetve időpontjelölésen kívül más formális elem nem köti meg József Attilának a Hódmezővásárhelyről Szántó Judithoz intézett magánlevelét:

1934. április 16.

Drága Jutka! Szeretlek. Ödön és Etus azt akarják, maradjak itt végleg, és tegyem le a tanári vizsgát. Szeretném tudni, te mit akarsz. Persze, a saját magad érdekei és vágyai szempontjából dönts, a lehetőségeket és körülményeket figyelembe véve éppenúgy, mint én. Ha nem így teszel, az egészből semmi jó nem jön ki.

Május elsejére szívesen felmennék Pestre, hogy mindent elölről kezdjünk. Pénzem nincs. Nagyon össze kellene húzni magunkat, s az elején legalább a szó szoros értelmében kenyéren és vízen kellene élnünk. Mint a télen a madaraid. Ezt gondold meg jól.

Hogy vagy? Még mindig eszményed a százhúszpengős kabát? Van állásod? Jó volna, ha utánanéznél, mert ha fölmegyek, azt hiszem, ügynökölésen kívül máshoz nemigen foghatok. Tehát gondolkozz, drága gyermek. Szervusz, ölel Attila.

Noha költő, József Attila a következő önéletrajz írója, mégis, mint az indításából kitűnik, neki is igazodnia kell a curriculum vitae-től elvárt objektív tényfelsoroláshoz:

> 1905-ben születtem, Budapesten, görögkeleti vallású vagyok. Apám – néhai József Áron - három esztendős koromban kivándorolt, engem pedig az Országos Gyermekvédő Liga Öcsödre adott nevelőszülőkhöz. Itt éltem hétéves koromig, már ekkor dolgoztam, mint általában a falusi szegénygyerekek – disznópásztorkodtam. Hét esztendős koromban anyám – néhai Pőcze Borbála – visszahozott Budapestre, s beíratott az elemi iskola II. osztályába...

> > (1937)

A Babits Mihályhoz intézett következő **segélykérelem** a kötöttségeket a szövegtípusnak megfelelően követi az illő megszólítással, a segélyért folyamodás okainak tételes, tényszerű felsorolásával és a tiszteletteljes elköszönő formulával:

Igen tisztelt uram!

Körülményeim arra kényszerítenek, hogy megkérjem Önt, mint a Baumgarten Irodalmi Alapítvány gondnokát, legyen segítségemre az Alapítvány anyagi erejével. Kérésem okát – szinte a költői szemérem maradványa nélkül – a következőképpen vélem előadhatónak.

Feleségemmel együtt hosszabb idő óta a szó szoros értelmében éhezünk. Ellenőrizhető adat: az Írók Gazdasági Egyesülete ebéd gyanánt egy kávét és egy zsömlét utalt ki számomra a Club kávéházban, ezt a segítséget hónapokon át igénybe vettem, azonban ez év jan. 1-ével ez megszűnt. Feleségem házi munkák fejében rokonoknál ebédelt. Ez már kínossá vált.

"Jövedelmem" ez évben 15, tizenöt pengőt tett ki. Ezt az összeget – mint a kávét – az I. G. E.-től kaptam.

Majdnem minden holmink – beleértve az ágyneműt is! – zálogban van. Lakbérhátralék miatt aggódnom kell, és féltenem ezt a barátságtalan szoba-konyhát, amelyben még lakunk. [...]

Nagyon sajnálom, hogy Öntől, akit megbántottam, pénzt kell kérnem. Nagyon sajnálom ezt a festett vérzést is.

Kérem, fogadja tiszteletem kifejezését

József Attila

A zárt, a "gúzsba kötött" forma ölt testet a szonettformában: a két részre, az oktávára és a tercettre való tagolódásban és az ennek akusztikusan megfelelő rímelhelyezésben, mint például Babits A lírikus epilógja című versében is. A metaforák és hasonlatok is a tartalmi lekerekítettséget (...jaj én vagyok az ómega s az alfa... Vak dióként dióba zárva lenni) szuggerálják, igazolva azt, hogy bár a téma szabja meg a formát, ám a formának objektív törvényei vannak, és ezen belül a gondolat nyitottsága klasszikusan zárt művet is örökérvényűen nyitottá, remekművé avat:

Csak én bírok versemnek hőse lenni, első s utolsó mindenik dalomban: a mindenséget vágyom versbe venni, de még tovább magamnál nem jutottam.

S már azt hiszem: nincs rajtam kívül semmi, de hogyha van is, Isten tudja hogy' van? Vak dióként dióba zárva lenni s törésre várni beh megundorodtam.

Bűvös körömből nincsen mód kitörnöm. Csak nyilam szökhet rajta át: a vágy – de jól tudom, vágyam sejtése csalfa.

Én maradok: magam számára börtön, mert én vagyok az alany és a tárgy, jaj én vagyok az ómega s az alfa.

Miyel ezenkívül számos struktúra létezik: az elbeszélések narratív, a tudományos fejtegetések argumentatív struktúrája stb., ezek áttekintése meghaladja ennek a könyvnek a méreteit.

7. A szónoki beszédek szokásos szerkezeti felépítése

A szónoki beszéd, a mese, az argumentatív jellegű szöveg struktúrája már kellőképpen föl van tárva. Érdemes a szónoki beszédek szokásos szerkezeti felépítését megfigyelni, egyrészt mert az ókoriaktól hagyományozódottan ez a legkidolgozottabb szerkezetek egyike, másrészt minta lehet más szövegtípusok (tudományos cikk, előadás stb.) felépítésére is. A szónoki beszédek szerkezeti felépítése az ókortól napjainkig alig változva – esetleg az elbeszélést elhagyva – a következő:

- bevezetés (princípium vagy exordium)
 - a ióindulat megnyerése (captatio benevolentiae)
 - a főtétel megjelölése (propositio)
 - a tétel tagolása (distributio)
 - hangulatkeltő elbeszélés (narratio)
- · tárgyalás:
 - a téma kifejtése
 - érvelés (argumentatio):
 - 1. bizonyítás (confirmatio) cáfolás (refutatio)
 - 2. bizonvítás cáfolás

összefoglalás (recapitulatio)

befejezés (epilogus vagy peroratio).

Jó tudni azt, hogy a beszéd szerkezete a szónok céljához és eszközeihez igazodik, illetve sok esetben a beszéd témája határozza meg az előadás szerkezetét, a részek egymásutániságát (pl. jogi beszédekben), de többnyire a szónoktól függ a gondolati-szerkezeti egymásra építése. Amennyiben a szokásos logikai-szerkezeti vázhoz nem ragaszkodik a szónok, a logikai ugrás miatt törés keletkezhet beszédében.

Az indító mondat strukturális szempontból fontos elem, mert erre épül rá a szöveg.

A bevezetés, az iniciális szegmentum az olvasóval, a hallgatóval való kapcsolatfelvételt szolgálja. Nagyon különböző indítások képzelhetők el mind szerkesztési, mind stiláris szempontból. De a bevezetés legfőbb funkciója változatlan: a figyelemfelkeltés a téma iránt, a befogadó megnyerése, felkészítés a szöveg befogadására. Ennek érdekében ötletes és művészi megformálásra törekszenek a szónokok.

A bevezetés maga is több szegmentumra oszlik. A hallgatósághoz fordulás gesztusa a megnyerés eszköze ma is:

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya és a magam nevében tisztelettel és szeretettel üdvözlöm vándorgyűlésünk résztvevőit, tagtársainkat és kedves vendégeinket. Az, hogy a jelen alkalommal ilyen szép számmal gyűltünk össze, nyilvánvalóan kifejezője egyrészt a konferencia tárgya iránti megkülönböztetett érdeklődésnek, másrészt Társaságunk kezdeményezése megértésének és elismerésének.

(Benkő Loránd: Elnöki megnyitó – Elhangzott a Kaposváron 1978-ban rendezett

brand: Elnöki megnyitó – Elhangzott a Kaposváron 1978-ban rendezett A szövegtan a kutatásban és az oktatásban című vándorgyűlésen.)

A hallgatóság megnyerése (captatio benevolentiae) érdekében a szónok gyakran él az érzelmi motiválás eszközével. Ezt teszi Kodály is túlzott szerénységről árulkodó önvallomásos beszédindításával:

Nem tudom, mivel szolgáltam rá tisztelt barátaim kitüntető bizalmára, hogy Önökhöz szóljak. Hacsak azzal nem, hogy magam beszédével is tanúsítsam: minket bizony nem tanított beszélni senki.

(Kodály Zoltán köszöntő beszéde a Pedagógusjelöltek országos szépkiejtési versenyén 1941-ben)

Az ókori szónokok túlságosan szerénykedtek: önmagukat kisebbítve a hallgatóságot feldicsérték. Ez a gesztus megmentette a szónokot attól, hogy a mindentudó pózában tetszelegjen.

A szónoki beszéd bevezetésének második része a beszéd mondandójának, **tételének megjelölése** (propositio), a téma rövid foglalata. Ennek az a szerepe, hogy segítse a hallgató "beállítódását": milyen témáról lesz szó.

Az ügyes captatio benevolentiae összefonódik a köszöntéssel és a téma megnevezésével is:

Tisztelettel köszöntöm a mai ünnepi összejövetel minden résztvevőjét, és őszinte tisztelettel vállalom ezt a nagyszerű feladatot: megnyitni a magyar nyelv ünnepi hetét. Eme vállalkozásra készülve a politikus, aki a mindennapok robotosa, faggatja önmagát: illetékes-e ezen a fórumon szólni? Nem az-e a dolga, hogy ilyen-olyan megbízóira hivatkozva átadja üdvözletét, tolmácsolja elismerését a vállalkozásnak. (Pozsgay Imre ünnepi megnyitó beszéde a Magyar nyelv hete alkalmából 1989-ben)

A szónoki beszéd bevezetésének harmadik része a **tétel tagolása**, felosztása, gyakorlatilag vázlata, amely valójában már **átmenet** a tárgyaláshoz. Kosáry Domokos így jelzi előre akadémiai közgyűlési elnöki megnyitó beszédének főbb résztémáit:

...ez elmúlt két esztendő fejleményeit, munkáját, törekvéseit, eredményeit vagy azok elmaradását kell tehát mérlegre vetnünk, amikor most arról próbálunk számot adni, hogy mit, hogyan sikerült az annak idején elindított reformfolyamat célkitűzéseiből eddig megvalósítanunk.

(Kosáry Domokos elnöki megnyitója az MTA 1992. évi 152. közgyűlésén)

Egyetlen példa még egy egyszerűségében is komplex beszédkezdetre, amelyben Németh László **in medias res** módon vág bele mondanivalójába, de ehhez rögtön egy lapidáris megfogalmazású igazságot is kapcsol, majd az első kettőre egyaránt épülő harmadik mondattal szubjektivizálja az általános tételt, a folytatásban pedig láttató módon, költői ihletettségű szavakkal festi meg egy tanóra hangulatát:

Mint hallották tán, én valamennyi foglalkozásom közül a tanárit szerettem a legjobban. A tanár legnagyobb diadala: a sikerült tanóra. Én nevelni sem akartam mással, csak az óra varázsával. Ott ülünk, mint egy szép, áttetsző üvegharang alatt, az óra szigetelésében s a megidézett anyag, a tárgy szépsége szétterjed köztünk, átjár bennünket s hasonló belefeledkezésekre kelt honvágyat.

(Zárószó a miskolci TIT-esten)

A bevezetésből előkészítő rész vezet át a tárgyaláshoz, de ez az egység el is maradhat.

A **téma kifejtése** adja a szónoklat lényegét. Ebben a részben mutathatja meg a szónok kiváló logikai és előadói képességeit. Ezért ennek gondolatmenetét nem indítják túl messziről, mert ez nagyon megnövelné a terjedelmet, homályosságot és bőbeszédűséget eredményezne.

Az igazság megláttatásának, a helyes cselekvés elfogadtatásának eszköze az **érvelés.** Az **érvek** olyan tények, körülmények, megállapítások, amelyek a bizonyítás vagy cáfolás eszközei. Az ún. **belső érveléskor** a szónok a témából adódó meghatározásokkal, tételekkel, művészi és retorikai eszközökkel él. Az ún. **külső érveléskor** tekintélyekre, általánosan elfogadott igazságokra, szokásjogra, események és jellemek ismeretére, tényekre hivatkozik, vagyis nem művészi, hanem retorikán kívüli elemekre.

Hogy a tekintélyérv politikai jellegű beszédekben napjainkban is hatásos, mutatja az, hogy Jancsó Miklós egyik Charta-tüntetésen mondott beszédében a bölcsnek tartott Deák aranymondását idézi:

A rosszul gombolt mellényt újra kell gombolni.

Az érvelés eszköze: a **példa** (exemplum) – amely mindig a konkrét tárgyon kívüli – valójában az általánosabban értelmezett hasonlat alesete. Olyan analógián alapuló összevetés, amelyben két egymáshoz hasonlónak tartott dolgot, jelenséget vetnek egybe az azonos jellemzők révén. Déry József Attiláról szóló megemlékezésében a hasonlítás kimondatlan, így formailag hiányos:

Megindító volt: mint egy éhes gyermek vágyott az örömre! Képzeljük el, hogy valaki időtlen idők óta egy pókhálós, sötét, vég nélküli folyosón halad, amelyből nem tud kijutni, mert jobbra-balra az ajtók le vannak zárva. Képzeljük el mármost, hogy a folyosó padozatán garmadával hevernek a kulcsok, de bármilyen türelemmel kísérletezik is, már évtizedek óta, egyik kulcs sem nyitja egyik zárat sem. Más hangot nem hall a csendben, mint saját léptei zaját és a zárak reménytelen, rozsdás csikorgását. Végül már nem hajol le több kulcsért, noha találna még lelkében. Az ember lassanként meggyűlöli azt, amire hiába vágyódik. A művész legmagasabb világi öröme, az egyetlen hasonanyagú fizetség, melyet munkájáért a társadalomtól kaphat, művészi verejtékezésének egyetlen keszkenője: az elismerés – ha későn jön, visszautasítja.

A példa hosszabb formája a szűkebb értelemben vett **elbeszélés** (narratio), célzássá rövidített változata az **említés** (brevitas), a hosszabb "elbeszélés" a **kitérés** (digressio). A példa gyakori eleme a népgyűlési szónoklatoknak, mert nagyon jól szolgálhatja a szónoki bizonyítást. Példák meríthetők megtörtént eseményekből, a történelemből. Az anekdoták különösen a XIX. században, a mítoszok és mesék pedig az ókorban voltak kedveltek.

A szónok véleményét támogató érvelés a **bizonyítás**, azaz a képviselt igazság kifejezése a szükséges és elégséges érvek logikus felsorakoztatásával.

Az ellenérvek ismertetése alkalmas arra, hogy felvértezze, tudatilag felkészítse a közönséget más álláspontok tagadására, azaz **cáfolás**ára. Ez a tévesnek vagy valótlannak tartott nézet helytelenségének bírálata olyan módon, hogy a meghatározásnak az ellentmondásosságát, a következtetésnek a hibáját mutatja ki az ellenvélemény elhamarkodott indukciójában vagy téves dedukciójában.

Valójában a bizonyítás és cáfolás együtt jelenti a szónok nézeteinek összességét: egyetlen beszéden belül, egymástól elválaszthatatlanul.

A **befejezés**nek többnyire nincs valódi hírértéke, hiszen inkább csak összefoglal és lezár. Zárlat volta viszont a szöveg teljességének éreztetése miatt nagy fontosságú.

A befejezés bár aránylag rövid, mégis több összetevőre bomolhat. Általában nem különül el mereven a beszéd egészétől, hanem észrevétlen átmenettel kapcsolódik a tárgyaláshoz. A befejezést előkészítő **átvezető rész** természetesen nem nélkülözhetetlen eleme a lezárásnak. Maga az **összefoglalás** adja a valódi lezárást. Az elmondottak gondolati összegzése a beszéd tárgyára vonatkozik, ezzel a szónok ismételten rámutat az elhangzottak lényegére.

Egy hozzászólás befejezésében Németh László természetesen és mégis ünnepélyesen így fogalmaz:

Én pedig a földgolyótól távolodóban azt gondolom majd: Miskolcon léptem utolszor dobogóra. Nagyon jóindulatú közönség gyűlt össze; mindent elkövettek, hogy egy napra ne magányos töprengőnek, tollpusztítónak, hanem egy igazi nemzet igazi írójának érezhessem magam.

(Zárószó a miskolci TIT-esten)

Az értékelő összegzés emeli meg Schöpflin Aladárnak a Kosztolányi koporsójánál mondott búcsúztatóját:

Amit alkottál, azt birtokába vette a magyar nemzet, te belépsz halott nagy költőink sorába, könyveid egy polcon állnak Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany könyveivel, amelyeket te annyira szerettél, tested elvegyül azzal a magyar földdel, amelynek oly hű fia voltál. Ez a föld, amelyben most már benne lesznek a te hamvaid is, még szentebb és becsesebb lesz számunkra.

Hatásos zárlatot ad befejezésül költőt idézni országgyűlési beszédben is:

Van azonban valami, ami ennél mégiscsak sokkalta fontosabb. Kölcseyvel vallom: "A haza minden előtt!"

(Szabó Iván)

Az egyházi szónoklattanok a különálló befejezést nem tartják szükségesnek, legfeljebb olyat vélnek elképzelhetőnek, amely új elemet nem von be, hanem egyfajta rövid summázást nyújt. A prédikáció hagyományos záradéka az Ámen ('úgy van, úgy legyen'), ezért a befejező mondatnak mind tartalmi, mind alaki szempontból olyannak kell lennie, amelyhez ez természetszerűleg hozzáfűzhető. Tőkés László egyházi temetésen elhangzó beszéde azzal kelti a befejezettség érzését, hogy az indító textus szimbolikájához kapcsolódó magyarázattal zár:

"Érett korban térsz a koporsóba, amint a maga idején takaríttatik be a learatott gabona" – olvassuk végül. A gabona több ezer éves ősi hasonlata az élet céljára és értelmére utal: teremnie kell a munka, a szolgálat, a megértés gyümölcseit. És a jó gabona magában hordozza a jövő ígéretét is, mert ha elvetik, új termést hoz, de előbb el kell rothadnia – mondja Krisztus egyik, a feltámadásról szóló példázatában. Másfelől a megigazulásról és az elkárhozásról is szól ez a hasonlat. Krisztus "...az ő gabonáját csűrbe takarítja, a polyvát pedig megégeti olthatatlan tűzzel" (Mt 3,12). Hogy e 88 esztendő hite megtartássá érett-e az örökkévalóságban – ez az Isten titka, és hitbeli reményük a búcsúzóknak. Ámen.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szöveg nem puszta összege a mondatoknak, hanem megszerkesztett együttese. A mondat – mint a szövegnek elemi része – be van szerkesztve a mondatsorba, vagyis mondattömbbe, az pedig a bekezdésbe, a bekezdés mint a legnagyobb mikroszerkezeti egység a makroszerkezeti egységekbe, azok pedig a szövegbe. A szövegegységek beszerkesztettsége kihat megszerkesztettségükre. Minél kifejtettebb egy szöveg, annál tagoltabb és annál szerkesztettebb.

Más szövegépítési norma, szokás érvényesül a köznapi és az irodalmi szövegekben. A köznapi szövegek felépítését a szövegtípus formai-szerkezeti kötöttsége (hivatalos levél stb.) determinálja, illetve kötetlensége (napló stb.) a szövegalkotási szabályok teljes figyelmen kívül hagyását teszi lehetővé. Az irodalmiak szerkesztettsége, illetve "nyitottsága" vagy "zártsága" a szövegműfaj, a nyelvi szint, a stílusirányzat, az alkotói szövegképzési mód függvénye.

Tanulságos Juhász Gyula Anna örök című versének szövegszerkezeti sajátosságait is megvizsgálni,

I. v. I. Az évek jöttek, mentek, elmaradtál Emlékeimből lassan, elfakult Arcképed a szívemben, elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod és én nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb erdejében. II. Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, Ma már nem reszketek tekintetedre, Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból. Hogy ifjúság bolondság, II. ó de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd! III. Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben És egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön, Amen.

[A dőlt és álló római számok a kétféle tagolást jelzik.]

A mű tételmondatszerű gondolatainak releváns elemei többféle nyelvi eszközzel megismétlődnek:

Tételmondat	Releváns elemének ismétlődése	Kifejezőeszköze
elmaradtál Emlékeimből	elfakult Arcképed elmosódott A vállaidnak íve elsuhant A hangod	szinonimák, ill. oksági és következtető kapcsolat
elmúlt, ó ne hidd!	Ma már nyugodtan ejtem Ma már nem reszketek Ma már tudom Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt	ellentétes kapcsolat és ismétlés
elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön	benne élsz te minden félrecsúszott nyakkendőmben, [benne élsz] elvétett szavamban [benne élsz] eltévesztett köszönésben [benne élsz] összetépett levelemben	oksági kapcsolat szinonimákkal felosztás és részletezés, ellipszis

Az ismétlődések szemantikai kapcsolata a szerkezeti egységek tematizálható aktuális jelentésével nyilvánvaló.

Bár tömbszerű formájú a vers, de tagolásához találunk fogódzókat:

- az első részben az emlék összképtől, amely részekre tagolódik: arcképed, vállaid, hangod, az élet összképig tart a gondolati ív, és ezek az elemek mindig kiemelt helyen: a sor elején szerepelnek;
- · a második részt a ma már soreleji ismétlése tartja össze;
- a harmadik egységet az És minden-nel induló szintagmák és sorok jelzik. Tehát a vers struktúrája tudatos elrendezésről árulkodik: a belső tagolódás háromszor hat soros egységekre bomlást mutat. Mindegyik egység egy-egy versmondat.

A költeménynek ebben a három versmondatnak megfelelő makroegységében nagyon világosan kirajzolódnak az egymásra következő kommunikációs görbék. Az első versmondat fajsúlytalan bevezető része a majdnem közhelyszerű gondolat: Az évek jöttek, mentek; ezt követi a többszörös tartalmi ismétléssel nyomatékosított, éppen ezért hangsúlyos gondolat: 'elfelejtettelek'; ehhez kötődve a mondatzárás nem igazán hoz újat: és én nem mentem utánad / Az élet egyre mélyebb erdejében. – A második versmondat indítása nem tesz mást, mint háromszor ismétli meg az elfelejtés következményét (Ma már nyugodtan ejtem a neved ki...), tehát nem viszi előbbre – csak megszilárdítja – a szemantikai láncot, a meglepően új hírrel a hangulatilag telített ellentét döbbenti meg az olvasót: de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt / És hogy egészen elmúlt; azonban ennek a vallomásnak a megerősítése már újdonságérték nélküli: ó ne hidd! – A befejezésként funkcionáló harmadik versmondat egyértelműen a fokozás stiláris eszközével szerveződik, vagyis a "kishírekkel" indít, hogy a mondatnak, sőt az egész műnek a csattanóját kimondja az önáltatás önleleplezésével: egész elhibázott életemben/Élsz és uralkodol örökkön; az ehhez szervesen fűződő Amen zárlat az önmegadás, a belenyugvás vallási színezetű, de valódi hírértéket nem hordozó befejezése a műnek.

A három mondatnak megfelelő hármas tagolás az **igeidő-** és **igenév-használatban** is jelentkezik, és Annának a múltban, jelenben és jövőben megmutatkozó hatását szimbolizálja:

- Az első rész a végérvényesen lezárt kapcsolatnak, a visszahozhatatlan szerelmi érzésnek a kifejezése a múlt idejű igékkel.
- A második rész jelen idejűsége a múlt hatásától függetlenedő magatartás demonstrálása.
- A harmadik részben a jelen idejű igék és a befejezett melléknévi igenevek együttese a múlt jelent (sőt jövőt is) meghatározó voltát: az élet minden apró eseményét, történését örökké átjáró hatását jelképezi.

A hármas tagolódáson belül is felfedezhetünk elkülönülő egységeket.

Az elsőn belül Az évek jöttek, mentek kijelentés harmadik személyűsége az emberektől független folyamatjelleget érzékelteti; a középső egységet a szerelmi kapcsolatban szokásos intim tegező hang uralja az igealak, de főként a birtokos személyrag második személyűsége miatt; a mondatzárás viszont már az egyes szám első személyű személyes névmás által hangsúlyozott szubjektivitást érvényesíti. Az első versmondaton belül az évek szótól az élet fogalmáig tartó ív lezártságot jelez.

A második egységen belül egyértelmű a versmondat két részre bomlása a fájdalmas ó és az ellentétes de révén, illetve míg a ma már-ral induló kijelentések rövid, sorvégeken lezárt közlései nyugalmat árasztanak, addig az indulatszókkal keretezett részben az eddig titkolt érzelem feltörésének jelei a sorközépi törések.

A harmadik részben az utolsó sor jelent az előzményektől elkülönülő elemet: a mindennapi élet múló apróságaival szemben az öröklét örökérvényűségének a felmutatásával, amely egyben éles hangnembeli váltást is eredményez: a köznyelviből a patetikusba. Ebben a versmondatban az *élsz*-ből induló gondolat az *élsz* zárlatba torkollik.

A tartalomnak és grammatikai szerkezeteknek megfelelő struktúratagolás a következőképpen is elképzelhető:

Az évek jöttek, mentek,

elmaradtál Emlékeimből lassan, elfakult Arcképed a szívemben, elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod és én nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb erdejében.

Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, Ma már nem reszketek tekintetedre, Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság,

ó de mégis, Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt, És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd! Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben És egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön,

Amen.

Sőt ebben a költeményben még más strukturális tagolás is lehetséges. Eszerint a vers két részre bomlik, hiszen két összeegyeztethetetlen érzés ölt testet benne: az érzelmi közömbösség és az el nem múló szerelem felemlegetése. Míg a cím a szerelmi érzés örökkévalóságát szögezi le, a költemény első része – feszültséget keltve – az ezzel ellentétesen ható folyamatot festi meg: a nagy érzés megkopását, az ó de mégis-sel kezdődő második rész viszont ezzel élesen szembekerülve, a cím igazságát fejti ki.

Ezt a strukturális felépítést több nyelvi elem is érzékelteti. A szerelmi érzés megszűntét a nő múlt ködébe vesző alakjával – Juhász nem véletlenül bizonygatja múlt idejű egyes szám harmadik személyű, "megfellebbezhetetlen" igealakokkal, szuggerálva ezáltal a véglegességet. Mindehhez társul még az eddig értéknek tartottat lebecsülő magatartás: így lesz az egyetlenből egy a "sokból". Végül is a közhelybölcsesség lekezelt, keserűen ironikus gesztusában csúcsosodik ki a költői múltértékelés: ifjúság bolondság. De éppen így lesz a versben kifejeződő érzelmi törés még nyilvánvalóbb. Mert az ó de mégis-sel induló ellentétbe állítással megszűnik az önáltatás. Nyilvánvalóvá lesz: a közömbösség fitogtatása önszuggesztió akart lenni. Ám lehull az álarc, és a valódi érzelem fájdalmas, patetikus és nyílt szerelemvallása tör elő a költőből, amelynek kezdetén ugyanannak a tiltásnak (ne hidd) az elő- és utóismétlése keretbe foglalja a szeretett nőhöz fordulását. Az nem lehet ugyanis véletlen, hogy a szívem érzelmes megszólítás nem azokban a sorokban tűnik föl, amelyek Anna emlékének a megkopását bizonygatják, hanem a jelenben is élt, a jelenre is kiható voltát beismerő részben, amely egyszerre emelkedett és bizalmasan meghitt. A szívem szó akár Anna kissé népiesnek ható megszólítása, akár többjelentésű voltából adódóan a költő meggyötört szívére vonatkozik, mindenképp hangulati váltás jele: mert vagy intim szerelmi kapcsolatra utal, vagy a költői őszinte kitárulkozásra. Emelkedett az indulatszó-ismétlés, a modalitásváltás és a megszólítás hangsúlyozása következtében, bizalmas hangnembe illő a beismerő vallomás a hogy és az és majdnem pongyola stílusú ismétlése miatt. – Ezek szerint ellentétre épül a vers. Ez a szerkesztési mód a múlt tagadásait jelenbeli jövőbeli affirmációvá alakítja át: vagyis a megtagadott Anna-kép örök Anna-emlékké nemesedik. A mondatok tartalmi-logikai összefűzése is ezt támogatja: az első rész kapcsolatos mellérendelésekkel indul, és a második versmondat ezekhez tartalmilag természetszerűen kötődő többszöri következtető viszonnyal kötődik, majd erre csap rá a váratlan halmozott ellentét, amelyhez a külön mondatban megfogalmazódó okhatározói alárendelés szervesen kapcsolódik. Ezenkívül több formaivá váló tartalmi elem is sejteti még az ellentétet; állító igealakok után a tagadó forma az énnel szemben a te hangsúlyozása.

Ezt a felfogást támogatja egy furcsaság: ugyanis meglepő módon a gondolati cezúrák nem mondat vagy sor elején állnak, hanem a sorokat megtörve:

Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság, ó de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!

A mű lezártságát jelzi a cím örök szavának a vers végén örökkön formában való visszatérése, átívelése a szövegen és a címben megszólított Anna nevére "rímelő" *Amen* zárlat. Az ima záróformulája formailag egyértelműen lezárt módon szervezi egységgé ezt a költeményt, mégis éppen az *Amen* szó miatt sajátosan kibővített: áhítatot, elragadtatást sugalló jelentésudvara van ennek az alkotásnak.

Bármelyik verskonstrukcióval tudja is megfeleltetni a befogadó a maga olvasatát, a mű érzelmi-tartalmi csúcspontja mindenképp az *egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön* gondolatban mint fókuszmondatban kulminál, az *Amen* befejezés csak a "pecsétet" teszi rá.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

autonóm szövegrész autonóm teljes szöveg beszerkesztettség indító mondat kommunikációs alapgörbe konstrukciótípus konstruktum kötött és kötetlen szerkezet

makroszerkezeti egységek megszerkesztettség meseküszöb mikroszerkezeti egységek mondattömb paragrafus részszöveg struktúra szegmentum szövegmondat szövegrész szuperstruktúra a tétel megjelölése a tétel tagolása textéma textúra

VITAKÉRDÉSEK

- Milyen típusú szövegekben van fókuszmondat?
- Miért nincs minden bekezdésben tételmondat?
- Miféle pszichés oka van annak, hogy szokásosan többnyire a bekezdés első mondata a tételmondat?
- Mi a magyarázata annak, hogy a tudományos szövegek bekezdéseiben tartalmi szempontból két lényeges mondat található?

Szakirodalom

Antal László 1979. Szöveg, nyelv, tartalom. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 67–72.

Balázs János 1985. A szöveg. Budapest, Gondolat.

Bečka 1970. (Hivatkozik rá Békési 1982a, 49.)

Becker, A. L. 1965. A Tagmemic Approach to Paragraph Analysis. *College Composition and Communication*, 16. 237–242.

Békési Imre 1980b. Mondat- és szövegszerkezeti párhuzamok. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 225-228.

Békési Imre 1982a. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

Békési Imre 1988. A szöveg szintaktikai szerkezete. Egyetemi Fontetikai Füzetek, 2. 40-48.

Békési Imre 1993. Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Szeged, JGYTF Kiadó.

Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Deme László 1974. Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 114-118.

Deme László 1975. A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In Szónok, előadók kézikönyve. Budapest, Kossuth, 116-151.

Deme László 1979a. A szöveg alaptermészetéről. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. 57–65.

Deme László 1983. A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője. In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 31–60.

Deme László 1990. Szövegalkat, szövegalkotás, szövegalakítás. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 3. 29-34.

Dienes Dóra 1978. A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Nyelvtudományi Értekezések, 98. sz.

Dijk, Teun A. van 1972. Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague-Paris, Mouton.

Engel, Ulrich 1988. Deutsche Grammatik. Heidelberg, Gross.

Eőry Vilma 1999. A szöveg makrostruktúrája. In V. Raisz Rózsa – H. Varga Gyula (szerk.): Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. MNyTK. 212. sz. 172-179.

Harris, D. P. 1990. The use of "organizing sentences" in the structure of paragraphs in science textbooks. In Connor, U. - Johns, A. M. (eds.): Coherence in writing: Research and pedagogical perspectives. Washington, DC, TESOL, 67-86.

Károly Sándor 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. Néprajz és Nyelvtudomány, 24–25. 49–63.

Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, II/2. 761-834.

Kiss Sándor 1976. Demarkációs jegyek az irodalmi műben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 223–238. Longacre, Robert E. 1970. Discourse, Paragraph and Sentence Structure. University of Oklahoma. Linguistik Series of the Summer Institute of Linguistic, XXI.

H. Molnár Ilona 1956. Kötőszóval kezdett önálló mondatok. In Bárczi Géza - Benkő Loránd (szerk.): Paisemlékkönyv. Budapest, Akadémiai Kiadó, 230-234.

Nagy Ferenc 1981. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, Tankönyvkiadó.

Papp Zsuzsanna 1991. Legkorábbi szövegemlékeink szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, I. 755–781.

Petőfi S. János 1994a. A szöveg-összefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához. Magyar Nyelv, 19–30.

Petőfi S. János 1997e. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. Debrecen, KLTE Kiadó. Officina Textologica, 1. sz.

Szabó Zoltán 1996c. Stílusirányzati sajátosságok lineáris szövegszerkezetben. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 303-311.

Szathmári István 1991. Mit jelentett, és ma mit jelent a versmondat megnevezés? Magyar Nyelv, 23-31. Szilman 1967. (Hivatkozik rá Békési 1982a, 24.)

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. A magyar nyelv szövegtana. Budapest, Nemzeti Tankönyvkjadó.

11. SZÖVEGTIPOLÓGIA

- szövegtípus szövegtípus-kompetencia szövegtípus-szembenállások szövegtípusok átalakulása
- a magyar szövegtipológia
- szövegtipológiák elméleti keretei a szövegtipológia-alkotás alapfeltételei szövegtipológia-fajták szövegtipizálási gondok

1. Intuitív szövegtípus-kompetencia

Annak a tudott ténynek az illusztrálására, hogy azonos témáról a szövegtípusnak megfelelően írunk, álljon itt egy-két példa:

> Párnástalpúak alrendje (Tylopoda) Tevefélék családja (Camelidae)

A párnástalpúak (Tylopoda) alrendjébe csupán egyetlen család, a tevefélék (Camelidae) tartozik. E viszonylag kicsiny állatcsoportot aránylag könnyen át tudjuk tekinteni. Csupán két, jelenleg is élő nemük van, az óvilági tevék (Camelus), valamint az Amerikában élő lámák (Lama). A tevéknek két fajtájuk van, az egypúpú teve (Camelus dromedarius), valamint a kétpúpú teve (Camelus bactrianus). A jelenleg csupán Dél-Amerikában elterjedt lámákat is két fajba sorolják, éspedig guanako (Lama guanicoë) és vikunya (Lama vicugna) elnevezéssel. [...]

(Uránia állatvilág. Budapest, 1969, Gondolat, 358.)

Ennél a szakszövegnél is összefogottabb, tömörebb ugyanez a téma lexikonszócikként:

tevefélék (Camelidae): $a \rightarrow p\acute{a}rosujj\acute{u}$ patások egyik családja; nagy termetű, hosszű vékony nyakú, szarvnélküli, igen mozgékony felső ajkú, szabadon álló combú emlősök. Koponyájuk a lovakéra emlékeztet. Összetett gyomrukban a százrétű gyomor még nem különül el külsőleg az oltótól. Két lábujjuk van, amelyeknek az utolsó két perce a földre fekszik. A szélső ujjaknak a nyomai is eltűntek. A test súlya a kiszélesedett rugalmas talpfelületen nyugszik, ami lehetővé teszi a puha, süppedő talajon való járást. – Két nemzetségüket különböztetjük meg: a tevéket (Camelus) és a lámákat (Lama). [...]

(Természettudományi Lexikon. 6. Budapest, Akadémiai Kiadó, 430.)

Magyar nyelvészeti szakmunkában is téma az egyik tevefaj, a láma a neve miatt:

A magyarban – mint láthattuk – a szó először 1787-ben, Joachim Heinrich Campe Robinsonának Gelei József-féle fordításában jelentkezik, s szintén Campe-

fordításokból: Gyarmathi Robinzonából és Nagy Sámuel Psychologiájából való a többi XVIII. századi előfordulása is. Földrajzi munkákban a szó 1802-től, természettudományi munkákban 1803-tól jelentkezik. [...] 1841-ig a láma állatnevet csak német munkák fordításaiból vagy főleg német forrásokon alapuló kompilációkból sikerült kimutatnunk. Így tehát a láma szót feltétlenül német jövevényszónak kell tekintenünk. A franciából származtatható azonban a nemnévként használt láma szó többes száma, amely először Vajda Péter Cuvier fordításából mutatható ki.

(Uray Géza: A láma állatnévről, In Pais-emlékkönyv, Budapest, 1956, Akadémiai Kiadó, 390.)

A Nagy Lajos-féle Képtelen természetrajz (1921) egyik darabja végtelenül ötletes tollrajz a tevéről:

A TEVE

A teve a sivatag hajója. Ebből következik, hogy a sivatag a teve tengere, sőt, hogy a hajó a tenger tevéje.

A teve igen egyszerűen és olcsón táplálkozik, beéri bogáncskóróval is – sok finnvás ember példát vehetne tőle.

A tevét az arabok teherhordásra használják. Különféle nagyságú terheket raknak rá, persze, ő leginkább szereti az egészen pici terheket. Teher nélküli teve valószínűleg nincs is, mert a teve – a tudósok véleménye szerint – már teherrel és a hátán egy kis arab gyerekkel jön a világra, s amint nő, vele együtt nő néhány dekányi terhe több mázsássá, valamint a kis arab csemete felnőtt szakállas-bajuszos tevelovassá. Az állatkertekben ugyan látni csupasz tevéket is, ezekről a tehert és az arabot leamputálták. [...]

Romhányi József nagyon szellemes versének is a teve a "hőse":

A TEVE FOHÁSZA

Monoton üget a süppedő homokon a sivatag lova, a tétova teve tova. Hátán rezegve mozog a rozoga kúp alakú púp. [...]

Szövegtípus-kompetenciánk alapján nincsenek afelől kétségeink, hogy a teve témát mindegyik szöveg más-más szövegtípusban dolgozta fel, és szövegértésünkkor ezeket preteoretikus szövegtípus-fogalom nélkül is a megfelelő szövegtípusba soroljuk be. Az első természettudományos szakszöveg, amely monografikus alapossággal és pontossággal fejti ki a tudományos tényeket, a második a lexikon szócikk jellegéből adódóan lényegre törő sűrítettséggel szól, a láma név eredetéről szóló írás adatokra alapozó nyelvészeti fejtegetés, Nagy Lajos prózája szaktudományos szöveg szellemes stílusutánzása, Romhányi műve pedig olyan vers, amely a fohász műfaját invokálva, a *teve* szóra épülő nyelvi bravúr.

Ezeknek a szövegeknek a típusa tehát intuitív módon megkülönböztethető, hiszen van műfaji kompetenciamodellünk, amelyhez viszonyítunk.

2. Szövegtipológia

A konkrét szövegeknek a típusba sorolása többnyire nem ütközik akadályba, viszont annál nehezebb olyan elméleti megalapozottságú szövegtipológiát megalkotni, amely képes rendszerbe foglalni a konkrét szövegfajtákat és specifikumaik feltárása révén elvonatkoztatással megalkotni a szövegtípusokat.

3. Szövegtípus

A szöveg legáltalánosabb szabályszerűségei egyaránt jellemeznek mindenféle szöveget. Ezeket tovább módosítják a szövegtípusokból adódók.

A szövegtípus – az egyedi színező jellegzetességektől elvonatkoztatva – **absztrakció** eredménye: olyan szövegek fölötti kategória (Schveiger 1982, 39–41; Szabó 1992a, 36), amely a nyelvi cselekvések egy komplex mintájához rendelt szövegosztályként (Ermert 1979, 66) a tipológiailag lényeges sajátságok foglalata, és a nyelvi, illetve nyelven kívüli tényezők szokásos és ismert kombinációjából teremtődik meg.

Mivel a szövegtípus a feladó és a címzett között meghatározott kapcsolatot feltételező, sajátos beszédhelyzetben születő, megszabott célú, témájú, jellegzetes felépítésű és stílusú hagyományos szövegforma, ezért szervesen kapcsolódik a stílustípushoz (Szabó 1992a, 36; P. Eőry 1996b; eltérően Tolcsvai 1996a, 107) és az irodalmi műfajokhoz, így a szövegtipológiát is szoros szálak fűzik a stílus- (P. Eőry 1996b, 145), illetve műfajtipológiához. A szövegtipológiába a beszélt és írott nyelvi szövegek összes fajtája, vagyis minden szövegtípus beletartozik, a műfajtipológia viszont csupán az irodalmi szövegfajtákat, azaz a szövegműfajokat öleli fel. A szövegstílusnak, illetve -műfajnak nyelven kívüli tényezőkkel: a történelmi-társadalmi, szociokulturális helyzettel a szoros összefüggését sok esetben ki lehet mutatni (például: eposz).

4. A szövegtipológia elméleti keretei

A mai szövegtipológia elméleti alapja alapvetően pragmatikai természetű (Bahtyin 1986, 357–414), hiszen a pragmatikus fordulatot hozó Prágai Nyelvészkör munkásságára, a kommunikációelméletre (a bühleri vagy jakobsoni modellre), a morrisi szemiotikára, a beszédaktus-elméletre, a schmidti cselekvéselméletre és a szociolingvisztikára építkezik. Elméleti kereteinek sokfélesége egyrészt gátat vet a szövegtipológiai kritériumok összehangolásának, másrészt ki is tágítja a tipizálási lehetőségeket.

A funkcionális szempont a kommunikációban betöltött szerepek alapján különíti el a szövegeket. A jakobsoni hat beszédtényezős modellhez kapcsolódó hat funkció dominanciája alapján referenciális, emotív, konatív, fatikus, metanyelvi és poétikai szövegtípusok különböztethetők meg. Havránek (1981, 207; újabban Terestyéni 1992) a közlési funkciók szerint azt állapítja meg, hogy a szövegeknek a következő rétegei léteznek: közlő, szakmai-gyakorlati, szakmai-elméleti és esztétikai funkciójú, sőt a szövegek funkcionális differenciálódásához még hozzájárul a stilisztikai elkülönülés is például az írásos vagy szóbeli megnyilatkozásokban.

A szövegelméletét a **szemiotiká**ra alapozó Petőfi S. János nem ad részletező tipológiát, felosztásában három nagy szövegtípust különít el: a természettudományos, társadalomtudományi és irodalmi szövegekét (1994b, 41–46). A létrehozandó szövegtipológiához négy kritériumrendszerrel számol: strukturálissal, funkcionálissal, pragmatikai-szemantikaival és az ezek tetszőleges kombinációiból összeállíthatóval (Petőfi S. János 1982a, 12).

A beszédaktus-elmélet azért alkalmas a szövegek tipizálására, mert egyesek szerint "a beszédaktus-elmélet éppen műfajelmélet – a mindennapi nyelv műfajainak elmélete, hiszen segítségével határolhatók körül a mindennapi életben elhangzó szövegek típusai" (Kálmán C. 1991, 145). Todorov erre egész rendszert épít fel, a mindennapi beszédaktusok illokúcióiból származtatva a műfaji eltéréseket (1978). Schmidt (1973, 124–127) a kommunikáció- és beszédtetleméletre alapozva pragmatikai jellegű szövegtipológiát alakít ki: diszkurzustípusoknak nevezi a társalgási, tudományos, szépirodalmi szövegeket, beszédtípusoknak az adó és a vevő közötti viszony alapján keletkező dialógust és monológot, szövegtípusnak a propozíció és az illokúciós képesség kapcsolatából adódó elbeszélést stb.

A **pragmatikai** tényezők és a szövegtípus közötti kapcsolatot igyekszik feltárni Lux (1981), helyzeti egységeknek (tudományos előadás, országgyűlési szónoklat stb.) tekintve a szövegtípusokat. Felfogása szerint három szempont alapján oszthatók fel a szövegek típusokra: ezek a tudáskeret (reális, fiktív), a személyek közötti viszonyok (érvelő, familiáris stb.) és a forma (napló, értekezés stb.).

5. A szövegtipológia-alkotás alapfeltételei

Egy elkészítendő **szövegtipológiá**nak Isenberg (1978) a következőkben határozta meg az **alapfeltételei**t:

- érvényesítse következetesen a tipizálási szempontokat;
- az átmeneti szövegtípusok létét elismerve, egy szöveget egyetlen szövegtípusba soroljon be;
- minden szövegfajtára igaz legyen.

Ennek a feltételrendszernek jelenleg még egyik tipizálási rendszer sem tud megfelelni.

6. Szövegtipológia-fajták

A szövegtipizálás régi hagyományokra tekint vissza. Platón és Arisztotelész a szövegek közlésmódja alapján különítette el a drámai és az elbeszélő szövegeket.

A szövegeket többféle szempont szerint lehet tipizálni, sőt ezek kombinációjából vagy együttes érvényesítésével is létrehozható szövegtipológia.

Tolcsvai (1996b, 335–340) két fő irányt fedez fel az európai szövegtipológiában:

Az egyik a nyelvészeti és nyelvészeti pragmatikai elvek alapján szövegtípus-kritériumokat felállító. Ezt képviseli Vater (1992), aki a szövegtípus ismérvét a következőkben látja: tárgy és cél, a szöveg részegységeinek típusa, illetve a kommunikációs szempontok. Az ehhez hasonló tipizálásnak Tolcsvai azt rója fel, hogy bár "igen szélesen bevonja a pragmatikai szempontokat, mégis a vázolt rendszerek rögzített, (részben legalábbis) statikus kritériumokat adnak" (1996b, 336),

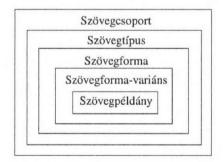
A Gülich (1986) által pregnánsan képviselt másik irány az előzővel ellentétesen nyitott szövegtipológiát képzel el abból a meggondolásból, hogy a szövegfajták nem objektíve létezők, hanem az interakcióban teremtődnek meg, és a kommunikálók tudásuk révén a szövegeket a gyakorlatban szövegtípusokba sorolják be.

A szövegtipológiai szakirodalom alapján Eőry (1996a, 138) három irányzatot különít el; eszerint vannak

- inkább a szöveg belső jellemzőit, szerkezetét figyelembe vevők;
- inkább a szövegen kívüli tényezőkre tekintők;
- a szöveg belső felépítésére és a szöveg külső tényezőire egyaránt tekintettel levők.

6.1. Szövegtipizálás a szöveg belső jellemzői szerint

A szöveg belső jellemzőit tartja szem előtt Werlich (1975) a szövegtipológiájában, így a pragmatikai-szemantikai jellemzőket alig veszi számba. Rendszere így foglalható össze:

Ez az ábra bonyolult és részletező tipizálási rendszert fed, hiszen a rajta feltüntetett szintek tovább osztódnak csoportokra. A szövegcsoportba a fikcionális és nem fikcionális szövegek tartoznak. A szövegtípusba a tájékoztató, leíró, elbeszélő, érvelő és utasító szövegek sorolódnak. A szövegformába a tradicionális, invariáns műfajok valók (például: az elbeszélt szöveg). A szövegforma-variáns igen sokrétű jellemzőket kapcsol egybe a beszélő szemlélete (a személy, az igeidő, az igeszemlélet, igemód stb.) és a nyelvi változat (a szövegidióma, azaz a szöveg sajátos nyelvi formája: narratív stb., a stílus, azaz a jellemző kifejezésmód: ironikus stb. és a kommunikációs médium, vagyis a szövegforma további osztályai: monológ, dialóg stb.) alapján.

6.2. Szövegtipizálás a szövegen kívüli tényezők figyelembevételével

A szövegtipológiák második válfaja inkább a szövegen kívüli tényezőket veszi alapul, vagyis szociológiai megközelítésű. Ide sorolódik a beszédaktus-elmélethez kapcsolódó szövegtipizálások egyik része. Kern (1969) Bühler és Morris rendszerére alapozza tipológiáját úgy, hogy vízszintesen a bühleri kategóriák (témaközpontú, teközpontú és énközpontú) megfelelői szerepelnek, függőlegesen a morrisiak egy része mint a valóságra vonatkozás formái (a jellemzés, értékelés, cselekvésre ösztönzés, elvonatkoztatás, osztályozó áttekintetés), és ezek metszéspontjaiban találhatók a szövegtípusok. Ez világos felosztás, de mivel nem számol az átmeneti típusokkal, így nem terjed ki mindenféle szövegre.

6.3. Szövegosztályozás a szöveg belső és külső tényezői alapján

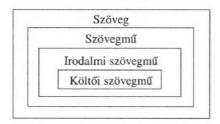
A szövegosztályozás komplexebb megközelítését teszik lehetővé a szöveg belső és külső tényezőit egyaránt szemmel tartó elképzelések. Sandig (1978) stilisztikájában köznapi szövegek tipizálását végzi el a Searle által megállapított funkcióknak megfelelően, hiszen a szövegek illokúciós szerepeinek szövegtípusok feleltethetők meg, ezért felvesz reprezentatív, direktív, komisszív, expresszív és deklaratív szövegeket. Ez a csoportosítás éppen elméleti alapja miatt szűkös.

Gülich és Raible (1977, 21–59) a makro- és nem a mikrostruktúra által hordozott, illetve a kommunikatív interakcióban konstituálódó, de már a részszövegekben is megmutatkozó szövegfajta-jellemzőkre építik fel részletes szövegtipológiájukat. A szövegen belül a következő ismertetőjegyekkel számolnak: metakommunikatívumok, metanyelvi utalások, hely- és idő-jelzések, tényekre vonatkoztatások, újraemlítések, kötőszói és határozószói kötőelemek. A szövegen kívüli ismertetőjegyek közé a következőket veszik fel: a nyelvi alapfunkciók (kifejezés, ábrázolás, felhívás), a kommunikációs folyamatok (mindennapi, nyilvános, tudományos, irodalmi), a dolgok térre és időre vonatkozása (fiktív vagy reális), az adó és a vevő kapcsolata (írott, beszélt, telekommunikatív), a kommunikáció iránya (monológ, dialógus). Ennek a két ismérvrendszernek az összekapcsolása a szövegosztályok három típusát jelöli ki: szövegfajta, szövegfajtaosztály (novella) és kommunikatív válfaj (telefonbeszélgetés).

7. A magyar szövegtipológia

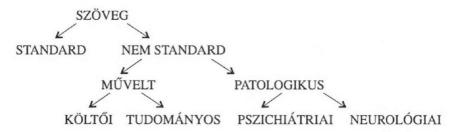
A szövegtipizálások univerzális jellegűek, nyelvspecifikus sajátságok alig módosítanak rajtuk. A magyar szövegtipológia napjainkra még nem alakult ki, bár többféle szövegosztályozás ismeretes. A szövegtípus-kutatás eredményeket a szövegvizsgálatban, különösen a rövid terjedelmű szövegek elemzésében mutat fel (Békési 1982a; 1986; 1993; Kocsány 1985).

Deme a szövegtípusok rendszerét sorozatosan egymásba foglalt halmazokként képzeli el a szerkesztettségi és elemhasználati igény(esség) alapján (1979a, 64–65):

A szöveg mint teljes halmaz – funkcionális megközelítésből – mindenféle megnyilatkozást felölel, amelynek konstrukcionális jegyei dominánsak ugyan, de nem definitívek. A szövegmű – mint a szöveg részhalmaza – szabályosan és igényesen formált válfajaként strukturált (pl. rendelet, levél). Az irodalmi szövegmű az utóbbi részhalmazaként a művészi igénnyel megalkotott műveket jelenti (a hagyományos költészet és próza). A költői szövegmű az előbbi részeként a rendkívül szabályos vagy éppen rendkívül szabálytalan költői és prózai alkotásokat foglalja magában.

Schveiger (1982, 24) többféle megközelítésből tipizálja a szövegeket. A szöveget alkotó mondatok közötti viszonyok természete, "tényleges jellege" alapján a következő szövegtípusokat különíti el: véges szövegek, jobbról véges szövegek, balról véges szövegek, végtelen szövegek. A szöveg kötöttségét és koherenciáját figyelembe vevő osztályozásának lényege egy elágazási ábrában így foglalható össze:

Schveiger a standard szöveget úgy fogja fel, mint a "normális és közepes iskolázottságú közlők valamennyi nyelvi alkotásának statisztikai középarányosát" (1982, 40). Szoros összefüggést látva a felvázolt szövegfajták és a kohézió között, a következő összehasonlítást teszi: "Míg a standard (és a nem standard, azaz például a tudományos) szöveg kohéziója egy mondatsorozatnak mint szövegnek objektív, szükségszerű föltétele, a nem standard, költői szöveg státusának ez szubjektív föltétele. A költői szövegben a kohézió bizonyos szövegen kívüli irodalmi tényezőktől és szándéktól, a mű jellegétől, a szerző lélektani struktúrájától stb. függ. A standard szövegek kohéziós fokozatainak ingadozásai kevésbé egyéni, inkább társadalmi és kulturális jellegűek, és a közlő műveltségi szintjétől függnek" (Schveiger 1982, 39–40). A tudományos szöveget a standardtól szerinte a sajátos terminológia, az erőteljes kohézió és a grammatikai szabályok megtartása különbözteti meg. A patológiai szövegekben pedig azért lát sajátos szövegminőséget, mert a pszichiátriaiakban rendszerszerűen, a neurológiaiakban nem rendszerszerűen, de bekövetkezik a szövegalkotási szabályok megsértése (Schveiger 1982, 40–41).

Balázs János szuperstruktúraként nevezi meg a szövegtípust, és tartalomtól teljesen elvonatkoztatott struktúraként értelmezi (1985, 224), beletartozónak tartva metrikai és ritmikai szuperstruktúrákként a klasszikus strófaképleteket, a verselési módokat, a szónoki beszédet, a levelet és az elbeszélő szöveget, kimutatva, hogy ezekben a sajátos összetevők invariáns elemek (1985, 221–344). – A közlési mód szerinti osztályozásában négy csoportot határol el egymástól a domináns funkció alapján: a meggyőzést szolgáló érvelőt, az ismertető szerepű leírót, a cselekményeket, eseményeket elmondó elbeszélőt, az állásfoglalást kifejtő értékelőt (1985, 340–344).

Szilágyi N. Sándornak (1980, 47) a több szempont alapján végzett szövegosztályozása meglehetős teljessége miatt mintegy összefoglalásul szolgálhat:

I. Nyelvük szerint: magyar

... nyelvű

a nyelv kora szerint: régi

mai

a nyelvhasználat szabályozottsága szerint: nem normakövető

normakövető

II. A közlemény közege szerint: szóbeli

írott

III. A közlemény célja és szerepe szerint: kapcsolatteremtő

ismeretközlő érzelemkifejező

felhívó

IV. A közlemény jellege szerint: köznapi

poétikai: nem művészi

művészi

V. A közlemény tárgya szerint:

a tárgy külső: általános tárgyú

sajátos tárgyú:

tudományos műszaki

jogi

hivatalos filozófiai

egyéb

a tárgy maga a nyelv: metanyelvi

VI. A beszélő (és hallgató) társadalmi hovatartozásának kifejeződése szerint:

nem csoport jellegű

csoport jellegű: zsargon

argó

szleng

Szilágyi N. Sándor (1980, 50) a legfontosabb szövegtípusokat így is összefoglalta:

Szóbeli:

poétikai jellegű:

művészi:

normakövető (irodalmi, köznyelv) nem normakövető (nyelvjárás)

nem művészi

köznapi:

társalgási:

nem csoport jellegű

csoport jellegű (zsargon, argó, szleng)

közéleti:

tudományos és műszaki közvetlen gyakorlati célú

Írott:

poétikai jellegű:

művészi (szépirodalom)

nem művészi

köznapi:

általános tárgyú (magánlevél)

publicisztikai

tudományos és műszaki jogi, hivatalos és közéleti közvetlen gyakorlati célú

Ezeknek a szempontoknak az együttes alkalmazásával lehet egy szöveget a megfelelő szövegtípusba sorolni.

8. Szövegtípus-szembenállások

Egy könyvnyi terjedelmű kötet foglalkozhatna az egyes szövegtípusok bemutatásával, ezért ez a fejezet csupán néhány szövegtípus szembeállításával kívánja egy-két szempontra felhívni a figyelmet.

8.1. A nyelvhasználat szabályozottsága

A nyelvhasználat szabályozottsága szerint mai magyar **normakövető** a következő remek Kosztolányi-tollrajz:

A SZÖG

A pesti asszony egy szöget akar beverni a falba, hogy fölakasszon rá egy képet. Előzőleg természetesen fölszólítja lélekelemző orvosát, aki nélkül egy lépést se tesz még ballépést se –, s megkérdezi tőle, hogyan kell a falba verni egy szöget.

Az orvos ezt mondja:

 Ügyeljen, kérem, a komplexumaira, s arra, hogy minden indulatát a szögre tárgyiasítsa.

Ez a tanács szöget ver a pesti asszony fejébe. Ezért fölszólítja az asztalosát is. Az ezt mondja:

 Tessék ügyelni, aranyos nagyságám, a szögre, csak a fejére csapjon, mindig a szög fejére, hogy meg ne sántuljon.

Vajon melyik tanácsadó találta fején a szöget?

(Sötét bújócska)

A semmiségből is kardinális kérdést csináló unatkozó pesti dáma, a divattá váló pszichoanalitikus és a paraszti észjárású asztalos képe egyaránt belefér az egy-két ecsetvonással megfestett rövid "rajzba", amely felvillantja ugyan mind a pszichiáter, mind az asztalos sajátos beszédmódját, de a gondolkodás és szóhasználat hitelesítése ellenére is a nyelvi norma szerint rögzíti az író a beszédüket.

Jellegzetesen nem normakövető magyar nyelvű szöveg a következő nyelvjárási jellegzetességeket mutató Végh József-lejegyzés:

A míreg ësz mëg.

Hát mi baja kennek?

Mos mëgint ojat láttam, amit nem szeretëk. Nem állom mëk szóu nekűl, osz nem teccik a mënyecskének.

(Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen. 1944, 48.)

8.2. A közlemény közege

A közlemény közege szerinti elkülönítésnek jellegzetes szembenállása a szóbeli és az írott szöveg (Brown-Yule 1983, 14-19; Albertné 1987, 134-135). Ezek különbségét akkor lehet igazán érzékelni, ha azonos a közlő, mint Göncz Árpád következő két megnyilatkozása esetében: az egyik (Bossányi Katalin készítette) interjúrészlet, a másik A Gyűrűk Urá-hoz írt utószavának mondata:

> Ó, de kár, hogy Jászit kihagytam! Talán azért, mert szegénynek olyan hamar el kellett mennie itthonról... Ez a névsor persze nem teljes, de én egykori tanítómestereim, bajtársaim és barátaim nevével kívántam egyértelműen jelezni: nem vagyok, nem lehetek pártok, pártérdekek szolgája. [...] Nézze, ez nagyon fura dolog. Nekem nyilvánvalóan sokkal jobb lett volna, ha én népszavazással kerülök a köztársasági elnöki székbe, de akkor az idő ennek ellene szólt. Valamint az, hogy úgy tetszett: ennek a választási procedúrának az okán alkotmányos válságot lehet előidézni.

Ebben a külsőre feudálisnak tetsző világban jó és rossz is vele születik a szereplőkkel, ott rejlik a szívük mélyén: a könyv személytelen főszereplője a morál, az pedig kiben-kiben belső parancs.

A beszélt nyelvi szöveg gondolat, nyelvi és akusztikus forma együttes születése. Az interjú jól mutatja: a spontán beszédben - mivel a beszélő és a hallgató együtt van a szituációban sokkal közvetlenebb a közlés: az ember a fejéhez kaphat, mert elfelejtett dolgokat megemlíteni, illetve ez a szövegtípus nemcsak eltűri a közvetlen stílusba illő perszé-t és furá-t, a feleslegesen kitett személyes névmást, hanem éppen ilyen elemek révén válik természetessé. Az írott szövegre viszont az arányosan felépített mondat és a gondos szóválasztásból adódó választékos stílus a jellemző.

Beszélt szöveg

- · akusztikus benyomás
- · egyszeri
- · időhöz, helyhez kötött
- rögtönzött, azonnali fogalmazású
- · ösztönösebb, igénytelenebb megformáltság
- implicitebb (több az implikáció)
- lazább szerkezetű szövegépítkezés
- laza mondatkapcsolás (impliciten jelzett)
- több a nem folytatásos szövegmondat
- elmosódó mondathatárok
- · szukcesszív mondattípus (lineárisan kibomló)
- · a befejezetlen mondat gyakorisága
- · agrammatikus (szerkesztetlen vagy roszszul szerkesztett) és inkább mellérendelt mondatok sokasága
- · a mondatmodalitás sokfélesége
- · sok felesleges, hezitációs szünettel tagolt
- · igénytelenebb szóhasználatú
- · sok a redundáns eleme
- · a normától kisebb-nagyobb mértékben eltérő
- · szupra-, aszegmentális és nonverbális elemek kísérik vagy helyettesítik
- · a befogadó azonnali visszajelzései befolyásolják

Írott szöveg

- · vizuális benyomás
- · megismételhető
- · időben-térben kevésbé korlátozott
- · átgondolt, megtervezett, javított
- tudatosabb, igényesebb megfogalmazás
- explicit (kevesebb bennfoglalás)
- kötöttebb szerkezetű szövegépítkezés
- · erőteljesebb mondatkapcsolás (kötőszóval expliciten jelölt)
- · több a folytatásos szövegmondat
- · egyértelmű mondathatárok
- · szimultán mondatépítés (hierarchikusan rétegződő)
- · a mondatok befejezettsége
- grammatikailag jól formált mondatok
- · a kijelentő mondatok dominanciája
- · tudatos, szabályos tagolású
- · igényes szóhasználatú
- · kerüli a redundanciát
- normakövető
- · a verbális elemek vagy az interpunkció következtetni enged nyelven kívüli eszközökre
- · a befogadó esetleges visszajelzése időben későbbi

Hogy miért ezek az ellentétesnek mutatkozó jegyek jellemzik a beszélt és írott nyelvi szöveget, sok mindenben leli magyarázatát. Visszavezethető a beszéd és az írás időtől meghatározott jellegére: a beszéd gyors és azonnali reagálást igényel, az írás időben alapvetően nincs korlátozva; a beszéd szituációfüggősége nemcsak határokat szabó keret, hanem nagy szabadságot is nyújtó lehetőség; az írás kontextusfüggősége sokkal több megszorító korlátot állít fel.

Ricoeur így vall a beszéd és írás viszonyáról: "Elsődleges teremtésnek én a beszédnek írásra váltását tartom. Miféle teremtés is az írásaktus? Alapvetően másról van szó, mint egy másodlagos rögzítési jelenségről, melyet olyan szövegre alkalmaztak, mely élőszóban is elhangozhatott volna. Írás akkor van igazán, ha a létrehozott szöveg sohasem hangzott el, s főképp, sohasem hangozhatott volna el élőszóban. Az írás a beszéd lehetetlenségeként jelenik meg; az írással új gondolat- és szövegeszköz születik" (1989, 472).

Alapvetően meghatározza a szövegképzés módját a kommunikációs csatorna: az, hogy írott vagy beszélt szövegről van-e szó. A korlátozott kódú, vagyis az írásos és a totális kódú, azaz közvetlen élőszóbeli kommunikáció némileg más szöveg- és mondatszerkesztési sajátosságokat kíván meg.

Nagyon lényeges dolog a kommunikáció írásos és szóbeli formáját megkülönböztetnünk, mert bár látszólag ugyanazt a gondolatot fejthetjük ki ezen a két módon, de az írás az olvasónak szóló vizuális jelsorozat, a beszéd viszont a hallgatóhoz intézett akusztikus jelsor. Bár az élőszó kétségtelenül megelőzte az írásos közlést, de napjainkra már egyenrangúvá vált ez a két közlési mód, amelynek azért más a stílusa és formája, mert a közlési csatorna különbségéből adódóan mások létrejöttüknek és felfogásuknak a lehetőségei és sajátosságai.

A beszéd a spontaneitás jegyeit viseli magán, hiszen a megszólaló egyidejűleg gondolkodik és beszél, így megszólalása követi a gondolkodás menetét: az egymás után felötlő gondolatok töredékesek, ezért stilárisan csiszolatlanok is. A konverzáció jellegzetes mondatszerkesztési típusa az ún. szukcesszív mondat, amely nagyjából egyenrangú gondolattöredékek lineáris egymáshoz toldásának hű tükre: a mondatkezdés a lényeget tartalmazza, és ehhez kapcsolódnak még a szerkezetileg viszonylag lezárt, tartalmilag kiegészítő gondolatrészletek. Ezek felfogását nemcsak ez a mondattagolási mód, a gondolatok tartalmi egymáshoz fűzése és grammatikai kapcsolása, hanem még a szupraszegmentális eszközök is segítik. Auditív közléskor ez azért célszerű forma, mert a befogadó is fokozatosan építi fel a hallottakból a rekonstruálandó gondolatsort.

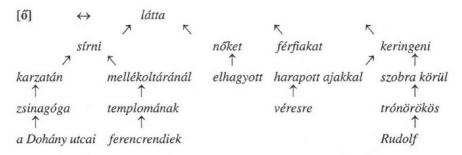
Ezzel szemben az írásos közlés módot ad a gondolatok tartalmi érlelésére és stiláris kidolgozására: az adekvát forma megteremtésére, sőt utólagos átformálására is. Az írásban fogalmazó ún. belső beszédben tisztázza azt, hogy milyen témáról miféle céllal mit mond olvasóinak, és azt igyekszik is gondosan, fogalmazványának sokszori átolvasásával és javításával formába önteni. Így nyilván írásának nyelvezete tömör, igényes, sőt választékos lesz a csiszolások után. A tudatos vagy tudattalan sűrítés következtében születik meg az írásos közlés sajátos mondatszerkesztési típusa: az ún. szimultán mondat, amely hierarchikusan rétegzett, zsúfolt, alárendelt forma. A vizuális közlésnek ez azért célszerű és hatékony (vagyis kommunikatív) módja, mert felfogását, megértését segíti az, hogy a szöveg kézbe vehető, a homályosnak tűnő pontokon többször átolvasható. Az olvasó a maga tempója szerint dolgozza fel az írottakat: fejtheti fel felépítését, mondandóját, és ezt nagyban segítheti a szöveg írásjelhasználata, nyomdatechnikai tagolása mondatokra, bekezdésekre, fejezetekre stb.

Hogy "a szó élő kapocs, a betű halott kötelék" (Ravasz 1938, 53), világosan észlelhető a kétféle mondatszerkesztési típus összehasonlításakor.

Krúdy így formálta meg szavait a Mit látott Vak Béla Szerelemben és Bánatban című írásában:

Látta: sírni az elhagyott nőket a Dohány utcai zsinagóga karzatán, valamint a ferencrendiek templomának mellékoltáránál; a férfiakat véresre harapott ajakkal keringeni Rudolf trónörökös szobra körül...

Ez szimultán mondat, hiszen egyetlen ívű a gondolatsor, egyetlen szintagmatikus tömbből formálódott, igeneves szerkezetekbe sűrített információkkal. Jól látható ez a mondat tömbösödését és szinteződését mutató ágrajzon:

Az igeneves szerkezetek feloldásával: tagmondattá történő átalakításával a következőképpen szüntethető meg a mondat sűrítettsége:

Látta, hogy a Dohány utcai zsinagóga karzatán és a ferencrendiek templomának mellékoltáránál sírnak azok a nők, akiket elhagytak, és sírnak a férfiak is, akik véresre harapdálják az ajkukat, miközben Rudolf trónörökös szobra körül keringnek.

Ez szukcesszív mondat, mert kisebb egységekre tagolja az információkat, amelyek azután lineárisan követik egymást, és szervesen kapcsolódnak egymásba az utalás eszközei (utaló és kötőszók) révén.

Ez a két mondatalkotási típus nem önmagában, hanem kizárólag vizuális vagy akusztikus közlésre való alkalmassága szempontjából jó vagy rossz.

A tömegkommunikációs eszközök (tévé, rádió), sőt a nyilvános beszéd mai alkalmai létrehoztak egy új formát: amellyel az író a hallgatóhoz szól, vagyis a vizuális csatornára szánt jeleket akusztikussá változtatja. Ez különösen a mi nyelvünkben nem szerencsés, mert az értelmezéshez alkalmazkodott az írásos és szóbeli szövegalkotás módja. Az írásos szöveg a tömörsége miatt nehézkesebb tagolást, alig színezett felolvasást tesz lehetővé, így egyszeri hallásra nem könnyen fogható fel.

8.3. Az információ iránya

Az egy- és kétirányú információátadás az egyik legkarakterisztikusabb szembenállást: a **monologikus** és a **dialogikus** szövegek elkülönítését eredményezi. Összevetésükből megállapíthatók a köztük levő különbségek:

Monológ

- · változatlan beszélő
- részletező (az előzményeket feltáró)
- nem a pillanatnyi szituáció függvénye (többnyire hosszas tervezés után történik a szöveg írásba foglalása)
- önkényes, szabad beszéd (a szövegalkotó intenciójának megfelelően felépített)
- · alaposan megszerkesztett
- végiggondolt szóválasztás
- választékosabb
- a szupra-, aszegmentális és nonverbális eszközök visszafogottabb használata
- · retorikusabb

Dialógus

- beszélőváltás
- elliptikus (az ismert tényeket nem említő)
- szituatív (a konkrét beszédhelyzethez igazodik)
- kontextuális, reagáló (a beszédpartner válaszához igazodó)
- · kevésbé szerkesztett
- · sztereotip kifejezések gyakorisága
- · egyszerűbb, természetesebb
- a szupra-, aszegmentális és nonverbális eszközök dominanciája
- kevésbé retorikus

A **párbeszéd**ben a kérdés és a felelet – hiszen más közlőktől származik – textusok egymásba kapcsolódását (Deme 1979a, 61) eredményezi. Intertextuális kapcsolatuk – mivel a kérdés a felelettel együtt alkot teljes értékű szemantikai egységet (Károly 1995, 768) – a szöveg egyik elemi formáját teremti meg (Kiefer 1983a, 203).

A dialógusok empirikus kutatása: a **társalgáselemzés** (discourse analysis) a hetvenes évektől kezdve megélénkült, és nagyon természetes módon interdiszciplinárissá vált, összekapcsolódott benne a szociolingvisztika, szociálpszichológia és etnográfia módszere (Pléh 1980, 136). A kutatások megállapították: "a társalgás is **szabály irányította** folyamat; ... ezek azonban voltaképpen **interakciós** s nem szigorúan vett nyelvi szabályok" (Pléh 1990, 19).

A társalgáselemzés a **társalgás**t (interjú, riport stb.) olyan szövegtípusnak tartja, amely az interakcióban dialógusokból épül fel. A beszélő egy megszólalása egy "forduló" (turn), viszont a szó átadásával, illetve átvételével: a **beszélőváltás**sal a beszédpartner jut szóhoz. Ennek megfelelően a dialógusok párba rendeződnek. Az egymáshoz kötődő, egymást feltételező párok az ún. **szoros párok** (Kenesei 1986, 155), esetleg **szomszédsági párok** (Goffmann 1981, 12). A **témakapcsolódás** – szemben a **témaváltással** – a párbeszéd több fordulóját is egybefűzi.

A társalgáselemzésben nem a klasszikus grammatikai kérdéstípusokat használják, hanem a pragmatikai jellegűeket. A várható válasz terjedelmétől függően zárt és nyitott kérdésről (Pease–Garner 1990, 65; Albertné 1992, 14–15) beszélnek. A zárt kérdés konkrét rövid választ indukál (Mikor úsztál? – Tegnap.), a nyitottra részletezőbb, kifejtőbb válasz lehetséges (Milyen módszerekkel érhető el a mozgáskorlátozottak segítése?).

A dialóguskutatás a beszédaktus-elméletből bontakozott ki, megállapítva, hogy a párbeszédben többféle beszédaktus hat. Ezeket két csoportba sorolják (Huszár 1994, 99–109):

 az egyikbe a beszélgetést szervezők tartoznak: az üdvözlés, a búcsúzás, az információkérés hagyományos formulái (a kérdéssel, felszólítással vagy a kettő összekapcsolásával, azaz felszólító főmondathoz kapcsolt alárendelt kérdéssel keletkezett formák (Arra válaszolj, honnan tudtad meg!), a témaváltást jelzők (Most pedig beszéljünk arról, hogyan tudtál beilleszkedni az osztályba!), a szövegegységet kezdők (visszakérdezés: Meg tudná mondani, hogy érti azt, hogy lelkileg kikészült?), a szövegegységet zárók (megerősítés: Megértem, hogy ezt nehéz elviselni.) stb.;

a másikba a beszédaktust konstituálók: vagyis a kérdés-feleletek, a parancsok és azok

elfogadása vagy elutasítása.

Érdemes végigkövetni Móricz Komor Ló című novellája egy hosszabb párbeszédének megszerkesztettségét és beszédaktusait:

- Ide gyühet? kérdi a bojtár.
- Kicsoda?
- Az öregasszony.
- Felőlem gyühet.

Nem néz felé, áll és vár. Mint egy kőszobor.

Az öregasszony közeledik. Lassan, szédelegve. Szemébe húzott kendővel.

Mikor már itt van, megáll, egyszerűen, szerényen, öreg bánattal:

- András.
- Ki a?
- Én vagyok... Én vónék... ha igaz...

Ránéz. S a szeme nagyot lobban... A felesége...

- Eszti ?

Az asszony csak integet és sír. Kendője csücskével törli ömlő könnyeit.

- Én vagyok, András.
- Nem esmerlek.
- A feleséged.
- Nekem nincs feleségem.
- Még élek... egy kicsit... Te is élsz...
- Én má rígen nem élek...

De az asszony csak áll. Ha már kijött, nem válik el...

- András.
- Mit akarsz... Buja kanca... Megcsaltál!...
- Nem vót igaz...Csak azt akarom megmondani, míg élek... Nem vót igaz...Csak úgy csináltam, hogy megijesszelek... Harmincnégy esztendeig kibírtam... De má öreg vagyok, nem bírom... nem tudok avval meghalni, András, hogy azt hidd, igaz vót...

Az ember megroppan.

- Nem vót igaz?
- Nem.
- Isten előtt mondod?
- Isten színe előtt, András.
- Mer itt lát... A maga szemivel, Eszti... Ott fenn van az égben... Itt levág a nyilával, ha hazudol...
 - Nem hazudok... Elég vót nekem harmincnégy esztendő... Hallottál azóta felőlem?...

A paraszti, sőt rideg pásztori beszédet érzékeltető dialógusból a nyelvszokásnak megfelelően jobbára hiányoznak a kohéziót biztosító szemantikai elemek: különösen az ismétlések. Ha viszont mégis szerepelnek, külön funkcióhoz jutnak, mint ebben a Móricz-részletben is, ahol a bizonygatást (Én vagyok... Én vónék... ha igaz... Nem vót igaz... Csak azt akarom megmondani, míg élek... nem vót igaz...) vagy egyenesen az esküvést (– Isten előtt mondod? – Isten színe előtt, András. – Itt levág a nyilával, ha hazudol... – Nem hazudok) szolgálják. Alapjában véve a nyelvi takarékosság miatt elliptikus a dialógusok szerkezete:

- András. [figyelj rám, itt vagyok]
- Ki a? [aki beszél]
- Én vagyok… Én vónék… ha igaz. [Eszti, a feleséged]

Ránéz. S a szeme nagyot lobban... A felesége...

- Eszti? [tényleg te vagy az?]

A párbeszédet indító szövegrészek fatikus funkciójúak: a kommunikáció felvételére utal az eldöntendő kérdés (– *Ide gyühet?*), a megszólítás (– *András.*), az interakció fenntartására a bemutatkozás (– Én vagyok, András.), a csodálkozást kifejező kérdés (– Eszti?... – Nem vót igaz?). A párbeszédes részek utolsó egységei szintén fatikus szerepűek: a vallomás (De má öreg vagyok, nem bírom... nem tudok avval meghalni, András, hogy azt hidd, igaz vót...), a dialógus lezárását jelző engedélyadás (– Felőlem gyühet.) és a pesszimista hangvételű kijelentés (– Én má rígen nem élek...).

A párbeszédek közötti elbeszélő rész többféle szerepet is betölthet. Bevezeti a dialógust (Mikor már itt van, megáll, egyszerűen, szerényen, öreg bánattal), az írói kommentárt tartalmazza (Ránéz. S a szeme nagyot lobban... A felesége...), vagy csupán összekötő szerepű (De az asszony csak áll. Ha már kijött, nem válik el...). Jellemző, hogy a dialógusok jó része bevezetetlenül ékelődik be a szövegbe (Az ember megroppan. – Nem vót igaz?), illetve szinte az íróra is átragad a paraszti szűkszavúság és elhallgatás, jelzi ezt a három pont (Ránéz. S a szeme nagyot lobban... A felesége...). A "takarékosság" jele az, hogy idéző mondatok csak elvétve találhatók (– kérdi a bojtár) benne.

8.4. A közlemény jellege

Jellegzetes elkülönülést mutat a **poétikai** és a **köznapi szövegtípus.** Ez az újságok **apróhirdetési** rovatába illő szövegforma:

Férjet keres Megbízható társat keres mozgássérült nő. "Óvatos" jeligére a kiadóba. Állás 21 éves lány elhelyezkedne felszolgálóként. "Azonnali kezdés" jeligére a hirdetőbe. Lakás Debreceni 2 szobás családi házat vásárolnék kis kerttel. Irányár: 7 MFt. Tel.: 412-859.

Ez a szövegtípus furcsamód irodalmivá is válhat Romhányi József tollán az *Apróhirde-tés-rovatot indítottak férgek és rovarok* ciklusban:

Házasság Fábaszorult féreg társaság hiányában ezúton keres férjet. Harkályok kíméljenek!

Állás Péknél szabadult csótány elhelyezkedne piskótán.

Lakás Vakolatlan falbérleti lakrést keres kisigényű nyű.

Az Apróhirdetés szó egy sajátos szövegfajtát implikál. Romhányi verskötetében viszont szellemes műfajparódiákká, szövegtípus-imitációvá válnak az apróhirdetések, mert az eredeti jellegzetességeire rájátszva, az irodalmiság jellemzőit viselik magukon.

8.5. A közlemény funkciója

A közlemény funkciója szerint nagy eltérések vannak a szövegek között. Egyértelműen felhívó szerepűek a reklámok a felszólító módú igehasználattal, a segítség felkínálásával, ráadásul a terméknév sokszori ismétlésével, a vizuális tipográfiával és a nyelvi játékkal is "bombázva" a befogadót:

> A fájdalomból gyorsan kilábalni? Ebben segít a Scholl. A Scholl világszínvonalú termékei számos embertársunknál beváltak már. Lépjen Ön is lába egészségéért! Scholl

> > Scholl – a lábápolás szakértője

A köznapi szövegtípus egyik válfaja az ételrecept. A következő a Semann Sörház tájékoztató jellegű ételajánlata:

SERTÉSSZELET SEMANN-MÓDRA

A kiklopfolt sertésszeleteket mindkét oldalán natúran megsütjük. Kevés zsiradékban szeletelt gombát pirítunk, mikor megpirul, fűszerpaprikával, liszttel megszórjuk. Csontlével felengedjük, fokhagymával, borssal, delikáttal ízesítjük. Kevés Semann sörrel kiforraljuk, Paradicsomot, paprikát, zöldlevelet tehetünk még bele, a húsokat beletéve pároljuk. Köretnek rizset, sült burgonyát, zöldséget adhatunk hozzá.

Ez a nyelvhelyességi hibáktól sem mentes szöveg (rizset, kiforral) betölti szerepét, felhívja a figyelmet egy ételkülönlegesség kapcsán egy étteremre.

8.6. A közlemény tárgya

A közlemény tárgya is sok esetben involválja a szövegtípust. A következő vitathatatlanul metanyelvi, szigorúan szaktudományos szöveg:

Ilyen alapon magyarázza Anonymus (Puszta)szer nevét (c. 40): "ubi haec omnia fuerunt ordinata, Hungari secundum suum idioma nominaverunt Scerii eo, quod ibi ordinatum fuit [mai magyarsággal persze: "elrendeztetett"] totum negotium regni."

(Borzsák István: Veriloquium. MNy. 86. 158)

Földényi F. Lászlónak Nádas Péter mondatai című írása is nyelvi témájú, de az esszé szövegtípusának megfelelően az esszéista sajátosan békíti össze benne a tudományos és a művészi nyelvet: az egzaktságot és a világosságot a szépirodalmi prózaritmussal, antitetikussággal és metaforikus konnotációval:

> Egyszerre hűvösek és szenvedélyesek a mondatai, dermedtek és lüktetőek, alázatosak és lázadóak. Tökéletesen világosak, mégis nehezen érthetőek. Nem azért mert bonyolultak, hanem mert disszonánsak. Pontosabban: ahhoz a kardalhoz képest disszonánsak, amelyet ma Európa minden zugában énekelnek, és amelyet Nádas mondatai bizony megzavarnak.

> > (Élet és Irodalom)

Ebben a szövegben tehát nem a téma, hanem a szövegtípus határozta meg az írói megközelítést.

8.7. A szövegtípus hatóköre

A szövegtípusokat hatókörük (magán, nyilvános) szerint is lehetséges elkülöníteni. Nemegyszer a szöveget kísérő formai elem (a keltezés, a megszólítás vagy elbúcsúzás) vall a szövegtípusra. Jellegzetesen magán naplóformájúak a következő odavetett mondatok:

Április 12.

Ma megkaptam az első Omar kötetet. Szóval kész van. – Farkas Laci érdeklődött a Shakespeare-szonettek iránt.

Békés, Béber fent vannak Pesten.

Május 29.

Észrevettem már régen, hogy mikor nincs bajom, verseket írok, ha éhes vagyok, naplót. Mivel már két hónapja pang az egész, hát ezennel be is szüntetem a naplóírást.

(Szabó Lőrinc: Kisnapló. 1919 decemberétől 1920. május 29-ig)

Látható, hogy ez a nem a nagyközönségnek szánt eseményeket rögzítő naplóbejegyzés eleget tesz a napló mint rövid szövegfajta kívánalmainak: meditatív, reflexív, sőt filozofikus is.

Naplót szokásosan önmagának ír az ember, Kosztolányi viszont a naplóformát nevezte meg a nyilvánosságnak szánt rövid jegyzete szövegtípusául:

NAPLÓ

"Az értéktőzsde kedvetlen" – olvasom. Szegény – gondolom magamban részvevően. El fogom neki mesélni, hogy mi történt énvelem. Akkor talán majd fölvidul. Pesti Hírlap, 1934. augusztus 19.

(Sötét bújócska)

Az antropomorfizáló nyelvi formát humorral megcsipkedő író – anélkül, hogy ledorongolná az újszerű szótársítás használóját – a kifejezés abszurditását a gondolat abszolút bagatellnek tűnő továbbfűzésével érzékelteti ebben a nyelvi népművelést, azaz nyelvművelést célzó, publikálásra szánt írásában.

9. Szövegtípusok átalakulása

A szövegek sokszor egyértelműen besorolhatók egyetlen szövegtípusba, mint például a normakövető és nem normakövető szövegekre idézett példák, máskor viszont a szövegtípusok érintkezéséből keletkezők új szövegtípust teremtenek. Ilyen például az esszé, amely sem a szaktudományos, sem a szépirodalmi szövegekhez nem tartozik, de mindkettő jellemzőit magán viselve, sajátos komplex szövegtípus.

A szövegműfajokat szintén nemcsak önmagukban kell és lehet vizsgálni, hanem kölcsönhatásukban, harmonikus, egymást kiegészítő egységükben is. Bizonyítják ezt a régi korok nagy poétikái (Arisztotelész, Horatius, Boileau), illetve a regény kialakulása.

A "kész műfajok" mindegyikének van kánonja, mivel alapvető elemeik az írásbeliségnél jóval korábbiak, csak a "regény fiatalabb az írásnál és a könyvnél, [...] a regénynek nincs olyan kánonja, mint a többi műfajnak: történetileg csak egyes mintái hatékonyak, de nem műfaji kánonként" (Bahtyin 1997, 27–28) – hangoztatja Bahtyin, hozzátéve: a regény "műfaji váza még korántsem merevedett meg, és még nem láthatjuk előre minden formálódási lehetőségét" (1997, 27), szemben az eposszal, amely "elöregedett" műfaj. Ezért a szerző arra figyelmeztet, hogy a regény harcol az uralmáért, de ott, ahol győz, a régi műfajok felbomlanak, így a regény uralkodó műfajjá válásakor "regényesedik" a legtöbb műfaj, vagyis "új módon kezd hangozni a szigorú kanonikus műfajok egyezményes nyelve" (1997, 30), egyenesen "parodisztikus stilizáció"-ként jelennek meg, és ezáltal szabadon formálhatóvá válnak.

10. Szövegtipizálási gondok

A pragmatikus elméleti megalapozottságú szövegtípusjegyekkel kapcsolatos problémákat Kocsány (1989, 40) a következőkben összegzi:

- Fennáll annak a veszélye, hogy szövegtípusok helyett csak cselekvés- és helyzettípusok leírását végzi el a szövegtipológia. Ezt látszik igazolni az a tény, hogy a beszélt nyelvi kutatások a szociológia irányába mennek el.
- Gond a szövegen belüli és kívüli tényezők közötti összefüggés-teremtés.
- Tisztázatlan az elméletileg kreált szövegtípusok és a tényleges szövegfajták viszonya.
- · Minden szövegtipológia természetszerűleg nyitott rendszer.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ember alapvetően holisztikusan ismeri fel a szövegtípust az interakció során szövegtípus-kompetenciája révén. "A szövegtípusok ... strukturáltak, tehát részeik alapján és/vagy bizonyos jellemző jegyekkel határozhatók meg" (Kocsány 1989, 39).

A szövegtipológia mint elmélet többféle irányból közelít tárgyához: az egyik kritériumokat keres (külsőt, belsőt, illetve külsőt és belsőt egyaránt), a másik bevallottan nyitott rendszer, és feladatának a szövegfajtatudás rekonstruálását tartja.

Juhász Gyula *Anna örök* című verse a vallomáslíra szövegműfajába tartozik. Ez a mű nem Annának, hanem Annáról, az ő hatásáról szól. Így nem sorolható be a szerelmes versek közé, hanem egy elrontott, egy félresikerült, magányosnak érzett élet számvetésének tekinthető, amelyet az emlékképek formálnak egységes egésszé. Az életét összegző költő sorsa kisiklását sajátos Anna-komplexusa miatt egy be nem teljesedett, de soha el nem múló szerelemnek tulajdonítja.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

beszélőváltás dialógus "forduló" korlátozott kódú monológ nyitott kérdés

"szoros párok" a dialógusban szövegfajta szövegmű szövegműfaj szövegtípus szövegtípus-kompetencia

szukcesszív mondat

társalgáselemzés témakapcsolódás témaváltás totális kódú zárt kérdés

VITAKÉRDÉS

szimultán mondat

 Miért nem sikerült kidolgozni napjainkig egy minden feltételt kielégítő szövegtipológiát?

Szakirodalom

Albertné Herbszt Mária 1987. Magyar nyelvészet – anyanyelvi oktatás. Budapest, Tankönyvkiadó.

Albertné Herbszt Mária 1992. A társalgás néhány jellemzője és szabálya. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 9–18.

Bahtyin, Mihail M. 1986. A beszéd és a valóság. Budapest, Gondolat.

Bahtyin, Mihail 1997 [1986]. Az eposz és a regény. Az irodalom elméletei. Pécs, Jelenkor, III. 27-68.

Balázs János 1985. A szöveg. Budapest, Gondolat, 221-344.

Békési Imre 1982a. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

Békési Imre 1993. Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Szeged, JGYTF Kiadó.

Brown, Gillian - Yule, George 1983. Discourse Analysis. Cambridge, CUP.

Deme László 1979a. A szöveg alaptermészetéről. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 575.

Eőry Vilma 1996a. Szövegtipológia – stílustipológia. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 130–151.

P. Eőry Vilma 1996b. A szövegszerkezeti alapegységek és a szövegtipológia. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 91–96.

Ermert, Karl 1979. Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation. Tübingen, Niemeyer.

Goffmann, E. 1981. A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest, Gondolat.

Gülich, Elisabeth 1986. Textsorten in der Kommunikationspraxis. In Kallmeyer (szerk.): Kommunikationstipologie. Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann-Bagel, 15–46.

Gülich, Elisabeth - Raible, Wolfgang 1977. Linguistische Textmodelle. München, Wilhelm Fink.

Havránek, Bohusláv 1981. A norma problémája a mai nyelvtudományban és nyelvművelésben. In Antal László (szerk.): *Modern nyelvészeti szöveggyűjtemény*. Budapest, Tankönyvkiadó, I. 206–211.

Huszár Ágnes 1994. Az együttérzés beszédaktusai. Studia Nova, 1. 99-109.

Isenberg, Horst 1978. Probleme der Texttypologie. Gesellshafts- und sprachwissenschaftliche Reiche 27. 5. 565-579.

Kálmán C. György 1991. A beszédaktus-elmélet szövegfelfogása. Literatura, 2. 140-147.

Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, II/2. 761–834.

Kenesei István 1986. A társalgás szabályai: a nyelvtudomány egy határterületének újabb eredményei. In Az idegen nyelvi nevelés-oktatás néhány iránya és lehetősége. Budapest, Okt. Kut. Int., 149–166.

Kern 1969. (Hivatkozik rá Eőry 1996a, 141.)

Kiefer Ferenc 1983a. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó, 203–230.

Kocsány Piroska 1985. Az aforizma mint szövegtípus. Studia Poetica, 7. 59-74.

Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete. Filológiai Közlöny, 35. 26-43.

Lux, Friedemann 1981. Text, Situation, Textsorte. Tübingen, Günter Narr.

Pease, A. - Garner, A. 1990. Szó-beszéd. Budapest, Park.

Petőfi S. János 1982a. Szöveg, diszkurzus. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Újvidék, Szövegelmélet. Magyar Nyely. Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 9–17.

Petőfi S. János 1994b. A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. Párizs–Bécs–Budapest, Magyar Műhely, 41–46.

Pléh Csaba 1980. A szöveg mint aktualizált nyelv. In Radics Katalin – László János (szerk.): Dialógus és interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 134–165.

Pléh Csaba 1990. A szaván fogott szó. In Austin, John L.: Tetten ért szavak. Budapest, Akadémiai Kiadó, 7-25.

Ravasz László 1938. Ars Hungarica. In Legyen világosság. Budapest, Franklin Társulat, III. 43-54.

Ricoeur, Paul 1989. Pillantás az írásaktusra. Helikon, 3-4. 472-477.

Sandig, Barbara 1978. Stilistik: Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Berlin-New York, Walter de Gruyter.

Schmidt, Siegfried J. 1973. Texttheorie: Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. München, W. Fink.

Schveiger Paul 1982. A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 12–52.

Szabó Zoltán 1992a. A szöveg történetisége. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 34–39.

Szilágyi N. Sándor 1980. *Magyar nyelvtan a X. osztály számára*. Bukarest, Editora Didactica Si Pedagogica, 17–52.

Terestyéni Tamás 1992. Szövegelméleti tézisek. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4, 7–33.

Todorov, Tzvetan 1978. Les genres du discours. Paris, Seuil.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996a. A magyar nyelv stilisztikája. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996b. Nyelvi tudás és szövegtípus. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 335–340.

Vater, Heinz 1992. Einführung in die Textlinguistik. München, Wilhelm Fink.

Werlich, Egon 1975. Typologie der Texte. Einwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik. Heidelberg, Quelle-Meyer.

12. A SZÖVEG STÍLUSA

- · a stíluskohézió legfőbb stiláris eszközei:
 - · a hangzáspárhuzamok és -ellentétek
 - · a szöveg stílusára kiható szó
 - és kifejezéskészlet
 - · a mondatépítés
 - · a mondatkapcsolással összefüggő mondatalkotás
 - · mondatsorozatot vagy szövegegészt átfogó stilisztikai alakzatok
 - · a képek és képrendszerek
 - · a stílus ökonómiája
 - · a stílusutánzás
 - · stílusárnyalat
 - · a műfajiság
 - · egyetlen nyelvi-stiláris eszköz dominánssá válása

1. A szöveg és a stílus viszonya

Stílusról csak szövegszinten beszélhetünk (Sanders 1973, 79; Szabó 1980a, 733; 1991a, 178; Szathmári 1983a, 335; 1994b, 17). Mivel stílusa mindenféle szövegnek van, ezért a **stílus szövegsajátosság**, így **része a szövegnek, egyik szintje** (Szabó 1995c, 148), szövegalkotási mintáktól meghatározott szövegezési mód (Sandig 1978, 26, 108), illetve a szövegalkotáshoz szükséges válogatás és elrendezés eredménye (Beaugrande-Dressler 1981, 16).

2. A szövegtan és a stilisztika kapcsolata

Sokféleképpen értelmezik a szövegtan és a stilisztika kapcsolatát. Károly (1979, 29) ikertudománynak nevezve őket, párhuzamos diszciplínákat lát bennük. Nagy Ferenc (1981, 69) a szövegtani stilisztikának az illetékességi körét szűkebbre vonja a stilisztikáénál. Szathmári (1983a, 338) a szövegtan stilisztikai részeként értelmezi mint szövegstilisztikát. Szabó (1995a, 198) szerint ennek a fordítottja is elképzelhető, vagyis hogy a szövegstilisztika a stilisztika egyik ága.

Kétségtelen viszont: "A szövegtan mindenképp új helyzetet teremtett a stilisztika számára: 1. egyrészt a nyelvtudományon belül megszüntette a stilisztikának a szöveg fölötti monopóliumát, s ezzel elvette kutatási területeinek egy részét, 2. másrészt azonban a szöveg nyelvtudományi vizsgálata, nyelvészeti leírása lehetőséget teremtett arra, hogy megkíséreljük elválasztani egymástól a szöveg grammatikai és stilisztikai jellemzőit" (Eőry 1996a, 134). Ebből tehát nyilvánvaló, hogy nem annyira a stilisztikát és a szövegtant szétválasztó sajátságokat érdemes hangsúlyozni, hanem – tudva azt, hogy szöveganalizálás nem lehetséges stilisztikai nélkül, de

a stilisztikai vizsgálódás is lehetetlen szövegelemzés nélkül – egymásrautaltságukat: a stilisztika és a szövegtan közötti szoros kapcsolatot érdemes figyelembe venni.

A szövegtan többszörösen segíti is a stilisztikát, főként a stilisztikai vizsgálat hasznosíthatja a szövegtan eredményeit. A stilisztika szempontjából lényeges, hogy "a részletek számbavételében kimerülő stilisztikai elemzés számára olyan elveket és technikákat kínál fel, amelyek segítségével a szövegegész stílusa ragadható meg [...], a stílustípusok jellemzése számára elméleti és módszertani analógiákat, mindenekelőtt a szövegtipológia eredményeit biztosítja" (Szabó 1988, 156).

A könyvnek ez a fejezete nyilvánvalóan jelzi a szövegtan interdiszciplináris jellegét: nyitást más tudományok, konkrétan a stilisztika felé.

3. Stíluskohézió

A stíluskohézió a szöveg "stílusát alkotó elemek összetartó ereje" (Szabó 1988, 105), illetve a szövegtípus stílusának pragmatikusan megfelelő kohézió. Nemcsak irodalmi művekben, hanem a köznapi szövegekben is: egy országgyűlési szónoklatban, egy halotti búcsúztatóban és egyéb szövegtípusokban is érvényesül a stíluskohézió. A "stílus mint kohézió" felfogás viszont túl tágnak minősíthető, hiszen túlzás a szöveg stílusát az irodalmi alkotás egységességével azonosítani.

A **stíluskohézió** legfontosabbnak érzett **stíluseszközei** nem egyetlen elvi alapról létrehozott rendszer elemei, mégis együtt említésüket stíluskohéziót teremtő szerepük indokolja:

- · a hangzáspárhuzamok és -ellentétek,
- · a szöveg stílusára kiható szó- és kifejezéskészlet,
- · a mondatépítés,
- a mondatkapcsolással összefüggő mondatalkotás,
- · a mondatsorozatot vagy szövegegészt átfogó stilisztikai alakzatok,
- · a képek és képrendszerek,
- · a stílus ökonómiája,
- · a stílusutánzás,
- a stílusárnyalat,
- · a műfajiság,
- egyetlen nyelvi-stiláris eszköz dominánssá: szövegszervező elvvé válása.

Stíluskompetencia, vagyis a nyelvi forma iránti érzékenység, a stílustípusok közötti különbségtétel kell ezek felismeréséhez, ezenkívül a stílust magában a szövegben kell megragadnunk, ezért lehetőség szerint teljes szövegekben vagy legalábbis nagyobb szövegegységekben célszerű a stíluskohézió (Szabó 1976) eszközeit vizsgálni.

4. A stíluskohézió legfőbb stiláris eszközei

Alapvetően a funkcionális stilisztika elemzési szempontjai által feltárt legjellemzőbb stílusvonások a stíluskohézió legfőbb stiláris eszközei. Ezek azok, amelyek a stílus révén hozzájárulnak a szöveg egységéhez.

4.1. A hangzáspárhuzamok és -ellentétek

Sok példával bizonyítható, hogy a versstruktúrát "hangzáspárhuzamok és -ellentétek (hangsúly, versmérték, sorvégi rím stb.) szervezik" (Kemény 1989, 107; kiemelés – Sz. N. I.], vagyis bizonyos fonémák halmozása, ellentéte, a velük való játék a költemény hangszerkezetében olyan lehetőségeket tár fel, amelyek támogatják a jelentést.

aki megért s megértet egy népet megéltet (Kányádi Sándor: Játszva magyarul)

Ebben az egyetlen mondatnyi játékos hangzáspárhuzamokat és -ellentéteket rejtő versegészben létkérdés summázódik. Hogy a nyelvőrzés népet megtartó erejét az alkotó mennyire egyszerű dologként látja megoldhatónak: sugallja három elemmel is: a játszva és a meg igekötő jelentéstartalmával, illetve az egymondatos szerkesztéssel. A bravúros hangzású forma az egységességet sugalmazza a szinte homogén palatális magánhangzóival, illetve két hangnak: az e-é-nek nem annyira az oppozíciójára, hanem sokkal inkább rokonságára épülő egyneműségével, hiszen ezeknek a hangoknak a fonetikai oppozíciója nem éles. A homogenitás ugyanakkor explikált nyelvi ellentéteket köt egymáshoz: a cselekvő és a műveltető igét (megért – megértet) egy kapcsoló kötőszóval egyenrangúsítva halmozza, hasonló hangzású igéket keresztrímbe helyezve villant egymásra, illetve a hasonló hangzású szótagokat (megértet – megéltet; megért népet) rímeltetve nem rokon, de mégis egymással konvergáló, szemantikai kapcsolatba lépő jelentéseket fűz egymáshoz: aki megért egy népet, [emiatt] megértet, [és ezért] megéltet. Így a párhuzamosítható hangzásszerkezetek parallel és ugyanakkor egymásból következő jelentésekkel kapcsolódnak össze. A cím és a vers domináns magánhangzóiból születő hangzásellentét kapcsol vissza az esetlegesen csak automatikusan elolvasott címhez, és mindkét szava nyomatékossá válik. A mű írásjeltelensége a hangzást, a szünettartást megváltoztatva a hangsúly eltolásával a jelentésvariáláshoz is hozzájárul. Az olvasó ugyanis felfoghatja az első két sort egy egységnek: alárendelt tagmondatnak, és ebben az esetben enjambement-t feltételez a 3. és 4. sor között, a népet tárgyat a főmondat igei állítmányához kötve, de ezzel a valószínűbb tagolással szemben elképzelhető egy másik is: a népet szót mindkét állítmány hátravetett tárgyának gondolva, mert a 3. sor után is lehetséges szünetet tartani, kiemelve a főmondatot.

Nyelvünk hangzórendszerét és a mű hangzásszövetét összevetve megállapítható: a csupa e-é monoton és nem kellemes hangzású, a meg- háromszori ismétlése egyhangú, a zöngés-

zöngétlen mássalhangzók 8 : 10 aránya noha közel áll a kiegyenlítettséghez, de a *t*-k feltűnő dominanciája, különösen szóvégeken a konszonánsok szubjektív gyakoriságát sugallja.

S mindez hogyan konvergál a versjelentéssel?

A határozói igenév – a vers látszólagos egyszerűsége, rövidsége ellenére – polivalens elem: akaratlanul is tudatunkba idézi a nyelvkönyvek címlapjain, előszavában ígért: *játszva* tanulást, a mű ismeretében a szavakkal való játékot és nyilvánvalóan főjelentésként a létkérdés könnyű megoldhatóságát is. A *magyarul* megint csak poliszém szóként értelmezhető, hiszen nemcsak módhatározói, hanem állapothatározói értelme is felcsillan, mivel nem kizárólag a játszás módjára, hanem játékos 'magyarként létezve' jelentésében is érthető. Ezt az utóbbi értelmezést támogatja meg 'a nyelv húrjait játékosan pengetés' sejtetése a címmel és a mű nyelvi játékával.

A költemény tömörségének letéteményesei az igék, amelyek konszonanciáját erősíti az azonos igekötő, disszonáns zengését a tő- és toldalékeltérés.

A vers látszólagos egyszerűsége mögött tehát épp a hangzás szervezte formának, stílusnak köszönhetően rejtett többértelműség húzódik meg, sokféle jelentést sugallva.

4.2. A szöveg stílusára kiható szó- és kifejezéskészlet

Sokszor a stílus a szöveg szemantikai elemeiből adódik, illetve ennek a fordítottja is igaz: a jelentés stílus is. Valóban sok esetben a kellő szó lép elő stílust szervező erejűvé. Például Móricz szövegrészletében – többféle stiláris szerepet betöltve – az egyik leghétköznapibb igénk uralja a szöveget: meseszerűséget éreztet a *ment, ment, mendegélt* mesei fordulat asszociálásával, balladai homályt kelt a fanatikus módon végrehajtott monoton cselekvés érzékeltetésével, a vándorlás időtlenségét, a puszta nagyságát, a megtett út beláthatatlanságát is sejteti, sőt nagyon expresszív prózaritmust biztosít:

Az asszony pedig ment, ment, elment. Elveszett a nagy pusztán. A nap egyre feljebb hágott az égen, s nézte, ahogy a fekete asszony vászonfehérben tovább ballagott a pusztán. Az pedig csak ment, csak ment. Haza se nézett, csak ment, addig ment, addig ment, míg a puszta el nem nyelte. Addig ment, addig ment, míg el nem érte a Dunát. Azon is átalment, ladikos embert lelt, az áttette. És ment.

Ment, amerre hallotta, hogy juhászok szoktak legeltetni.

Ment az egész nyáron, ment, amíg csak a hó le nem esett, minden fődet bejárt, minden nyájat megkeresett, minden juhásszal leült s megkérdezte, ilyen meg ilyen derék kis hallgatag embert a háromszáz juhával.

Téllére hazament a falujába.

(Barbárok)

Babits *Messze... messze* című költeményében a névszók "egyeduralmával" **nominális stílus**t teremtve, a turistákat csalogató képeslapoknak minden lényegeset kiemelő és állóképszerűséget sugalló jellegét hangsúlyozza:

Frankhon, Vidám, könnyelmű nép. Mennyi kirakat, mennyi kép! Mekkora nyüzsgés, mennyi hang: masina, csengő, kürt, harang.

A cselekvések, történések gyors változását visszaadni képes igék dominanciája a verbális stílus dinamizmusát jelzi Áprily Lajos Zápor című versében:

> Most felleg gyűl, szél jár, villám fakad, szürkébe fúl Visegrád omladéka. Esik. Tán szíve is belészakad, oly lelkendezve szól lomb közt a béka.

Sokszor a szóválasztással a poétikai hatásra törekvés a stiláris szövegszervező a reklámszövegekben:

Falat rengető falat!

 hirdeti a McDonald's reklám, amely az azonosalakúság sajátos esetét használja ki: homonim tövek homonim toldalékai által teremtett azonos hangzású formák nyitnak és zárnak egy felhívó jellegű felkiáltást. Ennek a reklámnak a hatásossága egyrészt az akusztikumban rejlik: a homonímiára épülő, mély hangrendű "keretébe" a palatális vokálisok kontrasztív módon és a ritmust is növelve ékelődnek be, másrészt az azonos formák más jelentésű alakokat szembeállítva "nyelvi rejtvényt" adnak. Expresszivitásához ezenkívül még az is hozzájárul, hogy a falat rengető kiáltás túlzó tartalma a nagyméretű ennivalóra asszociáltat. (A kísérő kép is megerősíti ezt a sugallni kívánt jelentést.)

4.3. A mondatépítés mint szövegstílus jellemző

A mondatformálás jelentőségét nyilván az író értékeli igazán, aki azt hangsúlyozza:munkámban a legjobb szórakozást általában mondataim szövése szerzi. Aprólékos bíbelődésnek tetszik, holott valójában az alkotóerő próbája, a hozzáértés és a buzgalom, az írói tőke, amelyet e munkánkba fektetünk, különbözteti meg a művet a műkedvelői lelkendezéstől. Ismerjük mondanivalónkat, de hogyan mondjuk ki? A mondat határozza meg. Annak áttételén fordul ki írói tervünk a papírra, a véghezvitel állapotába; jó volt-e a tervezés vagy megbuktunk-e vele, itt derül ki. A jó mondat eleven, mint maga a teremtés" (Déry 1975, 409). Ez a vélemény annak ellenére igaz, hogy az egyes íróknak más és más a "mondateszménye".

A következő Krúdy-részlet a hangulatszuggesztióval konvergáló indázó mondatszerkesztést mutatja, amely többszörös összetettsége ellenére ritmikus prózát eredményez: a megközelítőleg azonos szótagszámú és szórendű kifejezések (commák) és tagmondatok (colonok) követik egymást (isocolonok):

Látta megnőni a körutak satnya fáit, a terek bokrait. a villamosvasútak hálózatát, a kávéházak ablakait, a lámpások számát.

> a színházakat és mulatóhelyeket, a boltokat és újságokat.

Látta

hogy ez a vállalkozó kedvű város hogyan rohan a csőd felé, terieszkedésével és mámoros életkedvével.

látta.

hogyan merül el adósságaiba a polgárság, hogyan fulladoznak a fényűzés terhe alatt az egyszerűséghez szokott családok, hogyan nevetik ki a múlt századbeli öregembereket, akik morált és megállást prédikálnak a vad hajszában...

(Mit látott Vak Béla Szerelemben és Bánatban)

 Az élőbeszéd hatását keltő, annak természetességét visszaadó egyik nyelvi forma a szabad függő beszéd (oratio obliqua libera vagy style indirect libre), az egyenes (oratio recta) és a függő beszéd (oratio obliqua) keveredéséből (Murvai 1980) születő, gyakran több mondatra is kiterjedő szövegépítési stiláris eszköz rendkívüli stílushatása abból fakad, hogy egybeolvad benne az író elbeszélése és hősének gondolatsora:

A számadó nem szól. Lovát elővezeti s felveti magát. Megy a vásár felé. Vadul vágtat, aztán bandukol. Kalapját szemébe húzza. Egész élete, minden álma elfoszlott. Fia biciklin akar élni, a lánya nem akar gazdáné lenni. Pedig a pusztai életnek vége... Azt ő úgy eltervezte már, hogy a jányt bementi a faluba... Nagygazdánét csinál belőle... Hajh...

Móricz Komor Ló című novellájában az írói narrációt észrevétlenül váltja fel hősének, Sárkány számadónak hosszas lelki vívódását és egyben a paraszti gondolkodás-, illetve beszédmódot tükröző szabad függő beszéde. Az olvasó a Kalapját szemébe húzza mondathoz értelemszerűen hozzákapcsolja: [és ezt gondolja magában, hogy] Egész élete... De éppen ennek a hiánya miatt alakul ki szabad függő beszéd, amelyben az egyes szám harmadik személyű megfogalmazásmód az írói kívülállást sugallja, miközben nyilvánvalóan érezhető, hogy ebben a szövegrészben a csikós belső monológszerűen önti ki fájdalmát, mivel Sárkány számadónak - és nem az írónak - az életkedvét is elvesztő lelkiállapotát szimbolizálják a három pontok és az indulatszós felsóhajtás. Tehát Móricz belülről világítja meg a lelki történéseket a szabad függő beszéddel (Kocsány 1996b, 342).

A retorikus kérdésre, a retoricitás sajátos jegyére építve teszi hatásossá Tandori Dezső Hommage című versének üzenetét:

Ki szedi össze váltott lovait, ha elhulltak, ki veszi a nyakába? ki teszi meg mégegyszer az utat értük, visszafelé, hiába?

Kardél-nyargalásod két oldalán még kettészelve is ez állatok hozzád lassult múlásukkal bevárják, amig kidől utolsó hátasod:

most még, nem deszka-földes-álruhásan, visszanézhetnél e hűlő vetésre hogy zokogás kockázzon koponyádban, kopogjon tört szemük dióverése.

A retorikusság nemcsak a szépirodalmat és a szónoki beszédeket hathatja át, hanem például egy Chokitót hirdető plakáton is retorikai kérdés hökkenti meg a szemlélőt:

A hurka talán szebb?

 A hiányos mondat speciális fajtái a félbehagyott mondatok révén keletkező elhallgatások. Ezek összhangban állnak a szecesszió titokzatosságra törekvésével:

Eh, olyan fáradt vagyok! Nem vagyok-e kimerült ettől az élettől? Talán mégis főbe kellene lőnöm magamat! A revolver megvan... itt van a zsebemben... Főbe... Nem, nem... hátha mégis... valami... az álmom... Nem szabad elrontani mindent. Az utolsó pillanatig sem lehet tudni biztosan... Én nem vagyok olyan mint más.

(Babits: A gólyakalifa)

4.4. A mondatkapcsolással összefüggő mondatalkotás

A "stílussal szorosan összefüggő szerkezeti formáknak szöveget elkülönítő funkciója is lehet" (Szabó 1991a, 182). Különösen a szabályostól eltérő konstrukciós formáknak tulajdonítunk stílusértéket.

A feleslegesnek, jellegtelennek érzett kapcsolatos kötőszók mondatok élén való kitétele sokféle szerepű lehet.

A következő novellarészletben nyilvánvalóan a meseiség éreztetését szolgálja:

És boldog arccal vették föl a kapát, hogy harminc krajcárért dolgozzanak a méltóságos Batáryak üdvére. És a cigányleányok is boldogok voltak e napon. És így folyik ám a répakapálás szép Magyarországon.

(Ady: Répakapálás)

Máskor ritmikus hullámzást kelt a nem szűnő kötőszósorjázás:

Köszönet neked, mert szőke voltál. És neked, mert fehér voltál. És neked, mert a kezed szép volt. És neked, mert ostoba és jó voltál. És neked, mert okos és jókedvű voltál. És neked, mert türelmes és nagylelkű voltál. És neked, mert betakartad hajaddal arcomat, mikor megbuktam és rejtőzni akartam a világ elől, s neked, mert tested meleget adott a testemnek, mikor fáztam az élet magányában. És neked, mert gyermeket szültél nekem. És neked, mert lefogod majd puha ujjakkal a szemem. És neked, mert kenyeret és bort adtál, mikor éhes és szomjas voltam.

(Márai Sándor: Füves könyv)

A bibliás stílus, a bibliai nyelv cseng a fülünkben, az, ahogy Károli Gáspár fogalmazott:

1. A föld pedig kietlen és puszta vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett. 3. És monda Isten: Legyen világosság: és lőn világosság. 4. És látá Isten, hogy jó a világosság: és elválasztó Isten a világosságot a setétségtől. 5. És nevezé Isten a világosságot nappalnak, és a setétséget nevezé éjszakának: és lőn este és lőn reggel; első nap.

Máskor épp az elliptált kötőszók válnak stílusjellemzővé. A következő Esterházy-jegyzet szellemességét az ügyes elliptikus mondatkapcsolásban megbújó párhuzamnak és ellentétnek köszönheti:

OKOSKODÁS – A jó ellenzék: mutatja, ami nincs, ami épp hiányzik. Hát ez most még nem mutatja. A jó kormány: mutatja, ami van, amit épp akarunk. Hát ez most még nem mutatja.

Többszörös párhuzam formálódott ebben a kis írásban: az ellenzék és a kormány között a jó és a mutatja párhuzamosító hatásának köszönhetően. Ugyanakkor ezek tartalmi ellentétek is: a kormánnyal mindig opponál az ellenzéke, az elv és a gyakorlat oppozíciója pedig mivel tudott dolog, ezért ezt nem kell nyelvileg jelölni. Az író is csak jelzésszerűen utal rá: most még, de a következtetés levonásának hiánya [tehát nem jó ellenzék, tehát nem jó kormány]: elhallgatása sejtetőbbé teszi a tudat által úgyis pótoltat.

Stílussajátosságként lehet felfogni az alkotások szövegmondatainak önállóságát-önállótlanságát is (Szilman 1967, 115). Ugyanis kihat a szövegre az a mód, ahogy a szerző összefüggővé teszi szövegét tartalmas szavakkal és névmásokkal. "A szemantikailag viszonylag önálló mondatok így eléggé elkülönült egységek maradnak a bekezdésen belül, következésképpen a szöveg szerkezeti karaktere szétszórtabb, lazább" (Békési 1982a, 25).

Style coupé (szaggatottság) jellemzi Pilinszky Kráter című versének indítását:

Találkoztunk. Találkozunk. Egy trafikban. Egy árverésen. Keresgéltél valamit. Elmozdítasz valamit. Menekülnék. Maradok. Cigarettára gyújtok. Távozol.

Távirati stílusban ír a költő egy találkozásról, nemcsak teljes dísztelenséggel, hanem teljes "eszköztelenséggel" is. De éppen ez az eszköze: az elliptikus, rövid mondatos forma. Végtelen pontossággal rögzíti az alkotó a cselekvéseket (Keresgéltél valamit. Elmozdítasz valamit. Cigarettára gyújtok. Távozol.), a belső rezdülést, az elbizonytalanodó szándékot (Menekülnék.) és konkrétsággal a helyszínt (Egy trafikban. Egy árverésen.). Tetten érhető itt az első fokú ikonitás: a szöveg stílusa és jelentése közötti kapcsolat: félénk, merev, gyors, szünetekkel szétszabdalt mozdulatok, nem mutatott érzelmek - rövidre tördelt, "szögletes", gyorsan lezáruló kijelentő mondatok. A két ember közötti feszültség ábrázolásának a lényegre szorítkozó szűkszavúság, az aprózódó mondatfűzés felel meg.

A mondathasadás (Péter 1991, 209) is hatásos eszköz prózában és versben egyaránt. Móricz Ady ravatalánál tartott gyászbeszédének egyik bekezdését erre építi fel. Itt a mondathasadás a hódolat jeleit sorolva párhuzamosító szerepű, sőt az alárendelt tagmondatok főmondattól való függetlenedése miatti széttagolás következtében erőteljesebb értelmi és érzelmi nyomatékot hordozó, vallomásos jellegű és feszült lelkiállapotot kifejező lesz:

Adv Endre a ravatalon.

Ki volt, akit ma annyian állunk körül, hogy hódolatot adjunk neki, ma, mikor megszűnt minden hódolat minden hatalom megszemélyesítői előtt. Hogy tömjént gyújtsunk előtte, ma, mikor ki kell húnynia minden tömjénnek minden oltárokon. Hogy szeretetünk aranyát s háláink drágakincsét szórjuk elébe, ma, mikor nincs többé senki, akit a tömegek fölött az aranynak és a hatalomnak személyes uralma megillessen.

Jól érzékelhető, hogy a mondathasadásos szövegképzés hatásosan konvergál az ellentétre építkező, kissé archaizáló stílussal (minden oltárokon, háláink).

Tóth Árpád a három ponttal mesteri módon vetíti ki Jó éjszakát című költeményének nem folytatásos versmondataiba a rezignált ember enerváltságát, az elalvás előtti állapot éberségvesztését, akarattalanságát, lelassult gondolkodásmódját, amikor gondolattöredékek rendelődnek egymás mellé:

Majd egyszer... Persze... Máskor... Szebb időkben... Tik-tak... Ketyegj, vén, jó költő-vigasz, Majd jő a kor, amelynek visszadöbben Felénk szive... Tik-tak... Igaz... Igaz...

A népdalok jellegzetessége a kezdő képükhöz kötőszóval nem kapcsolódó folytatás (Balázs János 1992, 425), de a teljesen azonos mondatszerkezet involválja a párhuzamba állítást:

Akinek nincs vágott fája, vágasson. Akinek nincs szeretője, válasszon.

4.5. A mondatsorozatot vagy szövegegészt átfogó stilisztikai alakzatok

"A stilisztikai alakzatok a hangtani, szókészleti, alak- és mondattani jelenségeket is felhasználó olyan szerkesztésmódok, amelyek egyszerre töltenek be stilisztikai és szövegszervező (kohéziós) szerepet" (Szathmári 1983a, 349).

 A mondatláncokra, a szövegegészre kiterjedő ismétlés hatékony módja a stíluskohézió megteremtésének.

Reklámfogásként is hatásosa Fa dezodor reklámjában az ismétlés:

Fedezd fel a Fa új **frissességét**! Ilang-hang. **Frissítő** varázs, egzotikus bűvölet. **Élő frissesség** és lendület. Egy új világ, amely magával ragad. Érezd a **frissesség** forrását. Fa – szárnyaló **frissesség**.

Az elő- és utóismétlés összekapcsolódása (szümploké) a retorikus szövegszervezés feltűnő eszköze azáltal, hogy változatlan szövegkontextusban (Ne kívánj ... reménytelen.) kétsoronként azonos mezőösszefüggésbe tartozó, de antitetikus elemek (szabad, rab; gazdag, szegény; él, meghal) szerepelnek:

Reménytelen! Reménytelen!
Jegyezd meg e szót, dobd el a többit.
Ne kivánj szabad lenni: reménytelen.
Ne kivánj rab lenni: reménytelen.
Ne kivánj gazdag lenni: reménytelen.
Ne kivánj szegény lenni: reménytelen.
Ne kivánj élni: reménytelen.
Ne kivánj meghalni: reménytelen.
Reménytelen, reménytelen.
(Weöres: A reménytelenség könyve)

Az unalomig hajtogatott ismétlés funkcióssá válását sejteti a következő szövegrészlet azzal, hogy a túlhajtott formával tisztázatlan, zavaros, saját okfejtésébe belebonyolódó gondolatformálást érzékeltet:

...nem szeretek írni és nem szeretek felolvasni és nem szeretek újságban, könyvben megjelenni, nem szeretem a pénzt, nem szeretek semmit, nem szeretem magamat sem, azt sem szeretem, hogy nem szeretek semmit és azt sem szeretem, hogy nem szeretem, hogy nem szeretek semmit és azt sem szeretem, hogy nem szeretem, hogy nem szeretem, hogy nem szeretek semmit és azt sem szeretem, hogy nem szeretem, hogy nem szeretem, hogy nem szeretek semmit...

(Garaczi László: Katharmoi)

Sajátos ebben a sokszoros ismétlésben az általános (alanyi) és a határozott (tárgyas) ragozás alakjainak váltogatása és az értelmezhetőség határát túllépő sorjázás követhetetlenségbe, értelmetlenségbe torkollásának felmutatása.

Garaczi egy másik szövegében a **tautológia karikatúrájává válik az ismétlés** azáltal, hogy a költő a főmondati gondolatot azzal fosztja meg igazságtartalmától, hogy mellékmondata a főmondat szó szerinti ismétlése. Az alkotó a hangról hangra való ismétléssel jelzett semmitmondást még tovább "fokozza" három strófán keresztül az állító és tagadó logikai minőség variálásával, ezáltal is átstrukturálva a szövegszerkesztést:

Nem a levegőbe beszél, aki nem a levegőbe beszél.
[...]
Nem a levegőbe beszél, aki a levegőbe beszél.
[...]
A levegőbe beszél, aki a levegőbe beszél.

József Attila *A kozmosz éneke* című művében szövegszervező erővé lép elő az ismétlés. Ebben az alkotásban nemcsak a tartalom, de a girlandos ismétlődés is bravúrosan összefűzi a szonettkoszorú részeit, hiszen minden szonett utolsó sora azonos a következő első sorával, ráadásul az utolsó, vagyis a 15., a mesterszonett az előző 14 szonett indító soraiból áll össze, így adva tartalmi és formai zárlatot az alkotásnak:

1.
Külön világot alkotok magam,
mert mint baktériumnak csepp is tenger, [...]

2. Kerengő bolygó friss humusza lelkem, nehéz ekével szántja milliárd [...]

15. Külön világot alkotok magam. Kerengő bolygó friss humusza lelkem, [...]

Illyés Gyulának Babits ravatalánál mondott búcsúztatójában struktúrateremtő alakzat a
gondolatritmus (Köszönjük neki... Köszönjük neki), amelynek anaforikus ismétlései
kiválóan konvergálnak a halotti búcsúztatás alkalmával, a gyászbeszéd műfajával, hangulatával, párhuzamos szerkesztésükkel ritmikussá, retorikussá, patetikussá téve a szöveget, horizontális oszcillálást teremtve a vertikális vibráláshoz a reális és a metaforikus
közötti váltásokkal:

Köszönjük neki a példaadást arra, milyen emberré kell válnia a magyarnak, s méltó embervoltunkban milyen magyarrá kell továbbfejlődnünk. Köszönjük neki a méltó hazát s a népek hazáját, Európát, melyet úgy szerzett meg, hogy szellemünk határait a végtelenségig terjesztette. Köszönjük neki ezt a nemes hódítást, s azt a vigasztaló dicsőséget, hogy volt pillanat, amidőn Európa hazátlanná vált eszméje Magyarországon talált menedéket, az ő szívében. Csodálkozni fog a világ, ha majd felfedezi, hogy a két ezrede vívódó lelki rend, az értelem, a szabadság és a szépség oltártüzét e nehéz esztendőkben hol táplálták tovább, s ki táplálta. Ő tanított tárgyilagosságra bennünket. E tárgyilagosság bizonyosságával mondom: a két világhá-

ború közt föleszmélő emberiség legnagyobb szelleme élt közöttünk; annak tetemét tesszük ma a sírba.

Köszönjük neki a példaadást, hogy mindenkoron csak az lehet szép, ami igaz. Köszönjük neki a forradalmi merészséget, a dacos kitartást, ahogy a zűrzavar veszélyeiben is megszólaltatta ennek az örök igaznak és szépnek új zengésű hangját. Köszönjük neki a hit vonzó varázsát, hogy mindenek ellenére is van miért dolgozni és küzdeni: utolsó percig szembeállni a világ és a test árulásával. Láttuk teste elmúlását. Előbb hangját, aztán járását, aztán erejét ragadva el, szinte darabokban tépte el tőlünk a halál. Most, hogy egészen eltűnik, most fogjuk látni ámulva és hátrálva – mily hatalmas az, ami örök beňne, mily óriási fény lobban fejünk fölé. Test nem érdemelte meg jobban a békét, lélek a magasságot.

Köszönjük neki a példaadást a magatartásra, az élet, a félreértések elviselésére. Nem volt magyar költő, akit több támadás ért, mint őt, a legnagyobb magányost. Igaz, ez a magány is küzdött és csatázott, ahogy a magányos lámpa is szüntelenül sérti és nyilazza a sötétet.

A refrén – akár elő- akár utórefrén fajtájában – erőteljes és **feltűnő szövegszervező sajátosság**, mert eltérő szövegkörnyezetben ismétlődnek meg azonos elemek. Radnóti *Töredék* című versének **előrefrén**je beépül a versmondatba, a mű szerves részévé válva, annak keletkezési idejét helyezi reflektorfénybe:

Oly korban éltem én e földön, mikor az ember úgy elaljasult, hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra.

Arany Ágnes asszony című balladájának utórefrénje független versmondatként a tragikus légkört tartja fenn úgy, hogy a változó kontextus hatására a változatlan módon megismételt fohásznak az értelme módosul: hol Ágnesnek, hol Ágnes környezetének, hol a bíráknak, sőt esetleg a költőnek a szájába illő óhajként. Egyben az asszony megőrülésének fázisait is megörökíti: hiszen az *Oh, irgalom atyja ne hagyj el!* eleinte a még épeszű ember Istenhez intézett könyörgése, később pedig már az eszelős tudattalanul, csak sztereotip módon mormolt mondata. Így ad folyamatjelleget "változatlanságában" is a refrén.

 Az ellentét is nagyon fontos és figyelemkeltő szövegszervező elv (Békési 1982a, 1986, 1993).

A kapcsolatos kötőszók megléte "félrevezető" jellege ellenére is antitetikus szövegszerkezetet mutathat:

A gyermekkor természetes igénye: szabadság. **S** a mai gyermeket szinte ketrecbe kényszerítik.

A felnőttkor természetes igénye: élet. S a mai felnőtt, vagy alig-él, vagy maga és mások rovására, rejtek-utakon él.

Az öregkor természetes igénye: nyugalom. S a mai öreg, minthogy korábbi igényei ki nem elégülhettek, még a sír szélén is szabadságot és életet akar.

(Weöres: Természetes igények)

Az s stiláris funkciójára – hogy mögötte ellentét húzódik – épp a mondat eleji ismétlés hívja fel a figyelmet. Éppen ezáltal lesz ennek a jellegtelen kapcsolatos kötőszónak stílusértéke.

Gyulai Pál Arany János halálának egyéves évfordulóján mondott beszédét végtelenül egyszerűen és mégis hallatlan nagy művésziséggel, oppozíciókra építve indítja:

Ezelőtt egy évvel, október 22-dikén, épen ez órában haldoklott Arany János egyik szobájában e palotának, melynek dísztermében íme emléke ünneplésére gyűltünk össze. Hatvanöt év időköze választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az akadémiai palota koporsójától. Egy egész élet tárul elénk, látszólag csendes, nyugalmas, mégis tele ellentéttel, küzdelemmel és szenvedéssel. Ki gondolta volna, hogy a düledező kunyhó méla, sápadt gyermekében lángész szunnyadjon? Ki képzelte volna, hogy a bátortalan, hallgatag diák egy új világot nyisson költészetünkben s nyelvünk alig ismert bájait tolmácsolja? Ki jósolta volna meg, hogy a vándor szinészújoncz, a ki a szinpadon semmi sikert nem tudott kivívni, egykor Shakspere és Aristophanes remek fordításával ajándékozza meg nemzetét? Ki hitte volna, hogy az iskoláit sem végzett ifjú magányában többet tanúljon, mint a mennyit tanárai tudnak? Ki remélte volna, hogy az egyszerű vidéki jegyző egyszerre országos hírre emelkedjék s néhány év múlva Magyarország legkitünőbb emberei között foglaljon helyet?

Mivel hatásos bevezetővel lehet a szónoknak a hallgatóság figyelmét magára és beszédére irányítania, ezért meghatározó jelentőségű Gyulai bevezetése, amelyben a második mondat szavai között észrevétlen és mégis háromszoros ellentét feszül: szalontai – akadémiai, kunyhó – palota, bölcsőjét – koporsójától. A továbbiakban is a gondolatritmust adó mondathalmaz azonosságot sugalló kérdőszóihoz (Ki... Ki... Ki... Ki... Ki) kötődő részek a meglepő mondanivalót kontrasztokkal fejezik ki (sápadt gyermek – lángész; hallgatag – nyelvünk alig ismert bájait tolmácsolja; színpadon semmi sikert nem tudott kivívni – Shakspere és Aristophanes remek fordításával ajándékozza meg; iskoláit sem végzett ifjú – többet tanúljon, mint a mennyit tanárai tudnak; egyszerű jegyző – országos hírre emelkedjék). Ezeknek a gondolatoknak a sorrendje ráadásul egyfajta fokozást is jelent az igékben kifejezett jelentéstartalommal (gondolta, képzelte, jósolta, hitte, remélte).

A tükörszerkezetű mondatalakzat, a kiazmus is lehet versszöveget átfogó hatású Weöres
 Egysoros versek egyik darabjaiban:

Fény a lámpában, lámpa a fényben.

• Kosztolányi Halotti beszéd című versében a temetési gyászbeszéd retorizáltságát evokálják a stilisztikai alakzatok: a gondolatritmus (Nézzétek e főt... Nézzétek, itt e kéz), a párhuzam (Nem élt belőle több és most sem él, / s mint fán se nő egyforma két levél), az ellentét (a kimondhatatlan ködbe vész / kővé meredve, / mint egy ereklye) és a mondatszerkezetek arányos, sőt ritmikus elhelyezése:

Okuljatok mindannyian e példán. Ilyen az ember. Egyedüli példány. Nem élt belőle több és most sem él, s mint fán se nő egyforma két levél, a nagy időn se lesz hozzá hasonló. Nézzétek e főt, ez összeomló, kedves szemet. Nézzétek, itt e kéz, mely a kimondhatatlan ködbe vész kővé meredve, mint egy ereklye, s rá ékírással van karcolva ritka, egyetlen életének ősi titka.

4.6. A képek

A nyelvi képekben jelentkező szemantikai ugrás éppen jelentésbeli összeférhetetlenség miatt meglepő és hatásos:

Tar ágak-bogak rácsai között Kaparásznak az őszi ködök, a vaskorláton hunyorog a dér.

Fáradtság üli a teherkocsit, de szuszogó mozdonyról álmodik a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, lompos, sárga lomb tollászkodik és hosszan elborong. A kövön nyirkos tapadás pezseg.

Batyuba szedte rongyait a nyár, a pirosító kedvű oda már, oly váratlanul, ahogy érkezett.

Ki figyelte meg, hogy míg dolgozik, a gyár körül az ősz ólálkodik, hogy nyála már a téglákra csorog?

Tudtam, hogy ősz lesz s majd fűteni kell, de nem hittem, hogy itt van, ily közel, hogy szemembe néz s fülembe morog.

(József Attila: Ősz)

Ebben a műben az őszi tájat és magát az évszakot a költő egyetlen impresszióba sűríti bele, és a természet életéből azt a pillanatot ragadja meg, amikor még nem az élettelenség az úr. Ennek adekvát kifejezője a fogalmakat, természeti jelenségeket is megszemélyesítő verbális stílus. Ezáltal a megszemélyesítés mint a költemény uralkodó képalkotási módja stíluskohéziót teremtő eszközzé válik. Noha így "lelkes lény" lesz a köd, a dér, a lomb, a nyirkos tapadás, a nyár, az ősz, ám az igék révén mégsem a szöveg mozgalmassága nő meg – mivel ezek vagy nem mozgást, vagy nem gyorsat jelentenek -, hanem plaszticitása: képszerűsége, érzékletessége.

Az első strófában az őszi ködök élővé válnak a kaparásznak csonka igei metaforával. Ebbe a képbe illeszkedik bele szervesen az ágak-bogak rácsai birtokos jelzős szerkezetben megjelenő teljes főnévi metafora. Így hozva létre azt a komplex képet, amelyhez látszólag szervetlenül csatlakozik egy egyszerű kapcsolatos mellérendeléssel egy másik természeti jelenség újabb perszonifikációja: hunyorog a dér. A kapcsolódás szervessé válik a képletesen értett rácsai és a valóságosan értendő vaskorláton szavak tartalmi egybejátszása miatt.

A költőiség jeleként az álom-valóság villódzása teremti meg a második strófa többszörös perszonifikációját: a szuszogó, hazatérő, álmodó teherkocsit. Ez a három metafora a kellemes otthonosságnak a képét sejteti, de ezekkel a pozitív tartalmakkal szemben áll a "fáradtság" miatt vakvágányon álló teherkocsi negatív képe, amely az otthontalanságot, a veszteglést, az útvesztést asszociálja. Ez a metaforasorozat olyan grammatikai metaforával egészül ki (fáradtság üli a teherkocsit) - komplex képet teremtve -, amelyben vonzattévesztéssel a tárgyatlan ige tárgyasan szerepel, és ehhez kapcsolódva állapotot jelző fogalom (fáradtság) személyesül meg.

A harmadik versszakban a költő a szemlélődő ember szemmozgását követve újabb tájelemeknél áll meg, és előbb a falomb, majd a nedves kő képét merevíti ki. A lomb megelevenedését két melléknévi (kedvetlen, lompos) és két csonka igei metafora (tollászkodik, elborong) komplex képpé való összefonódása teremti meg. Ezeket még tovább színezi negatív előjelű hangulatfestő jellegük, A lomb szóhoz kapcsolódó jelzőhalmozás – amely a metaforikus kép részletezését szolgálja - részben a hangulatfestés eszköze (kedvetlen, lompos), részben a hiteles tájfestésé (sárga). – Az ugyanebbe a strófába tartozó, a nedves kő látványát megörökítő mondat kétszeresen is meglepő szótársítású: az alany-állítmány és a jelzős szintagma is. Alighanem szócserével újította meg József Attila a szokványosabb tapadó nyirkosság jelzős szószerkezetet. Így lesz a tapadás metonímia expresszív kifejezőeszköz.

A harmadik strófa után a költő éles képváltással elkoptatott, tehát exmetaforával (érkezett) és újszerű, ezért expresszív metaforával festi meg az antropomorfizált nyarat, még pontosabban a nyárutót. Ezt igazolja a rongyait "batyuba" szedő nyár képének lefestése, mivel felötlik bennünk a metafora hasonlósági alapja: a megmaradt, kevés értéket a jövőre eltevő, átmentő, kifosztott koldus képe. Ez egyértelműen az értékvesztést jelzi, különösen a nyár értelmező jelzőjével szembesülve, amely az életet, az ifjúságot, az örömöt szimbolizáló piros szín emlegetésével pozitív hangulati asszociációt kelt, és egyben leplezetlen kontrasztot teremt a halódó, sápadt, sárga lombbal. Vitathatatlan, hogy a pirosító szó kapcsán felrémlik a természetellenes, a mesterséges jókedv látszatát keltés fogalma is.

Az ötödik versszakban határozott síkváltással a megszemélyesített ősz mellett a munkálkodó ember képe is megjelenik. Az ősz ólálkodik csonka metaforához – amely a hangulatfestés révén leértékelést jelent – komplex költői képpé válva egy új csonka igei (csorog) és főnévi metafora (nyála) csatlakozik. Az utóbbi kettős értelmű: az őszi ökörnyál képzete közömbös, de az őszi ködös, nyirkos időé kellemetlen.

A költőnek az ősz miatti személyes érintettsége, sőt veszélyérzete a költemény két megszemélyesítésében – megint csak komplex képet alkotva – válik világossá, hiszen irritáló élőlénnyé lesz az ősz: szemenbe néz s fülembe morog.

Az Ősz cím olvasásakor állóképet vár az olvasó a verstől, hiszen tapasztalatunk, ismereteink alapján erre az évszakra az élet lelassulása a jellemző. Sajátos módon ebben a versben viszont az igei megszemélyesítések rendszere teremti meg a vers stíluskohézióját.

4.7. A stílus ökonómiája

A stílusra kiható szövegjellemzők: az **entrópia** és a **redundancia** is csak szöveg(egész)ben ragadható meg. A szöveg stílusára nemcsak az jellemző, mit hogyan fogalmaz meg az alkotó, hanem az is, mit és mennyit hagy el.

Egyetlen műben: Arany Zács Klára című balladájában érdemes végigkövetni a sűrítettség és terjengősség stíluskohéziót teremtő eszközeit. Ez a két fogalom egyértelműen ellentét, sőt egymást kizárja. A sűrítésnek hírértéke van a köznyelvben is, még inkább a szépirodalomban. Igazi hatása azonban nemcsak a teljes szerkezetű mondatokkal szembeállítva mutatkozik meg, hanem sokkal gyakrabban a jelentésbeli fölösleget tartalmazókkal szemben.

A ballada műfajához – amelynek alapvető sajátossága a homály – természetszerűleg társítjuk a tudatosan alkalmazott eljárását: a sűrítést, a tömörítést, viszont összeegyeztethetetlennek érezzük vele a terjengősséget, holott ez következménye a vers erőteljes retorizáltságának.

ZÁCS KLÁRA (Énekli egy hegedős a XIV-ik században.)

Királyasszony kertje Kivirult hajnalra: Fehér rózsa, piros rózsa Szőke leány, barna.

"Királyasszony néném, Az egekre kérném: Azt a rózsát, piros rózsát Haj, beh szeretném én!

"Beteg vagyok érte, Szívdobogást érzek: Ha meghalok, egy virágnak A halottja lészek!" "Jaj! öcsém, Kázmér, Azt nem adom százér' – Menj! haragszom… nem szégyelled? Félek, bizony gyász ér!

"Sietős az útam, Reggeli templomra; Ha beteg vagy, hát fekügy' le Bársony pamlagomra." –

Megyen a királyné, Megyen a templomba; Szép virágok, deli szűzek Mind követik nyomba. Könyörögne, nem tud, Nem tud imádkozni; Olvasóját honn feledé. Ki megyen elhozni?

"Eredj, fiam, Klára, Hamar, édes lyányom! Megtalálod a térdeplőn, Ha nem a diványon."

Keresi a Klára, Mégsem akad rája: Királyasszony a templomban Oly nehezen várja!

Keresi a Klára, Teljes egy órája: Királyasszony a templomban De hiába várja.

Vissza se' megy többé Deli szüzek közzé: Inkább menne temetőbe A halottak közzé.

Inkább temetőbe, A fekete földbe: Mint ama nagy palotába Ősz atyja elébe!

"Hej, lányom, lányom! Mi bajodat látom? Jöszte, borúlj az ölemre, Mondd meg, édes lyányom."

"Jaj, atyám! nem – nem – Jaj, hova kell lennem! Hadd ölelem lábad porát, – Taposs agyon engem!... Harangoznak délre, Udvari ebédre; ...Akkor mene Felicián A király elébe.

A király elébe, De nem az ebédre: Rettenetes bosszuálló Kardja volt kezébe'.

"Életed a lányért Erzsébet királyné!" Jó szerencse, hogy megváltja Gyönge négy ujjáért.

"Gyermekemért gyermek: Lajos, Endre halj meg!" Jó szerencse, hogy Gyulafi Rohan a fegyvernek.

"Hamar a gazembert... Fiaim, – Cselényi!..." Ott levágák Feliciánt A király cselédi. –

"Véres az ujjad, Nem vérzik hiába: Mit kivánsz most királyi nőm, Fájdalom dijába?"

"Mutató ujjamért Szép hajadon lányát; Nagy ujjamért legény fia Borzasztó halálát;

A más kettőért Veje, lánya végét; Piros vérem hullásáért Minden nemzetségét!"

Rossz időket élünk, Rossz csillagok járnak: Isten ója nagy csapástól Mi magyar hazánkat!

- A ballada műfajra jellemző tudatos homálykeltés szándékával összhangban áll Arany szövegének elliptikussága. A sűrítés elhagyással (detractio) jár, és ennek hatására sok információ sűrítődik kevés nyelvi elembe. Ennek a különböző nyelvi szinteken (tagmondat, mondat, szöveg) megvalósuló különféle fajtái eltérő stiláris szerephez jutnak.
- Sűrítés jele lehet a toldalékelmaradás is: Életed a lyányért / Erzsébet királyné! Ez egyben a grammatikai-mondatrészi szerepet is homályban hagyja: mivel alanynak és tárgynak egyaránt tűnhet az Életed alak, de így lesz erőteljes érzelmi nyomatékú.
- Az elhagyásnak egyszerű formája az aszindeton. Egyetlen tagmondatokat bevezető mellérendelő kötőszó sincs a szövegben, alárendelő is csak elvétve (3 ha, 2 hogy 1 mint). A főmondat és mellékmondat összefüggésére az utalószó kitétele is elegendő, hiszen a kötőszót e kettő egymásra vonatkozása miatt odaértjük: [Amikor] Harangoznak délre / Udvari ebédre; / Akkor mene Felicián / A király elébe. - A magyarázó kötőszót helyettesítő kettősponttal hívja fel a figyelmet az okra a narrátor: A király elébe, de nem az ebédre: [ugyanis] Rettenetes bosszuálló / Kardja volt kezébe. – A szintagmák közötti egyszerű kapcsolatos mellérendelést kifejező és elhagyása bizonyára a fájdalomdíjkérés megállíthatatlan halmozását érzékelteti: Mutató ujjamért / Szép hajadon lányát; / nagy ujjamért legény fia / Borzasztó halálát; / A más kettőért / Veje, lánya végét; / [és] Piros vérem hullásáért / minden nemzetségét! – A mondategységek közötti kötőszóelhagyás a természetes beszédhez közelíti a balladai szöveget: Jöszte, borúlj az ölemre, / Mondd meg édes lyányom. - Izgatott lelkiállapotban, mivel csak a lényeg hangzik el, a gondolatkapcsolás törlődik: Véres az ujjad, / [de] Nem vérzik hiába: [azaz] Mit kívánsz most, királyi nőm, / Fájdalom díjába? – Az erkölcsileg megsemmisített, lelkileg lesújtott lány zavart gondolkodásának jele a teljesen töredékes, inkoherens beszéd, amely kötőszókkal sem tehető folyamatos közléssé: Jaj, atyám! nem – nem – / Jaj, hova kell lennem! / Hadd ölelem lábad porát, -/ Taposs agyon engem...!
- A hiány egyik formája és egyben a homály fokozója az idéző mondatok elmaradása. Míg a megszólításokból rekonstruálni lehet, hogy a ballada legelején a királyné és öccse párbeszéde zajlik, a közepén Zács Felicián és lánya dialógusa, a végén a király és a királyné párbeszéde, addig, hogy ki a Klárához intézett kérés megfogalmazója, csak a szövegösszefüggésből következtethető ki, illetve az is, hogy Zács Felicián kiált életveszélyes fenyegetést a királyi család tagjaira. Hogy a szolgálókhoz a király intéz segítségkérést, azt csak a megszólítást kísérő szövegből valószínűsítjük.
- A detractio legősibb, legegyszerűbb és leggyakoribb formája a mondatszerkezetet érintő ellipszis, amely egy-egy lényegtelen szó elhagyása. Ennek a stilisztikai értéke kisebb fokú, mert a mondat spontán kiegészülése a tudatban automatikusan és egyértelműen bekövetkezik: Jó szerencse [az], hogy megváltja / Gyönge négy ujjáért.; Jó szerencse [az], hogy Gyulafi / Rohan a fegyvernek. Az alanyi szerepű utalószó hiánypótlását a szintaktikai mező egyértelművé teszi. Hasonló jellegű szövegekben mint itt is az alanyi mellékmondat hiányos szerkezetű főmondata az énekmondó véleményét jelző megállapítás. A szövegkörnyezet miatt a hiányzó alany egyértelműen belevonódik a következő mondat jelentésébe, mert noha formálisan csak egy alany tartozik több állítmányhoz, de virtuálisan mégiscsak szerepel, odaértjük a mondategészből: Véres az ujjad, / Nem vérzik hiába [az ujjad].

Az alany és az állítmány szokásosan akkor marad el, ha megegyezik az előző gondolatéval, és ilyenkor egyértelműen kiegészül a szövegkörnyezetből: *Akkor mene Felicián*

/ A király elébe. / A király elébe, / de nem az ebédre [mene Felicián]. Tehát a hiány itt is – mint máshol is – csupán a mondatszerkezetet érinti, de nem a kommunikációs funkciót. A gondolatritmus párhuzamossága feleslegessé teszi az előző versmondat állítmányának változatlan megismétlését. Különösen igaz ez akkor, ha ezt az azonos helyhatározós vonzat is támogatja, mint a következő helyeken is: Inkább menne temetőbe / A halottak közzé. / Inkább [menne] temetőbe, / A fekete földbe: / Mint [menne] ama nagy palotába / Ősz atyja elébe! A grammatikailag hiányos közlés az ellipszisnek köszönhetően nemcsak röviden, de kommunikatíve hiánytalanul adja vissza a tartalmat, sőt a hírértéket megnövelve fejezi ki a lány elkeseredettségét. – Van, hogy olyankor is elmarad az alany, amikor nem egyezik az előző mondatéval, de félreérthetetlen a történetből a cselekvő személye: Királyasszony a templomban / De hiába várja. / Vissza se megy többé [Klára] / Deli szüzek közzé.

Az előredobott elliptikus szerkezet adekvát megjelenítője Zács Felicián feldúlt lelkivilágának: *Gyermekemért gyermek: / Lajos, Endre, halj meg!* A lényeges elemet előrevető kifejezés "üres helyére" egy eddig még el nem hangzott szó illik a mondategészből: *halj meg.* Ennek elhagyásával, elhallgatásával Zács Felicián bosszúkiáltása még keményebbé válik, azonkívül így lesz a hiányosság a lelki izgalom hatásos és adekvát kifejezőjévé.

Ráértéssel félreérthetetlenül egészül ki a mondategészből a struktúra a kivirult állítmánnyal a párhuzamos szerkezetekben (Királyasszony kertje / Kivirult hajnalra: /[Kivirult] Fehér rózsa, piros rózsa... / [Kivirult] Szőke leány, barna.), de míg az explikált formában és a rózsafajták felsorolásakor még a valódi kerti virág betű szerinti értelmű 'kinyílására' gondolunk, addig az implikáció már átvitt értelmű 'kivirulást', ' a lány szépségének a kiteljesedését' jelenti: vagyis átvitt értelemben, metaforikusan illeszkedik a mondatba. A kivirult többértelműségére épülő sűrítést a három pont is sejteti. A tartalmi mező tágassága a befogadó számára még azt is lehetővé teszi, hogy közvetlenül Klára küllemére gondoljunk. Ha a fehér rózsa metafora szőke lányt jelent, a piros barnát, úgy Kázmér kérése (piros rózsát) egyértelműen utal a barna lányra, tehát Zács Klárára.

A balladai tömörítés eszköze lehet a konkrét alanyt nyelvileg homályban hagyó többes szám első személyű általános alany is, amelybe a XIV. századi énekmondó korabeli személyek széles körét érti: *Rossz időket érünk*. A közösség együttérző fájdalma sűrűsödik bele az általános alanyba, így teremtve meg a ballada epikai, drámai sajátos ötvözete mellé a lírait is.

Bár a cselekvő megnevezése formálisan hiányzik a határozatlan alanyt kifejező mondatból, a *harangozik* igének ez a szokásos formája tartalmi hiányt mégsem idéz elő: *Harangoznak délre*.

• A következő zeugmában – a detractión alapuló mondatalakzatban – az azonos szótövű mondatrészt kis alaki változtatással ráértjük a következő versmondatra, mert ahogy a mindennapi élet párbeszédeiből törlődik a csak toldalékában különböző nyelvi elem, ugyanúgy a balladai dialógusból is. A beszédhelyzet miatt kétségtelenül hozzáértődik a hiányos mondatszerkezethez a szövegbe illő alak, mint ahogy a királynénak a fájdalomdíjak felsorolásába a kívánom igei állítmány, noha a király beszédében a kívánsz forma szerepel. Vagyis tudatunk transzformálja a megfelelő igei alakot: Mutató ujjamért / Szép hajadon lányát [kívánom]; / nagy ujjamért legény fia / Borzasztó halálát [kívánom];

A más kettőért / veje, lánya végét [kívánom]; / Piros vérem hullásáért / Minden nemzetségét [kívánom]! – A második és harmadik tagmondatba nemcsak grammatikailag illik bele a kívánom alak, hanem szemantikailag is; az első és negyedik tagmondatban viszont jelentés szempontjából meghökkentő szintagmát alkot: lányát kívánom, nemzetségét kívánom. Nyilván azt a jelentés implikálja, hogy 'lánya halálát, nemzetsége végét kívánom', de ebben az esetben nemcsak az állítmány elmaradását hiányolhatjuk.

Ha az elhagyás művészileg hatásosabb formájáról, az aposziopézisről van szó, akkor a lényeges vagy leglényegesebb elemet hallgatja el az alkotó. Ilyenkor is a mondatstruktúra jobbára egyértelművé teszi a hiányzó szó mondatrészi szerepét: Félek, bizony gyász ér. A gyász ér frazéma mellett tárgyi vonzat kell, de a szemantikai nyitottság miatt csak

sejthető a homályos közlés: Félek, bizony gyász ér [téget, minket, valakit].

Kétségtelen, hogy a hiányból fakadó homály célja a többértelműség éreztetése a többféle hiánykiegészítéssel: Megtalálod a térdeplőn [az olvasót], / Ha nem a diványon. Az első tagmondatból nyilvánvalóan az olvasót maradt el, szemben a másodikkal, amely a királynő közlésében a pamlag és a divány azonossága miatt latens módon még a Kázmért kiegészítésre is asszociáltat. Míg ebben csak esetleges a mondatnak ez a fajta teljessé formálása, addig mindenképpen kétféle kiegészülést involvál a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet a következő versmondatban a határozott (tárgyas) ragozású ige kötelező vonzataként: Királyasszony a templomban / Oly nehezen várja [Klárát és/vagy az olvasót]! Királyasszony a templomban / De hiába várja [Klárát és/vagy az olvasót!]. A homály jellege nemcsak abból adódik, hogy melyik mondatrész az, amelyik hiányzik, hanem abból is, hogy a törölt szónak mi a jelentése. A homály foka a hiányzó mondatrész tartalmi feltöltési lehetőségei után válik nyilvánvalóvá: a hiányzó szók behelyettesítéséből fakadó jelentésbeli eltérés még tovább mélyíti a grammatikai ellipszisből adódó homályt. Hiszen ebben az esetben nem egy virtuális szinonimasor tetszőleges elemeivel töltjük ki a homályt, hanem a divergens jelentések közötti távolság már esetleg szövegen túli világra vonatkoztatást: etikai vétséget is sugall. - Külön érdekesség az, hogy az egy- és kétértelműen kiegészülő mondatok váltják egymást: Keresi a Klára [az olvasót], Mégsem akad rája; / Királyasszony a templomban / Oly nehezen várja [Klárát és/vagy az olvasót]! Keresi a Klára [az olvasót], Teljes egy órája: / Királyasszony a templomban / De hiába várja [Klárát és/vagy az olvasót!].

A kontextus néha sem szemantikailag, sem grammatikailag nem szűkíti le a hiány kiegészülését. A kihagyott mondatrészek szövegbe illő nyelvtani és jelentésbeli pótlása így több feltételezett, elképzelt változatot enged meg: Életed a lyányért [elveszem, add] / Erzsébet királyné! Felháborodott hangú, elszánt közlésként kijelentő mód egyes szám első személyű ige: elveszem illik bele a felkiáltásba. Ha felszólító mondatként értelmezi a befogadó, akkor a fantáziája alighanem az add alakot sugallja. A gyilkosságra elszánt apa a rémséget nem mondja ki. Ezért az állítmány helyébe bár több ige is beilleszthető, mégis egyértelmű a fenyegető gondolat, de az elhagyással a mondatszerkezet sokkal feszesebbé válik, és a hangsúly is nagyobb nyomatékkal esik a tárgyra és a határozóra. – A sürgető beavatkozás érdekében az igei állítmány nélküli keményebb, pattogóbb parancs nyomatékos felszólításként hat: Hamar a gazembert... A szükségességet ez többféle behelyettesítés nélkül is jelzi. A határozott tárgy kontextuális kiegészülése a mondategészen kívülről valószínűleg a következő tárgyas igealakok mellett lehetséges: fogjátok meg, öljétek meg stb.

Mondat helyett – a színlelt haragot imitálóan – a csak vonzathiányos szavakat egymásra dobáló közlésben néha az eufemizmus indokolja az elhallgatást: *Menj! haragszom... nem szégyelled?...* Mert ez így csak egy haszontalan gyerek megdorgálásaként hat, amely formálisan ugyan elutasítja a kérést, nem formálisan viszont bizonyos lehetőséggel kecsegtet. A kiegészítés feltárná az igazságot a többféle kiegészítési megoldás ellenére is: *Menj* [innen]! [mert] *haragszom* [rád vagy a bűnös gondolatodért] ... nem szégyelled [magad, a bűnös gondolatodat]?... vagy: *Menj* [innen]! [mert] *haragszom* [rád a bűnös gondolatod miatt] ... nem szégyelled [az erkölcstelenséged]?... stb.

Az Azt nem adom százér' kitétel viszont rosszabb színben tüntetné fel a királynőt, mert "egyszerű" pénzügyi megállapodásnak tűnne, ha nem gondolnánk hozzá a hiánypótlást. Hiszen a bűnös királyné talán mégsem ennyire elvetemült, inkább csak azt "hallgatta el": Azt nem adom cserébe száz lányért sem. A befogadó fantáziáján múlik a hiány kiegészítése és ezáltal stiláris értéke.

Olyan eset is lehetséges, hogy a hiányzó elemnek még a mondatbeli szerepét sem lehet kijelölni. Amikor a rémületet, a zavart kapkodást (bizonyára a királyét) akarja Arany stilizálni, tagolatlan, szerkesztetlen, elhallgatással megszakított, halmozott megszólítást és az elhallgatást szimbolizáló gondolatjelet és három pontot használ: Fiaim, Cselényi...! Pszichikai hitelességű ez a megnyilatkozás, hiszen izgatott lelki állapotban, sőt élet-halál mezsgyéjén a meglepett ember megütközik, nem keresgéli az illendő kifejezést, csak jelzésértékű szavakat kiált, amelyekkel célja a gyors cselekvésre késztetés. Ehhez elég a megszólítás és a nyilván hozzágondolt, de meg nem fogalmazott cselekvés. Ezeket a befogadói tudat magától értetődően kiegészíti felszólító, kérdő, esetleg felkiáltó mondatfajtákká: Fiaim! [nem látjátok? Fegyverezzétek le! Vágjátok le!] Cselényi [vigyázz! Állítsd meg! Öld meg!] A költő mindezeket elhagyja, mert a cselekvés meggyorsítására elegendő felszólításként hangzik el a megszólítás, – Másutt is tagolatlan, szaggatott és hiányos közléssel adja vissza a szavakkal ki nem mondható szégyent a költő, noha formálisan esetleg csak a mondom a bajom szintagma hiányzik: Jaj, atyám! nem - nem. Valójában nem ez jelzi a hiány fokát, hanem a baj elhallgatása, és a kérdezősködés elhárítására elegendő a tagadószók halmozása is, éreztetve a lány beszédének mozaikszerű töredezettségét.

 A sűrítés eszköze hasonlat helyett a metafora, amely az izotópiatörés miatt a homály növelője. A metafora sohasem egyértelmű, mindenképp tömörít, mert átlép az explicit hasonlítás fokán. Hozzájárul ehhez a jelentésen kívül az interpunkció is akkor, amikor az azonosító és azonosított közé kitett vessző miatt felsorolásnak hat a metafora teljes változata: Szép virágok, deli szüzek / Mind követik nyomba.

Bár szokásos a lányokat virágnak nevezni, ún. virágmetaforával, mégis ebben a balladában a hiányosan formált mondatszerkezet, az azonosított és azonosító közé tett három pont, illetve a kettős névcsere miatt az elemek egymásra vonatkoztatása a teljes főnévi metafora esetében is csak lassan oldja a homályt: Királyasszony kertje / Kivirult hajnalra: / Fehér rózsa, piros rózsa... / Szőke leány, barna. Noha a fehér rózsa = szőke leány, piros rózsa = barna leány metaforák megfejtésével a strófa végére tudatunkban a királyasszony kertje – mint csonka metafora, amely csak az azonosítót tartalmazza – latensen azonosítódik a királynő udvarhölgyeivel, de ennek az explikálása nem történik meg. A költői kép szempontjából szükségtelen azonosítottat Arany elhagyja, mert ez a sűrítés feszességén lazítana, és feloldaná a homályt. A balladai homály tovább fokozódik azál-

A sűrítés nyilvánvalóan megállapítható magából abból a tényből, hogy 23 négysoros strófába Arany egy teljes drámát sűrített bele: az expozíció Kázmér szerelmének megvallása nénjének, Erzsébet királynénak; a konfliktus abból adódik, hogy a királyné Klárát oda küldi az olvasójáért, ahol a szerelemtől "beteg" Kázmér tartózkodik; az eseményeknek a tragédia felé sodródását segíti az, hogy Zács Felicián kivallatja lányát a királyi udvar elhagyásának okáról; a tetőponton Zács Felicián a lányát ért erőszak és szégyen miatt felindultságában merényletet követ el a királyi család ellen; a megoldást az adja, hogy a királyné az egész Zács nemzetség kiirtását kéri férjétől, a királytól. – Ez a nagyfokú sűrítés nyilvánvalóan sok ponton homályt keltve, többféle nyelvi elem segítségével valósul meg. Látnivaló, hogy a cselekmény hézagossága a sűrítésnek olyan mértékét, a hiánynak olyan fokát eredményezi, amely a tragikusan végződő esemény több pontján a cselekménymenet esetleg lényeges részleteinek kimaradásából adódik. Hiszen nincs nyelvileg kifejtett magyarázat Klárának a királyi udvar elhagyására, és arra, hogy a történtekkel miért társul egyenesen a halál óhajtása. De pontosan az ilyenfajta tartalmi hézag a maga titokzatosságával sejteti meg a fiatal lány szégyenét.

A tartalmi ugrásokkal többnyire nem explikált állandó síkváltás jár együtt:

(A templomban): Eredj fiam, Klára...

(A palotában): Keresi a Klára, Mégsem...

Királyasszony a templomban Oly...

(A palotában): Keresi a Klára, Teljes...

Királyasszony a templomban De... stb.

Más helyen is a néhány óra alatt lepergő eseményekben a tartalmi láncszem kihagyása: a térbeli és időbeli ugrás gyorsan pergő, szaggatott cselekménymenetet eredményez. Hiszen Klárának a szégyenletes titkot meg nem valló fájdalmas jajgatása után az énekmondó Zács Feliciánnak a királyi várba indulásáról ad hírt. Kézenfekvő a magyarázat: az apa vallomásra bírta a lányát, mert csak ez indokolhatja Zács Felicián gyilkos indulatát. A befogadói tudat tehát rekonstruálja a kihullt láncszemet. Egyáltalán a valóságos tér-idő finom átcsúszása, átcsúsztatása az érzelmi szférába egyszerre növeli a sűrítettséget és drámaiságot.

• A sűrítésből adódó kisebb gondolati ugrás az "üres mondat", amely többféle írói szándék szolgálatában áll. Sugallhat becstelen szándékot a lappangó tartalmával: Királyasszony néném, / Az egekre kérném: [Engedje meg, hogy leszakítsam azt a rózsát, mert] Azt a rózsát, piros rózsát / Haj, beh szeretném én! Vagy szégyenletesnek sejteti a homályban tartott eseményeket, ezért hallgatja el: Jaj, hova kell lennem! / [Kázmér elcsábított, ezért] Hadd ölelem lábad porát. – Többnyire Arany vizuálisan is jelzi a gondolatkihagyást gondolatjellel és három ponttal: Hadd ölelem lábad porát, / – Taposs agyon engem...! Így a szemérmes elhallgatást titok lengi körül.

A ballada a kihagyás művészete. Hiszen műalkotássá a vers Arany ujjai alatt a homálykeltő kihagyásokkal szerveződik. Igazolódni látszik: "a stílusnak nemcsak kifejező,

hanem szövegszervező funkciója is van" (Szabó 1980a, 731).

 A drámai hangvételű, tragédiát sejtető dialógusok és monológok többnyire grammatikailag hiányosan vannak megformálva, hiszen így adekvátak a tragikus tartalommal, a drámai hangulattal, az erős érzelmi felindultsággal. Ezekre a részekre nem jellemző a redundancia. Ha mégis előfordul a formális hírértékvesztés – mert a többletjelekhez látszólag nem társul szemantikai információtöbblet -, ugyanakkor megnő az érzelmek kifejező szerepe. Nagyon is megokolt a párbeszédes részekben a szavak szintjén előforduló néhány formai redundáns elem használata. Hiszen az apa kedveskedésének jeleként kell értelmeznünk a lányom megszólítás háromszori megismétlését, amelyben a birtokos személyragos forma külön is jelzi az összetartozást: Hej! lányom, lányom... édes lyányom. A lány jajveszékelését, felcsukló sírását van hivatva éreztetni a fájdalommal telítődő indulatszó exklamációval összekapcsolt geminációja: Jaj, atyám! nem - nem - / Jaj... - Az érzelmi zsarolás eszköze súlyos tartalmú szavak más szófajjal való megismétlése, illetve az azonos fogalmi körű szavak zsúfolása: Beteg vagyok érte, / Szívdobogást érzek: / Ha meghalok, egy virágnak / A halottja lészek! - A királyné ideges kapkodását és egyben Klárát behálózó magatartását árulja el mézesmázos, meghittnek tetsző megszólításának háromszori megismétlése: "Eredi fiam, Klára, / Hamar, édes lyányom!"

Nyilvánvaló a ballada elbeszélő és párbeszédes részeinek mondatszerkesztését összevetve: a narrátor együttérzése (kitűnik ez a befejezésből) ellenére is többnyire higgadt kommunikációban teljes szerkezetű mondatokat formál, sőt a terjengősség túlnyomórészt csak az ő közlésére jellemző. Az ismétlések az írói narrációban - a XIV. századi "hegedős" fiktív elbeszélésében – csak látszólag redundáns elemek, valójában nagyon is funkciósak, hiszen Arany mindegyikkel az énekmondót stilizálja. Egyik helyen az események előbbre vitelét szolgálja a repetíció azzal, hogy új kontextust indít, amely tisztázza a helyzetet és Zács Felicián feltartóztathatatlanságát, sejtetve a drámai összecsapást és a tragikus végkifejletet: Akkor mene Felicián / A király elébe, / A király elébe, de nem az ebédre: Rettenetes bosszuálló / Kardja volt kezébe. Másutt az anaforikus ismétlés a változatlan cselekvést és eltökéltséget nyomatékosítja: Megyen a királyné, Megyen a templomba. - Remek strukturáltságú és erőteljes retorizáltságú a 9. és 10. strófa a párhuzamban és ellentétben megjelenő variált ismétléssel, amely ugyanakkor a Klárával történteket elfedő-sejtető szerepű, illetve a királynénak a rossz lelkiismerete miatti feszültségére utaló: Keresi a Klára, / Mégsem akad rája; / Királyasszony a templomban / Oly nehezen várja! // Keresi a Klára, / Teljes egy órája: / Királyasszony a templomban / De hiába várja. – Van, ahol a gondolatritmus érzékelteti a párhuzamosságot: Rossz időket érünk, / Rossz csillagok járnak. Akad olyan hely is, ahol a retorikai színezetű variált ismétlés a lány gondolatmenetét, elhatározásának megszületését és elszántságának szilárdságát sugallja: Vissza se megy többé / Deli szüzek közzé: / Inkább menne temetőbe / A halottak közzé. // Inkább temetőbe, A fekete földbe: / Mint ama nagy palotába / Ősz atyja elébe!

Sajátos, hogy egyetlen versmondaton belül egyik oldalról a sűrítés miatt nincs kifejezve az alany, másrészt viszont változatlan ismétlés halmozódik hatásos kiazmust alkotva: Könyörögne, nem tud, / Nem tud imádkozni; / Olvasóját honn feledé.

A két felező hatos, egy hetes, egy nyolcas ritmus és az xaxa, illetve aaba rímképlet ismétlődő rendje a kötött formában bár nem emeli a versszöveg hírértékét, de intenzívebbé teszi a szövegbefogadást.

Aranynak ez a balladája minden pontján tudatos, művészi struktúrájú. Funkciós nyelvi sűrítése és funkciós terjengőssége nagy művészre jellemzően kiszámított és népi ihletettségű. A népballadák művésziségének újabb szintjét teremti meg a költő. Finom archaizálása, a költői nyelv feszessége, a mű jelentésudvarának tágassága egyértelműen jelzi, hogy a népköltészeti hagyomány továbbfejleszthető egy Arany-kvalitású művész kezében.

Látható, hogy nemcsak az egyéni költői stílustól függ az entrópia és a redundancia, hanem a műfajtól is, amelyben mind az explicitás, mind a hiány stíluskohéziót teremtő eszköz.

4.8. Stílusutánzás

Az alkotó a **stílusimitáció**val karakterisztikus nyelvi magatartásra játszik rá, és ezzel egy stílusréteg, egy alkotó jellegzetes stílusának hatását kelti.

• Az archaizálás (Tompa 1972) olyan sajátos stílusalakítási technika, amely korábbi nyelvállapotot imitál. A Balassi-évforduló alkalmával több költőnk is (Csíki László: Szakadozott ének, Tandori Dezső: Ittenes vers) a reneszánsz nyelvállapotot szimulálva írja meg köszöntő versét, így nyilvánvalóan tudatos archaizálásról van szó. A ma is ismert, de archaikusnak érzett képzésmód meghatározott kort, korstílust, sőt egyéni stílussajátságot is képes felidézni. Ezzel a lehetőséggel él Nagy Gáspár, amikor Balassi stílusában versel Esztergomi apokrif című művében:

Dobokay Sándortól, Balassi gyóntatópapjától származik az első hiteles írás a költő haláltusájáról, kinek utolsó szavai így hangzottak: "Tuus miles fui Domine. Tua castra secutus sum." Az értékes dokumentum a Pannonhalmi Apátság Főkönyvtárában található. Dobokay évek múltán, emlékezetből, így rakosgatta össze Balassi szavait.

Tusakodván bévül én igaz Istenem soha nem is másokkal hajolj Te most fölém egekből leszálló minden angyalaiddal.

Szívem humuszába legszebb hónapodat virágostul borítsad sebemnek üszökét lázam futosását erősen csillapítsad. Hűsítő kedvével csobogó nagy vized testemet ha megfolyná Danubius forrás szikkadt nyelvem tövét élesztené olyanná

mivel Téged Uram
végcsatám porondján
híven dicsérhetnélek:
katonád voltam itt
angyalid kürtszaván
táborodba megtérek.

(Ismét lejegyezve az Úr 1994. esztendejében)

A költő ennek a művének régies nyelvi formáival egyrészt felidézi Balassi istenes verseit, másrészt a biblikus nyelvet. Jó néhány alaktani elem szolgálja nála a régiesítést. Például a -ván, -vén határozói igenévképző is, amely ma már ritka használatú, legfeljebb a hivatali és elvétve az írott nyelvben fordul elő, így alkalmas a választékos stílusárnyalat éreztetésére, egy Balassit idéző versben pedig a régmúlt kor felidézésére is:

Tusakodván bévül én igaz Istenem.

Különben konkrétan magát a tusakodván formát végvári költőnk is használta: "Té-tova bujdosván, bünömön bánkódván, tusakodván ördöggel" (Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétkét...).

A futosását alakot Balassi – akinek a szellemét idéző versben ez található – sehol nem használja, de a futosó melléknévi igenevet igen: "kire engem gyújtott, mond, ily igen Venus futosó fia" (Nyolc ifiú legén minap úton menvén...). A futos igét a TESz. már 1372 utánról adatolja, az ebből alkotott főnevet a NySz. felveszi anyagába. Nagy Gáspár pedig jó érzékkel beemeli ezt a régies hatást keltő főnevet *Esztergomi apokrif* című versébe.

 A stílusutánzás másik fajtáját látjuk Garaczi Lászlónál, aki a lexikon szócikkformáját használja fel önjellemzésre, imitálva ezzel a Természettudományi lexikonnak a szócikkfelépítését, tudományos stílusát és ugyanakkor a könyvborítók élet- és pályarajzformátumát is:

Részlet a Természettudományi Lexikonból:

»garaczilaci másnéven: dolmányos vérdudu. A kendermagos tollforgatók családjához tartozó újvilági faj. Magányosan él, kitartó repülő, hideg és okos szeméremmel küzd a világbékéért. (Ad vocem: "Fighting for peace is like fucking for virginity.") Kedvenc vadászterületei a tarackoshernyei ún. "vastagdomb" és a Bermuda háromszög. Kalandjairól parapoetikus útirajzokban számol be (Plasztik. Magvető, 1985., A terület visszafoglalása a madaraktól. Magvető, 1986.). Gyakorlati szempontból megkülönböztetünk vadász-, szolgálati, őrző-, kedvtelésből tartott és alternatív dudut. «

(Garaczi László: Tartsd a szemed a kígyón! - A könyv hátsó borítóján)

Egy állatfaj és egy írói önarckép párhuzamba állítása önmagában is morbid, de a Garaczi-megoldás ráadásul azért sajátos hatású, mert állandó oszcillálásra késztet az állatleírás és egy írói portré, a tényközlés és az önirónia között.

Köztudott, hogy Ady költészetére különösen jellemző az ismétlése, amely ráadásul az ismétlések egybefonódásával, átszövődésével sajátos ritmust, retoricitást és a gondolat megsokszorozódását eredményezi:

Nem kellenek a megálmodott álmok. Új kínok, titkok, vágyak vizén járok, Röpülj hajóm, Nem kellenek a megálmodott álmok. Én nem leszek a szürkék hegedőse, Hajtson Szentlélek, vagy a kocsma gőze, Röpülj hajóm, Én nem leszek a szürkék hegedőse. (Új vizeken járok)

Adynak ezt a stílussajátosságát utánozza Karinthy Frigyes *Moslék-ország* című irodalmi karikatúrájában, **stílusparódiá**jában:

Jött értem a fekete hajó, Jött értem a fekete vizen. Álom-királyfit, vitt, tova vitt Moslék-országnak mentiben – Fekete hajó, fekete vízen.

4.9. A stílusárnyalat

A stílusárnyalat többnyire áthatja az egész szöveget.

A tréfás stílus kedveli a szójátékot. A reklámszövegek gyakran élnek ezzel a figyelemkeltés kedvéért: *Eső előtt köpönyeg* – hangzott a Hungária Biztosító reklámja, rájátszva a 'megtörtént baj után hiábavaló az óvatosság' jelentésű *Eső után köpönyeg* szólásunkra, és ezzel szellemesen figyelmeztetve a baj megelőzésére, amely stílusosan épp a tévé meteorológiai jelentése előtt és után jelent meg a képernyőn.

Van új a sajt alatt – hirdeti a Prego Pizza-reklám a régi mondásunk ötletes megváltoztatásával. Ezáltal arra hívja fel a figyelmet, hogy valami újdonsággal álltak elő a vendéglátóiparban.

Tréfából, játékból szoktak az emberek egymással, de főként gyerekekkel hasonló találós kérdésekkel viccelődni:

Miért szűrik meg a tejet? (Mert nem lehet megmosni.) Merre repül a legtöbb madár? (Amerre a csőrét tartja.) Mi megy át a Körösön csont nélkül? (A pióca.) Melyik a legkisebb hal? (Amelyiknek a farka legközelebb van a fejéhez.)

A viccek szintén a tréfacsinálás eszközei. Az ún. abszolút viccek azért érdekes szövegfajták, mert komolynak ható kérdésükből nem érződik a beugratás szándéka:

- Mi az abszolút lehetetlen?
- Kamatlábra zoknit húzni.
- Mi az abszolút korszerű?
- Ha a számítógép pszichiáterhez fordul, mert nem érti meg a programozója.

4.10. A műfajiság

A műfajiság stílusmeghatározó voltát: a műfaji lehetőségek és korlátok stílusra kihatását Csoóri Sándor Találkozásaim az anyanyelvvel című esszéjének részlete jól példázza:

> I. [1.] Szavak ... elfelejtett, kisemmizett szavak. [2.] A névtelenség Duna vizével, Tisza vizével, Szamos vizével elsodortatott szavak. [3.] Rólatok legalább megemlékeznek. [4.] Mert ti foghatók és tapinthatók voltatok. [5.] De ki ad nevet a megnevezhetetlen hiánynak? [6.] Annak, aminek ti csak jobbágyai, szolgálólányai, nyílt eszű napszámosai voltatok?

> II. Ha manapság elkezd valaki egy mondatot, könnyű megsejteni a végét. Titkot, erőt, lenyűgöző leleményt nemigen rejteget már a nyelv. Gondolatot még csak-csak, de életet, amely hitelesítője, társa lehetne a gondolatnak, mint nő a férfinak, alig.

> III. Magam se tudnám hogy mekkora ez a – szavak elvesztésénél is nagyobb – veszteségünk, ha az utóbbi öt-hat esztendőben nem részegültem volna meg jó párszor olyan mondatoktól, melynek minden íze őrzi még hajdani nyelvünk természetét. Őrzik a szavak, a szavakból kibomló képek, a mondat-bujkálások, őrzi a szavak közti csönd, a lélegzet melege, a véré, "Annyi verést megettem, hiszi-e? – néz rám egy fekete ruhás gyimesközéploki asszony. – De úgy vagyunk, ha nincs ember, nincs semmi!" Két mondat, s belefér az egész élet. A közlésből megtudom, hogy rossz sorsa volt, hogy verte az ura. Aztán azt is megtudom, hogy az ura meghalt. Vagy inkább elhagyta? Nem. A többes számban a közösség hangja is megszólal. Az életről vallott fölfogás. "De úgy vagyunk, ha nincs ember, nincs semmi."

Ezeket nyugodtan nevezhetnénk létmondatoknak.

(Tenger és diólevél. Budapest, 1994, Püski, I. 235-236.)

Ebben az esszészerű szövegben Csoóri Sándor, a költő prózában vall az anyanyelvéért való aggódásáról. Ennek a részszövegnek néhány mondata viszont elbeszélés jellegű, sőt párbeszédes. De mindezeket a közlésfajtákat egységbe fogja az esszére jellemző eszmefuttatás.

A szöveg hangneme és stílusa adekvát a bekezdések mondandójával: az I. bekezdés emelkedett stílusú, a II. köznyelvi, sőt bizalmas, a III. köznyelvi és patetikus egyszerre, a IV. filozofikusan száraz a következtetés levonása miatt.

Erőteljesen retorikai színezetű a szövegegység első bekezdése. Felerősíti ezt a hatást:

- az 1. mondat kijelentése mögött latensen meghúzódó, a 2.-ban pedig már nyilvánvalóan kifejezett felkiáltó mondatfajta,
- az 1. szövegmondat szimmetrikus megszerkesztettsége;
- a szavak szó megszólító szerepe;
- a kiszámított pontokon visszatérő szóismétlés (szavak 3x, vizével 3x);
- a nem véletlenszerű mondatrészhalmozás (Duna, Tisza és Szamos vizével helyett: Duna vizével, Tisza vizével, Szamos vizével);
- a feszültségkeltő hatásszünetre utaló három pont;
- a névtelenség fogalmát a folyók említésével látszólag konkretizáló szerkesztésmódban megbújó ellentét, amely ráadásul a vizek megnevezésével a magyar nyelvterületre is utaló szimbólum. (Bár a névtelenség Duna vize szerkezet képzavarnak tűnik.)

Az első, rövidebb megszólítást egy ünnepélyességet emelő, terjedelmesebb követi. Különben ez az a két mondat, amely az egész szöveg emelkedett hangulatát megalapozza. (Szavak ... elfelejtett, kisemmizett szavak. A névtelenség Duna vizével, Tisza vizével, Szamos vizével elsodortatott szavak!)

A szavak fogalom nem a jelentésbeli pontosságot szolgálja, sőt redundáns elem. Stilémává válását az biztosítja, hogy szimmetrikusan van elhelyezve a mondatban: nyitja és zárja azt. Poétikai, sőt retorikai hatásra törekvés bújhat meg ebben, hiszen nyomatékosító és ritmuskeltő szerepű, és általa teremtődik meg ennek a szerkezeti egységnek a patetikus hangneme, amelyet még felerősít a szavak felkiáltás és megszólítás volta.

A szavak és egyik jelzője (kisemmizett szavak) közötti szemantikai összeférhetetlenség izotópiatöréshez vezet, de éppen emiatt személyesítődnek meg a szavak, és az átlelkesítés hatására is az egész bekezdés ünnepélyes hangvétele fokozódik. Az elsodortatott melléknévi igenév és annak eszközhatározói vonzatai (Duna vizével, Tisza vizével, Szamos vizével elsodortatott szavak) a nagy víztömegek halmozott emlegetése révén a túlzás eszközei, és egyben utalások is a trianoni békekötésből eredő kívülrekedtségre is.

A 3. szövegmondat általános alanyt kifejező *megemlékeznek* állítmánya továbbra is megőrzi az átlelkesítő jelleget, hiszen ez az ige személyekhez szokott kapcsolódni. Ráadásul olyan hatású, mintha egy halott fölött tartanának búcsú- vagy emlékbeszédet.

Az 5. szövegmondat állítmányának névszói részei (foghatók, tapinthatók) a ti alanyhoz kapcsolódva a szavak fogalmát már nem is tárgyiasítják, hanem továbbra is fenntartják a személyre vonatkoztatást. A 4. és 6. mondatban kitett ti személyes névmás nem grammatikai, hanem stiláris szerepű: hangsúlyos volta miatt nyomósító erejű.

A De-vel induló költői kérdés egyrészt a mondat élére kitett ellentétes kötőszóval figyelemkeltő, másrészt az antitézist magába rejtő fosztóképzős tőismétlés miatt (nevet a megnevezhetetlen) hatásos.

A bekezdés utolsó mondatában sem esik vissza a patetikus hangvétel a metaforikus megszemélyesítések retorikus halmozásának köszönhetően (jobbágyai, szolgálólányai, napszámosai).

A II. bekezdés hangulati tartalmában éles váltást, szinte stílustörést jelent az előzőkhöz képest, hiszen bizalmas társalgási stílusba illő indítású a *ma* helyett a *manapság* köznyelvibb fordulat miatt. De már expresszív a 2. mondat felsorolása (*titkot*, *erőt*, *leleményt*) és a *gondolat* és élet összetartozását szemléltető hasonlat (*mint nő a férfinak*).

A III. bekezdésben a mindennapi beszéd kifejezésmódja (A közlésből megtudom...) és a költői képteremtő stílus (Őrzik a szavak, a szavakból kibomló képek, a mondat-bujkálások, őrzi a szavak közti csönd, a lélegzet melege, a véré.) sajátos ötvözetet hoz létre. Az idézett mondatban az őrzik háromszori ismétlése gondolatritmusszerű elemként – amellett, hogy az értékmentés motívumát hangsúlyozza – ritmuskeltő hatású.

A szöveg mondatalkotása érdekes kettősséget mutat: az expresszivitásra törekvő mondatszerkesztést (*Szavak...elfelejtett, kisemmizett szavak.*) és a gondolatközlés természetességét egyesíti magában. Az utóbbi abban látszik leginkább, hogy az alkotó szervesen a mondathoz tartozó tagmondatokat széttagoló szerkesztéssel külön mondatban fogalmazza meg: *Rólatok legalább megemlékeznek. Mert ti foghatók és tapinthatók voltatok; Titkot, erőt, lenyűgöző leleményt nemigen rejteget már a nyelv. Gondolatot még csak-csak...; Aztán azt is megtudom,*

hogy az ura meghalt. Vagy inkább elhagyta? Nem! A többes számban a közösség hangja is megszólal. Az életről vallott fölfogás.

Csoóri az esszé műfajnak megfelelően tudományba illő témáról szépírói eszközökkel, szubjektív hangvétellel szól.

4.11. Egyetlen nyelvi-stiláris eszköz dominánssá válása

A legkülönbözőbb nyelvi elemek gyakoriságukkal szervezhetik meg a szöveg stílusát szövegszervező elvvé: a szöveg egészét átfogó sajátossággá válva. Weöres már a címben jelzi egyetlen grammatikai elem dominanciáját:

> **INFINITIVUS** Most kéne ébredni aztán elaludni madárrá változni messzeségbe szállni tág mezőn lépdelni völgyi kútból inni hegytetőre jutni sziklával görögni mélységbe lehullni egy városba térni ablakba repülni és megint ébredni.

Ebben a versben – amely egyetlen versmondat – főnévi igenevek sora grammatikai alanyként kapcsolódik a kéne igei állítmányhoz, de a lélektani alany megnevezése híján [nekem, neked] a cselekvés végrehajtóját legföljebb csak feltételezhetjük. Vagyis a lírai személytelenség burkában az emberi tehetetlenség, a tevékenység elképzelése, de a tettekig el nem jutás adekvát nyelvi formája az infinitivus, amely a cselekvést nem személyhez kötötten fejezi ki. Alighanem a félálomban lét sajátos állapota, akarattalansága megjelenítésének evidens kifejezőeszközére talált rá a költő a főnévi igenévben.

Romhányi József Parainesis, melyet egy légy intéz leendő fiához című versének stíluskohézióját a homonímia teremti meg:

> - Már egy hete vagy te pete! Legyen már belőled légy! Legyen, mint minden legyen, rajtad is hat láb legalább.

Szárnyaid is legyenek, a fene egye meg! - Mert ha légy vagy, légy légy! - mondta vagy száz légyöltő előtt a költő.

Egyrészt főnév szótári alakja és ige ragozott formája (légy) eredményez azonos alakúságot, másrészt két ragozott alak véletlenszerű egybecsése (legyen). A nyelvi bravúr miatt a Legyen, / mint minden legyen, / rajtad is hat láb / legalább részletben a lineáris percepció miatt egy ideig homályban marad a versmondat első szavának szófajisága, csak a közbeékelés észlelése után dől el, így hatásos feszültséget kelt.

Ugyannak a szónak a poliszémiája adja két párt 1994-es választási jelszavának hatásosságát:

A kormány helye a baloldalon van. Munkáspárt.

Ön dönt, kit ültet a kormányhoz. Köztársaság Párt.

Kányádi Sándor hasonlatsorra építette fel Ahogy című versét, amelyben a főmondatszerű részt a költemény zárlata adja:

> ahogy tenyered homlokodra ellenzősíted meg-megállva ahogy el-elmagányosodva meg-megállsz egy-egy éjszakára

ahogy az üres polcra bámulsz s nem hiánvoznak már a könyvek ahogy reggelente az ágy húz és nem fölkelni volna könnyebb

ahogy otthonod még hiányzik van-e otthonod igazában ahogy a szó is el s kivásik az otthonokban most lakás van

ahogy nyelved a rímre rájár mint ujjad a billentyűkre ahogy foncsorosodva már-már arcod lesz tükrödnek a tükre

ahogy a tűznek csak a korma senki senkinek számadással ahogy elfacérul a forma s a múzsa markát tartva házal

ahogy az ismerőst felejted s az ismeretlen ismerősül ahogy a rég magadba-rejtett titok veled öregszik őszül

ahogy az isten észrevétlen beléd épül minthogyha volna ahogy te is valamiképpen vagy a ház és annak lakója

ahogy az erek mint húrok aztán csak száll elszáll a lélek vagy sortűz nyomán surrog rajban akár a seregélyek

A vers hasonlatsora azt sejteti: a gyorsan elszálló életnek, a hirtelen elmúlásnak, az öregedésnek a sajátos velejárói csak "töredékes" hasonlatokkal adhatók vissza. A pusztulás, a halál előszele csak áttűnésszerűen vethető össze konkrét élettényekkel. Ehhez igazodik az a mondatszerkesztés is, amelyben detractióval: az úgy elhagyásával a költő nem jelöli expliciten a főmondatot, a befogadó mégis kapcsolatba hozza a gyors halál képzetét az utolsó strófa metaforikus képével és valóságra referáló leírásával.

ÖSSZEFOGLALÁS

A stilisztika számára a szöveg a vizsgálati alapegység. A szöveg egészét átható stíluskohézió és az azt szolgáló stiláris eszközök elemzése (a hangzáspárhuzamok és -ellentétek; a szöveg stílusára kiható szó- és kifejezéskészlet; a mondatépítés mint stílusjellemző; a mondatkapcsolással összefüggő mondatalkotás; mondatsorozatot vagy szövegegészt átfogó stilisztikai alakzatok; a képek és képrendszerek; a stílus ökonómiája; a stílusutánzás, a stílusárnyalat, a műfajiság; egyetlen nyelvi-stiláris eszköz dominánssá válása stb.) alapvetően a funkcionális stilisztika szempontja szerint történhet.

A szöveg stílusáról mondottak lezárásaként a Juhász Gyula-vers értelmezésében a stilisztikai jellemzők tanulmányozása a stíluskohézió feltárásához viszi közelebb a befogadót:

> Az évek jöttek, mentek, elmaradtál Emlékeimből lassan, elfakult Arcképed a szívemben, elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod és én nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb erdejében. Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, Ma már nem reszketek tekintetedre, Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság, ó de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd! Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben És egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön, Amen.

A végtelenül egyszerű, köznyelvi, sőt néhol közhelyszerű nyelvezetű vers nem homályos, bonyolult szimbólumokban ábrázolja a tudatalatti érvényesülését, hanem az impresszionista hangulatlíra képszerűsége és zeneisége uralkodik a valóság és a jelenben is kísértő emlék ellentétére építkező versben.

A stiláris eszközök feltűnően harmonizálnak az első szerkezeti egységben a kifejezendő tartalommal, azaz az első mondat egyetlen emléktömböt képez. Az emlékképek egymásba fonódását segíti érvényesülni a kötőszó-nélküliség és az enjambement-ismétlődés, illetve az

emlékezés egyöntetűségét, egybevágóságát a gondolatritmusszerű szórendi azonosság: az igés tagmondatindítás is szuggerálja: elmaradtál..., elfakult..., elmosódott..., elsuhant... Ez az utóbbi sajátság azért figyelemre méltó, mert e miatt az inverzió miatt az igei állítmányok bár a tagmondatot kezdik, mégis a sor végére kerülnek, és így az áthajlás elindítójává válva nem vágnak egybe a mondattani és ritmikai egységek. Ez a forma ellentmondva a közönyös, nyugodt hangulatnak – amely a sorvégeken lezárt sorokban öltene testet –, adekvát sejtetője lesz a tettetett közömbösségnek, látszólagos kiegyensúlyozottságnak, azaz a létező lelki nyugtalanságnak.

A szeretett nő alakjához kapcsolt fogalmak (arcképed, vállaidnak íve, hangod, neved, te-kinteted) szinekdochéval (rész-egész viszonyban) magát az imádott nőt jelentik. Ezek az elmosódott miniatűr képek az impresszionista "festőtechnika" nem körvonalazott ecsetvonásai, hiszen Juhász maga hangsúlyozza az el- igekötő többszöri említésével a hajdan bálványozott nő emlékképének régi, elsárgult fotószerű elhalványodását a tudatban (elfakult, elmaradtál, elmosódott, elsuhant). A hajdan imádott nő emlékének a tudatból való kitörlődését az el- igekötős igékből formálódó fokozás a teljes légiessé válással sejteti.

Anna vonzerejének megtörését ismert dantei toposzhoz köti a költő, és azzal egyéníti, hogy az élet erdővel való azonosításakor birtokos jelzős szintagmába foglalt és fokhatározóval kibővített teljes metaforai változatával él (én nem mentem utánad az élet egyre mélyebb erdejében).

A költő először szinte szuggerálja magának és a befogadónak az érzelmi viharok utáni megnyugvást, sőt közönyt, közömbösséget a *ma már* retorikus hatású háromszori ismétlésével, az igék és vonzatuk kiegyensúlyozottságot, a szerelmi érzés örökérvényű befejezettségét, lezártságát bizonygató jelentésével, a régebbi időkkel ellentétes, megváltozott helyzetet éreztetve. A szóismétlés tagmondat és sor eleji szabályos elhelyezése gondolatritmust keltve mondatpárhuzamot eredményez, és kiemeli: a mű idősíkja a versírás jelene, de ebbe belejátszik a múltból kísértő emlék is:

Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, Ma már nem reszketek tekintetedre, Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból.

A gondolatok párhuzamosságát sugallja a kizárólag viszonyjelentést hordozó valódi kötőszók ismétlése is:

Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság, ó de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!

A vers második egysége ellentétes érzelmeket fog össze, ám a gondolati cezúrák meglepő módon nem sor vagy mondat elején szerepelnek, hanem sorvégen és mondatzárlatban sóhajt így fel a költő: ...ó de... ó ne... Majd pedig az értékvesztést adekvátan adja vissza a közhelyek halmozásával (egy voltál a sokból, ifjúság bolondság), a hogy versben különösen szokatlan köznyelvi pongyolaságával, sőt háromszori stílustalan ismétlésével. Ebben a versmondatban a tudatos stíluskeverés az érzelmi hullámzás jele: a köznapi szóhasználat keveredik a pateti-

kusságot adó indulatszó-használattal és retorikusságot eredményező gondolatritmussal. Mindezeket az ismétlési módokat hatásos keretbe foglalja ugyanaz a szó és tiltás gondolatsort nyitó és záró helyzetben:

> Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt, És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd! ...élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben... És egész elhibázott életemben Élsz.

A harmadik rész meglepő ötvözete a jelentéktelen földinek és örökérvényű éginek, mivel a megjelenített valóság lényegtelen apróságait ábrázoló sorok szemantikai és stiláris síkon is himnikus zárlatot kapnak, hiszen az Istennek tulajdonított mindenhatóság (élsz és uralkodol örökkön) az eszményített nőre ruházódik át, így emelkedik Anna a Mindenható magasságába, és válik életet meghatározó szerepűvé. Ezt a tartalmat szolgálja a köznapi és ünnepélyes kettőssége a nyelvi-stiláris megformálásban: a poliszindeton feltűnő tagolást ad, de jelentéstanilag feleslegesnek, pongyolának látszik az és kötőszó ismétlése a felsorolás mindegyik tagja előtt (amely teljesen ellentétes a magyar nyelvi normával), de éppen ez a nyelvi forma az, amely az Istenhez intézett fohász kéréshalmazát idézi archaizáló módon, a biblikus stílus allúzióját keltve. Eközben a költő Anna múlhatatlan, sőt fokozódó hatását mutatja az és miatt méltóságteljesen lelassuló sorokkal, hiszen a jelentéktelennek tűnő jeltől: a félrecsúszott nyakkendőtől a fontosabb jelzéseken át (elvétett szó, eltévesztett köszönés, összetépett levél) – amelyek az idegbeteg poéta pszichikai állapotának pontos tünetei – az elrontott élet visszafordíthatatlanságáig, megmásíthatatlanságáig ível a nominális stílusban megformált fokozó felsorolás. Az és változatlan formájú kitétele mellérendelő szintagmák és tagmondat élén a mindig mindenre érvényességet sugallja:

> Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben, És egész elhibázott életemben.

Sőt meglepő módon patetikussá válik az és gondolatritmusszerű előismétlésként a párhuzamos szerkesztettségű, fokozást kifejező felsorolások kezdetén. Fokozza az ünnepélyes hatást az élsz keretszerű visszatérése és nyomósítása a népies-régies-irodalmi uralkodol alakkal, az imából átmentett örökkön örökké fordulattal, hiszen az örökkön-höz - az örökkévalóhoz intézett könyörgés szokásos imazárlatához – az Úgy legyen!, az Amen illik. Éppen e stílusjegyek miatt válik az Anna-szerelem örök és eltemethetetlen emlékké, maga Anna pedig isteni szférába emelkedő, himnikus hangon megszólított lénnyé.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

aposziopézis archaizálás aszindeton gondolatritmus hangzáspárhuzamok és -ellentétek kiazmus mondathasadás

nominális stílus plaszticitás poeticitás retoricitás retorikus kérdés stílusárnyalat stíluskohézió stíluskompetencia a stílus ökonómiája stílusutánzás style coupé szabad függő beszéd szövegszervező elv verbális stílus

VITAKÉRDÉS

Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról?

Szakirodalom

Balázs János 1992. A szöveg szemantikai szerkezete. Magyar Nyelv, 421-425.

Beaugrande, R. de - Dressler, W. 1981. Introduction to Text Linguistics. London-New York, Longman.

Békési Imre 1982a. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

Békési Imre 1993. Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Szeged, JGYTF Kiadó.

Déry Tibor 1975. Újabb napok hordaléka. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

Eőry Vilma 1996a. Szövegtipológia – stílustipológia. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 130–151.

Károly Sándor 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. 23–32.

Kemény Gábor 1989. Milyen címen? Címszavakban a sajtónyelvi címadásról. In Bíró Ágnes (szerk.): Szaknyelvi divatok. Budapest, Gondolat, 101–133.

Kocsány Piroska 1996b. A szabad függő beszédtől a belső monológig. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 329–348.

Murvai Olga 1980. Szöveg és jelentés. Bukarest, Kriterion.

Nagy Ferenc 1981. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, Tankönyvkiadó.

Péter Mihály 1991. A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Budapest, Tankönyvkiadó.

Sanders, W. 1973. Linguistische Stiltheorie. (Hivatkozik rá Szabó 1991a, 175.)

Saradig, Barbara 1978. Stilistik: Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Berlin-New York, Walter de Gruyter.

Szabó Zoltán 1976. Az irodalmi mű stiláris kohéziójáról. Magyar Nyelvőr, 163-172.

Szabó Zoltán 1980a. Szöveggrammatika és stilisztika. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 729-734

Szabó Zoltán 1988. Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, Tankönyvkiadó.

Szabó Zoltán 1991a. Az irodalmi mű stílusa mint szövegiség. Literatura, 2. 175-183.

Szabó Zoltán 1995a. Szemiotikai textológia és stilisztika. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 196–201.

Szabó Zoltán 1995c. A stilisztikai elemzés egy szövegelméleti modellje. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 145–152.

Szathmári István 1983a. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In Szathmári István – Rácz Endre (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 320–355.

Szathmári István 1994b. Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Szathmári István 2004. Stilisztikai lexikon. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Szilman 1967. (Hivatkozik rá Békési 1982a, 24.)

Tompa József 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Budapest, Akadémiai Kiadó.

13. SZÖVEGEK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS

1. A szövegek közötti kapcsolat típusai

A szövegek között érvényesülő összefüggés szemantikai jellegű, és **radiális** vagy **intertextuális kohézió** révén teremtődik meg:

- a szövegkomplexumon belüli szövegegységek közötti tartalmi kapcsolatrendszer a radiális szövegösszefüggés,
- a szövegek közötti, asszociatív úton keletkező összeköttetés intertextuális szövegösszefüggés.

1.1. A radiális kohézió

A radiális kohézió jellegzetesen a lexikonok, az egynyelvű szótárak, fogalomtárak – mint szövegkomplexumok – szócikkei között létesülő tartalmi-logikai kapcsolat, hiszen ezekben a szövegtípusokban "sugárszerű"" összefüggés rajzolódik ki az azonos fogalomkörbe tartozó relatív önállóságú szövegek: szócikkek között. (Eredetileg Rejman (1965) szakszavaként a tudományos szöveg lineáris, láncszerű kapcsolódásával szemben a szépirodalom sugaras felépítését jelezte.]

A radiális szövegösszefüggés eszközeit, jeleit jól nyomon lehet kísérni a *Magyar irodalmi lexikon* "helyzetkomikum" címszava kapcsán:

helyzetkomikum: a komikum alacsonyabb rendű fajtája, amely – szemben $a \rightarrow$ jellemkomikummal - nem az ábrázolt egyéniségek sajátságaiból, hanem onnan adódik, hogy az egyébként normális jellemek véletlenségek, cselszövények, félreértések, tévedések (személyek összetévesztése, ruhacsere stb.) folytán nevetséges helyzetekbe kerülnek. Hatása azon alapul, hogy a bonyodalomba beavatott néző – ellentétben a szereplő személyekkel – tisztában van az igazsággal, és átlátja a szituáció fonákságát. Egyik fontos összetevője az ismétlődés és fokozás, a komikus mozzanatok újból és újból (többnyire hatványozott formában) való visszatérése. A ~ gyakran összefonódik a jellemkomikummal (pl. ha valaki olyan helyzetbe kerül, amelyben jelleménél fogva válik nevetségessé, mert ellentét van jelleme és helyzete között).

A jellemkomikum szó előtti nyíl jelzi a radiális összefüggést, azt, hogy a szótárban van ilyen címszó is, hiszen nyilványaló a helyzet- és a jellemkomikum közötti tartalmi összefüggés. A jellemkomikum szócikkben viszont a komikum címszóra utal a lexikon, ebben pedig újabb címszói utalások fordulnak elő. Ezekből végül is a tragikum és komikum elmélete rajzolódik ki, amely különben leírható lett volna tanulmány, értekezés formájában is, de a lexikon műfajhoz igazodva címszókhoz kötve szerepelnek benne az ismeretek. A szócikkek szövegeinek önmagukban való megformáltságára jellemző viszont mind a lineáris, mind a globális szövegösszefüggés.

Érdekesség, hogy irodalmi mű is épül a radiális összefüggés imitációjára, hiszen Temesi Ferenc Por című írói szótár formájú regénye sajátos szerkezetével utánozza a szótárt, így a történetmondás szokásos epikai folytonosságát a szótár betűrendje adja, illetve a címszóval induló szócikkeiben szótárra emlékeztető formai utalások szerepelnek: a címszót helyettesítő ~ jel, a másik szócikkre utaló → a szótárt, a lexikont juttatja eszünkbe a Temesi-mű olvasásakor:

ablak

Hosszúkás volt és határozott, mint a testvérei, akikkel együtt nézett a környékbeli lesunyt szemű házakra az Alföld-Fiumei Vasút Bank Leszámítolóhivatalának megépülése óta, ahol egyébként az utolsó Kispéter Lőrinc (> Lőrinc bácsi) körmölgette az aktákat egészen 1925-ig, mikor is a hivatal Pestre költözött. Egy akácfa poros koronájára látni most rajta, és előtte, a párkánynak és a széktámlának egyszerre támasztott háttal ott ül Ili. [...]

Ili mozgékony kipirult arca az ~ keretében: vágáns madonna.

Ezenkívül radiális szövegösszefüggés létesül például a naplók, maxima- és aforizmagyűjtemények elemi szövegei között is.

1.2. Intertextuális kohézió

A szövegek közötti összefüggés alapvetően háromféleképpen értelmezhető:

- egyrészt párbeszédek szövegei közötti kapcsolatként,
- másrészt szövegek közötti nyílt vagy rejtett utalásként,
- harmadrészt a fordításban forrás- és célnyelvi szövegek összefüggéseként.

1.2.1. A párbeszéd

A párbeszéd "az egymást követő, egymásra (sőt: egymáshoz, nemegyszer akár: egymásba) épülő »miniszövegek « közötti összefüggés" sem nem szövegen kívüli, sem nem szövegen belüli, ezért "szövegek közötti, azaz intertextuális" (Deme 1983, 33). A dialógusban ez biztosítja a kommunikációs lánc folytatását, mivel a kérdés csakis kontextusba ágyazottságú választ enged meg. A párbeszédes mondókákban a tiszta entrópiáig csonkul a kommunikáció:

A sánta pipás és a lány beszéde:

- Mit ettél ma?
- Sós kenveret!
- Mit ittál rá?
- Hideg vizet!
- Min állasz?
- Cserépen!
- Min lebegsz?
- Levélen!

Természetszerűen a dialógus több beszédpartner esetén plurilógussá bővül.

1.2.2. Szöveg a szövegben

Szokásos eljárás – különösen az irodalomban – egy szövegbe szó szerint vagy célzásszerűen (alluzívan) beépíteni egy másik szöveget, esetleg szövegeket.

Alapjában véve a "talált tárgy" a "megtisztítás" után az új kontextusba ágyazottságban értelmezendő úgy, hogy a "másik szöveget" magába fogadó szöveg (intertextus) a jelentéssűrítéssel gazdagabbá válik, mert mindig legalább kétféle olvasatot feltételez: az aktuális mellett a latens szöveggel harmonizáló vagy annak ellentmondó értelműt.

Az idézett szövegrész jelentése az új kontextusban tehát nem marad érintetlen, együtt jár újraértelmezésével, hiszen az eredeti – virtuálisan jelen levő – jelentés megőrződve, de módosulva is, az eredeti szöveget (architextus) ismerőben a jelentés új távlatait nyitja meg, hiszen "tiszta újramondás nem létezik" (Jenny 1996, 47). De mivel az átvett szöveg sokszor átalakítja, elnyeli az eredeti szöveget, szövegek kölcsönhatása történik meg. Ennek folytán nem beszélhetünk a művek zártságáról, hiszen a látszólag zárt formai világba a konkrét szövegen kívüli szövegvilágból is beleiktatódik több asszociációt keltő elem.

A szövegközöttiség (intertextualitás) hatása sokban függ attól, hogy hasonló vagy eltérő hangvételű és gondolatiságú textusban történik-e az "idézés".

József Attila Hazám ciklusának indítása így hangzik:

Az éjjel hazafelé mentem, éreztem, bársony nesz inog, a szellőzködő, lágy melegben tapsikoltak a jázminok,

nagy, álmos dzsungel volt a lelkem, s háltak az utcán.

Az idilli hangulatot ébresztő helyszín miatt mindennapi pesti élettényt megörökítve, döbbenetes erejű a háltak az utcán megállapítás. A következő versrészletben is szerepel ugyanez a mondat, amelyet nyilvánvaló intertextuális kapocs fűz József Attila szövegéhez, de a hatásos József Attila-i kontraszt után – talán a stíluskeverésnek, az Adyt is idéző allúziómixnek a következtében – ez jóval erőtlenebb:

> Az egész Párizs és Bakony pamlagod alatt silbakol s hálnak az utcán. (Gergely Ágnes: A parlament nyári ülésszaka)

Az intertextualitás lényege: a transzformáció és asszimiláció (Jenny 1996, 26). Működésével megszakítja a szöveg folytonosságát, és a háttérszöveg háttérjelentése belekódolódik. Például Esterházy Péter műveiben a Pilinszky-idézetek és változataik a költővel való eszmei azonosulást jelzik. A költő lírai gondolata: "a csend törékeny és üres" az író több prózai alkotásban is felbukkan az eredeti jelentésben: azaz a csend a magányt, az elidegenedettséget szimbolizálja. Változatlanul szerepel a Függő, a Fuharosok és a Bevezetés a szépirodalomba című művekben, A szív segédigéiben Csönd lett, törékeny és üres formában fordul elő, a Bevezetés a szépirodalomba a Csönd van, a csönd törékeny és üres variánst is tartalmazza (Wernitzer 1994).

1.2.3. A fordítás

A fordítás összefüggése az eredeti szöveggel szintén természetes szövegköziséget mutat, hiszen a forrás- és a célnyelvi szövegek között több szempontból is egyenértékűségi viszonynak kell létrejönnie:

- referenciálisan, mert ugyanaz a valóságvonatkozásuk;
- funkcionálisan, mivel azonos kommunikatív szerepűek:
- · kontextuálisan, hiszen a forrásnyelvi mondatokkal azonos szerepet kell betöltsenek a célnyelviek (Klaudy 1979, 282-287).

Ugyanakkor a fordítás mégiscsak az új nyelvi struktúra szerint épül fel, és óhatatlanul átformálja az eredetit, különösen akkor, ha irodalmi műről van szó:

> Ezra Pound: IN A STATION OF THE METRO The apparition of these faces in the crowd; Petals on a wet, black bough.

(1913)

EGY METRÓÁLLOMÁSON Ez arcok jelenése a tömegben; Szirmok egy nedves, fekete ágon. (Károlyi Amy fordítása, 1915)

A METRÓ EGYIK ÁLLOMÁSÁN

Kisértenek a tömegben ezek az arcok; Esőmosta szirmok fekete ágon.

(Györe Balázs fordítása, 1915)

Magától értetődik, hogy a célnyelvi fordítások között is kapcsolat van.

Az eredetivel való megfelelésre és nem megfelelésre alapvetően igaz Kosztolányi véleménye: "A fordítás mindig ferdítés is" (Ábécé a fordításról és ferdítésről).

2. A szövegköziség

Az intertextualitás negyedszázada létező fogalom. Eredetileg irodalomelméleti fogalomként használták, ma a szövegtan is foglalkozik vele.

Valószínűleg Kristeva, esetleg a Tel Quel című folyóirat írógárdája (Derrida, Barthes, Foucault) alkotta meg az intertextualitás fogalmát, amelyet azután az általuk szerkesztett Théorie d'ensemble (1968) című tanulmánykötet több írásban is kifejt anélkül, hogy valamiféle egységes felfogás alakulna ki róla.

A szövegköziség azon az ismert bahtyini felfogáson alapszik, amely szerint a beszédben megvalósuló nyelv alapja nem a monologizálás, hanem a megnyilatkozások kölcsönhatása: a dialógus, a megnyilatkozások kölcsönös egymásra utaltsága, egymás általi feltételezettsége. Kristeva, Barthes és Riffaterre nevéhez szokás kötni az intertextuális vizsgálati módszer megteremtését is, amely az egyetemes kultúrában meglevő szövegek "párbeszédét" tárja föl. De Gránicz kutatása szerint a Szovjetunióban két évvel előbb már gyakorlat volt szépirodalmi szövegeknek előzményszövegekkel való összevetése. Taranovszky éppen egy olyan költő verseiben vizsgálta a rejtett, latens szöveget (angolul: subtext), aki meg volt győződve arról, hogy "nem létezik líra dialógus nélkül" (idézi Gránicz 1996, 134).

Intertextualitás helyett a transzpozíció terminust ajánlja Kristeva, mivel az "intertextualitás terminus egy (vagy több) jelrendszer egy másikba történő transzpozícióját jelöli" (hivatkozik rá Jenny 1996, 28). Jenny gyenge (ha a kontextusától elvont textuális egység átvételekor a tematikus szerep a két szövegben független: egyszerű utalás vagy reminiszcencia) és szorosabb értelemben vett intertextualitást különböztet meg, és az utóbbiról csak abban az esetben beszél, ha ez "nem a hatásoknak sejtelmes és zavaros hozzátételét jelenti, hanem több szöveg asszimilációjának és transzformációjának munkáját" (1996, 28).

Genette az intertextualitást csak a transztextualitás, azaz a szövegek közötti kapcsolat egyik fajtájának tartja, és emellett még négy típust különít el. Az intertextualitást "egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként" (1996, 82–83) határozza meg, amelynek legkifejtettebb és legszószerintibb változata a jelölt vagy jelöletlen idézet; ennél kevésbé explicit a plágium mint be nem vallott, de szó szerinti idézés; és a "még kevésbé explicit és még kevésbé szó szerinti formája: a célzás" (1996, 82-83). Második típusnak a paratextualitást nevezi meg, és a következő paratextusokat sorolja ide: a címek, alcímek, előszó, utószó, jegyzetek, mottók, borítólap, piszkozatok, vázlatok stb., amelyek a szövegnek környezetet teremtenek. Harmadik típusa a metatextualitás, amelybe a kommentárszerű szövegkapcsolatok tartoznak, például a kritikák. Negyedik fajtája a hypertextualitás, amely "egy korábban már létező szövegből egy derivált szöveget" teremt (Genette 1996, 86) egyszerű transzformációval vagy közvetettel, azaz imitációval. Példája szerint Vergilius Aeneisének és Joyce *Ulysses*ének mint imitációval keletkező hypertextusoknak az *Odüsszeia* a hypotextusa. Genette rendszerének ötödik típusa az architextualitás, amely a szövegnek a műfajra vonatkozó "néma" jelzése, műfajba való besorolása. – Genette joggal figyelmeztet arra, hogy az általa megállapított öt kategória között sok és lényeget érintő kapcsolat áll fenn: például a műfaji architextualitás mindig "imitáció útján alakul ki (Vergilius imitálja Homéroszt...), tehát hypertextualitással; egy mű architextuális hovatartozását gyakran paratextuális jelekkel nyilvánítják ki; maguk e jelek pedig egy metatextus kezdeményei (»ez a könyv egy regény«)" (1996, 88). Genette mind az inter-, mind a hypertextualitást az irodalmiság egyik egyetemes aspektusaként tartja számon.

Ricardou az intertextualitásnak különböző fajtáit különíti el: beszél külső és belső intertextualitásról, azaz egy szövegnek egy másikkal, illetve egy szövegnek saját magával való kapcsolatáról. Másik művében (1974) megkülönböztet korlátozott (ugyanannak a szerzőnek a szövegei közötti) és általános (különböző szerzők közötti) intertextualitást. Erre alapozva Dällenbach (1996, 51-66) szétválasztja az általános, a korlátozott intertextualitást és (Genette nyomán) az autotextualitást.

Riffaterre (1996, 67) szélesebb értelemben fogja fel az intertextualitást, mint Genette, nála ez a genette-i transztextualitással azonos, és elválasztja egymástól a véletlenszerű és a kötelező fajtáját. Véletlenszerűnek azt tartja, amelynek "az észlelése gazdagítja szövegérzékünket, míg esetleges elhomályosulása nem befolyásolja a szöveg értelmét vagy mindenesetre nem akasztja meg a megértést", a kötelező intertextualitás viszont "irányítja az üzenet irodalmi vonatkozású megfejtését" (1996, 68).

A szövegköziséggel egyre többet foglalkozik a szakirodalom. Van olyan kutató, aki új média megjelenéséhez köti az "intertextuális krízisidőszakokat", és az intertextualitásnak két kulcsfontosságú pillanatát nevezi meg: a reneszánszot és a XX. század elejét (Jenny 1996, 25). Van, aki az intertextualitást "a posztmodern idejére létrejött szövegállapot"-ként értelmezi (Zsélyi 1994, 25). Sőt akad olyan is, aki azt állítja: "Egyéni mű nincsen. Az egyén műve egyfajta csomó, amely egy kultúra szövetén belül keletkezik, amelybe az egyén nem belemerül, hanem amelyből felbukkan. Az egyén, kezdettől fogya, e kulturális szöveg egy pillanata" (Butor 1969, 2).

Kétségtelen, hogy a posztmodernnek nevezett művészet egyenesen módszerré tette a szövegátvételt, mert ebben az irányzatban valóban gyakorlattá, divattá vált az intertextualitás: a minél hatásosabban, ügyesebben beépített idézetvilág. Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba című kötetében (716–724) ezernél is több forrást jelölt meg, ahonnan szó szerinti vagy torzított formájú idézeteket vett át. Ennek a filozófiáját így fogalmazta meg: "Soha nem éreztem magamat a saját mondataimban úgy, mintha idegen ruhában járnék. Hol ilyen, hol olyan ruhákban, azt igen. Levetett ruhákban, agyonmosott ruhákban, jelmezekben, azt igen. Soha nem voltak identitásproblémáim; az általam leírt mondat az enyém, így gondoltam... Talán azért is bonyolódtam bele olyan egyszerűen a vendégmondatokba. Ha másnál látom, tanárosan húzogatom a szám szélét. Végtelenül homályos ügylet, úriember ilyet nem csinál" (Otthon. Körkép. 1987, 161-162).

Valójában szövegelemek, -részek átvétele az irodalom egész folyamatára jellemző. Sőt a "latin költészetben – szinte udvariasságnak számító – szokás volt akár sorokat is átvenni más poétáktól" (Rácz 1989b, 7). Ezért nem meglepő, hogy Barthes a következő megállapításra jut: "Minden szöveg, egy másik szöveg intertextusa lévén, maga is az intertextualitáshoz tartozik, amit nem szabad összekeverni a szöveg eredetével, ha a mű »forrásait« és a »rá gyakorolt hatásokat« keressük, azzal csak a leszármazás mítoszának teszünk eleget. Az idézetek, melyekből a szöveg felépül, anonimek, visszakereshetetlenek és mégis már olvasottak: idézőjel nélküli idézetek" (1996, 71).

A szövegköziség önkéntelen összevetésre készteti az áthallással a befogadót: az azonosságok megállapítására, a hasonlóságok észrevételére, az eltérések felfedezésére, illetve annak vizsgálatára, hogy mindez mennyiben véletlenszerű vagy tudatos felidézése egy másik szövegnek.

2.1. A szövegköziség jellemzői

A szövegköziségnek sokféle szerepe lehet: többek között az átvett szöveg forrásként vagy a gondolatsor kiindulópontjaként, esetleg kiegészítésként, magyarázatként szerepelhet, műfajjelölésre, szituációteremtésre, többértelművé tételre szolgálhat.

A szövegköziség többféle formában jelentkezhet: lehet szövegbe ékelt szó szerinti vagy tartalmi idézés, esetleg csak utalás, paródia. Míg az idézetet könnyű észrevenni, addig a reminiszcenciákat, az utalásokat és a paródiát nehezebb felismerni. Például Balassi istenes versei között a Horatius-paródiát inkább csak az irodalomtudomány tartja számon.

A szövegköziség jelölése különféle lehet: idézőjellel és szerzővel jelzett; idéző mondattal megtoldott idézet; idézőjeles, de idéző mondat nélküli, azaz grammatikailag nem jelölt idézet; félidézőjellel jelzett, de idéző mondat nélküli, vagyis grammatikailag nem jelölt idézet; idézőjel nélküli "rejtett idézet"; idézőjel nélküli "rejtettebb idézet", azaz reminiszcencia; tipográfiával elkülönített (például: kurzivált) vagy montázstechnikával elkülönülő.

A szövegköziség hatósugara kiterjedhet az egész műre (Shakespeare művére az Ős-Hamlet) vagy csak egy szövegrészletre.

A szövegköziség eszközei felfedezhetők grammatikai, szemantikai, strukturális, pragmatikai és stiláris szinten is.

2.2. A szövegköziség keletkezésének okai

Egy induló költő gyakran követi a nagyra tartott elődöt szóhasználatában, szövegszerkesztésében vagy más téren, s eközben igyekszik ellesni az alkotás titkát.

A költői hagyatékot tudatosan vállaló utód, Berzsenyi köztudottan Horatius gondolatainak, műfajainak a leghűbb átültetője magyar nyelvre, aki bár magát a latin költő "erőtlen tanítványának" tartotta, mégis az utókor értékelése alapján legjobb költeményeiben a mester szintjén alkotott. *Horác* című verse – amelyben Horatiust az emberi lét mulandóságának énekeseként láttatja – szolgál bizonyságul arra, hogy költőnk átvette a horatiusi gondolatokat, képeket, a horatiusi óda aszklepiadészi strófáját:

Zúg immár Boreas a Kemenes fölött, Zordon fergetegek rejtik el a napot. Nézd, a Ság tetejét hófuvatok fedik, S minden bús telelésre dőlt. Halliad, Flaccus arany lantia mit énekel: Gerjeszd a szenelőt, tölts poharadba bort, Villogion fejeden balzsamos kenet, Mellyet Bengala napja főz.

Használd a napokat, s ami jelen vagyon, Forró szívvel öleld, s a szerelem szelíd Érzésit ki ne zárd, míg fiatal korod Boldog csillaga tündököl.

Holnappal ne törődj, messze ne álmodozz, Légy víg, légy te okos; míg lehet, élj s örülj. Míg szólunk, az idő hirtelen elrepül, Mint a nyíl s zuhogó patak.

Ez a mű Horatius Thaliarchushoz címzett ódáját idézi emlékezetünkbe:

Quid sit futurum cras, fuge quaerere, et quem Fors dierum cumque dabit, lucro adpone, nec dulcis amores sperne puer, neque tu choreas...

Holnap mi lesz majd? azt ne kutasd! A sors ahány napot nyújt, vedd nyereség gyanánt, s a táncot és édes szerelmet meg ne tagadd fiatal-magadtól...

(Bede Anna fordítása)

A Horatius-reminiszcenciák összegyűjtése napjainkban már szinte lehetetlen, annyira széles mezők szemmel tartását igényelné. Szinte nincs költőnk vagy írónk, akinek szóhasználatában közvetve vagy közvetlenül ne fedezhetnénk fel olyan horatiusi fordulatot, amely már régóta nemzetközi kultúrtartalom. De talán néhány idézet is meggyőző bizonyíték, hogy a római költő szelleme még a XX. századi magyar lírában is él.

A horatiusi énekek harmadik könyvének indítása így szól:

Odi profanum vulgus et arceo. Favete linguis: carmina non prius audita Musarum sacerdos virginibus puerisque canto.

Szentségtelen nép, félre, gyülöllek én! Fékezd a nyelved! Még sohasem dalolt dalt hadd daloljak most, fiúknak s ifju szüzeknek, a Múzsa papja!

(Bede Anna fordítása)

A babitsi megfelelője ugyanennek a gondolatnak így hangzik az *In Horatium* című versében:

Gyűlöllek: távol légy, alacsony tömeg! ne rezzents nyelvet: hadd dalolok soha nem hallott verseket ma, múzsák papja, erős fiatal füleknek.

Egyértelmű Horatius idézése a *Melpomenéhez* intézett énekből, ráadásul latinul Illyés *Hosszú tél* című versében:

Non omnis moriar... Akad majd ifju kéz, mely megütögeti, letolván havát, szavaim mély-álomra gyült hadát s füleli: felelnek-e, bár zümmögéssel?...

Látható, hogy az intertextuális kapcsolat átívelhet korok és népek kultúráján.

 Több alkotót is izgathat ugyanaz a kérdés, ezért az egyik gondolatát visszhangozhatja a másik, ezt teszi Madách is több esetben, hiszen nemegyszer Vörösmarty sorait fedezhetjük fel a Tragédia olvasása közben:

Érdekes azonosság történetesen, hogy mindkét alkotó a nőt kettős természetűnek tartja:

Mi furcsa **olvadék** ez a lány **Jóból** és **gonoszból**. (Vörösmarty: A fátyol titkai. V. felv.)

Minő csodás **kevercse rossz** s **nemesnek** A nő, méregből s mézből összeszűrve. (Madách: Az ember tragédiája)

Az emberi haladás kérdése Vörösmartyt és Madáchot egyaránt foglalkoztatta. Az előbbi a vers tárgya miatt korlátozottabb körű kérést tesz fel:

Ment-e a könyvek által a világ elébb? (Vörösmarty: Gondolatok a könyvtárban)

Az utóbbi már az emberi nemre vonatkoztatva kérdez:

Megy-é előbbre majdan fajzatom...? (Madách: Az ember tragédiája)

Az emberi élet célját egyformán a küzdésben határozzák meg:

Mi dolgunk a világon? küzdeni, És tápot adni lelki vágyainknak... Mi dolgunk a világon? küzdeni Erőnk szerint a legnemesbekért. (Vörösmarty: Gondolatok a könyvtárban)

A cél halál, az élet küzdelem. S az ember célja e küzdés maga... Mondottam, ember: küzdj' és bízva bízzál! (Madách: Az ember tragédiája. XIII., XV.)

- Azonos témát több alkotó is feldolgozhat például költői "versenyben". A Petőfi, Tompa és Kerényi Frigyes által írt Erdei lak című versek mind tartalmukban, hangulatukban, mind formájukban nagy eltérésekről árulkodnak a költői személyiséget, látásmódot, egyéni stílust illetően, mert míg az azonos motívumban Petőfi a szabadság jelképét látja, Tompa a nyugalom helyét, addig Kerényi konkrét, szegény, de mégis idilli tanyaként jeleníti meg az erdei lakot. Az utóbbi vers stílusán nem süt át igazán egyéni hang. Tompa világtól elvágyódó lelkének sejtetői képei. A Petőfi-vers pedig a szabadság-szerelem motívum egybefonódásáról is felismerhető.
- A népköltészetben a szájhagyományozás jellege miatt nagyon gyakori szövegtömbök átvétele. Több ballada is azonos fordulattal él a sietés érzékeltetésére:

A ló az ebeké, az út az istené! Hajtsad kocsis, hajtsad, magos Déva felé! (A falbaépített feleség)

Hajts kocsis, hajts kocsis, Minél jobban lehet! A ló az ebeké, Az ut az Istené, A hintó az enyém! (Szaván kapott feleség)

"Az ilyen azonos vagy nagyon hasonló szövegtömbök át- meg átszövik a balladaanyagot. Van olyan szövegünk, amelynek 10-11 más balladával van kapcsolata" (Vargyas 1988, 309). Vargyas a magyar balladák kapcsán a szövegek közötti összefüggést a közös formulákon kívül a felépítésben is tapasztalja (1976, 150-154).

 A költőelőd vagy -társ szellemének felidézésekor szokásos eszköz egy-egy szó, kifejezés idézése. Ady a Csokonait megidéző költői invokációjában idézőjellel figyelmeztet a felvilágosodás kori költőtől kölcsönzött kifejezésekre:

> Szavak, akiknek Főbusza volt Vitéz S gazdag pillangó-szárnyakat adott, Szavak "szárnyatok bársonyára" "Szedegessetek violaszagot", Midőn felröppentek Őt dicsérni. (Vitéz Mihály ébresztése)

De külön jelzés nélkül is evokálhatja a búcsúztatott költő szavait a költőtárs:

Óh, Adv Endre, Messiás-magyar! Riaszd szét lidércálmát a halottnak! Bús Lázár-szívünk még élni akar, Ontsd rá napos tüzét élő dalodnak! (Tóth Árpád; Nézz ránk, Ady Endre!)

 A művészi szöveg hat a mindennapi szövegekre is, hiszen például a választási jelszavak (Itt az idő! Válasszatok! Kereszténydemokrata Néppárt. – 1994-es választási jelszó; Boldogok a szelídek, mert ők öröktől bírják a földet, boldogok, akik éhezik és szomjúhozzák az igazságot, mert ők megelégíttetnek. Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek. Hites népnek, hites képviselőket. Szavazzanak a Független Kisgazda Pártra!) és reklámszlogenek (Azért az íz az úr – a Helikon cigaretta reklámja) is poétikai hatásra törnek azzal, hogy allúziókat (Zsilka 1981) ébresztenek.

3. A szövegköziség (transztextualitás) típusai

A következő tipizálás alapvetően Genette rendszerére épül.

3.1. Az "intertextualitás"

3.1.1. Korlátozott "intertextualitás", azaz intratextualitás

Egy alkotó szövegei közötti kapcsolat nagyon gyakori módja az intertextualitásnak. Az önidézetnek, variánsnak (Dällenbach 1996, 52) jellegzetes fajtái vannak;

- Egyetlen verscikluson belüli művek kapcsolódása érzékelhető Szabó Lőrinc A huszonhatodik év című szonettgyűjteményében, amelynek darabjai mind szemantikai, mind strukturális szempontból összefüggnek.
- Egyetlen versköteten belül egy alkotás sok szállal kötődhet a verskötethez mint szövegkörnyezethez, bár a nem ciklusos szerkesztés már lazább kapcsolódást feltételez. Kosztolányi Halotti beszéd című alkotása a költő Számadás című kötetében (1935) – mint tágabb – és a Már megtanultam című költeményt (mint közvetlen kontextust) követően szerepel. A megelőző vers utolsó sorának halálkívánása: Halál, fogadj el fiadnak után következik a Halotti beszéd cím, azt az érzést sugallva, mintha a költő a saját gyászbeszédét írta volna meg. De a Halotti beszédnek magával a kötettel való összefüggése is egyértelmű, hiszen mind a kötet, mind maga a költemény "számadás", számvetés az életről.
- Egyetlen alkotó oeuvre-jén belül bizonyos motívumok változatlanul vagy változataikban visszatérnek, mint például József Attila költészetében a tar ágak-bogak rácsai képzetkör elemei:

Tar ágak-bogak rácsai között Kaparásznak az őszi ködök, a vaskorláton hunyorog a dér. (Ősz)

Ez éles, tiszta szürkület való nekem, Távol **tar ágak** szerkezetei tartják keccsel az üres levegőt.

(Szürkület)

Hideg csillagok égnek tar fák ága közt.
(Judit)

A lég finom üvegét megkarcolja pár hegyes cserjeág. Szép embertelenség. Csak egy kis darab vékony ezüstrongy – valami szalag – csüng keményen a bokor oldalán, mert annyi mosoly, ölelés fönnakad a világ ág-bogán.

(Téli éjszaka)

Csillagok **rácsa** csillog az egen: ilyen pincében tart az értelem! (Jaj, majdnem...)

...S hát amint fölállok, a csillagok, a Göncölök úgy fénylenek fönt, mint a **rácsok** a hallgatag cella fölött.

(Eszmélet)

Eszméim közt, mint a majom a **rácsok** közt le és föl, vicsorgok és ugrándozom, mert semmit nem hiszek s nagyon félek a büntetéstől.

(Kiáltozás)

Tehát a motivikus ismétlődések intratextuális kapcsolatot szülnek.

Egy alkotó műveit gyakran rokon értelmű motívumok hálózzák be. Ady költészetében például a magyar elmaradottságnak, "maradandóságnak" sok szimbóluma szerepel: a magyar Ugar (A magyar Ugaron), a Hortobágy (A Hortobágy poétája), a lelkek temetője (A lelkek temetője), a fajok cirkusza (A fajok cirkuszában), a Halál-tó (A Halál-tó fölött), a Tisza-part (A Tisza-parton), vármegyeháza (Fölszállott a páva), téli Magyarország (A téli

Magyarország), Etel-köz (A Márciusi Naphoz), Hunnia (A Hadak útja), szolga-népek Bábele (Magyar jakobinus dala), ó várak (Új várak épültek), nagy sivatag (Korán jöttem ide).

• Előfordul, hogy egy művész ugyanazt a szöveg(részlet)et felhasználja más művében is. Arany a Zács Klára című balladáját például változatlan szöveggel beemeli a Toldi szerelme 12. énekének betétjeként (Zács Klára nótája címmel).

Az önidézet József Attilánál különösen gyakori. Az Ősz és A fán a levelek című verseinek teljesen azonos az első két strófája egy szó kivételével: az utóbbi versben fonnyadt helyett konnyadt áll:

A fán a levelek lassan lengenek. Már mind görbe, sárga s fonnyadt, puha...

Egy hallgatag madár köztük föl-le jár, mintha kalitkája volna a fa...

Látszólag az egyetlen különbség az, hogy a második költeményben a három pontok helyén csak pont van. Valójában mindkét vers folytatódik, és ebből joggal adódhat az a kérdés: két azonos strófa miért involvál merőben más folytatást?

Egészen gyakori, hogy József Attila-verscsírák a nagy gondolati versekbe (Eszmélet) beépülve szó szerint megismétlődnek, mintegy vázlatokként szolgálnak későbbi művekhez:

Hisz itt a szenvedés belül. de ott, kivül a magyarázat.

Im itt a szenvedés belül, ám ott kívül a magyarázat.

Esetleg az eredetinek a variánsa tér vissza egy későbbi műben, mint a töredékek egyik sora a Flóra-ciklus Hexaméterek című darabjában:

Roskad a kormos hó, cseperészget a bádogeresz már s mintha csak egy millió, aranyos kis kékszemű lányka venne körül mosolyogva...

Roskad a kásás hó, cseperészget a bádogeresz már, elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik...

 Egyértelmű kapcsolat van egy alkotó két változatban megírt műve között is, mint például Móricz Tragédia (1909) és az Egyszer jóllakni (1933) novellái között. Izgató kérdés: miért dolgozta fel az író ugyanazt az alaptémát újból. Nyilván, mert 25 év elteltével is aktuális, de "Nem múltba tekintés és a múlt élményeinek újraköltése ez, hanem egy múltbeli helyzet újraélése, az akkori jelenbe való transzponálása" (Nagy Péter 1975, 393).

Gyakori, hogy egy alkotó ugyanazt a gondolatot sokáig érleli magában. Madách egyáltalán nem jelentős költészetében már felfedezhető a Tragédia gondolati-érzelmi előtörténete, hiszen például az Éjféli gondolatok című verse az emberi tehetetlenség, kicsinység, a küzdelem céltalansága miatti vívódással és lázadással a Tragédiához hasonló töprengéseinek ad hangot:

Óh hát érdemes-e élni, ha minden perc Csak a feledésnek szánt sírgödrünkön ás.

Érdemes-e vívni eszmékért, melyeket A megváltozott kor csak mosolyogni fogna, Míg fehérlő csontja a két ellenségnek Névtelen halomban korhad összehordva.

Vagy a *Dicsőség és gyalázat* című kiben ne idézné fel *a Tragédia* színeit: az egyiptomit és görögöt?

Ha milliókat meghódoltattál, Dicsedre még nem szolgál néked az, Csak arról tesz tanúságot, minő Hitvány volt a tömeg és milyen gaz.

Néha egy művész saját művére utal vissza, mint Arany János is a Toldi szerelme I. énekének 2. strófájában a Toldira:

Toldi jut eszembe, kiről, még ifjonta, Játszi elmém könnyű énekét elmondta.

A *Toldi estéje* utószavában pedig maga a költő így hasonlítja össze a trilógia első és harmadik darabjának főhősét:

De a sír szélén álló Toldi nem azon pórsuhanc többé, ki a viszonyok jármát lerázza és fölfelé tör; ezt az előadás által is ki kellene tüntetnem.

Köztudott, hogy Arany a *Toldi szerelmé*t (amelyet *Daliás idők* címmel kezdett el) kisebb-nagyobb félbeszakításokkal harminc évig írta, erre a tényre a költő maga így hivatkozik a *Toldi szerelme* utolsó versszakában nagybetűs kiemeléssel:

DALIÁS IDŐKről mit még barna hajjal Kezdtem, s félbe' hagyék küzdve kórral, bajjal, Most mikor agg lettem, hajam is fehérül: Ímhol a bús ének TOLDI SZERELMÉrül.

3.1.2. Általános "intertextualitás"

Különböző alkotók szövegei között a kapcsolat jelölt vagy jelöletlen idézetek révén születik.

3.1.2.1. A szó szerinti idézés

A szó szerinti idézéssel, azaz egy másik alkotó másik szövegének az aktuális szövegbe való beépítésével gyakran élnek. A legkülönbözőbb retorikai műfajokban: alkalmi jellegű, vallásos tartalmú beszédekben, országgyűlési szónoklatokban stb. Ilyenkor jobbára megemlítik az idézet szerzőjét. De ismert szerző nélküli közmondást, szólást, gnómát is szokás idézni. Szerepe többféle lehet: szolgálhat témaként, amelyre a szöveget építik (témaidézet), konklúzióként (konklúzióidézet), vagy esetleg csak stiláris szerepű (Zumthor 1996, 111), de mindenképp megszakítja a szövegláncot.

Az idézet interaktív jellegű, konvergál vagy divergál a beépítés helyével.

A prédikációkban mindig a textus, azaz a bibliai ige a kiindulási pont. Ravasz László esketési beszéde így kezdődik:

> 1 Kor 3:11. Más fundámentomot senki nem vethet azon kívül, amely vettetett, mely a Jézus Krisztus.

> Egy házra nem a stílusa, nem is a külső ékessége, vagy a gyakorlatiassága a döntő, hanem a fundámentoma. Lehet akármilyen ékes, jóbeosztású és művészi becsű, ha rossz a fundámentom, bizonytalan a talaj, amelyre épült, a ház nem ér semmit, sőt állandó veszedelmet jelent.

Szokásos beszéd befejezéséül nagy embertől, művésztől idézni. Ezt teszi Göncz Árpád is újévi tévéköszöntőjében:

> S végezetül hadd köszöntsem önöket én – minden magyart a határon innen és a határon túl, és valamennyi más anyanyelvű honfitársamat – József Attila öt sorával:

"...az ember él, kenyeret eszik és remél, várja, hogy elmúljon a tél, hogy egy padon a napba üljön és fölpiruljon még a vér."

Az iskolai ünnepi beszédek szónokai előszeretettel szövik be az életfilozófiát sugalló idézeteket a diákoknak szánt jó tanácsaik közé. Melich János, a Pázmány Péter Egyetem dékánja (1935) úgy élt ezzel, hogy a verbum finitum formájú idéző igés (mondja) idéző mondat beékelődött az idézetbe:

> Nem írott betű, hanem nemzeti fennmaradásunk, nemzeti létünk categoricus imperativusa, hogy egyetemi éveiket a legnagyobb, a legodaadóbb munkában töltsék el. "Boldog ifjú az - mondja nagy gondolkodónk, Kölcsey Ferenc -, ki annyira mehetett, hogy keblében a tudomány iránti szeretet állandóan felgerjedett, s azon

utakkal, melyeken az ismeretek kútfejeihez eljuthat, megbarátkozhatott." Ebben van a záloga annak is, hogy a tőlünk átszármaztatott tudományt továbbfejlesztve át fogják tudni adni az utánuk következőknek.

Jókai a *Sárga rózsa* című regényében a kocsmai mulatozás, dalolás megidézésére több **nótá**t is beiktat szövegébe:

A két juhász egyre fújta: "Mikor a juhász bort iszik: Szölke szamár szomorkodik. Ne szomorkodj, szölke szamár, Majd elmegyünk a nyáj után."

3.1.2.2. Az idézett szöveg montázsszerű beépítése

Modern szövegekbe ágyazottan is olvashatunk régi szövegmontázsokat. A régi és a modern szöveg "szervetlen" kapcsolatát a zárójelezésen kívül a kiejtést hitelesíteni szándékozó írásmód is jelzi:

Az autó hiába fékez, tested kitömött rongyoszsák, arcod mosolygós alma (mondják: keserűen kínzatul). A kéz, hol a kéz? (Mondják: sirou anyját teküntsed), nem látom, honnan szól a hangod: oldalról éri a lökés. Egy papírváros a színpad s te, senki bábja, csak heversz, fejjel kivágódott a szélvédőüvegen (kiáltják: én junhum olélottya), nem tart a szíj.

(Schein Gábor: Baleset)

Az Ómagyar Mária-siralomból átemelt versrészletek szövegbe ágyazatlanságát a mondják, kiáltják idézőmondatszerű formák is kiemelik.

3.1.2.3. Jelöletlen idézetek

Az idézetek többnyire jelöletlenek. Ezért jobbára csak irodalomtörténészek tudják például, hogy Puskin Benjamin Constant *Adolphe* című regényéből vette Anyegin levelét. Ez azzal magyarázható, hogy "az intertextualitás az irodalom létmódjának nélkülözhetetlen velejárója, hiszen aligha találunk olyan alkotót, akit ne kísértett volna meg a vágy, hogy legalább egyszer »sajátjává« tegye a »másét«" (Gránicz 1996, 139).

Igaz az alkotásokra, hogy "a poétikai beszédmód struktúrája bekebelezi az általa befogadott idegen szövegekét. [...] az író nem jelent be semmit, párbeszédet folytat más írókkal, anélkül, hogy néven nevezné őket, úgy használja mások javait, mintha csak a sajátjai lennének. Ráadásul kikacsingat az olvasóra, aki tőle nem kéri számon azt, amit a kritikustól viszont elvár: hogy világosan határozza meg kiről és miről beszél" (Perrone-Moisés 1996, 92).

Érdemes nyomon követni, hogy az első összefüggő nyelvemlékünk, a Halotti beszéd (Láttyátuk, feleim szümtükhel, mik vogymuk. Isá, pur és chomu vogymuk. Menyi milosztben terümtevé elevé miű isémüküt, Ádámut...) hogyan épül be ún. vendégszövegként más alkotásba, és miként válik annak szerves részévé.

Juhász Gyula Magyar költészet epigrammokban versciklusának Halotti beszéd című darabja indít így:

Látjátok feleim, hogy mik vagyunk, A honi föld sarává lesz agyunk, Szívünk magyar őskertbe süpped el S szavunkra majd egy más világ felel.

Reményik Sándor *Halotti beszéd a hulló leveleknek* című költeményében a megszólításhoz a modalitás transzformálásával kapcsolja az ismert folytatást, hogy utána meghökkentő módon más anyagmegjelölésekkel folytassa:

Látjátok, feleim, hogy mik vagyunk? Bizony bíbor és bronz és arany És örökkévaló szent szépség vagyunk.

Márki Zoltán Dutka Ákos elsiratáskor ősi halottbúcsúztatónkat így idézi:

Isa es nüm iggy ember mulchottya ez vermüt **Látjátok, feleim, szemetekkel**, magára huzná a Földet. (Dutka Ákos aludni tért)

Radnóti egyetlen szóra, csak a *Látjátok* igére redukálja az ismert szövegindítást. Nyilván ez önmagában még nem jelezne szövegek közötti összefüggést, ha kontextusba ágyazottsága miatt joggal nem feltételezhetnénk a szövegemlékünkre utalást, hiszen a *Csak csont és bőr és fájdalom* című versének alcíme: *Babits Mihály halálára*, és a *Látjátok* szövegindítás folytatása egyértelművé teszi az intertextuális kapcsolatot az ősi *Halotti beszédünk*kel:

Látjátok, annyi szenvedés után most pihen e hűvös, barna test. Csak csont és bőr és fájdalom.

Az említett példákban a szerzői szólam alapvetően nem ad új értelmezést az eredeti szövegnek, hanem engedi azt hatni azáltal, hogy az idézet válik szervező elemmé.

3.1.2.4. A vendégszöveg átlényegülése

"Az idézet a műfaji hovatartozás, a stílus, a kor és a szerző tudatosítása híján szabályosan beépül az aktuális közleménybe, s hírértéke, jelentése most már az új poétikai struktúra függvényében értelmezendő. (Az olvasók ama része előtt, akik fölismerik a nem jelzett paramétereket, természetesen összetettebb interpretációs lehetőség nyílik meg.)" (Kulcsár Szabó 1987,

315). Vagyis a vendégszöveg átlényegül, a szerzői szólam átértékeli az átvett elemet: így a szöveg új jelentéssel töltődik fel azáltal, hogy a "textuális tér ... megfordítja és negativizálja az intertextuális teret" (Zumthor 1996, 129).

Vörösmarty sorai nagymértékben széttagolya és a patetikusból erős hangulatmódosulással majdnem káromkodásba váltva jelennek meg Petri György Tengerparti elég című versében, de a szövegköziség így is félreérthetetlen:

> Te női mivoltod fogyatkozásával küszködsz vereitékezve – hosszú kín. mert nagyon nő vagy -, én meg a férfiasságom maradékát őrizgetem: döntőképesség, gyors ügyintézés, szükség esetén erély. ilyesmikre gondolok csupán, a hím elrestült bennem, és nem is restelkedik petyhüdöttségén. Ész? Még egy kevéske. Erő? Annyi sem. Oly szent akarat? Egy nagy... Már egy szemernyi sem. Úgy értem, hogy nem szent.

> > (Petri György: Tengerparti elég)

Az idézett költő szavai mintha ellentétükbe fordulnának, sejtetve; a mai korban semmi patetikus nincs.

A jelentősen átírt szövegek is képesek felidézni az eredetit, mint Garaczi Lászlónak a József Attilára utaló meghökkentő szövegváltozatai is. A proletárköltő Munkások című versének kezdő sora (Forgolódnak a tőkés birodalmak) így válik egészen profánná:

> Mégis egy kicsit be vagyok csipve. Forgolódok: mint a tőkés hatalmak. (Garaczi: Egyenes kör)

Esterházy Péter fogalomsora még átrendezettségében is az ismert József Attila-versre emlékeztet (Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám.):

> En csak azt a trivialitást emlegetem, mint egy hülye, újra meg újra, hogy egy írónak nincsen semmije, csak a szavak. Se apja, se anyja, se gyereke, se felesége, se hazája, se Istene, csak a szavak.

> > (Dicsének)

Óhatatlanul is emlékezetünkbe idézi Vörösmarty szavait a Gondolatok a könyvtárban című művéből (Országok rongya! könyvtár a neved.) egy mai vers nem létező, eltorzított szóalakja ellenére is, amely a ringy-rongy ikerszóból alkalmilag önállósodott:

Új könyvespolcot? S még mit nem? Országok rongyának bőrödhöz tapadt ringyéből még többet begyömöszölni időd lyukas zsákjába? (Somlyó György: "Valami szépet"?)

Kétségtelen az a megállapítás: "Az intertextuális kommunikáció azonban kétélű fegyver: az író, amikor bizonyos - általa fontosnak tartott - asszociációkat sugall, nem lehet biztos abban, hogy mondandóját a befogadó ugyanazzal a szövegkörnyezettel hozza kapcsolatba", hiszen például "Mihail Bulgakov [...] remekműve, A Mester és Margarita – olvasmányossága dacára - rendkívüli kihívást jelent bárkinek, aki kézbe veszi. Olyan elmélyült bibliai, mitológiai, vallásbölcseleti és történeti ismereteket igényel, amelyekkel csak nagyon kevesen rendelkeznek" (Gránicz 1996, 135).

3.2. Paratextualitás

Arany a Toldi-trilógia mindegyik énekét mottóként Ilosvai Selymes Péter Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való históriájából vett idézettel indítja, nyíltan vállalva ezzel műve mondára épülését.

Így indul a Toldi első éneke:

,Nyomó rúdat félkezével kapta vala, Buda felé azzal utát mutatja vala. (Ilosvai)

Ezt a cselekményelemet Arany így örökíti meg a *Toldi* első énekében:

Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja, Mint csekély botocskát, véginél ragadja; Hosszan, egyenesen tartja félkezével, Mutatván az utat, hol Budára tér el.

Nem szorul magyarázatra a két mű közötti esztétikai különbség, de el kell fogadnunk Arany vallomását arról, hogy miért ragaszkodott művei írásakor valamiféle epikai maghoz, "epikai hitelhez":

> Monda nélkül pedig – vagyis legkisebb támasz nélkül a hagyomány vagy história részéről – egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam. Mert éreztem már akkor s később valahol tán meg is írtam, hogy mondai vagy történeti alap, – bármily csekély és töredékes legyen – adja meg ily költeménynek azt, a mit én "epikai hitelnek" szoktam nevezni.

> > (Előszó a Toldi szerelméhez)

A szépirodalomban elvétve szerepel az idézet szerzőjére utalás. Füst Milán viszont A tölgyek alatt című versből vett sort idézőjelesen-mottószerűen teszi címmé: "Ha csontjaimat meg kelletik adni", és Arany zárójelbe tett nevével is jelzi a szerzőt. Ezzel a margitszigeti tölgyek alatt gondolkodó, filozofálgató öreg poétát juttatja az eszünkbe, miközben a XIX. és XX. századi költő lelki, gondolkodásbeli, hangulati találkozásának vagyunk tanúi.

3.3. Metatextualitás

A tudományban egyenesen a szakmai tisztességhez tartozik a másik kutató gondolatainak hitelt érdemlő citálása – még akkor is, ha ez nyilvánvaló kimetszés egy tágabb szövegkörnyezetből –, mert a tudományos idézéskor elengedhetetlen a pontos hivatkozás és betűhű idézés:

Különben a cselekvő értelmű befejezett melléknévi igenév tárgyi bővítménye is igen ritka. RÁCZ ENDRE szerint (Nyr. XCIX, 6) "Manapság jobbára csak a sajtónyelvben, s különös mértékben a sporttudósításokban találkozni vele." A szövegmintámban előforduló 70 cselekvő értelmű befejezett melléknévi igenév közül összesen csak négynek volt tárgyi bővítménye.

(Keszler Borbála: Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 489.)

Sok esetben tartalmi idézés is elegendő, de a hivatkozás ilyenkor is elmaradhatatlan:

NEMES NAGY Ágnes szerint az ember belső világának a költői kép az adekvát kifejezője (azé a tartományé, amely gazdagabb annál, hogysem a nyelv racionális eszközeivel megközelíthető volna), mivel egyszerre analízis és szintézis, érzékelésmód és gondolkodási forma, vagyis a megismerés komplex eszköze (1978, 38, 83 és kk.). (Fehér Erzsébet: Változatok a hasonlatra. In Laczkó Krisztina [szerk.]: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1995, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 141.)

Nemcsak az irodalomban létezik szövegköziség. "A kritika elvileg mindig is intertextuális volt, amennyiben a szót tágabb értelemben fogjuk fel. Mindig is arról szólt, hogy egy szöveget írunk egy másik szövegről, amely egy másikkal folytat párbeszédet" (Peronne-Moisés 1996, 91); vagyis a **kritika metanyelvvé válik.** Az idézés szokás szerint ilyenkor az idézeteket csonkítja, és ez nyilvánvalóan grammatikai átalakítással jár:

Nagy vonalakban arra is rámutat a szerző, hogy a költői eszközök "megrázkódtatásszerű kiüresedése", majd a költői kép szerepének megváltozása milyen lehetőségeket zár le, illetve nyit meg a modern költő előtt. A jelképes, a látomásos és a tárgyias költészet szétválasztása azonban a fogalmak elmosódottsága miatt nem hat olyan evidenciaerővel, mint a korábbi fejtegetések.

(Angyalosi Gergely kritikája Nemes Nagy Ágnes Metszetek című könyvéről)

A modern irodalomkritika (például: Barthes, Butor, Blanchot) a szokásokon túllépve, lendületes, metaforikus beszédmódjával egyenesen magába olvasztja és egyben eltörli az idézeteket akkor is, ha idézőjelesek, többnyire szétforgácsolással, montázzsal, allúzióval formálja át.

3.4. Hypertextualitás

Egy művész nemegyszer témát, motívumot stb. merít elődjétől, mint ahogy tette ezt Shakespeare, amikor az ún. Ős-Hamletet használta fel a Hamlet megírásakor. Brechtre egyenesen jellemző volt, hogy kölcsönözte témáit.

Több alkotó a hagyományokhoz igazodva a műfaji sajátosságokat, például az eposzi kelléknek számító elemeket tovább örökíti, amelyek szövegszerű egyezést is mutatnak. Homérosz Odüsszeiájában így hangzik a témamegjelölés (propositio):

Άνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὅζ μάλα πολλὰ...

Azaz:

Férfiuról szólj nékem, Múzsa, ki sokfele bolygott s hosszan hányódott, földúlván szentfalu Tróját, sok nép városait s eszejárását kitanulta, s tengeren is sok erős gyötrelmet tűrt a szivében, menteni vágyva saját lelkét, társak hazatértét.

(Devecseri Gábor fordítása)

Vergilius Aeneise a következőképpen indul:

Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris Italiam fato profugus Lavinaque venit litora

Vagyis:

Harcokat énekelek s egy hőst, akit Itáliába, Trója vidékéről lávín partig legelőször Üzött végzete; sok földet, tengert bebolyongott, Égi erők és Júnó nem-feledő dühe folytán És sok háborut is tűrt, míg várost alapított...

(Lakatos István fordítása)

A mi Zrínyink Szigeti veszedelem című eposzában a műfajjelölő témamegjelölés ekképp hangzik:

> Fegyvert, s vitézt éneklek, török hatalmát, Ki meg merte várni Szulimán haragját, Ama nagy Szulimánnak hatalmas karját, Az kinek Európa rettegte szablyáját.

A Biblia számos történetét feldolgozták a szépirodalomban. Babits a Jónás könyve című művében átvette a bibliai Jónás históriáját egyrészt szubjektiválva, másrészt a költők általános feladatvállalásaként (Vétkesek közt cinkos, aki néma) értelmezve. A Jónás-történetnek ez a két feldolgozása akaratlanul is a befogadó eszébe juttatja a cselekmény érintkezési pontjai mentén a másikat.

Majdnem szó szerint azonos módon kezdődik a két mű:

És lőn az úrnak szava Jónáshoz, az Amittai fiához, mondván: Kelj fel, menj Ninivébe, a nagy városba, és kiálts ellene, mert gonoszságuk felhatolt elémbe!

Babits műve is ezt követve in medias res indul:

Monda az Úr Jónásnak: "Kelj fel és menj Ninivébe, kiálts a Város ellen! Nagy ott a baj, megáradt a gonoszság: szennyes habjai szent lábamat mossák."

Számos bibliás reminiszcencia, ótestamentumi archaizmus utal vissza az eredeti szövegre a babitsi műben. Azonosságaival a Bibliához visszakapcsoló szöveg - például amint Jónás a cethal gyomrában imádkozik – versformája révén a korai magyar vallásosságra és a régies magyar nyelvre is (az elbeszélő és az összetett múlt idővel) alludál:

> Nyomorúságomban az Úrhoz kiálték és meghallgata engem: a Seol torkából sikolték és meghallád az én szómat.

> Mert mélységbe vetettél engem, tenger közepébe, és körülfogott engem a víz; örvényeid és habjaid mind átmentek rajtam!

...Kiáltok Tehozzád, hallj meg, Isten! Mélységből a magasság felé kiáltok, káromlok, könyörgök, a koporsónak torkából üvöltök.

Mert dobtál vala engem a sötétbe s tengered örvényébe vetettél be, és körülvett a vízek veszedelme, és fű tekeredett az én fejemre, bő hullámaid átnyargaltak rajtam...

Az azonosságok és hasonlóságok mellett nem kevésbé érdekes a két szöveg eltérésében a leglényegesebb pont: Ninive lakóinak viselkedése, ugyanis Babits ironikus hangvételű feldolgozását adja a bibliai Jónás történetének. Ez távolságtartást eredményez, holott saját ifjúkori költői korszakának "elefántcsonttoronyba" zárkózó magatartását bírálja ezzel az allegorikus eseménysorral, de ugyanakkor azt a párhuzamot is érezteti, hogy a próféták és a költők magányosan vívják harcukat, és a jóra késztető emberi szó hatástalan. Így Babitsnak többletmondanivalója is van a Bibliához képest: a próféta és a költő feladata a figyelmeztetés; az ítélkezés, a büntetés az Isten dolga.

· A szándékos utánzás: a forma- és stílusimitáció lehet komoly hangvételű vagy kritikus-szatirikus. A magyar irodalomból sok példát lehetne idézni erre.

A legismertebb stílusutánzások talán Thaly Kálmánnak az eredeti kurucversekként megjelentetett költeményei. Hamisítványainak leleplezése azért váratott sokáig magára, mert Thalynak - a Thököly és Rákóczi kor rajongójának - alapos nyelvtörténeti ismeretanyaga, illetve történeti nyelvérzéke volt: jellegzetes archaikus vagy hiteles régi irodalmi olvasmányaiból átvett szavakat használt, folklór szövegeknek poétikai és formai elemeit követte, provincializmusokkal élt (Tompa 1972, 290-299) például az Ocskai Lászlórúl való énekben is:

Kurucok, kurucok, hajh szegény kurucok -Be megsötétedett ti fényes napotok! Hadiszék bírái ott egybegyülének, Hiteszegő felett ők széket ülének.

Írjátok furérok, írjad sereg-diák – vérveres téntával a nagy szentenciát.

Végül is Thaly hamisítását nyelv- és stílustörténeti alapon lehetett bizonyítani.

Sajátos válfaja a stílusutánzásnak a Weöres Sándoré, aki Psyché – Egy hajdani költőnő versei című alkotásában több régi költő stílusát is követi, így a stílusutánzás és az archaizálás összekapcsolódik művében. A vájt fülűek a következőt Berzsenyi stílusában íródottnak érzik:

A' Tátra híves bérczeitűl Tokaj Tüzes hegyéig láttzik a' Tsillagod Fényes futással, győzedelmes Harsona hangu kemény Oroszlán!

Művének célját így fogalmazta meg a költő: "Ez a »pót-én-kivetítés« alkalmat ád más temperamentum és más stílus használatára, a szókincs és mondatformálás más módjára: vagyis nyelvi és szellemi felfrissülésre. A kis versciklusban női szív van, mely azonban nem találhat életlehetőséget egy férfi életében, csak áttételesen, a versben."

Korunk egyik igen érdekes alkotása Esterházy Péter Tizenkét hattyúk című műve, amelynek szerzőjeként Csokonai Lili van feltüntetve. Ezen az írói álnéven alkotja meg a XVIII. századi memoárirodalom imitációját korunk művésze, miközben az 1980-as évek Magyarországának képét festi le.

Néha a stílusutánzás olyan jól sikerül, hogy megtéveszti a szakértőnek számítókat is. Nagy vihart kavart Juhász Gyula Ady stílusában írt következő versével:

Nincsen, nincsen!?

Nincsen Semmi és nincs: Minden. Csak az én szivem van és volt, Az én nagy, véres, mámoros Szivem, E szent, e félholt!

Nincsen Öröm és nincsen Szerelem, Nincsen Vigasz és nincsen Pénz, Csak én mindenem és én semmim, Csak én Szivem, te élsz!

Te vagy e Világ Közepe, Körötted forognak balogul A bús csillagok s e beteg Föld, Borúdra mind borul!

Szivem, előtted térdre esem S dalolom a legszebb zsolozsmámat, Tiéd a Világ, a Szépség, a Bűn S Kincseim Kincse: a Bánat!

Földessy Gyulát, Ady "minden titkainak" tudóját is megtévesztette: "Minden jel arra mutat, hogy Ady állítólag 1900 elejéről való verse csakugyan eredeti Ady-vers." Babits is így nyilatkozott: "Én is biztosra veszem, hogy ez a vers igazi Ady-vers." Móricz, a barát is meg van győződve: "Ez a vers mindenesetre egyik első »nagy verse«. Ez az ő szava azoknak a verseinek jellemzésére, amelyek a legreprezentánsabb darabjai. [Bek.] Rám divinatiószerűen hatott. Első olvasása alatt azt mondtam: ismerem ezt a verset. Annyira szűzen és éretten adja Adyt, egész 1908-ig való erejével." (Az idézetek a kritikai kiadásból valók: *Juhász Gyula összes művei*. 3. 1963, 339–340.)

Kosztolányi viszont éles szemével felismerte a stílusutánzást: "Karácsony este egy társaságban olvastam először azt a verset, melyet Ady Endrének tulajdonítanak. Szinte felkiáltottam, hogy ez a vers nem Ady Endrétől való." Részletes indoklása így hangzik: "Mindenesetre a vers formája túlságosan zárt, keményen művészi. Adynak volt egy kezdő korszaka, mikor Ábrányi Emil hatása alatt írt, régi, romantikus hagyományok rabságában. Ebből az időből semmi esetre sem származhat, de a későbbiből sem, mikor már maradandó költeményei megszülettek, mert akkor a régi, kötött formát sokkal inkább meglazította. A vers írója a parnassien úton járó. Ady Endre sohasem volt parnassien. Ennek a költeménynek minden szava úgyszólván egy-egy epigramma, fölkiáltójel. Ady Endre nem igen használt fölkiáltójelet. A címe: Nincsen, nincsen!? (felkiáltójellel és kérdőjellel) szintén más stílusra vall. Rímei (és volt – félholt – stb.) összerakottságukban és újságkeresésükben sem mutatnak rá. Pár perc múlva ezt mondtam: a vers szerzője senki más nem lehet, mint Juhász Gyula barátom, a szegedi költő" (1963, 341).

Hogy mi téveszthette meg az embereket, és mit nem észleltek, így indokolja Kosztolányi: "Támogatta nézetemet azon észrevételem, hogy noha benne már az ismert Ady-frazeológia jelentkezik, a fogalmak, illetve a jelképek nagybetűvel való írása (Semmi... Minden...), olyan fogalmak és jelképek is nagybetűvel szerepelnek itten, melyek tudtommal Ady egyetlen versében sem fordulnak elő ilyen alakban. (Vigasz... Világ Közepe...) Főkép két szó volt szememben gyanús, Szépség és Bűn, s ez a két szó is Juhász Gyulához vezetett, ki első köteteiben művészi szépségrajongásról tett tanúságot, gyakran beszélt Szépségről és Bűnről" (1963, 341).

Juhász Gyula így ismerte el szerzőségét: "Kosztolányi Dezső irodalmi detektívmunkája sikerrel végződött, a kérdéses verset valóban én írtam. Írtam pedig Nagyváradon, 1908 végén, a »Világ közepé«-hez címzett kőrösparti kocsmában, éjnek évadján, borozgatás közben. Amolyan komoly Ady-imitációnak készült, mint a franciák mondják: à la manière Ady Endre [Bek.] A verset nem a nyilvánosságnak szántam s írtam ilyent s ehhez hasonlót nem egyet, de százat. Nem csodálkoznék, ha még sok ilyen ismeretlen Ady-vers kerülne napvilágra" (1963, 343).

Követendő Kosztolányi "detektív munkája", ő ugyanis filológiai pontossággal válogatja szét a karakteres és a nem jellemző jegyeket: az Ady szövegre utaló elemektől elválasztva a

Juhász Gyula költészetére vallókat.

A stílusparódiák természetszerűleg mindig intertextuálisak. A reminiszcencia egyik fajtájaként is fel lehet fogni (Zumthor 1996, 113). Karinthy Így írtok ti című műve kritikai élű, szatirikus hangú stílusparódia. Helytálló rá Karinthy műfajmeghatározása: "Ezek az én új kísérleteim... lényegében tágították ki ama műfajok [paródia, travesztia, persziflázs] lehetőségét, amelyeknek tárgya ... a kultúra és szellemi világ... mégpedig... az irodalmi kritika irányában... s elnevezésem, az irodalmi karikatúra... ma már használatban is van... [Ez] nem egy bizonyos művel foglalkozik, hanem egy bizonyos íróval, azzal, ami az íróban egyéni és döntő: a modorával, illetve modorosságával. Torzkép... – de egyben jellemrajz, kritikai műfaj" (Így írtok ti. 1.7–8), igazolja ezt a Kosztolányiról készített irodalmi karikatúrája:

"A szegény kis trombitás szimbolista klapec nyöszörgései" című ciklusból

Mint aki halkan belelépett.

És jönnek távol, ferde illatok Mint kósza lányok és hideg cselédek Kiknek bus kontyán angyal andalog. Mint aki halkan belelépett.

Ezt olvasva azonnal A szegény kisgyermek panaszai című Kosztolányi-versciklus Mint aki a sínek közé esett... című darabja jut eszünkbe, mert szóhasználata, szerkesztésmódja a hiperbolikus túlkódolás ellenére is felidézi nyelvi bravúrjával ezt a művet és egyben Kosztolányi művészetét:

Mint aki a sínek közé esett...

És általérzi tűnő életét, míg zúgva kattog a forró kerék, cikázva lobban sok-sok ferde kép, és lát, ahogy nem látott sose még:

Mint aki a sínek közé esett...

3.5. Architextualitás

A transztextualitásnak ez a fajtája a műfaji, műnemi vonatkozás jelöltségére épül. Márai Sándor verse címével: *Halotti beszéd* **műfaj**t jelöl, és ehhez a XIX. és XX. századi múltat, költészetet allúziók révén felidéző (68 soros) verséhez (1950) vendégszövegével hatásos keretet ad:

Látjátok feleim, szem'tekel, mik vagyunk. Por és hamu vagyunk. Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek.

És elszáradnak idegeink, elapad vérünk, agyunk, Látjátok feleim, szem'tekel, mik vagyunk? Íme, por és hamu vagyunk

Nyilvánvaló, hogy egy-egy idézett szöveg a transztextualitás több típusába is besorolható volna. Például ebben a Márai-versben jellegzetes intertextuális kapcsolatok fedezhetők fel.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szövegek közötti összefüggésnek két sajátos típusa van: radiális és intertextuális kohézió. Az előbbi a lexikontípusú, relatív függetlenségű szövegeken belül keletkezik, az utóbbi önálló szövegek között.

Az intertextualitásnak kétféle értelmezése lehetséges: tágabb fogalomként mindenféle szövegközi kapcsolatot jelent, szűkebb értelemben viszont csak a jelölt vagy jelöletlen idézetek átvételét.

A transztextualitás a szövegek nyilvánvaló és rejtett kapcsolatának legátfogóbb kategóriája. Öt alfaja különíthető el: intertextualitás egy szövegelem, -részlet tényleges jelenléte (korlátozott és általános alfajokkal), paratextualitás a mottószerű, utószó jellegű kapcsolat, metatextualitás a kommentárszerű, kritikai összefüggés, hypertextualitás egy szöveg deriválásával keletkező kapcsolódás, architextualitás a műfaji elnevezésből adódó kapcsolat.

Valójában minden művészi szöveg beleíródik a szépírói hagyományba, konkrét műfajba, így minden műalkotásra jellemző a transztextualitás.

Milyen szövegeket idéz a tudatunkba Juhász Gyula Anna örök című verse?

Az évek jöttek, mentek, elmaradtál Emlékeimből lassan, elfakult Arcképed a szívemben, elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod és én nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb erdejében. Ma már nyugodtan ejtem a neved ki, Ma már nem reszketek tekintetedre,

Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság, ó de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd! Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben És egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön, Amen.

Ez a vers nyilvánvalóan önálló struktúra, de mégis közvetlenül része a Juhász Gyula-oeuvre Anna-verseinek. Az ebbe a kontextusba való beletartozás intratextuális kapcsolatait a hasonló motívumok (a felejtés bizonygatása: Milyen volt szőkesége, nem tudom már.), a szemantikai elemek (Anna örök sorsmeghatározó: Anna minden, Anna után, Profán litánia; magány, önmarcangolás: Annára gondolok) teremtik meg.

Juhász Gyula Anna örök című verse több szálon is kapcsolódik intertextualitás révén más alkotók szövegeihez. Dante Isteni színjátékának kezdő sorai (Az emberélet útjának felén / egy nagy sötétlő erdőbe jutottam, / mivel az igaz útat nem lelém.) idéződnek fel bennünk a Juhász Gyula-i sorok kontextuális beágyazottságában: én nem mentem utánad / Az élet egyre mélyebb erdejében, de ugyanakkor érezzük a két szöveg közötti különbséget is: Anna nem Beatrice, nem kalauzolja a költőt az élet sűrűjében, illetve maga a költő nem követi Annát. Ez az asszociáció - latens lehetőségként - arra készteti a "beavatott" olvasót, aki fölismeri ezt a dantei metaforát, hogy a folyamatosnak hitt versszövegben egy dialogikus szerkezetet fedezzen fel: hogyan reflektál a magyar költő az olasz szavaira, és az egységesnek hitt versjelentésbe belekódolja a párhuzam révén a boldogtalan szerelmes és a beteljesületlen szerelem képét.

Az Ifjúság bolondság közhelymondatot átalakítás nélkül ágyazta be szövegébe a költő, átvéve az azzal gondolatban társuló, legyintő kézmozdulatot is. A vers immanens jelentése ennek révén kibővült, megjelenít egy, a dolgok menetébe belenyugyó, azt elfogadó olyan emberi magatartásformát is, amely nem veszi komolyan az élet dolgait. És éppen ennek révén a vers szomorú-ünnepélyes hangulatisága szertefoszlani látszik, hogy majd többszörös ellentéttel ódai magasságokba íveljen.

A költemény befejezése a katolikus liturgiába illő kifejezés miatt a vallásos költészetet imitálja. Az Élsz és uralkodol örökkön, Amen verszárlat a Miatyánk ima Mindörökké. Amen zárását a nem hívő ember számára is egyértelműen felidézi. Ezenkívül a katolikus liturgiát ismerőben a misén elhangzó könyörgések zárlatát jelzi: Aki élsz és uralkodol örökkön örökké! Ámen; Aki élsz és uralkodol mindörökkön örökké. Ámen (Temetési szertartáskönyv 11, 14). Az Élsz és uralkodol mindörökkön örökké. Amen zárlat csak a misén (a liturgiában) és egyházi szertartásokban (keresztelés, esküvő, temetés) az Istenhez, Jézushoz intézett, általában rövidebb, két-három mondatos könyörgések végén szerepel, de magán imában nem. A szentmisében három-négy Ámennel végződő könyörgés is van: s miközben a szöveg változik, a zárás állandó.

A katolikus neveltetésű és egy ideig papnak készülő Juhász Gyula mindezt jól ismerve formailag (Élsz és uralkodol örökkön, Amen.), de főként tartalmilag változtat ezen a fordulaton, hiszen nála Anna az imádat tárgya, de éppen emiatt lesz a vers világába illő a költeményt lezáró kifejezés.

Az ima szövegfajta kompetenciamodellje aktualizálja a versjelentés pluralitását, így a költő az Annához szóló profán imájában is összekapcsolja az időhatározó jelezte időtlenséget és a záróformula jelölte véglegességet, és éppen a vallásos aktust idéző textuális utalás a kontextuális hatásra a nő iránti szeretet helyett Anna imádatát konnotálja.

Az architextualitás szálaival ez a költemény műfaji szempontból a vallomáslíra "elköszönő versei" közé (Ady: Valaki útravált belőlünk) illeszthető be, de ezekhez hozzáadódik az a Juhász Gyula-i szerzői szólam, amelyben a rezignált hangulatisággal vegyített önsajnálat magányemlegetéssel társul. Még közelebbről az "el nem nyert éden fájdalmát" megszólaltató műveket invokálja: például Vajda Gina-verseit (Húsz év mulva, Harminc év után).

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

általános intertextualitás architextus architextualitás forrás- és célnyelvi szöveg hvpertextualitás intertextuális

intertextus intratextualitás irodalmi karikatúra korlátozott intertextualitás metatextualitás önidézet

paratextualitás plurilógus radiális szövegköziség transztextualitás tudományos idézés

VITAKÉRDÉS

Milyen különbség mutatható ki az idézet, a plágium és a reminiszcencia között?

Szakirodalom

Barthes, Roland 1996. A szöveg öröme. Budapest, Osiris.

Dällenbach, Lucien 1996. Intertextus és autotextus. Helikon, 1-2. 51-66.

Deme László 1983. A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 31-60.

Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. Helikon, 1-2, 82-90.

Gránicz István 1996. Az intertextualitás problémája az orosz filológiában. Helikon, 1-2. 131-141.

Jenny, Laurent 1996. A forma stratégiája. Helikon, 1-2. 23-50.

Juhász Gyula összes művei. 1963. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Klaudy Kinga 1979. Fordítás és aktuális tagolás. Magyar Nyelvőr, 282–287.

Kulcsár Szabó Ernő 1987. Műalkotás – szöveg – hatás. Budapest, Magvető.

Nagy Péter 1975. Móricz Zsigmond. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Perrone-Moisés, Levla 1996. A kritikai intertextualitás. Helikon, 1-2, 91-104.

Rácz Endre 1989b. Idézetek versekben. Édes Anyanyelvünk, 3. 7.

Rejman 1965. (Hivatkozik rá Békési 1982a, 37.)

Ricardou 1974. (Hivatkozik rá Dällenbach 1996, 51.)

Riffaterre, Michael 1996. Az intertextus nyoma. Helikon, 1-2. 67-81.

Tompa József 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Vargyas Lajos 1976. A magyar népballada és Európa. Budapest, Zeneműkiadó, 1. 150-154.

Vargyas Lajos (főszerk.) 1988. Magyar Néprajz. Népköltészet. Budapest, Akadémiai Kiadó, V. 278-380.

Wernitzer Julianna 1994. *Idézetvilág avagy Esterházy Péter, a* Don Quijote *szerzője*. Pécs–Budapest, Jelenkor– Szépirodalmi Könyvkiadó.

Zumthor, Paul 1996. A retorikusok útkereszteződése. Helikon, 1-2. 105-130.

Zsélyi Ferenc 1994. A másik szöveg. Szeged, JATEPress.

Zsilka Tibor 1981. Az allúzió funkciója a szépirodalmi szövegekben. Híd, 5. 632-644.

Forrás: Temetési szertartáskönyv. 1977. Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.

14. SZÖVEGALKOTÁS

- · szövegalkotás feltételei, körülményei
- · szövegkompetencia
- · a szónoki beszéd kidolgozásának fázisai
- az írásos (vagy írásban előkészíthető) szövegalkotás lépései

 \(\psi \)
 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)

 \(\psi \)
- szövegformáló eljárások

 \(\sqrt{\sq}}\sqrt{\sq}}}}}}}}}}}} \signtiqued{\sqrt{\sq}}}}}}}}} \end{\sqnt{\sqnt{\sq}\sq\sint{\sqit{\sq}\sq}\sq\end{\sq}\sq\sint{\sq}\sq}\sqit{\sqrt{\sq}\signt{\sq}}}}}}}}\
- · szövegkorrekció-típusok

1. A szövegalkotás mibenléte

A kutatók a szövegformálással kapcsolatban sok mindent tártak már fel, de a szövegépítés elméletéhez még most is csak fogódzóink vannak.

A szövegalkotás – mint szöveget létrehozó nyelvi tevékenység – szoros összefüggésben van a gondolkodással, és kapcsolatteremtő céllal születik.

A szövegalkotás előkészítő fázisában történik a szöveg tárgyának leszűkítésével a témaválasztás, illetve az ehhez kapcsolódó anyaggyűjtés. Ehhez a közlési csatorna (írásos, szóbeli, telekommunikációs) és a műfaj (például: napi hír, kommentár, riport stb.) választása szorosan hozzátartozik. A címadást követi az anyag elővázlat alapján való elrendezése, majd pedig szöveggé formálása. Előadandó szövegekhez végleges, azaz utóvázlatot is célszerű készíteni.

A szövegalkotás a nyelvi jelek kódolása, méghozzá a "szövegképzés mint kódolás szükségképpen tervszerű folyamat" (Balázs János 1979, 16). Két fázisa lehetséges: stratégia megalkotása a szövegteremtés elején, taktika megválasztása magában a kommunikációban, hiszen a konkrét szituáció módosíttathatja a stratégiát (Nagy Ferenc 1981, 57).

A szöveg létrehozásával kapcsolatban látszólag két szögesen ellentétes vélemény él a köztudatban és a kutatók felfogásában: az egyik szerint a mondatok szöveggé szerveződnek, a másik szerint a tudatunkban meglévő jelentés mondatokra bomlik. Valójában mindkettő igaz. Gyakran tapasztaljuk ugyanis azt, hogy a fejünkben már kiérlelt gondolatokat, ha kimondjuk, ösztönösen mondatokra tagolva ejtjük ki, szünetet tartunk köztük, vagy ha leírjuk, írás közben mondatvégi írásjelet teszünk. Ugyanakkor, ha nem könnyű szavakba önteni mondandónkat, "rágjuk a ceruzánkat", és nemegyszer javítjuk is mondatainkat a jobb szövegérthetőség, -összefüggés kedvéért: a felesleges szóismétlés törlésével, világosabb utalásokkal vagy a megfelelő rokon értelmű alak használatával, vagyis mondatról mondatra haladva fogalmazunk, mert a fejünkben még nem állt össze a kész szöveg. A gondolatainkat mondatokra széttagoló vagy a mondatokat szöveggé szervező képességünk, készségünk a szövegkompetencia. A verbális eszközhasználatot kíséri a szövegtípus választására és a nonverbális jelek alkalmazására vonatkozó tudásunk is, megteremtve ezzel a kommunikatív kompetenciánkat.

2. A szövegalkotás feltételei

A szövegképzés vagy fogalmazás hallatlanul sokrétű tevékenység, olyan alkotási (Beaugrande 1984), jelentésképzési folyamat, amelyben szöveget hoznak létre. Mivel a szövegalkotás szellemi munka, determinálják a fogalmazó pszichés tulajdonságai (figyelmének tartóssága, összpontosító képessége, emlékezete stb.) és szellemi, kognitív képességei (gondolatalkotása, -elraktározása, emlékezetbe idézése stb.). Ezért nemcsak a kész "termék": a szöveg érdemes tanulmányozásra, hanem azok az eljárások is, amelyek a szövegképzés folyamatát jellemzik. (Ennek részletes taglalása meghaladja ennek a könyvnek a kereteit, mert átvezet a pszichológia és a kognitív tudomány területére.)

3. A szövegalkotás körülményei

Az ókori retorikák így jelölték ki a szövegalkotást meghatározó tényezőket (circumstantiae): quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando, vagyis ki, mit, hol, milyen segítséggel, miért, hogyan, mikor önthet szavakba.

A szövegalkotás tehát több tényezőtől függ: magától a nyelvi jelrendszertől, a szövegalkotó nyelvi kompetenciájától, a beszédhelyzettől és a szövegkörnyezettől. Bár ezek sokféle módon kapcsolódnak össze egymással, de az utóbbi kettőt mégis határozottan el kell különíteni egymástól, mert ugyanahhoz a szituációhoz más kontextusok tartozhatnak, és fordítva is igaz: ugyanaz a kontextus kötődhet eltérő szituációkhoz is. A szövegalkotó a kontextusnak és/vagy beszédszituációnak megfelelő tartalmú, szerkesztésű, stílusú, nyelvi megformáltságú, formájú szöveget teremt, hiszen az együttműködési elv szerint követi a társalgási maximákat: vagyis olyan tényeket épít be a szövegbe, amelyeket a befogadóval felismertetni és kikövetkeztetni kíván, ezért a fogalmazó intenciója, szándékolt hatása miatt szelektálja a témákat.

4. A szónoki beszéd kidolgozásának fázisai

Máig legkidolgozottabb az ókori retorikáknak köszönhetően a szónoki beszéd megalkotásának módszertana. Az ókoriak a **szónoki beszéd kidolgozásának fázisai**t a következőkben állapították meg:

I. A szónoki beszéd előkészületei:

a beszédtárgy és -téma megtalálása (inventio), elrendezés (dispositio).

II. A szónoki beszéd konkrét megalkotása a szónok tudatában vagy írásban:

kifejezés (elocutio), emlékezés (memoria).

III. A szónoki beszéd a közönség előtt:

előadás (pronuntiatio).

Ezek az egymást követő, egymásra épülő mozzanatok az ókor óta érvényesek, de valójában nemcsak a szónoki beszéd, hanem sokféle előkészíthető beszéd írott szöveg megalkotásának lépéseiként használatosak.

5. A szövegalkotás szabályai

Németh László nagyon képszerűen így ír a szövegalkotásról: "Az írás az halászat: az ember fejében ott van egy gondolat, hórukk, a nyelv hálójával neki kell feküdni s kihúzni. A nagy gondolat csak bizonyos fogásokkal húzható ki".

A szövegalkotásnak ezeket a bizonyos fogásait két csoportra lehet osztani (Hartmann 1972, 9):

- a szövegképző szabályok minden szövegre szükségszerűen jellemzők;
- a szövegformáló eljárások az egyes szövegek sajátos szövegszervező módozatai.

5.1. A szövegképző szabályok

A szövegképzés általános szabályszerűségeit, amelyek minden szövegre érvényesek, azért nehéz megállapítani, mert a normát és a norma megsértését sem az élő, folyamatos beszéd síkján, sem az írott szövegben nem lehet egyértelműen elkülöníteni úgy, mint a nyelv többi szintjén: a hang, a szó és a mondat szintjén, mert a szabályostól eltérő is lehet jó, sőt hatásos. De mindenképp érdemes követni Kosztolányi tanácsát: "Úgy kell írni, hogy azonnal megértsék, mit akarunk mondani" (1990, 70).

A mondat és a szöveg alkotását részben azonos, részben eltérő szabályok irányítják. Szövegképzéskor a nyelvpszichológia felfogása szerint nincs a műveleteknek meghatározott sorrendje, csak "részprogramokat" alakít ki a szövegező, mert a szövegképzésnek legtöbbször nincs mindenre kiterjedő aprólékos terve, sokszor csak homályos elképzelések élnek a szövegalkotóban (Balázs János 1979, 17).

Mint ahogy csak alapvető feltétel, hogy a főzéshez a beszerzett alapanyag kellő mennyisége álljon készen, éppen úgy a beszédhez és az íráshoz is az előzetesen összegyűjtött anyag

csupán kiindulási alap. Elrendezés nélkül zavaros, és csak az anyag beosztásával kerül a megfelelő rész a helyére. Nem kizárólag a bevezetés, tárgyalás, befejezés sorrendjét kell megállapítani, hanem azt is, ezen belül is mi kerül az első, második stb. helyre azért, hogy szervesen épüljenek egymásra, és ne látsszék rajtuk az egybeszerkesztettség helye. Így a belső gondolati kapcsok révén lesz a szöveg egységes egész.

A "szövegalkotás feladata a beszélő számára elsősorban konstrukció" (Deme 1975, 117). A szerkesztés jelenti a szövegnek és konstrukciós-kompozicionális elemeinek a megszerkesztését, egymással való összeszerkesztését és ugyanakkor az eggyel magasabb nyelvi szintbe való beszerkesztését is. Ahogy ezt Mikszáth nagyon szemléletesen kifejezte: "A puszta téglák csak téglák; becsüket az építés adja meg."

A szövegszerkesztésre vonatkozó **kompozíciós elvet és a stilizálást** nem egymástól elkülönítve érdemes tanulmányozni, hiszen a szöveggeneráláskor összefonódnak. Pedig az első alapkövetelmény, a második (bár fontos, de) csupán kiegészítő kívánalom.

5.1.1. Egység

A legfőbb szövegalkotási elv: az **egység.** A szöveg egységét azzal kell megőrizni, hogy csak **egyetlen fő témáról** szólunk, és minden közlendő erre vonatkozik. Így lesz töretlen a gondolatmenet.

Egy mondatsort szöveggé a változatlan téma avat. "A szöveg témája tehát olyan szempont, viszonyítási pont, amelyre a szöveg egyes mondatai valamiképp vonatkoztathatók, viszonyíthatók, és ezáltal válnak egymáshoz is viszonyíthatóvá, ezáltal lehet a szöveg koherenssé. A szöveg megalkotásában ez azt jelenti, hogy a szövegtéma kiválasztja és leszűkíti a lehetséges folytatások körét" (Bánréti 1979c, 77). A szövegtéma lehet explicit vagy implicit, de mindenképp a "lehetséges legkisebb általánosságú" kijelentés (Bánréti 1979c, 80). [Kiemelés – Sz. N. I.]

"A témához való viszony meghatározza a szöveg elemeinek (szavainak, mondatainak, mondategyütteseinek) a **relevanciáját.** Minél nagyobb mértékben járul hozzá a szövegnek valamely eleme a téma meghatározásához, annál relevánsabb az adott szövegkontextusban" (Terestyéni 1992, 25). Hogy ez valóban így érvényesül, nézzük meg Márai Sándor *Füves könyv*ének egyik alkotásában:

14. A szenvedélyről

Azt hinni, hogy elvonulhatunk a **szenvedély** elől, éppen olyan őrület, mintha komolyan hinné valaki, hogy homokból házat és menedéket építhet a sivatag közepén a számum ellen.

A szenvedély éppen úgy értelme életünknek, mint az értelem, a mértéktartás és a megfontolt védekezés. Csak az lehet teljes és a természete rendjéhez okos engedelmességgel simuló ember, aki természetének megfelelő mértékkel és őszinteséggel tudja átadni magát teste és jelleme szenvedélyeinek. De nem lesz állat, mert ismeri a határokat, ahol foggal és körömmel meg kell kapaszkodnia a szélviharban, mely reátör, az értelem korlátaiba. Ne tagadd a testet, de bánj vele méltányosan és fölényesen, mint az idomító a fenevaddal. Ne tagadd a becsvágyat, de jelöld ki határa-

it. **Ne tagadd** az érzékeket, de úgy járj és kelj érzékeid lázadása közepette, mint a kapitány a viharba jutott hajó lázongó matrózai között: szigorral, megértéssel, kérlelhetetlenül és hősiesen. Mást nem tehetsz. Ez a legtöbb, amit ember tehet.

A szöveg egységét megteremtő **globális kohézió**t több szövegelem is szolgálja: elsősorban a **változatlan téma**, amelyet a **kulcsszó** jelez: *szenvedély*. Bár ez a szöveg filozofikus tartalma miatt több aforisztikus gondolatot tartalmaz, mégis nyilvánvaló, hogy **fókuszmondata:** A szenvedély éppen úgy értelme életünknek, mint az értelem, a mértéktartás és a megfontolt védekezés, mivel ebbe sűrítette össze az író mondandója lényegét, és a többi ennek csak részletezése. A szenvedély jelentésmezejébe (érzékek, becsvágy) vagy éppen a vele ellentétes fogalmi körbe (értelem, mértéktartás) tartozó szavak mind a szöveg egységét erősítik a téma fenntartásával. Még a patetikus hangvételt kölcsönző invenciózus gondolatritmus (Ne tagadd) is a maga hatásos konklúziójával a szenvedély témáját támogatja.

Nemcsak a szövegegésznek, hanem a **részletek**nek is meg lehet határozni a témáját. Néha maga az alkotó ezt előre jelzi a fejezet- vagy alcímekkel, vagy a jelenetet bevezető prológussal, mint Brecht, aki ezzel az olvasó, a színházi néző elidegenítését kívánta elérni.

A szövegegész és -részlet dialektikus viszonyú: a teljes jelentést a szövegegész adja, de azért a részleteknek is ugyanazt a jelentést kell sugározniuk. Néha a bekezdés(ek) témája látszólag mégsem illeszkedik bele szervesen a szövegegészbe, mert a résztéma nem azonos az egész témájával (Bánréti 1979a, 323–338):

Káprázatos templom!

Hajója az égtájak felé szabadon kiterjed. Oszlopa nappal fény, éjjel álom. Falai építtettek világkezdetekor. Alapzata ezerszínű virággal vagyon kirakva és millió mozaikkal, melyek az életörömtől néha megindulnak. Mennyezete kék némely napokban s rajta a fények apja ragyog, vagy a gyermekes csillagok nagyserege. S más napokban hamuszínű eme templomnak kárpitja, vagy éppen feketekék acélos a színe és hűvösség jelzi, hogy prédikálni fog a nagy papifejedelem.

Csodálatos templom!

Oltárán harmat a neve a bornak. Orgonáján szelek játszanak lágyan vagy tomboló gerjedelemmel. Szertartásának nyelvén az ember, az állatok, a növényfélék és a föld egyformán beszélnek. Mély, mint az ismeretes tengerek együtt. Magas, mint a végtelen űr és tornyának tetején eleven angyal trombitál.

Fenséges templom: ez a havasi mező!

Fenyők országa körül. A keleti szélen magányos erdei ház...

Ez Tamási Áron *János nemzései* című novellájának kezdete, amely láthatóan metaforikus leírást ad. Funkciója az, hogy jelezze az indító eseménysor hangulati alapját: azt a boldogságot, amelyben az erdei ház lakói élnek, vagyis a természet és a lélek párhuzama miatt az emberi psziché kivetítődik a tájra. A valódi témát jelentő történetmondás csak ezután következik: *A keleti szélen magányos erdei ház.*

A szöveg **címe** és **indító mondata** azzal, hogy többnyire előlegezi a témát, fontos elem a szövegegység megteremtésében, hiszen erre épül rá a szöveg egésze:

Vendégnek lenni a legfinomabb és legfárasztóbb rabságok egyike. Mert hasztalan mondják a háziak: "Nálunk a vendég azt csinál, amit akar! Kel és fekszik, amikor akar! Azt eszi, amit akar! Nem kell törődni a háziakkal!..." - természetesen egyebet sem csinálnak a vendégek és a háziak, mint reggeltől estig törődnek egymással, figyelik egymás óhajait és életrendjét, alkalmazkodnak egymáshoz. S a háziak mégis szabadabbak, mert odahaza vannak, egyfajta kialakult rendtartás rémuralmával hatnak a vendégre, aki reggeltől estig kénytelen úgy viselkedni, mintha azt csinálná, amit akar, holott semmi egyebet nem csinál, mint alkalmazkodik a háziakhoz. Különös durvaság, ha egész napra vagy éppen éjszakára is, több napos tartózkodásra hívnak valakit, vidékre. Merénylet ez egy szabad ember ízlése, szokásai, ideje, kedvtelései, munkája és rendtartása ellen. "Te ne hozzál mást, csak hálóinget és egy fogkefét!" - mondják a háziak; s íme, egy vagy két napon át már száműztek életedből, megfosztottak cselekvési, sőt nemritkán gondolkodási szabadságodtól is.

Vendégnek lenni rabság. Rendkívül nagy lelki durvaság és önzés vendégségbe hívni valakit. Már egy vacsorameghívás elfogadása is fölötte terhes, unalmas és fárasztó kötelesség. Leghelyesebb vendéglőkben találkozni barátainkkal, este kilenckor, s aztán tizenegykor hazamenni, úgy, hogy mindenki fizette a saját számláját. Minden más merénylet és önzés.

(Márai Sándor: A vendégeskedésről)

Ebben a Márai-alkotásban a téma lényegét jelzi a cím. S bár a fókuszmondat a Vendégnek lenni rabság, de már az indító mondat – mint ennek a bővebb kifejtése – előrevetíti a szöveg tartalmát, és elindítja az olvasói előfeltevések hozzákapcsolását.

A tartalmi egység elvének ellentmondana (Kanyó 1976, 174), ha egy összefüggő szövegben

- egymással ellentmondásos viszonyban levő mondatok volnának (Kiefer 1976a, 212);
- és olyanok, amelyeknek állításai és következményei összeférhetetlenek egymással a világról alkotott ismereteink alapján.

A költői szövegekre nem érvényes ez a megszorítás, mivel a művész poétikai antitézist formálhat:

> Megtesszük, amit nem teszünk meg, és nem tesszük meg, amit megteszünk. (Pilinszky: Hommage à Isaac Newton)

5.1.2. Haladás

A szövegrendezés fő szabályszerűsége: a haladás elve. Ezt azzal valósítjuk meg szövegalkotásunkban, ha a szöveget úgy értelmezzük, mint a beszélőt és hallgatót összekötő láncot, és minden újabb mondatot láncszemnek tekintünk, amely nemcsak hogy önmagában megszerkesztett, kerek, lezárt egység, hanem egyben egy láncszemnyi nagyságú gondolattal tovább is lendíti mondandónkat a kitűzött beszédcél felé (Deme 1975). A beszédünk fonalát nem veszíthetjük szem elől akkor sem, ha elidőzünk egy-egy gondolatnál, de kerülendő a felesleges

ismétlés is. Szemléletes példákat felsorakoztatva, nyomós érveket sorjázva is az előre eltervezett beszédfonalon kell haladnunk.

A haladás elve azt mondja ki: szokás szerint szegmentumról szegmentumra lineárisan haladva alkotjuk meg a szöveget és ezzel együtt a változatlan témára vonatkozó, de mindig egy gondolattal előbbre vivő jelentését. A haladás elvét szolgálja a szöveg linearitása: a szövegelemek egymásutánisága.

Az ókori retorikák szerint létezik természetes sorrend (ordo naturalis) a szövegképzésben, vagyis a megjelenített tények időbeli és/vagy térbeli egymásutánisága, illetve ezek ok-okozati összefüggése. Az ettől való elszakadás mesterséges sorrendhez (ordo artificiosus) vezet. Természetesen nem jelent értékítéletet, hogy a szövegalkotó melyik sorrendet választia.

A szöveg linearitásának a térrel való összefüggését sok kutató hangoztatja. A szöveg a térbeliséget jobbára határozókkal fejezi ki. Ezek egymásra következése összefüggésben van a szövegbeli térben való előrehaladással, illetve a térbeli irányultsággal (Balázs János 1985, 230). Ennek alapján lehet a szövegek topológiai logikájáról szólni (van Dijk 1972, 70).

Egy kirándulóknak szóló útikalauzban nagyon gyakori a helymegjelölés, amely a haladás rendjét is meghatározza a tágítás és a szűkítés módszerével:

> A Simonyi úton indulhatunk a Nagyerdő felé, ahol egykor Csokonai sétálgatott, botanizált és borozott.

> Simonyi József, akinek alakját Jókai A legvitézebb huszár, Móricz a Légy jó mindhalálig! című művében rajzolta meg, Debrecen városparancsnoka volt. Az ő katonái ültették a Simonyi út fáit.

> A Nagyerdő fái között, poetikus környezetben, a kis tó közelében találjuk Tóth Árpád emlékművét, Popper Ferenc építész és Medgyessy Ferenc szobrász alkotását.

Lengyel Dénes Irodalmi kirándulások című kötetének ez a részlete sajátos céljához igazodva az informatív helymegjelöléseken túl az irodalmi emlékhelyekhez kötődő adatokat is közreadja, sőt értékelő megjegyzéseket is tesz, és hangulatkeltő szerepet is ellát.

• A szöveg időszerkezete (időbeli elrendezése) általános és speciális nyelvi szabályokhoz (az igéhez kapcsolódó lexikális és grammatikai információkhoz, illetve az időhatározók használatához) igazodik, de megállapításában jórészt mindennapi ismereteink segítenek.

A szokványos időkezelés szerint a valós vagy a képzelt idő változatlanságát ikonikusan adja vissza az azonos grammatikai igeidő, sugallva ezzel a temporális folyamat egyenes vonalúságát. Viszont az igeidő váltása: múlt - jelen - jövő egymáshoz viszonyulása párosulva az időhatározókkal és az időhatározószói utalásokkal megteremti a szöveg olyan időszerkezetét, amely a szöveg időtengelyén az előrehaladást (temporális progressziót – Kiefer 1992, 41) mutatia.

"Murphy" a következő törvényszerűséget látja az időrendben:

A FÉRJEK LASSÚ TÉBOLYODÁSÁNAK FRUSZTRÁCIÓS PROCESSZUSA (Női alcím férfiakról:

Isten majmai lassan őrülnek.)

- 1. A cipő sarka színházkezdés előtt egy félórával törik el.
- 2. A hajsütő vas indulás előtt egy perccel melegszik be.

- 3. Ekkor szalad fel a harisnyán a szem.
- 4. Az egyetlen tartalék harisnyán boldogan dagaszt a macska. [ekkor]
- 5. Ha mindezek ellenére idejében érkeznétek, kiderül, hogy tévedésből egy másik színházba mentetek.

(Jonathan Blokk: Murphy 2. törvénykönyve a nőkről, avagy a romlás romlása)

Az esemény időben egymást követő mozzanatait – a konstrukcióhoz igazodva – az elmondáskor, az elbeszélésben fel lehet cserélni (Békési 1980b, 228). Az irodalomban is ismert technika a **retrospektív elbeszélés**, például a homéroszi eposzok ilyen módon mutatják be az időben előbb történteket, hiszen az ókori szerző az *Odüsszeiá*ban Odüsszeusz kalandozásainak tizedik évében meséli el a kilenc évig tartó hányattatását, kalandjait. Tolsztoj *Ivan Iljics halála* című művében a jelenből induló történet feltárja az addig vezető utat, hogy végül is a jelennel záruljon. Az **időbeli vissza- vagy előreugrás** miatt ilyen esetben nincs temporális progresszió.

A szöveg hely- és időstruktúrája a legtermészetesebb módon összefonódik, megteremtve a kronotoposzt (Bahtyin 1986, 463). Az időt és helyet jelölő szemantikai-grammatikai kötőelemek együttese (kronotopológia – Petőfi S. János 1994a, 28) szervezi meg például egy életút felvázolásához az időt és a teret a bemutatandó személy köré:

KARRIERTÖRTÉNET

Az új francia államfő 1932. november 29-én született Párizsban. Miután elvégezte a francia politikai és gazdasági elitképzőt, az ENA-t (École Natione d'Administration), három évig a Számvevőszéknél dolgozott. Politikai karrierjét Georges Pompidou miniszterelnöki titkárságán kezdte 1962-ben. Öt évvel később Correze megye egyik választókerületének nemzetgyűlési képviselőjévé választották, majd a szociális ügyek államtitkára lett. 1968-71 között gazdasági és pénzügyi államtitkár volt, majd mezőgazdasági, később egy rövid időre belügyminiszteri kinevezést kapott. Valéry Giscard d'Estaing elnökké választása után, 1974-ben miniszterelnökké nevezte ki, de két év után lemondott. 1976-ban alakította meg az újgaulleista RPR-t (Tömörülés a Köztársaságért), amelynek egészen tavaly őszig, elnökké választási kampánya indításáig az élén állt. 1977 óta Párizs polgármestere. 1986-tól 1988-ig ismét miniszterelnök, ez volt az első "társbérlet" a szocialista Mitterrand elnök és egy jobboldali kormányfő között. Chirac a mostanit megelőző két elnökválasztáson is indult már, eddig azonban mindig alulmaradt: 1981-ben a másik jobboldali jelölt, Giscard d'Estaing már az első fordulóban lekörözte, hét évvel később pedig a "hosszabbító" François Mitterrand-tól szenvedett vereséget. (HVG, 1995, május 13.)

Az elbeszélések történetmondásában a tér és az idő elválaszthatatlanul összekapcsolódik, fontos szerepet juttatva ezzel a kronotoposzoknak a történet cselekménnyé szervezésében.

A linearitás a **logikai sorrend:** az **ok-okozat szerinti szövegképzés**ben is nyilvánvaló. Ez különösen a tudományos értekezések sajátja:

Egyébként az efféle vagy ezekhez hasonló alaktani vonatkozások, amelyekre a kételemű mássalhangzó-kapcsolódások körében csak itt-ott, egy-egy altípusban kellett felfigyelnünk, a háromeleműek esetében már a legfőbb jellemzők közé sorolódtak be. Úgyhogy ezeknek a hangtesten belüli pozícióját elemezve már nem csupán a szóbelseji helyzet kiemelkedő gyakoriságát kellett megállapítani, mint az előbbiek vizsgálatakor, hanem szinte minden altípus esetében hozzá kellett még tenni: az idetartozó szembenállások többnyire összetételi tagok, illetőleg tőmorféma és toldalék vagy két toldalék határán fordulnak elő. S ebből két dolog okvetlenül következik: egyrészt, hogy a háromelemű mássalhangzó-kapcsolódások az egyszerű szó határain belül a magyar hangsoroknak nem gyakori és nem jellemző elemei; másészt, hogy két morféma összekapcsolódásának az, hogy ezen az úton háromelemű mássalhangzó-kapcsolat keletkezik, nem akadálya.

(B. Lőrinczy Éva: Grammatikai szempontok a fonológiai kutatások hátterében. NytudÉrt., 104. 538.)

A szövegalkotással kapcsolatban csak linearitást szokás emlegetni, holott kombinatorikus lineáris, illetve hierarchikus és intertextuális szövegszervező sajátság is jellemzi.

5.1.3. Folytonosság

A folytonosság elve azt írja elő: szövegünk úgy épüljön fel, hogy tartalmi hézagok ne keletkezzenek benne, hanem a gondolatok láncszerűen kapcsolódjanak egymáshoz. A szöveg láncszerűségének fogalmához az is hozzátartozik, hogy a láncszemnyi mondatok viszonylagos önállóságuk ellenére is kötődnek az előttük és mögöttük álló mondatokhoz, nincs közöttük tartalmi ugrás, vagyis folytonosság, folyamatosság jellemzi a szöveget. Ehhez az elvhez már csak azért is érdemes ragaszkodnunk, mert a lazán összefűzött részek közötti kapcsolatot a befogadó nehezen tudja értelmezni.

A folytonosság a szövegmondatok egymásba kapcsolódását jelenti. Erre több eszközünk is van:

· Az utalás

Az utalás a lineáris szövegalakítást jelzi: az anafora az előinformációt a szövegben hátrafelé utalva, a katafora az utóinformációt előre mutatva. A szövegbeli vissza- és előreutalások megerősítik a jelentésbeli kapcsolódásokat. Akkor töltik be figyelmet irányítóan szerepüket, ha a kapcsolódási pontra helyezzük őket, azaz a szövegmondat élére:

Egy életen át majdnem mindenkinek összegyűlik annyi becses észrevétele, fájdalmas mondanivalója, amit senki másra se bízhat, csak a könyvre. Ez a védekezés a föllebbezés egy magasabb ítélőszékhez. Ez szolgáltat igazságot a kárvallottaknak, kik a kortársak között nem találnak igazságot. Ez az istenek időnkívülisége s a diplomaták területenkívülisége, ígéretlevél és salvus conductus, átszállójegy a leendő századokba, reménység, hogy a néma betűk valamikor megszólalnak, s a papíron elraktározott, szunnyadó eszmék fölébrednek, másokban. Ez ad nekünk szólásjogot azután is, hogy a könyörtelen természet megvonta tőlünk a szót, s gégénk elporlad, testünk semmivé válik. Ezáltal beszélnek a halottak. Ez töri be a kripták bronzkapuit. Ez semmis életünk örökkévalósága. Ez hirdeti azt, hogy jobbik részünk fönnmaradhat, hogy még sincs egészen halál, és hogy van föltámadás.

(Kosztolányi: Levél a könyvről)

· A mondatok szövegbe ágyazottsága

A szakirodalom a **mondatok négy típusá**t különíti el kontextusba ágyazottságuk szerint (Balázs János 1985, 209):

kontextustól független mondatok (aforizmák),

 nem folytatásos szövegmondatok (Károly 1995, 766): fejezetcímek, nem kijelentő mondatok, nem harmadik személyű szövegek (párbeszédes szövegekben, lírai és szónoki művekben gyakori stb.);

a szöveg kezdő mondata, amely a továbbiaktól "függ", vagy még inkább amelyre rá-

épül a szöveg, a szöveg utolsó mondata, amely az előzőkhöz kötődik;

az előzményhez és a következményhez kapcsolódó mondatok adják szövegeink túlnyomó többségét. Ez abból adódik, hogy a szöveg szemantikailag akkor kohezív, ha mondatai kapcsolódnak egymáshoz (van Dijk 1982b, 84). A közöttük levő viszonyt jelezheti explicit mellérendelő kötőszó, de implicit (Ø, azaz ki nem tett, ám kitehető kötőszó) is.

· A nominatív lánc

A szövegalkotás általános, minimálisan szükséges követelménye, de nem elégséges feltétele (van Dijk 1972, 108) az, hogy egy szöveg struktúrájában legalább egy olyan szemantikai elem legyen, amely az egymást követő mondatok jelentésstruktúrájába egyaránt beletartozik (Kanyó 1976, 171). Ez a szövegelemek ismétlődésében és helyettesítésében mutatkozik meg, és a szöveg szerkesztettségének fokát jelzi.

Formálisan természetesen egy elemismétlődés nem teremt kohéziót:

A tegnapi mérkőzés több kiállítás miatt 10:3-ra végződött. A kiállítás nyitva délelőtt 10-től este 6-ig. Nyitva áll minden jól felkészült érettségizett előtt a felsőoktatás bármelyik formája.

A névszóismétlésen kívül tehát a kommunikációs szempontokra is tekintettel kell lenni a szövegalkotáskor.

A szöveg jelentésbeli összefüggését a szemantikai háló "megszövésével" lehet megteremteni. A szöveg szemantikai struktúrája a jelentéstani egyenértékűségből fakadó nominatív láncból (Greimas 1966: izotópia) épül föl: egy fogalom első megnevezésével, majd ezt követően a pronominalizációval való helyettesítésével vagy a jelentésbeli egyenértékűséget kifejező rokon értelmű lexémával, illetve hiperonimával való említésével.

A szövegképzés ezen a ponton átcsap linearitásból hierarchikusba, mert a szelekció és a kombináció – mint a szövegszervezés módozatai – lépnek életbe.

A névelőhasználat

A szövegfolytonosságot szolgálja a határozatlan névelőből a határozottba váltás is. A magyar ajkúak számára a **névelőhasználat** nem hiba forrása, hiszen ösztönösen jól tesszük ki a névelőket, de nem árt tudni a törvényszerűséget sem: **ugyanaz a főnév első előfordulását követően határozatlan névelős és határozott névelős formában is állhat,** gondolatformálásunknak megfelelőn:

Láttam tegnap egy kis cicát. Egy kis cicát, amelyik fehér és fekete foltos volt. Vagy: A kis cicát, amelyik fehér és fekete foltos volt, egy kislány simogatta.

Viszont a már határozott névelős főnév a következő előforduláskor nem válhat határozatlan névelőssé, mert abban az esetben már nem ugyanarra vonatkozik:

A fiú a kapualjban meglátta a lányt. Egy lány sietett le a lépcsőn.

Ebben az esetben két lányról van szó.

 Sokszor tapasztaljuk a szerkezeti folyamatosság megbontását, amely lehet "puszta szerkesztési hiba vagy gyengeség; de lehet evokatív értékű, funkciós megoldás is. Ám helyességét a szándék maga nem igazolja, mindig csak a siker, a kommunikációs partnerra tett hatás" (Deme 1974, 118).

Nemegyszer tematikai ugrás keletkezik (Tolcsvai 1992). Ezt az magyarázza, hogy "az esetek többségében nem lehet egy oksági, illetve egy idői szekvencia minden egyes elemét közölni. Vagyis részben kihagyunk mozzanatokat, részben fókuszba állítunk másokat" (Bánréti 1979c, 82).

A tematikai ugrás felrúgja azt a szabályt, amely a szabályos szövegképzés érdekében működik. Ám irodalmi alkotásokban nagyon is tudatosan alkalmazott eszköz, mint Szabó Lőrinc Hazám című költeményben is:

Nem faluba, nem Budapestre és nemcsak magyarnak születtem, fél Földre süt a nap felettem, fél Földdel együtt fed az este.

Tanítóm minden, ami él. apám a mult egész világa s addig terjed hazám határa, ameddig az agyam elér.

Nagyon szegény, ki büszkeségét más érdeméből lopja ki s ripacsként a mellét veri azért, ami helyette érték:

én azt szeretném, ha hazám, e föld, hol mindent, ami ember, vágytam példázni életemmel, lehetne egykor büszke rám.

A horizont fokozatos tágításával (faluba \rightarrow Budapestre \rightarrow magyarnak \rightarrow fél Földre) indul a vers, majd a 2. és 3. strófa közt meghökkentő a tematikai ugrás; hiszen az első két versszak a költői én szubjektív lírai vallomása, viszont a 3. szentenciózus erkölcsi tételt hangoztat (Nagyon szegény, ki büszkeségét/más érdeméből lopja ki/s ripacsként a mellét veri / azért, ami helyette érték) az igealakoknak elsőből harmadikba való személyváltásától (születtem ... lopja ki, veri) és a birtokos személyragozás változtatásától (felettem, tanítóm, apám, hazám, agyam ... büszkeségét, mellét) megtámogatottan. Majd a lírikus a harmadikhoz félig latens módon kapcsolja a negyedik versszakot: jelezve az összefüggést a kettősponttal és a kisbetűs strófaindítással, de ugyanakkor a kötőszóhiánnyal impliciten is hagyva a kötést az előzményekhez, az igealak (szeretném, vágytam) és a birtokos személyének (hazám, életemmel, rám) megváltoztatásával pedig ismét explikálva az újabb tematikai ugrást. Ám a kettős tematikai ugrás – elhagyva a lényegtelen, köztes elemeket és kiemelve a fontosat – nem feszíti szét ennek a lírai költeménynek a kereteit: sőt megfér a vallomáslírában a filozófiai szintű általánosítás is, amely nem konklúzióként hangsúlyozódik a vers végére hagyva, hanem beépítve olyan funkcióhoz juttatja a zárlatot, hogy az megint csak a költőre és életművére reflektáljon.

5.1.4. Tagoltság

A tagoltság elve nem mondva ellent az előzőeknek, az időbeli lineáris folyamat megszakítottságát, elkülönítettségét, azaz tagoltságát mondja ki. Alapvetően három egységre: bevezetésre, tárgyalásra és befejezésre szokás tagolni a szöveget, nagyobb szövegmű esetén pedig szükséges még tovább is felbontani a makrostruktúrákat.

A szöveg tagoltsága a gondolati egységek elkülönülését szolgálja. Ez azonban nem merev szétszabdalását, sőt inkább a részek természetes és érthető egymásra épülését jelenti. A fontosak kiemelése és a lényegtelenek alárendelése szövegszerkezeti egységeket teremt: **fejezeteket**, **alfejezeteket**, **részeket**, **bekezdéseket**, **mondattömböket**.

5.1.5. Arányosság

Az arányosság elvének megfelelően a gondolatkifejtés alapossága és terjedelme a fontosságának függvénye. Ennek következménye az, hogy a leglényegesebb mondandót magában foglaló rész a magyarázatot, az érvelést: bizonyítást, cáfolást tartalmazó tárgyalás a legterjedelmesebb, hiszen a téma felvetését adó bevezetés és a sokszor csak az érzelmi lezárást, az elhangzottak tartalmi summázását jelentő befejezés tartalmi súlya kisebb.

A bevezetés rövidsége ellenére is betölti szerepét, ha hatásos, ha meglepetéssel szolgál. Politikai nagygyűlésen, a Charta tüntetésen különösen meghökkentő kezdet a Bibliát idézni: Jézus egyszer így szólt tanítványainak: "Lehetetlen, hogy botránkoztatások ne történjenek: de jaj annak, aki ilyeneket okoz. Jobb annak, ha malomkövet kötnek a nyakába, és a tengerbe vetik, mintha csak egyet is megbotránkoztat a kicsinyek közül" (Donáth László).

A tárgyalást kell a legnagyobb gonddal kidogozni. Szokásosan ez a leghosszabb egysége a szövegeknek. Ebben minden megállapítást indokolni kell konkrét példával, statisztikai adattal, analógiával. Nagy egyéniség, szaktekintély véleményét is célszerű említeni, ha azt nem meghamisítva használjuk fel az érvelésben bizonyításra, kijelentéseink megerősítésére. Akkor tölti be feladatát, ha mértékkel élünk vele, és ha a tekintélyes személyiség szavait szó szerint idézzük. Kosáry Domokos is mint az Akadémia elnöke híven idézi nagy elődje megállapítását:

Eötvös József az 1868. és 1869. évi akadémiai nagygyűlések megnyitójában a tudomány nemzeti hivatásáról szólva hangsúlyozta, hogy a nemzeti momentumok és az általános emberi momentumok harmonikus egységet alkotnak. Idézem tőle:

"Ha világ míveltebb nemzeteinek socialis állapotait azokkal hasonlítiuk össze, melyek ugyanazon nemzeteknél egy fél évszázad előtt léteztek, sem azt, hogy szabadságban s az emberi jogok tiszteletében, s ami ebből következik, az általános jólétben keletkezett, sem azt nem vonhatjuk kétségbe, hogy ezen haladást is főkép a tudománynak köszönjük." S hozzátette...

Cáfoláskor elegendő a legjellegzetesebb eltérő véleményeket bemutatni és cáfolni azért, hogy követhetők legyenek a hallgatóság számára. A cáfolás gúnyos hangnemmel is párosulhat, de az igazi cáfolat valódi ellenérvekkel él.

A befejezés a bevezetéshez hasonló terjedelmű szövegszegmentum. Bár relatíve rövid, mégis a frappáns, ötletes, figyelemfelkeltő befejezésre jó gondot fordítani, mert ennek az emléke sokáig megmaradhat a hallgatókban.

5.1.6. Teljesség – befejezettség

A teljesség vagy befejezettség elvéhez akkor tartja magát a közlő, ha a témához tartozó lényeges elemekről lehetőleg mindent elmond, így explicitás lesz jellemző a szövegére, és ezzel azt az érzést kelti, hogy kerekre zárt a gondolatsora.

A szöveg zártságát a befejezéssel kell éreztetni. Éppen ezért nem tekinthető mintának a következő tankönyvi fejezet szövegalkotása:

LÉGI KÖZLEKEDÉS

Ez a forma a leggyorsabb és a legkényelmesebb, ugyanakkor ez a legdrágább is. Az emberek ideje is drága, és a kényelmükre is szívesen áldoznak, így a személyszállításban óriási jelentőségre tett szert, az áruszállításban azonban csak a kis tömegű, romlandó vagy élőáru szállítása gazdaságos repülővel. Figyeld meg, kérlek, mennyivel kisebb az áruszállításban a légi közlekedés jelentősége, mint a személyszállításban!

Az egyes országokban nem egyenlő a légi közlekedés jelentősége. Értelemszerű, hogy a szigetországokban, illetve a nagy területű országokban nagyobb a légi forgalom. Ez utóbbiak esetében a belföldi repülés is jelentős.

A brit partok közelében néhány kis szigetecske, melyek a Golf-áramlás közepén "ülnek", a virágkertészetre specializálódtak. Párizs, London és a többi nagyváros luxus-virágboltjaiból telefonon veszik fel a rendeléseket és néhány órán belül légi úton szállítják a kívánt csokrot. Elegáns, de költséges szolgáltatás ez, szerelmes urak számára.

(Rigóczki Csaba: Társadalomföldrajz)

Ez a három bekezdés egyetlen fejezete az idézett földrajzkönyvnek. A záró bekezdése azonban nem összegzés, hanem a témának: a légi közlekedésnek egy teljesen periferikus alkalmazását mutatja be. Ez a legföljebb kitérésben szerepeltethető érdekesség lezárásra nem alkalmas szövegképzési mód.

Mi kelti a befogadóban a lezártság érzetét (Deme 1979a, 59)? A lotmani felfogás (1994b, 59) szerint az elhatároltság, azaz a szövegek kezdettel és véggel határolódnak el. Ahogy azt már Arisztotelész a Poétikájában kétezer évvel ezelőtt kifejtette: "Teljes az, aminek van kezdete, közepe és vége. Kezdet az, ami nem következik szükségképpen valami más után, utána viszont valami más van vagy történik. A vég - ellenkezőleg - az, ami más után van, vagy történik (vagy szükségszerűen, vagy a gyakorlatiság alapján), utána viszont nincs semmi más. A közép az, ami más után következik, s ami után is van valami más. A jól összeállított történeteknek tehát nem lehet csak úgy akárhonnan kezdődniök, sem találomra bevégződniök, hanem az ismertetett fogalmakat kell megfelelően felhasználni" (1963, 21).

Az elhatároltság jelei egyes esetekben a szövegkezdet és -vég formális jelölései: címadással és a Vége jelzéssel. Az utóbbi külsődleges és szövegen kívüli elem, bár néha a szöveg szerves részévé válhat, mint a szokásos mesezárlatokban: Itt a vége, fuss el véle!

Regényben például a szövegelemek egymásra vonatkoztatása is jelezheti az elhatároltságot: a bevezetésbeli kataforikus és a befejezésbeli anaforikus utalás egymásra vonatkozása. A keretes forma is egyértelmű jelzése a zártságnak, amelyben a nyitás és a zárás "apró" változtatásai fontos szerephez jutnak. Kölcsey Hymnusában a kérés tartalma jelentősen megváltozik a történelmi visszapillantás miatt: a nyitókeret óhajtásából csak szánalomkérés lesz a záró keretrészben, és az utóbbi azáltal is hangsúlyozódik, hogy szórendcsere következtében mondat-, sor-, sốt strófaindító szó a szánd. A megváltozott kérés "vonzataként" más a 2. és 4. sor, de meglepő módon betűről betűre egyező kérés és magyarázat kapcsolódik a versszak második felében a megváltozott indításhoz.

A köznapi beszéd szövegei sokszor nem zárulnak le formálisan, csak egy ponton megszakadva befejeződnek, hiszen a beszélgetőtársak egymástól gyorsan elválva járműre szállnak, késő éjjel fáradtságuk miatt a vitát lezáratlanul abbahagyják stb. Ilyenkor nyilván tartalmilag is lezáratlanok a beszélgetések.

5.1.7. Törlés

A szövegalkotás velejárója: a törlés, vagyis a feleslegesnek érzett gondolat vagy szó kihagyása. "Végre az alkotás is ezzel kezdődik. Elhagyunk valamit, ezer millió dolgot, melyet mellékesnek tartunk és kiemelünk valamit, egyetlenegy dolgot, melyet fontosnak tartunk. Aki tudja, hogy mit ne mondjon, az már félig-meddig tudja, hogy mit mondjon" (Kosztolányi: Egy és más az írásról). A kihagyás, a "törlés" feltétele a Ø-elem és antecedense referenciális azo-

Nem kizárólag a szövegalkotó nyelvi gazdaságosságra törekvése miatt hagyható el a már ismert elem, hanem azért is, mert a szövegképzésben a törlésnek fontos szerep jut. Ugyanis egyrészt az ellipszis az anaforikus utalás jellegzetes formája (például az anaforikus személyes névmás szabályszerű hiánya – Károly 1995, 786), másrészt a ki nem tett nyelvi elem azáltal teremt kapcsolatot, hogy a hiányos mondat az előzőre épülve közvetít egyértelmű jelentést.

5.2. A művészi szövegképzés

Jócskán eltér a művész szövegformálása az átlagemberétől, hiszen szövegalkotási kompetenciájuk különböző szinten áll. Ezért célszerű különbséget tenni nem irodalmi szövegelmélet és irodalmi szövegek elmélete, azaz irodalomelmélet között (Kanyó 1976, 169), az előbbibe a szövegalkotáshoz szükséges, kötelező érvényű törvényszerűségek sorolandók, az utóbbiba pedig az ezen a szabályrendszeren kívül eső másodlagos, fakultatív szabályok.

Az ókoriak a múzsák ihletésének tulajdonították a szépírói tevékenységet, mondván: Apolló diktálta, Homérosz csak írta. Paul Valéry is hasonlót állít: Az első sort az Isten írja, a többit én (szabadon idézve).

Ritkán, de az alkotók is vallanak a szöveg formálódásáról. Weöres a következőket árulja el A vers születésében: "Ha a verset nem mint kész egészet, hanem mint két időhatár közt lejátszódó keletkezés-folyamatot tekintjük: a kezdetén egy alaktalan és határozatlan sejtelem áll, melyre azonban többnyire elég határozottan vissza tudunk emlékezni; elmosódottabbak a későbbi járulékos tényezők, melyek a vers első csíráját határozottabbá formálják, kibővítik, felesleges részeit lecsiszolják és sokféleképpen befolyásolják; és az utolsó stáció egészen konkrét, hiszen ez maga az előttünk álló kész költemény.

Mondják, minden művész-tevékenység teremtés; és hallottam azt is, hogy anyaság. A két állítás egymásnak ellentmond, és egyik sem igaz, de mindegyike értékes részlet-igazságot tartalmaz, mert jelzi a műalkotás-folyamat két elérhetetlen limesét, mint a számsorét a kétféle végtelen. Teremtőnek látszhatik a művész, hiszen olyat létesít, mely előbb nem volt, és isteni önkényességgel alakítja saját külön világát; és mégsem teremtő, mert csak a rendelkezésére álló tárgyi és szellemi elemek felhasználásával készülhet a műve, a semmiből valamit nem alakíthat. De hasonlatos az anyához is, mert a benne kialakulót hozza világra; csakhogy a művésznek részben saját akaratától függ, hogy szellemi gyermeke miféle és mekkora legyen, s joggal tesszük felelőssé, ha eredménye torzszülött" (1981).

A művészi szövegalkotást valóban sokszor "teremtésnek" nevezik a textológusok is. Ricoeur szerint "szabályozott teremtés; valamely mű mindig kódolt feltételek közepette jön létre; amiről szólhatunk, az a kódok közti átkapcsolás, a torzulások, amelyből a mű fogan, amely azután új kódokat hoz világra és így tovább. Ez a kódról műre és műről kódra való oda-vissza ugrás a teremtés. Az alkotásról, úgy vélem, egyedül ezzel a szerény beszédmóddal lehet szólni" (1989, 472).

Korunk felfogásának előfutára Montaigne, aki a teremtés kettős irányultságáról így vall: "Nem annyira én teremtettem könyvem, mint inkább könyvem teremtett engem, az írójával egylényegű, saját működésű könyv, életem részese" (1957, 18). Jean-Paul Sartre is az irodalmi tevékenységet hasonlóképp kétoldalúnak látva, a teremtő és a befogadó, vagyis az írás és az olvasás közötti viszonyt dialektikusnak tartja (1969, 58–69). Napjaink hermeneutikájának is ez a hangoztatott alapelve: a teremtés és a befogadás, az alkotás és az értelmezés kölcsönhatásban van. Ennek következtében a "teremtésesztétika és befogadásesztétika természetesen kölcsönös függőségi viszonyban állnak egymással" (Jauss 1989, 452).

Igaz napjaink szövegképzésére: "A szöveg-alkotás (produkció) helyét a re-produkció, az írás helyét az újra-írás veszi át" (Wernitzer 1994, 16).

5.2.1. A szövegalkotás terve és a kész mű viszonya

Az irodalmi nyelvelméletnek még sokáig az lesz a legjelentősebb kérdése: hogyan "szövegesül" a szubjektív, az esztétikai (Bókay 1991, 114).

Az írók között is sok alkotói típus van, de ez semmiféle értékrendet nem rejt magában: Jókai svábhegyi kerti sétái közben fejben dolgozta ki regényeit, és csak azután vetette papírra, Móricz piszkozat nélkül egyenesen gépbe írta műveit, és azok alakítás nélkül kerültek a nyomdába. Az alkotók többsége viszont sokat vívódik alkotás közben, jelzik ezt szövegváltoztatásaik.

"A tapasztalt író azt is tudja, hogy a mű menet közben meg- vagy el fog változni. Nagyjából kitisztázta magában, mit hogyan fog el- és kimondani, miképp kezdi el és hogyan fejezi be" (Déry Tibor 1975, 401). De sok ellenpélda is adódik erre. Ismert tény, hogy Goethe *Vonzások és választások* című művét először novellának szánta, azonban írás közben regénnyé fejlődött. Szövegek alakulástörténetére érdekes adalék az, hogy Thomas Mann a *Mario és a varázsló*t regénynek szánta, és novella-kisregény lett belőle, szemben a *József és testvéreive*l, amelyet novellának tervezett.

Az alkotói élmény és a műalkotás szövegvilágának összefüggését tárja fel Thomas Mann egyik levélbeli vallomása, amely rávilágít ennek a kettőnek az érintkezési pontjára és eltérésére is. Az író elmeséli ugyanis, hogy *Mario és a varázsló* című kisregénye valóságos élményből, az 1926-os olaszországi nyaralás emlékanyagából született: "...a »varázsló« valóban létezett, és ugyanúgy viselkedett, ahogy leírtam. Csak a halálos befejezés költött: a valóságban Mario a csók után komikusan megszégyenülve elszaladt, és másnap, mikor ismét a teát szervírozta, rendkívül megelégedett és tárgyilagosan elismerő volt Cipolla munkájával kapcsolatban. Szóval az életben kevésbé szenvedélyesen zajlott le az ügy, mint később nálam. Mario valójában nem volt szerelmes... A lövéseket még csak nem is én találtam ki: mikor az esetet idehaza elmeséltem, legidősebb lányom azt mondta: »Nem csodálkoztam volna, ha agyonlövi.« Csak ettől a pillanattól lett novella az élményből." (Idézi Pók Lajos *Thomas Mann világa* című kötetében, 100.)

5.2.2. A művészi szövegformáló eljárások

A művészi szövegformáló eljárások az irodalmi szövegek sajátos szövegszervező elvei.

"Amint egy író írásba fog, csakugyan másképp kezd szerkeszteni, mint ahogy a párbeszédes érintkezésre jellemző szóváltás során tenné. Az írás szemantikai autonómiája, amelyről az imént szóltam, utat nyit a szerkesztési szabályok kutatása előtt, amelyek érvényesítésére a beszélgetés gyors kérdés-válasz váltakozása nem hagy elég időt. A műnek – most már nemcsak írásról, hanem műről beszélhetünk – saját koherencia-szabályai vannak, amelyek elbeszéléssé, verssé, esszévé stb. teszik" (Ricoeur 1989, 474).

Schmidt a szöveget – az előállítás szempontjából – választásként határozza meg: választás a szótárból, grammatikából és nyelvi kompetenciából, az író korának irodalmi szövegezési formáiból és nem utolsósorban a szerző egyéni szövegszervezési eszközeiből, performanciakészletéből (1975, 466).

"Egy irodalmi szöveg mint írói produktum a világhoz való odafordulás meghatározott formája" (Iser 1997, 57), ezért bár az egyes műalkotások teljességgel egyediek, mégis a nem irodalmi szövegekkel szemben az irodalmiakban működő jellegzetes művészi szövegszervező elvek az ókori retorikák és a liège-i retorika szerint a következő műveletekre vezethetők vissza:

- elhagyás (detractio), azaz nyelvi elemek (események, szereplők mellőzése) részleges csökkentése vagy teljes törlése;
- hozzáadás (adiectio), vagyis a nyelvi elemek egyszeri vagy ismételt bővítése (a folytonosság megteremtése vagy megszakítása);

- sorrendváltoztatás (transmutatio), azaz a nyelvi elemek rendjének (időrendjének) tetszőleges vagy inverziós helycseréje;
- helyettesítés (immutatio), vagyis egy szokásos nyelvi elemnek egy szokatlannal való felváltása (a hely, idő, történet, szereplők szintjén).

Ezeknek számtalan alfaja abból adódik, hogy a változtatások lehetnek egyszeriek vagy ismételtek, részlegesek vagy teljesek, a nyelvi elem elején, végén vagy közepén bekövetkezők.

6. Szövegjavítás

A szövegalkotási folyamat egyik lépése a szövegjavítás.

A sokféle szövegváltozatot egybevető szövegkritikai kiadások egyértelműen rávilágítanak két dologra: egyrészt az alkotásfolyamatra, jelezve a szövegfejlődés alkotás-lélektani stádiumait, másrészt arra a kétségtelen tényre, hogy a szöveghagyományozódás folyamán "még a hivatásos textológus által szerkesztett kiadásokba is, mindig belevegyül bizonyos százaléknyi nem hiteles mozzanat" (Dávidházi 1989, 343), ez lehet romlás vagy éppen javulás, nyilván ilyenkor a korrektor, a nyomdász a "bűnös".

A szövegkritika a kikövetkeztethető vagy az eredeti szöveghez feltehetőleg legközelebb álló hagyományozott szöveget archetípusnak nevezi. (Ez nem azonos teljesen az irodalomtudományi szakkifejezéssel.) A kézirat (manuscriptum) sokszor elkallódik, és még XX. századi szövegek esetében sem mindig áll a kutatók rendelkezésére a könyvtárak kézirattárában.

Tapasztalati tény, hogy az írók-költők nemegyszer átírják saját szövegeiket. Tanulságos dokumentum Rousseau hagyatéka, hiszen jól mutatja "a mű felé haladás szakaszainak felismerését" (Starobinski 1989, 326).

Olyan is előfordul, hogy nem az alkotó javítja át saját szövegét. Tamási Áron Ábeljét például Z. Szalay Sándor a Szépirodalmi Kiadó kérésére igazította át, tompítva a mű nyelvjárásiasságát.

6.1. Szövegkorrekció-típusok

Klasszikusaink műveinek szövegromlásáról képet alkotni a kritikai kiadásuk alapján lehet. Az ultima manus, vagyis a szerző (és nem a lektorai) által javított kiadás a mérvadó.

Nemegyszer az **autográf**ig visszavezethető a szöveg kialakulása. **Az alkotói javítások:** törlések, betoldások, módosítások vizsgálatából sok következtetés adódik maguknak a műveknek a formálódásáról, amely **az alkotó jellegzetes alkotási technikájáról árulkodik.**

6.1.1. Helyesírás-változtatás

József Attila *Amit szivedbe rejtesz* című verse második strófájának ez volt az első formája a *Szép Szó* 1936. májusi számában:

A szerelembe (mondják) belehal, aki él, de úgy kell a boldogság, mint egy falat kenyér.

De a kritikai kiadásban (Akadémiai Kiadó, 1952) már így jelent meg:

A szerelembe – mondják – belehal, aki él. De úgy kell a boldogság, mint egy falat kenyér.

Az átlagember számára ezek az apró átigazítások lényegtelennek tűnhetnek, pedig a szerzői helyesírás értelmet, jelentésárnyalatot tükröző. Ebben az esetben a közbeékelés eltérő jelzése disztinktív szerepű: vizuálisan a zárójel "közbeékelőbb", mint a gondolatjelpár, amely "elkülönítőbb", így a közbevetett szónak mondatértéket kölcsönöz a költő; hangoztatáskor pedig a közbeiktatott szó szünetpárral is jobban elválik a szövegkörnyezettől, és esetleg nem csak magasabb hangfekvésben mondható, hanem hangoztatásának kétféle variációja is elképzelhető: a kontextushoz viszonyított hangmagasság emelésén kívül a mélyítés is.

A nagy kezdőbetűk eltüntetése például olyan hatású is lehet, hogy elveszi a vers mitikusmisztikus jellegét, mint József Attila A város peremén című versének későbbi közlésében (Hankiss 1985, 76):

> Nem a Sors, nem is az Ész, hanem... a Való Anyag teremtett minket. (Népszava, 1933)

Nem a sors, nem is az ész, hanem... a való anyag teremtett minket.

(Nagyon fáj, 1936)

Tamási Áron többször átdolgozta Ábel a rengetegben című regényét, és csiszolgatásain a köznyelvi hangtani jellemzők rögzítése felé közeledés érződik:

> 1932 1933 1955 keresztűl keresztül keresztül barátságtalan**ú**l barátságtalanul barátságtalanul nyírfa-seprű stb. nyirfa-seprü nyírfa-seprű

Az író csak néhány kivételes esetben erősítette a nyelvjárásiasságot a második kiadásban, de a harmadikban ezeket is újból a köznyelvi ejtés szerint jelölte:

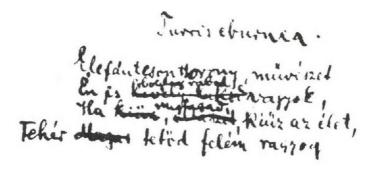
> összegyűjtötte szétrúgtak

összegyüjtötte szétr**u**gtak

összegyűjtötte szétrúgtak stb.

6.1.2. Lexikai változtatás

Juhász Gyula Turris eburnea című verse kéziratának korrekciója a költői morfondírozás jele:

A kritikai kiadás adatai szerint a versnek ebben az öt sorában több és többféle javítás látható, ezek többnyire szóváltoztatások: kevély lakód helyett boldog rabod, kiűz, eltaszít helyett megtagad, kiűz, a Nyugatban és a Szeged és Vidéke című lapban 1908 februárjában: kitagad, kiűz, a kritikai kiadásban pedig kitagad, kiver formában szerepel.

Tamási Áron az Ábel a rengetegben című regénye első kiadásában a tájszók többféle típusával él, ezek jó részét a későbbiekben köznyelvivel cseréli ki:

1932	1933	1955
fésze	fejsze	
pisojog	mosolyog	
	kied	kegyed
	emberhez talál	emberhez illendő
	bizgessen engem	kívántassa velem stb.

6.1.3. Grammatikai természetű átalakítás

Legnagyobb számban nyilván a szóváltoztatások fordulnak elő, elvétve azonban nyelvtani okokra visszavezethetők is akadnak:

> A történelem futószallagára szerelve ígyen készül a világ

Ezeknek a József Attila-soroknak egyik szavát két variációban is feltünteti versei kritikai kiadásának Jegyzetek része. Gépírásos szövegében futó-szallagjára található, a Szabadon című folyóirat 1932. januári számában már futószallagjára. Az eredeti változat kötőjeles írásával jelzi: a költő még nem tekinti összetétellé vált ismert fogalomnak a futószalagot. Talán ennek a szónak az újabb kori eredetével magyarázható az ingadozás a toldalékolásban: futószallagjára, futószallagára.

A nyelvtanilag többértelmű kifejezés egyértelműre változtatására látunk példát Jókainál, amikor *A két Trenk* című regényében a sebesülten visszavágtattak vele helyett így módosított az író: a ... sebesülttel visszavágtattak (Radó 1970, 316).

Az Ábel a rengetegben című regény kiadásaiban alaktani tekintetben bár kismértékű a korrekció, mégis nyilvánvaló, hogy a köznyelvi formák jutnak ezáltal túlsúlyba, különösen a suksükölő alakokat irtja ki fokozatosan a 2. kiadásból Tamási Áron: lássa $\rightarrow l$ átja, tartsa $\rightarrow t$ artja; a 3. kiadásból: lássuk $\rightarrow l$ átjuk, várhassa $\rightarrow v$ árhatja.

6.1.4. Pragmatikai jellegű változtatás

A hangsúlyeltolódásokat okozó szórendcsere pragmatikai meghatározottságú. Nyilván ilyen okból változtat az eredeti szöveg szórendjén József Attila. A gépírásos példányában még így szerepelt az *Ember ne félj* című verse:

...Annyit feledni nem tudsz, hogy ember ne maradj.

A Németh Andor kiadását követő kritikai kiadás (Akadémiai Kiadó, 1952) pedig már ebben a formában közli:

...Feledni nem tudsz annyit, hogy ember ne maradj.

Az első változatban az *annyit* nyomatéka miatt a *feledni* elveszti hangsúlyát, a másodikban viszont a két fontos információt szétválasztja az ige, fókuszhelyzetbe téve emelt erejű hangsúlyt kap a főnévi igenév: *feledni*, de az *annyit* névmás rematikus voltánál fogva szintén hangerőtöbblettel ejtendő.

6.1.5. Stiláris indítékú változtatás

Az alkotó stiláris jellegű változtatásainak több indítéka is lehetséges: nyelvi szabatosságra, tömörségre törekvés, gördülékenység, hatáskeltés. Az ilyen jellegű módosítások szinte kivétel nélkül egy-két árnyalattal jobbá teszik a szöveget.

Juhász Gyula *Japánosan* című verse az egyik kiadásban *Japán módra* változatban jelent meg. Helyeselni lehet, hogy a kritikai kiadás az első címet őrizte meg: a rövid szavas távol-keleti nyelvhez stílusosabbnak tűnik, mint a nehézkesebb szintagmatikus kifejezésmód.

Jókai A két Trenk című regénye kéziratában több idegen szót magyarra változtat: felavandzsálta → léptette elő, tabledó → ebéd, uralkodó dynasztia → uralkodó család (Radó 1970, 316). Mondatátalakítással a tartalomnak megfelelőbb, azaz szaggatottabb előadásmód születik Jókainak a Trenk Frigyes című regénye kéziratában: Trenk Frigyes ellen pedig azt az új mortifikálást gondolta ki a városparancsnok, hogy elvetette még az álmát is, javítva: Trenk Frigyes ellen pedig egy új mortifikálást gondolt ki a városparancsnok. Elvetette már az ágyát, el akarta vetetni még az álmát is (Radó 1970, 322).

6.1.6. Tartalmi módosítás

A valószerűbb leírás szándékától vezéreltetve az alkotók nemegyszer helyesbítenek. Jókai például rájőve, hogy nem helytálló ez a mondata: Még egy veszett kutyát sem szabad agyonütni, így korrigálta: harapós kutyát (Radó 1970, 310).

A visszaemlékezés műfajának különösen sajátossága a hitelesítés érdekében végzett önjavítgatás (Bencze 1995, 27).

6.1.7. Prozódiai indítékú korrekció

Utolsó javítási oknak maradt a prozódiai Weöres önmegfigyelése miatt: "Minthogy versírás közben a metrum zsongása szinte betölti a költőt, ez a prokrusztészi munka ritkán kerül nagyobb vesződségbe, a forma többnyire önműködően magába gyűri a tartalmat; és a fogalmazványon látható javítgatások, törlések és betoldások közt ritkán van nyoma a nyújtásoknak és kurtításoknak, mert ezek már előzőleg fejben elvégződtek. Beteg unokahúgomnak írt versem első három sora: »Világosságom, csillagfény jelem, – aki anyámnak arcát viseled – s szemíved árnyán az én szememet...« Nemrég írtam, ezért még emlékszem, hogy a második sor először egy verslábbal rövidebb volt a kelleténél (»ki anyám arcát viseled«), de azonnal kellő hosszúságúvá nyújtózkodott; a harmadik sor pedig hosszabb volt (»s szemöldököd árnyán az én szememet«), de rögtön kínálkozott a rövidebb variáns; ezek a javítások pillanatok alatt peregtek le bennem, a fogalmazványon nyomuk sincsen" (1981, 255).

ÖSSZEFOGLALÁS

A szövegalkotás fogásait két csoportra lehet osztani: szövegképző szabályokra, amelyek minden szövegre szükségszerűen jellemzők és szövegformáló elemekre, amelyek az egyes szövegek sajátos szövegszervező eljárásai.

Sok tényező függvénye lehet az egyéni szövegalkotási mód. A szövegképzési sajátosságokra, különös tekintettel a pragmatikai tényezőkre (koherencia, informativitás, intertextualitás, a szövegalkotási szándék, a szöveg elfogadhatósága, a helyzetek és körülmények) tekintettel kell lennie a szövegalkotónak.

A szövegképzést régről, az ókortól hagyományozott szabályok szerint szokás végezni. Sőt az irodalmi alkotások szövegszervező eljárásai is már jól ismertek az ókori retorikákból.

Az élőszóbeli szöveg létrehozása lényegesen különbözik az írottól. Az élőszóbeli rögtön aktualizálódik a "felhasználással", az írott viszont csak fáziskéséssel. Ehhez igazodva kell megalkotni. Ha rákényszerül az ember, hogy majdan élőszóban elhangzó szöveget írjon, nem szabad egy pillanatra sem elfelejtkeznie arról, hogy milyen mondatszerkesztéssel segítheti az írott szöveg felolvasását és megértetését.

Miközben az író menekülni kíván a hagyományos formai nyűgöktől, aközben kénytelen a nyelvi szabályoknak alávetni magát, illetve akaratlanul is igazodik a szociokulturális környezethez. Az alkotói személyiség ambivalens sajátossága, hogy egyrészt kötődik az elődökhöz, a követendő szövegképzési mintához, másrészt szakít a hagyománnyal az újat teremtés szándékával.

A szövegjavítás a szövegképzési folyamat velejárója, legtöbbször utolsó fázisa. A beszélőt és írót is többféle ok késztetheti korrigálásra (stiláris, grammatikai, tartalmi pontosítás stb.).

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

elővázlat időszerkezet kommunikatív kompetencia kompozíciós elv kronotopológia mesterséges sorrend

stratégia szokványos időkezelés szövegformáló elemek szövegképző szabályok szövegkompetencia szövegkorrekció-típusok taktika tematikai ugrás temporális progresszió természetes sorrend topológiai logika végleges vázlat

VITAKÉRDÉS

Melyek a szóbeli szövegformálás specifikumai az írotthoz képest?

Szakirodalom

Arisztotelész 1963. Poétika. Budapest, Magyar Helikon.

Bahtyin, Mihail M. 1986. A beszéd és a valóság. Budapest, Gondolat.

Balázs János 1979. A szöveg alapjai. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. 9–21.

Balázs János 1985. A szöveg. Budapest, Gondolat.

Bánréti Zoltán 1979a. A szöveg és interpretációja. Nyelvtudományi Közlemények, 81. 323-338.

Bánréti Zoltán 1979c. A szempont a szövegépítkezésben. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 77–82.

Beaugrande, Robert de 1984. Text Production: Toward a Science of Composition. Norwood, Ablex Publishing Corporation.

Békési Imre 1980b. Mondat- és szövegszerkezeti párhuzamok. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 225–228.

Bencze Lóránt 1995. Emlékezés, szövegalkotás, szövegtípus. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 9–34.

Bókay Antal 1991. Bahtyin és Freud. Literatura, 2. 107-126.

Dávidházi Péter 1989. A hatalom szétosztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában. Helikon, 3-4. 328–343.

Deme László 1974. Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 114–118.

Deme László 1975. Bevezető. A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In Deme László (összeállította): Szónokok, előadók kézikönyve. Budapest, Kossuth, 9–24, 116–151.

Deme László 1979a. A szöveg alaptermészetéről. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 57–65.

Déry Tibor 1975. Újabb napok hordaléka. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

Dijk, Teun A. van 1972. Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague-Paris, Mouton. Dijk, Teun A. van 1982b. Pragmatikai kötőelemek. In Penavin Olga - Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Tanulmányok, 15. 83-90.

Greimas, Algirdas Julien 1966. Sémantique structurale. Paris, Larousse.

Hankiss Elemér 1985. Az irodalmi mű mint komplex modell. Budapest, Magvető.

Hartmann, P. 1972 [1964]. Text, Texte, Klassen von Texten. In Koch, W. A. (ed.): Strukturelle Textanalyse -Analyse du récit - Discourse Analysis. Hildesheim-New York, Olms Cop., 1-22.

Iser, Wolfgang 1997 [1993]. A fikcionálás aktusai. In Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. Pécs, Jelenkor, IV. 51-83.

Jauss, Hans Robert 1989. Befogadás és teremtés: a torzsalkodó testvérek mítosza. Helikon, 3-4. 452-462.

Kanyó Zoltán 1976. Szövegelmélet és irodalomelmélet. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 167–181.

Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, II/2. 761-834.

Kiefer Ferenc 1976a, A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 197-222.

Kiefer Ferenc 1992. A szöveg időszerkezetéről. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 40-55.

Kosztolányi Dezső 1990. Nyelv és lélek, Vál. Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi és Forum Könyvkiadó.

Lotman, Jurij M. 1994b [1981]. Szöveg a szövegben. In Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): Kultúra, szöveg, narráció. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 57–81.

Montaigne, Michel E. de 1957. Esszék. Vál. és ford. Bajcsa András. Budapest, Bibliotheca, II.

Nagy Ferenc 1981. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, Tankönyvkiadó.

Petőfi S. János 1994a. A szöveg-összefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához. Magyar Nyelv, 19-30. Radó György 1970. Jókai írói műhelyében. Magyar Nyelvőr, 304–323.

Ricoeur, Paul 1989. Pillantás az írásaktusra. Helikon, 3-4. 472-477.

Sartre, Jean-Paul 1969 [1947]. Mi az irodalom? Budapest, Gondolat.

Schmidt, S. J. 1975 [1970]. Bevezetés egy szövegszemantikai irodalomtudományba. In Horányi Özséb - Szépe György (vál. és a bey. tan.): A jel tudománya. Budapest, Gondolat, 459–489.

Starobinski, Jean 1989. A szövegek keletkezésének megközelítései. Helikon, 3-4. 323-327.

Terestyéni Tamás 1992. Szövegelméleti tézisek, In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 7-33.

Tolcsvai Nagy Gábor 1992. Tematikai ugrás a szövegben. In Kozocsa Sándor Géza - Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 238-241.

Weöres Sándor 1981. A vers születése. Egybegyűjtött írások. Budapest, Magvető, 1. 219–259.

Wernitzer Julianna 1994. Idézetvilág avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője. Pécs-Budapest, Jelenkor-Szépirodalmi Könyvkiadó.

15. SZÖVEGBEFOGADÁS

a szövegbefogadás fázisai szövegészlelés szöveghatás szövegértés szövegmagyarázat a szövegértést meghatározó tényezők segítő szövegalkotási tényezők a szövegértelmezés folyamata módja típusai · szövegértelmezés szövegtípusok szerint V köznapi szakmai vallásos irodalmi

1. A szövegbefogadás

1.1. A szövegbefogadás elméleti keretei

· a szöveg hatása

A nyelvészeten kívül más tudományágak is foglalkoznak a szövegel, ráadásul a szövegek magyarázatára többféle befogadáselméleti keret is kínálkozik: szemiotikai szövegtani, hermeneutikai, recepcióesztétikai, kognitív pszichológiai, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai stb. Ezek jelzésszerű említése mellett, ez a fejezet csak a szövegtani szempontú megközelítés kérdéseit tárgyalja, nem kívánva átlépni a saját határait azért, mert jelentősen eltér egymástól az irodalmi szöveg hermeneutikai és nyelvtudományi interpretációja. Kocsány véleménye szerint: bár mindkét tudomány várakozással tekint a másikra, együttmunkálkodás nem alakult ki közöttük: "Az irodalomtudomány központi kérdése a szöveg (egyedi, egyszeri) műalkotás jellege, a nyelvtudomány viszont a szövegben nyelvi tényt lát, és érdeklődését a szövegalkotás általános szabályai kötik le, az egyedi, egyszeri szemhatárán szükségszerűen kívül marad" (1992a, 149). Ezzel szemben a szöveg és az interpretáció egységéből szemlélődő hermeneutika "a szöveget nem a grammatika és a nyelvészet perspektívájából, azaz nem mint végterméket" (Gadamer 1991, 35) szemléli, hanem mint köztes terméket a megértés történésének folyamatában.

Feltehetően a megoldást a Langacker-féle grammatika adhatja meg, mert "kognitív grammatikája elég nyitottnak és történetinek (nem diakrónnak!) látszik ahhoz, hogy az egy nyelv-

történeti periódusban egy irodalmi szöveghez hozzárendelt, egymástól eltérő vagy egymásra hasonlító olvasatokat a prototípuselmélet kiterjesztésével egyaránt levezesse, fogalmi keretben leírja, miközben talán közelebb visz a jelentésadás kétségtelenül összetett kérdéséhez" (Tolcsvai 1995a, 23-24).

1.2. A szövegbefogadás (hallás-olvasás) fázisai

- A szövegpercepció csupán akusztikus/vizuális felfogás, szövegérzékelés, például annak észlelése, hogy a recsegő rádióból beszéd hallatszik.
- A szövegrecepció a szöveg jelentésének az elsődleges, gyors, esetleg felszínes értelmezését jelenti, például az írott szöveg betűhű (litterális) felfogását.
- · A szöveginterpretáció a szöveg magyarázata, analízise, azaz a szöveg mélységeibe való behatolás.
- A szöveghatás érzelmeket vagy cselekedetet kiváltó szövegjellemző.

1.3. Befogadói magatartás a szóbeli és az írott szöveg értelmezésekor

Más módon fejtjük meg az elhangzó és az írott szöveget, más az olvasói és a hallgatói beállítódás, de mind az írott, mind az élőszavas szöveg megértése kommunikatív feltétel függvénye.

A köznyelvi közvetlen, élő nyelvi kommunikációban a szövegalkotó és -befogadó interakciójának eredménye a félreérthetetlen szövegértelmezés, a közvetettben (rádió, újság stb.) az üzenetnek a szövegbe való egyértelmű kódolása determinálja az értelmezést.

Egy egész kódrendszer szükséges az elhangzó szöveg megértéséhez, amelynek dekódolása auditív észleléssel kezdődik, ezt követi az akusztikum auditív felismerési kódjának a működésbe lépése és a nyelvi kód segítségével megfejtése. De ugyanakkor működik a kinezikus kód is, amely az ember gesztusait és mimikáját megfejti, a proxemikus kód, amely a beszélő és a hallgató(k) közötti távolsághoz társít jelentést, illetve a tárgyi szimbolizmusok kódja segítségével az embert körülvevő tárgyak, az emberek ruházata, hajviselete és az általa felhasznált készítmények is értelmezhetők. A hallgatói jelentésadás ezenkívül szociokulturális tényezőkhöz is kötődik. De nem hanyagolható el a szövegalakítás milyensége sem, mert a pszicholingvisztikai kutatások azt tárták fel, hogy a hallgatói megértés vezérlése a kulcsmozzanatok révén valósul meg, vagyis a kohezív szöveg értelmezése könnyebb. Amikor a befogadó a beszélő szövegének relevanciáját kívánja megállapítani, ezt tulajdonképpen összehasonlítással teszi, amelyben a létező és a lehetséges világ tényeit az interpretatív hasonlóság közvetítésével éri el (Tarnay 1991, 168).

A kézzel írott vagy nyomtatott szöveg dekódolása vizuális észleléssel kezdődik, ehhez szorosan kapcsolódik a forma vizuális felismerési kódjával való "megfejtés". Az olvasói kompetenciát nagymértékben befolyásolja a tipografizálás.

2. A szövegértés

A szövegértés a szövegbe kódolt üzenet jelentésének az újrateremtése vagy (egyes újabb felfogások szerint) megteremtése.

A szövegértő olvasás és az egyszer hallott szöveg felfogása is olyan folyamat, amelyet el kell sajátítani, mint kis korban a betűk olvasását. Egy üzenet vételére-értésére a hasonló felfogású, beállítódású emberek a legfogékonyabbak, bizonyítják ezt a szövegbefogadás-vizsgálatok.

2.1. A szövegértés foka

- A részleges megértés oka a befogadó gyengébb nyelv- vagy világismerete. Egy idegen nyelvű vicc poénját a nyelvet közepesen beszélő nem feltétlenül fogja fel, illetve biológiai ismeretek híján nem ért meg orvosoknak szánt tudományos konferencia-előadást.
- A teljes megértés feltétele a nyelv-, a valóságismeret, a közlési helyzet és a szövegalkotás általános érvényű szabályainak ismerete, azaz a szövegértés nem kizárólag a nyelvi kompetencia függvénye.

A mondat értelmezésével kapcsolatos következő okfejtést a szövegére is kiterjeszthetjük: "Amikor különbséget teszünk a mondat jelentése és a jelentésen keresztül, a jelentés segítségével kifejezett tartalom vagy még inkább tartalmak között, akkor voltaképpen a nyelvi és nem nyelvi tényezőt, a nyelvi és nem nyelvi ismereteket választottuk külön. S amennyiben a mondatokban nyelvi és nem nyelvi ismeretek együtt fordulnak elő, úgy fel kell tételeznünk, hogy – legalábbis elvben – minden mondat megértése két síkon zajlik le. A mondat jelentésének a megértéséhez csak nyelvi ismeretekre van szükség. A mondat tartalmának a megértéséhez a világra vonatkozó nem nyelvi ismeretekre is szükség van. A mondat eme kettős megértése hierarchikus. Ahhoz, hogy megértsem a mondat tartalmát, előbb meg kell értenem a jelentését. Egyéni különbségek a megértés második síkján, tehát a tartalom megértése tekintetében lehetségesek és gyakoriak. A megértés első síkján, a jelentés megértése tekintetében a nyelvközösség minden normális tagjának azonos eredményre kell jutnia" (Antal 1976b, 12-13).

Tehát a szöveg jelentésének megértéséhez elegendő a nyelvi ismeret, tartalmának fölfedéséhez már nem csak nyelvi tudás szükséges.

2.2. A szövegek informativitása a befogadó számára

A befogadónak egy szöveg hírértéke, azaz informativitása annak függvénye, mennyi és milyen ismeretei vannak a világról, a konkrét vagy fiktív szituációról. Ebből az következik, hogy ugyanannak a szövegnek eltérő információértéke van más-más befogadó számára. Az informativitásnak kétféle aspektusa van (Terestyéni 1992, 29–30):

 A tudás megszerzése szempontjából a szöveget szemantikai informativitása alapján értékeljük. Ilyenkor azt mérjük, hogy a befogadó a szöveg információiból képes-e megalkotni a szövegnek egy olyan modelljét vagy egy lehetséges szituáció olyan gondolati képét, amely összhangban áll tudásával.

Egy szöveg akkor minősül a befogadó számára **szemantikailag informatív**nak, ha az együttműködés elvére épülő társalgási maximákat a **konvencionális szöveginformációk** kielégítik, azaz

- a szöveg annyi információt közöl, amennyi alapján megalkotható a szöveg kohezív modellje,
- · a szöveg információi nincsenek ellentmondásban a befogadó tudásával,
- a szöveg információi lényegesek abból a szempontból, hogy a téma fenntartásához vagy kikövetkeztetéséhez hozzásegítenek.
- A tudás hasznosíthatósága szempontjából is értékeljük a szöveget, vagyis mérlegre tesszük pragmatikai informativitását: hogyan tud élni a befogadó a szöveg nyújtotta információkkal.

Egy szöveg pragmatikailag informatív, ha szemantikailag informatív, és ezenkívül:

- ha új információt közvetít, vagyis olyat, amelynek a befogadó nem volt birtokában a kommunikálás előtt, és eddigi tudásából nem is következik,
- ha konkluzív, azaz lehetséges a szöveginformációkból új következtetés levonása.

A rádióban beolvasott dunai vízállásjelentés mindenki számára informatív, vagyis új információt nyújt, de csak a hajózási szakemberek tudják ezeket a vízmélységi adatokat hasznosítani.

2.3. A szemantikai szövegértést meghatározó tényezők

Ezek egyik része a befogadóra, másik része magára a szövegre vonatkozik. A szövegértés függ a befogadónak

- nyelvismeretmélységétől: az általános és éppen aktualizálódó nyelvtudásától, a szöveg szubkódjának, például a meghatározott szaktudományos nyelvnek a birtoklásától;
- · a kognitív és kreatív képességeitől;
- a szövegszók szótári jelentés szerinti értelmezésétől;
- a szöveg konnotatív értelmének felfedezésétől;
- az antik retorikai elv szerint működő szövegértelmezési "kulcstól": a résznek (membra) az egészből (caput) fakadó megértésétől;
- a szövegtípus, -műfaj felismerésétől;
- mindenfajta (a világra, magára a szöveg világára vonatkozó, szemantikai, pragmatikai, intertextuális) előismeretétől hiszen ezeknek a többletinformációi kiszélesítik a szöveg több síkon való értelmezhetőségével a szövegjelentés holdudvarát.

"Szemantikai szinten döntő jelentősége van annak, hogy a szövegben lévő információt összekapcsoljuk a hosszú távú memóriában már korábban eltárolt információval" (Eysenck–Keane 1997, 335).

2.4. A szöveg megértésének pragmatikai kerete

Mind a köznapi, mind az irodalmi szövegekkel foglalkozás pragmatikai keretben történik, azt kimutatva, hogy milyen tényezőknek van szerepe a sikeres interakció megteremtésében. A szövegbefogadást meghatározó tényezők belsők: az egyed pszichikai (figyelemösszpontosí-

tó, szövegfelfogó), szociokulturális, biológiai jellemzői, ezenkívül külsők: az idő és a hely, azaz a kommunikációs helyzet is determinánsként lép be.

A szöveg pragmatikai megértése az a folyamat, amelyben a befogadó információk birtokában nyelven kívüli elemeket hoz kapcsolatba a szöveggel: egy szöveghez cselekvéseket rendel hozzá (van Dijk 1982a, 65), vagyis a szöveg grammatikai-szemantikai-stiláris sajátságain túl a szituáció jellemzőiből, a paralingvisztikai jellegzetességekből és egyfajta általános világtudásból, tudáskeretből képes megítélni, hogy egy szöveges megnyilatkozás milyen illokucionális beszédtett (például kétségtelenül lázítás, fenyegetés-e). A pragmatikai megértésnek szükséges, de nem elégséges feltétele a szituáció elemzése, vagyis annak megállapítása, hogy magán, nyilvános, intézményes vagy közvetlen-e, illetve milyen jellemzők határozzák meg: helyzetek (szerepek), jellemzők (kor, nem), interperszonális kapcsolatok (alá-fölé rendeltség), funkciók (szülő) és az interakció szabályainak ismerete.

A köznapi szövegek pragmatikai megértéséhez például hozzájárulhat a stílusárnyalat fölfedezése is, mint a következő szövegrészletben, amelyet az egyik napilapban olvashattunk egyik vezető politikusunk nyilatkozataként:

> Teljesen köztudomású, hogy én péntek éjszakánként, éjfélkor egy meg nem határozott kriptában a Kerepesi temetőben szoktam fogadni telavivi összekötőmet, aki megmondja, hogy mit csináljak. Hogyha ez nem történik meg, akkor az izraeli-magyar határtól pár lépésre lévő csőszkunyhóban szoktunk találkozni.

A Teljesen köztudomású kifejezést olvasva még az az érzésünk, a realitások talaján járunk, de azt követően gyorsan kitűnik az irónia a megnyilatkozó személy szavaiból. Ahogy "beismeri" kémkedését Izraelnek, ahogyan adatokat szolgáltat önmaga ellen, éppen azzal teszi nevetségessé a vádat: péntek éjszakánként, éjfélkor, kriptában a Kerepesi temetőben szoktam fogadni telavivi összekötőmet. A földrajzi képtelenségig fokozott (izraeli-magyar határtól) "beismerő vallomás" pedig minden olvasó számára nyilvánvalóvá teszi a szöveg abszurditását: a képtelen vádat. Ahhoz viszont már a közelmúlt magyar történelmének ismerete szükséges, hogy újabb jelentésréteget is észrevegyen az ember: a koncepciós perek karikírozását, ugyanis a Raik László elleni koncepciós per egyik vádpontja hangzott hasonlóan, mint ahogy Göncz Árpád köztársasági elnököt megvádolták: Rajk a magyar-jugoszláv határ közelében egy csőszkunyhóban találkozik összekötőjével.

2.5. A szövegértés hatékonyságát segítő szövegalkotási tényezők

- A hangzó szöveg esetén az akusztikus vezérlés (Hernádi 1996, 124), azaz a szövegfonetikai eszközök megfelelő használata segíti a megértést. Hiszen a magyaros hangsúlyozással és hanglejtéssel jelezzük a mondatok modális értékét; a legkülönbözőbb hangszínekkel sejtetjük a kérés határozottságát a kérleléstől a parancsig, az iróniától a nyílt gúnyig; a beszédtempóval, -ritmussal és szünettartással a mondandó fontosságát vagy éppen a lelkiállapot-változást.
- Az írott szövegben a vizuális vezérlés (Hernádi 1996, 108), azaz a szövegforma könnyíti meg a befogadást. Ugyanis az interpunkció rendeltetésszerű, következetes és

rendszerszerű használatával, a tördelési és tipográfiai jellemzőkkel (vastagítás, bekezdésekre tagolás stb.) a szövegező ráirányítja a figyelmet a lényegesre, az új gondolatra.

- A nyelvi vezérlés (Hernádi 1996, 100) a szöveget egyértelműsítő meg- és egybeszerkesztéssel valósul meg, hiszen ha nem kielégítő az ilyen jellegű vezérlés, akkor félreértés következik be. Ezen belül különösen sokat segít
- a szöveg rendezettsége, összefüggő volta,
- a redundancia és az entrópia aránya.

A kutatások azt igazolták: "Minél nagyobb a hírértéke ugyanis egy közleménynek, annál nagyobb a veszteség a megértésben" (Szende 1976, 60). Tehát bizonyos, a megértés biztonságát szolgáló redundanciamennyiség szükséges a közlésben, mert a tisztán entropikus szöveg nehezen értelmezhető, fárasztó.

A befogadást megkönnyítő eszközök közül a leggazdaságosabb az akusztikus vezérlés, mert kevés eszközével sokrétű útbaigazítást ad, sőt "a szövegen túli tájékoztatásban verhetetlen" (Hernádi 1996, 126).

A szöveg valószínűsített témája is irányíthatja a befogadói értelmezést. Ugyanakkor azonos téma esetén az eltérő szövegműfaj más befogadói magatartást implikál.

3. Szöveginterpretáció: szövegértelmezés – szövegmagyarázat

Az interpretáció jelöli magát az értelmezési folyamatot és annak az eredményét; a magyarázatot is. A szövegmagyarázat tudománya (hermeneutika) ősi, a görögöktől ered, átkerülve viszont a keresztény hermeneutikába (amelyre bevallatlanul, de hatással volt a zsidó is), az útja a modernitás hermeneutikájáig vezet.

"Az interpretáció több, mint a szövegek tudományos értelmezésének technikája" – állapította meg Gadamer (1991, 22), és felfogásában kitágította az interpretáció fogalmát, mondván: "Minden fordítás, még az úgynevezett szó szerinti visszaadás is, egyfajta interpretáció" (1991, 26).

A befogadás akár olvasás, akár hallás, olyan nyelvi munka, amelyben az a feladatom, hogy "mozgassam, tologassam a rendszereket, melyek perspektívája nem záródik le sem a szövegben, sem »énbennem«" (Barthes 1997, 22), és amelynek célja: értelmeket találni s azokat megnevezni.

A szövegmagyarázó ismereteinek milyensége fontos szerepet játszik abban, hogy milyen ismerethalmazt társít az interpretálandó szöveghez, és az interpretáció eredményeit hogyan tudja kifejteni (La Matina 1992, 76).

Az interpretáció szempontjából a befogadónak – akinek sémái vannak a magyarázathoz az összes szövegszintet analizálnia kell, és hozzá szükséges kapcsolnia a kontextuális és szituacionális elemzést is, ugyanakkor viszont össze kell vetnie az önmagáról kialakított tudását azzal, amit a közlő feltételez róla, így a beszédaktus-, illetve a szövegmegértés egyben a befogadó önanalízisét is jelenti (van Dijk 1982a, 71).

3.1. A szövegértelmezés folyamata

"Az interpretáció folyamata abban áll, hogy a befogadó a nyelvi kompetenciája és a kontextus alapján felfogja a szöveg konvencionális és nem konvencionális információit, vagyis felismeri és kikövetkezteti lehetséges tényállásoknak egy olyan összefüggő, koherens együttesét, amely a szöveg összes mondatát igazzá, és a szöveg kommunikálását érvényes illokúciós cselekvéssé teszi. Az interpretáció eredménye tehát a szövegnek egy modellje: egy gondolati kép egy lehetséges szituációról és az ágens által végrehajtani szándékolt kommunikációs cselekvésről... A befogadó által az interpretációban a szöveghez rendelt modell a világverzió szerinti interpretációban válik egy lehetséges szituáció gondolati képéből egy (a befogadó szerinti) valóságos vagy fiktív szituáció gondolati képévé, vagyis a szöveg a világverzió szerinti interpretáció nyomán gazdagítja a befogadónak a valóságos és a képzelt dolgokról való tudását vagy hiedelmeit" (Terestyéni 1992, 26, 27).

Bármilyen típusú szöveg befogadása előrehaladó időben és meghatározott sorrend szerint történik, vagyis szövegértelmezéskor szegmentumról szegmentumra haladva lineárisan fejtjük meg a jelentést (V. Raisz 1976, 202–209; Fogarassy 1986, 62; Kulcsár Szabó 1987, 372; Szabó 1996c, 304), létrehozva a lineáris olvasatot (Fogarassy 1986, 62). De ez nem jelenti azt, hogy a szövegmegértés csupán egyirányú, hiszen a szövegben nagyon sokszor van visszautalás, amely megszakítja a lineáris előrehaladást, illetve az intertextualitás olyan új olvasási módot valósít meg, amely szintén megbontja a szöveg linearitását (Jenny 1991, 33).

3.2. A szövegértelmezés módja

A szöveg interpretálásának a módja nyilván a különböző tudományágak szempontjából (irodalmi, pszichológiai, nyelvészeti stb.) más és más, sőt nyelvészeti indíttatású elemzése is többféle (lexikai, szociolingvisztikai, stilisztikai stb.) lehet. A kérdést az bonyolítja, hogy a szöveg kizárólag nyelvészeti eszközökkel nem tárható fel: például a szövegvilág, a szövegtéma, a szöveg pragmatikai oldala már túlvisz a nyelvészeti értelmezés keretein.

A szövegértelmezéshez a régiek tanácsa így hangzott: "Te totum applica ad textum; rem totam applica ad te" (idézi a pietista Bengeltől Török 1996, 347). Vagyis egyrészt a szöveghez illeszd hozzá a saját világodat, ismereteidet, másrészt a dolog egészét közelítsd a saját lényedhez, felfogásodhoz!

A mai interpretáció-elméletek is hasonlót mondanak ki: a befogadónak megértési stratégiákat kell kidolgoznia az értelmezéshez. A transzaktív interpretációban a befogadó már a szöveg olvasásának kezdetén a címhez vagy indító mondatához jelentést rendel hozzá, amely a szöveg olvasása közben feldúsulva az újonnan szerzett információkkal, újabb jelentéseket indukál, így változik a szöveg értelmezése is, amely nemegyszer az először olvasottak átértelmezését kívánja meg. A hermeneutikai felfogás szerint nemcsak mi olvassuk a szöveget, a szöveg is olvas minket.

3.3. Szöveginterpretációs típusok az eljárás, a módszer alapián

A szöveginterpretáció összetett folyamat. Bár a tudomány elkülöníti több fajtáját, a tényleges interakcióban viszont a magyarázattípusok egymásba fonódva hozzák létre az interpretáció menetét.

Petőfi S. János (1997e, 51) az interpretáció előzményeként kétféle megközelítést különít el:

- az analitikus-kreatív a szöveghez egy létező jelentést kíván hozzárendeltetni, ilyenkor mind az elemzés, mind a jelentés a kreativitás eredménye;
- a kreatív-produktív nem az eredeti formájában adja kézbe az elemzésre szánt szöveget, és az elemzőnek kell helyreállítania a szöveget.

Több szöveginterpretációs teória létezik. A Petőfi S. János-féle (1997e, 71-72) szemiotikai szövegtannak központi fogalma az interpretáció vagy másként "analitikus kommunikátummegközelítés". Ő a következő interpretáció-típuspárokat állapítja meg:

- · természetes (intuitív, tehát nem egy interpretációelmélet által előírt utasítás algoritmikus lépéseit követő),
- · értelmező (explikatív, azaz a szövegösszetevőket: stilisztikai, poétikai stb. figyelembe vevő),
- · elsőfokú (közvetlen, azaz betű szerinti értelmet hozzárendelő),
- · leíró (deskriptív, bemutató jellegű),
- · strukturális (az interpretációs folyamat eredményét bemutató),

- · elméleti (egy interpretációelmélet által előírt utasításrendszert követő),
- · értékelő (evaluatív, a normarendszerre vonatkoztatva minősítő),
- másodfokú (közvetett: szimbolikus értelmű összetevőket hozzárendelő).
- · érvelő (argumentatív, értékelést megokoló),
- · procedurális (magát az interpretációs folyamatot bemutató)

Bencze (1996, 37) ezenkívül még felvesz más interpretációfajtákat is:

- szociointerpretációs megközelítést Halliday-re (1978) hivatkozva –, amely a klasszikus retorika circumstantiae fogalma szerint a szituációs kontextus alapján jelölhető ki: a szövegalkotó és -befogadó életkorának, társadalmi hovatartozásának, iskolázottságának stb. a figyelembevételével;
- kognitív interpretációt Langackerre (1983) hivatkozva –, amely a mentális folyamatokra tekintettel levő integrált nyelvtani, szemantikai, stilisztikai, retorikai stb. magyarázat.

3.4. A szövegtípusok szerinti szövegértelmezés

Különösen szembetűnő az, hogy azonos tárgy esetében is az eltérő szövegtípus más befogadói magatartást implikál, és egy szövegnek a megfelelő szövegtípusba vagy -műfajba besorolása fogódzó a szövegértelmezéshez.

3.4.1. A köznapi szövegek értelmezése

A köznapi szövegek gyakorlati célokat szolgálnak, ezért referencialitás jellemzi őket, denotatív jelentés fűződik hozzájuk. Mivel ezek többletjelentést nem hordozó tárgyias szövegek, értelmezésükhöz elegendő a pontos, betűhű olvasat a megfelelő szövegvilág hozzárendelése alapján.

A szövegvilág, azaz a szöveghez hozzákapcsolt tényállások összessége vonatkozhat a reális (egy APEH-fizetési felszólítás), a tudott (a tudományos kutatásokkal feltárt), a hitt (a legkülönbözőbb vallási elképzeléseket megszólaltató) vagy a fiktív (a mesék, a sci-fi) világra, de mindenképp önkényesen összerendezett tényállások, események alkotják. Alapjában véve a szövegvilág tényei megfeleltethetők a valóság tényeinek.

Petőfi S. János a szöveg elfogadhatóságát a szövegvilág fogalmához köti, mondván: "egy szöveget akkor tartunk koherensnek, ha az interpretálása során konstruált szövegvilágot el tudjuk fogadni összefüggőnek" (1990c, 64).

Az időjárás-jelentésben nyilvánvalóan a valóságra vonatkozást keressük, de esetleg ezt ellenőrizve a nap (a hét) végén össze is hasonlítjuk a meteorológiai előrejelzést az időjárási változások realitásával. – Más **befogadói attitűd** jellemzi az apróhirdetési újság olvasóját: böngész, tallózik érdeklődése szerint. – Egy magánlevelet természetszerűleg úgy veszünk kézbe, hogy tisztában vagyunk szubjektivitásával, ezért nem is kérjük tőle számon a valóságra vonatkozás hűségét. – Egy horoszkóp referenciális sajátságát a legtöbb ember kétségbe vonja, ezért ez a műfaj általában az olvasó szórakoztatását szolgálja.

A nem irodalmi szövegek referenciatartománya többnyire a valóság, illetve ezeknek a szövegfajtáknak a valóságra vonatkozása erős. Jelzi ezt a számadatok és tények felsorakoztatása, mint a következő útikönyvrészletben is:

LUXEMBURG

Luxemburg területének is egyharmadát borítja erdő. Két földrajzi egységet lehet megkülönböztetni: a hegyes-dombos Ardenne-t nyugaton és a "Jó vidék" völgyek szabdalta sík részét, amelyet dél felől a bányák medencéje, kelet felől pedig a Moselle (mosel) partjának szőlővidéke határol. Az említett bányavidékkel összefüggésben alakult ki Luxemburg igen fejlett kohóipara. (A nagyhercegségben 25 000 ember él a kohászatból, a munkaképes lakosság száma nem haladja meg a 140 000-et.) 35 kohóban csapolnak acélt, 4-4 és fél millió tonnát évente.

A vasércbányákból 7 millió tonna ércet hoznak a felszínre.

(Pálfy József: Benelux államok)

A nem irodalmi szövegolvasás esetében a befogadó világtudása, valóságmodellje tényállásainak felelteti meg a szövegvilágét olyan módon, hogy automatikusan működésbe lép a szövegbe kódolt elemek megfejtése.

A célzás vagy utalás használata feltételezi a hallgatóság háttérismeretét. Gyulai Pál a Kisfaludy Társaság ülésén mondott beszédében nyilván feltételezhette, mindenki érti, hogy Arany a debreceni kollégiumi iskolai tanulását félbehagyva vándorszínésznek állt, de álmot látva, lelkiismeret-furdalástól gyötörve, Máramarosszigetről gyalog tért haza Szalontára, ahol beteljesülve látta ijesztő álmát: édesanyja néhány hét múlva meghalt, apja megvakult. Ezekre az élettényekre alludál így az emlékbeszédet mondó:

Ifjúkori csalódása, ballépése, hogy elhagyva az iskolát, nem gondolva agg szüleivel, színészi dicsőségről álmodozya, világgá ment s néhány hét múlya önyádgyötörten, nyomorba süllyedve tért vissza az apai tűzhelyhez, mély nyomot hagyott lelkén, megtörte erejét, önbizalmatlanná tette.

3.4.2. Szakmai szöveg értelmezése

Más beállítódású a tudományos szöveg olvasója: a konkrét vonatkoztathatóságot keresi. A tudományos értekezés szövegvilága zárt, csak azt a jelentést tulajdoníthatjuk neki, amit a kutató kíván, amit megenged. Iser például lapalji jegyzetekben így adja meg az általa használt fogalmak értelmezését:

> A reális a tárgyalt összefüggésben a szövegen kívüli világként értendő, mely világ a szöveget adottságként megelőzi s annak vonatkoztatási mezőit képezi...

> A fiktív itt intencionális aktusként értendő... Mert a fiktív mint nem-valóságos, mint hazugság és színlelés mindig csak olyasvalami más oppozíciós fogalmaként szerepel, amely az ő sajátosságait inkább elfedi, mint kidomborítja.

> Az imagináriust itt olyan megjelölésként vezetjük be, mely még viszonylag neutrális és melyet a tradicionális elképzelések még nem szálltak meg.

> > (A fikcionálás aktusai. Az irodalom elméletei. IV. 53.)

Természetesen jogos az észrevétel: "egy-egy tudományos szöveg a saját maga alkotta elvekkel szembesítve, értelmezve egyáltalán nem lesz olyan objektív, mint amilyenre igényt tart, és ahogy azt az általánosan elterjedt scientizmus nyomán eleve feltételezzük" (Bencze 1996, 35).

3.4.3. Vallásos tartalmú szövegek magyarázata

Az Írás, a Biblia magyarázata a prédikációkban, teológusok, hittudósok igemagyarázatában jelenik meg. A szövegértelmezés egyik sajátos esete ez. Ebből eredeztethető a modern hermeneutika.

A humanizmus korában megnőtt az érdeklődés a keresztény teológia alapvető és elsődleges forrása, mindenekelőtt az Újszövetség iránt. Fontossá vált annak hiteles fordítása, márpedig a latin fordítások nem voltak megbízhatók. A Vulgatát, a Biblia latin fordításai közül a legszélesebb körben használtat is összevetették az eredeti szöveggel, és ennek hatására számos ellentmondást fedeztek fel. Erasmusnak, aki 1516-ban kiadta az Újszövetség első nyomtatott szövegét (noha ez sem volt teljességgel kielégítő, mert csak kevés kéziratos másolatot vett figyelembe), a tevékenysége mérföldkőnek tekinthető az Újszövetség eredeti görög és a Vulgata latin fordításának összehasonlítása miatt.

Ezek eltérő szövegértelmezése klasszikus fordítási hibákból adódik. Két példán érdemes ezt nyomon követni a Bevezetés a keresztény teológiába című kötet (McGrath 1995) alapján:

- 1. A középkori teológusok a Vulgata fordításával (sacramentum Ef 5,31–32) igazolták a házasság felvételét a szentségek közé. Erasmus kimutatta, hogy a szentségként értelmezett szó a görög eredetiben: müszterion, azaz 'titok'.
- 2. A Vulgata így fordítja Jézusnak a működése kezdetén mondott szavait: Vezekeljetek, mert a mennyek országa közel van (Mt 4,17). Ez a szövegfordítás lehetőséget adott olyan szövegértelmezésre, amely szerint a bűnbánat: a gyónás szentsége, tehát egy külső gyakorlat kapcsolatban áll a mennyek országának eljövetelével. Erasmus viszont így fordította a görög szöveget: Térjetek meg, mert a mennyek országa már közel van. Vagyis ennek alapján megkérdőjelezhető a középkori egyház másik szentségrendszere, hiszen egy belső lelki magatartásra ("bűnbánónak lenni") vonatkozik Jézus mondása.

Ilyen és ehhez hasonló ellentmondások megkérdőjelezték a Vulgata fordításának a hitelességét, és igen nagy hatásúak voltak, mert utat nyitottak a Biblia szövegének pontosabb megértésén alapuló teológiai revíziója előtt, amely átvezet a reformáció teológiai kérdéseihez. Ez eredményezte azt, hogy a reformátorok nem fogadták el azokat a hittételeket, amelyekről nem lehetett bebizonyítani, hogy a Szentíráson alapulnak, így például elvetették Mária szeplőtelen fogantatásának (immaculata conceptio) dogmáját.

3.4.4. Irodalmi szövegek interpretációja

Noha az irodalmi interpretáció túlvezet a nyelvészet keretein, de nem lehet és a szövegnyelvészet interdiszciplinaritásra való nyitottsága miatt nem is kell eltekinteni tőle.

Az irodalmi mű világa a modern szemantikai elmélet szerint a filozófiából átvett terminussal ún. lehetséges világ. "A szövegekben reprezentált helyzeteket alternatív, lehetséges világoknak nevezzük, mivel ezek a valós világnak a beszélő által megragadott lehetőségeit, alternatíváit fejezik ki" (Bánréti 1979a, 331), a dolgok térbeli és időbeli koordináták közötti lehetséges elrendezéseit hozzárendelve a műhöz. Az irodalmi szöveg mindig szabályrendszer alapján strukturált szövegvilág, vagyis szövegkijelentések rendezett halmaza: a műfaj jelzéseként: vers-, dráma-, regény-, novellavilág stb. Ez a nyilvánvalóan konstruált világ, teremtett világ (Cs. Gyímesi 1983) a nyelv által születik meg. Bár "a szövegvilágot és a lehetséges világot egyaránt tényállások alkotják, a különbség közöttük mégis alapvető... A szövegvilág esetében csak annyit tudunk, hogy miből, milyen tényállásokból áll ez a világ, a lehetséges világ rekonstruálásakor az is érdekel bennünket, hogy miért az adott módon (és nem másként) épül fel a szövegvilág" (Csúri 1987, 32). Az interpretátor értelmező rendszere eszerint nem rekonstruálja a szöveg jelentését, hanem értelmezést segítő szabályok felállításával sokféle, de rendezett lehetséges világokat, vagyis lehetséges vagy elgondolt tényállások, helyzetek realizációit konstruálja tudatában.

Másképp kell olvasni a szépirodalmi és nem szépirodalmi szövegeket, mert az irodalmi alkotás nem gyakorlati célokat szolgál, hanem konnotációt hordozó egyedi szövegként jelentéslehetőségek hordozója, és a benne levő izotopikus kapcsolatok befogadása alineáris folyamatban történik.

"A legtágabb értelemben jellemző az irodalomra, hogy jelek egész repertoárja révén adja magát fikcionálisként tudtunkra" (Iser 1997, 67), ezért az irodalmat irodalomként olvasva, azaz **irodalmi olvasásmód**dal kell megközelíteni. Az új irodalomelméletek (a hermeneutika, a recepcióesztétika, a dekonstruktivizmus) a befogadót középpontba állítva az **olvasat**nak, az

irodalmi olvasásnak meghatározó szerepet szánnak a szöveg értelemteremtésében. Ehhez a típusú szövegértelmezéshez az út például közmondásaink jelentésének a felfejtésével is elképzelhető, mert ez nagy segítséget nyújt fantáziánk megmozgatásához, ami elengedhetetlen a jelentésképzéshez. Ezek ugyanis a szó szerinti értelmen kívül magukban rejtik a népi bölcsességeket is.

Napjainkban különösképpen igaz, hogy másképp kell olvasni az irodalmi szövegeket, mert "a mű és olvasata által alkotott egység megszűnt" (Perrone-Moisés 1996, 91), megváltozott a

hagyományos befogadói beállítódás.

Az irodalmi szövegolvasás folyamán a szövegvilág tényállásstruktúrája alapján rendelünk magyarázó rendszert vagy rendszereket a szöveghez, tehát nemcsak más-más modell alapján más-más interpretációt társítunk ugyanahhoz a szöveghez, hanem ugyanaz az interpretátor is különböző interpretációkat kapcsolhat hozzá attól függően, hogy felületesen, egyszer olvasta el, vagy esetleg többször is. Ebben az esetben a befogadó rekonstruálja a konvencionálisan kódolt elemeket, de meg is konstruálja az előre nem kódolt elemek kapcsolatát, illetve át is strukturálja az előre kódoltakat. Ebből nyilványaló a következtetés: "előre rögzített, a szövegvilágtól függetlenül létező valóságmodelljeink, illetve -kódjaink csak szükséges előfeltételei, de semmiképpen sem eleve kijelölt végeredményei az irodalmi szövegmagyarázatnak" (Csúri 1990, 37 – kiemelés Sz. N. I.). A befogadó világmodellje a nézeteit tartalmazó elméleti konstrukciót tartalmazza.

A konkrét olvasaton kívül tehát el kell sajátítani a "költői olvasatot", illetve a korunkra jellemző irodalmi nyelvet is, mivel a hagyományos és a mai irodalmi szövegmodellek között nagy az eltérés. A jelentésadás függ a művészi kód konvecionalitásától is, mivel a befogadó nyilvánvalóan a meglevő befogadásmodelljének felelteti meg a művet. Ha az irodalmi szöveg újszerű jelekkel lepi meg, kénytelen kiépíteni az ezek befogadásához szükséges kompetenciát, vagyis a modern szövegek befogadásához a recepció megújítására van szükség, például a líraolvasás "játékszabályainak" a megváltoztatására.

"A művészi szöveg kódja állandóan változik, folyamatosan szervezi meg önmagát" (Kulcsár Szabó 1987, 59), emellett a történelmi idő változása új megvilágításba helyezi a műveket, új kérdésfelvetést indukálva és új választ eredményezve az állandóan módosuló szituáció újabb befogadói magtartást teremt, illetve annak változását kívánja meg.

Az állandó szöveg ellenére megértésének feltételei változnak. Adyt korában sokan érthetetlennek kiáltották ki. Közel egy század elmúltával ő már az "érthető' költők sorába tartozik. Most a jelenkori, a posztmodernnek nevezett irodalom az "érthetetlen".

A szöveg irodalmi szövegként olvasása meghatározott módon történik. Sartre metaforikája szerint: "Kétségtelen, hogy vezeti az író (az olvasót), de csak vezeti; a leszúrt jelzőkarókat, melyek közt nincs semmi, az olvasónak kell összekötni, s neki kell túllépnie rajtuk" (1969, 60).

Szükséges tehát kialakítani a modern irodalomértésnek az új szemléletmód és új forma iránti feltételeit. Ez két síkon valósul meg: egyrészt óhatatlanul összevetjük korábbi korok kanonizált irodalmiságával (amit egyezményes irodalmi jelrendszerként elfogadunk), másrészt szociokulturális környezetünkkel, tapasztalatainkkal, hiszen az irodalmi szövegek befogadása a nyelvi, tartalmi, esztétikai megértésen túl a pragmatikait (a valóságra vonatkoztatottságot) is magában foglalja. A konvencionális beállítódás megújításával: a korunkra megváltozott befogadói magatartás birtokában juthatunk el a mai irodalmi szövegek adekvát értelmezéséhez. A hagyomány és modernség, illetve az értelmezői művelet interakciója révén születő befogadói magatartással "Nem magunk mögött hagyjuk a szöveget, hanem belébocsátkozunk" (Gadamer 1991, 37).

Az értelmezés úgy valósul meg, hogy a szöveg és a befogadó folyamatos interakciója változó szituációkat teremt: a befogadói pozíció többszöri változtatása az adekvát szövegértés feltétele, hiszen a hibás szövegértelmezés helyébe helyeset léptetve haladunk előre, megközelítve a szöveg "abszolút" teljességét. Így a szöveg és a befogadó interakciója időről időre változik.

Más felfogás szerint valójában inkább arról van szó, hogy a kommunikatív interakció nem a befogadó és a szöveg között, hanem a szöveg mögött rejtőzködő alkotóval jön létre, azáltal például, ahogy az író irányzatot, műfajt választ, kiválasztja azt a "nyelvet" is, amelyen kommunikálni kíván az olvasóval.

A recepcióesztétika szerint a szöveg nem egyirányú üzenetet közvetít, hanem a másság (alteritás) képviselőjeként a befogadó dialóguspartnere, így nem is a szöveg megfejtett üzenete adja a jelentést, hanem a szöveg és a befogadó interakciójában a befogadói reflexió. Ennek a dialogikus természetű reflexiónak a folyamatában létrejövő értelmezés nem azonos és nem jobb, mint az alkotóé, hanem más. De ez a másság mégis körülhatárolt: mivel ugyanaz a vonatkoztatási alapja, mint a szövegnek. Csak a befogadó jelentéstulajdonítása ellentétes irányú az alkotóéval.

A napjainkban uralkodó hermeneutikai nézet szerint "mindenfajta irodalom kommunikáció" (Jauss 1989, 455), azaz a befogadó és az alkotótól elvált mű interakciójából alakul ki a jelentés. "Végtelen dialektika lép működésbe a szöveg belső strukturáltsága és az összes, olvasásból eredő destrukturáló-restrukturáló tevékenység között; e dialektika a művet az író és az olvasó közös teremtményévé avatja... Óhatatlan a feszültség a szöveg szerkezeti ellenállásai... és az olvasás szülte destabilizáló hatások között" (Ricoeur 1989, 474). Hasonlóan vélekedett hajdan Montaigne is, aki az olvasást teremtő befogadási aktusként értelmezte, mondván: egy értő olvasó a művekben mást fedez fel, mint amit az író beleírt és észrevett, de ugyanakkor gazdagabb jelentéseket ad nekik.

A szöveg diszkurzív a recepcióesztétikai-hermeneutikai és hatásesztétikai elmélet szerint, azaz a szövegolvasás dialogikus tevékenység: az irodalmi szöveg és az azt befogadó képezi a dialógus két pólusát. Ezt a jelenséget dialogicitásnak nevezik. Maga a jelentés az értelemadás folyamatában képződik, függvénye a szövegben felkínált jelentéslehetőségek és a befogadói előfeltevések kölcsönhatásának (Cs. Gyímesi 1982, 164).

A köznapi szövegek megértése többnyire nem okoz gondot az anyanyelvét használónak, de a modern szépirodalomé igen, mert az irodalmi szöveg befogadását az nehezíti, hogy "az esztétikai jel az interakció folyamán sem rögzül olyan egyértelműséggel, mint a köznyelvi kommunikáció jelei" (Kulcsár Szabó 1987, 59), a képiség, a retorizáltság, poétizáltság jelei nem könnyen feithetők fel. Ráadásul a művészi kommunikáció sokkal bonyolultabb képletű, mert a művészi szöveg értelmezésekor nemcsak nyelv- és valóságismeretre van szükség, nemcsak az általános érvényű szövegszerveződési szabályok meglétét kell felfogni, hanem szükséges hozzá az irodalmi hagyomány is, ezen belül a nemzeti irodalmi konvenció, a műfaj, a stílusirányzat ismerete, esztétikai képzettség, irodalmi ízlés kívántatik meg, a poétikai és retorikai kód szabályszerűségeinek tudása is. Ez nem közvetlenül az alkotó és a befogadó interakciója, hiszen az alkotói üzenetet a szöveg közvetíti, ráadásul nemcsak nyelvi, hanem művészi kódja révén is. Az értelmezés bár a befogadótól függ, de nem parttalan módon, vagyis neki nem önkényes értelmezést kell kreálnia, hanem egy lehetségest. "A szöveg poétikai

alakítottsága tartalmazza azokat az útmutatásokat, amelyek meghatározzák a közölt információk értelmezésének módját. ... A szöveg szerveződése ... mindig megfelelő utat biztosít a mű világába" (Kulcsár Szabó 1987, 89, 94).

A gadameri hermeneutika szerint a szövegértés az olvasást követő globális mozzanat. A hermeneutikai elvet valló recepcióesztétika szerint nincs egyedül helyes értelmezés, de ez nem jelenti az önkényes jelentéstulajdonítást, csak azt, hogy az értelmezés a történelmi idővel változik: újabb olyan jelentések tárhatók fel, amelyek benne rejlettek, és feltárulnak az értelemképzés újabb aspektusai. Épp a továbbértelmezhetőség a hagyományhoz való viszony alapján a továbbélés záloga. A derridai dekonstrukció szerint: "Létezik adekvát-jelentés, azonban feltételei mindig valamely értelmező közösség konvenciórendszerének függvényei, így sok-sok adekvát-jelentés létezhet ugyanazon szöveg esetében is" (Odorics 1991, 152).

Az irodalmi szövegek megértése – hasonlóan a köznapiakéhoz – különböző szintű lehet: részleges vagy - többértelműsége miatt - a teljességet csak megközelítő. Minél kevesebb ismerete van a befogadónak, és minél kevésbé érzékeli a szöveg intertextualitását, annál inkább

az ő ítéletétől függ annak interpretációja (Genette 1996, 89).

Az ösztönös műértelmező képességet fejleszteni szükséges, nem lehet az ún. egyszerűség igényét támasztani az alkotókkal szemben, hanem szellemi küzdelem kell a szépirodalmi szövegek befogadásához. Nagy László költő így vall erről: "Bizonyos vagyok, hogy verseim sokakhoz szólnak. Tudom azt is, hogy néhány írásom sokaknak nehezen fölfogható, vagy majdnem érthetetlen. De nem mindig az én verseimben van a homály, hanem az esztétikailag képzetlenekben és a renyhékben. Nem kezdhetjük újra az ábécénél a költészetet. Tanuljanak ők is, legyenek figyelmesek, küzdjenek meg a versért".

Teljességgel oszthatjuk a következő megállapítást: "Az irodalomértés minőségének a folytonos gazdagítása, továbbépítése minden nemzeti irodalom létezésének elemi feltétele" (Kul-

csár Szabó 1987, 268).

4. A szöveg hatása

Esterházy Péternek a következő kis glosszája szemléletesen és szellemesen példázza a befogadó betűhű és a szövegben vázolt szituációból fakadó jelentésértelmezése közötti sokszor meglévő eltérést, illetve a szöveg szándékolt hatását:

> Mondom valakinek, futballanalfabéta, hogy persze szigorúan kell megítélni, mi hangzik el a lelátóról, de azért figyelembe kell venni a genius focit. Hogy értem ezt. Hát például amikor annak idején nekem mint a Csillaghegyi Munkás Torna Egylet csatárának azt kajabálták, hogy verem a tülök orrodba a zsidó izé anyád – akkor ez sem édesanyámra, sem a szintén hányatott sorsú zsidó népre vonatkozóan nem tartalmazott semminemű állítást. A mondat nagy örömöt nevezett sportolóból nem váltott ki, de jelentése csupán ennyi: ó, nemes arcélű ifjú, be kár, hogy nem a mi kis kollektívánkat erősíted!

A futballanalfabéta gyanakodva néz rám. Biztos? Majdnem biztos.

(Egy kék haris. Majdnem)

Jól tudták azt már az ókoriak is, hogy az emberi cselekedetekre a beszéddel, a szöveggel hatni lehet. Viszont az olvasásszociológiai felmérések eredményeitől eltekintve a hatás nehezen mérhető, hiszen az egyén reakciójáról alig van fogalmunk.

A szöveg hatása azoktól az értelmezési folyamatoktól függ, amelyeket a szöveg jelentésének szemantikai-pragmatikai megközelítésekor tud a befogadóból kiváltani az önálló szövegértelmezés folyamán. Az a szöveg, amelyhez nincsenek megfelelő ismeretei a befogadónak, az nem lehet kellő hatású.

A köznapi szöveg hatása a befogadóra sok tényező függvénye. Az olyan reklámszöveg, amelynek az értelmezését a kép nem egyértelműsíti, és nyelvi megformálása nem szellemes, nem bravúros, az hatástalan. Például egy nagy zöld mezőben egy tehenet ábrázoló plakáton ez a felirat olvasható: *Mindig itt fog nőni a Hajdútej!* Az alany és az állítmány ebben a mondatszövegben szemantikailag teljességgel inkompatibilis: *a tej nő*. Noha sejtjük a szlogen kitalálójának a szándékát, ez a nyelvi abszurdítás mégsem teszi ötletes és nyelvileg is helyes reklámmá, így hatástalan marad.

Alapjában véve komoly tartalmú politikai beszéd is kiválthat derültséget humoros-ironikus hangvétele miatt:

Végül, tisztelt miniszter úr, hadd hivatkozzam önre. Az imént azt mondta, hogy "betöltetni jöttem a törvényt". Ezt a megváltó mondta, talán tudják képviselőtársaim, és a miniszter úr nyilván nem a Megváltóhoz akarta magát hasonlítani, hanem csak a keresztre feszítésre akart utalni. Köszönöm szépen a figyelmüket. [Derültség és taps a bal oldalon.]

(Kuncze Gábor [SZDSZ] felszólalása 1993. május 17-én az Országgyűlés tavaszi ülésszakán)

Egy vicc esetében nyilvánvaló a szándékolt hatás: nevettetés, szórakoztatás. Ezenkívül még sok alkotás (mese, anekdota stb.) nem a befogadó tudásának a gyarapítását kívánja szolgálni, hanem felhőtlen szórakozást akar nyújtani, és mulattató hatása nem is marad el.

Az irodalmi szöveg hatása nem vethető össze a köznapiéval. **Minden egyes megfejtett szöveg visszahat ránk,** irodalomfelfogásunkra és magára a műre is. **Az avantgárdban a mű tettként kívánt hatni,** ezért tudatosan provokálta a befogadót. Ma is az újszerű irodalmi kód és korszerű problematika revelációszerűen hat.

A művészi szöveg nemcsak az átlagolvasóra van hatással, hanem a művészekre is. Az induló, a pályakezdő művészek az érvényes művészeti modell hatása alá kerülnek, de ugyanakkor meg is kívánnak szabadulni az irodalmi tradíciótól, hogy új hangon szólalhassanak meg. A művészi szöveg hatása a művészekre az intertextualitásban jól tetten érhető.

A modern hatásesztétikai elmélet első megfogalmazója, Iser (1984) kiindulópontként az irodalmi szöveg diszkurzivitását hangsúlyozza. Jauss pedig tételesen így fogalmaz: "Az olvasó irodalmi élményeinek elemzése csak akkor kerülheti el a pszichologizmus fenyegető csapdáját, ha egy mű befogadását és hatását az elvárásoknak abban az objektiválható vonatkozási rendszerében írja le, amely bármely mű megjelenésének történeti pillanatában létrejön, s a műfaj korábbi ismeretéből, előző művek formájából és tematikájából, valamint a költői nyelv és a köznyelv ellentétéből épül fel" (1980, 18).

A szöveg hatása nem csupán **cselekvésre késztetés**ben, **lelki-etikai ráhatás**ban jelentkezik, hanem **esztétikai élmény**ben is, hiszen az irodalmi és nem lektűr színvonalú művek ráhangolják az olvasót, a színházi nézőt az esztétikai értékek élvezetére. Az esztétikai hatás kö-

vetkeztében a szöveg esztétikai közege örömet is jelent(het). Roland Barthes viszont arra emlékeztet: "Mindenki tanúsíthatja, hogy a szöveg öröme nem biztos: semmi nem állítja, hogy ugyanaz a szöveg másodszorra is örömünkre lesz; ez az öröm töredezett, szétmállasztja a hangulat, a szokás, a helyzet; kényes öröm...; ez az oka, hogy az ilyen szövegekről lehetetlen a reáltudományok szempontjából beszélni" (1996, 107).

"Célja, értelme és funkciója (volna) minden művészi kommunikációnak: a másságon ke-

resztüli önmegértés, a dolog általunk való megszólalása" (Kulcsár Szabó 1995a, 7).

A hatás biztos jele lehet az újraolvasás, amely "ellentétes társadalmunk fogyasztói és ideológiai szokásaival, amelyek azt diktálják, hogy a már elfogyasztott (»felfalt«) történetet »kihajítsuk«, csak azért, hogy aztán újabb történetre vethessük magunkat, hogy újabb könyvet vásárolhassunk, nos, ez az újraolvasás, melyet társadalmunk csupán az olvasók bizonyos marginális rétegeinél (gyerekek, öregek, professzorok) tűr meg, itt kezdettől fogva javallott, mert csak ez menti meg a szöveget az ismétléstől..., csak az újraolvasás sokszorozza meg a szöveg sokrétűségét és pluralitását" (Barthes 1997, 28). Az újraolvasás már tabuláris olvasás, amely a szöveg "szólamait" egységben látja.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szöveg szemantikailag és/vagy pragmatikailag informatív a befogadó számára, akit szövegalkotási tényezők (akusztikus, vizuális, nyelvi vezérlés) segítenek a jelentéstulajdonításban.

A szöveg interpretációja a beszélő világmodellje (Bánréti 1979a, 324), vagyis a világról alkotott olyan képe, amely megfeleltethető a szöveg kifejezéseinek. A befogadó többféle szöveginterpretációs-típussal közelíthet a szöveghez.

A szövegértelmezés szövegtípusfüggő. A köznapi szövegek értelmezése betűhű olvasatot kíván, a szakmai konkrét vonatkoztathatóságot. A köznapi szövegek befogadása alapvetően

lineáris, az irodalmiaké ezenfelül alineáris is.

Az irodalmi műbe objektivált fiktív világnak egy variánsát alkotja meg a befogadó, és ez nyilván nem vág egybe a művész által alkotottal, de nem is függetleníthető tőle. Érvényes rá Kosztolányi véleménye: "A könyvet mindig ketten alkotják: az író, aki írta, s az olvasó, aki olvassa" (1990, 502). Éppen ezért nincs teljes és végleges megértés.

A befogadó értelmezői magatartása hozzárendeli a műhöz azt a jelentést, amelyet a saját élete, lelki beállítódása, tapasztalatai, nyelvi képessége, az irodalomról való előzetes ismeretei alapján az esztétikai és kanonikus irodalmi elvárással társíthat. Így a befogadási folyamat dialogikus természetű, azaz nemcsak az olvasó teremti újra a maga számára az alkotást, hanem az alkotás is az olvasóját. Az irodalmi szövegnek annyi jelentése lehetséges, amennyit a szöveg sugall, illetve megenged.

Juhász Gyula Anna örök című verséről sokféle értelmezés lehetséges az elméleti keret, illetve az interpretátor szubjektuma szerint. A könyv fejezeteiben olvasható szövegszintek szerinti szövegtani analízisek összessége adja egyetlen befogadó által a vershez kapcsolható lehetséges világokat.

De nemcsak ilyen módon lehet szöveget interpretálni. Más típusú magyarázatot tesz lehetővé az előadó-művészet. Felvételek örökítették meg, hogy öt színész: Básti Lajos, Gábor Miklós, Gáti József, Kállai Ferenc és Latinovics Zoltán hogyan értelmezte Juhász Gyula *Anna örök* című versét. Jól érzékelhető a mű több pontján eltérő interpretációjuk (B. Fejes 1997). A különbséget sok egyéb más mellett az okozza, hogy a szövegelemzési variánsok az előadók értelmezésében is megjelennek, sőt a variációk száma még nőhet is a színészi tolmácsolással. Mindez abból fakad, hogy a vers jelentésudvara kellően nyitott, a tartalom gazdagsága a "hozzá karcsúsított" formával lírai remekművet eredményezett Juhász Gyula *Anna örök* című költeményében.

ALAPFOGALMAK ÉS FONTOS KIFEJEZÉSEK

akusztikus vezérlés alineáris folyamat befogadó dialogicitás diszkurzivitás informativitás interpretatív hasonlóság irodalmi olyasás

lehetséges világok lineáris olvasat litterális nyelvi vezérlés önkényes jelentéstulajdonítás szöveginterpretáció szövegpercepció szövegrecepció szöveghatás szövegvilág tabuláris olvasat teremtett világ újraolvasás vizuális vezérlés

VITAKÉRDÉS

 Arany János ismert mondása: Gondolta a fene! kapcsán magyarázza meg az alkotó és a befogadó szövegértelmezését!

Szakirodalom

Antal László 1976b. Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 5–14.

Bánréti Zoltán 1979a. A szöveg interpretációja és témája. Nyelvtudományi Közlemények, 81. 323-338.

Barthes, Roland 1996 [1973]. A szöveg öröme. Budapest, Osiris.

Barthes, Roland 1997b [1970]. SIL. Budapest, Osiris.

Bencze Lóránt 1996. Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. [H. n.], Corvinus.

Csúri Károly 1987. Lehetséges világok. Budapest, Tankönyvkiadó.

Csúri Károly 1990. Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. Szeged, JGYTF Kiadó, 1. 35–43.

Dijk, Teun A. van 1982a. Kontextus és megismerés. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 63–81.

B. Fejes Katalin 1997. Hangzáskép, íráskép (Juhász Gyula: Anna örök). Néprajz és Nyelvtudomány, 38.7–13.

Fogarassy Miklós 1986. "Beszélyes" vonalvezetés. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 18–19, 61–64.

Gadamer, Hans-Georg 1991 [1986]. Szöveg és interpretáció. In Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. [Budapest], Cserépfalvi, 172.

Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. Helikon, 1-2. 82-90.

Cs. Gyímesi Éva 1982. A műelemzés módszertanához. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 148-198.

Cs. Gyímesi Éva 1983. Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba. Bukarest, Kriterion.

Hernádi Sándor 1996. Magyar szó, magyar beszéd. Budapest, Osiris.

Iser, Wolfgang 1984 [1976]. Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung. München, W. Fink.

Iser, Wolfgang 1997 [1993]. A fikcionálás aktusai. In Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. Pécs, Jelenkor. IV. 51-83.

Jauss, Hans Robert 1980 [1967]. Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. Helikon, 1-2. 8-39.

Jauss, Hans Robert 1989. Befogadás és teremtés: a torzsalkodó testvérek mítosza. Helikon, 3-4. 452-462.

Jenny, Laurent 1996. A forma stratégiája. Helikon, 1-2. 23-50.

Kocsány Piroska 1992a, Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 145-152.

Kosztolányi Dezső 1990. Nyelv és lélek. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Kulcsár Szabó Ernő 1987. Műalkotás – szöveg – hatás. Budapest, Magyető.

Kulcsár Szabó Ernő 1995a. Történetiség – megértés – irodalom. Budapest, Universitas.

La Matina, Marcello 1992. A költői szöveg interpretációja: filológia, strukturalizmus és szemiotika. In Petőfi S. János - Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 56-82.

Langacker, Roland W. 1983. Foundations of Cognitive Grammar. Trier. L.A.U.T.

McGrath, Alister E. 1995. Bevezetés a keresztény teológiába. Budapest, Osiris.

Odorics Ferenc 1991. TEXT: a konstruktivista szöveg. Literatura, 2. 148-152.

Perrone-Moisés 1996. A kritikai intertextualitás. Helikon, 1-2, 91-104.

Petőfi S. János 1990c. Diszkusszió. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 1. 61-73.

Petőfi S. János 1997e. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. Officina Textologica, 1, sz.

Ricoeur, Paul 1989. Pillantás az írásaktusra. Helikon, 472-477.

Sartre, Jean Paul 1969 [1947]. Mi az irodalom? Budapest, Gondolat.

Szabó Zoltán 1996c. Stílusirányzati sajátosságok lineáris szövegszerkezetekben. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 303–311.

Szende Tamás 1976. A beszédfolyamat alaptényezői. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Tarnay László 1991. Dialógus és irodalomtudomány. Literatura, 2. 151-174.

Terestyéni Tamás 1992. Szövegelméleti tézisek. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 7-33.

Tolcsvai Nagy Gábor 1995a. Az újabb irodalom nyelviségének leírhatósága nyelvészeti keretben. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 16. 17-26.

Török Gábor 1996. "Applica...!" scilicet ambigue, ambiformiter. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 347-355.

V. Raisz Rózsa 1976. Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben. Magyar Nyelv, 202-209.

16. SZÖVEGTANI SZEMPONTÚ SZÖVEGELEMZÉS

· a szövegelemzés szempontjai a szöveg szintjei szerint

1. A nyelvészeti indíttatású szövegtani elemzés mibenléte

A szövegtan kidolgozottságának jelenlegi fokán csak tanácsokat lehet megfogalmazni a szövegek vizsgálatához. Egyrészt azért, mert a szövegtani jellegű szövegelemzésnek nincs végleges elmélete, másrészt azért, mert minden irodalmi alkotás és bármely szöveg általános, illetve egyedi sajátosságait egyetlen egységes modellben leképezni lehetetlenség.

A szövegtani elemzés olyan módszeres eljárás, amely nyelvi elemekre alapozott vizsgálattal végzi el a szövegen belüli és szövegek közötti összefüggések feltárását, de nem csupán nyelvi megközelítést foglal magában, hiszen maga a szöveg sem kizárólag nyelvi meghatározottságú. Ez a vizsgálat sohasem öncélú, hanem a szöveg mélyebb megértését szolgálja.

1.1. Tárgya

A szövegtani elemzés tárgya mindig egy konkrét szöveg mint egyszeri jelenség.

1.2. Célja

- A szövegtani elemzés célja az, hogy feltárja a konkrét szöveg belső/külső összefüggéseit.
- Miközben a szövegjelleget, a szövegműfajnak megfelelést akarja kimutatni, egyben a szövegszerűtlenség és a szövegtípusba vagy -műfajba nem illőség jegyeit is jelzi.

1.3. Érvényességi köre

Magától értetődően a szövegtani szövegelemzés csakis szövegközpontú lehet. Érvényességi köre a szöveg szintje.

Elemezni ugyan többnyire csak írásban rögzített szöveget szoktak, de a szövegfonetikai vizsgálódások épp a szóbeli szövegmegvalósulás: a felolvasások és a spontán szöveg hangzó oldalának feltárását tűzték ki célul.

1.4. Teriiletei

Ma már egyre több területet fog át a szövegtani elemzés. Így az a megállapítás, amely szerint a "teljes szövegyizsgálatot a szövegpragmatika, szövegszemantika és a szövegszintaktika hármas keretében végezhetjük" (Kabán 1995, 173) [kiemelés - Sz. N. I.], ma már kibővíthető a szövegforma, -akusztikum, -szerkezet, -stilisztika, -tipológia területén végzett elemzéssel is. Sőt a szövegyilág kutatását és intertextuális összefüggések feltárását is lehetővé teszi, teljesebbé formálva ezáltal az elemzendő szövegről szerzett tudásunkat.

A szöveg közlési csatornájától is függ az elemzés módja: az élőszóbeli szöveg kapcsán a hangzásnak, a szupraszegmentális eszközhasználatnak jut jelentős szerep, így az elemzés sem tekinthet el tőle.

A szövegműfajnak is függvénye a szövegelemzési eszköztár, ezért költemények verstani vizsgálattal is kiegészülnek.

1.5. A szövetani elemzés módszerei

Egy szövegtani elemzés – hasonlóan a műelemzéshez – sokféle kiindulási pontból és többféle levezetési módszerrel hajtható végre, és kizárólag nyelvészeti módszerekkel nem vizsgálható a szöveg, hanem különösen a retorikai, poétikai, irodalomelméleti eszköztár nyújt segítséget. (A szöveg sok szempontú megközelítésére Bencze meggyőző példát mutat: 1995, 9-30.)

A szövegtani elemzéshez többféle módszer használata lehetséges: mennyiségi (a szöveg terjedelme, bizonyos elemeinek abszolút vagy relatív gyakorisága, eloszlása, tömörülése stb.) és minőségi (szövegtípus, funkcionális stílus stb.) mutatók alapján is végrehajtható.

· A minőségi (kvalitatív) szövegvizsgálat feladatai:

- elemzés a szöveg különböző szintjein (grammatikain, szemantikain, pragmatikain, stilisztikain, akusztikain, formain);
- a szövegek általános és egyedi szövegsajátosságainak analizálása;
- több szöveg összevetésekor a tipikus és az individuális jellemzők összehasonlítása;
- a szövegszerkezeti formák (mondattömbök, bekezdések stb.) feltárására a sorrendi felcserélhetőség kipróbálásával (Békési 1980b, 225);
- a szöveg szemantikai és egyben strukturális vizsgálatakor analízissel a szemantikai-logikai egységeknek megfelelően: az ismétlődések, oppozíciók stb. figyelembevételével szegmentálás;
- tartalomelemzéssel amely jelentéselemzésre alkalmas eljárás a tartalmi egységek (vagy másként kategóriák) ún. kategóriaszótárba rendezése.

· A mennyiségi (kvantitatív) szövegvizsgálat teendői:

- az objektivitásra törekvés érdekében a matematikai logika, a statisztika módszereit segítségül híva (Deme 1970; Zsilka 1974; Nagy Ferenc 1980; 1985; B. Fejes 1993) egy szöveg mennyiségi mutatóinak elemzése;
- · szövegek kvantitatív szempontú összevetése;
- a választék és a választás mennyiségi viszonyainak feltárása;
- a szövegező személyi tulajdonságainak és a szövegezési jellemzők mennyiségi összefüggéseinek bemutatása (Nagy Ferenc 1980).

 Valójában inkább a módszerek pluralitása (Szabó 1988, 5; Kocsány 1989, 36; Petőfi S. János 1994a, 30) jellemző, hiszen a szövegtan interdiszciplináris jellege miatt az irodalmi filológia és nyelvészet módszerei multidiszciplinárisak.

1.6. A szövegtani elemzés típusai hatókörük szerint

Joggal figyelmeztet Petőfi S. János: "Az átlagolvasóval szemben a teoretikus egyrészt optimális mennyiségű információt próbál kihozni a szövegből, másrészt interpretációfolyamatát egy teória vezérli" (1990c, 63).

Valóban: a más-más elméleti kereten felépülő szövegtanok különböző elemzési modelleket kínálnak föl.

A szemiotikai textológia a szövegelemezésnek 3 fő típusát különíti el (Petőfi S. János 1982a, 10-13):

- a kotextuális elemzés az egyszerű mondat nagyságrendű láncok konnexitását vizsgálja,
- a kontextuális elemzés az egyszerű mondat nagyságrendű megnyilatkozások kontextusát és funkcióját tanulmányozza a beszédaktusok, szociális- és stílusstruktúra szerint is,
- a textuális elemzés a szövegek interpretálhatóságának kérdéseivel foglalkozik.

1.6.1. A szövegtani elemzés típusai a szöveg megközelítésének módja alapján

- · analitikus.
- · szintetikus,
- · analitikus és szintetikus.

Az utóbbi eljárás ajánlható a szövegtani elemzéskor, hiszen nem elegendő a szöveg szétboncolását elvégezni, de nem elégséges csupán nagyvonalú globális áttekintést adni, hanem a rendszeres analizálást a szintézisalkotásnak kell követnie.

1.6.2. A szövegtani elemzés típusai az elemzés jellege alapján

A textológiai elemzésnek három fő típusa különíthető el:

- A leíró jellegű szövegelemzés a szöveg nyelvi szintjeinek formális, kissé leltározó leírása.
- Az értelmező jellegű szövegelemzés a nyelvi objektiváció jelentésképzését feltáró vizsgálat. Ekkor azt szükséges vizsgálni: milyen nyelvi elemek: szófajok, szintaktikai struktúrák milyen módon vannak kapcsolatban egy-egy szöveg összefüggő voltával, és milyen szerepeket töltenek be a szövegben. A szöveg értelmező jellegű elemzésekor nem lehet megelégedni formális kimutatással: a szövegben előforduló szófajok leltárszerű felsorolásával és számszerű kimutatásával, hanem funkcionális szempontból kell közelítenünk, felfedve azt, hogy a nyelvi-grammatikai elemek hogyan járultak hozzá a szövegjelleg megteremtéséhez, a szöveg kohezívvé, konnexszé, koherenssé tételéhez, a jelentésképzéshez.
- Az értékelő jellegű elemzés szintetizálóan zárhatja le a szövegvizsgálatot.

1.7. A szövegtani elemzésnek a szöveg szintjei szerinti főbb szempontjai

A szöveg (formai, akusztikai, szemantikai, grammatikai, pragmatikai, szerkezeti, stilisztikai) szintjeire kiterjedő vizsgálódások egymástól szétválasztva, de összekapcsolva is elvégezhetők, azonban csak úgy, hogy leírásukat nem szabad összekeverni.

A szöveg akusztikai szintjének elemzésekor

(alapjában véve Wacha 1992a, 70-71 szerint)

- a különféle beszédstílusok akusztikus jellemzői,
- a felolvasás, a reprodukálás és a spontán beszéd jellegzetes különbségei,
- az akusztikus (ritmikai) kohézióhoz hozzájáruló szupra- és aszegmentális jellemzők,
- az akusztikus vezérlés összefüggése a szöveg szintjeivel (a formával, a szemantikával, a grammatikával, a szerkezettel, a stilisztikával, a pragmatikával),
- a szövegmondatok egymáshoz viszonyított információs súlyának (fókusz- és tételmondatainak) éreztetése,
- · a távolba szakadt részek akusztikus összekapcsolása,
- a szövegen belüli attitűdváltozások jelzése,
- a szöveg műfajának, közlésmódjának érzékeltetése.

A szöveg formai szintjének vizsgálatakor

- a vizuális egybetartozás formai-tipográfiai jelöltsége,
- a vers- és a prózaforma mint a befogadónak szóló jelzés,
- · a formai tagolások és a jelentésegységek összefüggése,
- · az interpunkció-használat mint a befogadást irányító eszköz,
- a vizuális vezérlés az íráskép, a nyomdatechnikai eljárások, a betűfajták által.

A szöveg szemantikai szintjének vizsgálatakor

- · a kohéziót biztosító szemantikai elemek,
- · a cím beszerkesztettsége a szövegbe,
- · a szöveg szemantikai szegmentumai,
- · a szöveg kulcsszava,
- a szöveg izotópiája,
- · a korreferens elemek eloszlása, tömörülése, távolba hatása,
- a szöveg sajátos tartalmi-logikai kapcsolásfajtái,
- a szöveg főbb szemantikai jegyei, oppozíciói megállapításával a nyelytani szerkezetek szemantizálódásának ellenőrzése.

A szöveg grammatikai szintjének elemzésekor

- a konnexitást biztosító nyelvi elemek,
- · a lineáris mondatkapcsolást segítő grammatikai formák eloszlása, tömörülése, távolba hatása.
- a szintaktikai elemek közötti választás mérlegelése.

A szöveg pragmatikai szintjének elemezésekor

- a koherenciát biztosító nyelvi és nyelven kívüli elemek,
- · a pragmatikai meghatározottságú szövegsajátságok,
- a kommunikációelméleti szempontok érvényesítése,
- · a szöveg pragmatikai jellemzői a beszédaktus-elmélet szempontjából,
- a beszélt nyelvi és az írott szövegek eltérése a szituáció és a kontextus különbsége miatt,
- az együttműködési alapelvek érvényesülése a konverzációban,
- az aktuális mondattagolás korrelációja a szórenddel és a hangsúllyal.

A szöveg szerkezeti szintjének vizsgálatakor

- · a kompozíciós konnexitás eszközei,
- a folyamatos szöveg szegmentálása (új szegmentum kezdődik a következő négy tényező közül egy változásával: cselekvő, a cselekvés helyszíne, ideje és magva – Voigt 1971, 105),
- · a szövegtípusnak (irodalmi alkotás esetén műfajnak) megfelelő struktúra kibontása,
- · a makroszerkezeti egységek megléte, aránya, kapcsolata,
- · a szövegegységek rendje,
- · a szövegszegmentumok közötti relációk,
- · a mikro- és makroszerkezeti egységek megszerkesztettsége és beszerkesztettsége,
- a nagyobb szövegszervező erejű mondatok (fókusz- és tételmondatok) helye a szövegben.

A szövegszegmentálás nem lehet formális, nem választható el a szemantikai vizsgálattól. A struktúrára, a szövegjelentésre vonatkozó előzetes feltevésünket szöveggyakorisági jellemzőkkel lehet vagy igazolni, vagy korrigálni, esetleg az újraolvasás során a korábbi feltételezésünknek, elvárásunknak ellentmondó, ún. problémaalkotó megfigyeléssel továbblendíthetjük vagy módosíthatjuk eredeti elképzelésünket.

A szöveg stiláris szintjének elemzésekor

(alapvetően a funkcionális stilisztika szerint – Szathmári 1983a, 342–355)

- a szövegszervező (rendező) elvhez való következetes ragaszkodás következtében globális elemzés (Szabó 1995c, 149),
- · a stíluskohéziót megteremtő szövegelemek felfedése,
- hangzáspárhuzamok és -ellentétek funkciója (Kemény 1996),
- szó- és kifejezésválasztás kihatása a szövegstílusra,
- · a mondatszerkesztés mint stíluselem.
- a mondatsor kapcsolódása mint stílusmeghatározó sajátság,
- · a képek szövegstílus-szervező ereje,
- a műfajiság kihatása a stílusra,
- egyetlen stíluselem szövegdominanciája,
- esztétikai értékítélet (Hankiss 1970b, 11).

Mivel a stílus a szöveg része, "elemzése alárendelődik a szövegegész sokféle, valamennyi elemét, sajátosságát átfogó komplex (integráló, egyesítő) vizsgálatnak" (Szabó 1995d, 148).

A szöveg tipológiai vizsgálatakor

- a szövegtípusba sorolás bizonyítékai a szöveghalmaz általánosítható, ismétlődő törvényszerűségei alapján,
- · a szövegtípus sajátságainak érvényesülése,
- · az irodalmi szöveg műfajba sorolásának bizonyítékai,
- · a műfaji jellemzők érvényesülése.

A szöveg transztextuális elemeinek vizsgálatakor

- · az alkotó művein belüli intratextuális kapcsolat,
- alkotók művei közötti intertextuális kapcsolat (pozícióváltással vagy anélkül),
- · alkotók művei közötti paratextuális kapcsolat,
- · alkotók művei közötti metatextuális kapcsolat,
- alkotók művei közötti hypertextuális kapcsolat,
- alkotók művei közötti architextuális kapcsolat.

Figyelemre méltó az a gondolat, amelyben Barthes párhuzamba állítja a szöveget a fával, mondván: "Ha beverünk a fába egy szöget, a fa különbözőképpen fog ellenállni, attól függően, hogy melyik részén próbálkozunk: erre mondják, hogy a fa nem izotóp. A szöveg sem izotóp: a peremek, a szakadások láthatatlanok. Ahogy a (mai) fizikának számolnia kell bizonyos közegek, bizonyos világok nem izotóp jellegével, ugyanúgy a strukturális analízisnek (a szemiológiának) is fel kell ismernie a szöveg legkisebb ellenállását is, erezetének szabálytalan rajzolatát" (1996, 97). Ezek szerint nemcsak a szövegösszetartó erő meglétét kell tanulmányozni, hanem annak lazulását, hézagait is.

1.8. A szövegtani elemzés módszeres lépései

Hasonlították magát a szövegelemzést csirkefelbontáshoz, a nők ugyanis jól tudják, hogy a csirkét csak hagyományos módon szokás és célszerű felbontani. Ez a hasonlat a szövegelemzésre azért áll, mert azt jelzi: csak lépésről lépésre, szegmentumról szegmentumra haladó értelmezés közben valósítható meg a szövegszintek korrelációját figyelembe vevő elemzés (Cs. Gyímesi 1982, 160). De a szövegelemzést hasonlították gép szétszereléséhez és új helyen való újbóli összeállításához is. Közös mindkét hasonlításban az elemekre bontás, szegmentálás. A gépösszeszereléshez hasonlítás azért jobb, mert a szétbontást, az analízist az összeállításnak, a szintetizálásnak kell követnie, tudva azt, hogy a szövegrész csak az egész ismeretében érthető meg.

A szövegelemzés első lépése a stilisztikában bevált, Ballytól ajánlott módszer: az olvasás, sőt hangos olvasás lehet. Egyrészt azért, mert az akusztikum is visszajelzi a feltűnő szövegjelenségeket, másrészt ezáltal engedjük hatni a szöveget, így a szöveg irányítja a figyelmet világának megismerésében.

Elemzési lépések:

- a materiális oldal: az írott szöveg esetében a forma, az élőszóbeli kapcsán az akusztikum ösztönös felfogása;
- a jelentés lényegének holisztikus befogadása a feltétezett szövegműfajnak megfelelően;

- az intuitív jellegű fókusz (azaz a heurisztikus funkciójú hatásmozzanat) megértése (Széles 1972, 139);
- a jelentés mélyebb értelmezése a szöveg szintjei szerint;
- bár a feltűnő szövegjelenségek észrevétetik magukat egyszeri hallás/olvasás után is, de jó ezeknek az azonnali regisztrálása;
- többszöri (ellenőrző) olvasás az alapos elemzéshez;
- statisztikai jellegű kimutatások készítése;
- a szöveg mögötti, a szövegen kívüli figyelembevétele is.

Haszonnal jár ezekhez hozzávenni még a fordításban javasolt szempontokat (Nida és Taber alapján Klaudy 1993, 134) is mint olyan elemeket, amelyek minden szövegben jelölve vannak nyelvenként eltérő speciális eszközökkel:

- · a szöveg eleje és vége,
- · a belső átmenetek,
- · az időbeli viszonyok,
- · a térbeli viszonyok,
- · a logikai viszonyok,
- · a referenciaviszonyok,
- · a lényeg kiemelésének, az érzelmi és logikai hangsúlynak,
- · a szerző részvételének, nézőpontjának jelölése.

2. Irodalmi szövegek szövegtani elemzésének sajátossága

"Az értelmezés pragmatikus formája mindenekelőtt a művészi struktúrát töri össze" (Kulcsár Szabó 1987, 17), mégsem mellőzhető.

Barthes a szöveg és elemzője viszonyát így festi meg egy metaforikus képben: "A szöveg, teljes tömegében, az égbolthoz hasonlatos, mely egyszerre lapos és mély, sima, határtalan és jelzőpontok nélküli; ahogy a jós varázspálcájával erre az égre képzeletbeli háromszöget rajzol, hogy abban, bizonyos szabályok szerint a madarak röptéből olvasson, úgy rajzolja fel a kommentátor is a szöveg mentén haladva az olvasás zónáit, hogy ezekben megfigyelje a jelentések vándorlását, a kódok felbukkanását, az idézetek átvonulását" (1997b, 26).

Szakirodalom

Barthes, Roland 1996. A szöveg öröme. Budapest, Osiris.

Barthes, Roland 1997b. SIL. Budapest, Osiris.

Békési Imre 1980b. Mondat- és szövegszerkezeti párhuzamok. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 225–228. Bencze Lóránt 1995. Emlékezés, szövegalkotás, szövegtípus. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 9–34.

Deme László 1970. A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Magyar Nyelvőr, 270-280.

B. Fejes Katalin 1993. A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. Nyelvtudományi Értekezések, 136. sz.

Cs. Gyímesi Éva 1982. A műelemzés módszertanához. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 148–198.

Hankiss Elemér 1970b. Az irodalmi kifejezésformák lélektana. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kabán Annamária 1995. Szövegpragmatikai kérdések. Studia Nova, 3. 173-182.

Kemény Gábor 1996. Álom - való (Az ellentét mint szövegszervező elv egy Krúdy novellában). Magyar Nyelvőr, 403-414.

Klaudy Kinga 1993. Vissza a szöveghez! In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 6. 133-144.

Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete. Filológiai Közlöny, 35. 26-43.

Kulcsár Szabó Ernő 1987. Műalkotás – szöveg – hatás. Budapest, Magyető.

Nagy Ferenc 1980. Kriminalisztikai szövegnyelvészet. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Nagy Ferenc 1985. Kvantitatív nyelvészet. Budapest, Tankönyvkiadó.

Petőfi S. János 1982a, Szöveg, diszkurzus, In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet, Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Tanulmányok, 15. 9-17.

Petőfi S. János 1990c. Diszkusszió. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.); Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 1. 61-73.

Petőfi S. János 1994a. A szöveg-összefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához. Magyar Nyelv, 19-30.

Szabó Zoltán 1985d. Kosztolányi Dezső: Fürdés (stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon). Magyar Nyelvőr. 153-162.

Szabó Zoltán 1988. Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, Tankönyvkiadó.

Szabó Zoltán 1995c. A stilisztikai elemzés egy szövegelméleti modellje. In Petőfi S. János - Békési Imre -Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 145-152.

Szathmári István 1983a. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 320-355.

Széles Klára 1972. Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására. Filológiai Közlöny, 1-2. 130-146.

Voigt Vilmos 1971. Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában és ezek ideológiai konzekvenciái. In Hankiss Elemér (szerk.): A novellaelemzés új módszerei. Budapest, Akadémiai Kiadó, 105–119.

Wacha Imre 1992a. Szöveg és interpretáció. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 5. 65-71.

Zsilka Tibor 1974. Stilisztika és statisztika. Budapest, Akadémiai Kiadó.

17. SZÖVEGTANI SZEMPONTÚ SZÖVEGELEMZÉSI MINTÁK

I. Szövegtani elemzések egyetlen kiemelt szempont szerint I/I. Határozottság – határozatlanság

(Egy magyar népmese intratextuális névelőhasználata)

1. Ez az elemzés egy Illyés Gyulától átigazított magyar népmesének követi végig a névelőhasználatát, tudva azt, hogy bár egyetlen szöveg névelőzéséből képtelenség volna messzemenő következtetéseket levonni, azért tüzetes vizsgálata nem haszon nélküli.

Nézzük a mesét!

A KIS GÖMBÖC

Volt egyszer a világon, még az Óperenciás-tengeren is túl, egy szegény ember meg egy szegény asszony. Volt nekik három lányuk meg egy kis malacuk. Mikor a malacot már jól meghizlalták, vagy ahogy ők mondták, annyira zsöndítették, hogy kétujjnyi zsír volt a hátán, megölték. A húsát felrakták a füstre, a gömböcöt pedig felkötötték a padláson a legelső gerendára, a szelemenre. Ötőjüknek csak annyi volt a kis malac húsa, mint egy eperszem. Már az orja, nyúlja, feje mind elfogyott. Egyszer a szegény asszony ráéhezett a gömböcre, azt mondja hát a legöregebb lányának:

- Eredj csak fel, lányom, a padlásra, akaszd le a szelemen gerendáról azt a kis

gömböcöt, főzzük meg.

Felmegy hát a lány a padlásra; amint a szelemenről le akarja vágni a gömböcöt, csak azt mondja az neki:

Hamm, mindjárt bekaplak! – S nem tréfált, hanem igazán bekapta.

Lesték, várták odalenn a lányt a gömböccel, hogy jön-e végre. De biza nem haladt. Azt mondja hát az asszony a középső lányának:

- Eredj csak fel, lányom, a nénéd után, mondjad neki, hogy hozza azt a kis göm-

Felmegy hát a másik lány is, szétnéz a padláson, de nem látja sehol nénjét. Azzal odamegy a kémény mellé, s le akarja vágni a kis gömböcöt, de az azt mondja neki:

– Már a nénéd lenyeltem, hamm, téged is bekaplak!

Azzal szépen bekapta.

Odalenn csak lesi, csak várja a szegény asszony a lányokat. Mikor aztán megsokallta a várakozást, azt mondja a legkisebb lányának:

- Eredj csak fel, lányom, hídd le már a nénéidet; azok az isten nélkül valók bizonyosan az aszalt meggyet szemelgetik.

Amint felmegy a kislány a palásra, azt mondja neki a kis gömböc:

- Már két nénéd elnyeltem, hamm, téged is bekaplak!

S bekapta azt is.

Az asszony már nem tudta mire vélni, hogy hol maradnak azok a lányok oly soká. Felment hát a nyújtófával, hogy majd lehívja őket, de úgy hogy nem köszönik meg, mert elhányja a hátukon a bőrt. Amint felment, azt mondja neki a kis gömböc:

– Három lányod mát bekaptam, hamm, téged is bekaplak!

Azzal úgy bekapta, hogy még a kisujja se látszott ki.

Aztán a gazda, a szegény ember is, mikor már elunta várni a lányait meg a feleségét, felment a padlásra. Amint odamegy a kémény mellé, azt mondja neki a kis gömböc:

- Három lányod, feleséged már bekaptam, hamm, téged is bekaplak!

És nem teketóriázott sokat, hanem ízibe bekapta; de a rossz kócmadzag már nem bírt meg öt embert, hanem elszakadt, a kis gömböc pedig leesett; azután, hogy feltápászkodott, elkezdett gurulni, s gurult, gurult, a garádicson a földre.

Amint a kiskapun kigurult, kinn az utcán előtalált egy csoport kaszás embert, s

azt az egész csoportot is mind egy szálig bekapta.

Azzal gurult, gurult tovább. Az országúton előtalált egy regement katonát. Azokat is minden bagázsítól együtt bekapta. Megint gurult tovább. Nem messzire onnan, az árokparton egy kis kanászgyerek legeltette a csürhét. A disznók szerteszéjjel cserkésztek, a kis kanászgyerek pedig ott ült az árokparton, s a bécsi bicskájával kenyeret, szalonnát evett. Odamegy a kis gömböc a kis kanászgyerekhez is, s azt mondja neki:

- Már három lányt apjostól-anyjostól, meg egy csoport kaszás embert, egy rege-

ment katonával együtt bekaptam, hamm, téged is bekaplak!

Hanem amint be akarta kapni, a bécsi bicska megakadt a kis gömböc szájában, az aztán kihasította. Csak úgy özönlött ki belőle a sok katonaság meg a sok ember, Azután ment mindenki a maga dolgára; a kis gömböcöt pedig otthagyták az árokparton kirepedve.

Ha a kis gömböcöt a kis kanász bécsi bicskája ki nem hasította volna, az én kis

mesém is tovább tartott volna.

(Illyés Gyula: Hetvenhét magyar népmese)

Ebben a népmesében a főnevet vagy főnévi csoportot 98-szor előzte meg a/az, 10-szer az egy, és 20-szor volt névelőtlen. Ebből a formális kimutatásból több grammatikai-szövegtani kérdés adódik:

Mi a magyarázata a határozottság és határozatlanság közötti jelentős arányeltolódásnak? Miért nem egyenletesebb a névelők kihasználtsága?

Mennyiben feleltethetők meg a mese konkrét adatai a hagyományos grammatikai alapdefinícióknak, amelyek szerint az a/az előfordulásai határozottságot jeleznek, az egy és a névelő nélküli formák határozatlanságot?

Mennyiben van megkötve ebben a mesében a névelők disztribúciója: felcserélhetők-e, illetve kihagyhatók-e?

Tudva azt, hogy bármilyen természetű szövegben a határozottak sokkal gyakoribbak, mint a határozatlanok, mégis szembeszökő, hogy milyen nagy az a/az névelő és az egy előfordulási arányának különbsége az előbbi javára. Gallasy statisztikai adatai szerint a közelmúlt irodalmában (Garay János, Bérczy Károly, Gyulai Pál, Justh Zsigmond, Tolnai Lajos) 6-szor, 9-szer, 10-szer, 8-szor, 7-szer, átlagban tehát 8-szor annyi a határozott névelő, mint a határozatlan; mai irodalmunkban (Kristóf Attila, Szakonyi Károly, Lengyel József) 60-szor, 15-ször, 23-szor, 25-ször, átlagosan 31-szer annyiszor fordul elő a határozott, mint a határozatlan. Újságcikkekben ez csak átlagosan kétszer nagyobb (Gallasy 1980, 340).

A bemutatott magyar mesében a határozott és határozatlan névelők abszolút száma és aránya sokkal nagyobbnak látszik. Ez indokolható a mesélő és a befogadó közötti kis információeltéréssel, illetve magával a műfajjal: az élő paraszti nyelvet adekvátan visszaadó (hiszen Illyés vallomása szerint csak szerkezeti változtatásokat tett) népmesei nyelvben több a névelő, mint a művelt nyelvi kódban. A vizsgálódásnak azonban nemcsak a bináris oppozícióban álló két névelőosztályra kell kiterjednie, hanem neutralizációjukra: azaz a névelőtlenségre is, de úgy, hogy ezek egymáshoz való viszonyát, egymással való helyettesíthetőségüket és kihagyhatóságukat is tekintetbe kell venni.

2. Érdemes nyomon követni, hogy melyek a mesének a határozatlan fogalmat jelölő kifejezései, hol bukkannak fel először (antecedens) a mese világában, és hogyan szerepelnek a további részében; a referenciális azonosság révén utalva (korreferens) az első előfordulásra.

Első előfordulás: antecedensként	Második előfordulás: korreferensként	
egy szegény ember	a gazda, a szegény ember	
egy szegény asszony	a szegény asszony	
három lányuk	a lányokat	
egy csoport kaszás embert	azt az egész csoportot	
egy regement katonát	azokat	
egy kis kanászgyerek	a kis kanászgyerekhez	

A mi mesénkben az élő személyek antecedensként egy kivételtől (három lányuk) eltekintve határozatlan névelősek (és szinte csak ezek), mintegy kijelölve a narratív struktúra lényeges pontjait az újonnan belépő szereplőkkel. A szöveg elején és a tetőpont előtti fázisban, ahol "fölpörögnek" az események, tömörülnek a határozatlanságot kifejező főnévi szerkezetek, itt minden második, harmadik szövegmondatra esik egy (egy csoport kaszás ember, egy regement katonát).

A szokványos mesekezdet (Volt egyszer a világon...) – amely éppen ezért tematikus rész – után az újságoló, vagyis eddig nem ismert tény: (volt) egy szegény ember meg egy szegény asszony, hiszen lehetett volna a rematikus rész: egy király stb. is. A két mesei megnevezés elől sem el nem hagyható a névelő, sem fel nem cserélhető határozott articulusra, sem határozott számnévnek nem tekinthető. Miért? Névelőtlen formájuk: Volt a világon szegény ember, szegény asszony ugyanis más értelmet sugallna: a világ jelentése kerülne fókuszba, így ennek a dekonstrukciója lenne a téma, amelybe még sok minden más is beleférne. Holott ebben a műben ezek a személyek lesznek a mesevilág szereplői, csak mivel itt vezeti be őket a mesélő a mese szövegébe, a határozatlan névelő kataforikus használatával arra az utóinformációra utal, hogy hőseit a továbbiakban mutatja be. De az egy számnévként sem értelmezhető, mivel nyilván nem 'egyetlen' szegény pár létét feltételezhetjük még a mese fiktív világában sem.

A mese szokásos hármas tagolódásával szemben a láncmesében – mint ebben is – a mesemondó nyolcra növelte a szekvenciát, vagyis azt az egységet, amely ugyanazt a fordulatot alig változó mesei szerkezet ismétlődésével teremti meg. A megszokottakon (szegény ember, szegény asszony, három gyerekük) kívül a szereplők három csoportja (egy csoport kaszás embert, egy regement katonát, egy kis kanászgyerek) a mesének azokon a pontjain jelenik meg, ahol a szekvencia megismétlődik (bekapta). Az egy csoport kaszás embert, egy regement katonát határozatlan mennyiséget jelölő (csoport, regiment ÉKsz. 'ezred', 'hadsereg', de: tréfásan 'sokaság, tömeg' is) szintagmákban szokásosan többnyire határozatlan névelő áll. Viszont az egy kis kanászgyerek minőségjelzős szintagma előtt álló egy-ben szövegpragmatikai, szemantikai okok miatt nem névelőt, hanem számnevet kell látnunk. Ugyanis a textuális elrendezés erre enged következtetni: Nem messzire onnan, az árokparton egy kis kanászgyerek legeltette a csürhét szövegmondatban a fókusz a legeltette, és a commentnek a fókusz elé tett eleme: egy kis kanászgyerek az aktuális mondattagolás szabályai szerint határozott referenciájú, éppen ezért számnév (Bátori 1980, 223). Jól konvergál ez a szemantikai tartalommal: emberek csoportja, sőt katonák ezrede sem képes szembeszállni az emberevő kis gömböccel, de egy kis gyerek éppen azáltal nő mitikus hőssé, hogy egyedül képes feltartóztatni a szörnnyé deformálódó "kis" gömböcöt úgy, hogy ezért semmiféle erőfeszítést sem tesz: csak eszik a bécsi bicskájával. A mese "mítoszteremtő" világához ez kell: egy apróka gyerek győz, nem a felnőttek, nem a hivatásos harcosok, nem a kaszák és nem a fegyverek, csupán egy étkezéshez használt, az átlagostól egyetlen jelzőben (bécsi) különböző bicska.

A szöveg egy pontján nem lehet grammatikai magyarázatát adni annak, hogy határozott névelőről a mesélő miért vált vissza újból határozatlanra, hiszen ennek pragmatikai oka van. Ez az a rész, amelyben a kis gömböc a mese új szereplőjének dicsekedve sorolja fel, hogy kiket falt fel: *Már három lányt apjostól-anyjostól, meg egy csoport kaszás embert egy regement katonával együtt bekaptam, hamm, téged is bekaplak!* A gömböc itt a kis kanászhoz beszél, aki semmit nem tud az előzményekről, és ezért nem lehet határozott névelősen megnevezni számára nem ismert személyeket: *a három lányt, a kaszás embert, a regement katonát,* ezek csak bizonyos emberek, illetve bizonyos csoportok, tehát ezeket csak névelőtlenül (*három lányt*) vagy határozatlan névelősen (*egy csoport kaszás embert, egy regement katonával együtt*) lehet említeni. Az új mesei hős, a kis kanász megjelenésével tehát teljesen új szituáció keletkezik, amelyben újból érvényes az a szabály, hogy preszuppozíció híján az első említéskor indeterminált a beszédpartner számára ismeretlen dolog, lény.

Ebben a mesében ezenkívül alig van egy-gyel megelőzött főnév vagy főnévi csoport. Egy csupa határozottságot reprezentáló szövegkörnyezetbe ékelődik be az egyik: Ötőjüknek csak annyi volt a kis malac húsa, mint egy eperszem. – Bár a grammatikai törvényszerűségek szerint megengedhető az összehasonlítás kevésbé határozottal (bár lehetne az eperszem is), de ebben a kontextusban, amely az arányítást éppen a mértékkel hangsúlyozza, tudniillik hogy az öt embernek a fél fogára sem volt elég a kis malac: inkább egyetlen eperszem értelmű.

Az egy szálig semmiképp nem névelős forma, hiszen jelentése: 'egyetlen szálig, teljesen', vagyis az egy ebben a kifejezésben tőszámnév. Az ÉKsz. ugyanezt a szólamot idézi példaként az egy tőszámnévi használatára.

Ezeket végiggondolva nyilvánvaló, hogy az egy feltételezetten határozatlan névelős előfordulása a textuális összefüggés tanúsága szerint többször tőszámnév, vagyis az egész mesében a határozatlan névelők száma csak 6, így a határozatlan és határozott névelők aránya 6:98.

Egy nyelvi elem többszöri ismétlődése a referenciális azonosság miatt korreferenciát teremt, amelyben az első említés határozatlan articulusa kataforikusan a későbbi szövegbeli információkra utal, a második előfordulás viszont – miközben korreferál az előzménnyel –, határozott névelős voltával anaforikusan utal az előinformációra.

Ezért törvényszerű, hogy az első előforduláskor határozatlan névelős megnevezések a következő említéskor már határozottak. Azzá teszi őket a határozott névelő és a tárgyas igealakhoz kapcsolódó mutató névmási határozott tárgy (azokat), jelezve: változatlanul a már előbb megnevezett személyekre vonatkozik.

Ez a vizsgálat is igazolta, hogy az egy névelői vagy számnévi funkcióját nem lehet mechanikusan felfogni: esetenként szemantikai és pragmatikai szinten lehet eldönteni. Hiszen az interakcióba belépő új partner ismeretei meghatározó fontosságúak.

3. Célszerű végigkövetni a névelőtlen formákat is.

A három lányuk szintagma első megnevezéskor névelőtlenül is határozottnak minősül. Nyelvi tradíciónk miatt a valakinek, valaminek van valakije, valamije dativus possessivusi szerkezetben a forma szokásosan névelőtlen, a determináltságot ilyenkor a birtokos személyrag adja. Ezt a használatot különben nemcsak a grammatika szentesíti, hanem a szöveg aktuális tagolása is. Ha a Volt nekik három lányuk meg egy kis malacuk szövegmondatra A három lány a nagy szegénység miatt elindult szerencsét próbálni következne, akkor nyilvánvaló volna, hogy a névelőtlen forma a rematikus részben van, határozott névelőssé a tematikusban válna. Ebben a van-nal konstruált igés szerkezetben a három lányuk birtokos személyragja a családhoz: a szegény emberhez és szegény asszonyhoz tartozást és ennek révén determináltságot érzékeltet, viszont ugyanebben a szövegmondatban a birtoklást kifejező van másik kötelező bővítménye: az egy kis malacuk jelzős szintagma előtt nem számnév az egy, hiszen hangsúlytalan.

A névelőtlenséget több esetben szabály írja elő. Partitivusi értékű névszó előtt nem használ a magyar névelőt: (a bécsi bicskájával) kenyeret, szalonnát (evett).

Nyelvhasználatunkban ingadozik az alkalmi, kijelölő értelmű jelző névelőzése birtokos személyragos főnevek előtt. Ebben a mesében viszont alkalmi mennyiségjelzős formájukban következetesen névelőtlenül állnak: három lányuk, két nénéd, három lányod.

A kétujjnyi zsír, öt embert mennyiségjelzős szintagmák viszont határozatlanok, jól látszik ez a szövegkörnyezetükből: alanyi ragozású igelakokat kívánnak maguk mellé: kétujjnyi zsír volt a hátán, de a rossz kócmadzag már nem bírt meg öt embert.

A tapasztalat arra enged következtetni, hogy az általános névmás jelzői funkcióban névelőtlenül előzi meg a főnevet: minden bagázsitól.

Vocativus értékű formában a konvenciónak megfelelően nem használunk határozott névelőt, de mivel ilyenkor a megszólítás konkrét személyhez szól, így nemcsak a birtokos személyragos formában egyértelmű a határozottsága, bár sem Kiefer (1983, 59), sem Rácz (1987, 277) nem sorolja fel a determinánsok, azaz a főnevet határozottá tevő elemek között: Eredj csak fel, lányom, a nénéd után, mondjad neki, hogy hozza azt a kis gömböcöt.

4. A határozott névelő, vagyis a leggyakoribb determináns kitétélének intratextuális grammatikai-szemantikai-pragmatikai indokoltságát is ajánlatos figyelni.

Maga a mesecím ismertséget sugalló névelőhasználatú: A kis gömböc. Előinformációra utal, holott csak utólag lesz tudomásunk arról: miféle sajátosan "viselkedő" kis gömböc a főszereplő. A legtöbb olvasónak – aki ezt a tájnyelvi szót nem érti: 'disznósajt' – még a mű ismeretében is legfeljebb homályos fogalma lesz arról, mi a gömböc, tehát ismertnek, éppen ezért határozottnak semmiképp nem tartható, vagyis határozatlan articulus kitétele volna logikus, mégis határozott névelőt mond a mesélő. Ez azzal magyarázható, hogy a (szépirodalomban is kedvelt) határozott névelős címadás gyakorta nem nyelvtani okokra vezethető vissza, hanem a szövegalkotó tudatosan előinformációt sugalló hatására, amivel azt kívánja szuggerálni: ez mindenki számára ismerős, hogyhogy épp a szöveget kézbe vevő nem hallott felőle, és nyilvánvalóan ezzel késztet a szöveg elolvasására. Az állandó jelzőszerűen használt kis gömböc mintha éppen a határozott névelős megnevezéssel válna entitássá: a kis gömböc. Ezt a szintagmát változatlan módon 12-szer, a gömböc formában 4-szer ismétli meg a mesemondó, változatlanul fenntartva ezzel a főtémát.

A meseküszöbben is az előismereteink, mesevilágtudásunk - és nem a hagyományos grammatikai szabály - miatt természetes a világ és az Óperenciás-tengeren határozott fogalomként kezelése. Sajátos viszont az, hogy ez még nem teszi determinálttá a világ és ezen belül az Óperenciás tengeren túli világ személyeit, hiszen a mese indításában a mesehősök említése: egy szegény ember, egy szegény asszony. Ez szokványos mesekezdet: a nem ismerős személyek bemutatása játszódik így le, hogy azután már a továbbiakban ismertnek tekintve, a mesemondó határozott névelővel említse őket.

Nem érdektelen megnézni: hogyan történik az eredetileg határozatlanból határozottá vált főnevek további említése:

Második előfordulás	További korreferensek
a gazda, a szegény ember	apjostól-anyjostól
a szegény asszony	a szegény asszony az asszony (2) a feleségét feleséged
a lányokat	azok a lányok három lányod (2) a lányait három lányt
az egész csoportot	egy csoport kaszás embert a sok ember
azokat (ti. egy regement katonát)	egy regement katonával a sok katonaság
a kis kanászgyerekhez	a kis kanász

A további említésekben többnyire megőrződik a határozott névelős forma (legföljebb az említés variált: a szegény asszony, az asszony, a feleségét), illetve a mennyiségjelzős szintagma névelőtlensége (három lányod, három lányt), sőt még egy redundáns anaforikus mutató

névmási kijelölő jelzővel meg is toldódik (azok a lányok). Az apjostól-anyjostól - mint általában a megkövesedett határozói szerepű kifejezések - névelőtlen, de határozottsága a kontextuális viszonyok: a lányokkal való rokoni kapcsolat miatt nyilvánvaló: 'saját apjával-anyjával' értelmű, és birtokos jelzős szerkezetként értelmezendő: Már három lányt apjostólanyjostól.

Mivel a szöveg elején a mesemondó közölte, hogy a szegény embernek és a szegény asszonynak három lánya van, a későbbiekben erre az előinformációra utal vissza többféle nyelvi formában, jelezve a lányok korát, egymáshoz való viszonyát, de mindig határozottan. A mese mágikus hármas tagolását asszociáló megnevezések, illetve az ezekkel korreferens elemek szekvenciaszerűen ismétlődnek meg a narrátornak, az asszonynak, a kis gömböcnek a beszédében:

A narrátor kommentárjában	(Azt mondja hát az asszony) a középső lányának
Az asszony szavaiban	(Eredj, csak fel) lányom
A narrátor újabb kommentárjában	(Felmegy hát) a másik lány
A kis gömböc beszédében	(Már) a nénéd (lenyeltem)
A narrátor újabb kommentárjában	(várja a szegény asszony) a lányokat

Ezek a formák a határozottság többféle jelét mutatják:

- határozott névelős formák: a lány, a lányt,
- · birtokos személyragos főnév: nénéidet, három lányod, lányom,
- határozott névelő + birtokos személyragos főnév: a nénéd, a nénjét,
- határozott névelő + alkalmi, kijelölő értelmű jelző: a másik lány,
- határozott névelő + birtokos személyragos főnév + alkalmi, kijelölő értelmű jelző: a legöregebb lányának, a középső lányának, a legkisebb lányának,
- mutató névmás + határozott névelő: azok a lányok.

Látható, hogy a minél pontosabb megnevezés érdekében redundánsan fejezzük ki sokszor a determináltságot, hiszen például a birtokos személyrag megfelelőn leszűkíti a jelentést, mégis kitehetjük a határozott névelőt is. Ilyenkor azonban nyilván már nem logikai megkülönböztető szerepe érvényesül, hanem analógiásan használjuk.

Az alkalmi, kijelölő értelmű minőségjelző szabályosan határozottságot eredményez a határozott névelőtől - mint jelfölöslegtől - megtámogatottan: a legelső gerendára, az aszalt meggyet, a rossz kócmadzag, a bécsi bicskájával.

A birtokos jelzős szintagmában szabályosan van határozott névelő, ha a jelző birtokos névmás: a maga dolgára, az én kis mesém, vagyis háromszorosan jelzi nyelvünk a határozottságot.

Bár a szokáshoz igazodik az azt a kis gömböcöt jelzős szintagmába ékelődött határozott névelő használata, de napjainkra determináló funkcióját már elvesztette, hiszen szerepét a mutató névmási kijelölő jelző vette át, így csupán ritmikai vagy eufonikus ok miatt őrződött meg. Esetleg úgy is értelmezhető, hogy a mutató névmás a határozott névelőben elhomályosodott eredeti mutató névmási funkciót kívánja pótolni. Ugyanilyen forma még: azok a lányok, azok az isten nélkül valók, azt az egész csoportot.

A határozott névelő előfordulásának ritkább módja az, ha az antecedens más szófajú, mint a korreferense. De így is egyértelmű szövegösszefüggés adódik abból, ha a várja igével lép korreferenciális viszonyba a várakozást főnév, és ezért mint ismert tényt a mesélő határozottként említi.

A történet már a kezdet kezdetén megnevezi a kis malacot, ettől fogva a narráció nemcsak magát a malackát tekinti határozottnak, hanem - a Weinrich-féle (1982, 41) ún. keretszabály értelmében - ezt a "szemantikai keret" egészére vonatkozó előinformációként kezelve, a kis malac feldolgozás előtti és utáni részeit is határozottként jelöli meg: a hátán, a húsát, a gömböcöt, az orja, (a) nyúlja, (a) feje. (Ráadásul a birtokos személyragos forma miatt a határozott névelő redundáns elem, így nincs valódi funkciója.) Ez akkor is áll, ha az orja, nyúlja, feje felsorolásban az utolsó két elem elől elmarad a névelő, ugyanis az a konvenció, "hogyha az azonos mondatrészek szoros együvé tartozását akarjuk hangsúlyozni, rokon voltukat akarjuk kifejezni, a határozott névelőt csak egyszer tesszük ki a több egynemű mondatrészből álló szószerkezet elé" (Fábián 1956, 490). Nyilvánvalóan érvényes ez a kis malac húsa birtokos jelzős szintagmára is: ahol a határozott névelő a kis malac téma változatlanságát tartja fenn. Ez a szerkezetes birtokos jelző hangsúlyos, ezért Ø fokú a -nak/-nek ragos birtokos, a birtokos személyragos birtokszó pedig névelőtlenül is határozott. Hasonlók még a szövegből: a kis kanász bécsi bicskája, a kis gömböc szájában.

A mese legtöbb determinált főnevének nincs határozatlan névelős antecedense, vagyis már az első alkalommal határozott névelős: Felment hát a nyújtófával. A logika azt diktálná: egy nyújtófával. A grammatikai szabály nem kellő pontossággal igazít el, hiszen azt állapítja meg, hogy a határozott névelő egyrészt leszűkíti a főnév fogalmát, másrészt kitágítja egész típusra, főbb kategóriára (MMNyR. 1. 269-270). A gyakorlatban sem könnyen állapítható meg: például típus-e a nyújtófa vagy nem? A világtudásunk igazít el: a nyújtófa határozott névelője arra utal: 'ez az a bizonyos nyújtófa, amellyel a falusi asszonyok a lányaikat el szokták verni'. Ebben és az ehhez hasonló esetekben inkább a Weinrich által megállapított ún. keretszabály érvényesülését kell látnunk. Például a padláson szóhoz kötődő előismereteink miatt tudjuk, hogy a szegény embernek és asszonynak van háza, a ház nyilván valamilyen helységben áll, maga a helység pedig valamilyen úton helyezkedik el. Preszuppozíciónk hatására a keret szabálya a mese több pontján érvényesül:

- a házhoz fogalmilag köthető részek határozottak lesznek: a füstre, a szelemenre, a padlásra, a szelemenről, a kémény, a garádicson, a földre;
- a ház meghatározott helyen léte határozott fogalommá teszi a környezete megnevezéseit is: a kiskapun, az utcán, az országúton, az árokparton;
- a kis kanász fogalmához határozottan kapcsolódnak a foglalkozásához tartozók: a csürhét, a disznók;
- az asszony, illetve a lányok személye determinálja testrészük megnevezését: a kisujja (ti. az asszonyé), a hátukon (ti. a lányokén), a bőrt (ti. a lányokét).

Ennek alapján a bennünket körülvevő világ dolgai mind ismertnek, következésképp határozottnak tekintendők. Nyelvi vetülete ennek láthatóan a határozott névelős formák aránytalanul nagy száma a határozatlanokéhoz képest. A művelt nyelv viszont sokszor él a határozott articulus helyett a névelőtlen formával, más eszközzel őrizve meg a determináltságot.

Ellentmondásos, hogy a mennyiségjelzői szerepű határozatlan számnév előtt határozott névelő áll: a sok katonaság (szerkezetkeveredéses alakban a felnagyítás érdekében kétszeres a jelölés jelzővel és gyűjtőképzővel: sok katona × katonaság), a sok ember. A határozottságot nyilván az magyarázza, hogy hozzáértendő: 'aki bent van', 'a már említett bentlevők'.

Bár logikailag megokolatlannak tűnik a határozott névelő használata, az esetek többségé-

ben mégsem lehetne határozatlannal fölcserélni vagy esetleg elhagyni.

Elképzelhető volna viszont többféle átalakítás is a következő szövegmondat-egységben: az árokparton egy kis kanászgyerek legeltette a csürhét helyett állhatna: az árokparton egy kis kanászgyerek a csürhét legeltette. Ebben az esetben a határozott névelő megőrződne, de máshová esne a nyomaték. Míg az előző változatban az ige fókuszáltsága miatt hangsúlyos, az utóbbiban a tárgy kerülne fókuszpozícióba, és az aktuális mondattagolás változása következtében módosulna a jelentés. Az utóbbi variánsban szükségtelenül hangsúlyossá válik a tárgy, márpedig evidencia, hogy a kanász csürhét legeltet, ezért nincs értelme azt a latens jelentést sugallni: 'nem mást'.

Ilyen variáns is lehetséges, de használatával némileg módosulna a jelentés:

egy kis kanászgyerek csürhét ('nem mást') legeltetett, egy kis kanászgyerek egy csürhét (mellékes, hogy kiét) legeltetett, egy ('egyik, valamelyik') árokparton egy kis kanászgyerek legeltette a csürhét (azaz a rábízottat vagy a saját tulajdonukat).

Igeragozás-váltással párosulva az aszalt meggyet szemelgetik tárgyas szintagma helyett a jelentés alapvető módosulása nélkül szerepelhetne: aszalt meggyet szemelgetnek szintagma. Ez csupán hangsúlyeltolódást okozna, és így a határozott névelős forma rejtett jelentése: 'nem másť volna, a határozatlan névelőjű jelzős szószerkezetből nem emelődne ki nyomatékával a tárgy.

Átlátható, hogy ahol a szöveg még fel is kínálja a változtatás lehetőségét, ott a névelőcsere

vagy -elhagyás a jelentés módosulását eredményezi.

A névelőcserét vagy elhagyást fel sem kínáló esetek meglepő módon a tömörítést szolgálják a határozott névelővel: például a padláson a terjedelmesebb - szemantikailag kétségtelenül pontosabb - a ház padlásán szerkezet helyett áll.

Az összes határozott névelős alakot intratextuális összefüggésben vizsgálva a következő általánosítások vonhatók le:

- a határozott névelő határozatlanra egyáltalán nem cserélhető fel (egy-két kivételt nem számítva, ahol némi jelentésmódosulás mellett mégis bekövetkezhet),
- · a határozott névelő elhagyható:
 - a birtokos személyragos alakokban és nem kizárólag mondat eleji pozícióban mindkét formát szentesíti a nyelvhasználat: A húsát felrakták; Már a nénéd lenyeltem; Eredj csak fel, lányom, a nénéd után; hídd már le a nénéidet; elhányja a hátukon (a bőrt); még a kisujja se látszott ki; elunta várni a lányait meg a feleségét; a bécsi bicskájával;
 - alkalmi, kijelölő értelmű vagy felsőfokú jelző elől, hiszen ezek a formák mai nyelvhasználatunkban névelősek és névelőtlenek egyaránt lehetnek: mondja hát a legöregebb lányának; Azt mondja hát az asszony a középső lányának; azt mondja a legkisebb lányának;
- a határozott névelő nem hagyható el:
 - a birtokos személyrag nélküli formák elől: a gömböc, a padlásra, az asszony a szelemenre sokszori előfordulásában, illetve az egyszer használt alakokban: a garádicson, a lány, a lányt, a másik lányt, a kislány a bőrt, a gazda, a füstre, a szegény ember, a ké-

mény, a garádicson, a földre, a kiskapun, az utcán, az országúton, a bécsi bicska meg-

- elvétve egyes birtokos személyragos formák elől: kétujinyi zsír volt a hátán; Már az orja, ... mind elfogyott;
- ritkán egyes alkalmi, kijelölő értelmű jelzők elől: felkötötték ... a legelső gerendára.

Természetesen a mese stiláris hatásra való törekvésével is számolnunk kell. Ebben a műfajban tehát nemcsak grammatikai indokoltság miatt használatosak a határozott névelők. Hiszen nyilvánvaló a mesemondó szándéka: a mi világunkká tenni a meséét, a határozott névelőkkel szuggerálni belénk, hogy minden ismerős, tehát ez a mi világunk is. Ruzsiczky Arany-balladák elemzése kapcsán jutott hasonló megállapításra: "a határozott névelő nem csupán ismertnek tekinthető fogalmakra utal, hanem arra is alkalmas, hogy az általunk még nem ismert fogalmakat a maguk konkrét, egyedi valóságában mintegy elénk vetítse, s szinte ránk »kényszerítse« az ismeretüket" (1974, 499).

Ez az elemzés csak arra vállalkozott, hogy a névelőzésre vonatkozó szabályoknak a határozottság és határozatlanság fogalmához való szokásos hozzárendelését feszegesse olyan módon, hogy a névelős és névelőtlen formák szövegbeli egymás után következését követte nyomon, egymással való felcserélhetőségüket és elhagyhatóságukat szokásos grammatikai funkcióik és intratextuális, pragmatikai indokoltságuk alapján vizsgálta.

I/II. A párhuzam és az ellentét együttes szövegszervező szerepe

Kosztolányi: Próza

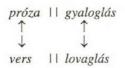
Próza – mondod fitymáló ajkrándítással –, csak próza. Eközben pedig azt érezteted, hogy valaki leszáll a lováról, és gyalog kel útra. Lovagolni nem mindenki tud, de járni a földön mindenki tud. Tévedsz, barátom. Aki prózát ír, talán leszáll a vers táltosáról, de nem a földre száll, hanem egy másik, éppoly szilaj és kiismerhetetlen lóra, mely gyakran a vers úrlovasait is úgy leveti, hogy szörnyethalnak.

Egységes és mégis ellentétre építkező ez a glossza műfajú újságcikkrészlet. Érvényes rá a bekezdés szabályos felépítettsége, amelyben az indítás és a zárlat kapcsolata keretbe fogja a szöveget. Egyrészt azzal, hogy ebben a két szövegmondatban szerepel a próza címszó, másrészt azzal, hogy míg a tételből, azaz a nyitó mondatból a prózaírást fitymálók stílusa hallatszik ki, addig a záradékból, vagyis a befejező szövegmondatból Kosztolányi az írástudó fölényével ellenvetést nem tűrő hangon nyilatkoztatja ki véleményét.

A témamegjelölő szerepű és egyben címke jellegű cím átfogja a szövegegészt. A klasszikus műveltségű emberben már maga a cím felidézi a szó szerinti jelentést: 'gyalog beszéd'.

A szöveg egységét egyetlen témája adja: Kosztolányi nem hagyja a prózát kicsinyelni, hanem képletesen olyan "lónak" tartja, amely egyenértékű a vers "táltosával". Emiatt felidéződnek a lovaglás jelentésmezejébe tartozó szavak is.

Ebben a bekezdésnyi terjedelmű szövegegységben a ló szótő ismétlése (lováról, lovagolni, lóra), rokon értelmű szóval való kifejezése (táltos) és a fogalma köré rendeződő, azonos jelentésmezőt teremtő szócsoportok (gyalog kel útra, járni a földön; leszáll a lováról, lovagolni, leszáll a ... táltosáról, száll ... lóra, úrlovasait leveti), illetve az asszociatív módon létesülő kapcsolatok segítségével (leszáll a lováról, azaz 'egy magasabb szintről, állapotból alább ereszkedik', gyalog kel útra 'a legközönségesebb módon és buktatók nélkül folytatja az útját') végtelenül egységes jelentésháló keletkezik, és ugyanakkor a szöveg metaforikus képeivel izotópiatörés következik be. A hasonlósági alapon létrejövő metafora két inkompatibilis jelentéssíkot kapcsol össze: a lovaglást és a versírást, a gyaloglást és a prózaírást. Ez a két jelentéssík két metafora révén találkozik: a vers táltosa és a vers úrlovasai képben, miközben latens módon a csak láttató szerepű gondolatsor átértékelődik: egyszerre párhuzam és ellentét szerepét tölti be. Ugyanis a közhit (az ókor óta) a prózát a 'gyaloglás', a 'földön járás' fogalmával állítja párhuzamba, szemben a versírással, amely a 'lovaglással' lesz analóg. Emiatt nyilvánvaló, hogy mind a vers és a próza, mind a gyaloglás és a lovaglás ellentétet képez. Ezáltal a szemantikai elemek kapcsolódása logikusan felépített rendszert alkot, a prózaírás és versírás ellentéte a gyaloglás és a lovaglás metaforikus kontrasztjával áll párhuzamban. Sematizálva:

próza = gyaloglás járni ← → lovagolni, lovaglás = vers leszáll gyalog kel útra

Szemantikai előismeret szükséges ennek a szövegnek a jobb megértéséhez: a Pegazus, a nyargaló ló a költői szárnyalás: a tehetség és ihlet jelképe, így a szokásos felfogást hitelesítő szóhasználat: a ló helyett a táltos azt a képzetet kelti, mintha a vers nemesebb, magasabbra becsült művészet lenne, mint a "hétköznapi" próza, azaz a 'gyalogos irodalom', aminek régen tartották a prózát.

Tapasztalható, hogy mesteri módon építette egymásra mondatait Kosztolányi. Az első szövegmondatban a prózaírást becsmérlő álláspontját idézi, a másodikban képileg láttatja a prózához való "lesüllyedést", a bővebb indoklását pedig tételmondatszerűen a harmadik szövegmondatban summázza. A negyedik mondattal - amely az első szövegegység után a fordulópontot jelenti - a téves felfogásra döbbent rá, és az ezt követő egyetlen terjedelmes önmagában is ellentétre épülő - többszörösen összetett szövegmondatában az oppozíciót ügyes fordulattal ugyanazon a képzetkörön belül fogalmazza meg, és így a szövegindítást és a zárlatot is kontrasztba állítja.

II. Szövegtani elemzés két szempont együttes érvényesítésével

II/I. A szövegpragmatikai adekvátságot biztosító eszközök összefonódása egy reklámszövegben

1. Pragmatikai okoknak a szemantikai oldalt determináló hatását jól lehet tanulmányozni a következő szövegen, amelynek a kontextusa a Rádió és Televízió Újság hirdetési része:

Ez nyilvánvalóan reklámszöveg, amelynek fő pragmatikai feladatai: információt kíván közölni és meghatározott cselekvésre késztetni, Egy reklám működésében a szövegpragmatikai adekvátságot többféle eszköz biztosítja. Ezért a szövegpragmatikai vizsgálatnak a reklámjelleget adó-erősítő textuális és vizuális eszközöket és ezek összefonódását kell feltárnia.

2. Hogy milyen ebben a reklámban az információátadás jellege, ez kiviláglik az **aktuális** tagolás alakulásából:

[1.]	Borsos nyeremények Horváth Rozival. R_1	
[2.]	Kedves Fogyasztóim! R_2	
[3.]	A Horváth Rozi fűszerekkel most nemcsak	
	kedvenc ételeit ízesítheti meg, hanem segítségükkel boldog nyertes is lehet!	\mathbb{R}_3
[4.]	Küldjön vissza 6 darab terméknevet bármelyik	\
	Horváth Rozi fekete bors, fehér bors	
	vagy kömény csomagolásáról.	T3-R4
		+
[5.]	Az első 1000 visszaküldő 1 rúd PICK SZALÁMIT nyer!	T_3-R_5
[6.]	Ráadásul minden résztvevő sorsoláson vesz részt,	1
	ahol 10 darab, egyenként 50 000 Ft értékű	T_3-R_6
	KERAVILL VÁSÁRLÁSI UTALVÁNY talál gazdára!	
[7.]	Cím: Horváth Rozi konyhája, Budapest, 1957.	\mathbf{R}_{7}
[8.]	Beküldési határidő: 1997. június 6.	R_8
[9.]	A nyerteseket levélben értesítjük.	R_9
[10.]	Sok sikert kíván Önnek Horváth Rozi	\mathbf{R}_{10}
[11.]	HORVÁTH ROZI KONYHÁJA AZ ÍZEK KORONÁJA	\mathbf{R}_{11}

Ennek a reklámnak 11 alapegysége: szövegmondata különíthető el annak ellenére is, hogy az utolsó két egységet írásjel nem zárja le, mégis a bennük meglévő predikatív szerkezetek miatt szövegmondatnak minősülnek. A mondatvégi írásjel hiányát az magyarázza, hogy az egyik mondat aláírással zárul, a másik "feliratszerű" reklámszlogen. Ebben a reklámban a 3 téma és a 11 réma szemmel láthatóan a szöveg hírérték-dominanciáját mutatja. A referenciális jellegű információszolgáltatás pedig kétségtelenül alá van rendelve a cselekvésre késztetésnek, amely ebben a reklámban kettős szerepű: vásárlásra és sorsoláson való részvételre hív fel. Ezeket a funkciókat együttesen segítik érvényesülni a szöveg szemantikai és pragmatikai jegyei.

3. A szöveg téma-réma lánca azt a szemantikai jellemzőt sejteti, hogy ebben a reklámban sok a nem folytatásos szövegmondat, az ún. autoszemantikus mondat (Békési 1982a, 24), ezért laza a szövegmondatok közötti tartalmi-logikai kapcsolat. Látszik ez abból, hogy a mondatok felének alanya független, tartalmas szó: nyeremények, visszaküldő, résztvevő, Horváth Rozi, konyhája, az implicit alanyok sem ugyanazt a személyt implikálják minden esetben: Ø Ön (2), Ø mi (határozatlan), illetve több mondatértékű formának nincs alanya a 2., 7. és 8. szövegmondatban.

A csak tematikusan összefogott szövegjelleget igazolja vissza az a tény, hogy a legtöbb szövegmondat közé nem tehető ki kapcsolódást jelző kötőszó. Csak kétszer van jelölve a tartalmi-logikai viszony mondategységek és szövegmondategészek között, és nem ok nélkül éppen a "tárgyalási részben", vagyis a kifejtésben a kapcsolás, a következtetés természetszerű-

leg explicit vagy könnyen azzá tehető. Ebben a szövegegységben csupán egyetlen helyen fordult elő latens kötőszó (a 4. mondat élén) – de ennek a szövegmondatnak a beépítettsége így is egyértelmű –, és csupán az 5. nem folytatásos szövegmondat a következő reklámrészletben:

[3.] A Horváth Rozi fűszerekkel most nemcsak kedvenc ételeit ízesítheti meg, hanem segítségükkel boldog nyertes is lehet! [4.] [Ezért] Küldjön vissza 6 darab terméknevet bármelyik Horváth Rozi fekete bors, fehér bors vagy kömény csomagolásáról! [5.] Az első 1000 visszaküldő 1 rúd PICK SZALÁMIT nyer! [6.] Ráadásul [sőt] minden résztvevő sorsoláson vesz részt, ahol 10 darab, egyenként 50 000 Ft értékű KERAVILL VÁSÁRLÁSI UTALVÁNY talál gazdára!

- **4.** Miért jó reklám mégis ez a magas hírértékű, de tartalmi-logikai szempontból nem erős kohéziójú szöveg? Miért nem terheli meg a befogadót ennek a reklámnak a sok információja? Ennek magyarázata a szöveg más jellegű szemantikai, illetve pragmatikai jellemzőiben van.
 - 4.1. Térképezzük fel először a szöveg korreferens elemeit és típusait!
 - [1.] Borsos [I₁] nyeremények [II₁] Horváth Rozival! [III₁]
 - [2.] Kedves Fogyasztóim! [IV₁]
 - [3.] A Horváth Rozi [III₂] fűszerekkel [V₁] most nemcsak kedvenc ételeit [VI₁] ízesítheti [VII₁] meg [Ø = IV₂], hanem [Ø = V₂] segítségükkel boldog nyertes [II₂ = IV₃] is lehet [Ø = IV₃]!
 - [4.] [Ø = IV₄] Küldjön vissza [VII₁] 6 darab terméknevet [V₃] bármelyik Horváth Rozi [III₃] fekete bors [V₄ = I₂], fehér bors [V₅ = I₃] vagy kömény [V₆] csomagolásáról!
 - [5.] Az első 1000 visszaküldő [IV₅ = VIII₂] 1 rúd Pick szalámit [VI₂ = II₂] nyer [II₃]!
 - [6.] Ráadásul minden résztvevő [IV₆ = VIII₂] sorsoláson vesz részt, ahol 10 darab, egyenként 50 000 Ft értékű [I₄] Keravill Vásárlási Utalvány [II₄] talál gazdára [IV₇]!
 - [7.] Cím: Horváth Rozi [III4] konyhája [IX1], Budapest, 1957.
 - [8.] Beküldési [VIII2] határidő: 1997. június 6.
 - [9.] A nyerteseket $[II_5 = VIII_4]$ levélben értesítjük.
 - [10.] Sok sikert [II₆] kíván Önnek [IV₇] Horváth Rozi [III₅]
 - [11.] Horváth Rozi [III₆] konyhája [IX₂] az ízek koronája [VII₂]

Kövessük nyomon a reklámszöveg szemantikai és grammatikai eszközökkel teremtett korreferenciáját!

Antecedens szavak		A korreferáló elemek	
I.	borsos	fehér bors, fekete bors, 50 000 Ft értékű	
II.	nyeremények	nyertes, nyer, utalvány, nyerteseket, sikert	
III.	Horváth Rozival	Horváth Rozi (5)	
IV.	Fogyasztóim	Ø Ön (3), visszaküldő, résztvevő, gazdára, nyerteseket	
v.	fűszerekkel	Ø, termék(nevet), fekete bors, fehér bors, kömény	
VI.	ételeit	szalámi	
VII.	ízesítheti meg	ízek	
VIII.	küldjön vissza	visszaküldő, résztvevő, beküldési	
IX.	konyhája	konyhája	

A korreferens elemek típusai:

- szóismétlés: Horváth Rozi (6), konyhája (2),
- szinonimikus értelmű szótő: visszaküldő, beküldési,
- szóváltoztatás: fogyasztóim, visszaküldő, résztvevő, nyerteseket, gazdára (a minőségi különbségeket jelzik ezek az azonosítások, amelyek mind a játékban részt vevőkre vonatkoznak),
- hiponima: bors, kömény (a fűszerekhez képest),
- hiperonima: fűszerekkel, terméknevet (a borshoz és a köményhez viszonyítva),
- · mellérendelt fogalmak: fekete bors, fehér bors, kömény,
- szómezőn belüli asszociatív kapocs: fogyasztóim, visszaküldő, résztvevő, gazdára, nyertesek,
- a szó szerinti és az átvitt értelem összekapcsolódása (borsos, bors, 50 000 Ft),
- alanyi szerepű anaforikus Ø névmás: IV₃, IV₄, IV₅,
- · részeshatározói funkciójú névmás: Önnek,
- birtokos jelzői szerepű Ø anaforikus névmás: segítségükkel,
- anaforikus névmással bővített korreferens szó: bármelyik csomagolásáról, minden résztvevő.

Leolvasható: a műfaj függvényében a szemantikai elemeknek jut döntő szerep, más saját-ságok (stiláris, grammatikai) csak kísérők. Látható, hogy nem kizárólag referenciális azonos-sággal (Horváth Rozi, konyhája) létesül korreferencia, mert a korreferencialitást tágabban kell értelmezni. Egyes szavaknak (Fogyasztóim, visszaküldő, nyertes) az összefüggése kontextuális, a szótárak nem tüntetnék fel kapcsolatukat, de ebben a reklámban mégis referenciális utasítás révén egyre szűkülő körben ugyan, de ugyanazokra a személyekre vonatkozik: hiszen a fogyasztókból lesz a visszaküldők kisebb számú csoportja, ezek fogalmi köre azonos lesz a résztvevők-ével, és egy még szűkebb körre vonódik a nyertesek száma.

4.2. Ennek a reklámnak a 11 mondatában szereplő 36 korreferens elemből szövegmondatonként átlagosan 3 fordul elő. Ezek tömörülése a szövegmondatokban a következőképpen alakul:

A korreferens elemek száma mondatonként	A szövegmondatok száma	A korreferens elemek %-osan
1	3	8
2	1	6
3	4	33
4	1	11
7	1	19
8	1	23
Összesen: 36	11	≈ 100

Ennek a reklámnak sok korreferens szava van – azon kívül eső alig –, és ezek behálózzák a szöveget. Nagyon szemléletes elnevezés a szövegben kialakuló viszonyokra a szövegháló szó. Azt jelzi, hogy a kapcsolódások a szövegekben nem pusztán lineárisan láncszerűek, hanem egybefonódásokkal is keletkezők.

Tiszta láncszerű kapocs hozza létre például a következő izotópiát:

- szemantika kötéssel: Horváth Rozival, Horváth Rozi (fűszerekkel), Horváth Rozi (fekete bors), Horváth Rozi (konyhája), Horváth Rozi, Horváth Rozi (konyhája);
- grammatikai kötéssel:

Horváth Rozi fűszerekkel ↔ bármelyik Horváth Rozi fekete bors;

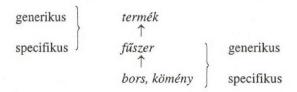
visszaküldő ↔ minden résztvevő;

fűszerekkel ↔ segítségükkel.

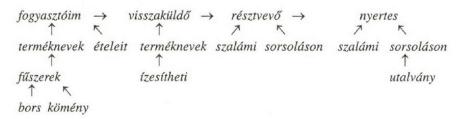
Az utóbbiak közvetetten utalnak a kontextus már említett névszói elemére.

A szöveghálónak a nem ilyen egyenes vonalú, hanem összefonódott szálait is ki tudja bogoznia befogadó. Az egybekapcsolódások abból adódnak, hogy egy-egy szó nem kizárólag egyetlen izotóplánc eleme:

- fűszerekkel, bors, kömény; terméknevet, bors, kömény; fűszerekkel, terméknevet;
- nyeremények, nyertes; fogyasztóim, nyertes; fogyasztóim, nyertes, visszaküldő, résztvevő; küldje vissza, visszaküldő; résztvevő, részt vesz; nyertes, visszaküldő, résztvevő; nyeremények, szalámi, vásárlási utalvány, sikert;
- fűszerekkel, ételeit, ízesítheti meg, fekete bors, fehér bors, kömény, szalámi mind a konyha jelentésmezejébe tartozó szavak is,
- a fűszerekkel hiperonima (generikus főnév) a borshoz és a köményhez képest, de hiponima a termék(neveket)hez viszonyítva, mert ez generikus főneve a fűszerekkelnek, és így kétszeres hierarchikus fogalmi háló bomlik ki:

Különösen jól összefogja a szöveget az a szósor, amely a fogyasztóból nyertessé válás stációit jelöli ki, de közben a változó kontextusban újabb elemeket vonz magához:

Eléggé bonyolult szövegháló alakul ilyen módon.

Az átlagolvasó aligha veszi észre az inkongruenciát a 2. szövegmondat megszólítása és 3. mondat igei állítmányának ragos formája között: a többes szám utáni egyesre váltást:

Kedves Fogyasztóim! [Ön] ...ízesítheti meg ... lehet ... küldjön vissza.

Noha a grammatikalitási ítéletünknek nem felel meg ennek a két szövegmondatnak a kötése, de mivel a nyelvtanilag hibás egyeztetést a befogadói tudat nyilvánvalóan korrigálja, megteremtődik a kapcsolat a korreferens szövegelemek között. Ha ugyanis nem feltételeznénk kongruenciát a 2. és a 3. szövegmondat között, akkor illogikus volna a szövegalkotás, mivel a 3. szövegmondat Ø névmással indítana új jelentéssíkot, márpedig ez képtelenség, antecedensének lenni kell.

4.3. Árulkodó sajátsága a reklámnak a korreferens elemek eloszlása a szövegegységekben:

Mondatszám	Szövegegység	Korreferens elemek száma	Összesen
1.	bevezetés	3	4
2.	\	1	+
3.	tárgyalás	5	26
4.	\	3	1
5.		7	
6.		3	
7.		3	
8.		2	
9.		1	
10.	befejezés	3	6
11.	\	3	+

A 3 szövegegységbe tartozó szövegmondatok 36 korreferens elemének eloszlása az abszolút előfordulás tükrében közel egyenletesnek tűnik, de a relatív gyakoriságot jelző százalékos megoszlás már egyértelműbben jelzi az eloszlás mértékét:

Szövegegységek	Abszolút előfordulás	Relatív gyakoriság
Bevezetés	4	11
Tárgyalás	26	72
Befejezés	6	17

Alighanem a véletlen műve, hogy nagyjából minden második mondat információtelítettsége nagyobb. Az viszont már kétségkívül tudatos lehet, hogy a hírérték csúcsa a szöveg közepén van. Ez különben a mondathosszúsággal is egyenes arányban áll.

4.4. A korreferens szavak konkrét szövegmondati helyét és ezáltal a távolba hatásukat, kapcsolódásuk szorosságát is célszerű megfigyelni:

Távolba ható korreferens szavak	Szövegmondataik sorszáma	Összesen
borsos	1., 3., 4., 6.	4
nyeremények	1., 3., 5., 6., 9.	5
Horváth Rozival	1. 3., 4., 7., 10., 11.	6
fogyasztóim	2., 3., (2×), 4., 5., 6., 9., 10.	8
fűszerekkel	1., 3., (2×), 4.	4
ételeit	3., 5.	2
ízesítheti meg	3., 11.	2
küldjön vissza	4., 5., 8.	3
konyhája	7., 11.	2

Leolvasható: a korreferens szavak nem a közvetlen szövegelőzményre vonatkoznak, vagyis nagy a távolba hatásuk.

Távolba ható korreferens névmások	Szövegmondataik sorszáma		
alanyi szerepű Ø névmás birtokos jelzői szerepű Ø névmás <i>Önnek</i>	3., 4. a 2. mondati szóra 3. a 3. mondati szóra 10. a 2. mondati szóra	vonatkozik	

Anaforikus elemmel bővített korreferens elemek	Szövegmondataik száma	
bármelyik csomagolásáról minden résztvevő	4. az 4. mondati szóra 6. a 5. mondati szóra	} utal vissza

A névmások által létesülő korreferencia távolba hatása többnyire nem nagy, hiszen a közvetlenül azt megelőző szövegmondattal vagy mondategységgel teremtődik meg a kapcsolat.

Az adatokból nyilvánvaló: a grammatikai elemeknek kisebb szerepet juttat a megfogalmazó a szövegösszefüggés megteremtésében, vagyis nem meghatározó jegye a névmásítás. Nem jellemző erre a reklámra a stílus ökonómiája: közel azonos a ki nem tett névmás és az expliciten használtak aránya.

5. A szövegstilisztikai elemek hatásos kísérői a reklámszövegnek. Az 1. és az utolsó szövegmondatba elhelyezve figyelemkeltő keretet adnak konatív funkciójukkal.

Az első mondat borsos szava poliszém voltával hívja fel magára a figyelmet: konkrétan 'egyfaita fűszeres' jelentésű, átvitt értelemben negatív előjellel 'túl drága', ebben a reklámban viszont miközben 'sok' nyereményt jelent, ugyanakkor latens módon belejátszik a 'borssal szerezhető' nyeremény jelentés is. Ugyanebben a mondatban Horváth Rozival a tulajdonnév miatt személyre asszociáltat, holott ez is többjelentésű: a Horváth Rozi emblémájú fűszerekre is vonatkozik.

A reklám utolsó mondata – poénszerű zárlatként – szlogen, amelynek jó hangzásához az o-á uralma is hozzájárul egységes hangdomíniumával:

HORVÁTH ROZI KONYHÁJA AZ ÍZEK KORONÁJA

Ez nem tartalmi része a részvételre való felhívásnak, hanem kétségkívül ez a "reklám helye". Kitalálója tisztában volt a ritmikai kohézióval. A mondat ritmusát a birtokos jelzős szintagmatikus viszony megismétlése adja, de ráadásul úgy, hogy az azonosító alany-állítmányi szerkezet két azonos szótagszámú részre bomlik, amely szórendjéből adódó hangsúlyeloszlásával a ritmus bázisa.

6.1. A reklám pragmatikai célja és stiláris szövegformálása egy irányba hat: kiemelni Horváth Rozi személyét mint nyereményt adót, mint a hír küldőjét és népszerűsíteni mint az ízek ismerőjét, ezért ismétlődik meg ötször a neve változatlanul. A megcélzott vevő-versenyző megnevezése viszont folyton változó: fogyasztóim, nyertes, visszaküldő, résztvevő, gazdára, nyerteseket, Önnek. Így a szubjektív benyomás az: csak a tulajdonnév dominál. Az objektív statisztikai mérésekben a címzett és a küldő megnevezésének az abszolút előfordulása és

az egymáshoz viszonyított aránya is ellentmond ennek: explicit módon is többször vonatkozik a vevő-versenyzőre a főnévi-melléknévi forma, ráadásul implicite ezekhez még háromszor társul a Ø fokú névmási alak is. Ékesen bizonyítja ez a reklám is az általános tapasztalatot: a változatlan ismétlés sokkal feltűnőbb szövegjelenség, mint a variált.

A reklámszövegnek nem szokásos címet adni. Ebben a szövegben mégis a hipertémát megadó, felhívó jellegű kezdő mondat címszerű fősor.

A reklámműfajhoz köthető névismétlés gyakoriságát ellenpontozza, "finomítja" az olvasó megnyerését célzó megszólítás, tiszteletteljes önözés és elköszönés.

6.2. A pragmatikai jegyek típusai és tömörülése a reklámban:

Különösen a beszédaktusfajták dominanciáját és a "feladó" – "címzett" kapcsolatát érdemes nyomon követni a szövegben:

- [1.] szövegmondat (Borsos nyeremények Horváth Rozival!): figyelemfelkeltő felkiáltás.
- [2.] szövegmondat (Kedves Fogyasztóim!): A feladónak és a címzettnek sajátos "egymásra utaltságát" jelzi a megszólítás kedveskedő jelentésű jelzője és a jelzett szó birtokos személyragja a megszólító tartalmú felkiáltásban.
- [3.] szövegmondat (A Horváth Rozi fűszerekkel most nemcsak kedvenc ételeit ízesítheti meg, hanem segítségükkel boldog nyertes is lehet!): ígéretet megfogalmazó felkiál-
- [4.] szövegmondat (Küldjön vissza 6 darab terméknevet bármelyik Horváth Rozi fekete bors, fehér bors vagy kömény csomagolásáról!): felhívó jellegű felszólítás.
- [5.] szövegmondat (Az első 1000 visszaküldő 1 rúd PICK SZALÁMIT nyer!): sok nyereményt jelző felkiáltás.
- [6.] szövegmondat (Ráadásul minden résztvevő sorsoláson vesz részt, ahol 10 darab, egyenként 50 000 Ft értékű KERAVILL VÁSÁRLÁSI UTALVÁNY talál gazdára!): szenzációt sugalló felkiáltás.
- [7.] szövegmondat (Cím: Horváth Rozi konyhája, Budapest, 1957.): a feladó önreklámozása tagolt, de szerkesztetlen kijelentésben.
- [8.] szövegmondat (Beküldési határidő: 1997. június 6.): burkolt kérés ('1996. június 6-ig küldje be!') tagolt, de szerkesztetlen kijelentésben.
- [9.] szövegmondat (A nyerteseket levélben értesítjük.): ígéret tartalmú kijelentés.
- [10.] szövegmondat (Sok sikert kíván Önnek Horváth Rozi): a címzett tiszteletteljes önözése és a feladó stilizált autográf aláírása kijelentésben.
- [11.] szövegmondat (HORVÁTH ROZI KONYHÁJA AZ ÍZEK KORONÁJA): ellenvéleményt kizáró kijelentés.

Feltűnő, hogy a reklám közepéig felkiáltásokkal tömörül az illokúciós beszédaktus, attól kezdve viszont végig a kijelentés jellemzi a szöveget. Bár kevésbé feltűnő a szövegkapcsolat a kedves, kedvenc, boldog között, és szemantikainak nem is nevezhető, hiszen nem azonos jelzett szavak melléknévi jelzői ezek, de a reklámok - mindent megszerettetni óhajtó - kedveskedő stílusába jól beleillenek, és ilyen módon egymásra "rímelnek". Úgy hatnak, mint valami pragmatikai korreferencia.

6.3. A pragmatikai célú maximák megtartása

Ebben a reklámban jól érvényesülnek a grice-i maximák, mert ez a szöveg kellően informatív a Horváth Rozi-féle fűszerekkel kapcsolatos sorsoláson való részvételt illetően. Nem állít valótlant, hiszen nem felsőfokban, azaz kizáró jelleggel minősíti a reklámozott fűszereket. Lényegre koncentrálva világos a felhívása, és a poliszémiából eredő többértelműsége csak stiláris fogás.

6.4. A pragmatikai implikátumok

Ez a szöveg műfajából adódóan lényegre törően fogalmaz, így többféle, szavakkal ki nem fejtett jelentést gondolunk hozzá. Az implikatúrák létrehozása teremti meg a szövegmondatok között az áthidalást (Clark 1988) a megértéshez.

A reklám [1.] címszerű mondata többféle rejtett jelentést is implikál:

- nekünk olvasóknak tudni illenék/kellene, hogy ki Horváth Rozi,
- a borsos nyeremények kétirányú implikációt indít el: 'drága', illetve 'borssal nyerhető' nyereményekre asszociáltat.
- A [2.] mondat megszólítása mögötti implikatúra a következő jelentést indukálja: 'Ha a befogadókat fogyasztóiként szólítja meg a feladó, akkor ő termelő.'
- Az [1.] és [2.] szövegmondat áthidalásakor az implikatúra révén valószínűsítjük: Horváth Rozi a termelő-üzenetküldő, bár kétségtelen bizonyítékot erre csak az elköszönési formula szolgáltat.
- A [2.] és [3.] szövegmondatok hátterében a következő implikatúra áll: 'Ha Horváth Rozi révén lehet nyerni, és ő a termelő, akkor Horváth Rozi fűszerek termelésével-forgalmazásával foglalkozik.'
- A [3.] és [4.] szövegmondat kapcsolatát adó Ø pronominalizáció lefedi a megszólított fogalmát.
- A [4.] és [5.] szövegmondat áthidalása az implikatúra azonosságán alapul: magától értetődő természetességgel a küldjön vissza szófajváltással főnévvé (visszaküldő) válva jelzi azt a triviális igazságot: 'Ha valaki valamit visszaküld, ő a visszaküldő'.
- A [5.] és [6.] szövegmondatok a következményt asszociáltató implikatúra révén kapcsolódnak össze: 'Ha valaki visszaküldője a termékneveknek, egyben résztvevője is a sorsolásnak, sőt gazdája is lehet a nyereményeknek.'

Az implikatúrával való áthidalás nem kizárólag az egymást követő szövegmondatok között valósul meg.

- Az [4.] és [7.], illetve az [4.] és [8.] szövegmondatok áthidalásakor a későbbi mondatok "szükséges részként" kapcsolódnak egy korábbihoz, mivel a hozzájuk rendelhető implikatúra így verbalizálható: 'Ha vissza kell küldeni valamit, a címet és a visszaküldés időpontját meg kell jelölni.'
- A [3.] és [9.] szövegmondatok összefűzése a következő implikatúra távolba hatásának köszönhető: 'Ha valaki nyertes lesz, értesíteni kell róla.'
- Az [1.] és [10.] szövegmondat összekapcsolásához a következőt implikáljuk: 'Mivel nem automatikusan lesz nyertes minden visszaküldő, így a nyereményhez sok siker is kívántatik.' A [3.] és [11.] szövegmondatok jelentésének áthidalásához az implikatúránk így fogalmazható meg: 'Ha Horváth Rozi fűszereket termeszt-forgalmaz, akkor ő az ízeket segíti érvényesülni a főzésben.'

6.5. A reklámjelleget érvényesíti a szövegformátum is, jelezve: reklámként kezelendő. A nagyméretű: féloldalas hirdetésnek a formája – a pragmatikai cél szolgálatába állítva – változatos betűtípusokkal és tipográfiával bombázza a szemlélőt: a normál szedésből kiugró nagybetűs, fekete vastagított és szembeötlő piros nagy betűs, illetve piros nagybetűs írásmódjával, dőlt szedésével.

Minden, a nyelviség fölé növő, de az azzal konvergáló képiség: a színezés, az elrendezés, a betűméret két dolgot emel ki: Horváth Rozi személyét, tevékenységét, a neve által fémjelzett termékeket és a nyereményözönt. Az elsőre vonatkozók elrendezése és a színezése - mint minden más eleme is a szövegnek -: a piros keret, a piros betűs "keretszerű" nyitó és záró szövegmondat, az étel alapvetően piros színe, a stilizált piros betűs aláírás, Horváth Rozi piros blúzban, minden őt reklámozva azt sulykolja belénk, olvasókba: 'Horváth Rozi-féle fűszert vegyél, mert ez nemcsak kitűnő, hanem nagy nyereményhez is juttat!' Így kapcsolódik közvetve Horváth Rozi személyéhez a második dolog: a nyeremények milyensége piros nagybetűvel, a mennyisége fekete vastagítással kiemelve.

7. Ennek a reklámnak a hatása vitathatatlan. A szövegnek jó kiegészítői: az ételkép és az ízek mesterét, Horváth Rozit ábrázoló fénykép, illetve a nyeremény miatti örömre asszocjáltató piros szín. Biztos, hogy a reklám meggyőző, eléri a célját: a nyereményre vágyót és a haspártit egyaránt elcsábítja.

II/II. A stiláris adekvátságot érvényre juttató korreferencia

Ebben az elemzésben stiláris adekvátságot bizonyító korreferenciaelemzés történik a következő lépések szerint:

1. az elemzésre választott glossza szövegmondatainak megszámozása,

- 2. a szöveg elliptikus mondatainak kiegészítése és szövegmondatai határán a hiányzó kötőszók pótlása,
- 3. a szöveg korreferens elemeinek számbavétele,
- 4. táblázatos kimutatás a szöveg korreferens elemeiről és antecedensükről,
- 5. táblázat készítése a korreferáló elemeknek a szövegmondatokbeli előfordulásáról,
- 6. a szöveg korreferenciatípusainak számszerű kimutatása,
- 7. a korreferens elemek tömörülésének feltüntetése abszolút előfordulásuk és relatív gyakoriságuk alapján,
- 8. a szöveg korreferáló elemei makroegységbeli eloszlásának bemutatása,
- 9. a korreferenciális elemek távolba hatásának feltérképezése,
- 10. a szöveg kulcsszava és szemantikai szempontból leglényegesebb szavai korreferencialáncának levezetése.
- 11. a szövegjelentés szempontjából legfontosabb három szó felcserélhetőségének és helyettesíthetőségének megállapítása kapcsán a stiláris szerep kiderítése.

A Kurír 1997. július 5-i számának 16. oldalán a Kikapcs Objektum részben olvasható következő glossza a korreferenciaelemzés anyaga:

KERÉKPÁRTELNÖK

Időnként nem árt visszarévedni szívet melengető pillanatokra. Például jó volt a képernyő segedelmével ismét észlelni TORGYÁN BÁCSIT azon a bizonyos 95-ös, karácsony közeli napon, amikor egy szegény magyar gyereknek vitt biciklit. Annak a kerékpárnak aligha akadt párja a rendszerváltás utáni magyar történelemben! Örült ám a kissrác, el is mondta mindjárt, miért épp JÓZSI BÁCSITÓL kért ajándékot, amire szüleinek nem telik. Hát azért, mert sokat látta a tévében... Persze talán szimpatikus is lehet neki TORGYÁN BÁCSI, mert, teszem azt, a tévémaci szintúgy gyakran fölbukkan a televízióban, tőle mégse kívánt semmit a kisfiú. Hanem TORGYÁN DOKTOR szemrehányást is kapott, ugyanazon faluból, egy sokgyermekes anyától: nekik miért nem hozott semmit, pedig ők is szegények. Föltalálta magát a legnagyobb kisgazda, emlékezhetünk régről és nemrégről is, újra megszemlélhetvén az egykori jótékony tudósítást a tévében. TORGYÁN BÁCSI saját fényképét kezdte osztogatni a nem kalkulált lurkóknak.

Azóta nyilván ő a fény az éjszakában.

MáRVáNY

[0.] Kerékpártelnök

- [1.] Időnként nem árt visszarévedni szívet melengető pillanatokra.
- [2.] Például jó volt a képernyő segedelmével ismét észlelni TORGYÁN BÁCSIT azon a bizonyos 95-ös, karácsony közeli napon, amikor egy szegény magyar gyereknek vitt biciklit.
- [3.] Annak a kerékpárnak aligha akadt párja a rendszerváltás utáni magyar történelemben!
- [4.] Örült ám a kissrác, el is mondta mindjárt, miért épp JÓZSI BÁCSITÓL kért ajándékot, amire szüleinek nem telik.
- [5.] Hát azért, mert sokat látta a tévében...
- [6.] Persze talán szimpatikus is lehet neki TORGYÁN BÁCSI, mert, teszem azt, a tévémaci szintúgy gyakran fölbukkan a televízióban, tőle mégse kívánt semmit a kisfiú.
- [7.] Hanem TORGYÁN DOKTOR szemrehányást is kapott, ugyanazon faluból, egy sokgyermekes anyától: nekik miért nem hozott semmit, pedig ők is szegények.
- [8.] Föltalálta magát a legnagyobb kisgazda, emlékezhetünk régről és nemrégről is, újra megszemlélhetvén az egykori jótékony tudósítást a tévében.
- [9.] TORGYÁN BÁCSI saját fényképét kezdte osztogatni a nem kalkulált lurkóknak.
- [10.] Azóta nyilván ő a fény az éjszakában.

A szövegvizsgálat első lépéseként azért tanulságos a hiányok kiegészítése, hogy érzékeljük; a befogadói tudat hol végez ösztönös pótlást, a szövegalkotó viszont mikor mellőzi a redundáns elemek közlését, ezáltal is segítve gondolatsora koherenssé, kohezívvé és konnexszé válását.

Szövegmondatok

- [0.] Kerékpártelnök
- [1.] Időnként nem árt visszarévedni szívet melengető pillanatokra.
- [2.] [Hiszen] Például jó volt a képernyő segedelmével ismét észlelni Torgyán bácsit azon a bizonyos 95-ös, karácsony közeli napon, amikor egy szegény magyar gyereknek vitt biciklit.
- [3.] Annak a kerékpárnak aligha akadt párja a rendszerváltás utáni magyar történelemben!
- [4.] Örült ám a kissrác, el is mondta mindjárt, miért épp Józsi bácsitól kért ajándékot, amire szüleinek nem telik.
- [5.] Hát azért, mert sokat látta a tévében...
- [6.] Persze talán szimpatikus is lehet neki Torgyán bácsi, mert, teszem azt, a tévémaci szintúgy gyakran fölbukkan a televízióban, tőle mégse kívánt semmit a kisfiú.
- [7.] Hanem Torgyán doktor szemrehányást is kapott, ugyanazon faluból, egy sokgyermekes anyától: nekik miért nem hozott semmit, pedig ők is szegények.
- [8.] [De] Föltalálta magát a legnagyobb kisgazda, emlékezhetünk régről és nemrégről is, újra megszemlélhetvén az egykori jótékony tudósítást a tévében.
- [9.] [Ugyanis] Torgyán bácsi saját fényképét kezdte osztogatni a nem kalkulált lurkóknak.
- [10.] [Ezért] Azóta nyilván ő a fény az éjszakában.

Rendszermondatok

- [0.] Kerékpártelnök
- [1.] Időnként nem árt visszarévedni [az embernek] szívet melengető pillanatokra.
- [2.] Például jó volt [az embernek] a képernyő segedelmével ismét észlelni Torgyán bácsit azon a bizonyos 95-ös, karácsony közeli napon, amikor [6] egy szegény magyar gyereknek vitt biciklit.
- [3.] Annak a [Torgyán által hozott] kerékpárnak aligha akadt párja a rendszerváltás utáni magyar történelemben! [4.] Örült ám a kissrác, [és] el is mondta [ő azt] mindjárt, [hogy ő] miért épp Józsi bácsitól kért [olyan] ajándékot, amire [az ő] szüleinek nem telik.
- [5.] Hát azért [kért ő Józsi bácsitól kerékpárt], mert [ő] sokat látta [őt] a tévé-
- [6.] Persze talán szimpatikus is lehet neki Torgyán bácsi, mert, teszem azt, a tévémaci szintúgy gyakran fölbukkan a televízióban, [de, ám] tőle mégse kívánt semmit a kisfiú.
- [7.] Hanem Torgyán doktor szemrehányást is kapott, ugyanazon faluból, egy sokgyermekes anyától: [hogy] nekik miért nem hozott [ő] semmit, pedig ők is szegények.
- [8.] [mi] Emlékezhetünk régről és nemrégről is [arra], újra megszemlélhetvén az egykori jótékony tudósítást a tévében, [hogy] föltalálta magát a legnagyobb kisgazda.
- [9.] Torgyán bácsi saját fényképét kezdte osztogatni a nem kalkulált lurkóknak.
- [10.] Azóta nyilván ő a fény az éjszakában.

Kétféle módon mehet végbe a tudatban a hiány kiegészítése: egyrészt a mondatokat hiánypótlással önállóvá formáljuk, ilyenkor a szövegalkotással ellentétes műveletet hajtunk végre: a mondatokat dekontextualizáljuk (megfosztjuk szövegkörnyezetüktől), másrészt úgy is, hogy a szövegmondatok kapcsolódását kötőszók pótlásával tesszük explicitté. A konstrukcionálisan elliptikus mondatok kiegészítése a rendszermondatok típusában történt meg, hiszen a szövegmondatok kommunikatíve így is teljesek a szövegbe ágyazottságuk miatt. Viszont a szövegmondatok közötti tartalmi-logikai kapcsolás hiányából fakadó "űr" a szövegmondatokban tölthető be, illetve még pontosabban ott explikálható. Ezáltal szembeállíthatók a szöveg- és a rendszermondatok, visszakövetkeztethetünk a virtuális teljes szerkezetű rendszermondatokra, amelyekből a jelfölösleg a szövegmondatban törlődik, másrészt a korreferenciát adó Ø elemek is explikálhatók.

Ebben a szövegben kevés kiegészítést kellett alkalmazni. Ez minden esetben grammatikatudásunk alapján, illetve a szövegképzés általános elveinek ismeretében ment végbe. Nem látszott szükségesnek a névmásoknak a rendszermondatban névszóvá vagy névszói szerkezetté transzformálása, ugyanis ebben a mondattípusban is vannak névmások, nyilván "üresek", amelyek a szövegmondatban tartalmassá válva (Faluvégi–Keszler–Laczkó–Lengyel–Rácz 1994, 110) tartalmilag feltöltődnek (M. Korchmáros 1975–1976, 331–360). Az ilyen típusú hiány pótlása szövegmondaton belüli Ø anafora helyébe tett névmással végezhető el. Az [1.] és [2.] rendszermondatban a lélektani alany pótlása fakultatív lehet. A 3. rendszermondatban az annak anaforikus névmás jelentésének a pontosítása többféleképpen is végbemehet: a [Torgyán által hozott] vagy [az említett]. Az egész glosszában a legnagyobb hiányzó szövegdarabot az 5. szövegmondatban kellett pótolni, de ez teljes egyértelműséggel beilleszthető volt.

Második lépésben a korreferens elemek számbavétele szükséges:

- [0.] Kerékpártelnök [I₁, II₁]
- [1.] Időnként nem árt visszarévedni [III $_1$] szívet melengető pillanatokra.
- [2.] Például jó volt a képernyő [IV₁] segedelmével ismét [V₁] észlelni [VI₁] Torgyán bácsit [II₂] azon a bizonyos 95-ös, karácsony közeli napon, amikor egy szegény [VII₁] magyar gyereknek [VIII₁] vitt [IX₁] [Ø = II₃] biciklit [I₂].
- [3.] Annak [II4] a kerékpárnak [I3] aligha akadt párja a rendszerváltás utáni magyar történelemben!
- [4.] Örült ám a kissrác [VIII₂], el is mondta [\emptyset = VIII₃] mindjárt, [\emptyset = VIII₃] miért épp Józsi bácsitól [II₅] kért [X₁] ajándékot [I₄], amire [I₅] [\emptyset = VIII₅] szüleinek nem telik [VII₂].
- [5.] Hát azért $[\emptyset = VIII_6]$ $[\emptyset = I_6]$ $[\emptyset = X_2]$ $[\emptyset = II_5]$, mert sokat $[\emptyset = VIII_7]$ látta $[VI_2]$ $[\emptyset = II_7]$ a tévében... $[IV_2]$
- [6.] Persze talán szimpatikus is lehet neki [VIII₈] Torgyán bácsi [II₈], mert, teszem azt, a tévémaci [IV₃] szintúgy gyakran fölbukkan a televízióban [IV₄], tőle mégse kívánt [X₃] semmit [I₇] a kisfiú. [VIII₉]

- [7.] Hanem Torgyán doktor [II₉] szemrehányást is kapott, ugyanazon faluból, egy sokgyermekes [VIII₁₀] anyától: nekik miért nem hozott [IX₂] $\emptyset = II_{10}$] semmit [I₈], pedig ők is szegények. [VI3]
- [8.] Föltalálta magát a Legnagyobb kisgazda [II11], emlékezhetünk [III2] régről és nemrégről is, újra $[V_2]$ megszemlélhetvén $[VI_3]$ az egykori jótékony tudósítást a tévében.
- [9.] Torgyán bácsi [II₁₂] saját [II₁₃] fényképét [XI₁ = I₉] kezdte osztogatni [IX₃] a nem kalkulált lurkóknak. [VIII9]
- [10.] Azóta nyilván ő [II₁₄] a fény [XI₂] az éjszakában.

Ennek alapján a szöveg korreferáló elemeit: az antecedenst és a vele korreferens elemeket számba lehet venni.

Értelmezésem szerint – mint a táblázatból is látszik – a korreferenciának szűkebb és tágabb értelemben vett fajtái lehetségesek, előbbibe a szó szerinti azonosság (Torgyán bácsi) és a referenciális azonosságon alapuló szóváltoztatás (Torgyán bácsi = Torgyán doktor = a legnagyobb kisgazda; kért = kívánt) tartozik, az utóbbiba az azonos jelentésmezőbe tartozás alapján a hipo- és hiperonimák (bicikli, ajándék), az asszociatív úton kapcsolódók (fénykép, fény), illetve a pragmatikai jellegű kapcsolat révén összetartozók (biciklit, semmit, fényképet). A nem nyelvi, nem szemantikai, hanem nyelven kívüli, pragmatikailag jellemezhető kapocs nyújtja bár a legszélesebb mezőn belüli összefüggést, mégis ugyanolyan szoros köteléket biztosít, mint a grammatikai-jelentéstani. - Ezzel egyező Károly (1995, 811) és Papp (1991, 775) álláspontja. Eltérő viszont Petőfi S. Jánosé, aki csak a verbális megjelenési formájában különbözőt, de a szövegvilágnak ugyanarra a tárgyára vonatkozót tekinti korreferensnek (1997e, 19).

Az igei személyragokat nem számítottam korreferáló elemnek, mert ilyen esetben a Ø alany korreferál, az igei állítmány az egyeztetéssel csak utal az alany számára, személyére.

Korreferencia-index	Antecedens szó	Mondatsorszám	Korreferens szó	Mondatsorszám
I.	kerékpártelnök	0.	biciklit	2.
			kerékpárnak	3.
			ajándékot	4.
			amire	4.
			Ø névmás tárgy szerepében	5.
			semmit	6.
			semmit	7.
II.	kerék pártelnök	0.	Torgyán bácsit	2.
			Ø névmás alany szerepében	2.
			annak = a Torgyán által hozott	3.
			Józsi bácsitól	4.
			Ø névmás határozóként	5.
			Ø névmás tárgy szerepében	5.
			Torgyán bácsi	6.
			Torgyán doktor Ø névmás alany szerepében	7.
			a legnagyobb kisgazda	8.
			Torgyán bácsi	9.
			saját	9.
			ő	10.
III.	visszarévedni	1.	emlékezhetünk	8.
IV.	képernyő	2.	tévében	5.
			tévémaci televízióban	6.
			tévében	8.
v.	ismét	2.	újra	8.
VI.	észlelni	2.	látta	5.
			megszemlélhetvén	8.
VII.	szegény	2.	nem telik	4.
			szegények	7.
VIII.	egy gyereknek	2.	kissrác Ø névmás alany szerepében (2), Ø névmás birtokos jelző funkcióban	4.
			Ø névmás alanyi szerepben (2)	5.
			neki, kisfiú	6.
			sokgyermekes	7.
			lurkóknak	9.
IX.	vitt	2.	hozott	7.
			osztogatni	9.
X.	kért	4.	Ø kért	5.
			kívánt	6.
XI.	fényképét	9.	fény	10.

Mondat- sor- szám Kor- referencia- index	0.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
I.	kerékpárt- elnök		biciklit	kerékpárnak	ajándékot amire	Ø azt	semmit	semmit		fényképét	
П.	kerékpárt- elnök		Torgyán bácsit Ø ő	annak	Józsi bácsitól	Ø tőle, Ø őt	Torgyán bácsi	Torgyán dok- tor Ø ő	a legnagyobb kisgazda	Torgyán bácsi, saját	ő
III.		vissza- révedni							emlékezhetünk		
IV.			képernyő			tévében	tévémaci televízióban		tévében		
V.			ismét						újra		
VI.			észlelni			látta			megszemlélhet- vén		
VII.			szegény		nem telik			szegények			
VIII.			gyereknek		kissrác Ø ő (2) Ø az ő	Ø ő (2)	neki kisfiú	sokgyermekes nekik		lurkóknak	
IX.			vitt					hozott		osztogatni	
X.					kért	kívánt	Ø kívánt				
XI.										fényképét	fény

A korreferenciális összefüggések előbbi "térképéről" leolvasható: hol lépnek be új jelentéssíkok: új korreferencialáncok a szövegstruktúrába.

A korreferenciatípusok a következőképpen oszlanak meg ebben a glosszában:

Korr	eferens lexéma	1	Korreferens	Névmási	Ø névmási
Korreferencia- index	Változatlan	Változó lexéma anaforiku elemmel		anafora	anafora
I.	-	3	1	3	1
II.	3	4	-	3	4
III.	-	2	-	-	-
IV.	2	3	-	-	-
V.	-	2	-	-	-
VI.	-	3	-		-
VII.	2	1	-	-	-
VIII.	-	5	-	1	5
IX.	-	2	-	-	-
X.	-	2	_	-	-
XI.	-	2	_	_	-

Az explikált korreferáló elemek **szófaja:** főnév 17, névmás 6, ige 5, igenév 2, melléknév 2, határozószó 1. A névmás használata a helyettesítésből fakad, más szófaj esetében az újraemlítési szerep dominál.

A korreferens elemek tömörülése így alakult:

Korreferens elemek abszolút előfordulása	Korreferens elemek relatív gyakorisága, %	A szövegmondatok száma
1	2	1
2	11	3
3	_	-
4	-	_
5	18	2
6	11	1
7	12	1
8	15	1
9	31	2
Összesen: 56	100	11

A korreferáló elemek eloszlása a szöveg feltételezett makroegységei között a következő számszerűséget mutatja:

Szövegegységek	Szövegmondatok	Korreferens elemek abszolút előfordulása	Korreferens elemek relatív gyakorisága, %
Bevezetés	0–1.	3	5
Tárgyalás	2–9.	51	92
Befejezés	10.	2	3

A korreferenciális elemek távolba hatását is célszerű nyomon követni:

Távolba ható korreferens lexémák	Összesen	A szövegmondatok sorszáma
Kerékpárt elnök	8	0., 2., 3., 4., 5., 6., 7.
Kerék pártelnök	14	0., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10.
visszarévedni	2	1., 8.
képernyő	5	2., 5., 6., 8.
ismét	2	2., 8.
észlelni	3	2., 5., 8.
szegény	3	2., 4., 7.
gyereknek	11	2., 4., 5., 6.
vitt	3	2., 7., 9.
kért	2	4., 6.
fényképét	2	9., 10.

Mondat-sorszám	Szövegmondatok közötti korreferencia	Szövegmondaton belüli korreferencia
0.	kerék pártelnök ↑	
2.	Torgyán bácsit ↑	← Ø névmás alanyi funkcióban
3.	annak = a Torgyántól kapott	
4.	Józsi bácsitól ↑	
5.	Ø névmás határozó funkcióban	← Ø névmás tárgyi funkcióban
6.	Torgyán bácsi ↑	
7.	Torgyán doktor ↑	← Ø névmás alanyi funkcióban
8.	a legnagyobb kisgazda ↑	
9.	Torgyán bácsi ↑	← saját
10.	6	

Érdemes a szöveg kulcsszavának korreferencialáncát levezetni:

Ebben a korreferencialáncban a főnévi korreferens elemek azonosítása egyrészt pragmatikai ismereteink, másrészt a glossza egészének ismeretében lehetséges. Közös előismeretünk, napjaink politikai valóságának tartozéka annak tudása, hogy Torgyán József a FKgP elnöke, s mint jogászt, megilleti a doktori cím. Általános világtudásunkhoz tartozik az, hogy egy gyerek számára egy felnőtt férfi: bácsi. Az anaforikus névmási utalások azonosító szerepének a felismerése viszont grammatikaismeretünkből fakad.

Mivel a Torgyánra referáló nyelvi elemeknek a referenciaazonossága fennáll, ezért elvi felcserélhetőségük szemantikai, sőt pragmatikai alapon elképzelhető, de ha ez megtörténne, éppen ennek a glosszának a sajátos stílusneme változnék meg: az újságíró hűvös kívül állását, objektivitását jelezné, ha például a variánsok helyébe mindenütt Torgyán doktor kerülne. Ám ebben a glosszában – műfajából adódóan – szó sincs közömbösségről, az érdektelennek a kívülállásáról, hanem a rendszerváltás óta sok furcsaságot tapasztalt újságíró "felülnézetéből", távolságtartásából fakadóan ironikus hangvételét tapasztalhatjuk.

A szóváltoztatás az igazi tollforgató esetében már nem csak olyan triviális alapkövetelmény teljesítése, hogy ne legyen a szövegben szóismétlés. Sokkal többről van szó: a stiláris adekvátságról. A publicista úgy fogalmaz, hogy mögötte érezzük a gyermek és az asszony szavait is abban a keretben, amelyet az újságíró jelöl ki a maga nézőpontjával: rávilágít a korkülönbségre (Torgyán bácsi), a falusi sokgyerekes asszony vélhető státustiszteletére (Torgyán doktor), mert bár ez a glossza monologikus szöveg, szóhasználata felvillantja egy gyerek és egy asszony nyelvi kódhasználatát a függő idézetnek ható megfogalmazással (Hát azért, mert sokat látta a tévében ... nekik miért nem hozott semmit, pedig ők is szegények). A rejtett idézet (a szabad függő beszéd) jelleget erősíti a kettőspont, amely idézőjel nélkül is jelezheti az idézést. Erre enged következtetni a "felelet" Hát töltelékszóval való indítása, illetve a glossza keretein belül meglévő narratív hangvételhez idomuló szövegmondatot indító Hanem.

A korreferens szavak kiválasztása tehát a glossza műfaj vezérelte stiláris kérdés. Ugyanerre a következtetésre jutunk a következő korreferencialáncok végigkövetésekor is:

Mondat- sorszám	Szövegmondatok közötti korreferencia	Szövegmondaton belüli korreferencia
2.	gyereknek ↑	
4.	kissrác ↑	← Ø névmás alanyi funkcióban (2) N Ø névmás birtokos jelzőként
5.	Ø névmás alanyi funkcióban	
6.	neki ↑	← a kisfiú
7.	sokgyermekes ↑	
9.	lurkóknak	

A gyerek szó az "állandó jelzőnek" ható szegény-nyel együtt vagy anélkül minden szöveghelyzetben felcserélhető lenne a kisfiú, a kissrác szavakkal. Sőt esetleg szabadon lehetne helyettesíteni a jelentés alapvető módosulása nélkül a szövegben nem szereplő szinonimákkal is: kisfiúcska, gyermek. De a publicista a virtuális szinonimasorból nem ok nélkül emeli ki a szegény magyar gyerek azonosítására a kissrác lexémát, és az ÉrtSz. által vulgárisnak tartott formán a kis jelzői összetételi taggal finomít: bizalmas körben használatossá teszi, de ugyanakkor jelzi ezzel a héber eredetű szóval a gyerek életrevalóságát is, míg az asszony gyerekeit a régies, tréfás, kedveskedő lurkó megnevezéssel illetve, azoknak a sokgyermekes családban az állandó "láb alatt levésükre" és pajkosságukra is utalhat.

Lehet, hogy latens disztinkció bújik meg a magyar jelző kitételében a gyerek szó elé, szemben a sokgyermekes anya kifejezés előli elhagyásában.

Végül nézzük a glossza harmadik fontos szavának korreferencialáncát!

Mondat- sorszám	Szövegmondatok közötti korreferencia	Szövegmondaton belüli korreferencia
0.	kerékpárt elnök ↑	
2.	biciklit ↑	
3.	kerékpárnak ↑	
4,	ajándékot	← a kisfiú
5.	↑ Ø névmás tárgyi funkcióban	
6.	↑ semmit	
7.	↑	
8.	semmit ↑	
	fényképét	

fel kell ismernie:

Már az újságcikk címe is jelzi: játékos kedvű, de kellő humorérzékű és ironizáló hajlammal megáldott publicista ragadott tollat, ugyan nem vitriolba mártottat, de iróniáját kibontakozni engedőt. A jó nyelvérzékű tollforgató a *kerékpárt – pártelnök* összetételláncból a szóhatár áthelyezésével alkotott szórejtvényt egy hapax legomenon lexémával: *Kerékpártelnök*. Ebben a szóban nem a *kerékpárt (vivő) pártelnök* szintagmából alkotott jelentéssűrítő összetételt kell látnunk, hanem az ismert nyelvi játék szabályai szerint alkotott szót, amely a valóság groteszk helyzetét ugyancsak groteszk fintorról árulkodó szóösszerántással érzékelteti. Ez a szövegindító szó az összetételi tagok jelentésbeli inkompatibilitásával már eleve jelzi: a játékos szócsinálás mögött az iróniát mint ennek a glosszának stíluskohéziót adó eszközét kell percipiálni. Ha az első szövegmondat befogadásakor az olvasó nem is érzékeli az ironikus felhangot, a későbbiekben éppen a stílussal korreláló pragmatikai természetű lexémakorreferenciák kapcsán

ajándékot kerékpárt semmit fényképet.

A glosszaíró nyilvánvalóan ironizál akkor is, amikor tulajdonnévvel megnevezés helyett jelzős szintagmával azonosít: *Föltalálta magát a legnagyobb kisgazda*. A Független Kisgazda Párt elnöke hivatalos és egyben közömbös titulus helyébe lépő jelzős kifejezés *nagy-kis* paradoxonának iróniája kisugárzik az egész mondatra, többféle jelentést implikálva: a tisztségre utalás mellett a szóellentét mögött ellentmondást is sejtetve.

Ezek hatására már átértékelődik a befogadóban a kezdő sorok pozitív előjele (visszarévedni szívet melengető pillanatokra), és az egész szöveg ismeretében alakul ki bennünk az az olvasat, amely átértékeli az "értékeket". A glossza részleteket ki nem dolgozó, de néhány fontos gondolatot felvető jellegével összhangban sok irányban ható iróniával csipkedi meg az újságíró mind a kisfút, mind Torgyán Józsefet. De megfricskázza a médiát is, mindenhatóságát sejtetve szavaival. A 'segítségével' értelmű régies, biblikus, vallásos nyelvbe illő képernyő segedelmével kifejezéssel az Isten mindenhatóságára utaló Isten segedelmével szókapcsolatot asszociáltatja bennünk. Az emlékezhetünk régről, és nemrégről is, újra megszemlélhetvén (ti. 'a tévé engedte, hogy megszemléljük') az egykori jótékony tudósítást a tévében mondatrészlettel a tévének az információ terjesztésével való élését vagy visszaélését is sugallja. De egy oldalvágást ad latensen a rendszerváltás utáni korszak sok furcsaságnak teret nyitó légkörének is.

Az ironikus olvasat ráébreszt: a glossza minden mondata át van itatva vele, természetesen az irónia stiláris eszközökben való kitapinthatatlanságával, de mégis úgy, ahogy a szöveg utolsó mondatának allúzióra, méghozzá egy giccses táncdal mondatára (*Te vagy a fény az éjszakában.*) rájátszó metaforája olvastatja a szöveget, amelyben a stilisztikumot a korreferenciális elemek kiválasztása adja.

III. Komplex szövegtani elemzés

III/I. Egymondatos vers szövegtani vizsgálata

0. A szövegtan alapkérdése: mi tekinthető szövegnek, mi nem. A textualitás jellemzői alapján célszerű ennek a megállapítása, hiszen az a közkeletű leegyszerűsítő meghatározás, amely szerint a szöveg a mondatnál nagyobb kommunikációs egység, pontatlan és félrevezető. Ha ez igaz lenne, akkor Radnóti Miklós Éjszaka című versét nem lehetne szövegnek tekinteni. Holott ez a költemény a textualitás minden kritériumának megfelel, tehát szöveg, ráadásul jó, sőt művészi szöveg. Ezt analitikus-kreatív elemzés igyekszik bizonyítani. Nézzük a művet!

[0.] Éiszaka

[1.] Alszik a szív, [2.] és alszik a szívben az aggodalom,

[3.] alszik a pókháló közelében a légy a falon;

[4.] csönd van a házban, [5.] az éber egér se kapargál,

[6.] alszik a kert, a faág, [7.] a fatörzsben a harkály,

[8.] kasban a méh, [9.] rózsában a rózsabogár,

[10.] alszik a pergő búzaszemekben a nyár;

[11.] alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;

[12.] fölkel az ősz [13.] és lopni lopakszik az éjben.

(Noha a Parnasszus-kiadásban fölkél szerepel, de a daktilikus verselés valószínűsítése miatt a hibásnak vélt alakot fölkel formában közlöm. Így jár el Szuromi Lajos is A szimultán verselés című könyvében: 310-311.)

1. Miért szöveg?

Mert eleget tesz az alapvető kommunikációs funkcióknak: tájékoztat (alszik a pókháló közelében a légy a falon stb.), kifejezi a szubjektum reflexióit (hideg érem az égen stb.), és ezzel nyilván ambivalens módon hatással van az olvasóra: a nyári éjszaka háborítatlan csöndje megnyugtat, de ugyanakkor az ősz előérzete szorongást ébreszt. Ezenkívül koherens szöveg is ez a költemény, mivel a tematikai azonosság és ezenkívül többféle szövegösszetartó erő megléte is érzékelhető benne, illetve tartalmilag a teljesség, kompozicionális szempontból pedig a lezártság érzetét kelti a befogadóban.

A vers tehát tájékoztat azzal, hogy a külvilág: a környezet számos apró elemét (ház, pókháló, légy, egér, kert, faág, harkály, méh, rózsabogár, búzaszemek, hold) és az évszak jellemzőit (alszik ... a nyár, fölkel az ősz) aprólékosan felsorakoztatja. Ezt nem expresszív, egymásra dobált szavak sorával éri el, hanem a szövegösszetartó erő kimutatható közöttük. A szemantikai összefüggést több tényező is biztosítja. Az egyik legfontosabb szövegszervező elem a vers tartalmi fókuszában álló kulcsszó (alszik) hatszori ismétlése. Másik a belső jelentésbeli összefüggésből adódó izotopikus folytonosság, amelyet a nominatív láncok struktúrája erősít: egyrészt azzal, hogy az első mondategység névszója (szív) izotópláncot indítva a másodikban megismétlődik, másrészt azáltal, hogy az egymást tartalmilag felidéző fogalmak egybetartozása, egymásra rétegződése jelentésbeli kapocs (pókháló – falon, faág – fatörzsben – harkály, kasban a méh, rózsában a rózsabogár). Így jön létre a költemény szemantikai szerkezetének vertikális tagolása. A fatörzsben a harkály, a kasban a méh, a rózsában a rózsabogár három önálló mondategységnek számít, mert a (beleértett) igei állítmánynak két mondatszintű bővítménye van.

Sajátos az, hogy erre a versre szintaktikai szövegösszetartó erő megléte kevéssé jellemző.

A szöveg pragmatikai természetű összefüggősége mutatható ki abban, hogy a szövegvilág elemei a világra vonatkozó ismereteinknek, a közöttük levő kapcsolatoknak megfelelnek (fatörzsben a harkály, rózsában a rózsabogár stb.), vagyis a való világ egy részletének nyelvi-szemantikai megjelenítését adják a szövegvilágban. Az évszakokhoz fűződő mindennapi képzeteinknek és a több évezredes művészeti hagyománynak megfelelően a nyár és az ősz a szokásos szimbolikus értelemnek megfeleltethető.

2. Miért jó szöveg?

Mert a textuális kohézió megléte jól érzékelhető benne. Ez szövegtani értelemben közhely. Nézzük ennek a gyakorlati megvalósulását! A cím témamegjelölő, mert megjelöli a tárgyat, némileg előlegezi a tartalmat, de rövidsége miatt címke jellegű is. Az indító mondattal összhangban (Alszik a szív) a nyugalmat, a pihenést, a csöndet sugallja, ezt erősíti az alszik ige jelentéstartalma, és ennek hatását megsokszorozza hatszori ismétlése.

A környezetbemutatást szolgáló referenciális funkciónak megfelelően a tájelemek megnevezésére egyjelentésű szavak szolgálnak (fatörzs, harkály), és ráadásul ezek jelentésbeli összetartozása egyértelmű.

A versre a szemantikai kapcsolódások sajátos módjai jellemzők:

- korreferencia mindegyik szövegmondategység között, amelyikben az alszik szerepel vagy odaérthető;
- az egészről a részre való rátérés, vagyis a generikus főnévről a specifikusra (kert faág);
- a részről az egészre, vagyis a hiponimáról a hiperonimára (fal ház);
- mellérendelt fogalmak (egér harkály méh rózsabogár; fatörzs faág; nyár ősz);
- a táguló horizont érzékeltetése: a belső felől kiinduló és a kozmikus távlatokig jutó versszerkesztés (sziv - ház - kert - ég);
- antonim jelentések (alszik fölkél; nyár ősz; láng hideg);
- hasonlósági viszony (hold érem);
- a mozaikképek összefüggését biztosító azonos szövegidő (jelen);
- a külső és a belső összefűzése (fatörzsben a harkály, kasban a méh, rózsában a rózsabo-
- az asszociatív úton felidéződő fogalmak (kas méh, szív aggodalom, ház egér, faág harkály).

A mondategységek tömbösödése a jelentés síkján tagolja a verset. Ennek jól látható jele az, hogy ennek az egymondatos rövid versnek is hat szemantikai tömbje különíthető el. Ezek a következő névszók köré rendeződnek:

- 1. szív.
- 2. ház.
- 3. kert.
- 4. nvár.
- 5. hold.
- 6. ősz.

Mégsem feszíti szét ez a tematikai gazdagság a 8 soros vers egységét, már csak azért sem, mert ez a hat szegmentum két nagyobb részbe sorolható az alapvető szemantikai jegyek alapján:

> I. nyár: 1-4. II. ősz: 5-6.

De végül is ez a vers egyetlen, szemantikailag önálló mondategészből áll, jelezve ezzel is egyedüli témakörét: az éjszakát és az éjszakáról rajzolt kép egységes voltát, amelybe egyaránt belefér a háborítatlan nyugalom, de a félelmet keltő rossz előérzet (a halál?) is.

A tartalmi-logikai viszony nyelvileg csak kétszer van jelölve (Alszik a szív, és alszik a szívben az aggodalom ... fölkel az ősz, és lopni lopakszik az éjben.), hét esetben viszont az aszindetonos mondatkötés latens módon többféle grammatikai viszonyt rejt magában, ezért a befogadó többféleképpen tudja a hiány megszüntetésével az implicit kapcsolatot megfejteni:

> - alszik a pókháló közelében a légy a falon, [ezért, tehát vagy és] csönd van a házban, [még, sőt vagy hiszen] az éber egér se kapargál; [de, azonban vagy és] fölkel az ősz.

Legtöbbször egyszerű kapcsolatos mellérendeléssé tehetők a mondategységek a hiány pótlásával: a szövegbe illő kötőszóval. A befogadó számára nem jelent megértési gondot a kellő kötőszó megtalálása, de mindenképp elgondolkodtató számára a rejtett, laza lineáris konnexitás felfeitése.

A mellérendelő tagmondatok grammatikai formáját a vers kulcsszava, az alszik ige határozza meg a kötelező (alany) és a szabad bővítményeivel (helyhatározó), amelyekben a kulcsmorfémaként ismétlődő inessivusi (-ban, -ben) rag tér vissza az azonos felépítettségű szintagmákban. S noha ez hanghatásában monotonitást okoz redundáns volta miatt, mégis entropikus elem, hiszen állandó, ritmikus visszatérésének feltűnően nagy szerepe van a ritmuskeltésben.

A grammatikai összetartó erők jele a mondatrészek egybevágóságát mutató szórend is:

A + Aalszik a szív, alszik a kert. $A + H_h + A$ alszik a szívben az aggodalom alszik ... közelében a légy alszik ... a fatörzsben a harkály [alszik] kasban a méh [alszik] rózsában a rózsabogár alszik ... a búzaszemekben a nyár alszik a holdban a láng.

A határozott névelő többnyire kontextuális okok miatt nagyobb szövegösszefüggésbe kapcsol. Ebben a műben kizárólag határozott névelő szerepel, amely viszont inkább referenciális vonatkozású, hiszen szövegelőzmény nélkül az előismereteinkből tudott, nyelven kívüli világra utal.

Sajátosan alakul a költemény téma-réma kapcsolódásának rendszere:

\mathbf{R}_1	Alszik a szív,
T ₁ -R ₂	alszik a szívben az aggodalom,
$T_1 - R_3$	alszik a pókháló közelében a légy a falon;
R ₄	csönd van a házban,
R_5	az éber egér se kapargál,
T ₁ -R ₆	alszik a kert, a faág,
$(T_1)-R_7$	a fatörzsben a harkály,
$(T_1)-R_8$	kasban a méh,
$(T_1)-R_9$	rózsában a rózsabogár,
T ₁ -R ₁₀	alszik a pergő búzaszemekben a nyár;
T ₁ -R ₁₁	alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;
R ₁₂	fölkel az ősz,
T ₂ -R ₁₃	és lopni lopakszik az éjben.

Nyilvánvaló az aktuális mondattagolás ágrajzából, hogy az állandóan változó réma mellett a téma alig módosul.

3. Miért művészi szöveg?

A vers egyik legfeltűnőbb és leghatásosabb szövegszervező eszköze a gondolatritmus: az alszik igék sora a tagmondatok élén mint előismétlés erőteljesen tagolja a szöveget, és feltűnően kiemeli a felsorolás jellegét, ritmusérzetet keltve. Ugyanakkor az alszik igei metafora egyaránt megszemélyesít fogalmat (aggodalom, nyár) és élettelen dolgot (láng). Nyilván tudatos az alszik sokszori változatlan megismétlése a szinonimákkal történő felcserélés helyett (vö. József Attila: Altató: alszik, aluszik, elalszik, szundít, szendereg, szunnyadozik). A hangulati váltást tehát nem a rokon értelmű megfelelők használata adja, hanem az alszik-hoz kapcsolódó alanyok jelentéstartalma, a felidézett jelentések egymásutánisága, az élők és élettelenek társítása:

alszik

légy szív harkály aggodalom faág kert

méh nyár rózsabogár láng

Az Alszik a szív indítás az életműködéshez legszükségesebb szervünk "alvásával" a pihenésen kívül az örök nyugalom képét is festi. A második mondategységgel (alszik a szívben az aggodalom) a jelentésmező szűkítése következik be, hiszen átvitt értelemben a lélek békéjét, megnyugvását jelenti. Majd ezután hirtelen váltással a környezet mikrohangulata elevenítődik fel: alszik a pókháló közelében a légy a falon. Ez a kép kiteljesedik a következő montázzsal: az alvás következményének bemutatásával (csönd van a házban) és negatív környezetfestéssel (az éber egér se kapargál). A költő a továbbiakban a természeti kép további részletezésével igazolja a zajtalanságot, mozdulatlanságot (alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály, kasban a méh, rózsában a rózsabogár). Nyilvánvalóan a montázstechnikának megfelelően az apró képek összképpé, versegésszé állnak össze. Ezek mind a nyugalmat árasztják. Ennek az állóképnek a festésére nem nominális stílus szolgál, hanem a stabilitást, mozgás- és cselekvésképtelenséget, állapotot kifejező alszik ige, amely változatlan sokszori visszatérésével a mikroképek közötti párhuzamosságot sugallja. A vers utolsó két sora viszont éles kontrasztot alkot az előzőekkel: míg a nyár fogalmához a versben természetesen kötődik a melegség és a zajnélküliség érzése, addig az őszhöz a hideg, a fémes szín és a mozgás keltette apró zavaró neszek, zajok társulnak.

A költemény összefüggőségét nagyrészt a műfajtól függő struktúrája határozza meg. A Radnóti-vers epigramma műfaja szigorúan megszabott, szabályos szerkezetet feltételez: az első rész az érdeklődést felkeltő expozíció, ezzel élesen ellentétes a második egység a meglepő konklúzióval, így jön létre a hosszabb első és a rövidebb zárórész tartalmi egyensúlya. Az alkotás hatásossága éppen a kettő között feszülő ellentétnek köszönhető. Ezt szokásos módon tartalmi kontraszt fejezi ki (alszik a pergő búzaszemekben a nyár... fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben) valószínűsíthető grammatikai ellentéttel: [de]. Ezt magának az alszik és a fölkel igének az alkalmi ellentétbe állítása is hangsúlyozza. Ehhez társul az ábrázolási mód különbsége is: az objektív környezetfestés intellektuális bemutatását a szemantikai hiány miatt balladai homályra emlékeztető sejtetés követi. Az éjszaka és a nyár megnyugtató festése után szemantikai ugrással az ősz nyugtalanító képe következik.

Ebben a szemantikai szempontból alapvetően homogénnek tűnő szövegben több szó többjelentésű. Ezek hierarchikusan egymásra rétegzett jelentése szimultán módon hat: a szívnek a 'testrész' és a 'lélek', az ősznek az 'évszak', a 'pusztulás', a 'halál árnyéka', a nyárnak az 'évszak', a 'virágzás', az 'élet dele' szándékolt poliszémiája éppen többizotópiásságával forrása a költőiségnek. Ezenkívül bár optikai csalódásból fakadó hasonlóság szüli a hold metaforáját, mégis szemantikai összeférhetetlenség bújik meg a gömb alakú égitestnek és egy lapos érmének az azonosítása között, és ugyanakkor a hold és az érem hideg, fémes színe összeköti a hasonlósági alapon létrehozott metafora azonosított és azonosító elemét.

Az epigramma műfaj egy "lélegzetnyi" hosszúságával adekvát ez a többszörösen összetett mondat, amely a művészi körmondatokra emlékeztető felépítettségű és valószínűsíthetően 13 mellérendelő mondatból álló struktúra (a hideg érem az égen kifejezés csak értelmező jelző-

nek fogható fel, mert az égen határozó szerkezettagként van alárendelve a hideg éremnek), azaz 13 mondategységből mint legkisebb mikroszerkezeti egységből lineárisan épül egymásra. Ezek relatív függetlensége abból is kitűnik, hogy bennük egyetlen névmás, egyetlen határozószó sem szerepel, amely utaló funkciójával a kapcsolódást megteremtené. Ám mivel ennek a versnek a klasszikus körmondathoz hasonlóan világos kompozicionális szerkezete tökéletesen megfelel az epigramma rövid, tömör konstrukciójának, lakonikus jellegének a téma részletes kifejtését adó, egyszerű, követhető asszociációkat tartalmazó, azonos típusú mondategységekből felépülő előkészítő szakasszal és az azzal sokszor éles ellentétben álló, meglepő, feszültséget feloldó utószakasszal. Így az epigramma műfaja és a körmondat harmonizálva művészi összhangot teremt.

A költői közlési szándék érvényesülését több akusztikus elem segíti: a csend megnyugtató voltát hatásosan fejezi ki a csönd szó, amely az ajakkerekítéses magánhangzóval színesebb, szebb hangzást ad a szónak. Ezt ráadásul még inkább kiemeli az a hangtani oppozíció, amely a kellemetlen képzettársítást keltő, éles hangokat szuggeráló éber egér kifejezéssel szembeállítja.

Az éjszaka megnyugtató képét sok szövegstilisztikai elem együttese érzékelteti: elsősorban is a pihenést sokszorosan szuggeráló igei metafora: az alszik megszemélyesítés:

> alszik a szív, alszik az aggodalom, alszik a kert, alszik a faág, alszik a nyár, alszik ... a láng.

Ezenkívül az alliteráció miatt kellemes stílushatású két kifejezés: rózsában a rózsabogár; faág, fatörzsben. A daktilikus szimultán metrum ritmikussága, a párosan rímelő asszonáncok mind fontos kísérő zenei elemei a költeménynek.

Az éjszakai kép félelmességét a zárlatban halmozottan több eszköz is egybehangzóan és kifejezően sugallja: az ajakréses magánhangzót tartalmazó szavak egymásutánisága (hideg érem az égen), a rosszat sejtető metaforasor (alszik a holdban a láng, hideg érem az égen; fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben), amelyet még figura etimologica is nyomatékosít (lopni lopakszik). Így lesz szövegszervező erővé a vers stílusa.

A versnek hatásos lezártságot nyújt, és egyben a jól megszerkesztettségét jelzi, hogy a címbeli fogalom: éjszaka a költemény utolsó szavaként patetikus stílusértékű szinonimájában visszatér: éjben.

Radnóti Éjszaka című verse tehát egyetlen mondatos megszerkesztettsége ellenére szöveg, sőt jó, művészi szöveg.

III/II. Részszöveg szövegtani megközelítése

Kosztolányi egyik prózarészlete szolgál több szempontú: szövegszemantikai, -grammatikai, -pragmatikai, -szerkezeti és -stilisztikai elemzésre.

Így hangzik a Kosztolányi-részszöveg:

[1.] A gyermeknek olvasnia kell. [2.] Nem sokat kell olvasnia. [3.] Jót kell olvasnia. [4.] Az ilyen olvasmány táplál. [5.] De az az olvasmány, mely csak kötelesség, butít. [6] Kezébe kell adni a gyermeknek az iskolában az eleven, lélegző remekműveket, nem félig, hanem egészen, s módját kell találni annak, hogy kifejezhesse nemtetszését még a legnagyobb lángelmékkel szemben is. [7.] A kötelező tetszés megöli az ízlést. [8.] Neveljük gyermekeinket szabadságra, vitatkozzunk velük, neveljük őket, ha kell, még neveletlenségre is. [9.] Ne afféle irodalmi szajkók legyenek, akik betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni, hogy egy költő melyik évben, hónapban és napon született, s ki volt az anyai és apai nagybátyja. [10.] Az iskolai irodalmi oktatás egyetlen feladata az, hogy olvasókat neveljen.

(Az olvasó nevelése. In Nyelv és lélek. Budapest, 1990, 431-432.)

Ez Az olvasó nevelése című eszmefuttatásnak részlete, az utolsó bekezdésének nem teljes – hiszen a bevezető mondatot nem tartalmazza -, de hiánytalan, összefüggő, változatlan sorrendű gondolatsora. A bekezdést indító mondat valójában tartalmilag az előzményekhez jobban kötődik (Ez a módszer csak arra alkalmas, hogy minden játékra, zenére, friss észrevételre fogékony fiatalságot elidegenítsen az irodalomtól.), azok hatására jelenti ki Kosztolányi, a gyermeket az irodalomtól elidegenítő módszerrel szembefordulva: A gyermeknek olvasnia kell. Tehát ha így nem is önálló bekezdés, de terjedelmére nézve bekezdésnyi, tartalmát tekintve, mivel mikrotéma jellemzi, bekezdés értékű szövegegység, vagyis részszöveg.

Valójában kizárólag ebből a mondatsorból kiindulva az első mondatról nem lehetséges teljes biztonsággal megállapítani, hogy szövegnek vagy bekezdésnek indító mondata-e, hiszen a gyermeknek szó határozott névelőjéről nem lehet egyértelműen tudni: vajon előbbi említése vagy előismereteinkre támaszkodó általánosító szerepe miatt jogos-e a használata. Ha abból a megfontolásból indulunk ki, hogy a szöveg indító mondata a legteljesebb, mert az adott szöveg minden lényeges tartalmi elemét magában foglalja a fogalmi jelentésű szavaival: a két fő témát a főnévi igenév és a főnév hordozza, és a kettő közötti jelentésbeli összefüggést az ige adja meg, akkor bekezdés-, sőt szövegindító mondatnak is vélhetnénk, holott ez csak egy részszöveg kezdő mondata.

Ennek a bekezdésnyi – mikroszerkezeti – egységnek a szépprózához hasonló módon a strukturáltsága alapvetően kötetlen (szemben az ún. kötött szerkezetű szövegekkel: a hivatalos levéllel, az önéletrajzzal stb.), csupán a bekezdések általános kompozicionális szerveződése jellemzi: tétel, kifejtés és záradék szerint rendeződik el. A tétel - értelmezésem szerint három mondatra bomlik, hiszen kevésbé megkapó szöveg így is hangozhatott volna: A gyermeknek nem sokat, hanem jót kell olvasnia. Ennél egy fokkal már expresszívebb lenne a következő megoldás: A gyermeknek olvasnia kell. Nem sokat. Jót. Ezekhez képest a Kosztolányi-szöveg szóismétlései ellenére – vagy még inkább éppen azért – hatásos. A 4. mondattal indul a kifejtés, amely részkövetkeztetést is tartalmaz (8. mondat). A végkövetkeztetést pedig a zárlatban helyezte el az író.

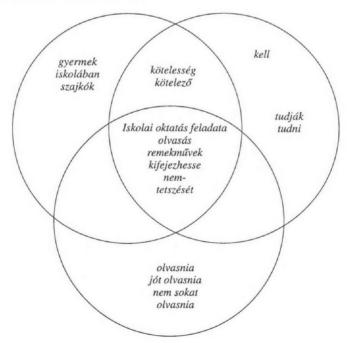
A jelentésbeli egyneműség jele ebben a részszövegben az, hogy az olvasás témához tartozó szavak egymáshoz kapcsolódnak. Az olvas alapszó több képzett formában, más-más szófajjal (olvasnia, olvasmány, olvasó) ugyan, de szemantikai korreferenciát teremt, felidézi ugyanazt a képzetkört: a cselekvés eszközét (olvasmány), módját (olvasnia) és eredményét (olvasó).

Ebben a részszövegben a tematikai azonosságot az indító mondat három fogalmi jelentésű szavának abszolút gyakorisága biztosítja: vagyis ezek kulcsszók. A gyermek alapszó háromszor ismétlődik: kétszer gyermeknek formában, egyszer gyermekeinknek alakban. Bár ez nem

nagy szám, de ezenkívül grammatikai elemek is fenntartják ezt a témát: igei személyragok (kifejezhesse, legyenek, tudják), a főnévi igenév személyragja (olvasnia), a pronominalizáció (velük, őket) és a birtokos személyrag (kezébe, nemtetszését).

A kulcsszók többnyire névszók, de az első mondat harmadik lényeges tartalmi eleme mégsem az, hanem ige: kell, amely viszont mivel 'szükséges' jelentésű, végül is beleilleszkedik a szokásos formákba. A kell különben szövegtől függetlenül szinonimikus viszonyban áll a kötelesség, kötelező szavakkal, ebben a szövegegységben viszont az utóbbiak negatív előjelűek a hozzájuk kapcsolódó fogalmak miatt (csak kötelesség, butít; A kötelező tetszés megöli az ízlést). A kell-hez viszont pozitív tettek kötődnek: kell olvasnia, kezébe kell adni. Mindegyik felszólító erejű: olvasson, adjuk kezébe, módját találjuk. Ez teljesen összhangban van a szöveg pragmatikai jellegével, hiszen a közlés célja cselekvésre késztetés. Ezt bizonyítja a bekezdésnyi szöveg többi igéje, amely mindegyik felszólító módú (neveljük, vitatkozzunk, legyenek, tudják, neveljen). Hogy miért a kell + főnévi igenévi formát választotta Kosztolányi? Valószínűleg a kell adni stb. szintagma személytelen kifejezésmódja alkalmasabb általános érvényű igazságok kimondására, az általános alany kifejezésére, mint a személyragos igealak. Látszatellentmondásnak tűnik az, hogy a többes szám első személyű igealakok kirínak ezek közül a formák közül, mert ezek is (neveljük stb.) általános jelzésként értelmezhetők, ugyanis nem világosan köthető a cselekvés személyhez: mi pedagógusok? mi szülők? mi emberek? Mivel a többes szám első személybe az író Kosztolányi is beleértendő, beleszámítja magát – de mivel ő nem volt gyakorló pedagógus -, nyilván a pedagógusoknál is tágabb értelemben kell felfogni. Tény viszont az, hogy az iskolában, az iskolai oktatás kifejezések mégiscsak kijelölik, leszűkítik az olvasóvá nevelés színterét.

A szöveg három kulcsszava köré rajzolható jelentésmezők metszik egymást, érintkeznek egymással, vannak közös, egymást fedő területeik, vagyis a két-három jelentésmezőbe is beleilleszthetők közös metszetbe kerülnek:

Az olvasmány szó jelentésmezeje poláris ellentéteket kapcsol egybe:

kötelesség iót butít táplál kötelező ízlés remekmű

A részszöveg három pillérszava azáltal, hogy azonos jelentésmezőbe tartozó szavakat szokásos vagy asszociatív módon társít, közös tartalmi jegyek alapján létesülő szemantikai viszonyt, izotópiát teremt:

Az így kimutatható, alapvetően névszókból álló szövegháló a szöveg folytonosságát, egységét teremti meg. Nem véletlenszerűen beszélünk szöveghálózatról, mert ez a képes kifejezés jól érzékelteti, hogy a szöveg elemei hálószerűen egybefonódnak, láncszerűen összekapcsolódnak, és csak az elemzés választja el őket egymástól.

A szöveg első és utolsó névszója: a gyermek és az olvasó. E két szó között feszül a szöveg íve, amely a gyermek olvasóvá nevelésének módjait, eszközeit önti szavakba (nem sokat olvasnia, jót olvasnia, kifejezhesse nemtetszését, neveljük szabadságra, vitatkozzunk, neveljük, neveletlenségre). A központi fogalom mégis az olvasmány szó, amelynek belső struktúrája kirajzolódik az ehhez a szóhoz tartozó fogalmakból.

A szöveg a szemantikai progresszió több fajtájával él:

- a) speciális cselekvésről (olvasnia) tágabb tartalmúra tér át (adni, találni, kifejezhesse, neveljük),
- b) az okról az eredményre (Jót kell olvasnia. Az ilyen olvasmány táplál ... De az az olvasmány mely csak kötelesség, butít.),
 - c) mellérendelt fogalmakat halmoz (eleven, lélegző; évben, hónapban és napon; anyai és apai),
- d) valódi antonim jelentéseket kapcsol össze (neveljük ... neveletlenségre) vagy csak a szövegben ellentétesen használtakat (kell ... kötelesség; kell ... kötelező),
 - e) hasonlósági viszony alapján összetartozókat (gyermekek ... szajkók).

Ebben az egységesnek tetsző részszövegben a többjelentésű szavak (táplál, lélegző remekművek, szajkók) a textus értelmétől elütő jelentéseket is asszociálnak, de a kontextus nyilvánvalóvá teszi az aktuális tartalmat. Szemantikailag összeférhetetlen dolgokat: könyveket lélegzőnek nevez Kosztolányi, illetve metaforát teremt, amikor állattal azonosítja az embert (szajkók).

A szövegegység tematikai gazdagságát, poliszemantikus voltát mutatja az a tény, hogy ennek a rövid bekezdésnek is tömbösödést mutat a szemantikai szerkezete. A globális kohéziót erősítő tételmondat (vagy tételmondatok sora) kategorikus megállapítást tesz a gyermeki olvasás szükségességéről. Az ezt követő kifejtés sokrétű: először a gyermek olvasása irányításának nélkülözhetetlen voltát hangsúlyozza, majd az ízlés fogalmáról tesz általános értékű, lapidáris tömörségű kinyilatkoztatást, amely élesen elkülönülő tömböt képez a bekezdésben azzal, hogy a kötelesség fogalmához kapcsolódva részkövetkeztetést von le (A kötelező tetszés megöli az ízlést.). Jelzi ennek a gondolatnak a különállását a laza lineáris kohézió, a magyarázó kötőszó hiánya. Emiatt azután elő- és utószünettel válik el a bekezdés egészétől, a tartalmi relatív függetlenség, a szemantikai önállóság jeleként. Az ezt követő felszólító módban megfogalmazott tanácsok (neveljük szabadságra, neveljük neveletlenségre) nem kizárólag az olvasási szokásokkal kapcsolatosak, hanem általánosítható nevelési-oktatási elveket foglalnak szavakba. A zárlat pedig már konkrétan a gyermek olvasóvá nevelésében a pedagógusok felelősségét és az irodalmi oktatás feladatát jelöli meg. Ennek hatásosságát az fokozza, hogy a zárlat kirekesztő tartalmú (egyetlen feladata).

Ennek a részszövegnek a szemantikai szerkezete – bár csupán egyszer, az 5. mondat élén van jelölve – a tartalmi-logikai viszonyoknak megfelelően alapvetően mellérendelő. Jelzik ezt a szövegmondatai közé kitehető – valójában a befogadótól oda is értett – kötőszók, vagyis a szöveg felszíni szerkezetében jobbára implicit a kohézió, azaz laza a kapcsolás, de a következő odaérthető kötőszókkal a szöveg explicit viszonyai rekonstruálhatók:

- 2. [de] (elvárástörlő ellentétes)
- 3. [hanem] (megszorító ellentétes)
- 4. [ugyanis]
- 5. De
- 6. [ezért]
- 7. [ugyanis]
- 8. [tehát]
- 9. [hogy]
- 10. [ugyanis vagy tehát].

A 9. mondategész és nem mondategység. Szemantikai önállótlansága és grammatikai elliptikussága nyilvánvaló: a főmondat hiányzik, mert az író formálisan külön mondatban fogalmazta meg a célhatározói mellékmondatot, nyilván ezzel is kiemelve a megcsonkított mondat tartalmi fontosságát. A 10. mondat pedig kétféle értelmezést tesz lehetővé: ugyanis kötéssel magyarázó – az eddig elmondottak értelmezéseként –, tehát kapcsolással következtető viszonyt jelezhet, a végkövetkeztetés levonására, vagyis poliszém tartalmú.

A részszöveg mondatainak kapcsolódása a következő:

$$1. \leftrightarrow 2. \leftrightarrow 3. \leftarrow 4. \leftrightarrow 5. \rightarrow 6. \leftarrow 7. \rightarrow 8. \leftarrow \text{vagy} \rightarrow 10.$$

Az összetett mondatok tagmondatainak jellegét a mondategészen belül betöltött funkció határozza meg. Az 5. mondategészben a kiemelő szerep hangsúlyozására a vonatkozó jellegű kijelölő jelzői mondat (mely csak kötelesség) közbe van ékelve, ezért tudatosan ki van számítva a szórend. A 6. mondategészben a feladatok sorjázásának a kapcsolatos mellérendelés (kezébe kell adni ... módját kell találni) felel meg és a birtokos jelzői alárendelés (hogy kifejezhesse...). A 8. mondatban újból a teendők felsorolása következik célszerűen mellérendelő mondatok láncolásával és egy beékelt, feltételes formájú mellékmondattal (ha kell). A 9. mondategész a relatív főmondatként funkcionáló első tagmondat tartalmát fejti ki jobbára alárendelések láncolatával, a pontosítás, a részletes kifejtés érdekében halmozással (Ne afféle irodalmi szajkók legyenek, akik betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni, hogy egy költő melyik évben, hónapban és napon született, s ki volt az anyai és apai nagybátyja.). A 10. mondat állítmányi mellékmondata a pedagógusi feladat kijelölését van hivatva szolgálni, amelyet a tagmondat végére tett utalószóval emel ki az író.

Köztudott, hogy a határozott névelők a lineáris konnexitásnak fontos (szükséges, de nem elégséges) feltételei. Ebben a bekezdésben egy kivételtől eltekintve csak határozott névelők szerepelnek. Ezek nem a szövegen belül kötnek, hanem az előismeretként feltételezett, nyelven kívüli valósághoz (a gyermeknek, az olvasmány, az iskolában, a legnagyobb lángelmék, az anyai és apai nagybátyja), típusra utalva.

Nézzük ezek után alaposabban a hatásfokozó szövegszerkesztés szemantikai-grammatikai-pragmatikai-stiláris okait!

Az 1. mondat: A gyermeknek olvasnia kell. Ellentmondást nem tűrő határozottsággal tömören szögez le univerzális jellegű igazságot. Amennyiben szövegindításnak gondoljuk, akkor az egész mondatot rémának vehetjük, ha viszont beszerkesztettnek tekintjük ezt a gondolatsort, akkor témára (A gyermeknek) és rémára (olvasnia kell) bontható, és mindkét lényeges elemében közepes erejű hangsúllyal ejtendő az aktuális tagolásnak megfelelő két hanglejtési szakasza. A gyermeknek téma az előző mondat fiatalság szavához kapcsolódik tartalmilag. Ritmuskeltő eszköz a szemantikailag redundánsnak minősülő epifora: kell olvasnia ... kell olvasnia.

A 2. és a 3. mondat a rémát témaként ismétli meg (kell olvasnia), és fenntartja az előbbi témát a főnévi igenév személyragozásával, ez utal ugyanis vissza a gyermeknek részeshatározóra, a lélektani alanyra, és így bár grammatikailag elliptikus a 2. és 3. mondat, de tartalmi hiány nem keletkezik. Sőt a rémából lett téma jelentését új rémákkal szűkítette le Kosztolányi: a 2.-ban mennyiségileg (nem sokat), a 3.-ban minőségileg (jót). A 2. és 3. mondatban a rématéma sorrendjével, azaz szubjektív sorrenddel emocionális mondatot hozott létre. Ez is egyik jele annak, hogy itt - noha szülők és tudósok kérésének engedve fejtette ki az olvasóvá nevelésről a véleményét az író, de - nem a tudományos szövegekre jellemző objektív sorrendű, racionális mondatokban, hanem erről a tudományosan is kezelhető témáról hatásosságra törekvő szépírói eszközök segítségével saját tapasztalatai alapján vallott, azaz az esszé műfajának is függvénye a szórend, az aktuális mondattagolás. A 2. és 3. mondat kötőszó nélkül kapcsolja a lapidáris tömörségű alaptételhez a kiegészítést, a módosítást. A grammatikai hiányt ellentétes kötőszók közbeiktatásával lehetne megszüntetni: A gyermeknek olvasnia kell. [De] Nem sokat kell olvasnia. [Hanem] Jót kell olvasnia.

A kifejtés megint kötőszó nélkül indul: Az ilyen olvasmány táplál. Az előzőkhöz fűző grammatikai kapcsolatot magyarázó viszonyt kifejező kötőszóval lehetne explicitté tenni (ugyanis). A kifejtés első mondatának ilyen mutató névmása anaforikusan az olvasmány odaértett jó melléknévi jelzőjét helyettesíti, miközben ezáltal a 3. mondat rémájából téma lesz, és a jó olvasmány témához többjelentésű ige kapcsolódik rémaként: táplál.

A kifejtő rész második mondata szembeállító szándékkal ellentétes kötőszóval indít: De az az olvasmány, mely csak kötelesség, butít. Ez összetett mondat, ahol a főmondatba ékelődik a jelzői alárendelés, és mint ilyenhez egyetlen téma-réma viszony rendelhető hozzá: a kötelességként kezelt olvasmányhoz mint témához a butít réma kapcsolható. A kataforikus szerepű az utalószó csak mondaton belül kapcsol: a mellékmondat egészére vonatkozik, a mely kötőszó pedig visszafelé utal a szerkezetes alanyra. A mellékmondat csak szavának megszorító értelme a kötelesség szóra terjed ki.

A 6. mondategész, mivel részkövetkeztetést von le, következtető kötőszóval indulhatna: Tehát Kezébe kell adni a gyermeknek az iskolában az eleven, lélegző remekműveket, nem félig, hanem egészen, s módját kell találni annak, hogy kifejezhesse nemtetszését még a legnagyobb lángelmékkel szemben is. A szükségszerűség parancsait megfogalmazó mellérendelő mondatindítások (kell adni, kell találni) a szövegegység első három mondatához tartalmilag jól illeszkednek a kell + főnévi igeneves szerkezet megismétlésével. Mintha a szembeállító mellérendelést kifejező szintagma is a 2. és 3. mondat tartalmi-logikai kapcsolódását idézné. A gyermeknek szó újbóli előfordulása fenntartja a bekezdésnyi szöveg egyik fontos témáját, a szabad bővítményként megjelenő iskolában helyhatározó pedig egyértelműen nevezi meg az olvasóvá nevelés színterét. Az eddig közömbös stílusminősítésű olvasmány szó felértékelve remekmű-ként jön elő. Ehhez logikusan társul a felsőfok (legnagyobb), az okos emberek helyett a lángelmék emlegetése, a fokozás nyelvi érzékeltetése (még), a megszemélyesítő értelmű és értéket jelölő jelzők halmozása (eleven, lélegző).

A 7. mondat szentenciaszerű igazságot jelent ki. Noha ugyanis-sal kapcsolhatnánk az előző mondathoz, mégis axiómaszerűsége miatt – mivel igazsága nemcsak az olvasóvá nevelésre vonatkoztatható - nem célszerű kötőszóval indítani, mert gondolati különállása így feltűnőbb, ugyanakkor a tartalmi kötődés, az ellentétre való építkezés, a nemtetszés (6. mondat) és a kötelező tetszés egymásra "rímelése" így is egyértelmű.

A nevelés fontosságát (hiszen kétszer nyomatékosan ismétli a neveljük igét) és a nevelés módjait (szabadságra, vitatkozzunk) hangoztató 8. mondat, amely levonja az eddigiekből a következtetést – így tehát kötőszóval is bevezethető lenne –, a párhuzamosságot eredményező szóismétlésével (neveljük szabadságra ... neveljük neveletlenségre), egyetlen szintagmán belüli szójátékszerű ellentmondásával és egyben meghökkentő figura etimologicájával (neveljük neveletlenségre) adekvát stiláris kifejezője a tartalomnak. Vagyis a széppróza stiláris jegyei jól érvényesülnek ebben a Kosztolányi-szövegegységben. Ugyanakkor a szoros lineáris konnexitás is megvalósul a gyermekeink szó névmással való helyettesítésével (velük, őket).

A 9. mondatban az "elrettentés" szándéka miatt él Kosztolányi erőteljesen becsmérlő metaforával (szajkók), ellentéttel (betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni), a feleslegesen bemagolt tények részletező sorjázásával (évben, hónapban és napon ... anyai és apai nagybátyja), túlzással (ki volt az anyai és apai nagybátyja). Ennek a mondatnak a mellérendelő szintagmáiban a konnexitást az azonos toldalék megléte is erősíti: évben, hónapban; anyai, apai.

A 10. mondat a végkövetkeztetést kizárólagos megfogalmazással (egyetlen feladata) summázza. Az összegző jelleg a tartalomra vonatkozik, ugyanis a kataforikus utalószó és kötőszó kitételével nem tömörít (az, hogy) az író.

A szemantikai és grammatikai szövegösszetartó erőt együtt érzékelhetjük a jelentéssíkok kimutatásakor.

Látszik az ábrázolásból, hogy az egyes jelentéssíkok az azonosság jelzéséből alakulnak ki egyrészt a szóismétléssel (gyermeknek 2-szer, gyermekeinket; olvasnia 3-szor), másrészt az azonos jelentésmezőbe tartozó, de eltérő szófajú szavakkal (olvasni, olvasmány, olvasó), harmadrészt pedig az anaforikus szerepű névmásokkal (velük, őket), személyragokkal (olvasnia, kezébe, nemtetszését, kifejezhesse, legyenek, tudják).

Ennek a részszövegnek a pragmatikai funkciója nyilvánvaló, mert noha pedagógusi oktatási-nevelési feladatokat fogalmaz meg, mégsem tudományos szöveg, mivel a szerző a tudományos stílus véges és korlátozott szókészlete mellett a standard szókincs köznyelvi fordulatait is felhasználja (betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni), sőt egyedi, egyéni kifejezéseket is alkot (lélegző remekművek, irodalmi szajkók). Valójában a szépírói és a tudományos szöveg között áll ez a műrészlet, hiszen tudományosnak is tekinthető témáról szépírói igényességgel szól, tehát az esszé műfajába illő. A tudományos szöveg objektív tájékoztatást szolgáló szerepének megfelelően Kosztolányi nyelvének világossága, pontosságra törekvése jelentkezik a magyar nyelv grammatikai szabályaihoz igazodásában, de ugyanakkor mégis hiányzik szövegéből sok esetben a szoros lineáris összetartó erő, mivel a mondatok kötőszóelhagyásos mondatkötéssel kapcsolódnak. Természetesen a szövegmondaton belüli konnexitás még így is erőteljesebb, mint a költészetben, hiszen a mutató névmási utalások sok esetben erős kötést biztosítanak (az ilyen olvasmány, de az az olvasmány ... módját találni annak ... afféle irodalmi szajkók ... feladata az, hogy), egy kivételtől eltekintve visszautalással.

Az esszé jellegű szövegtípus jellemzőit ismerhetjük még fel több sajátosságban is: szakmai vonásként a referenciális szerepet érvényre juttató megokolásban, a meggyőzésre, a felvilágosításra törekvésben, a szépirodalmi tendenciát a poétikai funkciót szolgáló kifejező szavak, metaforák, felsorolások, párhuzamok, ellentétek, a figura etimologica és a prózaritmus használatában.

Jelentéssík					Szöveg	Szövegmondat				
	1.	2.	3.	4.	5.	.9	7.	%	9.	10.
ï	gyermeknek (olvasni) a	gyermeknek (olvasni) a (olvasni) a (olvasni) a	(olvasni)a			gyermeknek kezébe kifejezhesse nemtetszését		gyermekeinket	szajkók legye nek akik tudják	
II.	olvasnia	nem sokat [olvasnia]	jót [olvasnia]	olvasmány	olvasmány remekműveknek					olvasókat
Ш	kell	kell			kötelesség	kell	kötelező			
IV.				táplál	butít				tudják úgysem érdemes tudni	
V.						iskolában				iskolai
VI.						kifejezhesse nemtetszését		neveljük neveletlenségre vitatkozzunk		

III/III. Leíró jellegű vers szövegtani elemzése

JÓZSEF ATTILA: FALU

Mint egy tányér krumplipaprikás, lassan gőzölög lusta, langy estében a piros palás, rakás falucska.

Itt is, ott is karcsú füst - remény tünődni, merre szálljon, áll kicsit a kémény küszöbén és int a tájon.

Akácocskát babrál a homály. A fa telt, kicsi keble beléreszket, csöpp sóhaja száll levegő-lepke.

S körülem, míg elfed hallgatag a lágy borongás bokra, ugatások némán hullanak nagy bársonyokra ...

Lámpát gyújtanak az asszonyok. És erőlködve, rángva, égbe röppenne, mint elnyomott lélek, a lángja.

El is lobban mind ... Egy fény a rét. Az anyás hold-világa elé nyújtja kövér tenyerét egy bodza-ága.

Örök boldogság forrása mos egy rekedt, csorba téglát. Smaragd Buddha-szobrok harmatos gyepben a békák.

A vadzab, ki kardot vont elő, fejét mélyen lehajtja. Most a dicsőség és az erő a repedt pajta...

... Benne csend van. Mintha valami elhangzott volna csengve. Fontolni lehet, nem hallani. Nincs, csak a csendje.

S ahogy földerül az értelem, megérti, hogy itt más szó nem eshetett, mint ami dereng: eke és ásó.

Szó, mert velük szólal a paraszt napnak, esőnek, földnek, Szó, mint szóval mondom én el azt gondos időnek.

Szó, mint csecsemőnek a mosoly. Veregetés a lónak. Szó. De tiszta értelmű, komoly tagja a szónak ...

... Hallgatom az álmodó falut. Szorongó álmok szállnak; meg-megrebbentik az elaludt árnyú fűszálat.

Alszanak az egek, a mezők. Ostorok, csizmák, kések. Lombok közt a tiszta, tág közök. S a levélrések.

Alszanak a nyers, nehéz szavú kiszikkadó parasztok. Dombocskán, mint szívükön a bú. ülök. Virrasztok.

Ez a szövegforma a Medvetánc kötetével (1934) azonos, részben eltér a Kerekasztal című folyóiratban megjelenő változattól. A strófák tipográfiai képe ki-be ugratott sorainak keresztrímei szabályosságot mutatnak.

A három pontok egyes versszakok végén és a következők elején a tartalmi egységek elkülönítésére szolgáló írásjelek, a szemantikai-grammatikai törésvonalak, a látszólagos inkoherencia formai jelei, ezenkívül asszociációs jelzések is. Funkciójuk az egész versből kikövetkeztethető. Ez a szövegtagolási mód az első szövegvariánsban (a Kerekasztal 1934. novemberi számában) még nem volt meg.

A vers gondolatjelei vizuálisan is elkülönítik és ugyanakkor egymásra vonatkoztatják az értelmi viszonyokat, sőt gondolati megelőző s követő, tehát a jelentés, a gondolatiság határait kiterjesztő jelek, a metaforikus azonosítások két pólusa közt az oszcillálást szembeszökően és takarékos módon érzékeltetik. Szinte szentanciaszerű tömörítést ér el általuk a költő: füst - remény; csöpp sóhaja száll – levegő-lepke.

A valós világ és a költői én bensőséges kapcsolata tükröződik a szövegvilágban, József Attila szóválasztásában is: a falu, az akácot helyett a kicsinyítést, de kedveskedést is sugalló falucska, akácocskát formában benne van a táj kedvelése. Ezzel emberi léptékűvé válik, sajátos intimitást kap. A monumentálissá növelés helyett az emberi arányokra kicsinyítés (például a kis méretre utaló jelzőben: kicsi keble, csöpp sóhaja) teszi ezt a tájat a mienkké. - A jelenidejűség is egyértelműen érezteti a költői én jelenlétét ebben a világban.

A vers második részének ismeretében a valóságosnak tűnő tájelemek is átértékelődnek: reménytelenséget sejtetnek. A füst eltűnő remény, mivel a "füst" természetrajzához ez az absztrakt fogalommal élő metaforikus kép nem véletlenszerűen köthető, hanem szinte megfordítható ez az azonosítás: a remény - füst, a remény szinte észrevétlenül elszáll. Az erőlködve égő lámpa sem véletlenül hasonlít elnyomott lélekhez, hanem a falusi ember lelki kiszolgáltatottságának élménye miatt.

A vers bizonyos szavai más József Attila-költeményeket is felidéznek. Ezek a József Attila-oeuvre-ben visszatérő motívumok, egymásra utaló képek többletjelentést sugallnak.

A füst motívum az intratextuális kohézió révén eszünkbe juttatja A füst című vers kezdő sorát: Keményderékú gyárbörtön dús füstje ..., illetve igévé képzett formában a Holt vidék első szavát: Füstöl a víz ... Az utolsó idézet igei csonka metaforája képszerűsége miatt is párhuzamba vonható a gőzölög lusta, langy estében a piros palás, rakás falucska kifejezés igei metaforájával.

Az este, az éjszaka képe felidézi bennünk nem egy József Attila-vers riasztó (Külvárosi éj) vagy borzongató (Téli éjszaka) éjszakai képét. Ebben a költeményben azonban nyári melegség árad szét a tájon a hőfokot (langy) és színt (piros) jelző melléknévi jelzőknek köszönhetően. Mindez talán a helyszín különbségéből fakad: a város pereme elidegenítő hatású, a falusi környezet a nagy szegénység ellenére sem "hideg" vidék, de ugyanúgy sejtelmes, mint más József Attila-i nyári este képe (Hazám).

A bársonyokra a József Attilát ismerőt szintén legalább három vers soraira emlékezteti: a Hazám szonettciklus indításában a bársony nesz szinesztéziára; a Levegőt! című vers sajátos összetett szavára: bársony-permeteg; illetve a Favágóban a futnak perceim exmetafora redundanciáját "visszametsző", formálisan helyet, valójában időt jelentő bársonyon határozóra.

A lassúságot, a mozdulatlanságot jelentő békák többször fel-felbukkanó "szereplői" a József Attila-verseknek: Klárisok, Áradat, Egy költőre, Németh Andor, (A harisnyája), (Már régesrég).

Az értelem is elő-előjövő fogalom József Attila költeményeiben: Én túllépek e mai kocsmán, / az értelemig és tovább (Ars poetica); S mint megnyílt értelembe az ige, / alászállok rejtelmeibe! (Óda).

Milyen szövegtípusba illeszthető a Falu című vers? Tájleíró költemény-e ez? Vagy társadalmi kérdésekkel foglalkozó? A tájvers két jól elválasztható típusa a tájkép (Petőfi: A Tisza, Kiskunság) és a táj mint apropó, mint ürügy (Vajda: A vaáli erdőben, Babits: Esti kérdés) az elvont gondolatokhoz. József Attila a kettőt összekapcsolja. A képszerűség konkrétumai felidézik és erősítik a gondolatiságot, a szellem szabad kibontakozása tartalmi többletet kölcsönöz a tárgyi világnak. Ennek a két pólusnak az egymást támogató-átható szövedéke adja a József Attila-versek magas fokú intellektualitását. Ezekben a költeményekben nem kizárólag a költő festői ecsetkezelése érdemel figyelmet, hanem a tájelemek beszédessé válnak: bennük lappang az egész emberi sors. Ráadásul a tájelem olyan hatású, hogy a vers első, tisztán tájleírásnak ható része is utólag átértelmeződik. Ezért fölöttébb nehéz ennek a költeménynek a szokványos műfajokba sorolása. Ez természetesen nemcsak a József Attila-versekre áll, hanem általában jellemző napjainkra a líra- és prózaműfajok megváltozása, újak kifejlődése (pl.: önmegszólító, analizáló verstípus stb.).

József Attila úgy véli, hogy a stílus az írásnak csak taktikája, a stratégiája a szerkezet (vö. ÖM. 3. 223), ezért különös figyelmet érdemel a vers struktúrája, amelynek szövegszervező elve az ellentétezés. Ez teljes összhangban áll a költő felfogásával: "...csak disszonancia által lehetséges alkotás" (vö. ÖM. 3. 277). Az ellentét még abban az esetben is fennáll, ha ez explicit nyelvi eszközökkel nincs jelölve, de kétségtelen, hogy az idilli nyugalmas táj tevékenységre sarkalló gondolatokat rejt, vagy még inkább a csak látszólag békés felszín alatt feszítő gondok lappanganak.

A József Attila-i szövegstruktúra háromféle építkezési módot kapcsol egybe: térbeli és időbeli haladást, illetve fogalmi kibontást. A táj bemutatásának legszokványosabb módja az irodalmi leírásokban a térbeli elemek meghatározott sorrendben (Petőfi: Kiskunság: Alföldi vidékek... Gazdag legelőkön visz az út keresztül... Cserény oldalánál... Itten a lapályon... Szép fövény az alja... Szélén a sötétzöld káka... A vízparton... Amott egy nagy ágas áll... Mellette a gödör... Ott van a délibáb a láthatár szélén... Nagy sokára egy tanya tünedez fel... A zöld búza között... Végre ott a város, Közepén a templom... Szanaszét a város végén a szélmalmok...) és időrendben történő bemutatása (Petőfi: A Tisza: Nyári napnak alkonyúlatánál... Késő éjjel... Pár nap mulva...). József Attila maga is él tájverseiben ezzel a két szerkesztési móddal: a térbelivel (Külvárosi éj: A mellékudvarból... konyhánk... az égen... a város szélinél... a téren... S odébb...) és időbelivel (Külvárosi éj: ...a fény hálóját lassan emeli... konyhánk már homállyal teli... sóhajt az éj), s ugyanakkor nála a táj is átpolitizált: politikai többlettartalommal telítődik (Nyár: A mérges rózsa meghajol - vörös, de karcsú még a nyár.). A tájelemeknek és a politikumnak az össze nem illősége elméletben bizarr lehet, de József Attila gyakorlatában megszokott. A táj és a költői üzenet - jelentős költői alkotásokban soha nem lehet "egymás melletti"! Hogy a hangulat azonosul-e a tájjal (szerelemmel, politikával, gyűlölettel stb.), vagy a táj váltja-e ki a hangulatot - ez nem esztétikai kérdés, hanem a költői egyéniségtől, módszertől függő. De a kettő elválaszthatatlanul, in statu nascendi van együtt.

A Falu című versben is a tájelemek térbeli sorrendisége a tájversekre szokásosan jellemzően jelenik meg, a szűkítés és a tágítás szerkesztési elvére építve: a szövegnyitásban a falu teljes képét láttatja, majd a falucskát "lefényképező" totálkép után a részleteknél áll meg a költői "kamera" (mert az az olvasó érzése, hogy a költő nézőpontja nem változott, csak a láthatatlan kamerát mozgatta, hozta közel a távoli, apró tájelemeket, ezekből alkotva közel képeket): a füstölgő kéményen, az alig mozduló akácfán, a lámpát gyújtó asszonyokon, a fénylő réten, a nagy virágú bodzán, a csorba téglán, a zöld békákon, a vadzabon, a repedt pajtán. Végül a parasztoknak a falu nagytotáljába illesztett képével teszi József Attila kerekre zárttá a költeményt. Közben a kamera mozgását imitáló montázsképek között a "vágás" (például a 2. és a 3., a 3. és a 4. között) grammatikai és szemantikai elemek híján erőteljes. Ezeket tehát csakis az egységes szövegvilág (a falu képe) tartja össze. – Vagyis a konkrét képegészből indítás, a kívülről befelé haladás és a zárlatban újból az egész felvillantása hasonlatos más József Attila-versek térbeli elrendezéséhez. De míg a költői én azokban már az indító képben benne van (A rakodópart alsó kövén ültem..., Az éjjel hazafelé mentem...), addig ebben a versben csak a negyedik strófában jelenik meg a lírai én (S körülem...). Annál hangsúlyosabb viszont a jelenléte a zárórészben, amelyet E/1 személyre utaló igealak nyit és zár (Hallgatom. ... Virrasztok.). – A vers egészét összetartó íven belül sokszoros síkváltás adódik a kint-bent váltásokból: falucska – lámpát gyújtanak – Egy fény a rét. – a repedt pajta... Benne csend van. – Hallgatom az álmodó falut. – Alszanak a nyers, nehéz szavú / kiszikkadó parasztok. – Dombocskán, mint szívükön a bú / ülök. Virrasztok.

Az időbeli haladás az estének az éjszakába fordulását követi: homály, lámpát gyújtanak, hold-világa.

A harmadik elrendezést biztosító szál a szó fogalmának a kibontása, amely nem szervetlenül illeszkedik a szövegbe, hanem a pajta belsejéig vezető képsorba ágyazódik bele. Hatására viszont a térbeliség alapján zárt szerkezeten belül ellentétek feszülnek: a csönd és a szó, a nyugalom és a tevékenység. Az idillt árasztó nyugalmas felszín: a csöndes, békés falu képe a gőzölgő étel képével olvad egybe; a tevékenység viszont a pajtában elhangzott szó-hoz kapcsolódik.

Ez a három szövegszerkezeti szál elkülöníthetősége ellenére is szervesen egybefonódik, a megjelenített tájtól nem választható el a megjelenítés ideje: a falu esti és éjszakai képe, a falu képétől az ott lakók gondjai.

A vers két nagyobb részre tagolható. Az első szerkezeti egység "tiszta" tájbemutatásnak tűnik. A fordulópontot a 8. strófa jelenti a konkrét és elvont összefonódásával. De ezen a két tartalmi egységen belül is elhatárolhatók jelentéstömbök. Ezek jobbára egybeesnek a három ponttal jelzett helyekkel (a 4. és a 12. versszak végén). Ezenkívül a vers középső strófája tekinthető még külön álló szövegegységnek, hiszen nem vonható szervesen az előző három strófához, amely a fény fogalmát egymást követő három strófán keresztül bontja ki, de a három ponttal elválik a következő egységtől is.

A szövegszemantikai elemeket vizsgálva illik az első részre József Attila megállapítása: "csupán tényekben állítja magát" (József Attila Válogatott levelezése. Budapest, 1976, 122), mert a költő a puszta, közlő szerepű tájelemekkel, illetve ezek összefüggésével rajzolja meg a falu képét.

A verset a szemantikai síkváltás tagolja részekre.

A szerkezeti egységeket a jelentésmezők jelölik ki: az első a falu külső képe, a második annak belső világa, gondolatvilága. Ebből fakadóan az első részre a tárgyiasság, a másodikra inkább az intellektualitás a jellemző, elhatárolva a konkrét és az elvont szemantikai síkokat. Ezek azonban nem zárják ki egymást, hanem egybefonódnak. Így például a tárgyi világ dominanciáját mutató első részben a füstnek, a hold fényének látványát absztrakt fogalmak képiesítik (remény; Örök boldogság forrása). A pislákoló lámpafény vizualitását fogalmi szintű hasonlítás világítja meg (mint elnyomott lélek). A pajtát fogalmakkal azonosítja a költő (dicsőség, erő). – Ennek az ellenkezőjét érvényesíti a költemény második részében, ahol elvont fogalomhoz (szó) tárgyias hasonlatot társít: Szó, mint csecsemőnek a mosoly. Veregetés a lónak.

Az első egység, bár az egyéni látványt örökíti meg szubjektív látásmódból fakadó hasonlattal (Mint egy tányér krumplipaprikás, / lassan gőzölög lusta, / langy estében a piros palás, / rakás falucska), ezt mégis implicit módon fejezi ki. Explicit jele is van azonban a költői én jelenlétének a tájban: körülem. A látvány részei viszont a tárgyi világ valóságos elemei.

A második nagy egység kulcsszava a szó, mivel a szemantikai izotópiát a szó lexéma nyolcszori előfordulása teremti meg. Ötször zéró toldalékos alakban, háromszor pedig eltérő ragokkal ismételve (polyptoton) a tőismétlés a jelentéstani oldalt hangsúlyozza: kétszer esetraggal (szónak, szóval) és egyszer igei formában (szólal). Az ezzel ellentétes fogalom: a csend kétszer szerepel. A szó-hoz nem magától értetődően, hanem sajátosan József Attila-i asszociáció révén kapcsolódik a paraszti munka: nála a "felderengő" két szó a paraszti munkaeszközöket jelenti. Ezenkívül az igei (elhangzott, megérti, szó eshetett, mondom), igenévi (hallani, csengve) és névszói (értelem, értelmű) alakok is a szó köré rendeződnek. A pajtában elhangzott szóval a konkrétum síkja után elvontabb a költői kifejezésmód. Az érzések metakommunikációs közléseinek variánsai jelennek meg itt: a paraszt szerszámokkal "beszél", az anya mosollyal, a kocsis veregetéssel.

A második egységet lezáró szerkezeti részt az alvás és az ébrenlét képzetéhez fűződő fogalmak teremtik meg igével (alszanak ↔ hallgatom, ülök, virrasztok), igenévvel (álmodó [nyilov] elaludt) és főnévvel (álmok). Az Alszanak az egek, a mezők. / Ostorok, csizmák, kések. / Lombok közt a tiszta, tág közök. / S a levélrések sorok majdnem mesei hangulatú, andalító, megnyugtató jellegűek az olvasó számára, aki József Attila Altató című versét társítja ezekhez (Alszik a széken a kabát, / szunnyadozik a szakadás.), ugyanakkor mégis felrázó a folytatásban megfogalmazódó ellentét: Alszanak a nyers, nehéz szavú/kiszikkadó parasztok./ Dombocskán, mint szívükön a bú, / ülök. Virrasztok. A zárlatban megvalósuló újabb síkváltással a táj embereihez kapcsoltan (szívükön) a szubjektum erőteljes hangsúlyozása történik meg (ülök, virrasztok).

A szemantikai szövegösszefüggés ebben a költeményben – mivel montázsképekből épül fel – sajátos módon többnyire egy strófán vagy még kisebb egységen belül érvényesül:

- alá- és fölérendeltség révén specifikus (faj) és generikus (nem) fogalmakkal (Akácocs-
- tartalmi ellentéttel: hallgatag ↔ ugatás, hallgatom ↔ alszanak, alszanak ↔ ülök, a lángja. El is lobban... ↔ Egy fény a rét.;
- változatlan ismétléssel: a szó ötször;
- variált ismétléssel: azonos tőből származó szavakkal: álmok álmodó; elaludt alszanak; csend – csendje; szó – szónak, szóval, szólal;
- szinonimákkal: rét mező;
- felsorolással: eke, ásó; ostorok, csizmák, kések;
- halmozással: erőlködve, rángva;
- azonos jelentésmezőbe tartozással: füst kémény; alszanak álmok; kebel sóhaj; lámpa – lángja – lobban; fény – holdvilág;
- ezenkívül a paraszt szó fogalomköréhez szervesen vagy csak asszociatív úton kötődő szavakkal hitelesíti a költő a paraszti élet bemutatását a paraszti ruházattal: csizma; a paraszti eszközökkel: eke, ásó, ostor, kés; a paraszti élet, munka színtereivel: mező, rét, pajta, falu;

- az este jelentésmezejébe egyértelműen beletartozik a homály, a holdvilág és természetszerűleg a lámpagyújtás; az éjszakához a csend és az alvás fogalma magától értetődően asszociálódik;
- fokozással: mély csönd: elfed hallgatag a lágy borongás bokra...; titokzatos, sejtelmes csönd: Benne csend van.; fenyegető csend a hiány miatt: Nincs, csak a csendje;
- képzettársítással: smaragd gyep békák; lomb tág közök levélrések;
- ellipszissel: *Fontolni lehet, nem hallani*. (ti. az elhangzott szót); *Nincs, csak a csendje*. (ti. az elhangzott szó utáni csend).

Ezenkívül a szemantikai hiány teremti meg a kohéziót a költemény egy-két pontján: *El is lobban mind... Egy fény a rét.* Az első mondatban jelzett lámpák kialvásából ugyanis nem következik a második mondat tartalma, hiába jól formált grammatikailag a második megállapítás. A szövegelőzményhez látszólagos ellentmondással csatlakozó mondatnak az értelmét majd a következő versmondat adja meg: *Az anyás hold-világa...*

A versmondatok kötése jellegzetesen József Attila-i, a sűrítés érdekében jobbára aszindetonos, azaz formailag jelöletlen. Csak három esetben fűz a költő az előzményekhez explicit módon tisztán kapcsolatos mellérendelést: S körülem..., És erőlködve..., S ahogy földerül. A vers szövegmondatainak implicit tartalmi-logikai kötései valószínűsíthetően kapcsolatos mellérendelések. Ez a nyelvileg is világosan párhuzamba állított gondolatoknak az adekvát megjelenési módja: Szó, mert ... Szó, mint ... Szó, mint ... Alszanak az egek... Alszanak a nyers. Ettől eltérő kapcsolódási mód csak egy-két helyen feltételezhető odaérthető kötőszóval: ...lassan gőzölög lusta, / langy estében a piros palás, / rakás falucska. [azaz] Itt is, ott is karcsú füst... | Benne csend van. Mintha valami / elhangzott volna csengve. / [ezért, csak] Fontolni lehet, nem hallani. [Ugyanis, mert] Nincs csak a csendje.

A versmondatok közötti szemantikai kötések lazulását, a gondolatok közötti ugrást vagy kihagyást a költő tipográfiai jelekkel, a három pontokkal is jelöli – S körülem, míg elfed hallgatag / a lágy borongás bokra, / ugatások némán hullanak / nagy bársonyokra... / ... Lámpát gyújtanak az asszonyok. | | De tiszta értelmű, komoly / tagja a szónak... / ... Hallgatom az álmodó falut. – és a rejtett, de nyilvánvaló ellentéttel: El is lobban mind... Egy fény a rét. –, illetve a lappangó és inkább csak feltételezhető ellentéttel: Most a dicsőség és az erő / a repedt pajta... / ... Benne csend van.

A szintaktikai kötések – mint ahogy lenni szokott – a lineáris konnexitást teremtik meg. A vers első strófájában a falunak messziről-felülről szemlélt összképe után az itt is, ott is deixisben már a közelség sejlik fel. Az anaforikus szerepű mind általános névmás értelmi egyeztetés miatt az asszonyok által meggyújtott lámpalángokra vonatkozik, és nem az előző mondat egyes számú alanyára.

A névelőknek ebben a műben kevés helyen jut szintaktikai szerep. A cím nem határozott névelősen hangsúlyozza a falu konkrétságát, nem is az egy-gyel a határozatlanságát, hanem ezekkel szemben a névelőtlen formája általánosító jelentést sugall. De az elvontság ellensúlyozásaképpen ugyanannak a fogalomnak az újbóli előfordulásakor határozott névelő előzi meg a falucska szót. – A névelőtlen karcsú füst szintagma után a logikai összefüggésben leli magyarázatát az eddig még nem említett kémény határozott névelője. Vagyis az ugyanabba a jelentéstani mezőbe tartozó szavak kapcsolódásának a jele a névelőhasználat: az egyik szóval korreferens másik már határozott névelős: estében említése miatt a homály, a lámpa miatt a lángja. – A specifikus főnév után az azonosság éreztetése érdekében határozott névelős a generikus főnév: akácocskát – a fa. – A cím megjelölte fogalom szemantikai előfeltevése miatt

határozott névelős már első előfordulásában is több szó: a rét, a mezők (mert nyilvánvaló, hogy a falut ez veszi körül), a paraszt (ugyanis magától értetődő, hogy a földművesek szoktak a faluban élni), az asszonyok (hiszen egyértelmű, hogy ők is laknak a faluban). Hasonlóképpen az előismereteink révén a földünkhöz kapcsolódó egyetlen holdunk természetszerűleg határozott névelős. – A jelzők által meghatározott fogalmak szintén határozott névelősek: a lágy borongás bokra; a tiszta, tág közök. – A metaforikus azonosítás miatti körülhatároltság indokolja egy-két esetben a határozott névelő kitételét: Smaragd Buddha-szobrok ... a békák; a dicsőség és az erő a repedt pajta.

Szövegstilisztikai elemzés igazolhatja, hogy a vers zeneiségét több akusztikus tényező is

biztosítja:

· az asszonánc keresztrímek összecsengése;

a gyakori alliteráció: lusta, langy; kicsit a kémény küszöbén; kicsi keble; levegő-lepke;

borongás bokra; lélek, a lángja; ki kardot; tiszta, tág;

 bizonyos sziszegő hangok dominanciája a szuszogás hangját (Alszanak a nyers, nehéz szavú / kiszikkadó parasztok.) idézi tudatunkba, az affrikátáké azt a mély csöndet, amelyben az apró neszek is észlelhetők (Nincs, csak a csendje); a mássalhangzók kettőzése pedig kombinálódva az l-lekkel és hosszú magánhangzókkal a lelassuló mozgás képzetét sugallja (Hallgatom az álmodó falut. Szorongó álmok szállnak; / meg-megrebbentik az elaludt / árnyú fűszálat);

 a magashangrendűség szembeötlő módon adekvát a sötétség kontrasztját kifejező Egy fény a rét megállapítással; a mélyhangrendűség és a szavak végi összecsengés játékos-

ság képzetét kelti: palás, rakás;

 a deviza, mert ugyannak a hangcsoportnak a többszöri visszatérése felerősíti annak akusztikai erejét (Szó, mert velük szólal a paraszt... Szó, mint szóval).

A falusi tájhoz jól illeszkedik a köznyelvi bele forma helyett a népies belé igekötő (beléreszket).

A csepp-nél színesebb hangzást eredményező csöpp a verssor négy ajakréses magánhangzója után (beléreszket) kellemes. Ennek éppen az ellenkezője érvényesül a költemény egy másik pontján: a csönd helyetti csend tovább mélyíti az ajakréses magánhangzók tömbszerűségében (Benne csend) a negatív előjelű zajtalanságot az emberi beszéd ellentéteként.

Érdemes megállni egy pillanatra József Attila néhány szóválasztásánál. Többnyire a hosszabb formákat kifejezőbbnek tartjuk. Néha azonban épp az ellenkezője, a rövid, a megrövidített alak a figyelemfelkeltő: langyos helyett langy. Egy másik esetben is a rövidített - rag nélküli – alak készteti az olvasót egy pillanatnyi megállásra az értelmezésben, mert a tagmondat egészének nem ismerése miatt ez alanynak tűnik, holott határozó: míg elfed hallgatag(on). Használatát a rímhelyzet magyarázza.

A felnőtt nyelvben ritkán használatosak a kicsinyítő képzők. Ebben a versben alaktani tényezők jelentést támogató szerepét ismerhetjük fel abban a tényben, hogy József Attila falucská-t és akácocská-t említ. Bizonyára a költő gyengéd, együttérző magatartásának jelei ezek a kicsinyítő képzős formák, és ugyanakkor - szemben a nagy távlatokkal - a mi világunkká teszik a környezet dolgait.

A tárgyias-intellektuális stílusnak megfelelően a természeti jelenségek (hold, ég), de főként a tárgyak (eke, ásó, ostor, csizma, kés) és tájelemek (falu, domb, mező, rét, akácocska, fa, kémény vadzab) a gyakori motívumok, de ezekhez nem ritkán elvont fogalmak (homály, boldogság forrása, dicsőség, erő, értelem, szó, bú) is kapcsolódnak.

József Attila képi világától nem idegen a hasonlattal induló verskezdet (Thomas Mann üdvözlése, Mint a mezőn, Mint a motor, Mint a tejút, Tusikának, Tünődő, Ezerfárosznyi végzet stb.). Ez a népi életképelem: Mint egy tányér krumplipaprikás... egyrészt a címhez kapcsol, másrészt hitelesíti a paraszti világot. Ennek a hasonlatnak a találó voltát a hasonlítás kételemű alapja biztosítja: a piros szín és a pára kibocsátása. Az indításban a krumplipaprikás látványához automatikusan implikált asszociáció a piros szín, és ezzel mintegy el is terelődik a figyelem arról, hogy a gőzölög ige lesz egy később következő képhez kötő elem. A gőzölög és a füst ebben a versben a képiségből fakadóan szemantikai kapcsot jelent.

Az indító hasonlatot továbbszőtt képpé fejleszti a költő, hiszen az időhatározó (estében) lusta jelzője melléknévi megszemélyesítő metaforával bővíti a jelentést, miközben erőteljes síkváltás történik egy étel és a háztető között. Sőt a kép még tovább szövődik a következő strófában, és ekkor értjük meg igazán a gőzölgő falu képét, melyre helyénvaló – bár nem kifejtett

magyarázat - a füstölgő kémények látványa.

A füst valódi látványából és az ismert szólásunkból (füstbe ment 'meghiúsult') József Attila újszerű képet formál azáltal, hogy a konkrétat elvonttal azonosító teljes főnévi metaforához (füst – remény) többszörös megszemélyesítést kapcsol (áll, tűnődni, int, karcsú). Így lesz az első strófa melegséget, otthonosságot árasztó, élettel teli képe után a füst a semmibe tűnő, szertefoszló remények szimbóluma, amely a közbevetésszerűen megfogalmazott metaforikus azonosítás miatt feszültségkeltő is.

A tájleírás következő képe montázsszerűen, laza szállal kapcsolódik a szövegelőzményhez. A homály elvont fogalmát teszi érzékletessé a hangulatfestő ige: babrál. A stíluskohézió ebben a versmondatban azáltal válik teljessé, hogy a kis dinamikájú, lassú mozgás egy kicsinyítő képzős szóval megnevezett fára irányul. A fa antropomorf jellegét több egymásba kapcsolódó metafora erősíti: a szemléletességet is fokozó azonosítás főnévi (lombja = keble) és az igei (beléreszket) csonka fajtája, amely végtelenül finom továbbszőtt képpé teljesedik ki. Ráadásul sajátos, többszörös egymásra épülés kiindulópontja a fa sóhaja birtokos szerkezet, hiszen csonka főnévi metaforája egy olyan teljes főnévi metaforává bomlik ki (sóhaj - levegő-lepke), amelyben a szóösszetétel elemei között is metaforikus viszony teremtődik meg (levegő-lepke).

Ezt követően újabb montázsban a végtelenül mély csönd elterebélyesedését van hivatva érzékeltetni egyrészt a borongás bokra hangulatiságot és érzékletességet egyaránt sugalló főnévi csonka metafora, amelyet még tovább színez a szinesztéziára emlékeztető jelzős szintagma (lágy borongás), másrészt a szinesztéziába hajló (ugatások hullanak) predikatív szerkezet, amelynek két bővítménye: a némán és a bársonyokra határozó a költemény egyik legcsodálatosabb képét teremti meg. A zajok szertefoszlásának mesteri képe az ugatások némán hullanak/nagy bársonyokra strófazáró gondolat, amely után éles cezúrával - nem folyamatos szövegmondat – egy újabb részkép következik a lámpát gyújtó asszonyokkal. Azonban a három ponttal történő szétszakítás ellenére sincs igazi törés, hiszen a homály fokozódását sejtető bársonyokra csonka főnévi metafora már akaratlanul a fekete színre is asszociáltat (vö. Babits: Esti kérdés: Midőn az est, e lágyan takaró / fekete, sima bársonytakaró...). A bársony egyszersmind puhát is jelent, vagyis a leereszkedő, csendes falusi estében puhán, visszhangtalanul (némán) tűnik el a kutyaugatás. - A lámpaláng továbbszőtt képpé bomlik ki két megszemélyesítő határozói igenévhez (erőlködve, rángva) és egy igei csonka metaforához (röppen) kapcsolt, hangulatiságot fokozó hasonlat révén (mint elnyomott lélek). A petróleumlámpák kicsi lángjának kontrasztjaként féltőnő holdvilág mindent beborító fénye miatt summáz így a

költő egy azonosító állítmányi, teljes főnévi metaforával: Egy fény a rét. Az egész rétet fényével beborító holdra a hasonlítás alapjául szolgáló képzettársításunk miatt illik a metaforikus melléknévi jelző (anyás). Ehhez a képhez síkváltással kapcsolódik a bodzaág csonka igei (nyújtja) és főnévi (tenyerét) metaforával megszemélyesített képe.

A hetedik versszak egymáshoz lazán kapcsolódó, párhuzamos, miniatűr képeit egységbe a hold fonja: hiszen mind a csorba tégla, mind a zöld békák a holdfénynél válnak figyelemre méltó tájelemmé, illetve kapnak merőben új jelentést: valamiféle pozitív metamorfózison mennek át. Az első apró képben a holdfény elvonttal történő azonosítása (örök boldogság forrása) látszólag "visszakonkretizálódik" a mos igével, valójában ez a megszemélyesítés 'fénnyel áraszt el' jelentésben, tehát átvitten értendő. Az ehhez a képhez fűződő rekedt téglát jelzős szintagma szinesztéziás jellege (hang + kép) miatt meglepő. Meghökkentő izotópiatörés eredménye a strófa második miniatűr képe, de éppen ezért hatásos, mert a magyar falu gyepének békái teljes főnévi metaforikus névcserével Buddha-szobrokként jelennek meg. A hasonlítás alapja alighanem a keleti filozófiákban jártas József Attila merev, meditáló Buddha-képe és a zöld szín (smaragd).

A következő strófa is két versmondatban megfogalmazott két kép. Ebben az esetben azonban nyilvánvaló szembeállító ellentétről van szó, bár ezt kötőszóval nem teszi explicitté a költő. Az igei és főnévi megszemélyesítéssel továbbszőtt képben (kardot vont elő, fejét lehajtja) a vadzab csak az elvont fogalmakkal (dicsőség, erő) metaforikusan azonosított pajta szomszédságában válik szimbólum erejűvé.

A költemény második részében a suttogva kiejtett, titkokat rejtő szó lesz mindenek mozgatórugójává. Ennek kiemelése gondolatritmussal, sejtető szerepe pedig a hiányosan megformált mondatszerkesztéssel, a paraszti munkát jelentő felsorolással (eke, ásó) hangsúlyozódik. A tőismétlésben megjelenő igei alak a grammatikai metaforai jellege miatt feltűnő, hiszen csak a szól igének részeshatározó a vonzata (napnak, esőnek, földnek), a szólal-nak nem.

A szó kiemelése, többlethangsúlya következtében elvont síkra váltással az utolsó strófa valóságnak tűnő eleme: az, hogy a költő egy dombon ülve virraszt a falu álma fölött, átértékelődik: a falu metonimikusan a magyar parasztságot jelenti, a virrasztó költő pedig a magyarság élő lelkiismereteként értelmezhető, vagy esetleg a szülőként a gyereket vigyázó érett felnőtt magatartását jelenti.

A vers három utolsó strófáját az alvás-álom jelentésmezeje által meghatározott hangulatiság járja át a metonimikus jelzők (álmodó falu, szorongó álmok) és a megszemélyesítést hordozó igei természetű szavak (elaludt árnyú fűszálat... Alszanak az egek...), illetve az elalvást, elbóbiskolást hatásosan tükröző széttagoló mondatszerkesztés által. Szinte a mese világába ragadó sorok (Alszanak az egek, a mezők. / Ostorok, csizmák, kések. / Lombok közt a tiszta, tág közök. / S a levélrések.) után újabb síkváltással a vaskos valósággal rázza fel az embert a költő az átvitten értendő jelzőivel: Alszanak a nyers, nehéz szavú / kiszikkadó parasztok.

A konkrét és az elvont sík egybeolvadása sajátosan valósul meg József Attila megszemélyesítéseiben. Például a vadzab ellentétes "tevékenysége" nem absztrahálható: kardot vont elő, fejét mélyen lehajtja; illetve az Alszanak után az egek, a mezők, ostorok, csizmák, kések tárgyias elemsor az absztrahálódás ellen hat. A metaforákban megvalósuló síkváltások szemantikai inkongruenciából adódnak.

A széttagoló mondatszerkesztés egy ízben elválasztja a fő- és mellékmondatot: Benne csend van. Mintha...; háromszor a mellérendelő szintagma elemeit: Alszanak az egek, a mezők. Ostorok, csizmák, kések. Lombok közt a tiszta, tág közök. S a levélrések.; Szó, mint csecsemőnek a mosoly. Veregetés a lónak; egy helyen pedig egy szó alkot tagolatlan, szerkesztetlen mondatot: Szó. Több esetben is fellazul a szabályos mondatszerkezet a predikatív szintagma hiánya miatt: Szó, mert velük szólal a paraszt / napnak, esőnek, földnek. / Szó, mint szóval mondom én el azt / gondos időnek. / Szó, mint csecsemőnek a mosoly. / Veregetés a lónak. / Szó. De tiszta értelmű, komoly / tagja a szónak...

A tartalommal feltűnően adekvátnak látszik a második strófa a maga füstszerűen gomolygó, kanyargó, meg-megszakadó, alanyt és állítmány messzire szakító vonulatával: Itt is, ott is karcsú füst – remény –/tünődni, merre szálljon, /áll kicsit a kémény küszöbén/és int a tájon.

A szövegpragmatika kutatni szokta a szövegalkotó intencióját. A költői alkotással kapcsolatban ezt megállapítani kockázatos vállalkozás, mivel csak valószínűsíteni lehet az alkotó társadalmi hovatartozása és személyiségjegyei alapján. Bár a vers hátteréül kétségkívül valós élmények szolgálnak alapul, mégis a versben ábrázolt világ már a szubjektum által alkotott "lelki táj". A "város érdes részé"-ről származó költő az általa sokszor megörökített vidék: a város pereme helyett most a falu képének konkrét elemeiből alkot egy "lehetséges világot". József Attila a származása, életkörülményei, hányattatása és betegsége által meghatározott hangulatiságú költő, noha a külváros tájaihoz képest nyugalmasabb képet fest itt a faluról, a mélyben ez is feszültségekkel teli: nyilvánvaló ez a már jelzett sok ellentét miatt.

Több helyen figyelemre méltó a költemény aktuális tagolása. A rémát adó cím (falu) témává az első versmondat utolsó szavában (falucska) válik, vagyis a költői művekben nem szokatlan szubjektív tagolásnak: réma-téma sorrendnek hatásos megvalósulását láthatjuk itt, hiszen a hosszú, részletező hasonlattal indítás az új elem. Hasonló még: Lámpát gyújtanak az asszonyok. / És erőlködve, rángva, légbe röppenne, mint elnyomott / lélek, a lángja.

Szövegfonetikai szempontból sajátos jellemzője ennek a versnek a sorok közötti áthajlások sokasága. Hangosításkor nem kell akusztikusan visszaadni az enjambement-oknak a szintagmákat széttörő formáját, sőt a sorok végének lezáratlansága éppen előre kell hogy "lendítse" a szemet legalább a szószerkezet végéig: A telt, kicsi keble / beléreszket... S körülem, míg elfed hallgatag / a lágy borongás bokra...

Összességében a tudatos-tudattalan egybejátszásából fakadóan sajátos József Attila-i "tájvers" született: a Falu, amelyben a tárgyiasított szubjektív világ és szubjektivizált tárgyi világ egybefonódva teremti meg a "lelki tájat" (vö. Kemény 1982a, 307–310). Induktív versépítéssel a konkrét valóságtól, a betű szerinti szinttől jut el a költő a metaforikus-szimbolikus szintre, amely a Juhász Gyuláéhoz hasonló, életre nem kelthető, álmodó falut jeleníti meg.

A szemantikai-stiláris ellentéteknek köszönhetően a meghitt-személyes és az absztraktszimbolikus hangulat különös keveréke jön létre ebben a versben.

VITAKÉRDÉS

Miért nem lehetséges egy műalkotásnak csak egyféle értelmezése?

Szakirodalom

Bátori István 1980. A szórend tényezői: a fókusz. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 217-224.

Békési Imre 1982a. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Clark, Herbert H. 1988 [1977]. Áthidalás. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, I. 389–400.

Fábián Pál 1956. A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt. Magyar Nyelv, 489-491.

Grice, Paul 1988. A társalgás logikája. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, 233–250.

I. Gallasy Magdolna 1980. Névelőhasználati kérdések. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 339–344.

Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, II/2. 761–834.

Kemény Gábor 1982a. A "lelki táj" mint közlésforma József Attilánál. Magyar Nyelvőr, 307-310.

Kiefer Ferenc 1983. Az előfeltevések elmélete. Budapest, Akadémiai Kiadó.

M. Korchmáros Valéria 1975–1976. A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. Néprajz és Nyelvtudomány, 19–20. 331–360.

Papp Zsuzsanna 1991. Legkorábbi szövegemlékeink szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Budapest, Akadémiai Kiadó, I. 755–781.

Petőfi S. János 1997e. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. Debrecen, KLTE Kiadó. Officina Textologica, 1. sz.

Rácz Endre 1987. Redundáns formák a magyar nyelv grammatikai rendszerében. Magyar Nyelv, 274–284.

Ruzsiczky Éva 1974. "Kezökben a lant". Nyelvtudományi Értekezések, 83. 498-502.

Szuromi Lajos 1990. A szimultán verselés. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Weinrich, Harald 1982. A francia névelő szövegmondattana. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 31–44.

SZÖVEGTANI FOGALOMTÁR

agrammatikus szöveg = a szövegalkotás grammatikai megformáltságának szabályait tudatosan megsértő szöveg

aktuális mondattagolás = a mondat standard szintagmatikus tagolásával szemben a pragmatikai tényezők: a kontextus és/vagy a szituáció függvényében a szórenddel és a hangsúlyozással összefüggő olyan tagolás, amely régi elemre, ismertre és új elemre, ismeretlenre bontja a mondatot (→ topic-comment felosztás, → téma-réma felosztás)

akusztikus stílusideál = a magyar fülnek szépen hangzó beszéd

akusztikus vezérlés = a szövegértést segítő akusztikai jellemző (↔ vizuális vezérlés, ↔ nyelvi vezérlés)

alineáris olvasat = az irodalmi szöveg többizotópiásságát egységben látó → irodalmi olvasás, → tabuláris olvasat (↔ lineáris olvasat)

álszöveg = logikus összefüggés nélküli, egymás után felvetődő gondolattöredékek halmaza

általános intertextualitás = különböző szerzők szövegei közötti kapcsolat (→ korlátozott intertextualitás)

anafora = 1. retorikai szakkifejezésként: tagmondat vagy szintagma kezdetén ismétlődő jelentésegység, 2. szövegtani szakkifejezésként: visszautalás fogalmi jelentésű szóval vagy névmással a szöveg egy előbbi pontjára: a már említett nyelvi elemre (→ antecedens) teljes (ismétlés, szinonima, névmási helyettesítés) vagy részleges (hiperonim-hiponim stb.) szemantikai ekvivalencia (→ referencia, → korreferencia) vagy pragmatikai kapcsolat alapján (→ katafora, → deixis)

anaforikus elemekkel bővített korreferens szavak = névmási jelzővel és határozott névelővel kiegészült korreferens szavak (Károly Sándor)

antecedens = az anaforikus utalás szövegelőzménye; többnyire NP (főnévi csoport) formájú szövegelőzmény (↔ posztcedens)

antiszöveg = a szöveg látszatát keltő hangsor
 architextus = a szövegváltozathoz viszonyított
 eredeti szöveg, ősszöveg

archetípus = szövegkritikai fogalomként: a kikövetkeztetett vagy az eredeti szöveghez feltehetőleg legközelebb álló hagyományozott szöveg

architextualitás = Genette szerint a → transztextualitás egyik fajtája; ide sorolandók: a műfajra, műnemre vonatkozó jelzések

artikulációs kohézió = a szövegszervező erő egyik fajtája: a beszéd artikulációs jellemzőiből fakad a hangzószöveg esetén

aszegmentális sajátságok = a szövegakusztikumban a nyelvi jelek "között" megnyilvánuló jellemzők (szünet, beszédsebesség, tempó) (↔ nonverbális, ↔ szupraszegmentális)

aszindeton = kötőszóelhagyás (↔ poliszindeton) asszociációs mező = a szavaknak nem a logika által megteremtett szemantikai kapcsolata

atextuális = nem a szövegalkotás szabályaihoz igazodó

autográf = eredeti kézirat

autonóm részszöveg = a teljes szöveg relatív önállóságú egysége (Petőfi S. János)

autoszemantikus (Szilman) = szemantikailag önálló (↔ szinszemantikus)

- autotextualitás = intratextualitás → korlátozott intertextualitás
- azonosítás = az ismétlésen kívül a → szemantikai azonosság eszköze (rokonértelműség stb.)

beágyazódás → beszerkesztettség

- beágyazott = beépített = beszerkesztett = magasabb szintű szövegegységbe tartozó
- befejezés = a szöveg egyik makroszerkezeti egysége: a tárgyalásban kifejtettek következményét, összefoglalását, érzelmi lezárását nyújtja
- bekezdés = paragrafus = a szövegszerkezetnek a → mondattömb feletti egysége; az írott szöveg szemantikai-logikai, szintaktikai-intonációs-tipográfiai → szegmentuma, amely központozási jelként értelmezhető: az egyik bentebb kezdéstől a másik bentebb kezdésig tart, a legnagyobb -> mikroszerkezeti egység rendszerint szövegmondatok együtteseként

bennfoglalás → implikáció

- besorolás = kisebb fogalmi körből nagyobba he-
- beszédaktus = az Austin nevéhez fűződő beszédaktus-elmélet szerint: beszédcselekvés vagy beszédesemény, megnyilatkozás produkálása a beszéd alapegységeként (→ beszédtett)
- beszédaktus/beszédcselekvés-elmélet = a nyelvi megnyilatkozásokat cselekvésként (beszédaktusként) értelmező nyelvelmélet
- beszédcélzat = a szövegalkotó beszéddel kapcsolatos szándéka
- beszédfunkciók → kommunikációs funkciók
- beszédhatás = a befogadóra tett, a beszéddel kapcsolatba hozható hatás

beszédhelvzet → szituáció

- **beszédmód** = műfaj (pl.: poétikai, kritikai stb.)
- beszédpozíció = a beszélő helyzete
- beszédtett = olyan cselekvésként értelmezett beszéd, amely a kimondáson túl a szándékot és a hatást is magában foglalja (→ beszédaktus)
- beszélőváltás (turn-taking) = dialógusban beszédpartnerek váltakozó megszólalása: a szó átadása és átvétele
- beszélt nyelvi szöveg = gondolat, nyelvi és akusztikus forma együttes születése a szövegalkotás-
- beszerkesztettség = a szövegnek az a tulajdonsága, amely egy kisebb szövegegységnek a szöveg egy nagyobb egységébe való beágyazottságát, beépítettségét mutatja

- betűfajta = a szöveghez választott betűforma (dőlt stb.)
- bevezetés = a szöveg egyik makroszerkezeti egysége, amely a téma fölvetésére vagy hangulati indításra szolgál
- captatio benevolentiae = az érzelmi motiválás eszközeként a hallgatóság jóindulatának megnverése
- cím = a szöveg kataforikus/deiktikus szerepű ele-
- címtípusok = funkciójuk szerint: témamegjelölő, műfajjelölő, reklám- vagy címkeszerepű
- comment = a mondatnak a topicot követő második szerkezeti egysége, amely az igéből és a mondathangsúlyos mondatrészből áll, ez a mondatnak az előzményekből nem ismert, újat mondó része (> réma), mondathangsúlyos eleme (↔ topic)
- deiktikus utalás = konkrét beszédhelyzetben vagy kontextusban személyre, tárgyra, körülményre (helyre, időre stb.) vonatkozó rámutatásszerű névmási utalás (↔ anaforikus, ↔ kataforikus)
- deixis = a szövegbeli utalás egyik fajtája: rámutatás személyre, térre, időre (↔ anafora, ↔ ka-
- deixisfajták: → referenciális deixis és → textuális deixis
- deklaratívák = Searle beszédaktus-elmélete szerint az illokúciós aktus egyik típusa: ide tartoznak a világ dolgait megváltoztató megnyilatkozások (kinevezés stb.)
- dekontextualizál = szövegkörnyezetétől meg-
- demarkatív jel = írásban/beszédben elhatároló akusztikus vagy vizuális jel
- determináns = főnevet vagy főnévi csoportot határozottá tevő elem
- dialogicitás = dialogikusság = a hermeneutika felfogása szerint a szöveg és a befogadó között létrejövő "dialógus"
- dialógus = párbeszéd = szöveg függvényében álló szöveg (↔ monológ)
- dialógusfajták = a beszédaktus-elmélet alapján: beszélgetést szervezők, beszédaktust konstituálók
- direktívák = Searle beszédaktus-elmélete szerint az illokúciós aktus egyik típusa: befolyásoló kérések, parancsok

- discourse analysis = párbeszédelemzés, társalgáselemzés
- effektusszöveg = gondolatközlő artikulációt imitáló, érzelmeket kifejező szöveg
- egyirányú utalás = szövegszintű utalásfajta: csak egyetlen irányba ható utalás (kölcsönös utalás)
- egvüttműködési alapelvek = Grice interakcióelmélete szerint a konverzációban a résztvevők kölcsönös alkalmazkodásának szabályai
- ellipszis = az utalás sajátos formája, amelyben a hiánynak funkciója van; a referenciálisan azonos elemre utalás az elvileg megismétlendő nyelvi elem törlésével történik; olyan szövegelem-elhagyás, amely szintaktikailag és szemantikailag rekonstruálható
- ellipszisfajták: kontextuális, szituatív (Péter Mihály)
- előfeltevés = preszuppozíció = előfeltételezés = a szövegértelmezéshez szükséges, de nyelvileg meg nem fogalmazott világismeretünkből fakadó feltételezett jelentés (Kiefer)

előfeltevés-típusok:

- 1. pragmatikai előfeltevés = a beszélőnek a mondat tágan értelmezett "kontextusára" vonatkozó előfeltevése (Kiefer)
- 2. szemantikai előfeltevés = mondatok tartalmára, állítására vonatkozó előfeltevés (Kiefer)
- 3. textuális előfeltevés = a szövegelőzményben meglevő egzisztenciális és pragmatikai előfeltevés (Bánréti)
- elővázlat = a szövegalkotáshoz gyűjtött anyag vázlatpontokba rendezése
- emfatikus forma = az érzelmek kivetítése a szöveg írott formájába
- emocionális tagolású mondat (Elekfi) (racionális tagolású mondat Elekfi) -> szubjektív
- emotív funkció = a bühleri-jakobsoni kommunikációelmélet szerint a kommunikáció egyik funkciója: a szöveg érzelmi hangoltságát kifejező szerep
- endofora = szövegen belülire utalás (↔ exofora) endoforikus = szövegen belülire utaló (↔ exofo-
- enigmatikus = rejtvényszerű, rejtélyes entrópia = hírérték (↔ redundancia) entropikus = hírértékkel telített epifora = utóismétlés

- értékelő szövegelemzés = szintetizáló szövegvizsgálat
- értelmező szövegelemzés = a nyelvi objektiváció ielentésképzését feltáró vizsgálat
- exofora = szövegen kívülire utalás (↔ endofora) exoforikus = szituációra vagy kontextusra utaló (↔ endoforikus)
- explikatúra = propozicionális forma
- explicit jelentés = nyelvileg megfogalmazott jelentés (↔ implicit jelentés)
- explicitás = kifejtettség
- expresszívák = Searle beszédaktus-elmélete szerint az illokúciós aktus egyik típusa: a beszélő érzelmeit kifejező megnyilatkozások: jajveszékelés stb.
- extratextuális jelek = metakommunikációs jelek → nonverbális jelek
- evokatív forma = a szövegnek a kiejtést sejtető írott formája
- fatikus funkció = a jakobsoni kommunikációelmélet szerint a kommunikáció egyik szerepe: a beszédpartnerek közötti kapcsolattartó funkció
- félig kötött szöveg = esetleg előre leírt vagy csak elgondolt, illetve jórészt memorizált szöveg (↔ kötött szöveg, ↔ kötetlen szöveg)
- felsorolás = fogalmi felbontást nem tartalmazó mondatrészhalmozás
- filológia = a szövegek hitelességével foglalkozó tudomány
- fókusz = a generatív grammatikában a mondat intonációs súlypontja: szemantikailag, pragmatikailag, fonetikailag a leghangsúlyosabb szakasza, magyarban vagy az ige, vagy az ige elé tett szó; a comment első mondathangsúlyos eleme
- fókuszképzés = egy szó → fókuszpozícióba helyezése
- fókuszmondat = a szöveg tartalmi lényegét magába sűrítő, integráló erejű mondat (Mayenová)
- foltszerű utalás = az utalás kiterjedése szerinti típus: egy szónál nagyobb szövegelemre vonatkozás (M. Korchmáros) (↔ pontszerű utalás)
- folytatásos szövegmondat = kötőszóval vagy Ø kötőszóval, azaz jelöletlen tartalmi-logikai viszonnyal kapcsolódó szövegmondat (Károly Sándor) ↔ nem folytatásos szövegmondat
- "forduló" (turn) = a beszélő egy megszólalása a → dialógusban
- forikus = utaló
- forrás- és célnyelvi szöveg = az eredeti és a fordított szöveg

fullstop = a mondatzáró írásjel

generikus = általános

globális kohézió = makrokohézió = a szöveg nagyobb egységeire kiható, főként szemantikai, strukturális, stilisztikai és akusztikus eszközök által létesült kapcsolat (↔ lineáris kohézió)

a gondolatmenet törése = a szöveg egyes részleteinek nem szerves kötődése

helvettesítendő = szubsztituendum

helyettesítés = újraemlítés → proforma

helyettesítő = szubsztituens

helyi kohézió = lokális kohézió = mikrokohézió → lineáris kohézió

helystruktúra = a szöveg helyet jelölő szemantikai kötőelemei

hermeneutika = szövegértés, szövegmagyarázat, a befogadói értelmezés vizsgálata

heterologikus = a szinszemantikus logikai megfelelője

hipermondat = a mondat fölötti absztrakt egység hiperonima = személyek, dolgok osztályának megnevezése tágabb körű fogalommal = generikus fogalom = általános fogalom (nyelvészetben) = nemfogalom (logikában) (↔ hiponima)

hiponima = személyek, dolgok megnevezése szűkebb körű fogalommal = specifikus fogalom (nyelvészetben) = fajfogalom (logikában) (↔ hiperonima)

hypertext = a számítógépes szövegvilág

hypertextualitás = (Genette szerint) a → transztextualitás egyik fajtája, amely egy korábban már létező szövegből egy derivált szöveget teremt

időszerkezet = a szöveg időt jelölő szemantikai kötőelemei

ikonitás = képszerűség, ábrázoló jelleg

illokúció = az austini beszédaktus-elméletet továbbfejlesztő Searle felfogásában a beszédaktusnak az egyik típusa: a megnyilatkozás cselekvési ereje; ez lehet állítás, kérdezés, parancsolás stb. mint beszédtett (illocutionary act) (→ lokúció, → perlokúció)

implicit alany → Ø anafora

implicit jelentés = nyelvileg meg nem fogalmazott jelentés (↔ explicit jelentés)

implikáció = bennfoglalás = szemantikai-pragmatikai meghatározottságú logikai bennfoglalás, sejtetés; megnyilatkozással többletjelentés sugallása; olyan nyelvileg ki nem fejtett jelentéselem, amelynek érvényessége mind a közlő, mind a befogadó számára nyilvánvaló, mivel az egyik jelentéselem meglétét szükségszerűen összeköti egy másikkal

implikál = Grice interakció-elmélete szerint a közlő nem kizárólag mond valamit, hanem sugall is

implikátum = Grice interakció-elmélete szerint a megnyilatkozással sugallt jelentés

implikatúra = Grice interakció-elmélete szerint a megnyilatkozásban bennfoglalt állítás

inferencia → pragmatikai következtetés

inhomogén = szemantikailag összeférhetetlen

inklúzió = bennfoglalás, vagyis az azonos szemantikai mezőbe tartozás a szöveg (és nem a szótár) szintjén: az egyik szó vagy tagmondat értelme bennfoglaltatik a másik jelentésében

inkoherens = a pragmatikai természetű kapcsoltság hiánya miatt összefüggéstelen, laza szerkesztettségű szöveg jellemzője (↔ koherens)

inkohezív = a szemantikai természetű kapcsoltság hiánya miatt összefüggéstelen szöveg jellemzője (↔ kohezív)

inkonnex = a grammatikai természetű kapcsoltság hiánya miatt összefüggéstelen szöveg jellemzője (↔ konnex)

interakcióelmélet = a Grice nevéhez fűződő pragmatikai elmélet

interferencia = szövegbeli kölcsönös hatás; zavaró körülmény, félreérthetőség

interpretáció = a befogadónak a szövegészlelést és -értelmezést követő tevékenysége: a szövegmagyarázat → interpretációtípusok

interpretációtípusok = a különböző elméleti keretek szerint számon tartott szövegmagyarázat-fajták (a Petőfi S. János szerinti szemiotikai szövegtan alapján: természetes, értelmező, első fokú, leíró, strukturális; elméleti, értékelő, másodfokú, érvelő, procedurális; Bencze szerint: szociointerpretáció, kognitív interpretáció)

interpretatív hasonlóság = a létező és a lehetséges világ tényei hasonlóságának összevetése

interpunkció = szövegközpontozás

az interpunkció átértékelése = a szövegközpontozásnak tartalomhoz illő átértelmezése

interszekció = egy szónak egy másikkal helyi, időbeli, oki, rész-egész stb. viszonya

interszentenciális = mondatközi

intertextuális (transztextuális, szupertextuális) = szövegek közötti

- intertextuális kohézió = a szövegek közötti nyílt vagy rejtett utalások által teremtett kapcsolat (↔ radiális kohézió)
- intertextualitás = szövegköziség; (Genette szerint a → transztextualitás egyik faitája); szövegek közötti, fölötti asszociatív úton keletkező összefüggés: egy korábban létezett szöveg részleteinek szó szerinti vagy célzásszerű bevitele más szövegbe; egy szöveg(rész)nek más szöveggel vagy szövegrésszel való azonossága, kapcsolata, egy korábban olvasott szöveg ha-
- intertextualitás-fajták = (Ricardou szerint) korlátozott (ugvanannak a szerzőnek a szövegei közötti) és általános (különböző szerzők szövegei közötti kapcsolat) → intertextualitás
- intertextus = szupertextus = egy szó szerint vagy célzásszerűen idézett szöveget magába fogadó szöveg; szöveg a szövegben
- intonációs kohézió = a beszéd intonációs jellemzőiből fakadó szövegszervező erő
- intratextuális → korlátozott intertextualitás (↔ általános intertextualitás)
- intratextualitás = autotextualitás → korlátozott intertextualitás
- írásforma = a szöveg kézzel vagy gépi technikával írott megvalósulása
- íráskép = a vizuális közlési csatornán érkező írott szöveg formája
- írástípusok = a szövegek lejegyzésére szolgáló ielfaiták (latin, cirill, görög stb.)
- irodalmi vagy költői olvasás → tabuláris olvasat → alineáris olvasat (↔ lineáris olvasat)
- ismétlés = rekurrencia = a szemantikai azonosságon alapuló ekvivalenciaviszony legnyilvánvalóbb és leggyakoribb jele az azonos valóságdarabra utaló nyelvi jelek lexikai azonossága: ismételt előfordulása
- izotópia = Greimas elmélete szerint: egy szöveg szemantikai egységét és egyneműségét biztosító jelentésosztályok ismétlődése; a közös tartalmi jegyek alapján létesülő homogén jelentéssík, relatív szemantikai egyneműség
- izotópiatörés = szemantikailag összeférhetetlen, inhomogén jelek megléte (↔ izotopikus folytonosság)
- izotopikus folytonosság = (többnyire) a tematikus névszókból formálódó olyan fogalmi lánc, amelybe egymást kizáró jelentésegységek nem kerülnek bele (↔ izotópiatörés)

- izotóplánc = izotópsík = fogalmi háló, témaszókból formálódó "szövegháló" (→ izotopikus folytonosság)
- jelentésmező = szemantikai mező → mezőösszefüggés
- katafora = előreutaló szerepű mutató névmási jellegű nyelvi elem, amely a szöveg egy későbbi pontjára utal: egy még csak ezután említendő nyelvi elemre (→ posztcedens) a szemantikai ekvivalencia (→ referencia, → korreferencia) vagy pragmatikai kapcsolat alapján (↔ anafora, ↔ deixis)
- kataforikus = előreutaló (↔ anaforikus, ↔ deiktikus)
- kataforikus utalás = egy nyelvi elemmel a szöveg egy későbbi elemére utalás
- képvers = kalligramma = a vizuális költészet egyik típusa, a képi formára igazított versszöveg (↔ konkrét költészet)
- koherencia = a szövegösszetartó erő egyik fajtája, pragmatikai természetű szövegösszetartó erő; nem azonos a → kohézióval és a → konnexitással
- koherens = koherenciát érvényesítő, pragmatikai szempontból összefüggő; nem azonos a → kohezívval és a → konnexszel (↔ inkoherens)
- kohézió = a szövegösszetartó erő egyik fajtája, a szöveg szemantikai jellegű összefüggése; nem azonos a → koherenciával és a → konvexitással
- kohezív = kohéziót érvényesítő, szemantikai szempontból összefüggő; nem azonos a → koherenssel és a → konnexszel (↔ inkohezív)
- komisszívák = Searle beszédaktus-elmélete szerint az illokúciós aktus egyik típusa: a "feladó" tevékenységére vonatkozó ígéret, fenyegetés
- kommunikációelmélet = az üzenetközvetítés általános elmélete, amely modelliében a → kommunikációs tényezőkhöz kapcsolt → kommunikációs funkciókat állapította meg
- kommunikációs funkciók = beszédfunkciók = a → kommunikációelmélet szerint a → kommunikációs tényezőknek megfelelő közlési szerepek
- kommunikációs funkciók fajtái: Bühler: tájékoztató, kifejező, felhívó; Jakobson: → referenciális, \rightarrow emotív, \rightarrow konatív, \rightarrow fatikus, → metanyelvi, → poétikai
- kommunikációs tényezők: adó (szövegalkotó)', vevő (befogadó), nyelvi kód, üzenet (szöveg),

kontextus (beszédhelyzet), kontaktus (kommunikációs csatorna)

kommunikatív kompetencia = a verbális eszközhasználatot kísérő, a szövegtípus választására és a nonverbális jelek alkalmazásra vonatkozó

kommunikatív kompetencia fajtái:

nyelvi kompetencia nyelvi-pragmatikai kompetencia metanyelvi kompetencia metanyelvi-pragmatikai kompetencia para- és extranyelvi kompetencia para- és extranyelvi pragmatikai kompetencia kultúrkompetencia pragmatikai kultúrkompetencia

kompetencia = a generatív grammatika alapfogalmaként: a szövegalkotás alapjául szolgáló nyelvismeret, a nyelv elvont szabályrendszerének ismerete, amely a szövegezőt képessé teszi mondatok/szövegek létrehozására (↔ perfor-

kompozíció = az alacsonyabb fokú szerkezeti egységeknek az egyre magasabb fokúakká szerveződéséből alakuló, hierarchikus felépítettségű szerkezete

kompozicionális kohézió = a szövegösszetartó erő egyik fajtája: a szöveg szerkezeti összefüg-

kompozíciós elv = a szövegszerkesztésre vonatkozó elképzelés

konatív funkció = a bühleri-jakobsoni kommunikációelmélet szerint a kommunikáció egyik funkciója: a címzettnek szóló felhívó, befolyásoló, kérlelő, serkentő szerep

konkrét költészet = a vizuális költészet egyik típusa: szándékos ikonitásra törekvő költészet (↔ képvers)

konnektor = 1. a mondatok közötti tartalmi-logikai viszonyokat kifejező kötőszók; 2. más típusú kötőelem is beletartozik: ragok, névmások stb.

konnex = konnexitást érvényesítő, vagyis grammatikai kapcsoltságú, nem azonos a → kohezívval és a → koherenssel

konnexitás = a szövegösszetartó erő egyik fajtája, egy szöveg mondatainak grammatikai kapcsoltsága, nem azonos a → koherenciával és a → kohézióval

konstrukció = szerkesztés, az az eljárás, amellyel szöveget hozunk létre

konstrukciótípus = a mondat fölötti sávban létrejövő szemantikai-szintaktikai szerveződésű sajátos gondolategyüttest megtestesítő szövegegység, amely a kötőszóhasználat, a központozás és a sorrend által meghatározott tipikus gondolati konstelláció, két tartalmi-logikai viszonyfajta hierarchikus egysége által jellemzett formai-szövegszerkezeti alapegység (Bé-

konstruktum = szerkesztmény, a köznapi szövegek alkotásának eredménye (↔ struktúra)

kontextus = a szöveg nyelvi környezete vagy szövegbeli összefüggés (↔ szituáció)

kontextusfüggőség = a szövegkörnyezet meghatározó volta

kontextustípusok: szintagmatikus vagy paradigmatikus kontextus; parole értékű vagy langue értékű kontextus

kontextuális elemzés = az egyszerű mondat nagyságrendű megnyilatkozások kontextusának és funkciójának tanulmányozása a beszédaktusok, a szociális struktúra és stílusstruktúra szerint (Petőfi S. János) (↔ kotextuális elemzés)

kontextuális jelentés = a szövegkörnyezettől függő jelentés (↔ szituacionális jelentés)

kontextualitás = szövegbe ágyazottság (↔ szituativitás)

korlátozott kódú kommunikáció = az írásos kommunikáció (↔ totális kódú kommuniká-

korlátozott intertextualitás (Ricardou) = autotextualitás = intratextualitás = az alkotó saját szövegei közötti kapcsolat (↔ általános intertextualitás)

korreferencia = referenciális azonosság miatt szövegelemek összekapcsolódása, kölcsönös egymásra vonatkozása, megfelelése

korreferencialitás = az azonos jeltárgyra, valóságdarabra vonatkozó szavak azonossági, bennfoglalási vagy következtetési kapcsolata

korreferens = referenciálisan azonos dologra, személyre vagy pragmatikailag azonos szövegvilágdarabra utaló

korreferens elemek eloszlása = a korreferáló elemek abszolút előfordulása és relatív gyakorisága a szöveg (feltételezett) makroegységei között

korreferens elemek távolba hatása = a korreferens elemeknek a nem közvetlen szövegmondat-előzménnyel való kapcsolata

- korreferens elemek tömörülése = az egy szövegmondatra eső korreferens elemek abszolút előfordulása és relatív gyakorisága
- kotextuális elemzés = az egyszerű mondat nagyságrendű láncok konnexitásvizsgálata (Petőfi S. János) (↔ kontextuális elemzés)
- kölcsönös utalás = az utalás jellege szerinti utalásfajta: az előre- és a hátrautalás összefonódása (↔ egyirányú utalás)
- kötetlen szöveg = a gondolat megszületésével együtt keletkező szöveg (↔ kötött szöveg, ↔ félig kötött szöveg)
- kötőszóhiány = aszindeton = a folytatásos szövegmondatok kapcsolódási lehetősége
- kötött szöveg = az írásban rögzített szöveg (↔ kötetlen szöveg, ↔ félig kötött szöveg)
- közös előismeret = egy fogalomhoz társított lényegi, tipikus és lehetséges információ, azaz a tudáskeret (Deme)
- közös előzmény = a szövegalkotó és a befogadó közös szituációjából fakadó tudás (Deme)
- közös nyelvűség = a szövegalkotó és a -befogadó azonos nyelvre vonatkozó ismeretanyaga mint a sikeres kommunikáció létrejöttének alapfeltétele (Deme)
- kronotopológia = a szöveg hely- és időstruktúrájának összefonódása (Bahtvin)
- kulcsszó = a szövegnek az a tartalmi középpontjában álló szava, amelynek a szöveggyakorisága a legnagyobb
- "látható nyelv" = a szöveg olyan vizuális képe, amely jelentéstöbbletre figyelmeztet (Zolnai Béla) "látható ritmus" = az akusztikai élményre ható
- vizuális kép (Fónagy) lehetséges világ = az irodalmi mű világa (Csúri)
- → teremtett világ leíró szövegelemzés = a szöveg nyelvi szintjeinek formális, kissé leltározó leírása
- lettrizmus = a francia neoavantgárd költői irányzata, amely azt állította, hogy a költészet egyedüli nyersanyaga a betű, és a költészet lényege a betűk elrendezésében rejlik
- lineáris kohézió = mikrokohézió = lokális kohézió = helyi kohézió = mondatközi kapcsolat, illetve egymás után álló mikroszerkezeti egységek főként grammatikai-szemantikai összefüggése (↔ globális kohézió)
- lineáris olvasat = a liège-i μ-csoport retorikája szerint egy többizotópiájú szövegnek egy-egy izotópia mentén való olvasása, csupán egy

- irányban haladó szövegmegértés (↔ alineáris olvasat = irodalmi vagy költői olvasás = tabuláris olvasat)
- litterális = betűhű
- litterális jelentés = a szavak szótári jelentéséből fakadó szövegjelentés
- lokális kohézió = helyi kohézió = mikrokohézió → lineáris kohézió
- lokúció = az austini beszédaktus-elméletet továbbfejlesztő Searle felfogásában a beszédaktusnak az egyik típusa: a megnyilatkozás, vagyis a beszéd, az írás mint cselekvés (beszédtett): egy hangsor kiejtése vagy leírása (↔ illokúció, ↔ perlokúció)
- makrokohézió → globális kohézió
- makrostruktúra = globális összefüggést mutató szerkezet (↔ szuperstruktúra, ↔ mikrostruktúra)
- makroszerkezeti egység = a szöveg bevezetése, tárgyalása, befejezése és az ezeken belüli nagyobb részek
- manuscriptum = kézirat
- médiumok = nyelv, zene, kép, tánc
- megnevezés → nomináció
- megnyilatkozás (utterance) = a → beszédaktuselmélet szerint két hallgatás között elhangzó beszédmennyiség; magyarban ennek a végét többnyire ereszkedő vagy emelkedő-eső hanglejtés jelzi; úgy viszonyul a mondathoz, mint a példány a típushoz = nyilatkozat → szövegmondat
- megszerkesztettség = a szövegnek az a tulajdonsága, amely konstrukcióját mutatja
- mesterséges sorrend = szövegalkotáskor az idő és/vagy térbeli egymásutániságtól elszakadó sorrend (↔ természetes sorrend)
- metakommunikációs jelek = extratextuális jelek → nonverbális jelek
- metanyelvi szerep = a jakobsoni kommunikációelmélet szerint a kommunikáció egyik funkciója: a nyelvi kódra irányuló szerepe
- metatextualitás = (Genette szerint) a transztextualitás egyik fajtája, ide sorolandók: a kommentárszerű szövegkapcsolatok (például a kritikák)
- mezőösszefüggés = jelentésmező = szemantikai mező = az azonos fogalmi körbe tartozó szavak olyan csoportja, amelyek között valóságvonatkozás szempontjából összefüggés van; ezek a szemantikai kongruencia alapján egy jelentésmezőt alkotnak

mikrokohézió = lokális kohézió = helyi kohézió

→ lineáris kohézió

mikrostruktúra = mikroszerkezeti egység = a makrostruktúra kisebb, lokális összefüggésekből formálódó tartalmi és szerkezeti egysége (→ makrostruktúra, → szuperstruktúra); a szöveg → makrostruktúrájának szintje alatti kisebb egység → szövegmondat, → mondattömb, → konstrukciótípus, → bekezdés

mondategész = textéma = egy közlési alapegység: az egyszerű mondat, az alá-, illetve összetett mondat a maga egészében (Deme) (→ szövegmondat) (→ mondategység)

mondategység = egy predikatív szerkezet: az egyszerű mondat, illetve az összetett mondat tagmondata (Deme) (↔ mondategész)

mondatszöveg = speciális szövegfajta, határeset: egymondatos szöveg

mondattömb = a szöveg → mikroszerkezeti egységeinek egyik fajtája: egymást követő és mellérendeléshez hasonló tartalmi-logikai viszonyt mutató szövegmondatok sora

monológ = a szövegforma egyik típusa: egyirányú közlés (↔ dialógus)

multikódoltságú = a multimediális szövegek többféle kódja által meghatározott

multimediális szöveg = a verbális csatorna mellett más közlési csatornán is érkező olyan heterogén jelegyüttes, amelyben az extralingvisztikai eszközök egyenrangúak a nyelvivel vagy meghatározók

narratológia = narrációelmélet

narréma = az elbeszélés struktúrájának eleme

nem folytatásos szövegmondat = a szöveg valódi kötőszótlan szerkesztésű szövegmondata; az ilyen szövegmondatok közé semmilyen mellérendelő tartalmi-logikai viszonyt jelölő kötőszó nem illeszthető be (Károly Sándor) (↔ folytatásos szövegmondat)

nem irodalmi szövegolvasás = a szövegvilágot a befogadó világtudásának, valóságmodellje tényállásainak megfeleltető olvasási mód (↔ irodalmi olvasás)

nem szöveg = tartalmi és grammatikai kapocs nélküli hangsor

névmásítás = **pronominalizáció** = névmással való helyettesítés a szövegben

a névmások tartalmi feltöltődése = a kontextusból vagy a szituációból a névmások konkrét jelentéssel telítődése (M. Korchmáros) nézőpont = perspektíva = a szöveg deiktikus középpontja: pragmatikai jelentéseket meghatározó szövegszervező eljárás

nomináció = megnevezés = a szövegbeli referenciálisan utaló forma

nominális referencia = a szövegbeli névszók "láncával" kialakuló vonatkoztatás (↔ történésreferencia)

nominális stílus = a névszók "egyeduralma" a szövegben vagy szövegrészletben

nominatív láncok = a témaszókból formálódó "szövegháló"

nonverbális jelek = metakommunikációs jelek = extratextuális jelek = a szövegakusztikumot kísérő nem nyelvi jellemzők (gesztus, mimika, testmozgás, tapintás, szemmozgás, távolságtartás) (→ szupraszegmentális, → aszegmentális)

nyelvi interakció = a szövegező és a befogadó együttes nyelvi tevékenysége

nyelvi vezérlés = a szöveg értelmezését segítő egyértelműsítő meg- és egybeszerkesztés, megfogalmazás (↔ akusztikus vezérlés, ↔ vizuális vezérlés)

nyilatkozát (utterance) = szövegmondat, → megnyilatkozás

nyitott kérdés = a dialógusban részletezőbb, kifejtőbb választ kívánó kérdés (↔ zárt kérdés)

nyomdatechnikai eljárások = a szövegforma kiemelési eszközei

objektív sorrend = racionális tagolású mondat (Elekfi) = a mondat aktuális tagolásának fogalmaként az ismert + ismeretlen sorrendet jelenti: T−R (↔ szubjektív sorrend, emocionális tagolású mondat Elekfi)

operátor = kötőszó

oszcillálás = két vagy több izotópia közötti vibrálás (Hankiss)

önidézet (Dällenbach) vagy variáns = az intertextualitásnak nagyon gyakori módja: egy alkotó szövegei közötti kapcsolat

önkényes jelentéstulajdonítás = egyetlennek és véglegesnek hitt jelentésadás

parafrázis = a szemantikai azonosságon alapuló ekvivalenciaviszony egyik típusa: értelmezés

paragrafus → bekezdés

paralingvisztikai sajátságok → szupraszegmentális sajátságok

paratextualitás = Genette szerint a → transztextualitás egyik fajtája, ide sorolandók: a cí-

- mek, alcímek, előszó, utószó, jegyzetek, mottók stb., amelyek a szövegnek környezetet te-
- performancia = a generatív grammatika alapfogalmaként: nyelvképesség, a kompetencia megvalósulása, a nyelv tényleges használata az elvont nyelvi szabályrendszer alapján (↔ kom-
- performatív ige = Austin elmélete szerint az én alanyhoz kapcsolt jelen idejű ige, amellyel egy → beszédaktust hajtunk végre
- performatívum = az egyes szám 1. személyű alannyal használt jelen idejű ige, amely egyértelműen kifejezi az illokúciós aktust
- perifrázis = a szemantikai azonosságon alapuló ekvivalenciaviszony egyik típusa: körülírás
- perlokúció = az Austin elméletét továbbfejlesztő Searle felfogásában a beszédaktusnak az egyik típusa: a beszédhatás, vagyis az illokúció következményének cselekvésben való realizálódása, illetve meg nem valósulása: valaminek igazként elfogadása, engedelmeskedés, felháborodás, megrökönyödés, megszégyenülés, meggyőzés, cselekvés elvégeztetése a hallgatóval stb. (perlocutionary act) (↔ lokúció, ↔ illokúció)

perspektíva → nézőpont

- pleonazmus = redundanciát eredményező szövegalkotási mód: szószaporítás
- plurilógus = több beszédpartnerrel kibővülő dia-
- poétikai funkció = a jakobsoni kommunikációelmélet szerint a kommunikáció egyik funkciója: magára a szöveg megformáltságára (stílusára, zeneiségére) irányuló szerepe (-> kommunikációs funkció)
- poliszindeton = kötőszóhalmozás (↔ aszindeton) polyptoton = ugyanazon szó eltérő ragokkal való ismétlése
- pontszerű utalás = az utalás kiterjedése szerinti típus: egy szóra vonatkozó utalás (↔ foltszerű utalás) (M. Korchmáros)
- posztcedens = a névmással egyenértékű, később említett szövegelem (↔ antecedens)
- poszttextus = 1. szövegtanban: utószöveg (après texte), vagyis a főszöveg utáni rész; 2. irodalomban: 'a befogadás' (↔ pretextus)
- pragmatikai előfeltevés = a beszélő előfeltevése (Kiefer) (→ előfeltevés) (↔ szemantikai előfeltevés, ↔ textuális előfeltevés)

- pragmatikai implikáció = olyan pragmatikai meghatározottságú logikai bennfoglalás, amely se nem része, se nem következménye egy megnyilatkozásnak (→ implikáció)
- pragmatikai következtetés = inferencia = a szövegben nem világosan jelzett információ, a szótári jelentésen kívül a szövegből kikövetkeztetett jelentés
- prédikáció = a referenciális jelentésű nyelvi elemhez tulajdonság rendelése

preszupponál = feltételez

preszuppozíció → előfeltevés

- pretextus = 1. szövegtanban: előszöveg (avanttexte), vagyis a főszöveg előtti rész 2. irodalomban: 'a teremtéstől elszakadt mű' (↔ poszttextus)
- proadverbiális utalás = mutató névmási határozószóval történő helyettesítése a szövegelőzmény egy határozói természetű részletének
- proadjektívum = a szövegben melléknevet helvettesítő névmás
- proadverbium = a szövegben határozót helyettesítő (többnyire névmási) határozószó
- proforma = helyettesítés = újraemlítés = szövegbeli helyettesítő nyelvi elem
- a proforma fajtái = a szövegbeli → helyettesítő nyelvi elem: \rightarrow pronomen, \rightarrow proadverbium, → proadjektívum, → proverbum, → promondat
- promondat = a szövegben mondatot helyettesítő nyelvi elem
- pronomen = a szövegben főnevet (főnévi csoportot) helyettesítő névmás
- pronominális = névmási helyettesítő a szövegben pronominalizáció → névmásítás
- proverbum = a szövegben igét helyettesítő általános jelentésű ige
- propozíció = a külvilágra vonatkozó utalás, ítélet kimondása (propositional act), a mondategységnek megfelelő logikai egység
- racionális tagolású mondat (Elekfi) (↔ emocionális tagolású mondat Elekfi) -> objektív
- radiális kohézió (Rejman) = a szövegkomplexumon belüli szövegegységek közötti tartalmi kapcsolatrendszer (intertextuális kohézió)
- redundancia = jelfölösleg, a tömörség törvényét áthágó terjengősség, ismétlés, amely többletinformációt nem közöl (↔ entrópia)

redundáns = fölöslegesen ismételt (↔ entropikus)

referencia = egy adott valóságdarabra, a szövegen kívüli világra utalás; lehet explicit (nyelvi jellel) vagy implicit

referenciálisan azonos = azonos jeltárgyra vonat-

referenciatípusok = 1. hagyományosan → nominális referencia, 2. újabban → történésrefe-

referenciális deixis = "kifelé ható → deixis", szövegbeli rámutatás a szituáció egy elemére: személyre, dologra, körülményre (helyre, időre stb.) – esetleg gesztustól kísérve (↔ textuális deixis)

referenciális funkció = a bühleri és jakobsoni kommunikációelmélet szerint a kommunikáció egyik funkciója: a tájékoztató, közlő, ábrázoló szerep

referenciális jelentés = a szövegjelentés egyik típusa: a szövegvilágot magyarázó jelentés

referencialitás = valóságvonatkozás

rekurrencia = tartalmi, grammatikai elemek ismétlődése

rekurrenciatípusok = ismétléstípusok

1. teljes rekurrencia = szóismétlés

nem teljes rekurrencia = szemantikai rekurrencia (logikai szűkítéssel vagy tágítással)

relevancia = Grice interakció-elmélete szerint a tématartás (témakövetés) elve, amely szerint a szövegnek csak a főtémához kapcsolódó résztémákat kell tartalmaznia

relevancia hiánya = a szöveg nem a címről vagy csak melléktémákról szól

réma = a mondat újdonságot, információt tartalmazó része (→ comment, ↔ téma)

rematikus = rémát jelölő, azaz a szöveg ismeretlent tartalmazó része (↔ tematikus)

repetíció = kifejezésismétlés

részleges utalás = az utalás mértéke szerinti utalásfajta: ilyenkor csak részben fedi le a helyettesített szövegelem fogalmát (↔ teljes utalás) a helyettesítő elem, amely vele hiponim-hiperonim viszonyban áll

részszöveg = genetikusan rész, de funkcionálisan szöveg, hiszen olyan szövegegység, amelynek íve (relatív bevezetés, tárgyalás és befejezés) a szövegből való kiemelés ellenére is megvan (Deme) (↔ szövegrész)

reprezentatívák = Searle beszédaktus-elmélete szerint az illokúciós aktus egyik típusa: a világról alkotott kijelentések, megállapítások, tájékoztatások

spontán beszéd = laza szerkezetű beszéd

stilizálás = stílusréteghez igazodó nyelvi megfor-

stíluskohézió = a szövegösszetartó erő egyik fajtája: a szöveg stílusát alkotó elemek szövegszervező ereje, illetve a szövegtípus stílusának pragmatikusan megfelelő nyelvi jelek stiláris jellegű kapcsoltsága

stíluskompetencia = a nyelvi formahasználat iránti érzékenység, a stílustípusok közötti különbségtétel

stratégia = a szövegteremtés elején a szöveggel kapcsolatos elképzelés megalkotása (↔ tak-

struktúra = a művészi szöveg szerkezete (↔ konstruktum)

strukturált = megszerkesztett

szegmentál = szöveget részekre tagol

szegmentum = szövegegység

széma = jelentésegység

szemantikai azonosság = szemantikai ekvivalencia = tartalmi egyenértékűség, egyidejű jelentésbeli és referenciális azonosság

a szemantikai azonosság eszközei: → ismétlés, azonosítás (hiponima, hiperonima), rokonértelműség, → parafrázis, → perifrázis, → mezőösszefüggés

szemantikai ekvivalencia → szemantikai azonosság

szemantikai előfeltevés = nyelvi eszközzel utalás nyelven kívüli valóságra, a ↔ pragmatikai előfeltevéssel szemben mondatok → előfeltevése (Kiefer) (↔ textuális előfeltevés)

szemantikai mező = jelentésmező → mezőösszefüggés

szemantikai progresszió = a szöveg mondatainak szemantikai kapcsolódása

szemiotikai szövegtan = a jeltan részeként szereplő szövegtan

szerzőségvizsgálat = filológiai eljárás alapján a szerző kilétének megállapítása

szimptomatikus jelentés = a szövegjelentés egyik típusa: a szöveg alkotóját jellemző jelentés

szimultán mondat = az írott szövegre jellemző hierarchikusan rétegződő mondatszerkesztés (↔ szukcesszív mondat)

szinszemantikus (Szilman) = szemantikailag önállótlan (↔ autoszemantikus)

- szituáció = beszédhelyzet = a tér-idő és a beszédtársak függvényében változó helyzet; a nyelvi interakcióban résztvevők szociokulturális helyzete, kapcsolata; a szövegalkotást, a közlést meghatározó pragmatikai tényezők összessége: ki, kinek, miről, hol, mikor, miért, hogyan... mond el valamit (↔ kontextus)
- szituacionális jelentés = a beszédhelyzettől meghatározott jelentés (↔ kontextuális jelentés)
- szituativitás = beszédhelyzetbe ágyazottság (↔ kontextualitás)
- szokványos időkezelés = a szokásnak megfelelően a grammatikai igeidő vagy igeidőváltás használata
- szómondat = speciális szövegfajta, határeset: mondat formájú-funkciójú egyszavas, teljes értékű szöveg
- szoros párok (Kenesei) vagy szomszédsági párok (Goffmann) = párbeszédben két beszélő megnyilatkozásából álló beszélgetési szekvencia
- szöveg = a nyelvi kommunikáció szerkezeti kerete, egysége (Balázs János)
- szövegalkotás = szöveget létrehozó nyelvi tevékenység
- szövegbefogadás = szövegértő olvasás és a hallott szöveg értelmezése
- szövegegész = a teljes szöveg
- szövegegységek = → makro- és → mikroszerkezeti egységek
- szövegértékűség = szövegjelleg, egy nyelvi produktum szövegként való elfogadása → szövegszerűség = szövegség (Deme) = szövegiség (Szabó) = szöveg-összefüggőség (Petőfi S. János) = textualitás
- szövegértés = a szövegbe kódolt üzenet jelentésének az újrateremtése vagy (egyes újabb feltevések szerint) megteremtése
- szövegfajta → szövegtípus
- szövegfonetika = a textológia egyik ága: a szövegfonetikai eszközhasználatot vizsgáló diszciplína
- szövegforma = a szöveg vizuális megjelenése
- szövegformáló elemek = egyes szövegek sajátos szövegszervező eljárásai → szövegképző szabályok
- szövegformatan = a → szövegtannak az a területe, amelyik a szöveg írott formáját vizsgálja
- szöveggrammatika = a → szövegtannak az a területe, amelyik 1. a mondategységen és a szö-

- vegmondaton túlmutató grammatikai elemeket vizsgálja, 2. a szövegmondatok és a nagyobb szövegegységek között működő szöveggrammatikai összetartó erőt is kutatja
- szöveghatás = érzelmeket vagy cselekedeteket kiváltó szövegjellemző
- szöveginformativitás (Terestyéni) fajtái:
 - **szemantikai szöveginformativitás** = a téma kikövetkeztetéséhez lényeges szöveginformációk
 - **pragmatikai szöveginformativitás** = olyan új információ közlése, amelyből lehetséges új információ levonása
- szöveginterpretáció = szövegmagyarázat, -analízis, azaz a szöveg mélységeibe való behatolás
- szövegjelentés = 1. nyelvi elemek aktuális (azaz pragmatikai tényezőktől determinált) értelmének és szintaktikai szerkezetének együttese által meghatározott jelentés; 2. a befogadó által a szövegnek tulajdonított jelentés
- szövegjelentés-fajták: → explicit jelentés → implicit jelentés
- szövegképző szabályok = minden szövegre szükségszerűen jellemző törvényszerűségek → szövegformáló elemek
- szövegkritika = több változatban fennmaradt írásmű eredeti szövegének filológiai pontosságú helyreállítása
- szövegkompetencia = a szövegalkotónak a kommunikációra és a szövegképzésre vonatkozó tudása: gondolatainkat mondatokká széttagoló vagy a mondatokat szöveggé szervező képességünk, készségünk
- szövegkomplexum = egymástól relatíve független szövegegyüttes
- szövegkorrekció = szövegjavítás
- szövegmondat (Károly Sándor) (utterance) = a szöveg egy közlési alapegysége (→ mondategész, → megnyilatkozás = nyilatkozat)
- szövegmű = a szöveg részhalmaza: szabályosan és igényesen formált, strukturált válfaja (Deme)
- szövegműfaj = a → szövegtípusnak csak egyik csoportja: jellegzetesen irodalmi → szövegfajta
- szövegösszefüggés = a szövegmondatok láncát összekapcsolttá tevő szervező erő
- szövegösszetartó erő = a szöveg belső szervezettségét biztosító erő
- szövegnyelvészet → szövegtan

- szövegpragmatika = a → szövegtannak az a területe, amelyik a szövegjelentésnek, illetve a szövegalkotónak és -befogadónak a viszonyát, ennek közléshelyzetben való megvalósulását kutatja
- szövegpercepció = szövegérzékelés: a szöveg észlelése, akusztikus felfogása
- **szövegrecepció** = a szöveg jelentésének elsődleges, felszínes felfogása
- szövegrész = a szöveg egysége, érezhetően csonkított szövegdarab (↔ részszöveg)

szövegromlás = a szöveg torzulása

- szövegstilisztika = a → szövegtannak az a területe, amelyik a szövegegészre kiterjedő globális stíluselemzéssel és stílustipológiával, a mondaton túlmutató és a szöveg egészére kiható stiláris eszközök és a stíluskohézió vizsgálatával foglalkozik (Szathmári)
- szövegszemantika = a szöveg jelentéstana = a → szövegtannak az a területe, amelyik a nyelvi jelek és jelentések szövegszintű viszonyát, a szövegjelentés szerkezetét tárgyalja
- szövegszerkezettan = a → szövegtannak az a területe, amelyik a köznapi és a művészi szövegek szerkezetét vizsgálja
- szövegszervező elv (fókusz, affinitás) = a szöveg egészére kiható rendező elv
- szövegszerűtlen = a kapcsoltság hiányát mutató szövegsajátság (↔ textualitás)
- szövegtan = tudományosan rendszerezett ismeretanyag a szövegről (→ szövegnyelvészet)
- szövegtipológia = a → szövegtannak az a területe, amelyiknek feladata a szövegtípusok specifikumainak feltárása
- szövegtípus = szövegfajta = hasonló szövegjellemzők alapján keletkező szövegcsoport, tágabb fogalom a → szövegműfajnál, mert a szépirodalom szövegműfajain kívül a legkülönbözőbb funkcionális szövegek is beletartoznak
- szövegtípus-kompetencia = szövegfajta-, illetve szövegműfaj-felismerési modell
- szövegváltozat (-variáns) = a szerzőtől származó szövegforrásokon belüli, illetve a szövegforrások és a közzétett szövegek közötti eltéréseket mutató szöveg
- szövegvilág = a szöveghez hozzákapcsolt tényállások összessége

- szubjektív sorrend = emocionális tagolású mondat (Elekfi) = a mondat aktuális tagolásának fogalmaként az ismeretlen + ismert sorrendet jelenti: R-T (↔ objektív sorrend) (↔ racionális tagolású mondat Elekfi)
- szubsztituendum = helyettesítendő
- szubsztituens = helyettesítő
- szukcesszív mondat = a beszélt szövegre jellemző, lineárisan kibomló mondatszerkesztés (↔ szimultán mondat)
- szuperstruktúra = az egyes szövegtípusok tartalomtól független, invariáns elemekből álló, elvont szerkezete; szövegtípust reprezentáló modell (↔ makrostruktúra, ↔ mikrostruktúra)
- szupraszegmentális sajátságok = paralingvisztikai sajátságok = a nyelvi jelekhez kötődő szövegakusztikus sajátosságok (hangerő, hangsúly, hangmagasság, dallam, hangszín, hangterjedelem, hangmodulációk) (↔ aszegmentális, ↔ nonverbális)
- szümploké = retorikában: az elő- és utóismétlés összekapcsolódása
- tabuláris olvasat = irodalmi vagy költői olvasás = egy irodalmi szöveg több izotópiáját szinkronikusan egybemosó, azaz → alineáris olvasat (↔ lineáris olvasat)
- taktika = a szövegalkotás folyamatában a szituáció függvényében a ↔ stratégia módosítása, a szöveggel kapcsolatos újabb elképzelés megválasztása
- "talált tárgy" (objet trouvé) = egy szövegalkotótól korábban már felhasznált szöveg átvétele
- tárgyalás = a → makrostruktúra egyik egysége: a legterjedelmesebb és tartalmilag a legfontosabb, mert ez tartalmazza a téma alapos kifejtését
- társalgáselemzés (discourse analysis) = a dialógusok empirikus kutatása
- tartalomelemzés = többnyire hosszú szövegek jelentésértelmezésére alkalmas eljárás
- tartalomadó = jelentéssel telítődést megadó (Hadrovics)
- tartalomváró = jelentéssel telítődést kívánó (Hadrovics)
- teljes utalás = az utalás mértéke szerinti utalásfajta: ha a helyettesítő teljesen lefedi a helyettesített szövegelem fogalmát (↔ részleges utalás), azaz ha a nominális elemet valamilyen

névmási forikus elem helvettesíti, vagy rokon értelmű szó újraemlíti

témaismétlő szerkezet = olyan mondatszerkesztés, amelynek jellegzetessége a mellékmondatot indító kataforikus névmás megismét-

téma = az aktuális mondattagolás fogalmaként a mondatnak az ismert eleme, többnyire első része, amely kijelöli a → rémában kifejeződő információhoz azt a tartalmat, amiről szó van (→

téma-réma felosztás (→ aktuális mondattagolás) = a mondat struktúrájának ismert és ismeretlen szerinti felbontása, vagyis a mondat információstruktúrájára vonatkozó tagolás, hasonló a → topic-comment felosztáshoz, ezért sokszor azonosítiák is vele

témaszó = tematikus névszó = a szövegben a témát megjelölő névszó

tematikai = tematikus = a témával (topickal) kapcsolatos, témát jelölő, azaz ismert

tematikai összhang = a dialógusokban a változatlan témához igazodás (Müllerová)

tematikai ugrás = a folytonosságot megszakító szövegszerkesztés

tematikus névszó → témaszó

tematikus progresszió = a szöveg mondatainak → téma-réma kapcsolódása

témaváltás = a változatlan szövegtéma megszű-

temporális progresszió = a szövegalkotásban az idő tengelyén való előrehaladás (Kiefer)

teremtett világ (Cs. Gyímesi) = az irodalmi mű világa → lehetséges világ

tételmondat = a szöveg → bekezdésének szemantikai szempontból legfontosabb gondolata

természetes sorrend = a szövegalkotásban az időbeli és/vagy térbeli egymásutániság (↔ mesterséges sorrend)

textéma = 1. a szöveg minimális alapegysége, azaz egy mondategész (Deme); 2. mikrotéma által összefogott, általában bekezdésnyi terjedelmű szövegegység (Gaál)

textuális = a szövegben expliciten jelölt

textuális deixis = a -> deixis egyik fajtája: intratextuális, azaz szövegbeli rámutatás a kontextus egy elemére (↔ referenciális deixis)

textuális előfeltevés = a szövegelőzményben meglevő egzisztenciális és -> pragmatikai előfeltevés (Bánréti) (→ előfeltevés, ↔ szemantikai előfeltevés)

textualitás = a szöveg jellemzője mint 1. szövegértékűség és mint 2. szövegbeli összefüggés

textúra = a szövegben meglevő visszatérő elemek által alkotott lineáris szerveződés, azaz a szöveg grammatikai szerkezete (Petőfi S. János)

textuális elemzés = a szövegek interpretálhatósága kérdéseinek vizsgálata (Petőfi S. János)

textus = szöveg

tipográfiai effektus = lineáris olvasatú vers helyett a tipográfiai kép grafikus értelmezésével nyújtott hatás

topic = az aktuális mondattagolás fogalmaként a mondat hangsúlytalan nominális és/vagy adverbiális első szakasza (↔ comment)

topic-comment felosztás = a mondatstruktúrán alapuló felosztás, hasonló a → téma-réma felosztáshoz, ezért sokszor azonosítják is vele

topikalizált = topic helyzetű

topikalizáció = topic helyzetbe tétel

topológiai logika = a szövegbeli térben való szabályos előrehaladás, illetve a térbeli irányultság

totális kódú kommunikáció = közvetlen, élőszóbeli kommunikáció (↔ korlátozott kódú kommunikáció)

töredékes szöveg = az alkotótól eredetileg nem teljesre formált, befejezetlen textus

törlés = fogalmi jelentésű szó vagy proforma elmaradása

történésreferencia = igékhez kapcsolódó fogalmi kör által teremtett izotóplánc vonatkoztatása (Vater) (↔ nominális referencia)

transztextualitás = egy szövegnek egy másikkal való kétségtelen vagy rejtett kapcsolata

transztextualitásfajták: → inter-, → para-, → meta-, → hyper-, → architextualitás

tudáskeret = a szövegértelmezést biztosító ismereteink halmaza

tudati tartalék = nyelvileg meg nem formált ismeretanyag, előismeret (Hadrovics)

újraemlítés = helyettesítés → proforma

újraolvasás = irodalmi vagy költői olvasás = mint a lineáris olvasás terméke és egyben követője, már → tabuláris olvasat, amely a szöveg "szólamait" egységben látja

utalás = szövegkapcsolási mód

utalásfajták: → proforma, → szemantikai azonosság, → ellipszis stb.

- utóvázlat = a szöveg megírása után az előadandó szövegekhez készített végleges vázlat
- üres mondat = az → ellipszis sajátos formája: a nyelvileg meg nem fogalmazott, de odagondolt vagy odagondolható, különböző formájú, de latens jelentésű mondat
- vehikulum = a szemiotikai textológia elméletében: a szöveg fizikai manifesztációja
- verbális stílus = az igék dominanciája a szövegben vagy annak egy részletében
- verbovizuális struktúra = nyelv és kép együttesére építő versszöveg
- verskép = a prózától a sorok optikai, különállásával megkülönböztetett forma
- világszerkezet = a szemiotikai textológia elméletében: a szövegvilágot alkotó elemek (tér, idő,

- individuumok stb.) alineáris viszonyrendszere (Petőfi S. János)
- vizuális költészet = a jelentést redukálva a szövegek írásképének kifejezővé tételére törekvő költészet
- vizuális vezérlés = a szöveg értelmezését segítő formai jellemzők (→ akusztikus vezérlés, → nyelvi vezérlés)
- zárt kérdés = a dialógusban konkrét rövid választ indukáló kérdés (↔ nyitott kérdés)
- Ø anafora = a kötelezően törölt nyelvi elem
- Ø kötőszós mondatkapcsolás = → folytatásos szövegmondatok → aszindetonja

A SZÖVEGTANI SZAKIRODALOMBÓL

Aczél Géza (szerk. és bev. tan.) 1984. Képversek. Budapest, Kozmosz.

Adamik Tamás 1979. Az antik retorika szövegnyelvészeti vonatkozásai. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 83–92.

Albertné Herbszt Mária 1987. Magyar nyelvészet – anyanyelvi oktatás. Budapest, Tankönyvkiadó.

Albertné Herbszt Mária 1992. A társalgás néhány jellemzője és szabálya. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 9–18.

Albertné Herbszt Mária 1993. Szövegszemléletű anyanyelvoktatásunk és a dialógusok tanítása. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 100–107.

Albert Sándor 1992. Megjegyzések az ekvivalenciáról egy metafora fordításának ürügyén. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan.* Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 115–124.

Albert Sándor 1993. Filozófiai szövegek fordítási kérdései. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 6. 145–156.

Almási Miklós 1967. Ellipszis. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

Andersson, Erik 1975. Style, Optional Rules and Contextual Conditioning. (Hivatkozik rá Szabó 1988.)

Angyalosi Gergely 1996. Az intertextualitás kalandja. Helikon, 1-2. 3-9.

Antal László 1976a. Gondolatok a magyar pronominalizációról. Magyar Nyelv, 271-281.

Antal László 1976b. Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 5–14.

Antal László 1979. Szöveg, nyelv, tartalom. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 67–72.

Antal László 1976. A tartalomelemzés alapjai. Budapest, Magvető.

Antalné Szabó Ágnes – Madarászné Marossy Ágnes (szerk.) 1995. Szövegtani szemelvénygyűjtemény. Budapest, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar.

Arisztotelész 1963. Poétika. Budapest, Magyar Helikon.

Austin, John Langshaw 1990 [1962]. Tetten ért szavak. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Babits Mihály 1978. Irodalmi nevelés. In Belia György (szerk.): Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, I. 87–99.

Bahtyin, Mihail M. 1976. A szó esztétikája. Budapest, Gondolat.

Bahtyin, Mihail M. 1986. A beszéd és a valóság. Budapest, Gondolat.

Bahtyin, Mihail M. 1997 [1986]. Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról) In Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. Pécs, Jelenkor, III. 27–68.

Bakos József 1979. A száműzött írásjelek. Magyar Nyelvőr, 185–189.

Bakos József 1980a. A kötött morfémák önálló, közlő és kifejező szerepe. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 180–188.

Bakos József 1980b. Felolvasásra és előadásra szánt szövegek alkotása, értelmezése és hangosítása. In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 5-14.

Balázs Géza 1988. Tetovált szövegek Magyarországon. Magyar Nyelv, 460-470.

Balázs Géza 1989. Szövegszerkezeti sajátosságok Temesi Ferenc Por című regényében, Magyar Nyelvőr. 314-326.

Balázs Géza 1993a. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések, 137. sz.

Balázs Géza 1993b. Komplex szövegtani elemzés Ady szövege alapján. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 8. 103 - 108.

Balázs Géza 1994a. A tetoválás és a tetovált szövegek magyar néprajzi kutatása. In Petőfi S. János – Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 7. 69-83.

Balázs Géza 1994b. Szövegtani gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Balázs Géza 1996. A magyar szöveg. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 17-25.

Balázs Géza 1997. Szövegtani-stilisztikai jegyek Temesi Ferenc trilógiájában, In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 44-49.

Balázs János 1976. A szövegelmélet alapkérdései Laziczius Gyula megvilágításában. Nyelvtudományi Közlemények, 78. 256-264.

Balázs János 1987. A szöveg és a nyelv. A szövegtan születése. Nyelvpedagógiai Írások, 9. 2-17.

Balázs János 1979. A szöveg alapjai. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. 9-21.

Balázs János 1985. A szöveg. Budapest, Gondolat.

Balázs János 1992. A szöveg szemantikai szerkezete. Magyar Nyelv, 421–425.

Bańczerowski, Janusz 1985. Néhány megjegyzés a nyelvi közlés elemzéséhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 16.65-86.

Bańczerowski, Janusz 1994. Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján. Magyar Nyelv, 301.

Bańczerowski, Janusz 1994. A kommunikációs kompetencia és összetevői. Magyar Nyelvőr, 277-286.

Bánréti Zoltán 1979a. A szöveg interpretációja és témája. Nyelvtudományi Közlemények, 81. 323–338.

Bánréti Zoltán 1979b. Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. Magyar Nyelv, 406-415.

Bánréti Zoltán 1979c. A szempont a szövegépítkezésben. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154.

Bánréti Zoltán 1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nyelvtudományi Értekezések, 117. sz.

Bánréti Zoltán 1993. A mellérendelés néhány szintaktikai problémája a magyarban. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 6. 9–23.

Bárczi Géza 1961. Nyelvjárás és irodalmi stílus. In Balázs János - Bóka László (lekt.): Stilisztikai tanulmányok. Budapest, Gondolat, 62-115.

Barthes, Roland 1971. A napihír struktúrája. In Hankiss Elemér (szerk.): Strukturalizmus. [Budapest], Európa, I. 173-184.

Barthes, Roland 1996. A szöveg öröme. Budapest, Osiris.

Barthes, Roland 1997a. A régi retorika. In Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. Pécs, Jelenkor, III. 69-169.

Barthes, Roland. 1997b. S/Z. Budapest, Osiris.

Bátori István 1980. A szórend tényezői: a fókusz. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 217–224.

Beaugrande, Robert de - Dressler, Wolfgang 1981. Introduction to Text Linguistics. London-New York, Longman.

Beaugrande, Robert de 1984. Text Production: Toward a Science of Composition. Norwood, Ablex Publishing Corporation.

Bečka, J. V 1970. (Hivatkozik rá Békési 1982a, 49.)

Becker, A. L. 1965. A Tagmemic Approach to Paragraph Analysis. College Composition and Communication, 16. 237-242.

Békési Imre 1973–1974. Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről. Néprajz és Nyelvtudomány, 17-18, 9-18.

Békési Imre 1974a. A közös elemek kapcsoló szerepe a mondat fölötti szövegegységben. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 82-86.

Békési Imre 1974b. Egy baleseti hír szerkezete. Magyar Nyelvőr, 412-421.

Békési Imre 1975. Egy konstrukciótípus megjelenési formái. Magyar Nyelvőr, 424-438.

Békési Imre 1975-1976. A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolásának összefüggése négymondatos beszédművekben. Népraiz és Nyelvtudomány, 19-20, 311-329.

Békési Imre 1976. A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének kísérleti vizsgálatáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 15-25.

Békési Imre 1977. A szövegkonstrukciós forma és az esemény "logikája". Néprajz és Nyelvtudomány, 21. 97-102.

Békési Imre 1979. A kapcsolás problematikája. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154, 73-76.

Békési Imre 1980a. Szövegalkotás, szövegvizsgálat. In Fülöp Lajos (szerk.): Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Budapest, OPI, 37-60.

Békési Imre 1980b. Mondat- és szövegszerkezeti párhuzamok. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 225-228.

Békési Imre 1981. Viszonyfajta és konstrukciós forma. Néprajz és Nyelvtudomány, 24-25. 161-171.

Békési Imre 1982a. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Békési Imre 1982b. A mellérendelő kapcsolás konstrukcionális szerepe egy Németh László-esszében. Magyar Nyelvőr, 88-100.

Békési Imre 1983a. A "teljesképzet" és a szövegkonstrukció. Néprajz és Nyelvtudomány, 27. 39–45.

Békési Imre 1983b. A sorrend szerepe a komponensek beszerkesztésében. In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 15 - 30.

Békési Imre 1984. Egy magyarázó konstrukciótípus Németh László esszéiben. Magyar Nyelvőr, 463–470.

Békési Imre 1985. A konstrukciótípus állományi és használati szintje. Magyar Nyelv, 63-71.

Békési Imre 1986. A gondolkodás grammatikája. Budapest, Tankönyvkiadó.

Békési Imre 1987–1988. A választó viszony konstrukcionális jelentése. Néprajz és Nyelvtudomány, 31-32. 9-19.

Békési Imre 1988. A szöveg szintaktikai szerkezete. Egyetemi Fontetikai Füzetek, 2, 40–48.

Békési Imre 1990. Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 1.23 - 28.

Békési Imre 1991a. A kettős szillogizmus. In Petőfi S. János - Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 2. 38-54.

Békési Imre 1991b. A kettős szillogizmus tipikus "világai". In Petőfi S. János - Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 3. 41-61.

Békési Imre 1991c. A de hát konstrukció szemantikai és pragmatikai használata. Magyar Nyelv, 42-50.

Békési Imre 1993. Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Szeged, JGYTF Kiadó.

Békési Imre 1994. A Halotti Beszéd kompozíciós tagolódásáról. In Békési Imre – H. Tóth Tibor (szerk.): Bárczi Géza centenárium. Szeged, SZAB, 49-68.

Békési Imre 1995. A kettős szillogizmus módszertani tanulságaiból. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 183-190.

Békési Imre 1997. Szillogizmus és entiméma. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 50–53.

Bencédy József 1988. Problémák a beszélt nyelv kutatásában. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése. Budapest, Akadémiai Kiadó, I. 179–186.

Bencze Ildikó 1991. Szöveg és valóság. Nyelvpedagógiai Írások, 12. 3-15.

Bencze Lóránt 1986. A remekmű gyökerei. Magyar Nyelv, 269-275.

Bencze Lóránt 1990. Ikonicitás és szimmetria a magyarban. Magyar Nyelvőr, 101–108.

Bencze Lóránt 1991. Élő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. Szeged, JGYTF Kiadó. 3. 13–40.

Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia. In Kozocsa Sándor Géza (szerk.): Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 41–49.

Bencze Lóránt 1995. Emlékezés, szövegalkotás, szövegtípus. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 9–34.

Bencze Lóránt 1996. Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. H. n., Corvinus.

Benkő László 1988. A szövegkapcsoló és. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése. Budapest, Akadémiai Kiadó, I. 186–193.

Bense, Max 1964. Konkrét költészet. In Hajnal Gábor (szerk.): A líra ma. Vallomások, esszék. Budapest, Gondolat.

Bense, Max 1975. Jel és információ. In Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): A jel tudománya. Gondolat. Budapest, 261–284.

D. Berencsi Margit 1995. Nagy László címadása 1953 és 1973 között. In Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 74–79.

Bernstein, Basil B. 1975 [1971]. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Budapest, Gondolat, 393–431.

Bitskey István 1997. Pragmatikus alakzatok egy Pázmány-vitairatban. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 92–97.

Black, Max 1998. A nyelv labirintusa. [H. n.], Holnap.

Blanchot, Maurice 1955. L'Espace littéraire. Paris, Gallimard.

Boda István Károly – Porkoláb Judit 2001: Számítógépes stilisztikai és szövegtani tanulmányok. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 76.

Bodnár György 1991. A művészregény mint az intertextualitás formája. Literatura, 18. 224-238.

Bojtár Endre 1992. Az irodalmi mű értéke és értékelése. In Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Budapest, Akadémiai Kiadó, 13–56.

Bókay Ántal 1979. A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 154. 47–55.

Bókay Antal 1991. Bahtyin és Freud. Literatura, 2. 107-126.

Bolla Kálmán 1976. A nyelvészeti fonetika szakágazatai. Nyelvtudományi Közlemények, 78. 292-299.

Bolla Kálmán 1988. Apáczai Csere János: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról (szövegelemzés). Egyetemi Fonetikai Füzetek, 1. 55–69.

Bolla Kálmán 1989. A szöveg fonetikai szerkezetéről. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 2. 54-59.

Bolla Kálmán 1992. A szöveg szupraszegmentális tagolása. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 46–54.

Bolla Kálmán 1993. A szöveg fonetikai megformálásáról. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 8. 109-114.

Bolla Kálmán 1996. A beszéd hangzáshű lejegyzésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 18. 93-106.

Bonyhai Gábor 1968. Szövegelmélet és konkrét költészet. Kritika, 4. 59-62.

Brassai Sámuel 1860, 1863-1865. A magyar mondat. Magyar Akadémiai Értesítő, 1. 279-399; 3. 3-128, 173-409.

Brown, Gillian - Yule, George 1983. Discourse Analysis. Cambridge, CUP.

Buda Béla 1980. Kontextus és kommunikáció az emberi kapcsolatokban, In Radics Katalin - László János (szerk.): Dialógus és interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 220-228.

Buda Béla – László János 1981. Beszéd a szavak mögött. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Bühler, Karl 1934. Sprachtheorie. Jena, Gustav Fischer.

Büky László 1997. Stílus és értelmezés. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 109-113.

Charles, Michel 1995. Introduction à l'étude des textes. Paris, Seuil.

Clark, Herbert H. 1988a [1977]. Áthidalás. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestvéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, I. 389-400.

Clark, Herbert H. - Carlson, Thomas B. 1988b [1982]. Beszédaktusok és hallgatók. In Pléh Csaba - Síklaki István - Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, I. 124-177.

Crothers, Edward J. 1979. Paragraph Structure Inference. Norwood, Ablex. N. J.

Csúri Károly 1976. Egy narratív struktúratípus néhány szabályszerűsége. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 37-49.

Csúri Károly 1977. Hozzászólás. Jeltudományi dokumentumok. 1. Jel és jelentés a társadalmi kommunikációban. Budapest, MTA Szemiotikai Munkabizottság Népművelési Intézet Kutatási Osztály, 138-143.

Csúri Károly 1978. Ismétlés, narrativika, interpretáció. Literatura, 3-4. 181-190.

Csúri Károly 1987. Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Budapest, Tankönyvkiadó.

Csúri Károly 1990. Lehetséges világok vizsgálta mint műértelmezés. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 1. 35-43.

Dällenbach, Lucien 1996. Intertextus és autotextus. Helikon, 1-2. 51-66.

Daneš, František 1982. A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez. In Penavin Olga - Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Tanulmányok, 15. 45-50.

Dániel Ágnes 1986. Az idéző mondat funkciója írói szövegekben. Magyar Nyelvőr, 332-345.

Dániel Ágnes 1990. Sző - szöveg - szer - szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata. Nyelvtudományi Értekezések, 132. sz.

Dániel Ágnes 1980. A szövegkoherencia kérdéséhez. Magyar Nyelvőr, 281–292.

Dániel Ágnes 1993. A személyközi kapcsolatok jellegének meghatározása. Hét kormányprogram szembesítő vizsgálatának tapasztalatai. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 6. 157-175.

Dániel Ágnes 1995. A szerző azonosítása a szöveg konstitúciójának, tartalmi-logikai és szemantikai-kommunikatív összefüggéseinek elemzése útján. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 35-79.

Dániel Ágnes 1996. Szövegszerveződési sajátosságok megjelenítése francia szövegek magyar fordításában. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 73-80.

Danto, A. 1991. Metafora, kifejezés és stílus. In Bacsó Béla (szerk.): Szöveg is interpretáció. [Budapest], Cserépfalvi, 129-168.

Dávidházi Péter 1989. A hatalom szétosztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában. Helikon, 3-4. 328-343.

Deme László 1965. A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben. Magyar Nyelvőr, 292-302.

Deme László 1970. A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Magyar Nyelvőr, 270–280.

Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Deme László 1974. Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 114-118.

Deme László 1975. Bevezető. A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In Deme László (összeáll.): Szónokok, előadók kézikönyve. Budapest, Kossuth, 9–24, 116–151.

Deme László 1976. A beszéd és a nyelv Budapest, Tankönyvkiadó.

Deme László 1978. Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Budapest, Kossuth.

Deme László 1979a. A szöveg alaptermészetéről. In Szathmári István - Várkonyi Imre (szerk.): A szöyegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. 57–65.

Deme László 1979b. Beszédkultúránk szolgálatában. Édes Anyanyelvünk, 1. 10.

Deme László 1980a. A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. Magyar Nyelvőr, 332-339.

Deme László 1980b. Az ember és a nyelv. In Fülöp Lajos (szerk.): Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Budapest, OPI, 9-36.

Deme László 1981. A közigazgatási szövegek szerkezeti mutatói. Magyar Nyelvőr, 145-155.

Deme László 1983. A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője. In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 31-60.

Deme László 1986. A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. In Szende Aladár (szerk.): Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Budapest, Tankönyvkiadó, 158-170.

Deme László 1988a. A szövegmondásról - és a szövegről. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 1. 47-54.

Deme László 1988b. A szövegszerkezet komplex vizsgálatához. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 2. 25–26.

Deme László 1990. Szövegalkat, szövegalkotás, szövegalakítás. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 3. 29-34.

Deme László 1991. A hangzásforma hírértéke - a hírérték hangzásformája. Egyetemi Fontetikai Füzetek, 4, 75-86.

Deme László 1992a. Válaszok helyett. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 47-50.

Deme László 1992b. Szövegalkat és hangzásforma. Egyetemi Fontetikai Füzetek, 5. 95-100.

Deme László 1993. Megjegyzések a szövegről és a szövegtanról. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 54-58.

Deme László 1996. A rádióhírek fogalmazásáról. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 81–89.

Derrida, Jacques 1991. Az el-különböződés. In Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. [Budapest], Cserépfalvi, 43-64.

Déry Tibor 1975. Újabb napok hordaléka. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

Dezséry Judit - Terestyéni Tamás 1976. Élő szöveg - stúdió szöveg. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 51-77.

Dezső László - Szépe György 1967. Adalékok a topic-comment problémához. Nyelvtudományi Közlemények, 69. 365-399.

Dezső László 1969. A főnévi csoport. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 6. 25-158.

Dezső László 1974. A mondat aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre. In Telegdi Zsigmond (szerk.): Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Budapest, Tankönyvkiadó, 85-104.

Dezső László 1976. Az ószerbhorvát oklevélszövegek szerkezete. Általános Nyelvészeti Tanulmányok,

Dienes Dóra 1978. A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Nyelvtudományi Értekezések, 98. sz.

Dijk, Teun A. van 1972. Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague-Paris, Mouton.

Dijk, Teun A. van 1973. Text Grammar and Text Logic. In Petőfi, S. J. – Rieser, Hannes (eds.): Studies in Text Grammar. Dordrecht, Reidel.

Dijk, Teun A. van 1977. Text and Context: Explorations in the semantics and pragmatics of Discourse. London-New York, Longman.

Dijk, Theun A. van 1980. Textwissenschaft. Tübingen, Niemeyer.

Dijk, Teun A. van 1982a. Kontextus és megismerés. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 63–81.

Dijk, Teun A. van 1982b. Pragmatikai kötőelemek. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 83–90.

Dijk, Teun A. van 1990. Introduction: Text in the next decade. Text, 10. 1-4.

Dijk, Teun A. van - Kintsch, Walter 1996. Strategies of discourse comprehension. San Diego, Academic Press.

Dobi Edit 2002. Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció, szemiotikai, textológiai keretben. *Officina Textologica*, 8. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadója.

P. Dombi Erzsébet 1997. Szövegszerkezet és szinesztézia. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 138–147.

Dömötör Andrienn 1988. A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben. *Magyar Nyelv*, 283–295, 415–425.

Dressler, Wolfgang 1972a. Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.

Dressler, Wolfgang 1972b. Textsyntax und Allegro-Regeln zwei vernachlässigte Probleme der kontrastiven Grammatik. In Horváth Miklós – Temesi Mihály (szerk.): Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás. Budapest, Tankönyvkiadó, 288–296.

Eco, Umberto 1976 [1962]. A nyitott mű. Budapest, Gondolat.

Elekfi László 1964. Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények*, 66. 331–370.

Elekfi László 1967. A racionális mondattagolás stilisztikai szerepe Petőfi verseiben. *Nyelvtudományi Értekezések*, 58. 434–439.

Elekfi László 1973. Közléselmélet, grammatika, aktuális mondattagolás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 9. 65–85.

Elekfi László 1980. Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 299–305.

Elekfi László 1986. Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (Különös tekintettel az aktuális mondattagolásra). Budapest, Akadémiai Kiadó.

Elekfi László - Wacha Imre 2003. Az értelmes beszéd hangzása. Budapest, Szemimpex Kiadó.

Engel, Ulrich 1988. Deutsche Grammatik. Heidelberg, Gross.

Enkvist, Nils Erik 1971. On the Place of Style in Some Linguistic Theories. In Chatman, Seymour (ed.): *Literary Style*. A Symposium. London–New York.

Enkvist, Nils Erik 1978. Stylistics and Text Linguistics. In Dressler, W. U. (ed.): Current Trends in Textlinguistics. Berlin-New York, De Gruyter, 174-190.

Enkvist, Nils Erik 1990. Seven problems in the study of coherence and interpretability. In Connor, U. – Johns, A. M. (eds.): Coherence in Writing: Research and pedagogical perspectives. Washington, DC, TESOL, 9–28.

Eőry Vilma 1995. Stílusrétegek – szövegtípusok. In Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 125–133.

Eőry Vilma 1996a. Szövegtipológia – stílustipológia. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stiliszti-ka? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 130–151.

P. Eőry Vilma 1996b. A szövegszerkezeti alapegységek és a szövegtipológia. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 91-96.

P. Eőry Vilma 1988. A mondathatár-eltolódás néhány esete. In Kiss Jenő - Szűts László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése. Budapest, Akadémiai Kiadó, I. 284-289.

Eőry Vilma 1999. A szöveg makrostruktúrája. In V. Raisz Rózsa – H. Varga Gyula (szerk.): Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. MNyTK. 212. sz. 172-179.

Ermert, Karl 1979. Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation. Tübingen, Niemeyer.

Eysenck, M. W. - Keane, M. T. 1997 [1990]. Kognitív pszichológia. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. Fábián Pál 1956. A határozott névelő használata egynemű mondatrészek előtt. Magyar Nyelv, 489–491.

Fábián Pál 1988. Babits Mihály: Örökségem, Elemzés. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 2. 34–39.

Fábricz Károly 1988. A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In Kontra Miklós (szerk.): Beszélt nyelvi tanulmányok. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series A Studia et Dissertationes, 1.76-89.

Faluvégi Katalin - Keszler Borbála - Laczkó Krisztina - Lengyel Klára - Rácz Endre 1994. Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 109–111.

Fehér Erzsébet 1983. Történetkibontás és szövegalkotásmód ellentmondásainak feloldása az aktivista regényben. In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 61–106.

Fehér Erzsébet 1992. Implikátumok egy József Attila-versben. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 65-71.

Fehér Erzsébet 1993. Az írott nyelv vizuális aspektusa. In Kozocsa Sándor Géza (szerk.): Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE, 86–95.

Fehér Erzsébet 1996. A vizuális költészet néhány szövegtani aspektusa. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 107-115.

Fehér Erzsébet 1999. "Nézőpont" a szövegben. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 212. 165 - 172.

Fehér Erzsébet 2000. A szövetkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. Budapest, Akadémiai Kiadó.

B. Fejes Katalin 1979. A szövegalkotási készség mérése. In Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. 137-140.

B. Fejes Katalin 1993. A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben. Nyelvtudományi Értekezések, 136. sz.

B. Fejes Katalin 1997. Hangzáskép, íráskép (Juhász Gyula: Anna örök). Néprajz és Nyelvtudomány, 38. 7 - 13.

B. Feies Katalin 1997. Az elmondott vers szerkezete. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 161-164.

Fischer Sándor 1966. A beszéd művészete. Budapest, Gondolat.

Fish, Stanley 1997 [1980]. Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje. In Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. Pécs, Jelenkor, III. 5-26.

Fónagy Iván 1966. A beszéd kettős kódolása. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 4. 69–76.

Fónagy Iván - Magdics Klára 1967. A magyar beszéd dallama. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fónagy Iván 1977. írásjel, íráskép. Világirodalmi lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 5. 112-143.

Fónagy Iván 1979. konkrét költészet. Világirodalmi lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 6. 511-513.

Fónagy Iván 1989. A költői nyelv hangtanából. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fónagy Iván 1990. Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series C Relationes, 3. sz.

Fónagy Iván 1992. A költői kutatásról. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 77–117.

Foucault, M. 1991 [1971]. A diskurzus rendje. Holmi, 7. 862-889.

Földi Éva 1993. Inadekvát szövegmondás. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 8. 115–117.

Frege, G. 1975. Az értelem és a jelentés vizsgálata. In Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): A jel tudománya. Budapest, Gondolat, 135–150.

Fülei-Szántó Endre 1994. A verbális érintés. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series C Relationes, 7. sz.

Gaál Edit 1983. A szövegtan helye a nyelvtani rendszerben. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 107–111.

Gabelentz, Georg von der 1875 [1869]. (Hivatkozik rá É. Kiss Katalin 1983, 7–9.)

Gadamer, Hans-Georg 1984 [1960]. *Igazság és módszer*. Fordította Bonyhai Gábor. Budapest, Gondolat. Gadamer, Hans-Georg 1991 (1986]. *Szöveg és interpretáció*. In Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. [Budapest], Cserépfalvi, 17–42.

Gadamer, Hans-Georg 1994. A szép aktualitása. Válogatta Bacsó Béla. Budapest, T-Twins.

Galgóczi László 1994. Ház, fez(e), verem, tömlöc. In Békési Imre – H. Tóth Tibor (szerk.): *Bárczi Géza centenárium*. Szeged, SZAB, 15–32.

I. Gallasy Magdolna 1980. Névelőhasználati kérdések. Nyelvtudományi Értekezések, 104. 339–344.

I. Gallasy Magdolna 1992. A főtéma jelzése. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 91–96.

Garfinkel, H. 1977 [1967]. Mi az etnometodológia? In Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 173–202.

Gáspári László 1983. A mű stílusötvözete mint szövegszervező erő. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 112–123.

Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. Helikon, 1-2. 82-90.

Genette, Gérard 1996 [1972]. Az elbeszélő diszkurzus. In Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. Pécs, Jelenkor, I. 61–98.

Gergely György 1995. Az aktuális tagolás szerepe a mondatmegértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 18. 43–61.

Goffmann, E. 1981. A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest, Gondolat.

Gorilovics Tivadar 1983. A dialógus valósága. Nyelvpedagógiai Írások, 5. 226–233.

Gósy Mária 1996. Az olvasott szöveg és az elhangzott szöveg megértésének összefüggései. Magyar Nyelvőr, 168–178.

Gránicz István 1991. Nyelvészeti-poétikai kutatások a Szovjetunióban. Literatura, 2. 184–194.

Gránicz István 1996. Az intertextualitás problémája az orosz filológiában. Helikon, 1-2. 131-141.

Greimas, Algirdas Julien 1972. Systématique des isotopies. In Greimas (szerk.): Essais de sémiotique poétique. Paris, Larousse.

Greimas, Algirdas 1975 [1966]. A jelentés elemi szerkezete. In Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat, 217–232.

Greimas, Algirdas Julien 1966. Sémantique structurale. Paris, Larousse.

Grétsy László 1985. A nyelvi kapcsolatteremtés és az emberi kapcsolatok. In Hárdi István – Vértes O. András (szerk.): Beszéd és mentálhigiéné. Budapest, Pest megyei KÖJÁL Egészségnevelési Osztály, 31–37.

Grice, Paul 1988. A társalgás logikája. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, I. 233–250.

Group μ 1977. Rhétorique de la poésie. Bruxelles, Complex.

Gülich, Elisabeth 1986. Textsorten in der Kommunikationspraxis. In Kallmeyer (szerk.): Kommunikationstipologie. Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann-Bagel, 15–46.

Gülich, Elisabeth - Raible, Wolfgang 1977. Linguistische Textmodelle: Grundlagen und Möglichkeiten. München, W. Fink.

Cs. Gyímesi Éva 1982. A műelemzés módszertanához, In Szabó Zoltán (szerk.); A szövegyizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 148-198.

Cs. Gyímesi Éva 1983. Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba. Bukarest, Kriterion.

Hadrovics László 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Halliday, M. A. K. - Hasan R. 1976. Cohesion in English. London, Longman.

Hangay Zoltán 1996. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok történeti adalékokon. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 147–151.

Hankiss Ágnes 1980. Az álcázás "geometriája". In Radics Katalin – László János (szerk.): Dialógus és interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 229-237.

Hankiss Elemér 1970a. A halál és a happy ending. A regénybefejezések értékszerkezete. Kritika, 12. 11-28.

Hankiss Elemér 1970b. Az irodalmi kifejezésformák lélektana. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hankiss Elemér (szerk.) 1971. A novellaelemzés új módszerei. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hankiss Elemér 1985. Az irodalmi mű mint komplex modell. Budapest, Magvető.

Harris, Zellig 1982. Discourse Analysis. Language, 28.

Harris, D. P. 1990. The use of 'organizing sentences' in the structure of paragraphs in science textbooks. In Connor, U. – Johns, A. M. (eds.): Coherence in Writing: Research and pedagogical perspectives. Washington, DC, TESOL, 67-86.

Hartmann, P. 1972 [1964] Text, Texte, Klassen von Texten. In Koch, W. A. (ed.): Strukturelle Textanalyse – Analyse du récit – Discourse Analysis. Hildesheim-New York, Olms Cop., 1-22.

Harweg, Roland 1968. Pronomina und Textkonstitution. München, W. Fink.

Havránek, Bohusláv 1981. A norma problémája a mai nyelvtudományban és nyelvművelésben. In Antal László (szerk.): Modern nyelvészeti szöveggyűjtemény. Budapest, Tankönyvkiadó, 1. 206–211.

Heidegger, Martin 1988. A műalkotás eredete. Budapest, Európa.

Heidegger, Martin 1989. Lét és idő. Budapest, Gondolat.

Heidegger, Martin 1991. Mit jelent gondolkodni? In Bacsó Béla (szerk.): Szöveg is interpretáció. [Budapest], Cserépfalvi, 7-16.

Hernádi Sándor 1996. Magyar szó, magyar beszéd. Budapest, Osiris.

Herczeg Gyula 1961. Móricz Zsigmond stílusa. In Balázs János - Bóka László (lekt.): Stilisztikai tanulmányok. Budapest, Gondolat, 240–329.

Hjelmslev, L. 1974 [1943]. Prolegomena zu einer Sprachtheorie. München, Hueber.

Hjelmslev, Louis 1983 [1943]. Nyelvelméleti prolegomena. In Antal László (szerk.): Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény. Budapest, Tankönyvkiadó, IV/1. 111–194.

Horányi Özséb 1976. Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 143-165.

Horányi Özséb (szerk.) 1977. Kommunikáció. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Horányi Özséb 1982. Néhány megfontolás egy vizuális szövegelmélethez. MTA I. Osztályának Közlemé-

Horváth Iván 1992. A három verselmélet. In Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Budapest, Akadémiai Kiadó, 57-111.

Huszár Ágnes 1983a. A mondat aktuális tagolása és annak tanítása. Magyar Nyelvőr, 87-100.

Huszár Ágnes 1983b. Az aktuális mondattagolás szövegépítő szerepe drámai művekben. In Rácz Endre Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 124-151.

Huszár Ágnes 1988. Magyar párbeszédes szövegek néhány jellemzője. In Kiss Jenő - Szűts László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1. 468–476.

Huszár Ágnes 1994. Az együttérzés beszédaktusai. Studia Nova, 1. 99–109.

Hutcheon, Linda 1983. A hatásról és a szövegköziségről. Helikon, 1. 57–64.

Hymes, Dell H. 1973. A nyelv a társadalomban. In Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Budapest, Gondolat, 485–505.

Hymes, Dell H. 1975 [1962]. A beszélés néprajza. In Pap Mária – Szépe György (vál.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.* Budapest, Gondolat, 91–146.

Hymes, Dell H. 1977 [1972]. Kommunikatív kompetencia. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. II. 333–366.

Hymes, Dell H. 1988 [1974]. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, II. 86–139.

Ingarden, Roman 1977. Az irodalmi műalkotás. Budapest, Gondolat.

Isenberg, Horst 1972. (Hivatkozik rá Kanyó 1976, 173.)

Isenberg, Horst 1978. Probleme der Texttypologie. Gesellshafts- und sprachwissenschaftliche Reiche 27. 5. 565–579.

Iser, Wolfgang 1997 [1993]. A fikcionálás aktusai. In Thomka Beáta (szerk.): Az irodalom elméletei. Pécs, Jelenkor, IV. 51–83.

Iser, Wolfgang 1984. [1976] Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung. München, W. Fink.

Jakobson, Roman 1972. Hang – jel – vers. 2. kiad. Budapest, Gondolat.

Jakobson, Roman 1982. A költészet grammatikája. Budapest, Gondolat.

Jauss, Hans Robert 1980 [1967]. Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. Helikon, 1–2. 8–39.

Jauss, Hans Robert 1981. Az irodalmi hermeneutika elhatárolásához. Helikon, 2-3. 188-207.

Jauss, Hans Robert 1989. Befogadás és teremtés: a torzsalkodó testvérek mítosza. Helikon, 3–4. 452–462.

Jauss, Hans Robert 1993. Egy posztmodern esztétika védelmében. Holmi, 9. 1239–1258.

Jauss, Hans Robert 1994. Az irodalmi posztmodernség. Literatura, 2. 121–138.

Jauss, Hans Robert 1997. Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Budapest, Osiris.

Jenny, Laurent 1996. A forma stratégiája. Helikon, 1-2. 23-50.

Joób Emőke 1975. A magyar napihírek összetétele. In Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István (szerk.): *Jel és közösség.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 171–180.

Cs. Jónás Erzsébet 1993. Kommunikatív készségfejlesztés az anyanyelvi és idegen nyelvi oktatásban. Nyíregyháza, Stúdium.

Cs. Jónás Erzsébet 1996. A dialógusok szövegszerkezeti vizsgálata Spiró György drámáiban. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 161–169.

Józsa Mária 1982. A szövegnyelvészet egy elbeszéléselméleti alkalmazása. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 199–238.

Juhász József 1983. Szövegtani vázlatok. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó, 152–163.

Kabán Annamária 1991. Szövegszemiotikai alapkérdések. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 1. 67–72.

Kabán Annamária 1993. A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series A Studia et Dissertationes, 12. sz.

Kabán Annamária 1995. Szövegpragmatikai kérdések. Studia Nova, 3. 173-182.

Kallmeyer, W. – Klein, W. – Meyer-Hermann, R. – Netzer, K. – Siebert, H. J. 1974. *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. 1. Frankfurt am Main, Athenäum.

Kallmeyer, Werner 1982. A tanácsadó beszélgetések cselekvésstruktúrájáról. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Tanulmányok, 15. 109–135.

Kálmán Béla 1984. Szövegtan és tipológia. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kálmán Béla 1988. A beszélt és írott nyelv. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1. 499-504.

Kálmán C. György 1979. kontextus. Világirodalmi lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 6. 536-539.

Kálmán C. György 1991. A beszédaktus-elmélet szövegfelfogása. Literatura, 2. 140-147.

Kálmán C. György 1992. A beszédaktus-elmélet és az irodalomelmélet. In Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Budapest, Akadémiai Kiadó, 199-238.

Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994. A hangsúly, In Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 393-467.

Kanyó Zoltán 1972. Pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 8. 105-119.

Kanyó Zoltán 1976. Szövegelmélet és irodalomelmélet. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 167-181.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.) 1995. "Jelbeszéd az életünk". A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Budapest, Osiris-Századvég.

Károly Krisztina 1996. Az angol szövegnyelvészeti kutatások a 90-es években. In Petőfi S. János – Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 9. 250-263.

Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések, 16. sz.

Károly Sándor 1970. Általános és magyar jelentéstan. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Károly Sándor 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In Szathmári István - Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 154. 23-32.

Károly Sándor 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. Néprajz és Nyelvtudomány, 24–25. 49–63.

Károly Sándor 1987. A Szabács Viadala szöveggrammatikai jellemzői. Magyar Nyelv, 466-474.

Károly Sándor 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana, Budapest, Akadémiai Kiadó, II/2, 761–834.

Kapr, A. 1971. Könyvtervezés – könyvművészet. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Kass János 1994. Gondolatok a könyvillusztrációról. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 6. 9-17.

Kassai Ilona 1994. A fonetikai háttér. In Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 581-666.

Kecskés András 1981. A magyar vers hangzásszerkezete. Budapest, Tankönyvkiadó.

Kecskés András - Szilágyi Péter - Szuromi Lajos 1985. Kis magyar verstan. Budapest, OPI, 179-182.

Kelemen János 1976. Szöveg és jelentés. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 183-196.

Kemény Gábor 1974. Krúdy képalkotása. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kemény Gábor 1982a. A "lelki táj" mint közlésforma József Attilánál. Magyar Nyelvőr, 307-310.

Kemény Gábor 1982b. Szöveg és jelentés. Magyar Nyelvőr, 465-476.

Kemény Gábor 1985. Kép és kommunikáció. In Grétsy László (szerk.): Nyelvészet és tömegkommunikáció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, II. 119-205.

Kemény Gábor 1989. Milyen címen? Címszavakban a sajtónyelvi címadásról. In Bíró Ágnes (szerk.): Szaknyelvi divatok. Budapest, Gondolat, 101-133.

Kemény Gábor 1991. Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series A Studia et Dissertationes, 7. sz.

Kemény Gábor 1996. Álom – való (Az ellentét mint szövegszervező elv egy Krúdy novellában). Magyar Nyelvőr, 403-414.

Kemény Gábor 1997. Az ellentét mint szövegszervező elv egy Krúdy-novellában. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 234-240.

Kemény Gábor 1998. A szövegstílus három összetevőjéről. Magyar Nyelvőr, 133–142.

Kenesei István 1986. A társalgás szabályai: a nyelvtudomány egy határterületének újabb eredményei. In Az idegen nyelvi nevelés-oktatás néhány iránya és lehetősége. Budapest, Okt. Kut. Int., 149-166.

Kenesei István 1989. Logikus-e a magyar szórend? Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 17. 105–152. Kenesei István – Irene Vogel 1998. A fókusz fonológiai szerkezete. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 19. 79–119.

Kern 1969. (Hivatkozik rá Eőry 1996a, 141.)

Kertész András 1992. Textológia és tudományelmélet. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 135–144.

Kertész András 1996. Konstruktivitás és interdiszciplinaritás. A szemiotikai textológia egy lehetséges tudományelméleti megközelítése. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 9. 27–46.

Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 164–202.

Keszler Borbála 1988. Grammatikai vagy szemantikai kapcsolóelem? Egyetemi Fonetikai Füzetek, 2. 48–53.

Keszler Borbála 1993. Helyesírásunk rendszerének szerepe a szöveg igényes kidolgozásában. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 124–138.

Keszler Borbála 1995. Intonációs írásjelek a magyarban a XVII. század közepéig. In Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 215–233.

Keszler Borbála 1996. A bekezdések jelölése a magyar kéziratos emlékekben a XVI. század végéig. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 179–182.

Kibédi Varga Áron 1970. Rhétorique et littérature: Études de structures classiques. Paris, Didier.

Kibédi Varga Áron 1983. Egy intertextuális irodalomtörténethez. Helikon, 1. 42-49.

Kiefer Ferenc 1964. A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából. *Nyelvtudományi Közlemények*, 66. 67–88.

Kiefer Ferenc 1976a. A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 197–222.

Kiefer Ferenc 1976b. Néhány megjegyzés az aktuális mondattagolás és az előfeltevések közötti összefüggésről. Nyelvtudományi Közlemények, 78. 371–378.

Kiefer Ferenc 1979. Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. Magyar Nyelvőr, 216–225.

Kiefer Ferenc 1983a. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 203–230.

Kiefer Ferenc 1983b. Az előfeltevések elmélete. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kiefer Ferenc 1992. A szöveg időszerkezetéről. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 40–55.

Kiefer Ferenc 1994. A mondat időbeli szerkezete. Magyar Nyelv, 264-275.

Kiss Endre 1974. A gondolatjel és a vers dimenziói. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 299-308.

É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondatszerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések, 116. sz.

É. Kiss Katalin 1985. Az anaforikus névmások értelmezéséről. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 16. 155–187.

Kiss Sándor 1976. Demarkációs jegyek az irodalmi műben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 223–238.

Kiss Sándor 1983. A szöveg koherenciája és a kommunikáció. Nyelvpedagógiai Írások, 5. 244–251.

Klaudy Kinga 1979. Fordítás és aktuális tagolás. Magyar Nyelvőr, 282-287.

Klaudy Kinga 1991. Fordításelmélet és szövegnyelvészet. Nyelvpedagógiai Írások, 12. 319.

Klaudy Kinga 1993. Vissza a szöveghez! In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 6. 133–144.

Klaudy Kinga 1996. Egy átváltási tipológia körvonalai. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 183–189.

Kocsány Piroska 1985. Az aforizma mint szövegtípus. Studia Poetica, 7. 59-74.

Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete. Filológiai Közlöny, 35. 26–43.

Kocsány Piroska 1991. Az is és a csak szócska szövegteremtő szerepben. Magyar Nyelvőr, 175-190.

Kocsány Piroska 1992a. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 145–152.

Kocsány Piroska 1992b. Horváth Imre: Virágok mestersége. A nagyváradi költő aforizmakötetének nyelvi elemzése. Magyar Nyelvjárások, 30. 105–121.

Kocsány Piroska 1993. Nyelvtudomány és szövegelemzés. Magyar Nyelvjárások, 31. 107-116.

Kocsány Piroska 1994. Szöveg és szövegtan: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából. Magyar Nyelvőr, 340–349.

Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az ő névmásról. Magyar Nyelvőr, 285–293.

Kocsány Piroska 1996a. Szövegnyelvészet és szövegtan. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 152–163.

Kocsány Piroska 1996b. A szabad függő beszédtől a belső monológig. In Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 329–348.

Kocsány Piroska 1996c. Megszorító és kiegészítő értelmű mellérendelések. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 191–198.

Kocsány Piroska 2002. Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Koltay Tibor 1996. Adalékok a referátumkészítés szövegtani megközelítéséhez. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 9. 77–89.

M. Korchmáros Valéria 1975–1976. A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. Néprajz és Nyelvtudomány, 19–20. 331–360.

Kosztolányi Dezső 1990. Nyelv és lélek. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Kovács Ferenc 1983. A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban. Nyelvpedagógiai Írások, 5. 266–282.

Kovács Ferenc 1987. Szöveg, szakszöveg. Nyelvpedagógiai Írások, 9. 44–53.

Kovács Zita 1988. Katafora és pronominalizáció. Magyar Nyelvőr, 467–475.

Kovalovszky Miklós 1974. A cím stilisztikája. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 326–333.

Kristeva, Julia 1996. A szövegstrukturálás problémája. Helikon, 1-2. 14-22.

Kulcsár Szabó Ernő 1987. Műalkotás – szöveg – hatás. Budapest, Magvető.

Kulcsár Szabó Ernő 1991. A szöveg mint recepcióesztétikai probléma. Literatura, 2. 127-139.

Kulcsár Szabó Ernő 1993. A szimmetria felbomlása? Irodalomtörténet, 4. 655–684.

Kulcsár Szabó Ernő 1995a. Történetiség – megértés – irodalom. Budapest, Universitas.

Kulcsár Szabó Ernő 1995b. Nyelviség és megértés újabb irodalmunkban. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 16. 9–16.

Kulcsár-Szabó Zoltán 1995. Intertextualitás: létmód és/vagy funkció? Irodalomtörténet, 4. 495–541.

Kulcsár-Szabó Zoltán 1997. Az olvasás lehetőségei. Budapest, Argumentum.

Lang, E. 1978. (Hivatkozik rá Kocsány 1996, 161.)

Langacker, Roland W. 1983. Foundations of Cognitive Grammar. I. California, Stanford.

László János 1980. A személyre utaló kontextuális információ. In Radics Katalin – László János (szerk.): Dialógus és interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 200–219.

László János 1984. A beszédaktusok "őszintesége", "komolysága" és "valódisága". Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 15. 161–166.

Lengyel Dénes 1975. Klasszikus retorika – mai élőbeszéd. In Deme László (összeáll.): Szónokok, elő-adók kézikönyve. Budapest, Kossuth, 48–80.

Longacre, R. E. 1970. Discourse, Paragraph and Sentence Structure. University of Oklahoma. Linguistic Series of the Summer Institute of Linguistic, XXI.

Longacre, Robert E. 1976. An anatomy of speech notions. Lisse, Peter de Ridder Press.

Lotman, Jurij M. 1973. Szöveg, modell, típus. Budapest, Gondolat.

Lotman, Jurij M. 1994a [1973]. Kultúra és szöveg: a gondolkodás generátorai. In Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): Kultúra, szöveg, narráció. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 44–56.

Lotman, Jurij M. 1994b [1981]. Szöveg a szövegben. In Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): Kultúra, szöveg, narráció. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 57–81.

Lotz János 1976. Szonettkoszorú a nyelvről. Budapest, Gondolat.

Lux, F. 1981. Text, Situation, Textsorte. Tübingen, Günter Narr.

Lyons, John 1977. Semantics. Cambridge, CUP.

Maár Judit 1995. A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Maingueneau, Dominique 1996. Les termes clés de l'analyse du discours. Paris, Seuil.

Man, Paul de 1991. Ellenszegülés az elméletnek. In Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. [Budapest], Cserépfalvi, 97–114.

Man, Paul de 1991. Szemiológia és retorika. In Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. [Budapest], Cserépfalvi, 115–128.

Marcus, Solomon 1977. A "vezértudományok" módszere és a nyelvek tanulmányozása. In A nyelvi szépség matematikája. 74–94. Budapest, Gondolat.

Martens, Gunter 1990. Mi az, hogy szöveg? Literatura, 239-260.

Martinet, A. 1961. (Hivatkozik rá Kiss Sándor 1976, 225.)

Máté Jakab 1983. A szövegnyelvészet helye és szerepe a korszerű nyelvészeti kutatásokban. Nyelvpedagógiai Írások, 5. 202–225.

Máté Jakab 1987. Szakszöveg és terminológia. Nyelvpedagógiai Írások, 9. 54-68.

Máté Jakab 1991a. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete I. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 2. 73–116.

Máté Jakab 1991b. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete II. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 3. 105–143.

Máté Jakab 1991c. A magyar szövegnyelvészeti kutatások kibontakozása. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének kérdéseiről. Budapest, Akadémiai Kiadó, 462–468.

Máté Jakab 1993. A szövegnyelvészeti kutatás történetéhez. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 6. 177–204.

Máté Jakab 1995a. A szemiotikai textológia néhány kérdése a viták tükrében. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 190–196.

Máté Jakab 1995b. Nyelvészet (szövegtan) az oktatás folyamatában (Egy kiadványsorozat margójára). In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 248–265.

Máté Jakab 1997. Visszapillantás a megtett útra... Szabó Zoltán 70. születésnapjára. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 7–26.

Máté Jakab 1998. A szövegvizsgálat és a jelentés (Recenzió: Carmen Vlad 1994. Sensul, dimensiune esentiala a textului. Cluj-Napoca, Dacia.). Magyar Nyelv, 96–100.

Mathesius, Vilém 1975. (Hivatkozik rá É. Kiss 1983, 10.)

La Matina, Marcello 1992. Költői szövegek interpretálása: filológia, strukturalizmus, szemiotika. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 56–82.

Mayenova, Maria Renata 1988. Szövegkohézió és a címzett beállítása [lengyelül]. (Ismerteti és kommentálja Szabó 1988, 102.)

Mc Grath, Alister E. 1995. Bevezetés a keresztény teológiába. Budapest, Osiris.

Miko, František 1977. A szépirodalom mint kommunikáció. In Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Mistrík, Jozef 1973. Egzakt módszerek a stilisztikában. In Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Budapest, Gondolat, 459-480.

R. Molnár Emma 1994. Nonverbális jelek verbális kódja. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 7. 85-95.

R. Molnár Emma 1995. A közmondások a szövegben. In Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 299-305.

Molnár Ildikó 1990. Az intonációs összetevők a beszéd észlelésében és megértésében. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 3. 111-117.

Molnár Ildikó 1991. A szegedi országos döntő kötelező szövegének hibaelemzése. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 4. 125-130.

H. Molnár Ilona 1956. Kötőszóval kezdett önálló mondatok. In Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): Pais-emlékkönyv. Budapest, Akadémiai Kiadó, 230-234.

Montaigne, Michel E. de 1957. Esszék. Vál. és ford. Bajcsa András. Budapest, Bibliotheca.

Murvai Olga 1976. A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez Babits Mihály Halálfiai című regénye alapján. Magyar Nyelvőr, 289-296.

Murvai Olga 1978a. A szabad függő beszéd mint kommunikációelméleti modell. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1. 310.

Murvai Olga 1978b. A szabad függő beszéd mint komplex szemantikai jel. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 2. 203-209.

Murvai Olga 1979a. A szöveg kontextuális kapcsolatai. Magyar Nyelv, 170-176.

Murvai Olga 1979b. Egy népdal időstruktúrájáról. Magyar Nyelvőr, 50-51.

Murvai Olga 1979c. Egy természeti kezdőkép szemiotikai elemzése egy csángó népdalban. Magyar Nyelvőr, 449-451.

Murvai Olga 1980. Szöveg és jelentés. Bukarest, Kriterion.

Murvai Olga 1982. Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 53-83.

Murvai Olga 1997. Absztrakt entitások szükségessége a szöveg szemantikai elemzésében. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda. 303-307.

Müllerová, Olga 1976. (Hivatkozik rá Huszár 1983, 135.)

Nagy Ferenc 1980. Kriminalisztikai szövegnyelvészet. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Nagy Ferenc 1981. Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, Tankönyvkiadó.

Nagy Ferenc 1983. A szövegkohézióról. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 231-238.

Nagy Ferenc – Szakácsné Farkas Judit – Vágóné Miklós Ilona 1983. Nőies és férfias szövegsajátosságok. In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 239-248.

Nagy Ferenc 1985. Kvantitatív nyelvészet. Budapest, Tankönyvkiadó.

Nagy J. Béla 1965. Nem igaz, hogy az az, csak gaz. Magyar Nyelv, 352-354.

Nagy L. János 1993a. Rendszer-hangzás – hangzásrendszer. Magyar Nyelv, 48–56.

Nagy L. János 1993b. Számok és színek – színek és számok. Magyar Nyelv, 440-459.

Nagy L. János 1993c. A szerkezet jelentése felé. Magyar Nyelvőr, 296–300.

Nagy L. János 1993d. A szerkezettől a versegész felé avagy a versegésztől a szerkezet felé? Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 227-232.

Nagy L. János 1994a. Szembenéző kódexlapok kommentárokkal. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 7. 19–28.

Nagy L. János 1994b. Ismétlésszerkezetek a Halotti Beszédben. In Bárczi Géza-centenárium. Szeged, SZAB, 33–47.

Nagy L. János 1994c. A szabály művésze avagy a művész szabályai. Magyar Nyelv, 275–287.

Nagy L. János 1996a. A kettős szillogizmus négyféle lehetőségéről. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 223–227.

Nagy L. János 1996b. Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 143. sz.

J. Nagy Mária 1975. A szó művészete. Bukarest, Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó.

Nagy Pál 1996. A vizuális költészet. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 9. 202–222.

Nagy Péter 1975. Móricz Zsigmond. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Németh T. Enikő 1994. Módszertani útmutató a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolásához. *Magyar Nyelv*, 327–330.

Németh László 1983. Magyar ritmus. In Az én katedrám. Budapest, Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó.

Odorics Ferenc 1985. Miképpen értünk meg metaforikus szövegeket? Literatura, 1-2. 14-36.

Odorics Ferenc 1991. TEXT: a konstruktivista szöveg. Literatura, 2. 148-152.

Osgood, Charles E. 1988 [1963]. Mondatok megértése és létrehozása. In Pléh Csaba (szerk.): Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Budapest, Tankönyvkiadó, 136–167.

Papp Zsuzsanna 1991. Legkorábbi szövegemlékeink szöveggrammatikája. In Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. Budapest, Akadémiai Kiadó, I. 755–787.

Pásztor Bertalan 1992. Gyakorlati szövegtan. Dunaújváros, [k. n.]

Pásztor Emil 1980. Hogy is írta Arany János? (Szövegeltérések a Toldi régi és újabb kiadásaiban s a kritikai kiadások helyesírási problémái). *Magyar Nyelvőr*, 68–84.

Paul, Hermann 1909. (Hivatkozik rá É. Kiss 1983, 9.)

Pease, A. - Garner, A. 1990. Szó-beszéd. Budapest, Park.

Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.) 1982. Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Tanulmányok, 15. sz.

Péntek János 1997. A ritualizált szöveg. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 329–334.

Perrone-Moisés, Leyla 1996. A kritikai intertextualitás. Helikon, 1-2. 91-104.

Pete István 1993. Az időviszonyok szemantikai rendszere. Magyar Nyelv, 385-401.

Péter László 1995. Magyar írók, költők textológiai nézetei. Szeged, JATEPress.

Péter Mihály 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. Magyar Nyelv, 1-10.

Péter Mihály 1991. A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Budapest, Tankönyvkiadó.

Péter Mihály 1992. A mondathasadásról. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 188–196.

Petőfi S. János 1968. Műelemzés – strukturalizmus – nyelvi struktúra. Kritika, 10. 18-28.

Petőfi S. János 1982a. Szöveg, diszkurzus. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 9–17.

Petőfi S. János 1982b. Szöveg, modell, interpretáció. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 137–190.

Petőfi S. János 1984. Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. Híd, 6. 856-874.

Petőfi S. János 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. Magyar Nyelvőr, 219–229.

Petőfi S. János 1989. A nyelv mint írott kommunikációs médium: szöveg. Magyartanítás, 4–6. 249–288.

Petőfi S. János 1990a. Szöveg, szövegtan, műelemzés. Budapest, OPI.

- Petőfi S. János 1990b. Szemiotikai textológia Didaktika. In Petőfi S. János Békési Imre Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 1. 7-21.
- Petőfi S. János 1990c. Diszkusszió. In Petőfi S. János Békési Imre Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 1. 61-73.
- Petőfi S. János 1991. A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé. Szeged, Gold Press.
- Petőfi S. János Benkes Zsuzsa 1992. Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben. Veszprém, Országos Továbbképző, Taneszközfejlesztő és Értékesítő Vállalat.
- Petőfi S. János Benkes Zsuzsa 1993a. Versek kreatív-produktív megközelítése. Magyar Nyelvőr,
- Petőfi S. János Bácsi János Benkes Zsuzsa Vass László 1993b. Szövegtan és verselemzés. Budapest, Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda.
- Petőfi S. János 1994a. A szöveg-összefüggőségre utaló nyelvi elemek vizsgálatához. Magyar Nyelv,
- Petőfi S. János 1994b. A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. Párizs-Bécs-Budapest, Magyar Műhely, 54-61.
- Petőfi S. János 1994c. A nyelv, a kommunikáció és az interpretáció kutatásának jövőjéről. In Tóth Szergej (szerk.): Pápuáktól a Pioneerig. Szeged, Generalia, 161–166.
- Petőfi S. János La Matina, Marcello 1994d. Egy általános szemiotikai textológia centrális aspektusai. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 7. 97-128.
- Petőfi S. János Bácsi János Békési Imre Benkes Zsuzsa Vass László 1994e. Szövegtan és prózaelemzés. Budapest, Trezor.
- Petőfi S. János 1995. Válaszok és megjegyzések a szemiotikai textológia felépítését érintő kérdésekre, megállapításokra. Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 212-226.
- Petőfi S. János 1996a. Több mediális összetevővel rendelkező irodalmi szövegek elemzése. Budapest,
- Petőfi S. János 1996b. A magyar nyelvű (verbális) szövegek szemiotikai szövegtana diszciplináris keretének néhány aspektusa. In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 9. 11-17.
- Petőfi S. János 1996c. A multimediális humán kommunikáció elemzése interdiszciplináris keretének aspektusai. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 9. 19-25.
- Petőfi S. János 1996d. Az explicitség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series C Relationes,
- Petőfi S. János Benkes Zsuzsa 1997a. A szövegtan kutatásáról és oktatásáról. *Iskolakultúra*, 4. 32–44.
- Petőfi S. János Benkes Zsuzsa 1997b. A szövegtani kutatás diszciplináris környezte. Iskolakultúra, 5.
- Petőfi S. János Benkes Zsuzsa 1997c. Az általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozása. I. Iskolakultúra, 6-7. 31-39.
- Petőfi S. János Benkes Zsuzsa 1997d. Az általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozása. II. Iskolakultúra, 8. 19-27.
- Petőfi S. János 1997e. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. Debrecen, KLTE Kiadó. Officina Textologica, 1. sz.
- Petőfi S. János 1997f. Kultúrák metszőpontján. Magyar Nyelvjárások, 34. 3-20.
- Petőfi S. János Benkes Zsuzsa 1998. A szöveg megközelítései. Budapest. Iskolakultúra.
- Petőfi S. János Benkes Zsuzsa 2002. A multimediális szövegek megközelítései. Budapest. Iskolakultúra.
- Pléh Csaba Radics Katalin 1976. "Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 261-277.

Pléh Csaba – Terestyéni Tamás (szerk.) 1979. Beszédaktus, kommunikáció, interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Központ Szakkönyvtár.

Pléh Csaba – Terestyéni Tamás 1980. Újságcímek – az olvasó szemével. *Jel-Kép.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 2. 113–117.

Pléh Csaba 1980. A szöveg mint aktualizált nyelv. In Radics Katalin-László János (szerk.): *Dialógus és interakció*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 134–165.

Pléh Csaba – Radics Katalin 1982. Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 14. 83–108.

Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) 1988. Nyelv – cselekvés – kommunikáció. Budapest, Tankönyvkiadó. (Újabban: 1997, Budapest, Osiris.)

Pléh Csaba 1990. A szaván fogott szó. In Austin, John L.: Tetten ért szavak. Budapest, Akadémiai Kiadó, 7–25.

Pléh Csaba (szerk.) 1996. Kognitív tudomány. Budapest, Osiris.

Pongrácz Judit 1992. Mitől nehéz a szöveg? Nyelvpedagógiai Írások, 13. 133–147.

B. Porkoláb Judit 1993. Szöveggrammatika és szövegalkotás. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 95–99.

Propp, V. J. 1975 [1928]. A mese morfológiája. Budapest, Gondolat. (Újabban: 1995, Osiris–Századvég.)

Pusztai István 1983. Szaknyelv és terminológia. Nyelvpedagógiai Írások, 5. 156-165.

Rácz Endre – Szathmári István (szerk.) 1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Rácz Endre 1983. Egyeztetés és szöveggrammatika. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 249–295.

Rácz Endre 1987. Redundáns formák a magyar nyelv grammatikai rendszerében. Magyar Nyelv, 274–284.

Rácz Endre 1989a. Rejtett idézetek. Édes Anyanyelvünk, 2. 4-5.

Rácz Endre 1989b. Idézetek versekben. Édes Anyanyelvünk, 3. 5.

Rácz Endre 1990. Anaforikus névmásaink számbeli egyeztetéséhez. In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára. Budapest, ELTE, 199–203.

Rácz Endre 1991. Az egyeztetés a magyar nyelvben. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Rácz Endre 1992. Mondatgrammatika és szöveggrammatika. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. Linguistica Series C Relationes, 6. sz.

Radics Katalin – László János (szerk.) 1980. *Dialógus és interakció*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Radó György 1970. Jókai írói műhelyében. Magyar Nyelvőr, 304-323.

V. Raisz Rózsa 1976. Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben. Magyar Nyelv, 202–209.

V. Raisz Rózsa 1992. Fogalmazzunk félreérthetetlenül. Mikor kell, mikor nem kell a visszautaló névmás? Édes Anyanyelvünk, 3. 10.

V. Raisz Rózsa 1993a. Szépirodalmi szövegek elemzésének szerepe a szövegalkotó képesség fejlesztésében. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 201–205.

V. Raisz Rózsa 1993b. Egy "szabadon választott" versenyszövegről és megszólaltatásának kérdéseiről. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 8. 118–121.

V. Raisz Rózsa 1996. Szövegszerkezet, szövegjelentés és műfaj. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 285–289.

V. Raisz Rózsa 1997. Az ellentét mint szövegszervező elv. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 367–371.

Rastier, François 1972. Systématique des isotopies. In Greimas (szerk.): *Essais de sémiotique poétique*. Paris, Larousse, 80–106.

Ravasz László 1938. Ars Hungarica. In Legyen világosság. Budapest, Franklin Társulat, III. 43-54.

Rejman 1965. (Hivatkozik rá Békési 1982a, 37.)

Ricardou 1974. (Hivatkozik rá Dällenbach 1996, 51.)

Ricoeur, Paul 1991. Metafora és filozófia-diskurzus. In Bacsó Béla (szerk.): Szöveg is interpretáció. [Budapest], Cserépfalvi, 65–96.

Ricoeur, Paul 1989. Pillantás az írásaktusra. Helikon, 3-4. 472-477.

Rieser, Hannes 1982. A nyelvészeti szemantika új megközelítése. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Tanulmányok, 15. 91–106.

Riffaterre, Michael 1996. Az intertextus nyoma. Helikon, 1-2. 67-81.

Róka Jolán 1983. A tömegtájékoztató szövegek vizsgálatának módszertani alapelvei. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 296–319.

Róka Jolán 1986. Újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Róka Jolán 1996. A nem verbális és vizuális kommunikáció stíluslehetőségei. In Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 349–386.

Rozgonyiné Molnár Emma 1978. Logikai relációk kifejezése hálódiagrammal a szöveg és a mondat vizsgálatában. Magyar Nyelvőr, 452–462.

Rozgonyiné Molnár Emma 1982. A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. Magyar Nyelvőr, 352–356.

Rozgonyiné Molnár Emma 1996. Kohézió – integráló mondat – modell. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 291–293.

Ruzsicky Éva 1974. "Kezökben a lant". Nyelvtudományi Értekezések, 83. 498-502.

Sanders, W. 1973. Linguistische Stiltheorie. (Hivatkozik rá Szabó 1991a, 175.)

Sandig, Barbara 1978. Stilistik: Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Berlin-New York, Walter de Gruyter.

Sandig, Barbara 1983. Stilistik: Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Hildesheim-Zürich, G. Olms.

Saporta, Sol 1960. The Application of Linguistics to the Study of Poetic Language. In Sebeok, Thomas (szerk.): Style in Language. Cambridge, MIT Press.

Saporta, Sol 1974. A nyelvészet alkalmazása a költői nyelv tanulmányozásában. *Helikon*, 3–4. 404–415. Sartre, Jean Paul 1969 [1947]. *Mi az irodalom?* Budapest, Gondolat.

Schapiro, M. 1975. A vizuális művészetek szemiotikájából. In Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): A jel tudománya. Budapest, Gondolat, 491–509.

Schmidt, Siegfried J. 1973. Texttheorie: Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. München, W. Fink.

Schmidt, Siegfried J. 1975 [1970]. Bevezetés egy szövegszemantikai irodalomtudományba. In Horányi Özséb – Szépe György (vál. és a bev. tan.): *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat, 459–489.

Schveiger, Paul 1982. A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 12–52.

Searle, John 1988 [1975]. Közvetett beszédaktusok. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó, 1. 53–76.

Sebestyén Árpád 1959. A mutató névmások anaphorikus használatához. Magyar Nyelvőr, 464-470.

Sebestyén Árpád 1993. Szövegértés, stílusérzékelés. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 85–94.

Síklaki István 1980. Egy újságszöveg szerkezete és felidézése. In Radics Katalin – László János (szerk.): Dialógus és interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 102–133.

Síklaki István (szerk.) 1990. A szóbeli befolyásolás alapjai. I-II. Budapest, ELTE.

Skwarczyńska, Stefania 1981. A konkrét költészet és az azzal rokon jelenségek helye a tudományos poétika érdeklődési körében. In Gráfik Imre – Voigt Vilmos (szerk.): *Kultúra és szemiotika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 133–145.

J. Soltész Katalin 1963. Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 1. 263–272.

J. Soltész Katalin 1965. A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban. Magyar Nyelvőr, 174-187.

Somlyó György 1980. Philoktétész sebe. Budapest, Gondolat.

Starobinski, Jean 1989. A szövegek keletkezésének megközelítései. Helikon, 3-4. 323-327.

Steinitz, Renate 1968. Nominale Pro-Formen. (Hivatkozik rá Kocsány 1996, 153.)

Szabó Lőrinc 1967. Divatok az irodalom körül. In *A költészet dicsérete*. Válogatott cikkek, tanulmányok. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 428–482.

Szabó Zoltán 1960. Bartalis János költői stílusáról. Magyar Nyelvőr, 165-169.

Szabó Zoltán 1974a. Az egyéni szépírói stílus jellemzése az újabb szövegelméletek megvilágításában. Nyelvtudományi Értekezések, 83. 570–573.

Szabó Zoltán 1974b. A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. *Magyar Nyelv*, 315–324.

Szabó Zoltán 1975. Stilisztika és stílus a szövegnyelvészetben. Magyar Nyelvőr, 135–142.

Szabó Zoltán 1976. Az irodalmi mű stiláris kohéziójáról. Magyar Nyelvőr, 163-172.

Szabó Zoltán 1977a. A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár-Napoca, Dacia.

Szabó Zoltán 1977b. A szövegszemantika stilisztikai jelentősége. Magyar Nyelvőr, 468-481.

Szabó Zoltán 1980a, Szöveggrammatika és stilisztika, Nyelvtudományi Értekezések, 104, 729-734,

Szabó Zoltán 1980b. Gondolatok a tárgyias-intellektuális stílusról. Magyar Nyelvőr, 300-315.

Szabó Zoltán 1982a. A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. In Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, Kriterion, 84–147.

Szabó Zoltán 1982b. Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés. Magyar Nyelvőr, 62-73.

Szabó Zoltán 1983. A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége. Magyar Nyelvőr, 207-219.

Szabó Zoltán 1985a. Gondolatok a stilisztikai elemzésről. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1. 438.

Szabó Zoltán 1985b. Szövegkohézió és globális stilisztikai elemzés. Magyar Nyelvőr, 479-490.

Szabó Zoltán 1985c. József Attila: Határ (stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon). Irodalomtörténet, 4. 916–931.

Szabó Zoltán 1985d. Kosztolányi Dezső: Fürdés (stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon). Magyar Nyelvőr, 153–162.

Szabó Zoltán 1986. Bródy Sándor: Az ezüst kecske (stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon). Magyar Nyelvőr, 57–71.

Szabó Zoltán 1988. Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, Tankönyvkiadó.

Szabó Zoltán 1990. Szövegszemantika és stilisztikai elemzés (Csokonai: *Tartózkodó kérelem*). In Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.): *Congressus septimus internationalis finno-ugristarum*. Debrecen, [k. n.], 239–244.

Szabó Zoltán 1991a. Az irodalmi mű stílusa mint szövegiség. Literatura, 2. 175-183.

Szabó Zoltán 1991b. A stilisztikai elemzés szövegszemantikai megközelítésben. Magyar Nyelvőr, 92–106.

Szabó Zoltán 1992a. A szöveg történetisége. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 34–39.

Szabó Zoltán 1992b. A szövegszemiotika időszerű kérdései és megoldásra váró kérdései. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 199–210.

Szabó Zoltán 1994. A dialektológia a szövegtan interdiszciplináris keretében. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1. 55–59.

Szabó Zoltán 1995a. Szemiotikai textológia és stilisztika. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 196–201.

Szabó Zoltán 1995b. A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje. Magyar Nyelvőr, 68–80.

Szabó Zoltán 1995c. A stilisztikai elemzés egy szövegelméleti modellje. In Petőfi S. János - Békési Imre Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 145–152.

Szabó Zoltán 1996a. Lehető változásmagyarázatok a stílustörténetben (Egy textológiai stílustörténet-elmélet nagy és nyitott kérdése). In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 9. 224-247.

Szabó Zoltán 1996b. Gondolatok a stílusfogalom értelmezéséről szövegelméleti megközelítésben. In Nyelv, nyelvészet, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára. Pécs, JPTE, II. 271-277.

Szabó Zoltán 1996c. Stílusirányzati sajátosságok lineáris szövegszerkezetben. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 303-311.

Szabolcsi Anna 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. Nyelvtudományi Közlemények, 82, 59–82. Szalamin Edit 1988a. Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In Kontra Miklós (szerk.): Beszélt nyelvi tanulmányok. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series A Studia et Dissertationes, 1. 90-101.

Szalamin Edit 1988b. Beszélt nyelvünk mondatairól. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1. 914-923.

Szathmári István 1970. A hangszimbolikáról. Néprajz és Nyelvtudomány, 14. 67–83.

Szathmári István 1983a. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In Rácz Endre - Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 320–355.

Szathmári István 1983b. A szövegstilisztika tárgyköréből. Magyar Nyelv, 149–161.

Szathmári István 1986. Személytelen formák a mai magyar nyelvben. Magyar Nyelv, 385-392.

Szathmári István 1990. A magyar szórend legfőbb sajátságairól. Magyar Nyelv, 68-72.

Szathmári István 1991. Mit jelentett, és ma mit jelent a versmondat megnevezés? Magyar Nyelv, 23-31.

Szathmári István 1993. Szövegszemantikai sajátságok Ady Endrének "A hazaszeretet reformja" című írásában. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 8. 93-97.

Szathmári István 1994a. Kossuth és a szónoki beszéd. Magyar Nyelv, 257–263.

Szathmári István 1994b. Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Szathmári István 1995. Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. Nyelvtudományi Értekezések 140. sz.

Szathmári István 2004. Stilisztikai lexikon. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Szecskő Tamás - Szépe György (szerk.) 1969. Nyelv és kommunikáció. 1-2. köt. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Szegedy-Maszák Mihály 1980a. "A regény, amint írja önmagát". Elbeszélő művek vizsgálata. Budapest, Tankönyvkiadó.

Szegedy-Maszák Mihály 1980b. Világkép és stílus. Budapest, Magvető.

Szegedy-Maszák Mihály 1990. Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről. Literatura, 1. 30–76.

Szegedy-Maszák Mihály 1992. Az irodalmi mű alaktani hatáselmélete. In Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Budapest, Akadémiai Kiadó, 113–152.

Szekér Endre 1988. Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben. Budapest, Tankönyvkiadó.

Széles Klára 1972. Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására. Filológiai Közlöny, 1-2. 130-146.

Szende Tamás 1976. A beszédfolyamat alaptényezői. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szende Tamás 1987. Megérthetjük-e egymást? Budapest, Gondolat.

Szerdahelyi István 1994. vizuális költészet. Világirodalmi lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 17. 176.

Szikszainé Nagy Irma 1994. A textéma szövegtani megközelítése. Magyar Nyelv, 320-327.

Szikszainé Nagy Irma 1995. Nyitott és zárt szöveg. Magyar Nyelvjárások, 32. 95-106.

Szikszainé Nagy Irma 1996. József Attila: Ősz (Tar ágak-bogak...) (Stilisztikai elemzés). Magyar Nyelv, 181-186.

Szikszainé Nagy Irma 1997. Leíró jellegű vers szövegtani megközelítése. József Attila: Falu. Magyar Nyelv, 43-54.

Szikszainé Nagy Irma 1997. Sűrítettség és terjengősség Arany Zács Klára című balladájában. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 384–391.

Szikszainé Nagy Irma 1998. Határozottság – határozatlanság. (Egy magyar népmese intratextuális névelőhasználata). *Magyar Nyelvjárások*, 35. 171–182.

Szikszainé Nagy Irma 1998. A stiláris adekvátságot érvényre juttató korreferencia. Officina Textologica, 2. 208–222.

Szikszainé Nagy Irma 1998. HB. – halotti beszédek – Kosztolányi: *Halotti beszéd* (Disszonancia és konszonancia szövegen belül és szövegek között). In Szathmári István (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 43–69.

Szikszainé Nagy Irma 1998. A szövegpragmatikai adekvátságot biztosító eszközök összefonódása egy reklámszövegben. Magyar Nyelv, 453–461.

Szilágyi N. Sándor 1980. Magyar nyelvtan. Bukarest, Editura Didactica Si Pedagogica.

Szili József 1992. Az irodalom mint folyamat. In Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Budapest, Akadémiai Kiadó, 153–197.

Szili József 1994. A szövegszimmetria topológiája avagy önszerkesztő és önzáró szövegstruktúrák a 19. századi magyar lírában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6. 610–638.

Szili József 1997. A poétikai műnemek interkulturális elmélete. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szilman 1967. (Hivatkozik rá Békési 1982a, 24.)

Szuromi Lajos 1980. A versritmus elemzése az iskolában. Debrecen, Megyei Könyvtár.

Szuromi Lajos 1990. A szimultán verselés. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Tarnay László 1991. Dialógus és irodalomtudomány. Literatura, 2. 151-174.

Telegdi Zsigmond 1976. A nyilatkozat mint indícium. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 11. 279–287.

Temesi Mihály 1980. A magyar nyelvtudomány. Budapest, Gondolat.

Terestyéni Tamás 1971a. Irodalmi alkotások szemantikai szövegelemzésének egy lehetséges módszere. In Hankiss Elemér (szerk.): A novellaelemzés új módszerei. Budapest, Akadémiai Kiadó, 237–248.

Terestyéni Tamás 1971b. A szemantikai szövegelemzés útjairól. Nyelvtudományi Értekezések, 75. 55–66.

Terestyéni Tamás 1978. Szemantikai szövegelemező módszerek kommunikációs tartalmak vizsgálatában. Helikon, 24. 276–284.

Terestyéni Tamás 1980. Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés. In Radics Katalin – László János (szerk.): Dialógus és interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 169–199.

Terestyéni Tamás 1982. Szemantikai interpretáció mélyszerkezet nélkül. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 14. 109–125.

Terestyéni Tamás 1992. Szövegelméleti tézisek. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 4. 7–33.

Todorov, Tzvetan 1978. Les genres du discours. Paris, Seuil.

Tolcsvai Nagy Gábor 1992. Tematikai ugrás a szövegben. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 238–241.

Tolcsvai Nagy Gábor 1994a. A szövegek világa. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 1994b. Szövegvariációk és szövegglobalitás Márai Napló 1943–44 című művében. Magyar Nyelvőr, 300–312.

Tolcsvai Nagy Gábor 1995a. Az újabb irodalom nyelviségének leírhatósága nyelvészeti keretben. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 16. 17–26.

Tolcsvai Nagy Gábor 1995b. A stílus diszkurzív elmélete felé. Helikon, 3. 219-231.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996a. A magyar nyelv stilisztikája. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996b. Nyelvi tudás és szövegtípus. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 335–340.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996c. Az írástól a beszédig: az értelmezés kérdései. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 18.85-91.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. A magyar nyelv szövegtana. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tompa József 1964. Az az az néha fölösleges. Magyar Nyelv, 359-363,

Tompa József 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Török Gábor 1965. A költői mondat-összekapcsolás kérdéseihez. Nyelvtudományi Értekezések, 46.

Török Gábor 1968. A líra: logika (József Attila költői nyelve). Budapest, Magvető-Tiszatáj.

Török Gábor 1974. Költői rébuszok. Budapest, Magvető.

Török Gábor 1983. A pecsétek feltörése. Budapest, Magvető.

Török Gábor 1990. Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben. Budapest, Tankönyvkiadó.

Török Gábor 1995. A kérdésszerű nyelvi információ igazsága. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 8. 81–88.

Török Gábor 1996. "Applica...!" Scilicet ambigue, ambiformiter. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 347-355.

Varga László 1994. A hanglejtés. In Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 2. köt. Fonológia. Budapest, Akadémiai Kiadó, 468-580.

Vargyas Lajos 1976. A magyar népballada és Európa. Budapest, Zeneműkiadó, 1. 150–154.

Vargyas Lajos (szerk.) 1988. Magyar néprajz. V. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Vass Kálmán 1973. A kézírás vizsgálata. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Vass László 1990a. Szupertextuális kohézió és stilisztika. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 1. 45-56.

Vass László 1990b. Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához). In Petőfi S. János - Békési Imre - Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 1. 85-115.

Vass László 1991. Szupertextus, stíluselemzés és -tipológia. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 3. 69-77.

Vater, Heinz 1992. Einführung in die Textlinguistik. München, Wilhelm Fink.

Végh J. Mihály 1973–1974. Ritmusjelenségek a magyar prózában. Néprajz és Nyelvtudomány, 17–18. 175-195.

Viehweger, Dieter 1982. Szemantikai jegyek és szövegstruktúra. In Penavin Olga - Thomka Beáta (szerk.); Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Tanulmányok, 15. 31-44.

Vígh Árpád 1977a. A retorika újjászületése. Helikon, 1. 3–23.

Vígh Árpád 1977b. A liège-i retorika. Helikon, 1. 140–149.

Vígh Árpád 1981. Retorika és történelem. Budapest, Gondolat.

Vigotszkij, L. Sz. 1967. Gondolkodás és beszéd. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Vincze Krisztina 1986. Hiányjelenségek nyelvjárási szövegekben. Magyar Nyelv, 349–356.

Vlad, Carmen 1994. (Hivatkozik rá Máté 1998, 96-100.)

Voigt Vilmos 1971. Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában és ezek ideológiai konzekvenciái. In Hankiss Elemér (szerk.): A novellaelemzés új módszerei. Budapest, Akadémiai Kiadó, 105–119.

Voigt Vilmos 1991. Szövegszemiotika és/vagy szemiotikai szövegtan. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 3. 7-12.

Wacha Imre 1973. Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. Nyelvtudományi Közlemények, 75. 77-102.

Wacha Imre 1974. Az elhangzó beszéd főbb akusztikai stíluskategóriái. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 10. 203-216.

Wacha Imre 1975. A szöveg hangos megjelenítése. In Deme László (összeáll.): Szónokok, előadók kézikönyve. Budapest, Kossuth, 152-197.

Wacha Imre 1978. Beszélgessünk a beszédről! Budapest, Kossuth.

Wacha Imre 1979. A beszédművelés kérdéseihez. Magyartanítás, 6. 264–275.

Wacha Imre 1989. A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a beszéd hangzásának determinánsa. Magyar Nyelvőr, 283–290.

Wacha Imre 1991. Tartalom, szöveg, szándék és hangzásforma harmóniája. Egyetemi Fontetikai Füzetek, 4. 87–119.

Wacha Imre 1992a. Szöveg és interpretáció. Egyetemi Fontetikai Füzetek, 5. 65-71.

Wacha Imre 1992b. Szöveg és (adekvát) interpretáció. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 5. 237-256.

Wacha Imre 1993a. Az irodalmi mű szövegszerkezetének és a szöveg hangzásbeli jellemzőinek összefüggéseiről, a szöveg fonetikai szerkezetéről. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 6. 35–79.

Wacha Imre 1993b. Szöveg és hangzás. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. 70-84.

Wacha Imre 1995a. A korszerű retorika. I-II. Budapest, Szemimpex.

Wacha Imre 19956. Szövegelemzés és hangzásvilág. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 198. 101–108.

Wacha Imre 1996. Szövegmegközelítések. In R. Molnár Emma (szerk.): Absztrakció és valóság. Szeged, JGYTF Kiadó, 369–375.

Wacha Imre 1997. Az információs sík, a szövegszerkezet és a szövegmondatok kapcsolata. In Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Cluj-Napoca, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, 438–446.

Wahl, François 1996. A szöveg mint produktivitás. Helikon, 1-2. 10-13.

Wardhaugh, Roland 1995. Szociolingvisztika. Budapest, Osiris-Századvég.

Weinreich, Uriel 1969. Problems is the Analysis of Idioms. In Puhvel, J. (ed.): Substance and Structure of Language. Los Angeles, Berkeley.

Weinrich, Harald 1982. A francia névelő szövegmondattana. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): Szövegelmélet. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. *Tanulmányok*, 15. 31–44.

Weinrich, Harald 1993. Textgrammatik der deutschen Sprache. Mannheim, Dudenverlag.

Weöres Sándor 1981. A vers születése. Egybegyűjtött írások. 1. 219-259. Budapest, Magvető.

Wehrlich, Egon 1975. Typologie der Texte. Heidelberg, Quelle-Meyer.

Wernitzer Julianna 1994. *Idézetvilág avagy Esterházy Péter, a* Don Quijote *szerzője*. Pécs–Budapest, Jelenkor – Szépirodalmi Könyvkiadó.

Wunderlich, Dieter 1972. Zur Konventionalität von Spechhandlungen. In Wunderlich, Dieter (ed.): Linguistische Pragmatik. Frankfurt a. M., Athenäum, 11–58.

Wunderlich, Dieter 1974. Textlinguistik. In Arnold-Sinemus (eds.): Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft. 2. München, 386–397.

Zolnai Béla 1957 [1926]. Nyelv és stílus. Budapest, Gondolat.

Zolnai Béla 1964. Nyelv és hangulat. Budapest, Gondolat.

Zumthor, Paul 1996. A retorikusok útkereszteződése. Helikon, 1-2. 105-130.

Zsélyi Ferenc 1994. A másik szöveg. Szeged, JATEPress.

Zsilka Tibor 1970. A képvers és az olvasó. Magyar Nyelvőr, 58-64.

Zsilka Tibor 1974. Stilisztika és statisztika. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Zsilka Tibor 1979. A szövegelmélet és a nyelvtudomány kapcsolata. Magyar Nyelv, 162-170.

Zsilka Tibor 1981. Az allúzió funkciója a szépirodalmi szövegekben. Híd, 5. 632-644.

Zsilka Tibor 1991. A dekonstruált (szöveg)struktúra. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGYTF Kiadó, 3. 62–68.

A téma bővebb szakirodalma iránt érdeklődők figyelmébe ajánlhatók még a *Szemiotikai szövegtan* köteteiben a Vass László által összeállított bibliográfiai jegyzékek, repertóriumok, amelyek a szemiotikai szövegtanra, a kommunikációelméletre, szemantikára, pragmatikára, stilisztikára, szövegelemzésre stb. vonatkozó több ezer címet tartalmaznak.

JELMAGYARÁZAT

dőlt betű: a nyelvi adatok közlése vastag betű: fogalmi kiemelés

vastag-dőlt betű: az adatban tárgyalt elem kiemelése []: szögletes zárójelben a hiányzó elem pótlása: [és]

RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

ÉKSz. = Magyar értelmező kéziszótár

ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára

MMNyR. = Tompa József (szerk.) 1961–1962. A mai magyar nyelv rendszere. Budapest,

Akadémiai Kiadó.

MNy. = Magyar Nyelv című folyóirat

NySz. = Nyelvújítási szótár

NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések TESz. = Történeti-etimológiai szótár

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Aczél Géza 133, 139, 487 Adamik Tamás 487 agrammatikus szöveg 42, 54, 473 aktuális mondattagolás 27, 29, 30, 33, 34, 71, 91, 216, 220, 223, 224, 243, 246, 412, 419, 424, 452, 459 akusztikus stílusideál 93-100 akusztikus vezérlés 394, 395, 411 Albertné Herbszt Mária 290, 294, 300, 487 Albert Sándor 487 alineáris olvasat 473, 477 Almási Miklós 487 álszöveg 40 általános intertextualitás 352-356, 365, 473 anafora 63, 66, 74, 86, 150, 233, 375, 440 anaforikus 63, 64, 67, 92, 143, 155, 380, 473 anaforikus elemekkel bővített korreferens szavak 157, 444, 473 Andersson, Erik 487 Angyalosi Gergely 487 Antal László 26, 32, 279, 301, 406, 487, 496 Antalné Szabó Ágnes 487 antecedens 64, 380, 418, 423, 432, 441 antiszöveg 39, 473 archetextus 340, 473 archetípus 383, 473 architextualitás 338, 343, 363, 365, 473 Arisztotelész 284, 299, 380, 487 artikulációs kohézió 99, 473 aszegmentális sajátságok 77, 78, 473 aszindeton 200, 320, 336, 451, 467 asszociációs mező 166, 170, 473 atextuális 410, 473 Austin, Johann Langshaw 210, 211, 246, 474 autográf 383, 435, 473 autonóm részszöveg 53, 455

autoszemantikus 255, 428, 473 azonosítás 189, 469

Babits Mihály 167, 168, 174, 270, 359, 361 Bácsi János 29, 36, 504 Bahtyin, Mihail 185, 204, 283, 299, 300, 374, 388, 479, 487 Bakos József 27, 128, 487, 488 Balázs Géza 30, 32, 488 Balázs János 22, 26, 29, 32, 51, 54, 99, 171, 179, 204, 207, 231, 239, 246, 249, 279, 288, 300, 311, 336, 367, 369, 3736, 376, 388, 483, 488, 496 Bańczerowski, Janusz 488 Bánréti Zoltán 27, 30, 32, 54, 204, 246, 388, 406, 488 Bárczi Géza 35, 99, 205, 280, 488, 489, 495, 502 Barthes, Roland 342, 343, 357, 365, 395, 405, 406, 413, 414, 488 Bátori István 246, 472, 488 beágyazódás 251, 364, 474 beágyazott 251, 474 Beaugrande, Robert de 22, 32, 52, 54, 57, 59, 74, 206, 246, 303, 336, 368, 388, 488, 489 Bečka, J. V. 253, 279, 489 Becker, A. L. 258, 279, 489 befejezés 162, 202, 256-259, 263, 264, 266, 269, 274, 276, 378–380, 479, 482 Békési Imre 26-29, 32-37, 54, 55, 68, 74, 75, 100, 128, 140, 164, 204, 205, 246, 247, 280, 300, 301, 336, 337, 388, 389, 406, 407, 414, 415, 472, 487–492, 494, 495, 497, 498–504, 507, bekezdés 26, 58, 61, 63, 105, 120, 178, 194, 257,

258–262, 275, 329, 330, 379, 455

Bencédy József 490

Bencze Ildikó 490 Bencze Lóránt 30, 33, 74, 112, 388, 406, 414, 490 Benkes Zsuzsa 29, 36, 503, 504 Benkő László 490 bennfoglalás 206, 215, 291, 474, 476, 481, Bense, Max 130, 139, 490 Bernstein, Basil B. 490 besorolás 16, 343 beszédaktus 207, 242, 284, 395, 435, 476 beszédaktus/beszédcselekvés-elmélet 19, 22, 31, 34, 50, 210-212, 283, 284, 476 beszédcélzat 207–210, 481 beszédfunkciók 207-210, 481 beszédhatás 403-405, 481 beszédhelyzet 206, 207, 215, 222, 223, 237, 238, 321, 474, 483 beszédmód 290, 308, 353, 357, 381, 492 beszédpozíció 210, 481 beszédtett 182, 284, 394, 476, 479 beszélőváltás 294, 481 beszélt nyelvi szöveg 168, 173, 290-293, 412, 494 beszerkesztettség 44, 251, 256, 411 betűfajta 101, 115 betűhű 166, 168, 391, 406, 479 bevezetés 262–264, 266, 271–273, 370, 378, 479 B. Fejes Katalin 99, 406, 414, 490, 494 Bitskey István 490 Black, Max 490 Blanchot, Maurice 357, 490 Bodnár György 490 Bojtár Endre 490 Bókay Antal 33, 388, 490 Bolla Kálmán 33, 128, 490 Bonyhai Gábor 491, 495 B. Porkoláb Judit 505 Brassai Sámuel 217, 246, 491 Breuer 22 Brown, Gillian 210, 246, 290, 301, 491 Buda Béla 491 Bühler, Karl 207, 246, 286, 477, 491 Büky László 491

captatio benevolentiae 271, 272, 474 Carlson, Thomas B. 491 Charles, Michel 491 Chomsky, Noam 20 cím 173–177, 305, 450, 467, 474 címtípusok 173, 174, 474 Clark, Herbert H. 231, 246, 436, 472, 491

Cs. Gyímesi Éva 27, 34, 400, 402, 413, 417, 485, 495 Cs. Jónás Erzsébet 497 Csúri Károly 54, 406, 491 Dällenbach, Lucien 343, 348, 365, 480, 491, 505 Daneš, František 224, 246, 491 Dániel Ágnes 30, 33, 491 Danto, A. 491 Dávidházi Péter 383, 388, 491 Berencsi Margit 490 deiktikus utalás 65, 77, 227, 228, 474 deixis 65, 155, 206, 227, 228, 474 deixisfajták 65, 474 deklaratívák 211, 245, 286, 474 dekontextualizál 439, 474 demarkatív jel 101, 127, 474 Deme László 26, 27, 29, 33, 37, 54, 74, 99, 164, 183, 204, 226, 246, 280, 301, 365, 388, 414, 491, 492, 500, 510 Derrida, Jacques 342, 492 Déry Tibor 208, 273, 307, 336, 382, 388, 492 determináns 143, 394, 420, 421, 474 Dezséry Judit 492 Dezső László 30, 33, 45, 46, 54, 217, 246, 492 dialogicitás 402, 474 dialógus 293-296, 340, 474 dialógusfajták 294, 295, 474 Dienes Dóra 31, 33, 204, 246, 280, 492 Dijk, van 21, 22, 33, 58, 74, 141, 164, 211, 212, 215, 228, 234, 237, 242, 246, 249, 280, 373, 376, 389, 394, 395, 406, 492, 493 direktívák 211, 245, 474 discourse analysis 17, 294, 475, 484 Dömötör Andrienn 493 Dressler, Wolfgang 22, 32, 57, 59, 74, 206, 246,

comment 217, 221, 419, 474

Crothers, Edward J. 491

Eco, Umberto 493
effektusszöveg 40, 475
egyirányú utalás 69, 70, 475
együttműködési alapelvek 212, 412, 475
É. Kiss Katalin 247, 495, 499
Elekfi László 29, 33, 216, 217, 220, 222, 223, 246, 475, 480, 481, 484, 493
ellipszis 197–201, 320–322, 475
ellipszisfajták 197–201, 475

303, 336, 488, 493

előfeltevés 169, 222, 475 előfeltevés-típusok 169, 170, 475 elővázlat 367, 475 emfatikus forma 127, 475 emocionális tagolású mondat 223, 475 emotív funkció 208, 210, 475 endofora 63, 475 endoforikus 63-65, 475 enigmatikus 168, 475 Enkvist, Nils Erik 21, 33, 493 entrópia 188, 227, 318-326, 395, 475 entropikus 137, 199, 223, 395, 451, 475 Eőry Vilma 30, 33, 280, 301, 336, 493, 494 epifora 459, 475 Ermert, Karl 301, 494 értékelő szövegelemzés 410, 475 értelmező szövegelemzés 410, 475 evokatív forma 114, 475 exofora 63, 475 exoforikus 63, 475 explicatúra 475, 397 explicit jelentés 166-168, 475 explicitás 379, 475 expresszívák 211, 475 extratextuális jelek 241, 475 Eysenck, M. W. 393, 494

Fábián Pál 26, 34, 74, 113, 145, 164, 204, 423, 472, 490, 494 Fábricz Károly 494 Faluvégi Katalin 440, 494 fatikus funkció 296, 207-210, 475 Fehér Erzsébet 27, 29, 30, 34, 139, 204, 246, 357, 494 félig kötött szöveg 79, 475 felsorolás 194, 452, 475 filológia 19, 20, 475 Fischer Sándor 99, 494 Fish, Stanley 494 Fogarassy Miklós 396, 406 fókusz 218–219, 220, 419, 475 fókuszképzés 218, 475 fókuszmondat 16, 170, 177, 178, 372, 475 foltszerű utalás 67, 68, 152, 475 folytatásos szövegmondat 195, 200, 254-255, 291, 475 Fónagy Iván 30, 34, 99, 128, 140, 204, 494 "forduló" 294, 475 forikus 63, 67, 143, 475

forrás- és célnyelvi szöveg 339, 341, 342, 475 Foucault, Michael 342, 494 Földi Éva 494 Frage, G. 494 fullstop 476 Fülei-Szántó Endre 495

Gaál Edit 23, 27, 34, 164, 485, 495 Gabelentz, Georg von der 217, 495 Gadamer, Hans-Georg 390, 395, 402, 406, 495 Galgóczi László 495 Garfinkel, H. 495 Garner 503 Gáspári László 27, 495 generikus 148, 191, 476 Genette, Gérard 342, 343, 348, 365, 403, 407, 473, 476, 477, 479, 480, 495 Gergely György 495 globális kohézió 65, 169, 170-186, 371, 476 Goffmann, E. 294, 301, 483, 495 Gorilovics Tivadar 28, 34, 495 Gósy Mária 495 Gránicz István 365, 495 Greimas, Algirdas Julien 171, 204, 376, 389, 477, 495, 505 Grétsy László 205, 495, 498 Grice, Paul 206, 207, 212, 213, 246, 472, 475, 476, 482, 495 Gülich, Elisabeth 285, 286, 301, 495

Hadrovics László 31, 34, 145, 146, 164, 174, 183, 184, 204, 234, 246, 484, 485, 495 Halliday, M. A. K. 51, 52, 54, 221, 397, 495 Hangay Zoltán 496 Hankiss Ágnes 496 Hankiss Elemér 37, 172, 193, 196, 204, 384, 389, 412, 414, 415, 480, 488, 496, 511, 510 Harris, D. P. 21, 262, 280 Hamis, Zellig 496 Hartmann, P. 369, 389, 496 Harweg, Roland 59, 74, 496 Hasan, R. 51, 52, 54 Havránek, Bohusláv 284, 301, 496 Heidegger, Martin 496 helyettesítendő 59, 476 helyettesítés 186, 367, 376, 383, 476 helyettesítő 59, 67, 144, 189, 476 helyi kohézió 476, 479, 480 helystruktúra 184, 476

Herczeg Gyula 93, 99, 496 hermeneutika 19, 381, 390, 395, 396, 399, 400, 402, 403, 476 Hernádi Sándor 394, 395, 407, 496 heterologikus 476 hipermondat 476 hiperonima 157, 186, 188, 191, 376, 430, 431, 441, 450, 473, 476, 482 Hjelmslev, Louis 53, 54, 496 H. Molnár Ilona 205, 280, 502 Horányi Özséb 30, 34, 55, 138, 140, 247, 389, 490, 494-496, 501, 506 Horváth Iván 496 Huszár Ágnes 27, 30, 34, 205, 223, 246, 294, 301, 496, 502 Hutcheon, Linda 496 Hymes, Dell H. 210, 246, 496, 497 hypertext 343, 476 hypertextualitás 338, 342, 343, 363, 365, 413, 476

időszerkezet 184–186, 373, 374, 476 I. Gallasy Magdolna 30, 34, 145, 164, 418, 472, ikonitás 134, 136, 139, 311, 476 illokúció 211, 242, 476 implicit alany 144, 428, 476 implicit jelentés 167, 169, 230, 476 implikáció 168, 169, 187, 213, 231, 232, 476 implikál 168, 169, 476 implikátum 168, 169, 436, 476 implikatúra 207, 213, 231, 436, 476, inferencia 166, 168, 232, 243, 476 Ingarden, Roman 133, 497 inhomogén 172, 476 inklúzió 189, 192, 476 inkoherens 60, 74, 207, 320, 476 inkohezív 240, 476 inkonnex 145, 240, 476 interakcióelmélet 206, 207, 212, 213, 476 interferencia 138, 476 interpretáció 395-403, 476 interpretáció-típusok 398-403, 476 interpretatív hasonlóság 391, 476 interpunkció 83, 103, 115-118, 242, 291, 394, 476 az interpunkció átértékelése 83, 476 interszekció 192, 476

interszentenciális 476

intertextuális 340-343, 357, 477

intertextuális kohézió 60, 339–342, 477 intertextualitás 60, 342-366, 477 intertextualitás-fajták 348–356, 477 intertextus 340, 341, 344, 477 intonációs kohézió 76, 92, 477 intratextuális 58, 348-356, 413, 424, 477 intratextualitás 348–365, 477 írásforma 102-128, 477 íráskép 99, 110, 136-138, 477 írástípusok 103, 112-113, 477 irodalmi vagy költői olvasás 400-403, 477 Isenberg, Horst 57, 74, 284, 301, 497 Iser, Wolfgang 382, 389-400, 404, 407, 497 ismétlés = rekurrencia 85-87, 186-188, 312-316, 477 izotópia 169-173, 477 izotópiatörés 172, 173, 323, 330, 477 izotopikus folytonosság 171, 172, 477 izotóplánc 172, 186, 477

Jakobson 80, 99, 207–209, 247, 497

Jauss, Hans Robert 381, 389, 402, 404, 407, 497 **jelentésmező 33, 145, 182, 191–193, 202, 371, 425, 431, 441, 453, 456, 457, 460, 465–467, 470, 477, 479**Jenny, Laurent 340–343, 365, 396, 407, 497

J. Nagy Mária 110, 128, 503

Joób Emőke 497

Józsa Mária 27, 497

J. Soltész Katalin 173, 205, 506

Juhász József 27, 497

Kabán Annamária 409, 415, 497 Kallmeyer, Werner 50, 54, 301, 495, 497 Kálmán Béla 84, 99, 172, 497 Kálmán C. György 34, 247, 301, 497 Kálmán László 100, 498 Kanyó Zoltán 74, 372, 376, 380, 389, 497, 498 Kapitány Agnes 498 Kapitány Gábor 498 Károly Krisztina 498 Károly Sándor 26, 31, 34, 54, 94, 164, 205, 280, 301, 336, 389, 472, 473, 475, 480, 483, 498 Kapr, A. 498 Kass János 498 Kassai Ilona 79, 100, 104, 498 katafora 63, 64, 74, 375, 477 kataforikus 31, 64, 69, 150, 152, 173, 176, 228, 419, 460, 477 kataforikus utalás 380, 477

konnex 59, 63, 141, 145, 150, 161, 410, 438

konnexitás 15, 59, 74, 141-163, 410-412, 460, Kecskés András 498 Kelemen János 166, 205, 498 461 Kemény Gábor 25, 31, 34, 174, 205, 305, 336, konstrukció 29, 122, 241, 370, 374, 401, 454, 478 412, 415, 471, 472, 498 konstrukciótípus 29, 203, 248, 250, 257, 258 Kenesei István 294, 301, 483, 498 konstruktum 248, 279, 478 képvers = kalligramma 133, 137, 139, 477 kontextuális elemzés 410, 478 Kern 498 kontextuális jelentés 478 Kertész András 20, 34, 73, 74, 498 kontextualitás 216, 478 Keszler Borbála 27, 30, 34, 105, 115, 128, 357, kontextus 23, 42, 43, 51, 57–59, 144, 150, 151, 440, 494, 499 195, 199, 206, 207, 215-217, 222, 224, 228, Kibédi Varga Áron 499 233, 237, 239–241, 256, 314, 322, 368, 396, Kiefer Ferenc 17, 25, 26, 27, 30, 31, 34, 35, 51, 54, 397, 412, 431, 457, 478 100, 141, 142, 144, 146, 150, 155, 161, 164, kontextustípusok 215, 478 169, 184, 195, 205, 220-222, 230, 232, 247, kontextusfüggőség 216, 245, 292, 478 korlátozott intertextualitás 343, 478 294, 301, 372, 373, 389, 420, 472, 475, 481, 482, 485, 498, 499, 510 korlátozott kódú kommunikáció 292, 300, 478 Kintsch, Walter 493 korreferencia 57, 58, 63, 143, 147, 150, 162, 170, Kiss Endre 499 186–190, 244, 420, 430, 434, 435, 437, 440, Kiss Sándor 28, 35, 79, 100, 280, 499, 501 441, 446–448, 450, 455 Klaudy Kinga 223, 247, 341, 365, 414, 415, 499 korreferencialitás 57, 66, 430, 478 Klein, W. 54, 497 korreferens 63, 64, 67, 154, 155, 157, 186, 204, Kocsány Piroska 21, 24, 30, 35, 42, 52, 54, 70, 75, 418, 422, 429-434, 437, 441, 442, 444-446, 145, 150, 151, 164, 195, 205-207, 211, 216, 467, 478 223, 247, 286, 299–301, 308, 336, 390, 407, korreferens elemek eloszlása 164, 411 410, 415, 499, 500, 506 korreferens elemek távolba hatása 164, 411 koherencia 15, 35, 57, 59, 207, 220, 232, 243, korreferens elemek tömörülése 164, 411, 437 287, 382, 412 Kosztolányi Dezső 64, 67–69, 77, 105, 111, 143, koherens 50, 59-63, 71, 207, 220, 224, 240, 370, 146, 150, 152, 153, 155, 157, 158, 160, 173, 175, 176, 181–183, 189, 191, 192, 200, 214, 396, 398, 410, 438, 449 kohézió 15, 23, 27, 30, 57, 59, 61, 66, 168-201, 218, 238, 240, 255, 258-260, 274, 290, 298, 248, 287, 295, 304, 312, 338, 376, 411, 458, 315, 342, 348, 361, 362, 369, 375, 380, 405, 425, 426, 454-461 kohezív 63, 66, 168, 201, 202, 376, 391, 393, 410, kotextuális elemzés 27, 410, 479 438 Kovács Ferenc 500 Koltay Tibor 500 Kovács Zita 500 komisszívák 211, 477 Kovalovszky Miklós 174, 205, 500 kommunikációelmélet 19, 51, 207-210, 475, 478, kölcsönös utalás 69, 70, 157, 479 479, 481, 482 kötetlen szöveg 78, 79, 99, 479 kommunikációs funkciók = beszédfunkciók 208, kötőszóhiány = aszindeton 200, 320, 336, 451, 474, 477 467, 479 kommunikációs tényezők 25, 213-243 kötött szöveg 76, 80, 99, 269, 479 kommunikatív kompetencia 368, 478 közös előismeret 27, 43, 58, 234, 236, 237, kompetencia 401, 481 479 kompozíció 137, 249, 478 közös előzmény 27, 237, 479 kompozicionális kohézió 478 közös nyelvűség 27, 213, 479 kompozíciós elv 370, 388 Kristeva, Julia 342, 500 konatív funkció 208, 210, 284, 434, 477, 478 kronotopológia 166, 185, 374, 388, 479 konkrét költészet 129, 131, 133, 136-139, 478 Kulcsár Szabó Ernő 35, 43, 54, 138, 140, 354, 365, konnektor 195, 478 396, 401-403, 405, 407, 414, 415, 500

Keane, M. T. 393, 494

Kulcsár-Szabó Zoltán 500 kulcsszó 166, 170, 179, 180, 204, 371, 449, 455, 456, 466, 479

Laczkó Krisztina 33–35, 128, 247, 357, 389, 440,

490, 493–495, 499, 502, 503, 511 La Matina, Marcello 131, 140, 395, 407, 501, 504 Lang, E. 195, 205, 500 Langacker, Roland W. 390, 397, 407, 500 László János 36, 301, 491, 496, 500, 505-507, "látható nyelv" 101, 107, 127, 132–139, 479 "látható ritmus" 109, 127, 479 lehetséges világok 237, 243, 391, 405, 471, 476, 479 leíró szövegelemzés 410, 479 Lengyel Dénes 26, 373, 500 Lengyel Klára 494 lettrizmus 138, 139, 479 lineáris kohézió = mikrokohézió = lokális kohézió = helyi kohézió 186-204, 248, 458 lineáris olvasat 137, 485

litterális = betűhű 166, 168, 391, 406, 479 litterális jelentés 166, 479, 168 lokális kohézió = helyi kohézió = mikrokohézió 186-204, 479

lokúció 211, 479

Longacre, Robert E. 261, 280, 500 Lotman, Jurij M. 53, 55, 57, 74, 206, 247, 379, 389, 500

Lotz János 501

Lux, Friedeman 284, 301, 501

Lyons, John 49, 55, 501

Maár Judit 501

Madarászné Marossy Ágnes 487

Magdics Klára 25, 34, 79, 84, 99, 177, 494

Maingueneau, Dominique 501

makrokohézió 74, 170-186, 476, 479

makrostruktúra 248, 249, 378, 479

makroszerkezeti egység 49, 169, 248, 250, 262-266, 479

Man, Paul de 501

manuscriptum 383, 479

Marcus, Solomon 501

Martens, Gunter 501

Martinet, A. 501

Máté Jakab 15, 28, 31, 35, 68, 74, 501

Mathesius, Vilém 223, 247, 501

Mayenova, Maria Renata 177, 205, 501

McGrath, Alister E. 399, 407, 501

médiumok 130-132, 479

megnevezés = nomináció 171, 479 megnyilatkozás 49, 212, 479

megszerkesztettség 250, 261, 262, 479

mesterséges sorrend 373, 388, 479

metakommunikációs jelek = extratextuális jelek = nonverbális jelek 241, 243, 475, 480

metanyelvi szerep 209, 210, 479

metatextualitás 338, 342, 357, 363, 365, 479

Meyer-Hermann, R. 54, 497

mezőösszefüggés = jelentésmező = szemantikai mező 170, 182, 190-193, 312

Miko, Frantisek 501

mikrokohézió = lokális kohézió = helyi kohézió = lineáris kohézió 74, 186-204

mikrostruktúra 80, 249, 286, 480

mikroszerkezeti egység 49, 248, 250, 252-262, 266, 275, 454, 480

Mistrik, Jozef 501

M. Korchmáros Valéria 67, 68, 74, 150, 164, 440, 472, 500

Molnár Ildikó 28, 35, 502

mondategész = textéma 23, 24, 49, 142, 158, 178, 250, 320, 321, 451, 458, 480

mondategység 24, 66, 141, 142, 163, 203, 243, 320, 449-451, 480

mondatszöveg 211, 404, 480

mondattömb 58, 170, 251, 255, 258, 275, 409

monológ 72, 73, 168, 284-286, 294, 480

Montaigne, Michel E. 381, 389, 402, 502

multikódoltság 138, 480

multimediális szöveg 129-139, 480

Murvai Olga 27, 28, 35, 308, 336, 505

Müllerová, Olga 168, 205, 502

Nádasdy Ádám 78, 100, 498

Nagy Ferenc 27, 28, 30, 35, 51, 55, 72, 75, 179, 195, 205, 216, 247, 253, 280, 303, 336, 367, 389, 409, 415, 502

Nagy J. Béla 164, 502

Nagy L. János 31, 35, 91, 100, 502

Nagy Pál 134, 137, 140, 350, 365, 503

Nagy Péter 503

narratológia 25, 480

narréma 480

Németh László 100, 104, 174, 272, 503

Németh T. Enikő 503

nem folytatásos szövegmondat 204, 255, 256,

260, 480

nem irodalmi szövegolvasás 398, 480
nem szöveg 56
Netzer, K. 54, 497
névmásítás = pronominalizáció 150, 164, 231, 376, 436, 480
névmások tartalmi feltöltődése 164, 480
nézőpont 233, 234, 480
nomináció = megnevezés 171, 480
nominális referencia 173, 480
nominális stílus 306, 335, 453, 480
nominatív láncok 449, 480
nonverbális jelek = metakommunikációs jelek = extratextuális jelek 77, 368

nyelvi interakció 480 nyelvi vezérlés 395, 405, 480 nyilatkozat = szövegmondat = megnyilatkozás 49, 480 nyitott kérdés 294, 300, 480 nyomdatechnikai eljárások 103–112, 480

objektív sorrend = racionális tagolású mondat 223, 480 Odorics Ferenc 35, 51, 55, 403, 407, 503 operátor 480 Osgood, Charles E. 503 oszcillálás 172, 243, 313, 327, 463, 480

önidézet 348–350, 480 önkényes jelentéstulajdonítás 403, 406, 480

Papp Zsuzsanna 31, 36, 205, 280, 472, 503 parafrázis 190, 480 paragrafus = bekezdés 104, 258-262, 474 paralingvisztikai sajátságok 77, 480 paratextualitás 338, 342, 356, 363, 480 Pásztor Bertalan 503 Pásztor Emil 503 Paul, Hermann 247, 503 P. Dombi Erzsébet 493 Pease, A. 294, 301, 503 Penavin Olga 503 Péntek János 503 performancia 382, 481 performatív ige 210, 481 performatívum 210, 481 perifrázis 190, 486 perlokáció 211, 242, 481 Perrone-Moisés 357 Pete István 503

Péter László 503 Péter Mihály 35, 205, 247, 336, 503 Petőfi S. János 17, 18, 20-22, 25, 27-29, 36, 38, 46, 51, 52, 55, 56, 59, 75, 96, 100, 101, 128, 129, 131, 140-142, 164, 184, 185, 205, 215, 247, 249, 253, 280, 284, 301, 374, 389, 397, 398, 407, 410, 415, 441, 472, 503, 504 Pléh Csaba 31, 36, 165, 301, 504, 505 pleonazmus 39, 481 plurilógus 340, 365, 481 poétikai funkció 86, 209, 461, 481 poliszindeton 335, 481 polyptoton 466, 481 Pongrácz Judit 505 pontszerű utalás 67, 68, 481 posztcedens 64, 69, 74, 150, 160, 481 poszttextus 46, 481 pragmatikai előfeltevés 230-232, 475, 481 pragmatikai implikáció 168, 481 pragmatikai következtetés = inferencia 243, 481 prédikáció 79, 212, 262, 274, 275, 399 preszupponál 169, 481 preszuppozíció = előfeltevés 169, 230, 231, 419, 475 pretextus 45, 46, 481 proadjektívum 144, 154, 481 proadverbiális utalás 154, 481 proadverbium 144, 154, 155, 481 proforma = helyettesítés = újraemlítés 68, 143, 150, 153, 186, 481 promondat 144, 156, 481 pronomen 64, 143, 481 pronominális 481 pronominalizáció = névmásítás 150, 165, 231, 376, 436, 456, 480 propozíció 284, 481 Propp, V. J. 505 proverbum 144, 156, 164, 481 Pusztai István 567

racionális tagolású mondat = objektív sorrend 119, 223, 481

Rácz Endre 27, 31–37, 74, 75, 164, 165, 246, 247, 280, 301, 337, 357, 365, 389, 415, 472, 488–490, 494–497, 499, 502, 503, 505, 506, 509, 511

radiális kohézió 338, 477 Radics Katalin 36, 165, 301, 491, 496, 500, 504– 506, 511

Radó György 389, 505 Raible, Wolfgang 286, 301, 495 Rastier, Francois 505 Ravasz László 292, 301, 352, 567 redundancia 87, 137, 158, 188, 223, 291, 318, 325, 326, 395, 463, 481 redundáns 48, 151, 224, 227, 325, 330, 421-423, 482 referencia 151, 482 referenciálisan azonos 186, 475, 478, 482 referenciális deixis 65, 68, 227, 245, 474, referenciális funkció 207, 208, 450, 482 referenciális jelentés 168, 482 referencialitás 398, 482 referenciatípus 437, 482 Rejman 338, 365 rekurrencia 186, 482 rekurrenciatípusok = ismétléstípusok 186-188, 482 relevancia 212, 370, 391, 482 relevancia hiánya 482 réma 217-223, 482 rematikus 216, 219, 222, 386, 418, 420, 484 repetíció 482 reprezentatívák 211, 245, 482 részleges utalás 70, 482 részszöveg 46, 249, 286, 454-461, 482 Ricardou 343, 365, 477, 478, 505 Ricoeur, Paul 292, 301, 381, 382, 389, 402, 407, 505 Rieser, Hannes 505 Riffaterre, Michael 342, 343, 365, 505 R. Molnár Emma 30, 33–35, 128, 139, 241, 247, 280, 301, 302, 407, 488, 490-494, 496, 497, 499-502, 505-507, 511-511 Róka Jolán 27, 506 Rozgonyiné Molnár Emma 36, 506 Ruzsicky Éva 148, 165, 425, 472, 506

Sanders, W. 303, 336, 506 Sandig, Barbara 22, 36, 286, 301, 303, 506 Saporta, Sol 506 Sartre, Jean Paul 381, 389, 401, 407, 506 Saussure, Ferdinand 20 Schapiro, M 506 Schmidt, Siegfried J. 22, 36, 51, 55, 207, 215, 247, 284, 301, 382, 389, 506 Schveiger, Paul 27, 36, 58, 60, 75, 283, 287, 301, 506

Searle, John 211, 247, 286, 474-477, 479, 481, 482, 506 Sebestyén Árpád 143, 151, 157, 165, 506 Siebert, H. J. 54, 497 Síklaki István 246, 247, 472, 491, 495, 497, 504, 506 Skwarczynska, Stefania 506 Somlyó György 134, 140, 356, 506 spontán beszéd 76, 78, 79, 291, 482 Starobinski, Jean 383, 389, 506 Steinitz, Renate 59, 75, 187, 205, 506 stilizálás 370, 482 stíluskohézió 59, 67, 304–333, 482 stíluskompetencia 304, 336, 482 stratégia 367, 396, 482 struktúra 224, 248, 267, 271, 276, 482 strukturált 248, 250, 482

Szabó Lőrinc 82, 95, 108, 113, 122, 220, 348, 506 Szabó Zoltán 27, 30, 34-36, 50, 52, 55, 56, 59, 75, 140, 165, 205, 247, 280, 301, 336, 337, 407, 414, 415, 488, 490, 491, 493-495, 497, 498, 501-503, 505-507 Szabolcsi Anna 509 Szalamin Edit 165, 509 Szathmári István 26, 27, 30, 32-37, 74, 75, 256, 336, 357, 412, 415, 487, 488, 498, 509 Szecskő Tamás 509 Szegedy-Maszák Mihály 159, 165, 509 szegmentum 258-262, 271, 482 Szekér Endre 509 Széles Klára 415, 509 széma 482 szemantikai azonosság = szemantikai ekvivalencia 186, 188, 190, 474, 477, 480-482 szemantikai előfeltevés 169, 202, 204, 467, 482

szemantikai mező = jelentésmező → mező-

szemantikai progresszió 170, 204, 457, 482

összefüggés 187, 476, 477, 482

szemiotikai szövegtan 17, 249, 390, 397, 482 Szende Tamás 169, 205, 395, 407, 509 Szépe György 30, 33, 55, 246, 247, 389, 490, 492, 494–496 Szerdahelyi István 497, 509 szerzőségvizsgálat 19, 482 Szikszainé Nagy Irma 509 Szilágyi N. Sándor 288, 289, 301, 511 Szilágyi Péter 498 Szili József 490, 496, 497, 509, 511 Szilman 254, 255, 280, 310, 337, 511 szimptomatikus jelentés 168, 482 szimultán mondat 292, 293, 482 szinszemantikus 254, 482 szituáció = beszédhelyzet 222, 237-241, 483 szituacionális jelentés 207, 483 szituativitás 238, 483 szokványos időkezelés 373, 388, 483 szómondat 43, 62, 483 szoros párok = szomszédsági párok 294, 300, 483 szöveg 38-54, 449-454, 483 szövegalkotás 15, 18, 23, 32, 59, 141, 158, 206, 215, 243, 367-387, 483 szövegbefogadás 18, 325 szövegegész 62, 73, 141, 169, 186, 262, 264, 304, 333, 371, 483 szövegegységek = makro- és mikroszerkezeti egységek 250, 483 szövegértékűség 18, 56-58, 61, 173, 483 szövegértés 19, 23, 28, 216, 243, 392-395, 403, 483 szövegfajta → szövegtípus szövegfonetika 23, 77, 78, 80, 408, 483 szövegforma 25, 28, 80, 101, 103, 109, 116, 126, 283, 285, 296, 394, 409, 463, 483 szövegformáló elemek 101, 483 szövegformatan 23, 483 szöveggrammatika 17, 23, 31, 141-164, 483 szöveghatás 390, 391, 406, 483 szöveginformativitás 483 szöveginterpretáció 29, 391, 395-405, 483 szövegjelentés 17, 27, 31, 166-168, 483 szövegképző szabályok 134, 139, 440, 483 szövegkompetencia 367, 368, 388, 483 szövegkomplexum 45, 338, 483 szövegkorrekció 367, 383, 388, 483 szövegkritika 19, 383, 483 szövegmondat 38, 44, 45, 49, 57, 60, 65, 92, 141-143, 200, 242, 250, 252-256, 483 szövegmű 287, 483 szövegműfaj 275, 483 szövegösszefüggés 15, 43, 47, 58-74, 483 szövegösszetartó erő 60, 73, 74, 144, 224, 250, 449, 460, 483 szövegpercepció 391, 406, 484 szövegpragmatika 391, 406, 484 szövegrecepció 391, 406, 484 szövegrész 64, 179, 249, 262, 340, 413, 484

szövegromlás 383, 484

szövegstilisztika 23, 27, 303, 434, 454, 484 szövegszemantika 23, 166-204, 409, 484 szövegszerkezettan 23, 484 szövegszerűtlen 47, 61, 484 szövegszervező elv 31, 250, 304, 314, 331, 382, 412, 484 szövegtan 17, 20, 484 szövegtipológia 21, 23, 281-300, 304, 484 szövegtípus 18, 249, 268-271, 284, 484 szövegtípus-kompetencia 281–282, 484 szövegváltozat 383-386, 484 szövegvilág 60, 398-404, 465, 484 szubjektív sorrend = emocionális tagolású mondat 223, 484 szubsztituendum 59, 484 szubsztituens 59, 484 szukcesszív mondat 292, 293, 484 szuperstruktúra 249, 288, 484 szupraszegmentális sajátságok = paralingvisztikai sajátságok 77, 99, 484 Szuromi Lajos 87, 100, 449, 472, 498, 511 szümploké 312, 484 tabuláris olvasat = irodalmi vagy költői olvasás 405, 484 taktika 367, 388, 464, 484 "talált tárgy" 340, 484 tárgyalás 46, 58, 263, 266, 370, 378, 484 Tarnay László 391, 407, 511 társalgáselemzés 294, 300, 475, 484 tartalomadó 31, 183, 204, 484 tartalomelemzés 409, 484 tartalomváró 31, 115, 186, 484 Telegdi Zsigmond 511 teljes utalás 70, 484 téma 217-229, 484

társalgáselemzés 294, 300, 475, 484
tartalomadó 31, 183, 204, 484
tartalomadó 31, 115, 186, 484
tartalomváró 31, 115, 186, 484
Telegdi Zsigmond 511
teljes utalás 70, 484
téma 217-229, 484
témaismétlő szerkezet 152, 484
témaismétlő szerkezet 152, 484
téma-réma felosztás (→ aktuális mondattagolás) 220-223, 485
témaszó = tematikus névszó 171, 485
tematikai = tematikus 190, 458, 485
tematikai ügrás 377, 485
tematikai ugrás 377, 485
tematikai ugrás 377, 485
tematikus névszó → témaszó tematikus progresszió
témaváltás 61, 168, 294, 485
Temesi Mihály 52, 55, 454, 511
temporális progresszió 373, 374, 482
teremtett világ = lehetséges világok 400, 485

Terestyéni Tamás 30, 37, 246, 247, 284, 301, 370, 389, 396, 407, 472, 491, 492, 495, 497, 504, 511 természetes sorrend 373, 485 tételmondat 166, 170, 259, 485 textéma 23, 253, 485 textológia 15-32, 485 textuális 342, 355, 365, 419, 420, 427, 450, 485 textuális deixis 155, 485 textuális elemzés 27, 410, 485 textuális előfeltevés 485 textualitás 56-74, 485 textúra 249, 485 textus 38, 56, 57, 210, 235, 485 Thomka Beáta 36, 55, 164, 205, 246, 247, 301, 389, 406, 415, 472, 487, 491, 497, 503, 505, 510, 511 tipográfiai effektus 136, 485 Todorov, Tzvetan 284, 302, 511 Tolcsvai Nagy Gábor 29, 30, 37, 280, 302, 389, 407, 511 Tompa József 165, 326, 337, 360, 366, 511 topic 217, 485 topic-comment felosztás 33, 217, 473, 485 topikalizáció 245, 485 topikalizált 224, 245, 485 topológiai logika 373, 485 totális kódú kommunikáció 292, 485 töredékes szöveg 41, 485 törlés 258, 368, 380, 382, 383, 387, 485 Török Gábor 113, 407, 511, 510 történésreferencia 173, 485 transztextualitás 348-363, 485 tudáskeret 193, 212, 234, 284, 394, 485 tudati tartalék 146, 234, 250, 267, 485

újraemlítés = helyettesítés = proforma 59, 186– 188, 286, 485 újraolvasás = irodalmi vagy költői olvasás 405, 485 utalás 150–160, 375, 376, 485 utóvázlat 367, 485

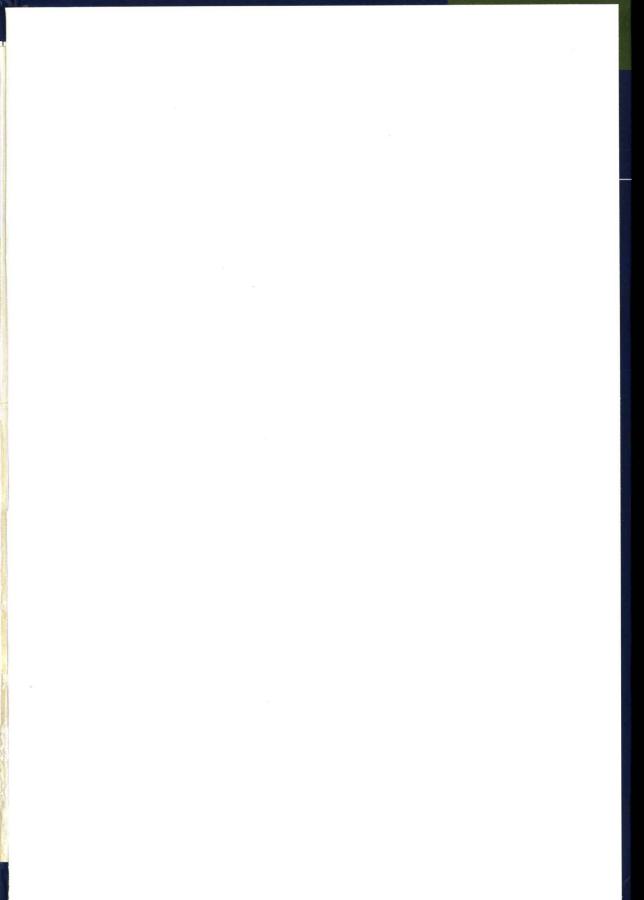
üres mondat 72, 197, 324, 485

Varga László 510 Vargyas Lajos 366, 510 Várkonyi Imre 37, 301, 488 Vass Kálmán 510 Vass László 28, 29, 140, 247, 388, 487, 491 Vater, Heinz 173, 205, 248, 285, 302, 510 Végh J. Mihály 510 vehikulum 101, 485 verbális stílus 307, 317, 485 verbovizuális struktúra 137, 139, 486 verskép 106, 134, 486 Viehweger, Dieter 171, 208, 510 Vígh Árpád 205, 510 Vigotszkij, L. Sz. 510 világszerkezet 27, 486 Vincze Krisztina 510 vizuális költészet 132–138, 486 vizuális vezérlés 394, 411, 486 Vlad, Carmen 168, 205, 501, 510 Vogel, Irene 498 Voigt Vilmos 412, 415, 497, 506, 510 V. Raisz Rózsa 30, 36, 280, 396, 407, 494, 505

Wacha Imre 25, 26, 31, 37, 100, 120, 247, 415, 493, 510, 511
Wahl, Francois 511
Wardhaugh, Roland 511
Weinreich, Uriel 60, 75, 511
Weinrich, Harald 50, 55, 141, 145, 146, 148, 149, 165, 237, 247, 423, 472, 511
Weöres Sándor 40, 87, 88, 91, 110, 315, 331, 381, 387, 511
Werlich, Egon 285, 302, 511
Wernitzer Julianna 341, 366, 381, 389, 511
Wunderlich, Dieter 52, 55, 511
Yule, George 210, 246, 290, 301, 491

zárt kérdés 294, 486 Zolnai Béla 128, 140, 479, 511 Zumthor, Paul 352, 355, 362, 366, 510

Zsélyi Ferenc 366, 511 Zsilka Tibor 140, 366, 415, 511 Ø anafora 150, 440, 444, 486 Ø kötőszós mondatkapcsolás = → folytatásos szövegmondatok → aszindeton

LEÍRÓ MAGYAR SZÖVEGTAN

Ez a kötet olyan segédeszköz, amely a jelenlegi és a jövendő magyartanároknak készült. Szerzője a nyelvész, a stiliszta szemszögéből ismerteti a XX. század 60-as, 70-es éveitől létező tudományág, a szövegtan kikristályosodónak tűnő fogalomrendszerét, főbb területeit, a különböző szövegvizsgálatokat úgy, hogy sok példával illusztrálva foglalja össze az eddig feltárt ismeretek lényegét, mintának szolgáló szövegtani szempontú elemzéseket mutat be, illetve szövegtani fogalomtárat is mellékel. Leíró magyar szövegtanként ez a könyv a magyar nyelvű szövegekre érvényes sajátosságokat szinkron metszetben világítja meg – hiszen a szövegalkotás nem egy eszköze nyelvspecifikus jellemző –, de természetszerűleg figyel az univerzális szövegjellemzőkre is. A részletesebb kifejtést igénylő olvasókat azzal segíti, hogy fontos, főként magyar nyelven hozzáférhető szövegtani munkák bibliográfiai adatait is közli.

